

X 218.715

Borhi László
NAGYHATALMI
ÉRDEKEK HÁLÓJÁBAN

*Az Egyesült Államok és Magyarország kapcsolata
a második világháborútól a rendszerváltásig*

Osiris Kiadó – MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Történettudományi Intézet Budapest, 2015

A könyv megjelenését támogatta a Nemzeti Kulturális Alap

nka
Nemzeti Kulturális Alap

SZTE Klebelsberg Könyvtár

J001146493

© Borhi László, 2015
© Osiris Kiadó, 2015
© MTA BTK TTI, 2015

Minden jog fenntartva. Bármilyen másoláshoz, sokszorosításhoz, illetve adatfeldolgozó rendszerben való tároláshoz a kiadó előzetes írásbeli hozzájárulása szükséges.

A kiadásért felel Gyurgyák János (Osiris)
és Fodor Pál (MTA BTK TTI)
Nyomdai előkészítés: MTA BTK Történettudományi Intézet
tudományos információs témacsoport
Olvasószerkesztő: Kovács Éva
Képszerkesztő: Kocsis Gabriella
Tipográfus és tördelő: Palovicsné Tihanyi Éva
Borítóterv: Kurucz Dóra
Nyomta és kötötte a Dürer Nyomda Kft., Gyulán
Felelős vezető Fekete Viktor ügyvezető igazgató

ISBN 978-963-276-258-6

Tartalom

Köszönetnyilvánítás	9
Bevezetés	11
Nagyhatalmi érdekek és Európa stabilitása	13
A beavatkozás elutasítása	15
Gazdasági és pszichológiai hadviselés	17
Az „önfelszabadítás” politikájának bukása	19
A „vasfüggöny” mögötti rendszerek megszilárdulása	20
Kelet-Közép-Európa újra fontossá válik	23
Következmények, melyekre senki sem számít	28
I. Magyarország és a háborúzó nagyhatalmak, 1942–1944	31
Magyarország kiszolgáltatottsága	33
Amerikából nézve...	36
Az Egyesült Államok és a titkos tárgyalások	38
Remények és realitások	44
A szövetséges diplomácia és Kelet-Európa sorsa	49
A német megszállás „előnyei”	56
Szövetséges nyomás a kiugrás érdekében	61
„Volt-e miért kockáztatni?”	73
II. Szovjet hatalomátvétel – nyugati tehetetlenség, 1945–1948	77
„Ez a mi területünk, és mi döntjük el, ki léphet be”	79
Amerikai elképzelések a háború utáni rendezésről	80
Magyarország az Egyesült Államok kelet-európai politikájában	86
Az Egyesült Államok kizorítása: a gazdasági perek	101
III. „A remény és szabadság szellemének ébrentartása”, 1949–1956	109
A rettegés kultúrája	111
A kapcsolatok megszakadása	113
Gazdasági hadviselés	116
Lélektani hadviselés	124
„Felforgató” hadműveletek	133
A magyar–amerikai viszony Sztálin halála után	135
Dulles, Eisenhower és a felszabadítás politikája	139
Visszaszorítás tárgyalásos úton	144

X 228715

IV. Az 1956-os forradalom és hatása az amerikai politikára	149
Segítség nélkül	151
A Janus-arcú amerikai politika	160
A Szabad Európa Rádió szerepe	167
Változás az amerikai külpolitikában	170
V. A magyarkérdés és a Mindszenty-ügy, 1957–1963	173
Változó célok és stratégiák	175
Ideológia és pragmatizmus a külpolitikában	176
Békés kapcsolatépítés	184
Magyarkérdés és ENSZ-mandátum	186
Magyarország és a térség megítélése 1956 után	195
Amnesztia amerikai nyomásra	200
VI. Hídépítés Kelet és Nyugat között, 1964–1967	219
Távolodás Moszkvától?	221
A status quo elfogadása felé	222
Kétoldalú kapcsolatok az 1960-as évek közepétől	231
A „puha erő”	234
Vietnam problémája	239
Ellentmondásos viszony	247
VII. Az enyhülés korszaka, 1968–1971	253
Megőrizni az európai rendet	255
Szovjet beavatkozás Csehszlovákiában	255
Kína mint „ellensúly”	260
Nixon, Kissinger és a hídépítés dilemmái	261
Gazdaság és kereskedelem mint politikai fegyver	266
Lélektani hadviselés és csereprogramok	272
A Nixon-adminisztráció kelet-európai politikája	273
A magyar nyitás kérdőjelei	281
Mindszenty, a Szent Korona és az úrhajósok	288
Stagnáló kapcsolatok	293
A nemzetközi pénzügyi szervezetek vonzásában	295
A Mindszenty-ügy megoldása	297
VIII. Normalizálás és a Szent Korona hazatérése, 1972–1978	301
„Egyedi alapon egyre bővülő szoros kapcsolatrendszer”	303
Rogers külügyminiszter látogatása	307
A gazdasági kapcsolatok rendezése	311
Haderő-csökkentési tárgyalások, 1973	318
Magyar szerep a vietnami békefenntartó bizottságban	319
A kulturális nyitás dilemmája	321
Amerikai elképzelések Kelet-Európa jövőjéről	324
Nixon és a Szent Korona	334
A legnagyobb kedvezmény ügye és a kivándorlás	336

A Carter-adminisztráció bemutatkozása	343
Sikertelen akciók a legnagyobb kedvezményért	345
A korona visszaadása mint politikai kérdés	347
A Szent Korona hazatér	355
A korszak általános tanulságai	363
IX. Az eladósodás és következménye, a gazdasági válság, 1979–1988	369
Az enyhülés véget ér	371
A magyar–amerikai kapcsolatok új fejezete	374
Amerikai térnyerés Magyarországon	380
Reagan és a felszabadítás mítosza	384
Grósz Károly amerikai látogatása	404
X. A rendszerváltás, 1989–1990	409
A rendszerváltás értékelése	411
Magyarország mint a kelet-európai átalakulás éllovasa	416
A rendszerváltás és az európai nagyhatalmak	420
Rendszerváltó volt-e a Bush-kormányzat?	436
Mi történt Máltán?	460
Amerikai szerepvállalás a rendszerváltásban	465
Antall József és George Bush	467
Epilógus	474
Irodalom	477
Levéltári források	477
Interjúk	477
Dokumentumgyűjtemények	477
Visszaemlékezések	479
Feldolgozások	480
Kéziratok	489
Képjegyzék	491
Névmutató	493

Köszönetnyilvánítás

E könyv nem születhetett volna meg munkahelyem, az MTA BTK Történettudományi Intézet türelmes támogatása nélkül. Kutatásaimat a washingtoni National Archives and Records Administrationben 2008-ban a Hungarian-American Scholarship and Enterprise Fund, 1994-ben pedig a Cold War International History Project of the Woodrow Wilson Center for Scholars nagyvonalú ösztöndíjai tették lehetővé. Washingtoni tartózkodásaim során vendéglátóm az Elliot School of International Affairs of the George Washington University volt. A George Bush Presidential Libraryban a Scowcroft Institute of International Affairs anyagi támogatásával kutathattam. Mindannyiuknak hálás köszönetem.

Emellett nagy hálával tartozom Glatz Ferencnek, amiért rám bízta ezt a projektet. Köszönöm e témában írt akadémiai doktori értekezésem opponenseinek, Fischer Ferencnek, Magyarics Tamásnak és Rainer M. Jánosnak hasznos tanácsait. Észrevételeiket igyekeztem beépíteni a könyvbe. Nagy haszonnal forgattam még Baráth Magdolna, Békés Csaba, Fülöp Mihály, Glant Tibor, Juhász Gyula, Ormos Mária, Romsics Ignác munkáit. Köszönöm Kovács Évának, hogy javításaival olvashatóbbá tette a könyvet. Végül, de nem utolsósorban megköszönöm mindazok támogatását, akik támaszukkal egész pályámon segítettek: Ádám Magda, Fodor Pál, Frank Tibor, Glatz Ferenc, Sipos Péter, Vida István, Szegedy-Maszák Mihály.

Borhi László

Bevezetés

Egy kis államot úgy lehet elképzelni a nemzetközi térben, mint egy tengeren hanykolódó palackot. A történelem vihara némelykor a felszínre dobja és akkor láthatóvá válik, de amikor a hatalmas hullámok elülnek, ismét nyoma vész a víztömegben.

1989-ben a Kossuth téren, amikor szakadó esőben George H. W. Bush, az Egyesült Államok akkori elnöke széttépte előre megírt beszédét, gesztusát egy ország figyelte visszafojtott lélegzettel. Az elnök karaktere, a rögtönzött beszéd mind-mind a nagyhatalom erejét sugallták, s úgy tűnt, Amerika állhat a vasfüggöny mögött formálódó, szabadságot követelő demokratikus mozgalmak mögött. A Parlament előtti téren összegyűlt sok ezer ember s azok a milliók, akik izgatottan meredtek tévékészülékükre, nem tudhatták, hogy az elnöknek az „egész és szabad” Európáról tett merész kijelentései mögött igen óvatos politika rejlik, és ennek céljai messze elmaradnak attól, amiben a legtöbb magyar reménykedett. Bush Mihail Gorbacsovra hagyta a változás határainak kijelölését, miközben az Európa egyesítését előmozdító lépések a Kelet-Európában végbemenő drámai változások következményei voltak. A Bush-adminisztráció és nyugat-európai szövetségesei az egyre gyengülő rendszerektől és a szociális káosztól való félelmükben óvatosan, de támogatták Gorbacsov hatalmon maradását. Nem állítható azonban, hogy az Egyesült Államok semmilyen módon nem vett volna részt a változásban. A Kennedy- és a Johnson-adminisztráció az 1960-as évek elején született döntéseinek – a kelet-közép-európai kommunista rendszerek megszűlésének elfogadása, illetve fokozatos nyitás feléjük gazdasági, kulturális és humanitárius jelenléttel – nem szándékolt hosszú távú következménye volt a magyar kommunista kormány hatalmának megroppanása, ami fontos szerepet játszott a jaltai rendszer összeomlásában.

Ha az Oroszország és Németország között fekvő területekről esett szó, a 20. század nagy részében a *stabilitás* igénye felülírta az *önrendelkezés* elvét a nyugati hatalmak politikájában. Az első világháborút követően Párizsban a békeegyezmény megalkotói a nemzeti önrendelkezés mentén rajzolták újra Kelet-Közép-Európa határait, abban a reményben, hogy így erősíthetik meg a kontinentst az orosz (szovjet) és a német terjeszkedéssel szemben. Robert Vansittartnak, a brit külügyminisztérium államtitkárának véleménye jellemző példája a megállapodást övező, széles körű egyet nem értésnek és kiderül belőle, hogy a győztes utódállamok hamar elvesztették támogatóik jóindulatát. Vansittart mintha megjövendölte volna a nemzeti függetlenség alkonyát Kelet-Közép-Európában: „Mindezek az államok, akárcsak Franciaország, megszállottan törekednek arra, hogy mindent megtartsanak, amit a háború következményeként megszereztek és fenntartsák a fennálló helyzetet azok ellen a szomszédjaik ellen, amelyeket kiraboltak... Erőszakos gyengeségük és helyi csetepatéik kiáb-

rándítóak voltak. A nemzetiségi ellentétek... és a felelőtlen sovinizmus megbízhatatlan szövetségessé tette Jugoszláviát és Romániát a nehezen elérhető biztonságért folytatott küzdelemben.”¹

1938-tól Nagy-Britannia és Franciaország átengedte a kelet-közép-európai térséget és a Balkánt Németországnak, illetve a Szovjetuniónak. Az ott található országok vagy együttműködtek Németországgal, vagy eltűntek a térképről. Mindez nem jelenti azt, hogy a történettudomány szempontjából ne lenne fontos a magyar külpolitikai törekvések vizsgálata. Bár az alapvető kérdésekről – nemzeti függetlenség és szuverenitás – a magyar kormány nem dönthetett, a nemzeti érdekekhez kapcsolódó kisebb horderejű problémák megoldása azonban a magyar külpolitikán² is múlt: a gazdasági élethez, fejlődéshez szükséges külső források megszerzése, vagy akár a határon túli kisebbség érdekeinek érvényesítése. A tudomány általában úgy teszi fel a kérdést, hogy a mindenkori magyar külpolitika független volt-e, illetve hogy a „nemzeti érdeket” vagy egy idegen hatalom szempontjait kívánta-e érvényesíteni. Tudni kell azonban, hogy egyetlen ország külpolitikája sem mozog valamifajta hatalmi űrben, s ezért abszolút mértékben független sem lehet. Talán érdemes megfontolni ez esetben a „relatív függetlenség” fogalmát: a magyar külpolitika képes volt-e akkora szabadság kivívására, mint amilyenre a többi, a magyarral azonos erőterben működő nemzeti külpolitika igen. A politológiai és történeti szakirodalomban jól ismert, hogy az úgynevezett kliensállamok sokszor képesek a hegemon hatalom erejét a saját nemzeti érdekük szolgálatába állítani, vagy legalábbis nagyobb külpolitikai mozgásteret kicsikarni a maguk számára.³ Az elsőre, a hegemon hatalom manipulálására a Német Demokratikus Köztársaság (NDK) esete,⁴ míg a mozgáster növelésére Románia a jó példa.⁵ Egy osztrák történész Ausztria kapcsán a „gyengeség erejéről” írt.⁶

¹ Idézi Lojkó, Miklós: *Conservative Realignment in British Policy on Central Europe and the Balkans During the Early Interwar Years*. In: Borhi László (szerk.): *Európa, nemzet, külpolitika – tanulmányok Ádám Magda 85. születésnapjára*. Aura, Bp., 2010. 153–170.

² Nemzeti külpolitikáról szólva a realista külpolitika elmélete szerint a nemzetközi politika olyan erőter, melynek szereplői (actors) nemzetállamok. Lásd Waltz, Kenneth: *Theory of International Politics*. Addison Wesley Publishers, Reading, Massachusetts, 1979. Az államok világával szemben még nem kerekedett felül egy „globális civil társadalom”. Lásd Kiss J. László: *Változó utak a külpolitika elméletében és elemzésében*. Osiris, Bp., 2009. 55.

³ Walt, Stephen: *The Origins of Alliances*. Cornell University Press, Ithaca, 1987.

⁴ Harrison, Hope: *Driving the Soviets Up the Wall: Soviet-East German Relations 1953–1961*. Princeton University Press, Princeton, 2003. Walter Ulbricht képes volt a keletnémet állam gyengeségéből külpolitikai előnyt szerezni. Mivel Moszkva nagyhatalmi helyzete miatt fontosnak tartotta az NDK megtartását, Ulbricht a helyzetükkel elégedetlen keletnémetek tömeges elvándorlását az NSZK-ba zsarolásra használta fel Hruscsovval szemben, és ezzel arra kényszerítette a szovjet vezetést, hogy jobb belátása ellenére külpolitikai kockázatot vállaljon és lezárja a berlini szektor határát.

⁵ Gheorghiu-Dej, majd Ceaușescu észrevette, hogy az Egyesült Államok hajlandó gazdasági és – korlátozott mértékben – külpolitikai támogatásban részesíteni Romániát, ha külpolitikai kérdésekben eltérő álláspontot képvisel a szovjet tömb véleményével szemben, és ha ez a külön vonal nem oly mértékben irritáló Moszkva számára, hogy megakadályozza érvényesülését. Lásd Harrington, Joseph F.–Courtney, Bruce J.: *Tweaking the Nose of the Russians: Fifty Years of American–Romanian Relations, 1940–1990*. Boulder, East European Monographs, New York, 1991.

⁶ Bischof, Günter: *Austria in the First Cold War. The Leverage of the Weak 1945–55*. Palgrave MacMillan, London, 1999.

Nem létezik abszolút értelemben megfogalmazható nemzeti érdek sem. Ennek meghatározása függhet az éppen hatalmon levők eszméi, világnézeti elkötelezettségétől. Jelen kötetben néhány olyan szempontot tekintek nemzeti érdekeknek, amelyek érvényre juttatása nélkül megkérdőjeleződhet a nemzeti egység fennmaradása. Ilyen például a nemzeti területen élő lakosság megóvásának, a függetlenség és a szuverenitás fenntartásának, a területi egység megőrzésének igénye. A külpolitika nyelvére lefordítva: a hatalom és/vagy a biztonság maximalizálása. Nem feltétlenül tekinthető nemzeti érdekeknek viszont egy adott politikai rendszer megőrzése, hiszen mind a második világháború során, mind az azt követő időszakban kiderült, hogy ez a szempont összeütközésbe kerülhet az ország lakosságának az érdekeivel. Nemzeti érdekként szokták megnevezni például a gazdasági erőforrások védelmét. Könnyű belátni azonban, hogy ez az elv esetenként ellentétes lehet a nemzeti függetlenség és szuverenitás, illetve a szállásterület népességének megőrzésével. Jó példa erre a második világháború, amikor a német gazdasági követelések kielégítése egy darabig elkerülhetővé tette Magyarországot német megszállását, annak összes következményével együtt. A rendszer konzerválásának pragmatikus igénye mégis érvényesült a magyar külpolitikában. A magyar–amerikai kapcsolattörténet érdekes vetülete, hogy a gazdasági szempont időről időre összeütközésbe került az uralkodó eszméi irányvonal érvényesítésével, és ebből a dilemmából a politikai vezetés sokáig nem találta meg a kiutat.

NAGYHATALMI ÉRDEKEK ÉS EURÓPA STABILITÁSA

Jelen kötet első fejezetében egyrészt azokat az amerikai és brit törekvéseket mutatom be, melyek a kisebb csatlós államok leválasztását szolgálták a tengelyhatalmakról a normandai partraszállás sikere érdekében, másrészt pedig azt, hogy a szövetségesek közötti hatalmi vetélkedés miként formálta a Szovjetunió és Németország között elterülő térség sorsát.

Magyarországot és Romániát területszerzési ambíciók állították Hitler mellé a Szovjetunió elleni háborúban, Hitler pedig az Erdély hovatartozása feletti román–magyar vitát használta fel arra, hogy mindkét államot Németországhoz kösse.⁷ Kisvártatva nyilvánvaló lett, először Budapest, majd Bukarest számára is, hogy Hitler nem nyeri meg a háborút, így Erdély kérdését a szövetséges hatalmak fogják rendezni. 1942-ben Horthy Miklós kormányzó puhatolózó megbeszéléseket kezdeményezett a semleges államokban amerikai és angol diplomáttákkal és hírszerzőkkel abban a reményben, hogy az ország kiugorhat a háborúból és különbékét köthet. Sokat akart elérni: megelőzni mind a szovjet, mind a német megszállást, megőrizni az ország területi egységét és csatlakozni a győztesekhez. A feladat önmagában is félelmetes volt: ha

⁷ Juhász Gyula: *A Teleki-kormány külpolitikája 1939–1941*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1964.; Case, Holly: *Between States: The Transylvanian Question and the European Idea During World War II*. Stanford University Press, Stanford, 2009.

Hitler tudomást szerez szándékairól, Magyarországot bizonyosan megszállják a németek, sok százezer ember számára halálos veszélyt jelentve. Ezzel szemben ha Horthy nem cselekszik és kitart a tengelyhatalmak mellett, félő, hogy a győztesek Magyarországot a háború előtti, elfogadhatatlan határok közé kényszerítik. Egyetlen reménysugárként az angolszász megszállás kínálkozott.

Ez az epizód jól jelzi az *irrationalitás* szerepét a külpolitikában. A magyar elit angolbarát része ugyanis elhitte, hogy Magyarországot vélt geopolitikai jelentősége és lehetséges szerepe a bolsevizmus elleni harcban kellően fontossá teszi a britek és amerikaiak számára ahhoz, hogy elfoglalják. S amikor megteszik, Magyarország megadhatja magát s szembefordulhat Németországgal – ilyen forgatókönyvvel már megkockáztatható a szakítás Hitlerrel.

Meglepetésként hatott, hogy az angolszász hatalmak eleinte nem vették komolyan a kiugrás lehetőségeit keresgélő csatlósokat, holott Roosevelt bizalmasa, Adolf Berle külügyi államtitkár úgy vélte, Németország egész délkelet-európai szárnya összeomlana a szatellitországok átállásával. Az 1943. augusztus végén–szeptember elején megtartott quebeci konferencián, ahol a nyugati szövetségesek kitűzték a második front megnyitásának időpontját, vált csak hirtelen fontossá, hogy biztosítsák a Normandiába érkező csapatok útját. Ezért annak érdekében, hogy szétforgácsolják a német hadsereg erejét, a britek és az amerikaiak – minden valószínűség szerint szovjet egyetértéssel – elhatározták, hogy leválasztják a csatlós államokat, még akkor is, ha az ezzel járó német megszállással számtalan ember életét kockáztatják. A szövetségesek azon döntése, hogy kikényszerítik a német megszállást, azzal magyarázható, hogy szükségesnek tartották azt Hitler legyőzéséhez. Ugyanakkor e döntés rávilágít azokra az erkölcsi kompromisszumokra, amelyek az agresszív, zsarnoki hatalmak legyőzéséhez nélkülözhetetlenek. A gyenge államok, mint például Magyarország, választási lehetőségek nélkül maradtak. A Hitlerrel való szakítási kísérletet nem csupán a németek használták ki, hanem a németbarát, antiszemita magyar politikai erők is, amelyeket maguk a megszállók juttattak hatalomhoz és amelyek segítettek Hitler Magyarországra vezényelt különítményének a „végső megoldás” megvalósításában. A szövetséges döntés, amely a kiugrás politikáját kudarcra ítélte, végeredményben a magyar zsidóság jelentős részének az elpusztításához, a szovjet megszálláshoz és az ország újabb területi megcsonkításához vezetett. Hozzá kell tenni: ha a németellenes politikai erők kiugrási terve megvalósult volna, valószínűleg akkor sem lett volna elkerülhető a szovjet hatalomátvétel és a trianoni határok visszaállítása.

A háború vége felé egy új európai rendszer formálódott, amelyben a szovjet biztonsági érdekek és Európa stabilizálása elsőbbséget élveztek a szuverenitással és a nemzeti önrendelkezés elveivel szemben. A remények ellenére az Egyesült Államok és Nagy-Britannia nem vett részt a Balkán és Kelet-Közép-Európa megszállásában. Mindkét nagyhatalom abban bízott, hogy a szomszédos államok feletti uralomért cserébe Sztálin együttműködik a stabilitás fenntartásában és lemond a kontinens bolsevizálásáról. A Szovjetunió liberalizálódott – vagy legalábbis a Nyugat politikusai ezt hitték el magukkal a számos, ezt cáfoló bizonyíték ellenére. 1944-ben, közel négy évvel Molotov, Ribbentrop és Hitler tárgyalásai után, melynek során a résztvevők felosztották a Balkánt, Churchill Moszkvába utazott, hogy megállapodjon Sztálinnal egy mindkét fél

számára elfogadható európai rendezés körvonaláiban. Ellentétben Churchill későbbi állításával, a Sztálinnak tett ajánlat a balkáni térség érdekszférákra történő tartós felosztására nem spontán módon felvetődött gondolat volt. A szovjet, brit és amerikai fegyverszüneti javaslatokat már a Churchill–Sztálin-csúcs előtt kidolgozták, és ezek teljes szovjet kontrollt irányoztak elő azokban az államokban, melyeket a Vörös Hadsereg fog megszállni. Egy 1944. évi hivatali feljegyzésben Anthony Eden brit külügyminiszter kifejtette, hogy Nagy-Britanniának nem szabad beavatkoznia a Szovjetunióhoz közeli országok ügyeibe.⁸ Churchill hírhedt „százalékos megállapodása” megadta Sztálinnak, amit a szovjet diktátor 1940-ben nem kapott meg Hitlerrel: a Balkán feletti teljes uralmat, eltekintve Görögországtól. A 19. századi diplomácia stílusát idézve a britek meghatározó befolyást engedtek a szovjeteknek Bulgária, Románia és Magyarország felett, cserébe Görögországért, amely feltétele volt a földközi-tengeri brit fölénynek. A magyar kommunista puccsot követően Arthur Vandenberg michigani szenátor, a Szenátus külügyi bizottságának elnöke kijelentette, hogy Magyarország és Görögország feláldozása olyan tragédia, amely időben egybeesett, de nem kezelhető hasonló módon.⁹

A BEAVATKOZÁS ELUTASÍTÁSA

Kötetem második fejezete a szovjetizálás időszakát tárgyalja és rámutat, hogy az Egyesült Államoknak nem volt befolyása a Szovjetunió kelet-közép-európai politikájára.¹⁰ Az Egyesült Államok még az amerikai hírszerzés által a Nyugat biztonsága szempontjából kulcsfontosságúnak tartott Csehszlovákia szovjetizálását is tétlenül-tehetetlenül nézte. A demarkációs vonal a szovjet és a nyugati befolyás között Magyarország és Ausztria határán húzódott.¹¹ A szovjet kontroll a Szovjetunió és Németország között fekvő országok felett nem tűnt túl nagy árnak a térség stabilitásáért. A hidegháborús történetírás nem tett különbséget e két különálló, bár összekapcsolódó politika között.

⁸ Harbutt, Fraser: *Yalta 1945: Europe and America at the Crossroads*. Cambridge University Press, New York, 2010.

⁹ Idézi Borhi László: *Magyarország a hidegháborúban, 1945–1956: A Szovjetunió és az Egyesült Államok között*. Corvina Kiadó, Bp., 2005. 128.

¹⁰ A szovjet hatalomátvételtől újabban megjelent angol nyelvű munkák közül kiemelkedik Applebaum, Anne: *Iron Curtain: The Crushing of Eastern Europe 1944–1956*. Anchor, New York, 2012.; Gelately, Robert: *Stalin's Curse – Battling for Communism in War and Cold War*. Knopf, New York, 2013.; Kramer, Mark: *Stalin, Soviet Policy and the Consolidation of a Communist Bloc in Eastern Europe, 1944–1953*. In: Vladimir Tismaneanu (ed.): *Stalinism Revisited – The Establishment of Communist Regimes in East-Central Europe*. CEU Press, Budapest–New York, 2009. 53–100.; Palasik, Mária: *Chess Game for Democracy: Hungary Between East and West, 1944–1947*. McGill Queens University Press, Montreal 2011.; Wettig, Gerhard: *Stalin and the Cold War in Europe: The Emergence and Development of the East–West Conflict, 1939–1953*. Rowman and Littlefield Publishers, Montreal, 2008.

¹¹ Lásd Lukes, Igor: *On the Edge of the Cold War. American Diplomats and Spies in Postwar Prague*. Oxford University Press, Oxford, 2012.; Bischof, Günter: *Austria in the First Cold War*. I. m.

A szovjet típusú diktatúrák kiépítése és a szovjet birodalmi terjeszkedés párhuzamosan folyt, s az utóbbi segítette az előbbi megvalósulását. Kevés tény teszi nyilvánvalóbbá a szovjet terjeszkedés sürgősségét, mint hogy 1945. május 8-án, az európai győzelem napján írták alá a román–szovjet gazdasági megegyezést, mely a Szovjetunió ellenőrzése alá helyezte Románia minden stratégiaiilag fontos ágazatát. Kliment Vorosilov marsall, a magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottság elnöke már 1945-ben leszögezte, hogy „ez a mi területünk, mi döntjük el, ki léphet be”. Sztálinnál tett látogatását követően Rákosi Mátyás 1946 májusában napirendre tűzte a proletárdiktatúra megvalósítását, novemberben a kommunista vezetés alatt álló katonai titkosszolgálat „leleplezett” egy állítólagos „államellenes összeesküvést”, melyet a Független Kisgazdapárt (FKGP) „jobbszárnya” szervezett, s megkezdődtek a letartóztatások. Magyarország washingtoni követe, Szegedy-Maszáék Aladár ekkor jelezte a *Pond* elnevezésű hírszerző szolgálat egyik képviselőjének: ha a balratolódás folytatódik, menedékjogot kér az Egyesült Államokban. 1947. június 1-jén Nagy Ferenc miniszterelnököt, aki a Magyar Kommunista Párt (MKP) törekvéseivel szemben csak csekély ellenállást tanúsított, arra kényszerítették, hogy Svájcban kérjen menekült státuszt, majd 4-én az addig „simulékony” köztársasági elnök, Tildy Zoltán is kapcsolatba lépett a *Pond*-dal, hogy segítsen kijuttatni őt és családját az országból. (Kérésének nem tettek eleget, bár kilátásba helyezték, hogy amerikai védelmet kap, amennyiben sikerül elhagynia az országot.¹²) Eddigre az ország gazdasága szovjet fennhatóság alá került, szovjet és szovjet–magyar részvénytársaságok uralták.

A budapesti amerikai követ, Arthur Schoenfeld tájékoztatta feletteseit a „szovjet gazdasági terjeszkedésről”, de nem érzékelte pontosan a demokratikus erők kegyetlen, jól leplezett felszámolását, illetve a rendőrség, a hadsereg, a titkosszolgálat és a helyi intézmények radikális balratolódását. A szovjet állambiztonsági szervezet, az NKVD, illetve magyar ügynökei szervezték meg a politikai rendőrséget, amely teljhatalmat élvezett s kizárólag a kommunista vezetésnek engedelmesskedett. Mire a Marshall-tervet bejelentették (1947. június 5.) – amely több történész szerint a korábbi, állítólagosan „engedékeny” kelet-európai politikájának megváltoztatására kényszerítette a szovjet vezetést –, a kommunista párt már minden területen átvette a hatalmat és behódolásra kényszerítette politikai ellenfeleit. A Szovjetunió külföldi javait kezelő kormányzati hivatal, a Guszsimz birtokolta az ország gazdaságának jelentős részét, és egy 1946-ban aláírt egyezmény biztosította a magyar terület és légtér korlátlan szovjet használatát, így például a magyar kormánynak még arra sem volt lehetősége, hogy az Egyesült Államok elnökének kérésére leszállási engedélyt adjon egy amerikai légitársaságnak. Schoenfeld, aki Helsinkiben képviselte országát a finn–szovjet háború idején, és akitől többen amerikai segítséget kértek a szovjet nyomás ellensúlyozására, mindenféle beavatkozást elutasított arra hivatkozva, hogy az Egyesült Államok nem szól bele idegen országok belügyeibe. Sőt még panaszkodott is feletteseinek, hogy a magyar demokratikus erők nem elég bátrak ahhoz, hogy szembeszálljanak a kommunista politikával, így nem érdemlik meg a segítséget. Amerika nem titkolt távolságtartása elbizonytalanította a kommunistákkal

¹² National Archives and Records Administration (NARA), Record Group (RG) 263, Records of the CIA, Grombach Organization, Correspondance with Sources, P Entry, 13 Box 1.

szemben álló erőket, akik számára a szélsőbaloldali győzelem elkerülhetetlennek tűnt az ellenállás nyugati támogatása nélkül. Így az amerikai politika (a beavatkozás elutasítása) és a demokratikus erők határozatlansága egymást erősítették. Nagy-Britannia sem látott okot arra, hogy Magyarország érdekében fellépjen Moszkva ellen, mert a szovjetbarát elemek győzelmét elkerülhetetlennek és ha nem is kívánatosnak, de legalábbis elfogadhatónak tartotta. Bár az USA remélte, hogy gazdasági téren kismértékben megőrizheti magyarországi befolyását, nem voltak eszközei arra, hogy hátráltassa a szovjet térnyerést. A legtöbb amerikai keresetet, melyet a magyarországi amerikai érdekeltségekkel kapcsolatban nyújtottak be, figyelmen kívül hagyták. 1948-ban „burzsoá szabotázs” perek sorozata indult amerikai állampolgárságú cégvezetők ellen. Letartóztatásuk előjátéka volt cégeik államosításának, a hatalom így tüntette el – tervszerűen – a nyugati befolyás utolsó maradványait is. Robert A. Vogelert, az International Standard Electric Corporation (ISEC) alelnökét bebörtönözték. 1951-ig raboskodott, mikor is az USA beleegyezett, hogy megváltoztatja a Szabad Európa Rádió (SZER) frekvenciáját, ezután kiutasítással kiengedték az országból.

Truman elnök éles retorikája ellenére az amerikai politika nem változott. A térségben fennálló hatalmi helyzet nem volt elfogadhatatlan az USA számára, legalábbis 1948-ig. Washington nézetei az 1948. februári csehszlovákiai kommunista puccs után változtak meg. Ezt követően a frissen létrehozott Nemzetbiztonsági Tanács (National Security Council) megfogalmazott egy álláspontot, melyet folyamatosan hangoztattak az elkövetkező fél évtizedben: Kelet-Európa elfoglalásával a szovjet befolyás Európa szívéig hatolt, így *biztonsági kockázatot* jelent Amerika számára. Ez az állásfoglalás az amerikai biztonságpolitikai gondolkodásnak azt a tételét tükrözte, miszerint a globális stabilitás egyik meghatározó területének számító Kelet-Közép-Európa nem kerülhet egyetlen hatalom kizárólagos ellenőrzése alá. Franciaországgal és Nagy-Britanniával ellentétben, amelyek nem tartották veszélyesnek a szovjet befolyás kiterjesztését a kontinens keleti felére, az amerikaiak immár úgy látták, hogy a béke és stabilitás nem biztosítható tartósan, amíg a nemzeti függetlenség helyre nem áll a vasfüggöny mögött, és a Szovjetunió vissza nem húzódik háború előtti határai mögé. Ily módon bő egy évtizedig a stabilitás és a nemzeti önrendelkezés egymást feltételező elvekké váltak. Kelet-Közép-Európára mint a Nyugat ellen irányuló lehetséges *szovjet invázió előkészítő terepére* tekintettek. Az amerikai külpolitika fontos célja lett, hogy megakadályozza a kelet-közép-európai kommunista rezsimek megszilárdulását. Más szóval, a *szovjetek által uralt térség instabilitása növelte a Nyugat biztonságát*.

GAZDASÁGI ÉS PSZICHOLÓGIAI HADVISELÉS

Kötetem harmadik fejezete az amerikai kormányzatnak a szovjet befolyás visszaszorítására vonatkozó erőfeszítéseit tárgyalja 1948 és 1956 között. A Truman-adminisztráció „agresszív” intézkedései nem váltották be a hadsereg és hírszerzés vezetőinek reményét, miszerint a túlterjeszkedett Szovjetunió nem katonai kényszerrel is kiszorítható

az általa megszállt területekről. Kelet-Közép-Európában a kommunista hatalomátvételt, majd konszolidáció után a rezsim katonailag, gazdaságilag és politikailag is támogatták a „birodalmi központot”. 1951-ben Sztálin bejelentette, hogy a Nyugat elleni háború 1953-ban megindulhat, és elvárta a csatlós országoktól, hogy részt vállaljanak az előkészületekből. Kelet-Közép-Európa gazdaságainak militarizálódása fokozódott. Magyarország eddigi történelmében példátlan méretűre emelte a békeidőben fenntartott hadserege létszámát, átvette a Szovjetunió katonai doktrínáját, valamint évi néhány ezer forintért korlátlan területhasználati jogot adott a szovjet hadseregnek. Moszkva az általa szabott feltételek szerint hozzáfért a térség országainak nyersanyagaihoz: többek között uránhoz, bauxithoz, olajhoz, szénhez, mangánhoz és fához. Az 1945 utáni években, különböző módokon és jogcímenek, a Szovjetunió országonként 1–1,5 milliárd dollárt nyert az Ausztriából, Magyarországból, Romániából és Bulgáriából kivont gazdasági forrásokból, s több száz milliót Finnországból.¹³ Az amerikai politika tehát nem volt képes mérsekelni a biztonsági kockázatot, melyet Kelet-Közép-Európa jelentett, és felszabadítani a csatlós államokat.

Az amerikaiak vérmes reményeket fűztek a gazdasági hadviseléshez, de csalódniuk kellett. A gazdasági embargó mint a politika eszköze ritkán bizonyult eredményesnek a múltban, soha nem döntött meg vagy kényszerített rendszereket politikájuk jelentős megváltoztatására. Nem kétséges, hogy a tőkeáramlást, áruforgalmat és technológiát érintő korlátozások jelentős nehézséget okoztak a magyar gazdaságnak, hozzájárultak a gazdasági hiányhoz, és arra szorították az országot, hogy elavult termelőeszközöket használjon. A technikai elmaradottság és a hiány azonban amúgy is a központosított rendszerek „velejáró”, elkerülhetetlen problémája.¹⁴ A Nyugat embargója hátráltatta a háborús gazdasághoz nélkülözhetetlen áruk, például csapágyak beszerzését, ugyanakkor azonban hozzájárult a lakosság nyomorához, kiszolgáltatottságához, lehetetlenné téve olyan modern gyógyszerek, mint például a penicillin beszerzését. A stratégiai anyagok embargója azonban nem volt tökéletes. Szövetséges és semleges hatalmak lelkesen segítettek, titokban. Sőt az Egyesült Államok, amely nem szenvedett nagy veszteséget a kelet-közép-európai piac kiiktatásával, azzal, hogy szövetségesei számára is követendő példaként állította a kereskedelmi korlátozásokat a kommunista országok irányába, feszültséget szított maga és a szövetségesei között, hiszen a nyugat-európaiakat érzékenyebben érintették a gazdasági megszorítások.

A pszichológiai hadviselés éppily problematikus volt. Ennek részben az volt a célja, hogy mozgósítsa a hazai közvéleményt a kommunizmus elleni hosszú távú harcra. A passzív és aktív ellenállás felszításával, illetve a szovjet fennhatóság alatt álló népek szabadságvágyának fenntartásával igyekezett aláásni a szovjet típusú rendszereket.

¹³ Iber, Walter M.–Ruggenthaler, Peter (eds.): *Stalin's Wirtschaftspolitik an der sowjetischen Peripherie – Ein Überblick auf der Basis osteuropäischer Quellen*. StudienVerlag, Innsbruck, Wien, Bosen, 2011. Kelet-Németország gazdasági kizsákmányolásáról lásd Naimark, Norman: *The Russians in Germany: A History of the Soviet Zone of Occupation 1945–1949*. Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge Mass., 1995.; Magyarországról lásd Borhi László: *Magyarország a hidegháborúban, 1945–1956*. I. m., illetve Földesi Margit: *A szabadság megszállása, a megszállók szabadsága – a hadizsákmányról, a jóvátételről, Szövetséges Ellenőrző Bizottságról Magyarországon*. Kairosz, Bp., 2002.

¹⁴ Kornai János: *A hiány*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp., 1980.

Nem kétséges, hogy a nyugati oldalról érkező híradások és műsorok jelentették a helyi propaganda egyetlen alternatíváját, de kockázatuk az volt, hogy akár tömeges zavarást is előidézhettek. Az amerikai külügyminisztérium (State Department) hivatalnokai felismerték, hogy bármilyen fegyveres ellenállás Moszkvával szemben Kelet-Közép-Európában bukásra van ítélve és az adott nép „pusztulását” eredményezheti.¹⁵ Bár soha semmilyen konkrét felszabadító ígéret nem hangzott el, a harsány propaganda folytatódott. Különleges tervezésű léggömbök milliónyi röpcédulát szórtak szét, melyek szövege passzív ellenállásra buzdított. Semmi újat nem mondtak e papírdarabok, de „megtalálójuk” számíthatott a hatóság zaklatásaira. Végezetül a rejtett hadviselés és felforgatás célja egyfelől a fennálló hatalom bomlasztása, másfelől a szovjetek ellen bevethető ellenálló csoportok megszervezése volt, amennyiben kirobbanna a szinte elkerülhetetlennek tartott harmadik világháború. Kevés politika minősíthető ennél kontraproduktívabbnak. A szervezkedéssel és kémkedéssel vádolt embereket kíméletlenül bebörtönözték, gyakran halálra ítélték. Bár a „felszabadítás” politikáját 1953-ban hivatalosan felfüggesztették, az elszigetelés és felforgatás stratégiáját Amerika továbbra is alkalmazta.

AZ „ÖNFELSZABADÍTÁS” POLITIKÁJÁNAK BUKÁSA

A negyedik fejezet az USA ellentmondásos 1956-os kelet-közép-európai politikájával foglalkozik. Az október 23-ai magyar forradalom kitörésének hírére Foster Dulles külügyminiszter fontosnak tartotta megjegyezni, hogy fegyvertelen emberek nem szállhatnak szembe eséllyel az orosz tankokkal, és kifejezte reményét, hogy elkerülhető lesz a véröntás. Ennek ellenére az amerikai propaganda a szovjetek elleni harcra biztatta a felkelőket, holott ez ellentétes volt a State Department által kidolgozott stratégiával. Amerika két, alapvetően összeegyeztethetetlen irányvonalat követett. Egyfelől megpróbálta meggyőzni a Szovjetuniót, hogy tárgyaljanak egy kölcsönösen elfogadható egyezményről, mely nem sérti a szovjet biztonsági érdekeket és figyelembe veszi a kelet-közép-európai nemzeti önrendelkezés elvét. A terv alapját az az elképzelés adta, hogy a Szovjetunió elsősorban biztonsági szempontok miatt terjesztette ki hatalmát Európának erre a területére, s ha e célt figyelembe veszik, Moszkvának nem lesz oka elutasítani egy olyan egyezmény kialakítását, melyet például Ausztriával vagy Finnországgal már megkötött.

A másik „taktika” az önfelszabadítás lehetőségén alapult. Ez október végéig úgy tűnt, hogy működhet. Charles Bohlen amerikai nagykövet Moszkvából jelentette, hogy a szovjet csapatok kivonulnak Budapestről. 1953 nyarán, a kelet-berlini válság alatt, a State Department arra utasította a Radio Liberty nevű propagandaadót, hogy ne bátorítsa harcra a németeket. Ezzel szemben 1956-ban már nem érkezett ilyen útmutatás

¹⁵ Memorandum of Conversation with Polish émigrés, 20 March 1953. National Security Archives Soviet Flashpoints, Record No. 66171.

Münchenbe. A Szabad Európa Rádió éles kommunistaellenes propagandát sugárzott és arra ösztönözte nem csupán a felkelőket, de a magyar hadsereget is, hogy szálljanak szembe a szovjetekkel. Minél elkeseredettebben harcoltak a magyarok, annál valószínűbbé vált, hogy a Kreml tárgyaljon. A szovjet vezetés, ha csak rövid ideig is, foglalkozott a politikai rendezés gondolatával, ám a budapesti helyzet érzékelhető eszkalálódása, a lengyelországi események és a közel-keleti „imperialista” beavatkozás miatt elvetették a békés megoldást. Az „önfelszabadítás” politikája viszont vonzónak bizonyult az USA számára, hiszen nem jelentett költséget és könnyedén letagadható volt. A felelőtlen amerikai propaganda hazai és nemzetközi felháborodást váltott ki. Az amerikai titkosszolgálat, a CIA belső vizsgálata során megállapította, hogy az ügynökség nem volt felelős a forradalom kitöréséért, s míg ez kétségtelenül igaz, a vizsgálódás elvettette célját. Mindazonáltal a szovjet invázió és az „önfelszabadítás” politikájának bukása hozzájárult, hogy az USA felülvizsgálja kelet-közép-európai politikáját.

A „VASFÜGGÖNY” MÖGÖTTI RENDSZEREK MEGSZILÁRDULÁSA

Az ötödik-hatodik fejezet az USA céljainak és politikájának átalakulását elemzi 1956 után a térségre vonatkozóan. A Szovjet Kommunista Párt (SZKP) XX. kongresszusa változást indított el: a kelet-közép-európai szovjet jelenlét dominanciából fokozatosan *hegemoniává* szelődött.¹⁶ A szovjet kontroll lazulásának mérsékelt politikai és gazdasági liberalizáció lett az eredménye a szatellitállamokban. E folyamat egybeesett az USA regionális politikájának újragondolásával, amely az újonnan kijelölt politikai céloknak megfelelően lassanként lemondott a „rab nemzetek” felszabadításáról és a kontinens egyesítéséről. A liberalizáció nem került ki a Nemzetbiztonsági Tanács tervei közül, de kommunikációja megváltozott, veszített harci élességéből. Az amerikai tisztviselők felismerték a vasfüggöny mögött végbemenő változásokat, amelyek a fokozatos átalakulás, *békés demokratizálódás* lehetőségével kecsegtettek. Ennél is fontosabb, hogy a magyar forradalom rávilágított a Szovjetunióval vállalt fegyveres konfliktus és a kommunista rendszerek meggyengülésének veszélyeire. Egy új cél formálódott: a vasfüggöny mögötti rendszerek stabilizálása, megdöntésük helyett.

Washingtoni tisztviselők bizonyosak voltak benne, hogy a kelet-közép-európai rendszerek megszilárdulása erősíti a Nyugat biztonságát, addig is, amíg a liberalizáció folytatódik. Ez fordítottja volt annak a korábbi vélekedésnek, amely szerint a nemzeti függetlenség előfeltétele a tartós európai békének és stabilitásnak. Amikor a Kennedy-adminisztráció bejelentette a békés kapcsolatépítés stratégiáját, ezzel elvetették az elszigetelés és az aláaknázás eredménytelen politikáját. Az új cél a „kontinens újraillesztése” és nem *egyesítése* volt, melynek érdekében gyengíteni akarták a térségben ér-

vényesülő szovjet uralmat, de megszüntetni már nem. Az 1960-as évek elejétől Amerika feladta azt az elképzelést, hogy a szuverenitás és nemzeti függetlenség visszaállítható, és elfogadta az európai kontinens kettéosztottságát, mely nem tűnt megváltoztathatónak belátható időn belül. A cél ezentúl *erős, autonóm külpolitika* felépítése volt, hogy a szovjetek ne számíthassanak a csatlós államokra egy esetleges háborúban. Eszközként a kulturális, gazdasági és humanitárius kapcsolatok erősítése kínálkozott. Ahogy azt az események mutatják, jóval egyszerűbb volt vázolni e stratégiát, mint kivitelezni. Biztonsági megfontolások és a feltételek meghatározása bonyolították a helyzetet: vajon az USA adjon-e engedményeket a kommunista rezsimeknek a változás reményében, vagy a kelet-közép-európai államoknak kell megtenniük az első lépéseket az amerikai kedvezmények érdekében? Ráadásul e rendszerek belső működése kifürkészhetetlen maradt, így Amerika nehezen vagy egyáltalán nem volt képes eldönteni, mely eszközök működhetnének, lennének hatástalanok vagy éppen váltanak ki az ellenkező hatást.

Csehszlovákia, Lengyelország és Románia voltak az amerikai politika legfontosabb kelet-közép-európai partnerei az általuk kezdeményezett belső reformok vagy viszonylagos külpolitikai autonómiájuk miatt. Románia volt a Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa (KGST) és a Varsói Szerződés bajkeverője, míg Lengyelországban és Csehszlovákiában gazdasági és politikai változások történtek. Magyarország kilógott a sorból. Az 1956-os forradalom öröksége megakadályozta az amerikai–magyar kapcsolatok normalizálódását, pontosan akkor, amikor a magyar vezetők, a gazdaság élénkítése érdekében, a Nyugat felé nyitottak volna. A forradalom leverése után Amerika az ENSZ elé vitte a magyarkérdést és elérte a magyar mandátum elfogadásának felfüggesztését. A kapcsolatokat megterhelte az a tény is, hogy Mindszenty József esztergomi érsek az amerikai nagykövetségen kapott menedékjogot a szovjet katonai beavatkozás napján, s itt élt 15 évig. A szovjetek által kinevezett politikai vezetés Mindszentyt politikai bűnözőnek tekintette és menedékjogát törvénytelennek tartotta. Ettől fogva a kétoldalú kapcsolat a Mindszenty-kérdés, Mindszenty pedig a hidegháború túsza lett. Mindezekon túl még ott voltak az amerikai pénzügyi követelések: az államosított javak utáni kompenzáció, illetve a kifizetetlen magyar adósság. Magyarországnak is voltak kisebb követelései a Németország amerikai zónájában visszatartott magyar javakkal kapcsolatban. Ehhez társult a Szent Koronának, illetve a koronaékszereknek a sorsa, melyeket a koronaörök 1945-ben Ausztria amerikai megszállási zónájába szállítottak. Végezetül nagy felháborodást váltott ki, és elszigetelte Kádár János rendszerét Nagy Imrének és társainak kivégzése, valamint a tömeges megtorlás a forradalomban részt vállalók ellen.

Mindazonáltal a magyarkérdés és az ENSZ-mandátum bizonyult az első jelentős amerikai diplomáciai sikernek. Papíron a megegyezés igen egyszerűnek tűnt: ha a magyar kormány teljes amnesztiát ad az 1956-os elítélteknek, visszanyeri ENSZ-mandátumát. A szovjetek hallgatólagos támogatásával a magyarok elutasították ezt a feltevést. Annak ellenére, hogy Magyarország ekkor nemzetközileg elszigetelt, gyenge állam volt, ragaszkodott saját eljárásához és visszautasította szuverenitásának megsértését. Több mint egy évbe került, míg az amerikaiak olyan feltételeket fogalmaztak meg, melyeket a magyar pártvezetők hajlandóak voltak elfogadni. Érdekes

¹⁶ A nagyhatalmi uralom formáiról lásd – gyengülő sorrendben: domination, hegemony, mastery – Bull, Kevin Hedley: *The Anarchical Society. The Study of Order in World Politics*. Columbia University Press, New York, 1977.

módon Kádár még az után is késlekedett, hogy a budapesti szovjet nagykövet jelezte: az amerikai feltételek számukra elfogadhatóak. Az akkori magyar álláspont látszólag képmutató volt: a vezetőket szó szerint szovjet tankok juttatták hatalomra és az ország szuverenitását korlátozta a szovjet hegemonia. Mégis, paradox módon, a nemzeti büszkeség – a szocialista államberendezkedés felsőbbrendűségéből származó morális felsőbbbbségérzettel kiegészítve – késleltette a megállapodást az amerikaiakkal. Az epizód legfőbb tanulsága, hogy az ideológiai és érzelmi tényezőket komolyan kell venni a külpolitika terén. Mégis a magyar amnesztia volt az első alkalom, amikor az Egyesült Államok képesnek bizonyult érvényesíteni az akaratát a szovjet szférán belül.

Kádár János magát, kommunista meggyőződése ellenére, realpolitikusként vallotta. Ellentétben a románokkal, ő nem tört borsot a szovjetek orra alá. A kínai–szovjet konfliktusra utalva kifejtette, a magyar kommunisták azt vallják, hogy az internacionalizmus alapfeltétele a Szovjetunióval fenntartott ideológiai–elvtársi kapcsolat. Nem létezik szovjetellenes kommunizmus és nem is fog.¹⁷ Kádár pragmatizmusa abban a törekvésben nyilvánult meg, hogy a gazdasági teljesítmény javítása érdekében a Nyugattal, és különösen az Egyesült Államokkal gyümölcsöző, lehetőleg politikai ellenszolgáltatásba nem kerülő kapcsolatot létesítsen. Azt várta, hogy ennek eredményeként emelkedhet az életszínvonal, és a lakosság hallgatólagosan elfogadja a politikai realitásokat. A magyar vezetést megosztották a reformerek és a keményvonalas kommunisták eltérő nézetei. Mindkét csoport ugyanazt akarta, de más módon. A reformerek a rendszer erősítéséhez nyugati forrásokat is bevontak volna. A keményvonalasok tartottak attól, hogy a zárt rendszer bármilyen kismértékű megnyitása kikezdheti az eszmei egységet és összeomlásához vezethet. Amikor amerikai tisztségviselők találkoztak reformerekkel, akik látszatra nem különböztek a demokratikus országokat képviselő diplomátáktól és politikusoktól, viselkedésüket tévesen a nyugati értékek iránti őszinte szimpátiával magyarázták. De tárgyalópartnerük legtöbbször kommunista meggyőződésű volt, esetenként nem patyolatista múlttal. Fekete Jánost, Kádár bankárát például felkarolta az amerikai diplomácia és pénzügyi közösség, mint Nyugat-barát technokrata szakembert, pedig Fekete 1950-ben a politikai rendőrségnél szolgált, és megkönnyebbült, amikor az orosz tankok 1956-ban megérkeztek Magyarországra.¹⁸ S persze a nyugatiak azokkal találkoztak, akikkel a rendszer akarta, hogy találkozzanak, és hajlamosak voltak az egész államapparátust korlátozott tapasztalataik alapján megítélni, miközben sosem ismerkedhettek meg a párt „állagvédő” konzervatívjaival.

Dean Rusk, Lyndon B. Johnson elnök külügyminisztere az 1960-as években egyenesen arra utasította a Kelet-Közép-Európában működő amerikai diplomátákat, hogy tartózkodjanak a „csatlós állam” megnevezés használatától a diplomáciai érintkezésben, mert meglátása szerint e kifejezés már nem jelzi pontosan a Szovjetunióhoz fűződő viszonyt. Az 1960-as évek közepén teljes gőzzel folyt Kelet-Közép-Európa helyzeté-

nek újraértékelése. A múlt politikáját, amely a régió elszigetelését célozta, immár „passzívnak, sterilnek és kishitűnek” bélyegezték. A State Department Politikai Tervező Tanácsa megkockáztatta azt a véleményt, hogy a fékevesztett nacionalizmus e térségben újragérjesztheti azokat a konfliktusokat, melyek a kommunizmus előtt harctérre tették azt.

Eközben Nagy-Britannia, Franciaország és Nyugat-Németország is újraértékelte kelet-közép-európai kapcsolatait. Washington merev hidegháborús hozzáállása – mint az előzőekben láthattuk – már nem volt életképes a változó európai politikában. Az 1970-es évek elejétől amerikai diplomaták arról tájékoztatták tárgyalópartnereiket Prágától Budapesten át Bukarestig, hogy Amerikának nem célja megzavarni a Szovjetunió és szövetségesei kapcsolatát. Amikor magyar emigránsok az USA budapesti nagykövetségét a felszabadulás lehetőségéről faggatták, az egyértelmű és jövőbe látó válasz anynyi volt, hogy változás a térség helyzetében csak akkor fog bekövetkezni, amikor maga a Szovjetunió is átalakul. Amerika tartott egy újabb forradalomtól és nem kívánta elérni a szovjetek tűréshatárát.

Hosszas huzavona után 1978-ban – Jimmy Carter elnökségének ideje alatt – a Szent Korona visszatért Magyarországra. E gesztust már Richard Nixon és Gerald Ford is fontolgatta, de az ötletet elvetették, mert jelentős belpolitikai népszerűségvesztést jelenthetett volna az elnöknek, ha egy kommunista országnak egyszerűen visszaadja szimbolikus nemzeti kincsét. A döntésnek messze ható következményei lettek. Tágabb értelemben jelezte Carter elkötelezettségét az enyhülés mellett, és elismerést jelentett a Kádár-rendszernek, melyet a legszabadabb és legtalálékonyabb vasfüggöny mögötti rezsimeként ünnepeltek. Kádár bűneit, valamint a szovjet „segítségét”, amely hatalomra juttatta, elfelejtették, az egykori „budapesti mészáros” az európai politika egyik nagy öregjének tekintették, aki közvetített Moszkva és Washington között. De ami a legfontosabb, a magyar államiság jelképének visszaszolgáltatását lehetett úgy értelmezni, mint Amerika belenyugvását abba, hogy a kommunizmus és a szovjet hegemonia tartós állapot.

KELET-KÖZÉP-EURÓPA ÚJRA FONTOSSÁ VÁLIK

Az utolsó előtti három fejezetben a kötet a kapcsolatépítés politikáját vizsgálja a szovjet–amerikai viszony és a hidegháború tágabb összefüggéseiben belül. Bár az amerikai vezetők a kommunista rendszerek demokratizálására törekedtek, mindezt a fennálló politikai rend keretein belül képelték el. Mégis az 1989-es rendszerváltás Magyarországon, részben legalábbis, nem szándékolt következménye volt az amerikai gazdasági – és kisebb mértékben a kulturális – behatolásnak. A Magyarországon érvényesített amerikai politika a vezetés szándékaitól független, önálló életre kelt.

A *Magyar Ifjúság* című hetilap gyakran mutatott címlapján bikinis lányokat, a „Világ proletárjai, egyesüljetek” szlogennel, hogy arra buzdítsa a fiatalokat, vegyenek részt

¹⁷ Földes György: Kötélhúzás felsőfokon. Kádár és Brezsnyev. In: Rácz Árpád (szerk.): *Ki volt Kádár? Harag és részrehajlás nélkül a Kádár-életútról*. Rubicon–Aquila könyvek. Bp., 2001. 106.

¹⁸ Mong Attila: *Kádár hitelle – A magyar államadósság története 1956–1990*. Libri Kiadó, Bp., 2012.

a kommunista nyári táborokban.¹⁹ A SZER *Teenager Party* című műsora annyira népszerű volt, hogy a pártvezetés kénytelen volt könnyűzenei műsort indítani az ellensúlyozására. A kommunista tömb fokozatosan megnyílt.

A békés kapcsolatépítés, vagy a hídépítés politikája, ahogy Johnson és Nixon idejében nevezték, nem nélkülözte a dilemmákat. Nemzetbiztonsági szempontok, melyek szerint az élénkülő kapcsolatok ellenséges célokra is felhasználhatóak, ütköztek össze azzal az elsősorban a külügy- és kereskedelmi minisztérium képviselte véleménnyel, hogy a szorosabb kereskedelmi kapcsolatok új piacokat nyithatnak Amerikának, s lehetőséget teremthetnek arra, hogy az USA befolyásolja a kelet-közép-európai térségben lezajló fejleményeket. 1975-ben a Jackson–Vanik-záradék, mely kirekesztette a Szovjetuniót és csatlós államait a legnagyobb kereskedelmi kedvezmény köréből, gyakorlatilag véget vetett az enyhülésnek. Bár az amerikai politikát a legmagasabb körökben határozták meg, megszületésük után saját életet kezdtek élni az elképzelések. Ez akkor vált nyilvánvalóvá, amikor Nixon elnök és nemzetbiztonsági tanácsadója, Henry Kissinger kifejezték óhajukat, hogy szoros ellenőrzésük alá vonnák a szovjet szféra ügyeit, mivel a State Department felső szintű jóváhagyás nélkül egyezményeket kötött Budapestről. A stratégia, mely a kapcsolatok bővítésével igyekezett más rendszereket átalakítani, lassan és fokozatosan túlnőtt a tervezők szándékain. A békés kapcsolat- és a hídépítés politikája azonban nem működhetett volna az 1950-es évek elején, amikor a sztálini rendszerek tökéletesen elszigetelték magukat a világ többi részétől. A nyitást követően a belső és külső hatások elkerülhetetlenné váltak, de az első repedések is szükségszerűen a nyugati politika által közvetlenül megcélzott államokban jelentkeztek.

Magyarországon Kádár a saját dilemmáival küszködött. „Társadalmi szerződése”, rendszerének fennmaradása elképzelhetetlen volt kapitalista tőke és kölcsönök nélkül. Ezt még vállalni lehetett a kommunista elvek feláldozása nélkül is. A vietnami háborúba való közvetlen fegyveres amerikai beavatkozás idején (1965) azonban Kádárnak mérlegelnie kellett az USA-val fenntartott viszony ideológiai kockázatát és az ebből származó előnyöket. Mint kommunista az észak-vietnami fél mellett kötelezte el magát. Az ideológia és pragmatizmus között járt kötéltánc sosem egyszerű, most sem volt az, és végül a pártvezetés az amerikai kapcsolatok befagyasztása mellett döntött. A kapcsolatok normalizálására irányuló párbeszéd csak 1972-ben vett komolyabb lendületet, amikor hosszas fontolgatás után Kádár fogadta William Rogers külügyminisztert annak budapesti látogatása alkalmával. Rogers fontos üzenetet hozott: Amerika többé nem érdekelt a magyar politikai rendszer felforgatásában, illetve a magyar-szovjet viszony megglazálásában.

Az amerikai politika jutalmazásra és büntetésre épült. Előfordult, hogy a büntetés valójában jutalom volt. Nixon, hogy bosszantsa a szovjeteket, felajánlotta Magyarországnak, hogy Budapestre is ellátogatnának az Apollo-űrprogram asztronautái, ám Kádár ezt visszautasította. Nixon erre befagyasztatta a kétoldalú egyeztetéseket, és –

¹⁹ Horváth, Sándor: *Hooligans, Spivs and Gangs – Youth Subcultures in the 1960s*. In: Rainer, János M.–Peteri, György (eds.): *Muddling Through the Long 1960s. Ideas and Every Day Life in High Politics and the Lower Classes of Communist Hungary*. Trondheim Studies on East European Cultures and Societies, Bp., Trondheim, 2005. 199–223.

persze tudtán kívül – ez pontosan az volt, amit Kádár el akart érni. A magyar vezető éppen akkor tért vissza a Szovjetunióból, ahol Leonid Brezsnyev sokatmondóan a „románizáció”, azaz a Romániához hasonló viselkedés veszélyeire hívta fel figyelmét.

A kulturális és humanitárius kapcsolatokat nehéz volt bővíteni és néha a szándékkal ellentétes hatást ért el az erősítésük. Nem voltak játékszabályok. A sokkal zsarnokibb vezetésű Románia megengedte, hogy Bukarestben Amerikai Kulturális Központ nyíljon, míg a keleti szomszédjánál jóval liberálisabb Budapest elutasította ennek lehetőségét, felforgató szándékokra hivatkozva. Az amerikai nagykövetségnek volt könyvtára, ahol filmeket is vetítettek. Azokat az embereket, akik kapcsolatban álltak amerikaiakkal, megfigyelték, és az említett könyvtárba beépített besúgó segítségével állambiztonsági aktákat vezettek róluk. A kétoldalú csereprogramok Csehszlovákiával és Lengyelországgal voltak a legintenzívebbek. A kommunista rendszerek meglehetősen önző okokból támogatták e programokat: menedzsereket, mérnököket és tudósokat akartak képezni. A magyarok megpróbálták kizárni e lehetőségek köréből azokat a szakembereket, akik a legfontosabbak voltak az amerikaiak számára: társadalomkutatókat, történészeket és egyéb humán tudományokkal foglalkozókat. Mindkét oldal számára világos volt a cserében rejlő kockázat. A magyar születésű és humán területen működő amerikai kutatók különösen veszélyeseknek tűntek a Kádár-rendszer számára. A nemzetbiztonsági apparátus ragaszkodott ahhoz, hogy a jelöltek elbírálásakor a lojalitás és megbízhatóság uralkodjék a szakmai hozzáértés felett. Előfordult, hogy ösztöndíjasokat az utolsó pillanatban vettek le a listáról. 1974-ben például minden magyarázat nélkül, az ösztöndíjának letelte előtt kiutasították az országból Deák István történészt. Az incidens rávilágított arra az ellentétre, ami a belügyminisztérium – amely tartott a „felforgató” külföldi hatástól –, illetve a külügyminisztérium, amely a rendszer fenntartása szempontjából fontosnak tartotta a kétoldalú kapcsolatok erősítését, között feszült. Az idézett esetben az ösztöndíjért felelős amerikai állami szerv, az IREX, valamint Deák professzor kollégája, a későbbi nemzetbiztonsági tanácsadó, Zbigniew Brzezinski kemény szankciókat sürgettek. Ám végül a State Department véleménye kerekedett felül, mely szerint a csereprogramok megszüntetése vagy akár csak felfüggesztése a keményvonalasoknak kedvezne. Visszatekintve megállapítható, hogy a State Department törekvése, a meglévő kapcsolatok megőrzésére, helyes volt.

A tudományos csereprogramok vegyes tapasztalatokkal jártak, bár legtöbbször nem a magyar álláspontnak kedveztek. A magyar ösztöndíjasok Amerikából visszatérve általában magasra értékelték tapasztalataikat. Ahogy a Kulturális Kapcsolatok Intézete, a csereprogramokért felelős magyar állami hivatal egyik tisztségviselője feljegyezte, sokan egyfajta kulturális sokkot kaptak, mikor rádőbbsentek az USA és Magyarország fejlettsége közötti szakadék mélységére. Viszont azok a diákok, akik mezőgazdasági csereprogramban vettek részt, igen negatív tapasztalatokról számoltak be.

Érzelmeket nehéz mérni, de az Egyesült Államok népszerű maradt az 1956-os csatlódás, a nyers Amerika-ellenes propaganda ellenére is. Néhányan bocsánatot kértek, mikor egy államilag szponzorált demonstráció alkalmával kár keletkezett az amerikai nagykövetség épületében, és bár Bernard Malamudot „pornográf, antiszemita és raszszista” írónak bélyegezte a lektor, mégis kiadták könyveit. A kulturális kapcsolatok-

ban az áttörést egy magánszemély, George Soros (Soros György) kezdeményezése hozta el. Soros felajánlotta, hogy kulturális alapítványt hoz létre Budapesten, mely kutatásokat és külföldi tanulmányutakat finanszíroz. A pénzügyi nyíltan vállalta, hogy ezzel olyan országgá szeretné alakítani Magyarországot, melyet értelmisége nem akar elhagyni. Még a Magyar Tudományos Akadémia elnöke is a javaslat elfogadása ellen érvelt. Ugyanakkor a magyar gazdaság gyors romlása váratlan segítséget jelentett Sorosnak. A belügyminisztérium ugyan figyelmeztetett Soros felforgató szándékára, mégis javasolta az ajánlat elfogadását. Soros ragaszkodott hozzá, hogy a kuratórium tagjai között az általa delegált emberek is helyet kapjanak. Először fordulhatott elő, hogy a belügyminisztérium nem dobhatta vissza kénye-kedve szerint a jelentkezéseket. A biztonsági szempontok háttérbe szorítása rávilágított a Nyugattal való együttműködés legnagyobb horderejű következményére: az *eladósodásra*.

A magyar gazdaság fejlődése az export bővülésére támaszkodott. Annak érdekében, hogy hozzáférhessen a nemzetközi pénzpiacokhoz, 1973-ban Magyarország rendezte tartozását az Egyesült Államok felé, miután a Szovjetunió, Románia és Lengyelország ezt már korábban megtette. A terv az volt, hogy kölcsönből modernizálják a gazdaságot, és az ennek eredményeként megnövekvő kivitelből vissza lehet fizetni a hitelek. Hamar kiderült, hogy a beruházások a kamatokat sem fedezik.²⁰ 1983-ban Magyarország a fizetéseképtelenség szélére sodródott. A gazdaság stabilizálása érdekében megszorító intézkedéseket vezettek be. A technológia kelet-közép-európai kivitelére vonatkozó korlátozások komolyan hátráltatták a gazdasági fejlődést, így a magyar diplomaták minden tőlük telhetőt megtettek annak érdekében, hogy „kivételeket” járjanak ki. Az ellenőrzés alatt tartott, félig-meddig liberalizált gazdaság és a nemzetközi pénzpiacokhoz való hozzáférés sajátos elegye berántotta a magyar gazdaságot az eladósodás csapdájába. Az állampárt társadalmi szerződése felbomlott, a hatalom szorítása lazult, és 1985-ben az ország elindult a többpártrendszer kialakulása felé. A Reagan-korszakban kiújuló hidegháborús feszültség idején Moszkva elrendelte a külföldi kapcsolatok befagyasztását, Magyarország azonban kétségbeesetten igyekezett fenntartani azokat.²¹ Ezt diktálta a gazdasági kényszer.

Kemény szovjetellenes retorikája dacára, nincs bizonyíték arra, hogy Ronald Reagan fel akarta volna szabadítani a csatlós államokat. Sőt ellenkezőleg, Reagan érdeke fokozatos demokratizálódásuk és a kapcsolatok élénkülése volt. 1988-ban Reagan meghívta Kádár utódját, Grósz Károlyt Washingtonba. Grósz, aki a kor kommunista politikusi gárdájának mércéjével fiatalnak számított, meg akarta reformálni a gazdaságot, de politikailag jóval merevebb álláspontot képviselt, mint a párt legtöbb reformere. Tény azonban, hogy ő volt az első magyar vezető 1946 óta, akit meghívtak Amerikába. Mindez fellebbenti a fátylat arról, hogy a Reagan-adminisztráció tagjai – Kádárt dicsérve – milyen változást szerettek volna elérni a vasfüggöny mögött. Mint az elnök kelet-európai tanácsadója, John Whitehead leszögezte, Reagan változást akart, de nem felszabadulást. A Reagan-kormány politikája összhangban volt az 1960-as évek elejé-

nek, közepének céljaival: több autonómia a külpolitikában, politikai és gazdasági liberalizáció a szovjetek uralta területeken. Amikor mandátuma 1989-ben lejárt, mind Magyarország, mind Lengyelországban az események már rég túlléptek e kereteken.

Azon a napon, mikor a Szovjetunió összeomlott, George Bush személyes hangú levelet írt barátjának, Gorbacsovnak, melyben szerénytelenség nélkül kijelentette: „Közösen felszabadítottuk Kelet-Európát és egyesítettük Németországot.”²² Vajon hitelesen ábrázolja-e ez a merész kijelentés azt az összetett folyamatot, mely a hidegháborútól elvezetett Európa újraegyesítéséig, a többpártrendszerű demokráciák kialakulásáig, a nemzeti függetlenség visszanyeréséig? A válasz nem csupán a történelmi hitelesség kérdésének szempontjából fontos. Az átalakulás folyamatának tisztázása megvilágítja a nemzetközi tér átalakulásának jellemzőit a hidegháború végén. Hitler életrajzírója, Ian Kershaw megállapította, hogy a történelem más pályán haladt volna Adolf Hitler nélkül. Vitathatatlan, hogy az 1989. évi események nem következhetek volna be Gorbacsov nélkül, de nem Gorbacsov okozta az 1989-es változást. Nem egy személy vetett véget a hidegháborúnak, mert nem felső szinten létrejött megállapodások eredményeként, tervszerűen fejeződött az be. Gorbacsov reformpolitikája biztosította a környezetet, amelyben a kelet-közép-európai országok – elsősorban Magyarország és Lengyelország – belső változásai *átalakították* a fennálló nemzetközi rendet.

Az elnök kijelentése, miszerint felszabadította Kelet-Európát, rávilágít az 1989-es magán- és nyilvános megszólalásai közötti különbségekre. Amikor Bush nagyobb közönséghez címezte szavait, saját és Gorbacsov szerepének megítélése a rendszerváltásban jóval visszafogottabb volt: „Együtt dolgoztunk azon, hogy felszabaduljon Európa s hogy létrejöjjön a német újraegyesítés.” Még ha a „nyilvános” megfogalmazás szerint másoknak is voltak érdemei a térség felszabadításában, a mondat így is félrevezető, hiszen azt sugallja, hogy az átalakulás az egykori hidegháborús ellenfelek közötti meg egyezés eredménye volt. Az elnök nemzetbiztonsági tanácsadója, Brent Scowcroft tábornok is úgy emlékezett vissza, hogy Bush vetett véget a hidegháborúnak, noha a történelmi források mást mutatnak. Bush és kormánya számára fontos volt az európai stabilitás és ehhez szorosan kapcsolódóan Gorbacsov politikai jövője, ezért szigorú keretek között szerette volna tartani a kelet-európai változások mértékét és sebességét. A nemzetközi rendszer újjászerveződése a kis kelet-közép-európai régió apró lépéseiben történő változásainak következménye volt. 1989-ben Kelet-Közép-Európa a világpolitika egyik főszereplője és formálója lett. Itt végződött a hidegháború – amely alatt e térség mesterséges elszigetelését is értem – és történtek meg az első döntő lépések Európa újraegyesítése felé.

²⁰ Mong Attila: *Kádár hitele*. I. m. 161.

²¹ Békés Csaba: *Európából Európába – Magyarország konfliktusok keresztüztüében, 1945–1990*. Gondolat Kiadó, Bp., 2004.

²² Bush's Letter to Gorbachev, undated. Bush Presidential Library [a továbbiakban BPL], Nicholas Burns Files, Subseries: Chronological Files, Box 8.

KÖVETKEZMÉNYEK, MELYEKRE SENKI SEM SZÁMÍT

Kötetem utolsó fejezetében Magyarország és a nagyhatalmak szerepét igyekszem tisztázni a kelet-közép-európai átalakulásban, utóbbiak közül elsősorban az USA-ra összpontosítva. Ez pedig lehetővé teszi, hogy rekonstruáljuk a nemzetközi rend átalakulásának folyamatát 1989-ben. Fontos az események sorrendje, mert rávilágít az ok-okozati összefüggésekre. A kelet-közép-európai kommunista rendszerek nagyrészt békés összeomlása egyaránt köszönhető a szovjet külpolitika radikális irányváltásának Gorbacsov idején, illetve a régióban élők bátorságának és kitartásának.²³ Kelet-Közép-Európa országainak elhúzódó és mélyreható átalakulása törte át azokat a határokat, melyeknek ledöntéséről sem Gorbacsov, sem Bush nem álmodott.

A hidegháborús széttagoltság végét jelző egyik emblemikus képen Horn Gyula és kollégája, Alois Mock osztrák külügyminiszter átvágja az országaikat elválasztó szögesdrótot. A fotó nem spontán pillanatkép, hanem beállított tabló, mely megörökíti ezt a „történelmi eseményt”. A képek gyakran többet titkolnak el, mint amennyit megmutatnak egy eseményből. Mikor a fotó készült, a szögesdrótot már eltávolították, s a kép kedvéért részben vissza kellett építeni azt. Ausztria nagyon aggódott az akadály eltávolítása miatt, attól tartott, hogy feltartóztathatatlan menekültáradat fog megindulni Kelet-Közép-Európából, ezáltal instabil politikai helyzet keletkezhet, s tartott a szovjetek reakciójától is. Horn eleinte szkeptikus volt a gesztus bölcsességét illetően. A legfontosabb szempont azonban az, hogy a szögesdrót eltávolítása nem egy, a legmagasabb szinten hozott döntés eredménye, hanem a politikai vezetés és a társadalom saját cselekvési szintjén hozott sok kis lépés *szándékolatlan és előre nem látott* következménye volt, melyre azért kerülhetett sor, mert a kommunista hatalom jelentősen meggyengült. Érdemes megjegyezni, hogy a határzár lebontása nem nyitotta meg a határátkelőt a lakosság számára. A határt továbbra is ellenőrizték, sőt rövid időre 1989 nyarán még szigorították is az ellenőrzését, nehogy a keletnémetek átszökhessenek Ausztriába. Bár jelentős mozzanat volt az események láncolatában, de a „vasfüggöny” konkrét lebontása csak egy lépést jelentett a németek 1989. szeptemberi „kiengedése” felé. A határnyitásból azok a keletnémetek húztak hasznót, akik vállalták, hogy elhagyják otthonukat. Ennek eredményeként az NDK destabilizálódott, a berlini fal már nem volt képes útját állni a menekültek áradatának. A német újraegyesítés ábrándja valós lehetőséggé vált. A határnyitás története magában foglalja 1989 történelmét: e lépések sorozata olyan következményhez vezet, melyre eredetileg egyik döntéshozó sem számított.

A külpolitika elméletének egyik irányzata szerint a nemzetközi rendszer átalakulását a hatalom térbeli újraelosztása eredményezi.²⁴ 1989 története ellentmond ennek az állításnak. Elsősorban a lengyel és magyar *belpolitikai* átalakulás vetett véget a kétpólus-

sú világrendnek. A nemzetközi rendszer alapvető átalakulása a Szovjetunió világhatalmi hanyatlásához vezetett, mivel a szövetségesek elszakadása megfosztotta európai hadállásaitól. A hidegháború lezárásának érdeme – úgy tűnhet – Gorbacsov és a nagyhatalmak politikai irányváltásáé. Két megjegyzés kívánkozik ehhez. Először is, a kapcsolat Gorbacsov és köre, valamint a csatlós államok között nem volt egyirányú. Sőt a szovjet vezetés részben a Kelet-Közép-Európából érkező hatások nyomására változtatott politikáján. Másodszor, Gorbacsov új, az eddigitől eltérő politikai útra lépése szükséges, de nem elégséges feltétele volt az egykori csatlós államok átalakulásának, a kontinens egyesítésének. Minden jó szándéka ellenére Gorbacsov meg akarta őrizni azt a rendszert, amely 1944-ben Moszkvában és 1945-ben Jaltában formálódott. Gorbacsov 1989-ben még látszólag nem ismerte fel, hogy a szovjet befolyás Kelet-Közép-Európában véget érhet. Amikor Németh Miklós miniszterelnök elé tárta elképzelését az ausztriai szögesdrót lebontásáról, úgy tűnt számára, hogy Gorbacsov nem értette meg a kezdeményezés jelentőségét, súlyát. A szovjet pártvezér addig soha nem szembesült a birodalom sorsára vonatkozó egyértelmű döntéssel. Az átalakulás apránként következett be, így a Kremlnek arról sosem kellett határoznia, megmentse-e a birodalmat. Kis döntések következményei „kulminálódtak” a sztálinista örökség, a hatalmi alárendeltség megszüntetésében. Gorbacsov meg akarta őrizni a szocializmust, és soha nem gondolta volna, hogy vége lehet a háború utáni európai status quónak. Ő és a szovjet politikai-katonai elit ragaszkodott a KGST és a Varsói Szerződés megtartásához. Bár az SZKP Politikai Bizottsága visszavonta a Brezsnyev-doktrínát, a döntést nem hozták nyilvánosságra, nehogy destabilizálja a csatlós államokat.²⁵

A peresztrojka és a glasznoszty, illetve a stabilitás megőrzése érdekében a nyugati hatalmak sem tervezték Európa teljes, feltétel nélküli egyesítését és azt sem, hogy a demokratikus átalakulás során a kommunisták teljesen kiszorulnak a hatalomból. Olyannyira nem, hogy Lengyelországban és Magyarországon a nyugatiak szívesebben látták volna kormányozni a reformkommunistákat, mint a demokratikus ellenzéket. Magyarország és Lengyelország esetében Bush megerősítette, hogy Amerika nem avatkozik bele a Szovjetunióhoz fűződő viszonyukba. Az elnök látványosan a reformkommunistákat támogatta a demokratikus ellenzékkel szemben. Dicséretekkal halmozta el Jaruzelskit és Kádárt, ezzel jelezve, hogy támogatja a mélyreható változásokat, de a múlttal való teljes szakítást már nem. Bush még azzal a javaslattal is előállt, hogy Jaruzelski változtassa meg szemüvegviselését annak érdekében, hogy népszerűbb legyen az Egyesült Államokban, ahová az elnök 1989-ben meghívta. Ezzel mintegy felfedte, hogy szerinte a kommunistáknak csak „maszkot” kell váltaniuk. A látszat, s nem a lényeg számított. Washington tartott attól, hogy a Varsói Szerződés szétesése megkérdőjelezi a NATO létjogosultságát, amely kulcsfontosságú szerve volt a transzatlanti szövetségnek, létrehozásán nyugati politikusok nemzedékei fáradoztak. Paradox módon tehát bizonyos szempontból a kommunizmus összeomlása veszélyeztetni látszott a Nyugat biztonságát. A Bush-adminisztráció csak szimbolikus pénzügyi segítséget ajánlott fel, éppen csak annyit, hogy kifejezze az amerikai érdeklődést, de kevesebbet, mint ami érdemben számított volna vagy aggaszthatta volna a szovjeteket.

²³ Kramer, Mark: The Demise of the Soviet Bloc. In: Tismaneanu, Vladimir–Bogdan, C. Iacob (eds.): *The End of the Beginning – The Revolutions of 1989 and the Resurgence of History*. CEU Press, Bp.–New York, 2012. 171–255: 172.

²⁴ Waltz, Kenneth: *Theory of International Politics*. I. m. 100–101.

²⁵ Békés Csaba: *Európából Európába*. I. m.

Máltán Bush megerősítette, hogy változatlanul elismeri a Szovjetunió kelet-európai primátusát. A kétpólusú világrendszer felszámolásának kezdeményezése a csatlós országokból indult, ahol az állampártok – különböző belföldi tényezőknek köszönhetően – elvesztették erejüket. Ahogy Paul Ricoeur megállapítja, a történelem nem pusztán felvétel, amelyet lejátszunk. Az események egészen más irányt is vehettek volna 1989-ben. A parlamentáris demokráciák létrejötte és Európa újraegyesítése nem volt szükségszerű. Az, hogy a változások ilyen messzire jutottak, a szovjet zóna gyenge államainak köszönhető. A legfontosabb amerikai érdem a gazdasági és kulturális kapcsolatépítés volt, amely fokozatosan aláásta a térségben a kommunista rendszert, és ezzel elősegítette a háború utáni világrend összeomlásához vezető folyamatot.

I. Magyarország és a háborúzó nagyhatalmak, 1942–1944

Churchill, Truman és Sztálin a potsdami konferencián, 1945. július 17.–augusztus 2.

A második világháború egy mára már elfeledett fejezete, hogy az Egyesült Államok és Nagy-Britannia kiprovokálta Magyarországot (és Románia) német megszállását. A német haderő szétforgácsolásával akarták ugyanis megkönnyíteni a szövetségesek partraszállását Normandiában. E döntés meghozatalakor figyelmen kívül hagyták számtalan ember sorsát. A szövetségesek arra számítottak, hogy 10-15 hadosztályra lesz szükség Magyarország megszállásához, melyeket így nem lehet majd bevetni a partraszállásnál. Arról azonban nem készültek elemzések, hogy vajon valóban olyan számottevő volt-e ez a haderőkiesés a partraszállás és a háború kimenetelét illetően, amely elég indokul szolgált ahhoz, hogy Kelet-Európában kockára tegyék oly sok ember életét. Allen Dulles nyers megfogalmazásában azonban a győzelem érdekében „pár százezer élet nem számít”.

Bár 1942 januárjában a magyar kormány erős német nyomásra még beleegyezett, hogy újabb csapatokat vezényeljen a keleti frontra, de nem sokkal ezt követően Horthy Miklós új miniszterelnököt nevezett ki Kállay Miklós személyében. Őt azzal bízta meg, hogy állítsa helyre Magyarország szuverenitását. Rövidesen a magyar vezetés titkos béketapogatásokba kezdett a briteknél és az amerikaiaknál. Kisvártatva Finnország és Románia, majd Bulgária is jelezte a háborúból való kiugrási szándékát. Azzal, hogy a szövetségesek elutasították e kezdeményezéseket, eljátszották az esélyt a tengelyhatalmak megtörésére és arra, hogy politikai eszközökkel siettesék Németország legyőzését. A geopolitikai következmény végső soron – Frazer Harbutt történész szavaival – a régió felett érvényesülő „szovjet uralom lett... melyet lényegében már 1945-re elfogadott Nagy-Britannia és az Egyesült Államok is”.¹

Vajon másként alakult volna Magyarország sorsa, ha sikerül kiválnia Németország szövetségeseinek sorából 1943–1944-ben? Volt-e erre reális esély? Egyáltalán, milyen külpolitikai célokat tűztek ki az angolszász hatalmak, ezen belül az Egyesült Államok Magyarországra vonatkozóan? Ezek fényében a magyar nemzeti érdek érvényesülését jelentette volna-e a szövetséges hatalmak követeléseinek teljesítése? Végül ezekkel a kérdésekkel szoros összefüggésben, szükségszerű volt-e Magyarország német megszállása?

Jelentőségéhez képest a hazai történetírás eddig viszonylag csekély figyelmet szentelt az angolszászok magyarországi politikájának. A rendszerváltás előtt Juhász Gyula munkássága, illetve Sipos Péter és Vida István egy tanulmánya érdemel említést.² Juhász brit, Sipos és Vida az akkor elérhető amerikai forrásokat használta. Ezt követően Czettler Antal, legújabbban Joó András³ monográfiája említhető, ezekben igyekeznek új

¹ Harbutt, Frazer: *Yalta*. I. m. 85.

² *Magyar–brit titkos tárgyalások 1943-ban*. Összeállította és a bevezető tanulmányt írta: Juhász Gyula. Kossuth, Bp., 1978.; Juhász Gyula: *Magyarország külpolitikája 1919–1945*. Harmadik kiadás. Kossuth, Bp., 1988.; Sipos, Péter–Vida, István: *The Policy of the United States Towards Hungary During the Second World War*. *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 29. 1983. 77–110.

³ Czettler Antal: *A mi kis élethalál kérdéseink: a magyar külpolitika a hadba lépéstől a német megszállásig*. Magvető, Bp., 2000.; Joó András: *Kállay Miklós külpolitikája – Magyarország és a háborús diplomácia 1942–1944*. Napvilág Kiadó, Bp., 2008.

szempontok szerint elemezni Kállay külpolitikáját a nemzetközi erőterben, de mindezt lényegében a korábbi forrásbázis alapján teszik, ami behatárolja az elemzés új útjainak lehetőségeit. Ezekből a feldolgozásokból, illetve Juhász Gyula forrásközléséből kiderül, hogy Magyarország angolszász megszállására nem volt lehetőség, és az is világossá válik, hogy a nyugati szövetségesek katonai vezetése annak tudatában sürgette Magyarország kiválását a háborúból, hogy az német megszálláshoz vezethet. Nem egyértelmű azonban, hogy ez hivatalosan elfogadott politikának tekinthető-e, illetve az sem, hogy a német megszállás kifejezetten elérendő cél volt-e. Továbbá nem vált világossá az sem, hogy a szövetségesek pontosan mit is kínáltak fel a veszélytelennek egyáltalán nem nevezhető vállalkozásért cserébe. Holott csak e tények ismeretében lenne történetileg értékelhető az 1942 és 1944 között folytatott magyar külpolitika.

Egyértelmű, hogy a szövetséges hatalmak fontos katonai érdekének minősíthető 1943 őszétől kezdve, hogy Magyarország, valamint Románia és Bulgária kilépjen a háborúból. De vajon összeegyeztethető volt-e a szövetséges hatalmak katonai érdeke a magyar nemzeti érdekekkel, vagyis az ország területi épségének, szuverenitásának, függetlenségének fenntartásával, az ott lakók életének megkímélésével, a nemzeti vagyon megóvásával? Kállay Miklósnak, illetve a magyar külpolitika irányítóinak ezzel a dilemmával kellett szembenéznük akkor, amikor 1942 tavaszán Horthy Miklós kormányzó megbízta miniszterelnökét a németektől való fokozatos eltávolodással.

Kérdés, hogy a magyar érdek szempontjából racionális, illetve célravezető volt-e a Németországgal való szakításra és az angolszászokkal történő különbékére irányuló, Kállay által kialakított külpolitika. Ezt a szempontot már Randolph Braham is felvetette a magyarországi holokausztot tárgyaló nagyszabású munkájában.⁴ A magyar történetírás korábban inkább abból indult ki, hogy a kiugrási kísérlet volt az egyetlen elfogadható alternatíva, és a vizsgálódások arra irányultak, hogy a budapesti politika mennyiben volt képes, illetve hajlandó megfelelni a szövetségesek elvárásainak. Hiszen csak ettől lehetett volna várni, hogy Magyarország nyertese, és ne pedig vesztese legyen a háború utáni új békerendszernek. E kérdés megválaszolásához viszont meg kell vizsgálni, hogy pontosan milyen kül- és katonapolitikai célok vezérelték London és Washington különbéke-tárgyalásait Németország csatlósaival. Az eddigi elemzések kimondva-kimondatlanul a Ránki György által felvetett „mozgástér és kényszerpálya” paradigma keretein belül magyarították az ország nemzetközi helyzetének alakulását.⁵ Abból indultak ki, hogy azt alapvetően a magyar külpolitika sikere vagy sikertelensége határozta meg, és csak annyit feltételeztek, hogy ennek lehetőségeit időről időre kisebb vagy nagyobb mértékben korlátozta a nagyhatalmi politika.

Magyarország nemzetközi helyzetének alakulása azonban – véleményem szerint – nem vezethető le saját külpolitikájából. Ezt a második világháborúban, majd azt követően is, egészen a rendszerváltásig egyértelműen a nagyhatalmi politika határozta meg, függetlenül attól, hogy a magyar külpolitika képes volt-e kihasználni, avagy sem

a számára adódó lehetőségeket. Ennek megfelelően Magyarország kiugrási kísérlete elsősorban nem a magyar, hanem a brit, illetve az amerikai források alapján tehető mérlegre. Ezek ismeretében dönthető el, hogy volt-e esély a német, illetve a szovjet megszállás elkerülésére vagy arra, hogy Magyarország kedvezőbb békefeltételeket kapjon. Mindez megvilágíthatja Kállay külpolitikai céljait és az e célok megvalósítására tett lépések racionalitását a nemzeti érdek szempontjából. Vagy vélhetjük úgy is, hogy az angolszászok jóindulatára építő külpolitikai koncepció a végrehajtási módozattól és a mögötte megbúvó szándéktól függetlenül elhibázott volt, hiszen az ország német megszállásához vezetett. Bár Juhász Gyula, valamint Sipos Péter és Vida István kutatásai már megengedték volna ezt a végkövetkeztetést, ők maguk vonakodtak attól, hogy megkérdőjelezzék a kiugrás politikáját. Továbbá, a számukra rendelkezésre álló forrásanyagból még nem derülhetett ki egyértelműen, hogy a kiugrás sikeres végrehajtása elsősorban a szövetségesek érdekeit szolgálta volna.

A magyar külpolitikából kiinduló „mozgástér és kényszerpálya” fogalompárnál célravezetőbb lehet egy olyan szemlélet, amely a nagyhatalmak nézőpontját veszi figyelembe. Úgy tűnik, hogy ezek hosszú távú kelet-európai céljait vizsgálva a nemzeti szuverenitás–nagyhatalmi hegemonia paradigma lehet az a szempontrendszer, melynek keretein belül a kelet- és közép-európai kisállamokkal kapcsolatos hatalmi politika elemezhető. Ennek kiindulópontja, hogy a nyugati nagyhatalmak célja az volt, hogy a térség hozzájáruljon a kontinens hatalmi stabilitásához, erőegyensúlyához, amely szerintük az európai béke fenntartásának (illetve megteremtésének) előfeltételeként szolgált volna. Ennek a minden más – gazdasági, etnikai, kulturális és egyéb – megfontolást felülíró szempontnak a 20. század során két, egymással homlokegyenest ellentétes koncepcióval igyekeztek megfelelni. Az egyik, amely legmarkánsabban az első világháború után érvényesült, a közép-európai államok szuverenitásának és függetlenségének a megteremtése, illetve fenntartása volt. A trianoni rendezés mögött alapvetően biztonságpolitikai megfontolások húzódtak meg, a független államok létrehozásától a német, illetve orosz hatalom ellensúlyozását várták, mert azokat úgy ítélték meg, hogy veszélyesek a békére, illetve a nyugatiak biztonságára nézve. Ezzel ellentétes volt az a koncepció, amely a regionális, illetve végső soron a kontinentális stabilitás és béke szempontjából a politikailag és gazdaságilag sérülékenynek mutakozó térség fölött érvényesülő nagyhatalmi hegemonia megerősítését tartotta célravezetőnek.

Végül Magyarország titkos manőverei, amelyekkel a Hitlerrel való szakítást, a kedvező békefeltételeket és az ország angolszász megszállását kívánták elérni, katasztrófával végződtek. 1944. március 19-én német tankok vonultak be Budapestre és eltávolították az ország addig viszonylag független kormányát. A németek által hatalomra segített bábkormány hathatós közreműködésével megvalósult Hitler vágya, a magyar zsidóság jelentős részének megsemmisítése. A német vezér parancsára a Wehrmacht az utolsó leheletéig igyekezett feltartóztatni a Vörös Hadsereget, és a magyar lakosság veszteségeinek legnagyobb része a háború utolsó évében keletkezett. Nem valósult meg Kállay arra vonatkozó terve sem, hogy elkerülje a szovjet megszállást, amely további hatalmas vérvesztéseget és anyagi kárt okozott.

Azóta is vitatott, hogy elkerülhető lett volna-e ez a tragikus végkifejlet. Kállayt sok bírálat érte a kortársak és az utókor részéről is. Bírálati határozatlansággal és két-

⁴ Braham, Randolph: *The Politics of Genocide – The Holocaust in Hungary*. Vol. I. Columbia University Press, New York, 1994. 233.

⁵ Ránki György: A vonakodó csatlós vagy az utolsó csatlós. In: Ránki György: *Mozgásterek, kényszerpályák*. Magvető, Bp., 1983. 475–524.

színűséggel vádolták, gyenge, ingadozó vezetőként mutatták be, akinek jellemtelensége az országot a vesztébe sodorta. Nyilvánosságra került londoni levéltári forrásból azonban már az 1970-es években arra lehetett következtetni, hogy a szövetségeseknek hátsó szándékaik voltak a kiutat kereső csatlós államokkal kapcsolatban és a brit politika céljai ellentéteseknek bizonyultak ezen államok alapvető nemzeti érdekeivel, és főként nem szolgálták a németek által halálra szánt emberek túlélését. Amerikai források még egyértelműbbek ebben a tekintetben. Ha a magyar vezetés tisztában lett volna az angolszász katonai vezetés szándékaival, nem folytatott volna különbéke-tárgyalásokat, annál is inkább, mivel a békefeltételek valószínűleg sikeres kiugrás esetén sem lettek volna kedvezőbbek.

AMERIKÁBÓL NÉZVE...

A magyar diplomáciai jelentések csak korlátozottan alkalmasak arra, hogy eldöntsük, milyen szerepet játszott Magyarország a nyugati nagyhatalmak háborús politikájában, illetve hogy ezek az országok miként ítélték meg a kérdést. Az újabban rendelkezésre álló amerikai források arra engednek következtetni, hogy még a kiugrás fejében várt legkorlátozottabb cél elérésére – Magyarország felszabadított országgént történő elbírálására – sem volt lehetőség. Ennek nem a Kállay névvel fémjelzett, jellemzően „kancsalul, festett egékbe néző”, következtetlenül végrehajtott külpolitika volt az oka, amely egyáltalán nem vette figyelembe az ország reális helyzetét, még csak nem is az ország kedvezőtlen megítélése, hanem elsősorban az a nagyhatalmi szempontrendszer, amely a kelet-európai német csatlósokkal szembeni politikát a *háború megnyerésének*, valamint a *nagykoalíció megőrzésének* vetette alá.

Magyarország – német nyomásra – 1941. december 12-én hadat üzent az Egyesült Államoknak. A budapesti amerikai követ, Clairborne Pell, akárcsak az amerikai vezetés, megértően viszonyult Budapesthez, és igyekezett rávenni Bárdossy László akkori miniszterelnököt, hogy kijelentse, a hadüzenetet külső kényszer váltotta ki, ami lehetővé tette volna Washington számára a magyar lépés enyhébb megítélését. Bárdossy azonban nem élt ezzel a lehetőséggel és közölte, hogy Magyarország saját elhatározásából üzent hadat. Holott Magyarország amerikai megítélése ebben az időszakban nem volt kedvezőtlen. Hazatérése után Pell úgy nyilatkozott, hogy a magyarok még a hadüzenet után is nyíltan baráti módon viselkedtek az Egyesült Államokkal, „nem ellenségként, hanem inkább szövetségesként viszonyulnak hozzánk”. Nem felejtette el például azt, hogy elutazásuk alkalmából Horthy egy kosár orchideát küldött a feleségének. Az Egyesült Államok külügyminisztériumában (State Department) ezt a gesztust az amerikaiak iránti őszinte szimpátiának és a tengely iránti ellenszenvnek tulajdonították.⁶ Pell elődjének, John Flournoy Montgomerynek kérésére Roosevelt elnök dedikált fényképet küldött Horthy Miklósnak. Montgomeryre kedvező benyomást

⁶ NARA, RG 226, OSS, Entry 170, Box 593.

tettek budapesti tapasztalatai, személyes kapcsolatban állt a magyar politikai és társadalmi elitel, rokonszenvezett Horthyval és a közkeletű mítosznak megfelelően a Nyugat védőbástyájaként tartotta számon Magyarországot.⁷ „Hálás vagyok a sorsnak – írta –, hogy még egy utolsó pillantást vethettem arra a nagyszerű valamire, amelynek a Nyugat nagymértékben köszönheti a biztonságát, sajnos anélkül, hogy elismerné adósságát vele szemben... csak csodálni tudjuk a bátorságát és... Ha rátekintünk a térképre, és úgy találjuk, hogy Európa egy parányi függeléke az ázsiai kontinensnek, akkor... a kitartó őrhelyek egyike volt a magyarság, jöllehet maga is Ázsiából származott.”⁸ Igaz, nem mindenkinek volt ilyen kedvező a véleménye a magyar elitről. Allen Dulles az amerikai titkosszolgálat berni rezidenseként számos alkalommal tárgyalt Kállay küldötteivel. Irritálta, hogy „ezek az emberek úgy gondolják, különleges elbánást érdemelnek, mert jól neveltebbek szomszédjaiknál... hogy ezeréves történelmük jogán kiérdemeltek valamit”. Ugyanakkor elismerte, hogy a magyarok a „csendes obstrukció és a passzív ellenállás taktikájának nagymesterei”, amiből adott esetben a szövetségeseknek katonai előnyük is származhat.⁹

Washingtonban a magyar társadalom többségét – a keresztény középosztály nagyobb részének, illetve a „sváb származású” parasztság és a tisztikar jelentősebb hányadának kivételével – németellenesnek, míg az arisztokrácia nagyobb részét és az egyházi vezetést angolszász érzelműnek, ezen belül is inkább angolbarátnak, ugyanakkor oroszellenesnek vélték.¹⁰ Ráműtattak, hogy Magyarországot a németek ugyan felügyelet alatt tartják és korlátozzák, de létezik politikai ellenzék, szocialista és liberális párt is működik, az emberek hallgathatják a külföldi rádióállomásokat, rendszeresen lefordítanak friss amerikai és brit könyveket, a hazai újságokban beszámolók olvashatók az ellenséges országok eseményeiről.¹¹ Azonban az amerikaiak végső soron nem a belpolitikai berendezkedésük alapján ítélték meg a csatlósokat, hanem aszerint, hogy milyen mértékben sikerült eltávolodniuk a Berlin által diktált politikától.

Magyarország konzervatív vezetése tehát némi bizalmat élvezett Washingtonban. Erre utalt az is, hogy Roosevelt bizalmasa, a State Department második emberének számító Sumner Welles fogadta Teleki Pál miniszterelnök Amerikába küldött megbízottját, Eckhardt Tibort, holott ugyanakkor a csehszlovák emigráns kormány külügyminiszterének, Jan Masaryknak nem sikerült bejutnia hozzá. Masaryknak szemet szűrte, hogy Eckhardt, akit a csehszlovákok a magyar szélsőjobboldal képviselőjének tekintettek és igyekeztek lejáratni, megkülönböztetett figyelemben részesül. Masaryk-

⁷ Lásd erről: *Roosevelt követe Magyarországon – John F. Montgomery bizalmas beszélgetései 1934–1941.* Szerkesztette és a bevezető tanulmányt írta: Frank Tibor. Corvina, Bp., 2002.

⁸ Montgomery, J. F.: *Magyarország, a vonakodó csatlós.* Szerkesztette: Frank Tibor. Zrínyi Kiadó, Bp., 2004. 42.

⁹ Telegram by Dulles, 14 July 1943. In: Petersen, Neal H. (ed.): *From Hitler's Doorstep: The Wartime Intelligence Reports of Allen Dulles, 1942–1945.* The Pennsylvania University Press, Pennsylvania, 2008. 82.

¹⁰ OSS Interagency Memorandum, Alan H. Rado to Reginald Foster Regarding Memorandum on Hungary by William Donovan, March 1944; „Information on Hungary”, Comments by Ensign Putzell on R&A and SI Memorandum, 24 March 1944. NARA, RG 226, OSS, Entry 190, Box 593.

¹¹ „Implementation Study for Overall Special Programs for Strategic Services in the Balkans as They Pertain to Hungary”, OSS Planning Group, 31 December 1943. NARA, RG 226, OSS, Entry 144, Box 30.

kal Roosevelt egy másik bizalmasa, a Welles beosztottjaként dolgozó Adolf Berle államtitkár tárgyalta. Többek között azt közölte vele, hogy az Eckhardt-ellenes csehszlovák propaganda elfogadhatatlan módon megosztotta az amerikai idegen nyelvű sajtót egy olyan pillanatban, amikor nemzeti egységre van szükség. Berle elutasította az „amerikai platformról” indított, területi ügyekről szóló „árnyékbokszolást”, és rámutatott, hogy az Eckhardt ürügyén keltett vita az „amerikai sajtó balkanizálódásához vezet”. Berle-t hidegen hagyta az emigrációk egymás közötti marakodása, melyről úgy vélte, az „óceán túlsajátján kell hagyni, ahová tartozik”. Közölte Masarykkal, neki mindegy, hogy Eckhardt vagy Károlyi, „ha valaki segíteni tud abban, hogy a magyar csapatok tavasszal ne harcoljanak a németek oldalán, akkor érdemes belevágni”.¹² Amerikai értesülés szerint a britek az emigráns magyar vezetők közül Eckhardtot tekintették „egy esetleges Szabad Magyarország Mozgalom kiemelkedő jelöltjének”, annak ellenére, hogy tudták, a jugoszláv és csehszlovák emigráció ellenségesen viszonyul hozzá. Károlyi Mihályt például rossz magyarországi reputációjára hivatkozva alkalmatlannak vélték erre a szerepre.¹³

AZ EGYESÜLT ÁLLAMOK ÉS A TITKOS TÁRGYALÁSOK

Amikor 1942-ben, a Kállay-kormány létrejötte után óvatos manőverek kezdődtek a külpolitikai orientáció módosítása érdekében, a magyar vezetés csak a nyugati opciót mérlegelte, mert a német megszállásnál csak a szovjet invázió lehetősége tűnt veszélyesebbnek. Egy Budapestre akkreditált amerikai diplomata, Nicholas Roosevelt azt tapasztalta, hogy a kormányzó számára „az oroszoktól való félelem rögeszmévé vált. Egyre csak azt ismételgette, hogy Magyarország és a nyugati világ számára Oroszország jelenti a fő veszélyt.” Harry Hill Bandholz, aki a Budapestre delegált amerikai katonai misszió vezetőjeként ismerte meg Horthyt 1919-ben, „nagy bizalommal viseltetett [Horthy] képességei és józan ítélőképessége iránt”. Ugyanakkor észrevette, hogy amikor a Szovjetunió került szóba, a kormányzó irracionálissá válik.¹⁴ Magánbeszélgetések során Horthy durva szavakkal illette a kommunizmust: rák, amit ki kell irtani, méreg, amelyet el kell távolítani, gonosz maffia, amelyet a társadalom szennye vezet. Meggyőződése szerint Moszkva összeesküvést sző, hogy minden létező intézményt szétromboljon.¹⁵ Allen Dulles, aki némi megértéssel viszonyult Magyarországhoz ne-

hez helyzetében, 1943 decemberében megjegyezte, hogy a magyarok nem akarják kockáztatni a német megszállást, ám „jobban félnek az oroszoktól, mint a németektől”, egy újabb Trianon elszenvedésénél csak a Szovjetunió uralma félelmetesebb.¹⁶

Kállay politikája alapvetően arra a feltevésre épült, hogy az angolszászok azelőtt foglalják el a Duna-medencét, mielőtt a szovjetek odaérnének. Ez a feltételezés nem nélkülözött minden valóság alapot, hiszen Churchill második frontként számításba vette a balkáni partraszállást – ahonnan Magyarország elérhetővé vált volna a nyugati csapatok számára –, bár inkább elterelő hadműveletként, mint fő csapásként. A kiugrásban érdekelt magyar elit remélte, hogy a Nyugat megérti az ország nehéz helyzetét, és számít rá a bolsevik terjeszkedés elleni – általuk – feltételezett harcában. Abban az illúzióban ringatta magát, hogy Magyarországnak biztonságpolitikai jelentősége van. Kállay politikájának egyik kulcsszereplője, a külügyminisztérium politikai osztályának vezetője, Szegedy-Maszák Aladár a háború után belátta, hogy a magyar diplomácia túlbecsülte a Duna-medence jelentőségét a nyugati hatalmak számára. A béketalogatózások egy másik fontos résztvevője, Wodianer Andor lisszaboni követ azonban úgy vélte, hogy Magyarország betöltheti az előretolt védelmi vonal szerepét Oroszország ellen.¹⁷ Eckhardt Tibor, aki hosszabb időt töltött az Egyesült Államokban és alkalma nyílt arra, hogy megismerkedjék az ottani külügyi vezetés mentalitásával, 1943-ban azzal hitegette a magyar kormányt, hogy meggyőzte amerikai barátait „egy erős Magyarország” fontosságáról, „különösen a Szovjetunió ellensúlyozására”, mely feladat végrehajtásához „szüksége van Erdélyre”.¹⁸

A tévhitet, hogy az angolok nem szándékoznak átengedni a Szovjetunióknak a Duna-medencét, alapjaiban az a rögeszme táplálta, hogy Magyarországnak geopolitikai jelentősége van. A titkos tárgyalások egyik fontos szereplője, Bakácz-Bessenyei György követ úgy vélte, hogy a „nyugati hatalmak nem engedhetik meg ennek a földrajzilag fontos területnek [értsd: Magyarország], Nyugat-Európa kapujának átengedését szovjet fennhatóság alá, mert ez jobban fenyegetné biztonságukat, mint a térségben érvényesülő német befolyás”.¹⁹ Ullein-Reviczky Antal, aki stockholmi követként tárgyalt az angolszászokkal, szintén abban a hitben ringatta magát, hogy „Magyarországnak az Angol Birodalom szempontjából kulshelyzete van, fennmaradása és biztonsága angol érdeket szolgál”. Hasonlóan gondolkodott erről Wodianer is.²⁰ Kállay még a

„l'apprehension du Bolchevisme domine l'amiral”. [A tengernagyon eluralkodott a bolsevizmustól való félelem.] Érdemes megjegyezni, hogy Winston Churchill Horthyéhoz hasonló durva nyelvezettel utalt a szovjet rendszerre.

¹⁶ Memorandum by Dulles on the Hungarian Situation, 17 December 1943. In: Petersen, Neal H. (ed.): *From Hitler's Doorstep*. I. m. 180–181.

¹⁷ Szegedy-Maszák Aladár: *Az ember ősszel visszanéz... Egy volt magyar diplomata emlékiratából*. I–II. Európa–História, Bp., 1996. 189., 231.

¹⁸ Memorial Sent by Tibor Eckhardt to the Hungarian Government, February 1943. NARA, RG 226, OSS, Entry 190, Box 593.

¹⁹ Idézi: Kertesz, Stephen D.: *Between Russia and the West. Hungary and the Illusions of Peacemaking, 1945–1947*. Notre Dame University Press, Notre Dame, London, 1984. 177.

²⁰ Wodianer arra a következtetésre jutott, hogy a szövetségesek Magyarországot második védelmi vonalnak tekintik az orosz terjeszkedés ellen. Lásd Szegedy-Maszák Aladár: *Az ember ősszel visszanéz*. I. m. 181.

¹² Memorandum of Conversation, 25 September 1941. Participants: Eckhardt, Welles, Atherton; Memorandum of Conversation, 10 February 1942. Participants: Masaryk, Berle, Hoskins. NARA, General Records of the State Department, Decimal Files 1940–1944, Box 5637.

¹³ British Aide Memoire, é. n. [1942?]. Uo.

¹⁴ A Horthyról alkotott amerikai képről lásd Frank, Tibor: *Diplomatic Images of Admiral Horthy – The American Perspectives of Interwar Hungary*. In: Frank, Tibor: *Ethnicity, Propaganda, Myth Making: Studies in Hungarian Connections to Britain and America, 1848–1945*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1999.

¹⁵ Lásd Sakmyster, Thomas: *Hungary's Admiral on Horseback: Miklós Horthy, 1918–1944*. East European Monographs, Boulder, Colorado, 1994. 150. Egy francia tiszt, Graziani tábornok megjegyezte, hogy

háború után sem veszítette el illúzióit: „Ha Magyarországot bázisként használták volna, ma brit és amerikai befolyás érvényesülne a Balkánon és a Dunán” – merengett az 1950-es években Amerikában kiadott visszaemlékezésében.²¹ Nem tudhatta, hogy az amerikai elnök a győzelem után is számított Moszkva együttműködésére a világbéke megőrzésében, és ennek érdekében elfogadta az 1941-es szovjet határokat, valamint a szovjet befolyás – bár nem feltétlenül dominancia – kiterjesztését az európai kontinensen.²²

1942 őszén megindultak tehát a magyar béketapogatózások az Egyesült Államok irányába. Az Ankarában átadott üzenetek lényege az volt, hogy angol–amerikai megszállás esetén a magyar hadsereg nem tanúsítana ellenállást.²³ E felvetések megítélésében és a rájuk adandó válasz tekintetében nem volt egyetértés az amerikai titkoszolgálat (Office of Strategic Services, OSS), illetve az amerikai külügyminisztérium (State Department) között. Míg az előbbi hajlott arra, hogy komolyan vegye és kihasználja a lehetőségeket, az utóbbi inkább elzárkózott volna a tárgyalástól. Dulles „a nácik akadályozása” szempontjából vonzónak tartotta az informális megbeszélésekre vonatkozó javaslatokat, bár tudta, hogy ezek megítélésében más szempontok is szerepet játszanak, köztük az általában vett kelet-európai politika és a szövetségesek viszonya a Szovjetunióhoz. Ezért William Donovan OSS-igazgató közreműködésével a külügyminisztérium útmutatását kérte a béketapogatózásokkal kapcsolatos politikáról.²⁴ Az amerikai döntéshozatali folyamat szempontjából fontos, hogy az OSS nem cselekedhetett saját szakállára, hanem a State Departmenttel kellett konzultálnia, mielőtt lépett volna. Mint később látni fogjuk, a State Department pedig a katonai vezetés útmutatását követte. Ez egyben azt is jelentette, hogy a második világháborús amerikai külpolitikát elsősorban a *hadviselés szempontjai* vezérelték.

Mire 1943 elején, a voronyezsi katasztrófát követően nagyobb lendületet kaptak a béketapogatózások, a szövetségesek már meghozták azt a döntést, amely szinte lehetetlenné tette, hogy a tengelyhatalmak kapituláljanak. Ez a *feltétel nélküli megadás* elve volt. A brit miniszterelnök és az amerikai elnök 1943. januári casablancai konferenciájának határozatát Roosevelt javasolta, aki elsősorban a szovjet vezetést akarta megnyugtatni afelől, hogy az angolszászok nem kötnek különbséget Németországgal. Moszkva pedig a maga részéről addig ragaszkodott ehhez a szigorú feltételhez, amíg realitása volt annak, hogy az érintett országok angolszász megszállás alá kerüljenek. Dulles, aki a saját bőrén tapasztalta meg, hogy ez az elv mennyire megnehezíti a német szövetségi rendszer felbomlasztását, már két hónappal később azt javasolta, hogy az

amerikai propaganda tegyen különbséget a fő csatlós hatalmak, illetve azok között, amelyek kényszerből működnek együtt a németekkel. Úgy vélte, csak az előbbiekre kellene alkalmazni a feltétel nélküli megadás elvét, míg az utóbbiak esetében hagyják meg a tárgyalás lehetőségét, amennyiben hajlandónak mutatkoznak csökkenteni a tengelyhatalmak katonai és gazdasági támogatását. Bár ezek az országok egyelőre nem szegülhetnek szembe a németekkel, feltételezte, hogy hamarosan szabotálni fogják a velük való együttműködést.²⁵

A béketapogatózások elfogadása terén azonban az amerikaiak még Londonnál is merevebb álláspontot képviseltek. Hiába minősítette például az ankarai amerikai követség „komolynak” a magyar követség egy meg nem nevezett tisztviselőjének a közeledését – aki egy hivatalos személy kiutazását helyezte kilátásba, amennyiben az amerikai kormány hajlandó együttműködni a magyar vezetéssel²⁶ –, 1942 decemberében a State Department a Kreml érzékenységeire hivatkozva elutasította a tervet. Tekintve hogy a brit hírszerzés is folytatott titkos tárgyalásokat, a kelet-európai ügyekben önálló véleménnyel rendelkező Berle külügyminiszter-helyettes az Egyesült Államok számára is biztosítani kívánta ezt a lehetőséget. A State Department azonban még azt is megtiltotta, hogy az Egyesült Államok képviselői szóba álljanak a britek által elfogadhatónak tartott Szent-Györgyi Alberttel. Utasították az ankarai amerikai követséget, hogy „ne kerüljön sor egyetlen olyan cselekményre vagy megszólalásra sem, amely árthat a közös erőfeszítésnek”.²⁷ Ez vonatkozott a törökországi amerikai hírszerzésre is. Nem arról van tehát szó, hogy nem tartották volna kellően őszintének vagy merésznek a béketapogatózásokat. Kállay szándékainak komolyságára nem csak amerikai diplomatajelentések utaltak. Az amerikai titkoszolgálat a német Abwehrben dolgozó ügynököktől is úgy értesült, hogy „Hitler, mivel úgy érzi, be akarják csapni, feldühödött a magyarokra” és abban bízott, hogyha megszabadulhat Kállaytól, elintézheti majd az „árulókat”.²⁸ Az elzárkózás fő oka az a félelem volt, hogy a szovjetek már csak a csatlósokkal kötendő angolszász különalku lehetőségének felvetése miatt is kiléphetnek a háborús koalícióból. Nélkülük viszont elképzelhetetlen volt a győzelem. Emellett az amerikai katonai hírszerzés helyettes vezetője számára 1943 márciusában készített le-
véltervezetből kiderül, hogy az amerikaiak szerint a magyar békeküldöttek politikai előnyökre akarnak szert tenni és ezért még a legjelentéktelenebb amerikai kapcsolatból is igyekeznek maguknak tőkét kovácsolni. Ráadásul gyanították, hogy a megkeresések mögött gyakran „a szövetségesek közötti kapcsolatok megzavarásának szándéka húzódik meg”.²⁹ A State Departmentet az is óvatosságra intette, hogy 1943 márciusában

²¹ Kállay, Nicholas: *Hungarian Premier, A Personal Account of a Nation's Struggle in the Second World War*. Columbia University Press, New York, 1954. 182.

²² Lásd Harper, Lambert: *American Visions of Europe*. Cambridge University Press, Cambridge, 1994. 81–82. Roosevelt elnök 1943. október 1-jén elmondta Habsburg Zitának, Károly király özvegyének, hogy szívesen mérsékelné az orosz terjeszkedést, de ha az oroszok mégis ezt akarják, a nyugatiak nem ellenezhetik, és nem viselhetnek háborút ellenük, mert „nem vagyunk elég erősek ahhoz, hogy ne legyünk az oroszok barátai”. Szegedy-Maszák Aladár: *Az ember ősszel visszanéz*. I. m. 316.

²³ Az 1942-ben amerikai irányban folytatott béketapogatózásokról részletesen lásd Czettler Antal: *A mi kis élethalál kérdéseink*. I. m.

²⁴ Petersen, Neal H. (ed.): *From Hitler's Doorstep*. I. m. 45.

²⁵ Uo. 48.

²⁶ Telegram (Kelley) to the State Department, 2 December 1942. NARA, RG 59, General Records of the State Department, Decimal Files 1940–1944, Box 2955.

²⁷ Draft Letter to General V. Strang Deputy Chief of Staff, Military Intelligence Division War Department, 27 March 1943. NARA, RG 59, General Records of the State Department, Decimal Files 1940–1944, Box 2955.

²⁸ Az értesülés az Abwehr Zürichben működő tisztjétől, Hans Bernd Giseviustól származott. Telegram by Dulles to Donovan, 12 June 1943. In: Petersen, Neal H. (ed.): *From Hitler's Doorstep*. I. m. 71.

²⁹ Memorandum by the Assistant Secretary (Berle) to Sumner Welles, March 1943.; Telegram by the State Department to the American Embassy in March 13 March 1943.; Draft Letter to General V.

egyértelműen kifejezésre juttatta: nem érdekelt a kis csatlósokkal folytatott nyugati béketafogatózások támogatásában. A szovjet vezető elutasította például a moszkvai amerikai nagykövet közvetítési ajánlatát Finnország és a Szovjetunió között, mert szkeptikus volt a finn békevágyat illetően. Az amerikaiak úgy vélték, nem éri meg nekik, hogy egy ilyen „kis jelentőségű” ügy miatt kihívják maguk ellen Sztálin haragját. Az amerikai vezetés nem osztotta Berle elképzelését sem, miszerint Németország vereségét balkáni szövetségeseinek átállása és egy ezzel összehangolt délkelet-európai partraszállás hozhatná meg.³⁰ Így a háborúnak ebben a szakaszában Washington számára nem volt különösebben sürgető a csatlósok szakítása Németországgal.

Ahogy az előzőekből is kitűnik, nemcsak külpolitikai megfontolások szóltak a békeküldöttekkel való kapcsolatfelvétel ellen, hanem egy esetleges kiugrás következményei is Magyarországra nézve. A németekkel való szakítást maguk a szövetségesek is túlságosan korainak, illetve végrehajthatatlannak vélték. Egy elsietett politikai fordulat – szerintük – ugyanis „azoknak az elemeknek a megsemmisüléséhez” vezethet, akik „hasznosabbak lehetnek az Egyesült Nemzetek számára” akkor, amikor mindez „a siker esélyével lesz végrehajtható”. Végül óvatosságra intett az a feltételezés is, hogy a magyar javaslatok esetleg a fennálló politikai rendszer átmentését szolgálják.³¹ Az Egyesült Államok helsinki követe, aki azon fáradozott, hogy elősegítse Finnország kiválását a háborúból, nem csekély ellentmondást látott ebben az amerikai politikában. Úgy vélte, ha az Egyesült Államok célja a csatlósok elszakítása Németországtól, akkor az elfogadott amerikai irányvonal, amelyet „nagyreszt negatív eszközök”, azaz fenyegetések, figyelmeztetések és kioktatások jellemeztek, nem lesz célravezető.³²

London ezzel szemben igyekezett rábírni a tengerentúli szövetségest merev álláspontja módosítására. Ezt azzal indokolták, hogy a kisebb tengelyállamok egyre intenzívebben igyekeznek bebiztosítani magukat „a németek veresége esetére”. Őfelsége kormánya végül arra a következtetésre jutott, hogy a csatlós államok közötti kapcsolatok gyengítése érdekében és annak fényében, hogy a különböző kis államok helyzete jelentős eltérést mutat, „nem lehetséges és nem is célravezető közös álláspontot képviselni sem a tőlük érkező béketafogatózók, sem az irányukban folytatott propaganda tekintetében”. Románia és Finnország esetében a britek a szovjet kormányt tartották illetékesnek a különbéke ügyében. Ez arra utal, hogy 1943 tavaszán Nagy-Britannia még nem feltétlenül tekintette Magyarországot a szovjet érdekszféra részének. Egy Washingtonnak április 3-án átadott jegyzékből kiderül, hogy Budapest

brit megítélése kedvezőbb volt, mint Bukaresté vagy Helsinkié. Magyarországon – szerintük – ugyanis „viszonylag erőteljes ellenzék került a felszínre”. Továbbá „létezik egy jobboldali opposzió is, amelyet nacionalista és németellenes érzelmek irányítanak”, és amely „elítéli a jelenlegi magyar külpolitikát”. Javult a zsidók helyzete, „Serédi [hercegprímás] nyíltan bírálta a náci eszmevilágot”. Az angol külügyminisztérium (Foreign Office) javasolta, hogy tudassák a budapesti kormánnyal, „Őfelsége kormánya nem kívánja szétszabdalni Magyarországot, sem pedig megbüntetni a magyar népet kormányának ostobaságáért”. A Foreign Office indítványozta, hogy a magyarok megítélésének fő szempontja az legyen, hogy milyen gyakorlati lépéseket tesznek a szövetségesek győzelme és saját felszabadulásuk meggyorsítása érdekében. Ezzel együtt a britek tájékoztatták Washingtont, hogy csak Szent-Györgyi misziszójt veszik komolyan, a Lisszabonban tevékenykedő Kövér Gusztáv közeledését elhárították. Elutasító választ kapott a törökországi kereskedelmi attasé is, aki pedig Kállay és Ullein-Reviczky nevében azt ígérte, hogy hazahozzák a keleti fronton harcoló magyar csapatokat és javítani fognak a zsidók helyzetén.³³ Az attasé nem tudhatta, hogy ez utóbbi szempont nem sokat nyom a latban sem a Foreign Office, sem pedig a State Department berkein belül. Ankarában nem vették át Schrecker Károly békeküldött levelét sem, a berni angol követ pedig utasítást kapott, hogy ne álljon szóba a korábbi londoni magyar követtel, Barcza Györggyel. Csak annyit engedélyeztek, hogy a követ kipuhatolhatja Barcza közlendőjét.³⁴

A Foreign Office feljegyzéséből kiderül, hogy a békefeltételek tekintetében a brit politika továbbra is valamivel rugalmasabb volt az amerikainál. Nem tudta azonban elérni, hogy a kelet-európai régió bekerüljön az amerikai külpolitika prioritásai közé, és csak 1944 augusztusában született hivatalos amerikai állásfoglalás arra nézve, hogy Magyarország megőrizheti függetlenségét és területi egységét 1938-as határai mögött.³⁵ Hozzá tartozik ehhez, hogy London sem siette el politikájának módosítását, hiszen Eden 1943. április 30-án kelt, a lengyel emigráns kormány mellé akkreditált brit követnek címzett levelében még csak arról írt, hogy az angolok is fontolóra veszik a béketafogatózásokkal kapcsolatos álláspontjuk megváltoztatását.³⁶

Strang Deputy Chief of Staff, Military Intelligence Division War Department, 27 March 1943. NARA, RG 59, General Records of the State Department, Decimal Files 1940–1944, Box 2955.

³⁰ Berle, Beatrice Bishop-Jacobs, Travis Beal (eds.): *Navigating the Rapids 1918–1971 – From the Papers of Adolf A. Berle*. Haircourt Brace Jovanovich, New York, 1973. 429–431.; Memorandum, 17 December 1942. NARA, RG 226, OSS, Entry 210, Box 593.

³¹ State Department Aide Memoire to the British Government, 28 April 1943. NARA, RG 59, General Records of the State Department, Decimal Files 1940–1944, Box 2955.; Juhász Gyula: *Magyar–brit titkos tárgyalások*. I. m. 22/a–b.; Lásd még erről Sipos, Péter–Vida, István: *The Policy of the United States Towards Hungary During the Second World War*. I. m. 86.; Czettler Antal: *A mi kis élethalál kérdéseink*. I. m. 322.

³² McClintock to the State Department, 6 May 1943. NARA, RG 59, General Records of the State Department, Decimal Files 1940–1944, Box 2955.

³³ Aide memoire by the British Embassy in Washington, 2 April 1943. NARA, RG 59, General Records of the State Department, Decimal Files 1940–1944, Box 2955. Eden külügyminiszter kifejtette, hogy „Magyarországnak minden délkelet-európai csatlósánál nagyobb mértékben sikerült függetlenségét megőriznie”. Juhász Gyula: *Magyar–brit titkos tárgyalások*. I. m. 6/b.

³⁴ Aide memoire by Campbell to Dunn, 20 April 1943. Uo.

³⁵ JCS Redefined Terms for Hungary, 5 August 1944. NARA, RG 218, JCS, Geographical Files 42–45, Box 91.

³⁶ A levelet idézi: Memorandum by Adolph Berle to the Secretary of State (Hull), June 1943. NARA, RG 59, General Records of the State Department, Decimal Files 1940–1944, Box 2955.

REMÉNYEK ÉS REALITÁSOK

A szövetségesek belső vitáiról a nyugati szimpátia légvárára építő magyar vezetés nem tudhatott. Választási lehetősége amúgy sem volt. Kállay minden jó szándéka ellenére sem tudta következetesen végiggondolni Magyarország helyzetét, még annak a gyanúnak az árnyékában sem, hogy az angolszászok ki akarják provokálni a német megszállást.³⁷ Kállay meg volt győződve arról, hogy az orosz győzelem Magyarország vesztét jelentené, hiszen mint egy csepp „a bolsevik és szláv népek tengerében, a magyarságtudat eltűnne”. Vagyis nem maradt más hátra számára, mint a nyugati hatalmakhoz fordulni.³⁸ Magyarország hivatalos és félhivatalos képviselői London, illetve Washington irányában folyamatosan keresték a kivezető utat és felajánlották Magyarország megadását arra az esetre, ha az angolszász csapatok megszállnák az országot. Ez optimális lett volna, hiszen ezáltal mindkét rosszat: a szovjet, illetve a német megszállást és az azzal járó rombolást is el lehetett volna kerülni. Ennek érdekében 1943 júliusában a miniszterelnök nevében Baranyai Lipót közölte Dullesszal, hogy Magyarország „de facto semlegességet” vállalna abban az esetben, ha „a szövetségesek nem adják át az oroszoknak, hanem védelmet nyújtanak számára Oroszország ellen... és a szomszédoknak nem tesznek ígéreteket Magyarország rovására”.³⁹ Felettese számára Dulles azt a választ javasolta, hogy Magyarország megítélése azon múlik, milyen mértékben szakítja meg kapcsolatait a németekkel. Helyesnek tartotta volna, hogyha a szövetségesek legalább arról biztosítják a magyarokat, hogy nem tesznek titkos területi elkötelezettségeket, de szükségesnek vélte egyúttal azt is, hogy valaki felvilágosítsa a magyarokat „a katonai helyzet rideg valóságáról”.⁴⁰

A területi rendezésnél kisebb jelentőségű kérdésekben sem született megállapodás a nyugati hatalmakkal, ezek nélkül pedig a különbéke-tárgyalások nem vezethettek eredményre. Ismételten hangsúlyozni kell, hogy a *béketárgyalások sikere vagy kudarca egyértelműen a szövetségeseken múltott*. Nem az volt a baj, hogy a magyar fél unos-untalan ugyanazokat a feltételeket ismételte, amelyeket a Nyugat esetleg nem talált teljesen kielégítőnek. Berle felismerte, hogy amennyiben konkrét javaslatokat tennének a szövetségesek arra nézve, hogy mit várnak a magyaroktól, lenne rá esély, hogy azt elfogadják. A második front franciaországi megnyitásáról döntő quebeci konferencia (1943. augusztus–szeptember) idején Berle olyan követelések megfogalmazását várta Magyarországgal szemben, amelyek teljesítése katonai előnyöket hozhatott volna a szövetségesek fegyveres erői számára. Ehhez azonban arra lett volna szükség, fűzte hozzá 1943. augusztus 18-án, hogy „legalább elismerjük Magyarország szuverén államként történő fennmaradását (kiemelés: B. L.) anélkül, hogy területi kötelezettséget vállalnánk”. Berle ekkor úgy vélte, hogy „Magyarország a legfontosabb tényező a balkáni

helyzetben, mivel hadserege viszonylag jó, és a kellő időben segíthet a németek ellen”.⁴¹

A kiugrást képviselő magyar politikai erők dilemmáját az jelentette, hogy egyrészt angolszász bevonulás híján az ország minden bizonnyal német megszállás alá kerül, annak minden katasztrofális következményével, másrészt viszont a késlekedés a szövetségesek szimpátiájának elvesztését vonhatja maga után, és emiatt Magyarország hátrányos helyzetbe juthat a békekonferencián. Látni kell azonban, hogy a szövetségesek az átállás esetére sem vállaltak kötelezettséget az ország területi egységére vagy szuverenitására nézve. Dulles párhuzamot állított fel Románia és Magyarország helyzete között abban a tekintetben, hogy „egy elsietett lépés német megszállást vonna maga után”. Egyben rámutatott a szövetségesek dilemmájára is, amely tükrözte a magyarok aggályait. Vajon „érdemes-e megdönteni a jelenlegi magyar és román rendszert, és ezáltal elérni, hogy a németek viszonylag olcsón megszállják?” „Ugyanakkor – tette hozzá – még egy dolgot figyelembe kell venni a két ország közös fellépése kapcsán, nevezetesen azt, hogy egy ilyen lépés siettetné a német összeomlás napját.”⁴² Arra, hogy melyik szempont kerekedik felül, a következő hónapok adták meg a választ. London és Washington végül arra jutott, hogy előnye származhat a csatlósok német megszállásából, mert az ehhez szükséges csapatokat a német hadvezetésnek a nyugati hadszíntérről kell elvonni meg a partraszállás előtt.

Az azonnali átállás, illetve a várakozás nem csak a magyar vezetés számára jelentett nehezen eldönthető kérdést. Ellentmondásos útmutatás érkezett a szövetségesektől is. 1943. május 23-án a Foreign Office egy képviselője (Frederick Vanden Heuvel, a brit hírszerzés genfi rezidense) megnyugtatta Barczát, hogy Anglia semmi olyat nem vár el Magyarországtól, amely német megszállást válthat ki, és a következmények fényében „nem tudja elképzelni”, hogy Magyarország kiugorjék a háborúból. Ezzel szemben három hónappal később, augusztus 5-én ugyanez a diplomata már sürgette, hogy „Magyarországnak azonnal követnie kell Olaszország példáját [vagyis ki kell ugrania a háborúból], és vállalni a következményeket. Amennyiben Magyarország nem vonja le a helyzetből adódó következtetéseket, ez azt jelentené, hogy újból a németek mellé áll. Ezzel örökre elvesztené az esélyt, hogy a szövetségesek másként bánjanak vele, mint a németekkel... [Magyarországnak] meg kell tennie ezt a lépést még az átmeneti német megszállás kockázata árán is.”⁴³ Amikor Szentmiklósy Andor külügyminiszter-helyettes utasítására Barcza rámutatott, hogy a német megszállás vállalása Magyarország politikai rendjének, társadalmi struktúrájának szétrombolását jelentené, szeptember 2-án Heuvel visszakozott. A brit diplomata nyilvánvalóan arra volt kíváncsi, hogy a magyarok milyen messzire hajlandóak elmenni.⁴⁴

³⁷ Joó András: *Kállay Miklós külpolitikája*. I. m. 192.; Czettler Antal: *A mi kis élethalál kérdéseink*. I. m. 350.

³⁸ Kállay, Nicholas: *Hungarian Premier*. I. m. 349–350.

³⁹ Telegram by Dulles, 8 July 1943. In: Petersen, Neal H. (ed.): *From Hitler's Doorstep*. I. m. 79–80.

⁴⁰ Telegram by Dulles, 14. July 1943. Uo. 82.

⁴¹ Memorandum by Adolph Berle to the Secretary of State Regarding the Quebec Trip and Foreign Policy Towards Hungary, 18 August 1943. NARA, RG 59, General Records of the State Department, Decimal Files 1940–944, Box 1956.

⁴² Telegram by Dulles to Director, OSS (Donovan), the Secretary of State (Hull), 21 September 1943. NARA, RG 226, OSS, Entry 210, Box 462.

⁴³ Barcza a külügyminiszternek, 21 May 1943.; Barcza a külügyminiszternek, 5 August 1943. The Macartney Papers, Bodleian Library, Oxford, Box 5.

⁴⁴ Czettler Antal: *A mi kis élethalál kérdéseink*. I. m. 297–298.

Az 1943 októberében megtartott moszkvai konferencia előtt magyar diplomáciai források általában azt a várakozást erősítették, hogy az angolszászok fogják megszállni Magyarországot. Ismert, hogy hosszas tárgyalások után 1943 szeptemberében a magyar küldött, Veress László előzetes fegyverszüneti egyezményt kötött a feltétel nélküli megadás alapján a britek isztambuli képviselőjével, amelyet magyar kérésre csak akkor kellett volna nyilvánosságra hozni, amikor a brit erők magyar földre lépnek.⁴⁵ Ennek az volt az oka, hogy belátták, az adott pillanatban Magyarország nem számíthat külső segítségre a németek ellen. A Foreign Office egy későbbi (decemberben kelt) feljegyzése szerint szeptemberben a britek azért egyeztek bele abba, hogy ne hozzák nyilvánosságra a magyar megadásról szóló előzetes megállapodást, mert tudták, a magyar kormány valójában csak akkor adja meg magát, ha elfogadható esélyt lát arra, hogy német invázió esetén védelmet kap a szövetségesektől. Azonnali megadás pedig egyelőre nem szolgálná a szövetségesek érdekeit sem, mert Magyarország német megszállásához és egy bábkormány hatalomra juttatásához vezetne. Churchill és a vezérkari főnökök ragaszkodtak ehhez az állásponthoz.⁴⁶ A brit miniszterelnök szeptember 7-én úgy nyilatkozott, hogy Magyarország elszakadása Németországtól „felbecsülhetetlen előnyt jelentene”, de annak „megfelelő időben kell történnie”.⁴⁷ Az előzetes fegyverszüneti megegyezés jól illeszkedett a tervbe, amit Churchill dédelgetett, hogy az angolszászok egy balkáni partraszállás nyomán benyomulhatnak a Duna-medencébe. A kiugrás végrehajtásával kapcsolatos brit álláspont kiforratlanságára utal viszont, hogy szeptember 27-i alsóházi beszédében a brit miniszterelnök kifejtette, a csatlósoknak esélyt kell adni, hogy „hazatérésükért megdolgozzanak”.⁴⁸ Vagyis elvárás, hogy a jobb elbánás reményében aktívan fellépjenek a németek ellen.

A csatlósok kiugrásának óvatos támogatása – mint az előzőekben is láttuk – 1943 nyarára az amerikai politika egyik opciójának számított. Júliusban az OSS égisze alatt létrehozták a „Dogwood” fedőnevű, az amerikai titkosszolgálat egy 1944-ben készített tanulmánya által „grandiózusnak” minősített műveletet, melynek célja a katonai hírszerzéssel, illetve az ellenállási csoportokkal való együttműködés, valamint a csatlós kormányok megbuktatása.⁴⁹ Augusztus 28-án Bakách-Bessenyei György követ hosszas megbeszélést folytatott Royall Tylerrel, az amerikai hírszerzés megbízottjával, aki mindenáron meg akarta őt győzni, hogy az olaszokkal együtt kell kiugrani a háborúból, vállalva az ezzel járó kockázatot. Bakách-Bessenyeinek az volt a benyomása, hogy erre a pontra Tylernek külön utasítása van Washingtonból.⁵⁰ Válaszában Szentmiklósy Andor külügyminiszter-helyettes (aki a későbbiekben egy német koncentrációs tábor-

⁴⁵ Juhász Gyula: *Magyar–brit titkos tárgyalások*. I. m. 63–65.

⁴⁶ Idézi W. Harrison feljegyzése, 1943. december, PRO, FO, 371-39251. Ezért az iratért Sipos Péternek tartozom köszönettel.

⁴⁷ Churchillt idézi Czettler Antal: *A mi kis élethalál kérdéseink*. I. m. 329.; Juhász Gyula: *Magyar–brit titkos tárgyalások*. I. m. 58. sz. irat.

⁴⁸ Czettler Antal: *A mi kis élethalál kérdéseink*. I. m. 312.

⁴⁹ Memorandum by Roger A. Pfaff Acting Chief X-2 Branch for General Donovan, 24 July 1944. NARA, RG 226, OSS, Entry 211, Box 5.

⁵⁰ G. Vass István: Bakách-Bessenyei György tárgyalásai az Egyesült Államok megbízottaival Bernben 1943. augusztus 28. és 1944. március 19. között: a Kállay-kormány béketárgyalásainak újabb dokumentumai. *Levéltári Közlemények*, 65. 1995. 1–2. 1. számú irat, 161–164.

ban lelte halálát) kérte a követet, hívja fel az amerikaiak figyelmét a német megszállás lehetőségére, illetve annak veszélyeire a zsidókra és a megközelítőleg 100 ezer lengyel menekültre nézve (akik 1939 után kerültek az országba), valamint arra, hogy kormánya a „*successive dissociation*” [fokozatos leválás] politikáját kívánja folytatni.⁵¹

Ezzel párhuzamosan egy szovjet diplomata, akivel Budapest azért lépett kapcsolatba, hogy feltérképezze a Szovjetunió megadási feltételeit, figyelmeztette tárgyalópartnerét, a kisgazda Honti Ferencet, hogy Magyarország számára egyetlen választás létezik: szakítás Németországgal. Talán nem véletlen, hogy a szovjet diplomata úgy vélte, hogy erre a legalkalmasabb, illetve legkevésbé kockázatos pillanat az angolszászok normandiai partraszállása lesz.⁵² Tekintve hogy az olasz kiugrás balul sült el, és a németek szeptember 12-én megszállták Rómát, az olasz példa nem hatott ösztönzőleg Budapestre. Olaszország német megszállása időlegesen óvatosságra intette a szövetségeseket is, és talán ezzel magyarázható, hogy Wodianer Andor 1943. október 1-jén figyelmeztetett: a magyar kormány ne tegyen olyan lépést, amely idő előtt megterhelne a magyar–német kapcsolatokat.⁵³ Ebben a megfogalmazásban figyelemre méltó az *idő előtt* kitétel. A kiugrást végre kellett hajtani, de nem a magyar kormány, hanem a szövetségesek által alkalmasnak ítélt pillanatban.

A szövetségesek közép-európai politikájának a szempontjából fordulathoz vezetett, hogy az 1943. augusztus–szeptemberi quebeci konferencián Churchill és Roosevelt megállapodott a második front franciaországi megnyitásáról 1944. május 1-jén. Időlegesen a kelet-európai kis országok szerepe is felértékelődött. Ez magyarázza, hogy a „balkáni” kis államok kiugrásának kérdése ettől fogva kezdett sürgetővé válni. Egyre sűrűbben került sor magyar–amerikai megbeszélésekre. Az amerikai hírszerzés képviselői mellett diplomata, illetve katonai státusban levő személyek is tárgyaltak a magyar kiküldöttekkel. A Kállay-kormány pedig egyre határozottabban képviselte azt az álláspontot, hogy a szövetségesek igénye szerint hajlandó a tengelytől való elszakadásra.

1943. szeptember 14-én Lisszabonban megbeszélést tartott az Egyesült Államok katonai attaséja, illetve Hollán Sándor követségi tanácsos. A találkozót Saldanho de Gama szervezte, aki közreműködött a kapcsolat fenntartásában Habsburg Ottóval is. A nem hivatalos tárgyalás komolyságára utal, hogy az amerikai attasé előtte konzultált Washington lisszaboni követével, a szovjet és német ügyekben amerikai szaktekinélynek számító George F. Kennannel. Azzal a feltétellel tárgyaltak Hollánnal, hogy katonai és politikai jellegű kérdésekre is válaszolnia kell, *semmilyen amerikai ígéretre nem számíthat*, és a Habsburg-restauráció kérdése nem merülhet fel. Hollán kijelentette, hogy Magyarország az első adandó alkalommal szakítani akar a tengellyel és utalt arra is, hogy a magyar hadsereg kész a szövetséges csapatokkal együttműködni, amikor azok belátható közelségbe kerülnek.⁵⁴ Néhány napra rá a kormány nevében tárgyaló Bakách-Bessenyei tolmácsolta Kállay üzenetét: a szövetségesek „bízban benne...

⁵¹ Uo. 2. számú irat, 164–165.

⁵² Szegedy-Maszák Aladár: *Az ember ősszel visszánéz*. I. m. 345–347.

⁵³ Czettler Antal: *A mi kis élethalál kérdéseink*. I. m. 386.

⁵⁴ Memorandum for Brigadier General Hayes E. Kramer Chief, MIS, The Pentagon, 14 September 1943. NARA, General Records of the State Department, Central Files 1940–1944, European War, Box 2956.

Magyarország minden lehetséges eszközzel áldozatot fog hozni, és a megfelelő időben a segítségükre lesz”.⁵⁵ Hollán tapogatózására október 5-én érkezett válasz Washingtonból. Erre azért került egyáltalán sor, mert Washingtonban úgy értelmezték, hogy Hollán a feltétel nélküli megadás elve alapján tárgyal. Eszerint a közeledést csak abban az esetben mérlegelték komolyan, ha a magyar kormány kellően felhatalmazott képviselője mindhárom szövetséges kormánynak felajánlja a feltétel nélküli megadást.⁵⁶ Figyelemre méltó, hogy az amerikaiak egy szóval sem említették a britekkel éppen ekkor (Veress László és a britek isztambuli képviselője által) aláírt, nyilvánosságra nem hozott, előzetes fegyverszüneti megállapodást. Mivel egyetlen amerikai irat sem utal erre, feltételezhetjük, hogy tudomást sem vettek róla.

Az amerikai politika továbbra is rendkívül merev maradt, ami arra utal, hogy ekkor még nem voltak érdekeltek a kiugrás azonnali végrehajtásában. Néhány héttel Hollán kísérlete után, október 2-án, az ankarai román katonai attasé átadta brit kollégájának Antonescu marsall üzenetét, miszerint az orosz megszállás elkerülése érdekében Románia hajlandó lenne együttműködni a partra szálló angol és amerikai erőkkel, valamint jelentős mennyiségű aranyat, kőolajat, pénzt, fegyvert és kiképzett pilótákat bocsátana a rendelkezésükre. Az ankarai angol nagykövet szkeptikus volt. Úgy vélte, hogy ez az egész „búzik a német propagandától, amit a románok átvettek saját céljaikra”.⁵⁷ Ugyanakkor – amerikai értesülés szerint – a britek egy másik, október eleji román megkeresésre azt felelték, hogy Bukarestnek „nagy előnye származna abból, ha kiugrana a háborúból, még akkor is, ha megszállnák a németek” [kiemelés: B. L.]. Feltűnő, hogy ekkor még az amerikai külügyminisztérium kifogásolta a német megszállásra utaló kitételt.⁵⁸ Szinte ugyanebben az időben, október 14-én, Dulles enyhébb megfogalmazásban, de hasonló üzenetet küldött Budapestre: határozottan sürgette, hogy a magyar csapatokat vonják vissza, „tekintet nélkül a következményekre”. Követelte azt is, hogy Magyarország fogadjon be egy amerikai távirászt.⁵⁹ Mindez akkor lett volna vállalható a magyar vezetés számára, ha az ország angolszász megszállás alá kerül, lehetőleg még mielőtt a németek észbe kapnak. Bakách-Bessenyei ennek ellenére határozottan javasolta, hogy a kormány tegyen eleget az amerikai távirásra vonatkozó kérésnek. Érvelése rámutat, hogy a reménytelen helyzetből illuzórikus volt a kiút: a németek nem tudják megvédeni Magyarországot az oroszoktól, erre csak az

⁵⁵ Telegram by Dulles to the Director of the OSS, the Secretary of State, 21 September 1943. NARA, RG 226, OSS, Entry 210, Box 462.

⁵⁶ Memorandum by the Division of European Affairs of the State Department to General Strang and George F. Kennan, Lisbon, 5 October 1943. NARA, RG 59, General Records of the State Department, Central Files, 1940–1944, Box 2956.

⁵⁷ Aide Memoire, British Embassy, Washington, D. C., 13 October 1943.; Telegram by the British Ambassador at Ankara, 2 October 1943. NARA, RG 59, General Records of the State Department, Central Files 1940–1944, Box 2956.

⁵⁸ Memorandum by the Division of European Affairs of the State Department, 16 October 1943.; Memorandum by Acting Secretary Stettinius to William Leahy, Chief of Staff to the Commander-in-Chief of the US Army and Navy, 23 October 1943. Uo.

⁵⁹ Bakách-Bessenyei követ Ghyczy Jenő miniszterhez, 1943. október 14. In: G. Vass István: *Bakách-Bessenyei György tárgyalásai*. I. m. 9. számú irat, 177.; Joó András: *Kállay Miklós külpolitikája*. I. m. 205.

angolszászok lehetnek képesek, a „megoldás csak az angolszász vonal lehet”.⁶⁰ Bakách úgy vélte, hogy az amerikaiak semmi olyat nem követelnek, ami „feltétlenül” német megszállással járna, ráadásul a csapatok hazahozatala magyar érdek is. Tanácsa részben meghallgatásra talált: november közepén a magyar kormány beleegyezett egy amerikai tiszttel fogadásába. Mindez megerősíti, hogy október folyamán változás történt a szövetségesek politikájában a kiugrást illetően.

A magyarországi németellenes sajtó már idejekorán utalt a szakítás eshetőségére. A *Magyar Nemzet* felszólította olvasóit, hogy frissítsék fel angolnyelv-tudásukat, és jelentős példányszámban elkelt az ezt a célt szolgáló „*Brush up your English*” [Frissítse fel angolnyelv-tudását] című kötet. A lap katonai szakértője, a későbbi honvédelmi miniszter, Tombor Jenő a német hadsereg kudarcairól tájékoztatta olvasóit. Német sikekről szóló jelentések mellett mindig a Ferenc József *késérővíz* hirdetési szerepeltek. A *Népszava* egyebek között a Beveridge-tervet méltatta, ami egyértelműen az angolszászok győzelmére utalt.

A magyar külügyminisztérium azonban 1943 decemberében csalódottan értesült arról, hogy nem kerül sor a balkáni partraszállásra. A teheráni konferencia (1943. november 28.–december 1.) után a stockholmi magyar követség tájékoztatta Ghyczy Jenő külügyminisztert, hogy Magyarország a szovjet szférába került: „Teljes orosz befolyás fog érvényesülni... a Duna-medencében és a Balkánon.”⁶¹ Hasonló értesülések érkeztek más külképviseletekről is. Ankarából Vörnle János azt jelentette, hogy Kelet-Európa minden országa bolsevik befolyás alá kerül.⁶² Ez változást indított el a magyar külpolitikában, aminek hatására a Kállay-kormány 1944 elején tárgyalást kezdeményezett a szovjetekkel. A „lelke mélyén” azonban a magyar politika továbbra sem adta fel az angolszász megszállás iránti várakozását.

A SZÖVETSÉGES DIPLOMÁCIA ÉS KELET-EURÓPA SORSA

A Duna-medence angolszász megszállása nem illett Washington és London katonai terveibe. Az Egyesült Államok vezérkari főnökei 1944. március 28-án, kilenc nappal Magyarország német megszállása után leszögezték, hogy az Egyesült Államok nem vállal felelősséget a balkáni térségben.⁶³ Az előzőekben kifejtettekhez kapcsolódva e

⁶⁰ Bakách-Bessenyei György követ Ghyczy külügyminiszterhez, 1943. október 28. Uo. 9. sz. irat.

⁶¹ Wodianer Andor lisszaboni követ jelentése a külügyminiszternek, Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL), Külügyminisztérium (Küm), 192, Pol. Az ankarai követ, Vörnle János jelentése szerint Kelet-Európában „minden ország bolsevizálásra kerül”. Vörnle jelentése a külügyminiszternek, 1943. november 23. MNL OL, Küm, 179, Pol.

⁶² Vörnle János jelentése a külügyminiszternek. Uo.

⁶³ Idézve Robert Murphy táviratában a külügyminiszternek (Cordell Hull), 1944. július 21. In: Sipos, Péter-Vida, István: *The Policy of the United States Towards Hungary During the Second World War*. I. m. 82.

fejezetben röviden áttekintjük, hogyan alakultak a szövetségesek elképzelései a kelet-európai térségről 1941 után.

Sztálin már az 1941-es szovjet–brit tárgyalások során jelezte Anthony Eden brit külügyminiszternek, hogy szovjet érdekszférának tekinti Kelet-Európát. Követelését azal indokolta, hogy országa a háború megnyerése és a béke megőrzése szempontjából egyaránt fontos szerepet tölt be. „A Szovjetunió szerepét úgy kell figyelembe venni Európa teljes keleti részében, mint egy nagy felszabadító háborút viselő hatalomét... [amely] ráadásul a legfontosabb tényező a tartós béke megőrzése szempontjából Európában, és amely megakadályozhatja, hogy Németország újból agressziót kövessen el.”⁶⁴ A szomszédos területek birtoklása és a katonai-ipari kapacitás megerősítése alapvető tényezői voltak a háború utáni korszakra vonatkozó szovjet gondolkodásnak.⁶⁵ Eden és más nyugati politikusok sem elleneztek Sztálin elképzeléseit. Eden biztosra vette, hogy a Szovjetunió pozitív szerepet tölthet be a háború utáni Európában, ezért azt javasolta, hogy „amennyire csak lehet, keresni kell a szovjet kormány barátságát és bizalmát”.⁶⁶ Sir Orme Sargent volt talán az egyetlen befolyásos brit tisztviselő, aki a háború utáni szovjet befolyás ellensúlyozása érdekében felhívta a szövetségesek figyelmét katonai jelenlétük fontosságára a kelet-európai térségben.⁶⁷

William Bullitt, az Egyesült Államok első szovjetunióbeli nagykövete, egyben a Kreml ügyeinek legjelesebb amerikai szakértője 1943-ban azt írta Rooseveltnek, hogy Sztálin Európa ura akar lenni, de először „érzékelőket nyújt ki, mint egy amőba, és nem ugrik, mint egy tigris. Ha az érzékelők nem ütköznek akadályba, a Szovjetunió benyomul” a hatalmi űrbe. Rooseveltet, aki Oroszországra akarta bízni az „európai béke fenntartását”, nem ijesztette meg Bullitt érvelése. Neki magának ugyanis nem állt szándékában, hogy az Egyesült Államok töltse be a német összeomlást követő hatalmi űrt.

Az amerikaiak már az 1943 novemberében lezajlott kairói konferencián jelezték, hogy ellenzik a Balkánon, illetve az Égei-tenger térségében végrehajtandó hadműveleteket, de Churchillnek sikerült a teheráni konferenciára halasztani a végső döntést. A brit kormányfő addig fel akarta gyorsítani az olaszországi hadműveleteket Róma elérése érdekében, és fokozni akarta a balkáni partizánok támogatását. Javasolta, hogy nyissanak hídfőt a dalmát tengerparton, illetve 1944. januári időponttal támadást sürgetett Rodoszon. A cél a Pisa–Rimini vonal elérése volt, hogy aztán nyugatra, azaz Dél-Franciaország felé vagy keletre, tehát a ljubljanai rés felé fordulhassanak. Figyelembe véve a szinte átjárhatatlan terepet, az utóbbi csak elméletben merülhetett fel. Churchill tervével minden bizonnyal két célt akart elérni. Egyrészt el akarta kerülni, hogy a normandiai partraszállás teljesen kizárja a mediterrán hadműveletek lehetőségét,

⁶⁴ Rzheshesky, Oleg (ed.): *War and Diplomacy – The Making of the Grand Alliance. Documents from Stalin's Archives*. Harwood Academic Publishers, Amsterdam, 1996. Document 6., 26.

⁶⁵ Levering, Ralph B.–Pechatnov, Vladimir O.–Botzenhart-Viehe, Verena–Edmondson, Earl C.: *Debating the Origins of the Cold War – American and Russian Perspectives*. Rowman and Littlefield Publishers Inc., Lanham, 2002. 90.

⁶⁶ Harper, Lambert: *American Visions of Europe*. I. m. 93–96.

⁶⁷ Orme Sargentet idézi Hazard, Elizabeth: *Cold War Crucible: United States Foreign Policy and the Conflict in Romania 1943–1953*. East European Monographs, Boulder, Colorado, 1996. 14.

gét, másrészt pedig Sztálint egy közös angol–amerikai stratégiával akarta szembesíteni. Egyik óhaja sem teljesült. Roosevelt célja ugyanakkor az volt, hogy a Szovjetuniót rábírja a Japán elleni háborúba való bekapcsolódásra, és emiatt hallani sem akart Churchill terveiről.

A teheráni konferencián Churchill hiába javasolta, hogy a szárazföld déli oldaláról intézzenek támadást a Német Birodalom ellen. Ezt az olasz front megerősítésével, vagy pedig az Adriai-tenger partvidékén végrehajtott partraszállással lehetett volna megvalósítani. Kállayék ez utóbbiban bíztak, nem tudván, hogy Churchill „sohasem akart hadsereget küldeni a Balkánra, csak ügynököket, ellátmányokat és kommandókat, hogy ösztönzést adjon az ottani intenzív gerillatevékenységnek”, „felmérhetetlen” eredményeket remélve ettől.⁶⁸ A második front megnyitásának helye és időzítése mélyen megosztotta a szövetségeseket, hiszen Roosevelt és Sztálin is Normandiában kívánt partra szállni, kiegészítve azt egy dél-franciaországi hadművelettel. Roosevelt emellett úgy vélte, hogy a brit miniszterelnök terve ellenük fordíthatja az oroszokat. Churchill ezzel szemben egyfelől azt az előnyt bizonygatta, hogy egy balkáni partraszállás esetén Törökország belépne a háborúba a szövetségesek oldalán, Bulgária, Románia és Magyarország pedig kiugrana. Másfelől azonban kénytelen volt elismerni, hogy a mediterrán akció késleltetné a „Hűbérúr” (Overlord) hadművelet néven ismert normandiai partraszállást, amely a moszkvai konferencián 1943 októberében már zöld utat kapott. Amerika ragaszkodott ahhoz a már korábban említett megállapodáshoz, amely az 1943. augusztus–szeptemberi quebeci konferencián született a franciaországi partraszállásról, és ellenezte, hogy a Földközi-tenger térségébe irányítsanak erőforrásokat.

Meglepetésként hatott tehát, hogy november 28-án, a teheráni konferencia első plenáris ülésén Roosevelt – akinek viselkedése nem volt mindig kiszámítható – olyan hadművelet lehetőségét körvonalazta, amely az adriai térségből indulva „összekapcsolódna Tito partizánjaival, majd egy időben az Odessza felőli szovjet előrenyomulással északkelet felé eljutna Romániába”.⁶⁹ Churchill megragadta a kínálkozó alkalmat és javasolta egy bizottság felállítását a terv tanulmányozására. Bár Sztálin előnyben részesítette a balkáni támadást az olaszországi hadjáratához képest, mégsem támogatta az elnök felvetését. Helytelenítette az erők szétforgácsolását a mediterrán térségben és kijelentette, hogy ehelyett egy dél-franciaországi partraszállással kellene megtámogatni a normandiai katonai akciót: „Jobb lenne a »Hűbérúr« alapozni az 1944-es hadműveleteket; Róma elfoglalása után az így felszabaduló csapatokat Dél-Franciaországba lehetne küldeni és a Korzikából induló seregekkel megerősítve egyesülhetnének a »Hűbérúr« fő erőivel Észak-Franciaországban.”⁷⁰ Álláspontja nem okozhatott megle-

⁶⁸ Churchill to Roosevelt, 7 October 1943. Közli: Kimball, Warren F.: *Churchill and Roosevelt – The Complete Correspondence*. Vol. 1–3. Princeton, 1992. 498–499.

⁶⁹ The First Plenary Meeting, 28 November 1943. Bohlen's minutes. Foreign Relations of the United States (FRUS), The Conferences at Cairo and Tehran, 1943. 493.

⁷⁰ Sztálin az első plenáris ülésen a következőt mondta: „[...] annak ellenére, hogy Németország szíve messze van a Balkántól, jobb lenne innen támadást intézni Olaszország ellen.” Ez a kijelentés az Egyesült Vezérkari Főnökök által készített jegyzetekben szerepel, de a Bohlen-féleben már nem. Uo. 501.

petést. Eden már Moszkvában, 1943 októberében kipuhatolta a szovjet véleményt a második front kapcsán. Churchillnek táviratban küldött tájékoztatójában le is írta: „A Szovjetunió hallani sem akar a hangsúly, vagy a terv megváltoztatásáról: a »Hűbérúrnak« meg kell történnie. Molotov és Vorosilov ragaszkodott ehhez. Biztos vagyok benne, hogy teljes mértékben és vakon eltökéltek Észak-Franciaország inváziója iránt és abszolúte semmit nem tudnánk a világ egyetlen táján sem javasolni, amely elfogadhatná velük, hogy töröljük vagy akár elhalasszuk azt.”⁷¹ Sztálin állásfoglalása nyomán Roosevelttel megismételte korábbi véleményét, miszerint semmi sem késleltetheti a második front megnyitását, márpedig a mediterrán offenzíva pontosan ezzel járna, és indítványozta, hogy dolgozzák ki a dél-franciaországi hadjárat terveit.⁷² Ezzel megpecsételődni látszott a balkáni terv sorsa, de az itáliai offenzíva is veszélybe került.

Az olaszországi hadjárat célja alapvetően nem a Duna-medencébe történő behatolás lett volna, hanem az, hogy elősegítse Olaszország kilépését a háborúból, illetve lekösse azokat a német erőket, amelyeket az olasz egységek helyettesítésére küldtek.⁷³ Bár a kairói konferencián a britek felfedték, hogy az előrenyomulásnak nem volt feladata Róma vagy a Pisa–Rimini vonal elérése, Teheránban mégis erről született döntés, és 68 partra szálló járművet szántak a hadműveletre, melynek további sorsa függőben maradt. A brit katonai vezetés véleménye nem volt egységes. Mindannyian egyetértettek abban, hogy el kell jutni a Pisa–Rimini vonalig, azonban az olaszországi szövetséges erők főparancsnoka, Sir Harold Alexander folytatni akarta a hadműveleteket Jugoszlávia felé, ám elgondolását a Brit Birodalmi Vezérkar főnöke, Sir Alan Brooke nem támogatta. Churchill a viták ellenére is át akart irányítani tíz, az „Anvil” (Üllő) dél-franciaországi hadművelet végrehajtására szánt hadosztályt az adriai térségbe, hogy elfoglalják Triesztet. Roosevelttel ellenérvként Montgomery és Eisenhower véleményével hozakodott elő, akik az „Üllő” fedőnevű akció fontossága mellett kardoskodtak. Churchillnek küldött üzenetében Roosevelttel azt állította, hogy politikai presztízsét veszélyeztetné, ha a „Hűbérúr” akár a legkisebb késedelmet szenvedné.⁷⁴ Churchill átértékelte az elnök helyzetét, de továbbra sem akarta feladni azt a reményét, hogy Jugoszlávián keresztül eljuthat Bécsbe. Végül a terep nehézsége győzte meg, elfogadta, hogy képtelenség átjutni a Piave folyón.⁷⁵ A katonai és politikai érvek döntöttek a vitában, így minden lehetőség elveszett, hogy a Duna-medence népei a nyugati érdekszférába kerüljenek.

Tekintve hogy a brit érdekek érvényesítése érdekében nem volt más választása, Churchill úgy döntött, hogy „felelősségi zónákra” osztja Kelet-Európát. Szerepet ját-

szott ebben az amerikai diplomácia is, amely nem titkolta, hogy nem kíván részt venni az európai stabilitás fenntartásában a háború után. 1944 márciusában London szabad kezét ajánlotta a szovjeteknek Romániában, cserébe angol fennhatóság alá akarta vonni Görögországot. Ez azonban nem előzmény nélkül történt. Az amerikai külügyminisztérium a washingtoni brit nagykövetségtől úgy értesült 1943 februárjában, hogy a Foreign Office a kelet-közép-európai országok kérdését a globális szovjet–angol viszonyoknak kívánja alárendelni, és hajlandó elismerni, hogy a Szovjetunió érdekei elsőbbséget élveznek Romániában – amelyet az irat megfogalmazása szerint „átadnak a farkasoknak” –, illetve a Szovjetuniót nyugatról körülölelő többi országban. Az értesítést olyan bizalmasan kezelték, hogy a State Departmentben egyedül Cordell Hull külügyminiszter olvashatta.⁷⁶

London kelet-európai politikáját mindig is a *stabilitás* szempontja határozta meg. Az 1920-as évek végén brit politikusok arra a következtetésre jutottak, hogy Kelet-Európa „koldus államai” gazdaságilag reménytelenek, képtelenek a politikai stabilitásra és kulturálisan visszamaradott lények lakják.⁷⁷ Az 1930-as években a britek nem tiltakoztak az ellen sem, hogy Közép- és Kelet-Európa nagy része német fennhatóság alá került. Elfogadható volt London számára az is, ha a háború után szovjet befolyás uralkodik a régióban, feltéve ha ez nem veszélyezteti nyugat-európai és mediterrán érdekeiket.⁷⁸ Bár Churchill kezdetben fenntartásokkal kezelte Eden azon elképzelését, hogy Kelet-Európáról is kössenek Sztálinnal megállapodást, a háború által diktált realitások meggyőzték a miniszterelnököt. „A háborús helyzet egyre növekvő komolysága azt az érzést erősítette bennem, hogy az Atlanti Charta kitételeit nem szabad úgy értelmezni, hogy megtagadjuk a Szovjetuniótól azokat a határokat, amelyeket a német támadás idején elfoglalt”, bár „katasztrófa lenne – írta –, ha az orosz barbárság leigázná Európa ősi államainak kultúráját és függetlenségét.”⁷⁹ Ám a brit politikai vezetés tartott attól, ha nem veszik figyelembe a szovjet álláspontot „akkor lerakjuk az alapjait egy újabb világháborúnak egy nemzedéken belül”.⁸⁰

Eden 1943 őszén, az első moszkvai konferencián olyan nyilatkozatot javasolt, amely „általános európai felelősségről” szólt volna érdekszférák helyett. Litvinov szovjet külügyi népbiztoshelyettes azonban nem volt hajlandó egy ilyen jellegű nyilatkozat mellett elkötelezni a Szovjetuniót, azon az alapon, hogy „olyan látszatot keltene, mintha létezne ilyen [ti. az érdekszférákra vonatkozó] szándék” a szövetségesek részéről.⁸¹ Addigra már logikusnak tűnt Churchill számára, hogy Nagy-Britannia és a Szovjetunió állapodjon meg a geopolitikai kérdésekről, mégpedig az 1941-ben a szovjet–brit tárgyalásokon

⁷¹ Eden to Churchill, 21 October 1943. Idézi Gilbert, Martin: *Road to Victory – Winston S. Churchill 1941–1945*. Houghton Mifflin, London, 1986. 536–537.

⁷² The First Plenary Meeting 28 November 1943, Bohlen's minutes. *FRUS*, The Conferences at Cairo and Tehran, 1943. I. m. 494–495.

⁷³ Hunt, David: British Military Planning and Aims in 1944. In: Deakin, William–Barker, Elisabeth–Chadwick, Jonathan (eds.): *British Political and Military Strategy in Central, Eastern and Southern Europe in 1944*. Macmillan, London, 1989. 30.

⁷⁴ Az olaszországi hadjáratról kapcsolatos vitát lásd Edmonds, Robin: *The Big Three – Churchill, Roosevelt and Stalin*. Hamish Hamilton, London, 1991.

⁷⁵ Hunt, David: *British Military Planning and Aims in 1944*. I. m.

⁷⁶ Memorandum, Dewitt C. Poole to James Grafton Rogers, 15 February 1943. NARA, RG 226, OSS, Entry 210, Box 344.

⁷⁷ Lásd Batonyi, Gabor: *Britain and Central Europe, 1918–1933*. Clarendon Press, Oxford, 1999.

⁷⁸ A háborús brit kelet-európai politikáról lásd Barker, Elizabeth: *British Policy in South-East Europe in the Second World War*. The Macmillan Press, London, Basingstoke, 1976.; a térségre vonatkozó angol–szovjet megbeszélésekről lásd Harbutt, Frazer: *Yalta*. I. m. 40–169.

⁷⁹ Harbutt, Frazer: *Yalta*. I. m. 86.

⁸⁰ Uo. 153.

⁸¹ Minutes of the US Delegation, 30 October 1943. *FRUS*, Conferences at Cairo and Tehran, 130–131.

megismert elvek alapján.⁸² Churchillnek nem voltak illúziói a következményekről: „A Gonosz rászabadulhat a világra – írta Edennek –, a szovjetek megrészegültek a hatalomtól s nem ismernek határokat.”⁸³ A brit kormányfő – mivel biztosítani akarta az Egyesült Államok beleegyezését – 1944. május 31-én tájékoztatta az amerikai elnököt a szovjeteknek tett ajánlatáról, a román–görög cseréről: „a szovjet kormány venné át a vezetést a román, mi pedig a görög ügyekben.”⁸⁴ Churchill azzal akarta meggyőzni Rooseveltet, hogy a megállapodás „természetes folyománya lenne a fennálló helyzetnek, mivel Románia az orosz hadsereg szférájába esik, míg Görögország a szövetségesek fennhatósága alá”. Kijelentette, hogy a Balkánt „nem osztják fel befolyási övezetekre”, és a megállapodás „nem érinti azokat a jogokat és kötelezettségeket, amelyeket a nagyhatalmaknak a békerendezés során és azt követően gyakorolniuk kell egész Európában”. Churchill szerint a megállapodás arra irányul, hogy fenntartsa a szovjet–brit harmóniát a Balkánon. Roosevelten azonban átlátott a szitán és rájött arra, hogy a Sztálin–Churchill-egyezség a Balkán érdekszférákra történő felosztásához vezet, annak ellenére, hogy hivatalosan csak katonai ügyekre vonatkozott.⁸⁵ Churchill válasza felfedte, hogy miért ragaszkodott a megállapodáshoz: szabad kezet kíván kapni Görögországban a kommunista EAM-mozgalom letörésére. A megegyezés garantálná, hogy fennmaradhat a brit befolyás Görögországban, és mivel a küszöbön áll Románia orosz megszállása, ott „amúgy is azt tesznek, amit akarnak”. Roosevelten megnyugtatója érdekében Churchill három hónapos próbaidőt javasolt.⁸⁶ Sztálin azonban erősködött, így Roosevelten – külügyminisztere, Hull tanácsa ellenére – június végén jóváhagyta a görög–román cserére vonatkozó brit kezdeményezést.

A második quebeci találkozón Churchill kijelentette Rooseveltnak: „meg kell előzünk az oroszokat Közép-Európában... Fontos, hogy megtartsunk valamit Közép-Európában.”⁸⁷ Ekkorra Eden külügyminiszter már a végleges megállapodásra készült. Egy augusztus 9-én kelt feljegyzésében (Cabinet Paper) megerősítette, hogy a háború utáni rend alapját Nagy-Britannia és a Szovjetunió szövetsége képezi majd. Kifejtette, hogy Angliának azokban az országokban kell majd megerősítenie a hadállásait, amelyekkel hagyományosan szoros és intim kapcsolatokat ápol. Ugyanakkor Angliának el kell kerülnie az összeütközést a szovjet érdekekkel ott, ahol a Szovjetunióval szomszédos vagy hozzá közel eső országokról van szó (mint például Lengyelország, Csehszlovákia, Jugoszlávia, Magyarország, Románia és Ausztria).⁸⁸ Végeredményben tehát Eden megismételte annak a feljegyzésnek a főbb állításait, amelyet a Foreign Office már 1943 januárjában eljuttatott Hull amerikai külügyminiszternek.

A második moszkvai konferencián, 1944. októberében informálisan elfogadott, úgynevezett „százalékos egyezmény” Bulgáriát és Magyarországot is a szovjet érdekszférába utalta; a két hatalom osztozott Jugoszlávián, és megerősítést nyert, hogy Nagy-Britannia szabad kezet kap Görögországban. A Sztálinnal kötött alku tükrözte a Kelet-Európa jövőjéről alkotott brit nézeteket. Churchill kész volt engedelményeket tenni Görögország megtartásáért, annál is inkább, mivel a kontinens középső, keleti része amúgy is kicsúszóban volt a kezei közül. A britek politikai tervezéssel foglalkozó bizottsága, a *Post Hostilities Committee* már 1944 júniusában megjósolta, hogy a háborút követően a szovjet befolyás kiterjed majd Lengyelországra, Csehszlovákiára és Magyarországra is.⁸⁹

A Churchill és Sztálin közt létrejött megállapodás tükrözi azt a hagyományos brit álláspontot, miszerint Nagy-Britannia jogot formálhat a számára jelentéktelen országok sorsának eldöntésére az európai rend biztosítása érdekében. 1944. októberében Churchill megadta Sztálinnak, mit Hitler megtagadott tőle 1940-ben: a Balkán feletti ellenőrzést és azt a stratégiai fontosságú államot, mely megszilárdítja kelet-európai hatalmát, Magyarországot. Míg a Kremlben a megállapodás részleteiről tárgyaltak, Molotov a palota egy másik termében a háború utáni első magyar kormány összetételéről egyeztetett.

Találkozójuk első napján, 1944. október 9-én Churchill közölte Sztálinnal, hogy Nagy-Britannia mindenekelőtt Görögország megtartásában érdekelt, mert továbbra is az első számú nagyhatalom szeretne maradni a Földközi-tenger térségében, és reméli, hogy a marsall beleegyezik majd, hogy „a britek döntő befolyást élvezzenek Görögországban ugyanúgy, ahogy Sztálin marsall Romániában”. Mivel Sztálin egyetértett, Churchill elővett egy „pimasznak” nevezett iratot, amely százalékokban is kifejezte a szovjet, illetve a brit érdekeltséget a Balkánon. Churchill kifejtette, hogy „jobb lesz a dolgokat diplomáciai köntösbe öltöztetni, mivel az amerikaiakat sokkolná, ha látnák, hogy milyen durván fogalmazott”.⁹⁰ Churchill a megbeszélésről Roosevelten számára készített feljegyzésében már úgy utalt a kérdéses országokra, mint amelyek iránt Nagy-Britanniának és a Szovjetunióknak „eltérő mértékű kötelezettsége van”. A megállapodásban az érdekszférákra utaló mondatot a másnapi ebédén Sztálin az amerikai nagykövet szeme láttára kihúzta. Averell Harriman (ő volt ekkor az amerikai nagykövet) megjegyezte, hogy Roosevelten örömmel veszi majd tudomásul az inkriminált rész törlését, mivel úgy véli, minden ilyen kérdésről a három nagyhatalomnak együtt kell döntenie. Erre Sztálin Churchill háta mögé nyúlva kezet fogott vele.⁹¹ E színpadias jelenet ellenére a színpad mögött folytatódott a brit–szovjet alkudozás.

A megállapodás után a szovjetek, akik Churchill szerint „nagy érdeklődést tanúsítottak Magyarország iránt”,⁹² igyekeztek megváltoztatni a magyarokra vonatkozó 50-50 százalékos egyezséget. Molotov ezt a kikezdehetetlen logikával indokolta, hogy a „Szovjetunió határos Magyarországgal, és nem Anglia”. Ez freudi elszólásnak is tekinthető, hiszen a Szovjetunió ekkor még csak készült arra, hogy bekebelezze a két világhá-

⁸² Harbutt, Frazer: *Yalta*. I. m. 167.

⁸³ Uo. 153.

⁸⁴ Churchill to Roosevelt, 31 May 1944. In: Kimball, Warren F.: *Churchill and Roosevelt*. I. m. Vol. 3. 153–154.

⁸⁵ Roosevelt to Churchill, 10 June 1944. Uo. 177.

⁸⁶ Churchill to Roosevelt, 11 June 1944. Uo. 178–179.

⁸⁷ Sainsbury, Keith: *Churchill and Roosevelt at War. The War They Fought and the Peace They Hoped to Make*. New York University Press, New York, 1994. 43.

⁸⁸ Harbutt, Frazer: *Yalta*. I. m. 169.

⁸⁹ Barker, Elisabeth: *Problems of Alliance – Misconceptions and Misunderstanding*. In: Deakin, William–Barker, Elisabeth–Chadwick, Jonathan (eds.): *British Political and Military Strategy*. I. m.

⁹⁰ Lásd Gilbert, Martin: *Road to Victory*. I. m. 991–992.

⁹¹ Telegram by Harriman to the President, 10 October 1944. Library of Congress, Papers of Averell Harriman, Box 174.

⁹² Churchill to Hopkins, 12 October 1944. In: Gilbert, Martin: *Road to Victory*. I. m. 1005.

ború között Csehszlovákiához csatolt Kárpátalját, és ezáltal valóban szomszédos legyen Magyarországgal. Eden, aki kockázatosnak tartotta Bulgária teljes feladását,⁹³ átengedte Magyarországot a Szovjetunióknak egy valamivel nagyobb brit százalékarányért Bulgáriában. Hamarosan kiderült azonban, hogy ezzel mindkét országra a szovjetek tehetik rá a kezüket. Bár Churchillt felháborította Eden szinte bazári alkudozása Molotovval, végső soron elégedetten távozott Moszkvából, úgy érezte, „megmenthette Görögországot”.⁹⁴ Bár Churchill érdekszférákat emlegetett, Eden külügyminiszter úgy magyarázta a történeteket, hogy csupán a relatív felelősségről állapodtak meg, amellyel a felek az egyes országok iránt tartoznak problémáik megoldása során.⁹⁵

Nem ismervé a részleteket, az amerikai elnök elégedetten írt Churchillnek: „Rendkívüli öröömre szolgál, hogy megállapodásra jutottak a nemzetközi politika kérdéseiben.”⁹⁶ Ezzel azt is elárulta, hogy nem sok érdeklődést tanúsít a probléma iránt, hiszen két nappal azelőtt bölintott rá az egyezményre, mielőtt a moszkvai nagykövettől teljes tájékoztatást kapott volna a tartalmáról. Roosevelt nem gyanított rossz szándékot a szovjetek részéről. Vagy ha mégis, úgy gondolta, amúgy sem tehetne ellenük semmit.

A moszkvai konferencián Churchill Németország esetleges felosztása kapcsán szóba hozta egy kelet-európai konföderáció kérdését, illetve egy bajor-osztrák–magyar államszövetség lehetőségét. Harrimannek tartott beszámolója szerint Sztálin elvetette, hogy Németország bármely része tagja lehessen a konföderációnak, de hajlandó volt mérlegelni egy osztrák–magyar szövetség lehetőségét. Ennek kapcsán az a kérdés is felmerült, hogy Csehszlovákia ezzel az unióval, vagy inkább a lengyelekkel lépjen-e szövetségre.⁹⁷

A NÉMET MEGSZÁLLÁS „ELŐNYEI”

A britek és az amerikaiak nem akarták kockára tenni a nagyhatalmi koalíciót a kis csatlós államok miatt. A kis országok fontosságát azonban időlegesen megnövelte, hogy esetleges kiugrásukkal tehermentesíteni lehetett a partra szálló szövetséges csapatokat.

A brit *Joint Planning Staff Committee* 1943. augusztusi 22-i állásfoglalásában azon a véleményen volt, hogy „a német erőknél Magyarország megszállására történő átcso-

⁹³ Eden brit külügyminiszter 1944 szeptemberében így írt Churchillnek: „ha magára hagyjuk Bulgáriát, [...] az egész Balkánon elvesztjük a hitelünket.” Idézi Barker, Elisabeth: *British Policy in South-East Europe in the Second World War*. I. m. 143.

⁹⁴ Churchill to Attlee, 3 December 1944. In: Gilbert, Martin: *Road to Victory*. I. m. 1028.

⁹⁵ Telegram by Harriman to the President, 11 October 1944. Library of Congress, Papers of Averell Harriman, Box 174.

⁹⁶ Roosevelt to Churchill and Stalin, 11 October 1944. In: Kimball, Warren F.: *Churchill and Roosevelt*. I. m. Vol. 2. 352.

⁹⁷ Memorandum of Conversation, Participants: Winston Churchill, Averell Harriman, 18 October 1944. Library of Congress, Papers of Averell Harriman, Box 174.

portosítása veszélyes mértékben meggyengítheti Németország többi hadállását”.⁹⁸ Augusztus 23-án, egy nappal a *Planning Staff* elemzésének elkészülte után, a brit vezérkari főnök helyettese hasonló érveket tárt felettese, Sir Alan Brooke elé. Eszerint Magyarország kapitulációja politikai és katonai nehézségeket okozna a németek számára. Sőt ha Románia is követné a példát, Németországnak olyan válsággal kellene szembenéznie, amelyet csak Magyarországra történő bevonulással lenne képes enyhíteni. Ha Németország vállalná a kockázatot, és máshonnan vonna ki csapatokat Magyarország féken tartása érdekében, akkor más hadszíntereken meggyengülné a helyzete, és ez Nagy-Britannia érdekeit szolgálná. A vezérkari főnök helyettese elismerte, hogy ebben az esetben Magyarország nem számíthatna segítségre.⁹⁹ Churchill is tisztában volt a német katonai lépések várható előnyeivel. 1943. október 7-én arról írt Rooseveltnek, hogy a németek nyilvánvalóan nagy jelentőséget tulajdonítanak a keleti térségnek, és habozás nélkül átirányítanak stratégiai légierejük nagy részét, hogy megtartsák ottani pozícióikat. Úgy vélte, a németek tartanak Magyarországot és Románia dezertálásától, illetve egy „erőszakos szakítástól Bulgáriában”. „Amikor felidézük, hogy milyen nagyszerű eredményeket hoztak a katonai cselekményeink által kiváltott potenciális reakciók Olaszországban – folytatta tőle szokatlanul nehézkes stílusban Churchill –, nem lennénk-e rövidlátóak, ha nem vennénk figyelembe a lehetőségét egy hasonló vagy még nagyobb földcsuszamlásnak az általam említett országok egy részében vagy mindegyikében? Ha képesek lennénk ilyen hatást elérni, és hasznot húzni belőle, közös dolgunk Olaszországban sokkal könnyebbé válna.”¹⁰⁰

A Foreign Office nem éppen magyarbarátságáról ismert történész-elemzője, Lewis Namier felhívta az angol külügyminisztérium illetékeseinek figyelmét: amennyiben a magyar kormány idő előtt szakítana a németekkel, azok megszállnák Magyarországot, és megsemmisítenék az utolsó jelentős európai zsidó közösséget. A zsidók egyetlen reménye, ha a magyar kormány semmit sem tesz addig, amíg a németek már képtelenek ellenlépésre. Október 14-én Dennis Allen a Foreign Office részéről megjegyezte, hogy ez a szempont mindig fontos szerepet játszott abban, hogy London nem sürgette, hogy a magyarok nyíltan szálljanak szembe a németekkel, bár – ki tudja, milyen értesülés alapján – úgy vélte, hogy kicsi az esélye Magyarország német megszállásának.¹⁰¹ Nem lehet véletlen, hogy éppen Allen fogalmazta meg ezt a véleményt. Ő azon kevesek közé tartozott ugyanis, akik 1943-ban betekintheztek a brit kódfejtő szolgálat szupertitkos, és csak az 1990-es években felszabadított jelentéseibe, amelyekből egyértelműen kiderült, hogy a németek szisztematikusan és tömegesen irtják Európa zsidó

⁹⁸ Memorandum by the Joint Planning Staff Committee, 22 August 1943. Public Record Office (PRO), CAB 121/441. Ezért az iratért Figder Évának tartozom köszönettel.

⁹⁹ A vezérkari főnök helyettese a vezérkari főnöknek, 1944. augusztus 23. In: Juhász Gyula: *Magyar–brit titkos tárgyalások 1943-ban*. I. m. 219–220.

¹⁰⁰ Churchill to Roosevelt, 7 October 1943. In: Kimball, Warren F.: *Churchill and Roosevelt*. I. m. Vol. 2. 498–499.

¹⁰¹ A. W. G. Randall feljegyzése Namier professzorral folytatott megbeszéléséről, 1943. október 14. In: Juhász Gyula: *Magyar–brit titkos tárgyalások 1943-ban*. I. m. 271. Allen kommentárja a margón szerepel.

lakosságát.¹⁰² Ezzel szemben amerikai részről Dulles pontosan ezen a napon sürgette meg Magyarország kiválását a háborúból a következményekre való tekintet nélkül, és ekkor kapott ugyanerre a lépésre felszólítást Románia is. A külügyminiszterek moszkvai értekezletén 1943 októberében Molotov szovjet részről kifogásolta a brit kormány intézkedését, mely szerint nem hozzák nyilvánosságra, hogy a magyarok előzetes fegyverszüneti egyezményt írtak alá velük, maga a megállapodás ugyanis Molotov szerint ellentétes a feltétel nélküli megadás Casablancában megfogalmazott elvével. Eden válaszában megerősítette, hogy a szövetségesek magyarországi politikáját az oroszoknak kell meghatározniuk. Mint láttuk, az októberi moszkvai értekezlettel egy időben már Churchill is a kiugrás előnyeit ecsetelte az amerikai elnöknek.

Úgy tűnik tehát, hogy valamikor októberben fordulat történt a szövetségesek elképzeléseiben a csatlósok kiugrásáról, miközben a budapesti vezetés egyre inkább hajlott a németekkel való szakításra. Ullein-Reviczky Kálla miniszterelnök és Ghyczy külügyminiszter nevében 1943. október 23-án megbeszélést folytatott az OSS stockholmi képviselőjével, R. Taylor Cole-lal. Az erről készült amerikai feljegyzés szerint közölte, hogy Magyarországon tudják, „bármit kívánnak is a szövetségesek, meg kell tenni, és ha a feltétel nélküli megadás konkrét feltételeit meg lehetne kapni anélkül, hogy ezt a szót kiejtenék, az meggyorsítaná a kívánt cél megvalósítását”. Eddig ugyanis a megadás Magyarországtól elvárt konkrét feltételeit senkinek sem jutott eszébe kidolgozni. A stockholmi amerikai követ ésszerűnek találhatta a magyar felvetést, mivel javasolta feletteseinek, hogy a követség és az OSS egy-egy képviselője, illetve az ottani katonai attasé részvételével állítsanak fel egy bizottságot, amely közvetíthetné Magyarország felé, hogy melyek lennének azok a katonai lépések, amelyek elősegíthetnék az ország mielőbbi angol–amerikai megszállását.¹⁰³ Bár a javaslattal a legmagasabb kormányzati szinten foglalkoztak, végül elutasították. A katonai vezetés arra hivatkozott, hogy az Egyesült Államok az 1943-as moszkvai döntés értelmében egyoldalúan nem adhat át megadási feltételeket a (még nem működő) Európai Tanácsadó Testület ajánlásainak elkészülte előtt.¹⁰⁴ Meglepően hangzik, de az amerikai vezetés 1943 legvégén nem volt abban a helyzetben, hogy közölje a magyar megadás feltételeit!

Hull külügyminiszter emellett kételkedett Ullein-Reviczky szándékainak komolyságában, illetve jóhiszeműségében is, és úgy tudta, nem rendelkezik felhatalmazással arra, hogy az Egyesült Államok által az egyetlen megoldásnak tartott feltétel nélküli megadásról tárgyaljon.¹⁰⁵ Hozzájárult ehhez, hogy a washingtoni brit nagykövetség figyelmeztette az amerikaiakat, hogy ne bízzanak Ullein-Reviczkyben.¹⁰⁶ A magyar

megadási szándékot megerősítendő december 18-án ifj. Horthy Miklós levelet juttatott el Bernbe, melyben közölte, ha a szövetségesek kapitulációt várnak Magyarországtól, akkor tesz róla, hogy ez megtörténjék. A levél közvetítője, Ghika György azt is elmondta, hogy Budapest csak a szövetségesek közlésére vár.¹⁰⁷

Közben a State Department november 1-jén arra utasította az amerikai külképviseleteket, hogy a feltétel nélküli megadásra történő utalás mellett azt is közölni kell a csatlósok képviselőivel, hogy az adott ország helyzetét az dönti majd el a győzelem után, hogy miként viszonyult a zsidó lakossághoz, és mit tett azért, hogy megóvja őket a mészárlástól.¹⁰⁸ A valóságban azonban erre a feltételre a későbbiekben nem – mint ahogy korábban sem – utaltak, és a kedvező megítélés egyedüli kritériumának a Berlintől való eltávolodás mértékét tekintették.

November 2-án William Leahy a Vezérkari Főnökök Egyesített Bizottsága nevében feljegyzést intézett Freeman Matthewshoz, a külügyminisztérium európai osztályának vezetőjéhez. Ebben kifejtette, hogy „a vezérkari főnökök véleménye szerint katonai szempontból jelentősen előmozdítaná a szövetségesek céljait”, ha Románia és Magyarország „vagy mindkét ország kilépne a háborúból, attól függetlenül, hogy egy ilyen lépés minden bizonnyal ezeknek az országoknak a teljes német megszállásával járna”. Cordell Hull külügyminiszter egy 1944. március 16-i feljegyzéséből kiderül, hogy az amerikai vezetés Bulgária tekintetében is magáévá tette ezt az álláspontot.¹⁰⁹ Nyilvánvaló, hogy az erre vonatkozó döntés már Leahy november 2-i feljegyzése előtt megszületett. Ugyanis Dulles már másnap utasítást kapott „Wild” Bill [William] Donovan OSS-főnöktől Magyarország kiugrásának kikényszerítésére. Donovan leszögezte, hogy „eddig Kállay és környezete ellentmondásos útmutatást kapott”. Dulles „személyes tájékoztatására” Donovan közölte, hogy „a vezérkari főnökök jóváhagyták Magyarország és a többi csatlós haladéktalan leválasztását a tengelyről, Adolf [Berle] tájékoztatást kapott a döntésről és ennek megfelelően tájékoztatja embereit. A vezérkari főnökök állásfoglalása iránymutató az Ön számára.”¹¹⁰ Hull november 18-án körtáviratban ismertette a semleges országok amerikai követeivel az új politika alapelveit. Az amerikai katonai vezetés álláspontja értelmében „Románia haladéktalan, feltétel nélküli megadása kívánatos lenne még abban az esetben is, ha ez az ország azonnali német megszállásával járna”. Indoklása szerint „elismerésre került, hogy katonai megfontolások képezik politikánk kialakítását ebben a tekintetben, a külügyminisztérium a fenti nézetet sajátjának tekinti”. A Hull szerint a britekkel is egyeztetett politika lé-

¹⁰² Lásd Breitman, Richard: *Official Secrets: What the Nazis Planned, What the British and Americans Knew*. Hill and Wang, New York, 1999. 144–145.

¹⁰³ Memorandum by William Donovan to the State Department, 23 October 1943. NARA, RG 218, JCS, Geographical Files 42–45, Box 191. Az iratot december 9-én továbbították az Egyesített Vezérkari Főnököknek.

¹⁰⁴ Proposal by Hungarian Minister to Sweden, Report by the Joint Staff Planners, é. n. [1943. december]. NARA, RG 218, JCS, Geographical Files 42–45, Box 191.

¹⁰⁵ Telegram by the Secretary of State to the Minister in Stockholm, 13 January 1944. NARA, RG 59, General Records of the State Department, Central Files 1940–1944, Box 2956.

¹⁰⁶ The Secretary of State to the Legation in Stockholm, 26 January 1944. Uo.

¹⁰⁷ Memorandum by Jackson to Dulles, 18 December 1943. Papers of Allen Dulles, Seely Mudd Library, Princeton.

¹⁰⁸ Memorandum by Stettinius to the Legation in Berne, 1 November 1943. NARA, RG 59, General Records of the State Department, Central Files 1940–1944, Box 2956.

¹⁰⁹ A feljegyzést idézi: Memorandum by Cordell Hull to Admiral William Leahy, 16 March 1944. NARA, RG 218, JCS, Geographical Files 42–45, Box 191. Az iratra röviden utal Sipos, Péter–Vida, István: *The Policy of the United States Towards Hungary During the Second World War*. I. m. 90.

¹¹⁰ Memorandum for Allen Dulles, 3 November [1943]. Seely Mudd Library Princeton, Papers of Allen Dulles, PDF file, 1943021100003537.

nyegét abban lehet összefoglalni, hogy „Románia azonnali megadása a szövetségesek érdekét képezi”.¹¹¹

A katonai szempontot alátámasztó érvekről, melyeket Hull is említett, sokat elárul egy 1943 decemberében keletkezett feljegyzés. Eszerint a Teheránban jóváhagyott „Bodyguard” (Testőr) fedőnevű megtévesztő hadműveletnek az volt a célja, hogy az ellenség olyan területekre telepítse haderejét, ahol a lehető legkevesbé képes zavarni az „Overlord” (Hűbérúr), valamint az „Anvil” (Üllő) hadművelet végrehajtását, illetve a szovjet offenzíva kibontakozását. E területek közé tartozott egyebek mellett Délkelet-Európa, amelyet a „németek mindenáron tartani akarnak”, és ezért lehetséges lesz „a Balkánon feltartóztatni erőiket”. Németország haderejét „veszélyes mértékben szét-szórják (*spread thin*) a jelenlegi hadműveletek”. Amennyiben a szövetségesek ki tudják kényszeríteni, hogy „[a németek] csapatokat tartsanak a Balkánon és Skandináviában, nehézségeket fog okozni számukra, hogy egy időben tudjanak fegyveres erőket biztosítani Oroszországban, Franciaországban és Németalföldön”. Majd következett, kissé eufemisztikus megfogalmazásban, a kelet-európai térség szempontjából a lényeg: „A semleges országok és a csatlósok álláspontjában kedvező változás állhat be a szövetségesek szempontjából, ami arra kényszerítheti Németországot, hogy a számára előnytelen fejlemények kezelésére erőket szabadítson fel.” Ennek érdekében nyomást kellett gyakorolni a csatlósokra, hogy „szakítsanak Németországgal”.¹¹² Később a szovjet sajtóban megjelent egy elemzés a feltételezett német bevonulásról, amely az előző gondolatmenetet követve kiemelte a megszállás katonai jelentőségét a szövetségesek számára. „Németország győzelme szerencsétlen csatlósai fölött végső soron nem oldja meg Németország nehézségeit, hanem inkább növeli azokat. Az, hogy további német csapatokat irányítanak át a megszállt csatlósok területére, még jobban meggyengíti a már eleve gyér német tartalékokat nyugaton. Ezért könnyebb lesz nyugati irányból csapást mérni közös ellenségünkre.”¹¹³ 1944 januárjában az amerikai titkosszolgálat igyekezett rávenni Magyarországot, hogy vágja el a németek utánpótlási vonalát, amikor az oroszok elérik a Kárpátokat a magyar határon: „Magyarország felbecsülhetetlen szolgálatot tenne azzal, hogy a déli német hadseregcsoportot elzárna az északitól”, ugyanis „Németországnak szüksége van arra a 10-15 hadosztályra, amely Magyarország megszállásához szükséges”.¹¹⁴

Az 1943. decemberi teheráni nagyhatalmi tanácskozást követően a szövetségesek elfogadták a „Testőr” hadműveletet, melynek fő célja az volt, hogy megtévesse a német vezetést a franciaországi partraszállás helyéről, és elhitesse vele, hogy a fő csapás Pas de Calais-nál fog bekövetkezni. Ennek a részét képezte a „Zeppelin” hadművelet, amely meg akarta győzni a németeket arról, hogy a partraszállásra a Balkánon kerül sor. Felté-

telezték, hogy e megtévesztéssel egyrészt rábírhatják Hitlert, hogy csapatokat vezényeljen Délkelet-Európába, másrészt kiugrásra ösztökélhetik Németország csatlósait. Igyekeztek tehát meggyőzni Hitlert, hogy a szövetségesek a ljubljani résen keresztül indítanak támadást Németország ellen, és hogy az egyébként nem létező Patton-féle 7. amerikai hadsereg Triesztnél száll majd partra.¹¹⁵ Hitler nem vetette el teljesen a balkáni partraszállásról szóló mesét, amit pedig a szövetségesek sohasem gondoltak komolyan (Churchill terveiben is csak kiegészítő hadművelet lehetett volna a normandiai partraszállás mellett, de ilyen tekintetben „Jupiter” fedőnévvel szóba került Skandinávia is). Ezt lát-szik alátámasztani egy korabeli brit hírszerzési jelentés is, mely szerint a Magyarország megszállását megelőző német csapatösszevonások inkább „utalnak aggodalomra az egész délkelet-európai német katonai helyzettel kapcsolatban, semmint a magyarok megbízhatatlanságára vonatkozó növekvő gyanakvásra”.¹¹⁶

Van egyéb közvetett bizonyíték is, ami arra utal, hogy a berlini hadvezetés délről várta a támadást. Kezdetben a német vezérkar a Dunántúl és Közép-Magyarország megszállásának terveit dolgozta ki a Tiszáig, és e területek elszigetelését Magyarország keleti részétől. Eredetileg nem tervezték a Tiszántúl katonai megszállását, pedig ott két olyan magyar hadsereg is volt, amely megnyithatta volna a határt a szovjetek előtt. Mindez azt sejteti, hogy a német megszállás közvetlen kiváltó oka az lehetett, hogy a német vezetés Trieszt irányából számított a szövetségesek támadására. Csak a hadműveletek második fázisában szállták meg a németek az ország keleti részét, hogy megvédjék a Kárpátokat.¹¹⁷ Egy későbbi jelentés szerint az európai megtévesztő hadműveletek miatt Hitler három legjobb hadosztályát vonta ki Franciaországból. Maga Hitler – nyilván jókora túlzással – azt állította 1944. augusztus 31-én, hogy ha az SS páncélos hadosztályok nyugaton lettek volna a partraszállás napján, az invázióra valószínűleg nem került volna sor.¹¹⁸

SZÖVETSÉGES NYOMÁS A KIUGRÁS ÉRDEKÉBEN

A Foreign Office több magas rangú beosztottja úgy vélte, hogy a magyarok késlekedése a feltétel nélküli megadás teljesítésében a háború fejleményeivel és Olaszország nem túl biztató példájával magyarázható. A szövetséges csapatok „túl messze vannak, és oktalanság lenne hirtelen fejleményekre számítani Magyarországon”. Ugyanakkor Harrison, a Foreign Office tisztviselője kifejtette, hogy „rendkívül erősnek tűnnek azok

¹¹¹ Memorandum by Hull to Madrid, sent to Lisbon, Ankara, Stockholm, London, Bern, 18 November 1943. NARA, RG 59, General Records of the State Department, Central Files 1940–1944, Box 2956.

¹¹² Overall Deception Policy for War with Germany, é. n. [1943. december]. Library of Congress, Papers of Averell Harriman, Box 171.

¹¹³ Telegram by Harriman, Article by Gavrilov „The Occupation of Hungary by Hitler,” 6 April 1944. Uo. Box 5637.

¹¹⁴ A Donovannek és Macgrudernek szánt berni táviratot idézi: Aronson, Shlomo: *Hitler, the Allies and the Jews*. Cambridge University Press, Cambridge, 2004. 220.

¹¹⁵ Brown, Anthony Cave: *Bodyguard of Lies*. Vol. I. Harper and Row Publishers, New York, 1975. 479–508. Lásd még Stafford, David: *Britain and the European Resistance 1940–1945: A Survey of the Special Operations Executive, with Documents*. Macmillan, London, St. Antony's College, Oxford, 1980. 173.

¹¹⁶ Memorandum by F. K. Roberts, 20 March 1944. PRO, FO, 371 39258. Ezért az iratért Sipos Péternek tartozom köszönettel.

¹¹⁷ Lásd erről Juhász Gyula: A német–magyar viszony néhány kérdése a második világháború alatt. *Történelmi Szemle*, 27. 1984. 1–2. 269–278.

¹¹⁸ Brown, Anthony Cave: *Bodyguard of Lies*. I. m. 504.

az érvek, amelyeket eredetileg a miniszterelnök és a vezérkari főnökök terjesztettek elő, melyek szerint a magyar hátraarcot addig kell késleltetnünk, amíg a legjobban be lehet illeszteni a katonai terveinkbe”.¹¹⁹ A legalkalmasabb időpont arra, hogy kikényszerítsék Magyarország feltétel nélküli megadását, Harrison szerint a szövetségesek európai partraszállása lenne.¹²⁰ A jelek szerint azonban nézetkülönbség állhatott fenn a britek és az amerikaiak között a kiugrás kívánatos időpontját illetően. Legalábbis erre utal Frank Roberts egy november 16-án keletkezett feljegyzése, miszerint Churchill és a vezérkari főnökök ellenzik a csatlósok azonnali átállásának kiprovokálását, és azt vallják, hogy „nem szabad a magyar kártyát sietve kijátszani”.¹²¹

A kiugrásra vonatkozó amerikai álláspont keretein belül értelmezhető, hogy Roosevelt, aki Harriman szerint is „csak kevés érdeklődést tanúsított Kelet-Európa iránt”,¹²² november folyamán több ízben is kifejtette Habsburg Ottónak, hogy Magyarország a gyors átállással kedvező feltételekre számíthat, így állítólagosan kilátásba helyezte Erdély megszerzését és a hadviselő fél státusát is.¹²³ Hozzá kell tenni, hogy hivatalos magyar személlyel folytatott tárgyalások során az amerikaiak minden ilyen jellegű kötelezettségvállalástól elzárkóztak. Bár a magyar kormány 1943 novemberében azt az álláspontot képviselte, hogy a kiugrás időpontját neki kell meghatároznia, erősödött az ilyen irányú nyomás nemcsak Magyarországra, hanem Romániára is. November 21-én Dulles Grigore Gafencu, emigráns román politikuson keresztül Maniu román ellenzéki politikus tudtára adta, hogy Romániának el kell fogadnia a feltétel nélküli megadást, bár ennek következménye „német megszállás lehet”, ami az Egyesült Államok „hivatalosan elfogadott politikáját képezi”.¹²⁴

Nem tudván az angolszászok mögöttes szándékairól, november 24-én Bakách-Bessenyei megosztotta kételyeit Dullesszal. Elpanaszolta, hogy feletteseinek lassúsága, határozatlansága elkeseríti, és lemond, ha nem történik „realisztikus lépés”. Dulles szkeptikus volt a gyors szakítást illetően. Kétkedésének több tényező is okul szolgált, például hogy országa semmi bátorítást nem ad a későbbi kedvező elbírálásra vonatkozóan, Budapest pedig úgy gondolja, a szovjetek a szomszédok területi követeléseit támogatják, de az is a felsorolt okok között szerepelt, hogy a „magyar lakosság könnyed és nem hajlik a hősiességre”. Rámutatott arra a nyugatiak által gyakran hangoztatott tényre, hogy a magyarok jobban félnek az oroszoktól, mint a németektől,

¹¹⁹ Uo. Hasonló véleményt mondott a Foreign Office központi osztályának vezetője, Frank K. Roberts november 16-án: „A magyar hátraarcot akkorra kell halasztani, amikor a szövetségesek háborús erőfeszítései szempontjából a legelőnyösebb.” A brit Külügyminisztérium feljegyzései a Magyarországgal folytatott tárgyalásokról, 1943. november 13.–1943. november 22. In: Juhász Gyula: *Magyar–brit titkos tárgyalások*. I. m. 285.

¹²⁰ W. Harrison feljegyzése, 1943. december 11. Uo. 294.95/c. irat.

¹²¹ Juhász Gyula: *Magyar–brit titkos tárgyalások*. I. m. 284–286. 91. sz. irat.

¹²² „Az olyan eseteket kivéve, amikor az Amerikán belüli szenvedélyeket érinti, az elnök következetesen csak kevés érdeklődést tanúsít Kelet-Európa ügyei iránt.” Library of Congress, Papers of Averell Harriman, Box 175.

¹²³ Lásd Czettler Antal: *A mi kis élethalál kérdéseink*. I. m. 387., 392.; Szegedy-Maszák Aladár: *Az ember ősszel visszanéz*. I. m. 302–303.

¹²⁴ Memorandum by Dulles, 22 November 1943. Seely Mudd Library, Princeton, Papers of Allen Dulles.

a szovjetek pedig ellenségesebbek irántuk, mint a románok iránt. Más lenne a helyzet, tette hozzá, ha az angolszászok megjelenének a Balkánon, azonban, mint írta, erre nincs esély. Felmérte: a védelem reményében fel lehet használni a magyarokat, de azok szerinte nem tennének olyan lépést, ami miatt megszállnák országukat a németek, és emiatt irreálisnak tartotta például azt a kérést, hogy adatokat szolgáltatassanak a német hadrendről.¹²⁵ Talán kételyei miatt érdeklődött decemberben újból Dulles Adolph Berle külügyi államtitkártól, hogy a leválasztás politikája Magyarországra is érvényes-e, melyre ismételten igenlő választ kapott.¹²⁶

A december legelején véget ért teheráni konferenciát követően egyre sürgetőbbé vált a kiugrás végrehajtása. December 11-én Hull megfenyegette a csatlósokat, hogy „gátlatlan” részvételük miatt a háborúban osztozniuk kell majd Németország vereségének következményeiben. A kiáltvány a maga módján a kiugrást volt hivatott siettetni, bár a kormányzat számára készített háttéranyagokban maguk a készítő is elismerték, hogy Magyarország kényszerhelyzetben van. Washingtonban nem a taktikázásnak vagy a „hintapolitikának” tulajdonították az elszántság hiányát, nagyon is tisztában voltak Magyarország nehéz helyzetével. Az OSS Tervezési Csoportja szerint Kállayéknak „úgy kell kiugraniuk a háborúból, hogy ez ne történjen túlságosan hamar ahhoz, hogy kikényszerítsék a német megszállást és túl későn sem, nehogy a szövetségesek elveszítsék türelmüket”. Olaszország összeomlása miatt „Budapest nehéz helyzetbe került, és bár Horthy igyekszik Badoglio módjára eljárni, távol akarja tartani a németeket az országtól, nehogy az harcmezővé váljék”.¹²⁷

Eddigre a Foreign Office munkatársaiban már az a vélemény alakult ki, hogy a magyarok „húzzák az időt”, nem teljesítik az elvállalt szabotázskelelményekre vonatkozó felszólításokat, és elzárkóznak a brit titkosszolgálat, az SOE egy csoportjának befogadásától. W. Harrison kifogásolta, hogy a magyar kormány „fölényesen” viselkedik. Keményebb fellépést javasolt, de hozzátette azt is, hogy „a magyar feltétel nélküli megadás hivatalos bejelentését arra az időpontra kell időzíteni, amely egybeesne a kontinens elleni katonai támadásunkkal”. Frank K. Roberts, a Foreign Office központi osztályának vezetője ezt kiegészítette azzal, hogy a miniszterelnök és a vezérkari főnökök véleményével összhangban a magyar kiugrást késleltetni szükséges „arra az időre, amikor a legjobban beleillik saját katonai terveinkbe”. Egy másik tisztségviselő a „közzeledés” politikája helyett Budapest bombázását javasolta a kiugrás felgyorsítására. Csak Alexander Cadogan, a külügyminiszter állandó helyettese nem értett egyet, ő képtelenségnek tartotta a magyar vagy a román kiugrás végrehajtását, „amíg nem tudjuk megvédeni őket”. Szabotázsakciókat és a németekkel való katonai együttműködés intenzitásának csökkentését javasolta a feltétel nélküli megadás helyett egy „olyan nép

¹²⁵ Memorandum by Dulles, 24 November 1943.; Dulles on the Hungarian Situation, 17 December 1943. In: Petersen, Neal H. (ed.): *From Hitler's Doorstep*. I. m. 180.

¹²⁶ Memorandum by the OSS (Hugh Wilson) to Adolph Berle, é. n. [1943. december]. NARA, RG 59, General Records of the State Department, Central Files 1940–1944, Box 2956.

¹²⁷ Implementation Study for Overall Special Programs for Strategic Services in the Balkans as They Pertain to Hungary, OSS Planning Group, 31 December 1943. NARA, RG 226, OSS, Entry 144, Box 30.

számára, melynek helyzete nem engedi meg, hogy felszólításunknak eleget tegyen”.¹²⁸ Véleményével egyedül maradt. A brit titkosszolgálat, az SOE is halogatással vádolta a budapesti kormányt, és ragaszkodott a feltétel nélküli megadáshoz, valamint egy két-fős ejtőernyős csoport befogadásához.¹²⁹ Ezt az akciót azonban a Foreign Office javaslatára végül lefűjták. Időközben a nehézségek iránt megértőbbnek mutakozó amerikai fél lett a magyarok fő tárgyalópartnere. Ennek az lehetett az oka, hogy a partraszállás végrehajtása amerikai vezetés alá került, így elsősorban amerikai érdek volt a kiugrás kicsikarása.

1943 decemberében az amerikai titkosszolgálat (OSS) azt kapta feladatként, hogy vegye rá Magyarországot a háborúból való azonnali kiugrásra, igyekezzen feszültséget és ellenségeséget szítani Budapest és Berlin között, illetve hogy titkosszolgálati, kémelhárító hálózatot hozzon létre Magyarországon. Az OSS nem látta jelét angol- vagy Amerika-ellenességnek Magyarországon, és úgy vélte, „[Magyarországnak] csak egyetlen esélye van a nemzeti túlélésre: hogy valamilyen megállapodásra jutnak a szövetségesekkel, amely megengedi számukra, hogy kilépjenek a háborúból, és mégis megőrizték a függetlenség valamilyen fokát”. Számítottak arra, hogy a németbarát tisztikar „elsősorban magyar nacionalista,” amely „a szerint viszonyul majd a szövetségesekhez”, hogy „mit tekint Magyarország reális érdekének”.¹³⁰

November végén a vezérkari főnökök utasították William Donovan OSS-igazgatót, hogy tárja fel, miként lehetne rávenni Magyarországot a háborúból történő kilépésre anélkül, hogy az Egyesült Államok bármilyen kötelezettséget vállalna.¹³¹ Erre a magyar kormány nevében eljáró hírszerző tiszt, Hatz Ottó megkeresése adott alkalmat. Hatzcal 1943 szeptemberében kapcsolatba lépett az amerikai hírszerzés által működtetett, már említett „Dogwood”-hálózat képviselője, és megállapodtak, hogy megbeszélésre kerül majd sor Szombathelyi Ferenc vezérkari főnök egy megbízottja, illetve az Egyesült Államok képviselője között.¹³² Megegyeztek abban is, hogy a kapcsolattartás érdekében Hatzot kinevezik Magyarország törökországi katonai attaséjának. Magyarország stratégiai helyzete, a magyar hírszerzés németellenes erőivel történő együttműködés reménye és amiatt, hogy a budapesti kormány „ki akarta fejezni szimpátiáját a szövetségesek iránt”, célszerűnek látszott egy „kicsi, de jelentős felhatalmazással bíró csoport” be-csempészése Magyarországra.¹³³ A Kállay nevében tett ajánlat szerint a magyar vezérkar kész volt részletes katonai adatokat szolgáltatni a német hadseregről és hadműveleiről. Ennek fejében mindössze annyit kértek, hogy a szövetségesek ismerjék el, hogy Magyarország hozzájárult a háború megnyeréséhez. Politikai vagy katonai elkötelezett-

¹²⁸ Külügyminisztériumi feljegyzések, 1943. december 11–14. D. Allen, F. K. Roberts, O. C. Harvey, A. Cadogan. In: Juhász Gyula: *Magyar–brit titkos tárgyalások*. I. m. 295–296. 95/c. sz. irat.

¹²⁹ Az S. O. E. válaszjavaslat a magyar kormány üzenetére, 1943. december 8. Uo. 292–293. 95/b. irat.

¹³⁰ OSS Planning Group, Implementation Study for Overall Strategic Programs for Strategic Services in the Balkans as They Pertain to Hungary, 31 December 1943. NARA, RG 226, OSS, Entry 144, Box 30.

¹³¹ JCS Memorandum for William Donovan, Proposal by Hungarian Staff Officer, November 1943. NARA, RG 226, OSS, Entry 190, Box 654.

¹³² A kapcsolatfelvétel háttéréről lásd Joó András: *Világháborús intrikák – a magyar béketapogatózások és az izsztambuli szintér fontos mozzanatai*. *Századok*, 142. 2008. 6. 1450–1456.

¹³³ Hungarian Special Plan, é. n. NARA, RG 226, OSS, Entry 190, Box 593.

seget Budapest nem kért és nem is kapott. A magyar fél utalt rá, hogy amerikai megszállás esetén hajlandó lenne katonai segítséget nyújtani. Emellett vállalta, hogy befogad egy magyarnak álcázott amerikai tisztet. Mindennek fejében az OSS a magyar segítség „jóváírásán” túl csak a feltétel nélküli megadást kínálta. Az OSS nevében Donovan a vezérkari főnökök engedélyét kérte a tárgyalások lefolytatására. Egyben jelezte, hogy a magyarok elutasították a britek ejtőernyős csoportra vonatkozó megkeresését, és hogy kérésük ellenére sem vonja be az angolokat a tárgyalásokba.¹³⁴

Magyarország jó szándékát nem csak szavak bizonyították. Ha hinni lehet az amerikai titkosszolgálat által készített feljegyzésnek, 1943 decemberében az OSS már bőséges mennyiségű katonai adatot kapott Magyarországról svéd, svájci és törökországi csatornákon keresztül.¹³⁵

A vezérkari főnökök „őszintének” minősítették a magyar közeledést, melynek célja olyan kapcsolat megteremtése volt, amelyen keresztül a közeljövőben, vagy német összeomlás esetén lefolytathatók a béketárgyalások. Úgy vélték, tárgyalási javaslatával Budapest jelezni akarja, hogy bár tudja, a németek ügye elveszett, a „nemzeti rabszolgassággal járó német megszállás” elkerülése érdekében „kénytelen együttműködni” Berlinnel. Tisztában voltak vele, hogy a németek már nem bíznak Budapestben, ezért a megígért, németekre vonatkozó információ a magyar hírszerzéstől és nem a németektől származik majd. Felhívták Donovan figyelmét, hogy „Magyarország része Hitler Európa-erődjének (*Festung Europa*), ezért a vele folytatott titkos tárgyalásoknak nagyobb politikai és katonai jelentősége volna, mint más balkáni államok esetében”.¹³⁶

Mindenesetre az OSS ambiciózus, szinte fantasztikus elképzeléseket alakított ki a magyarokkal való együttműködésről. Tervbe vették például, hogy futárrepülőn egy amerikai vezérkari tisztet irányítanak Budapestre, aki egy cserébe kiküldött, lehetőleg rá hasonlító magyar tiszt útlevelével érkezett volna ide. Magyarországot szánták az egyik legfontosabb kommunikációs központnak Németország, illetve a németek által megszállt területek felé, és magyar diplomáciai futárral kívántak üzeneteket továbbítani, illetve fogadni. Számítottak arra is, hogy az OSS rendelkezésére bocsátják a magyar hírszerzés erőforrásait.¹³⁷

Az amerikaiak sürgetésére Hatzot katonai attasénak nevezték ki az ankarai magyar követségre, feladata egy olyan együttműködés kialakítása volt a magyar vezérkar és az OSS között, ami előzményét képezte volna Magyarország kiválásának a tengelyhatalmak sorából. Az OSS 1943 decemberében keletkezett feljegyzése szerint az ankarai tárgyalások célja, hogy „Magyarország a tizenegyedik órában esélyt kapjon arra, hogy morálisan eltávolodjék a tengelytől azzal, hogy kérés nélkül együttműködik a szövetségesekkel anélkül, hogy veszélybe sodorná kapcsolatait Németországgal”. A nyílt katonai és politikai együttműködést kivéve, amely Magyarország helyzetéből adódóan

¹³⁴ Memorandum by William J. Donovan for the Joint Chiefs of Staff, 20 November 1943. NARA, RG 226, OSS, Entry 190, Box 654.

¹³⁵ Interoffice Memorandum, William H. Shepardson to William Donovan, 25 February 1944. NARA, RG 226, OSS, Entry 190, Box 593.

¹³⁶ Proposal by Hungarian General Staff Officer, Report by the Joint Staff Planners to the Joint Chiefs of Staff, 2 December 1943. NARA, RG 218, JCS, Geographical Files, Box 191.

¹³⁷ Note on Collaboration with Hungary, 11 November 1943. NARA, RG 226, OSS, Entry 210, Box 447.

lehetetlen volt, annak minden más formája szóba kerülhetett, többek között az is, hogy a magyar diplomácia infrastruktúráját az amerikaiak rendelkezésére bocsátják. Konkrét ellenszolgáltatás Amerika részéről most sem merült fel, a magyar együttműködés „mértékének és hatékonyságának” függvényében mindössze „az Egyesült Nemzetek sorába való belépést” helyezték kilátásba. Bár Hatz szívesen vette volna, az amerikaiak semmilyen területi vagy egyéb garanciát nem vállaltak Magyarországra nézve.¹³⁸ Az amerikai források cáfolják azt, amit állambiztonsági kihallgatóinak Hatz a háború után állított, miszerint az amerikaiak területi engedményeket helyeztek volna kilátásba az együttműködés fejében.¹³⁹

Egy fontos esemény azonban megzavarta a tárgyalásokat. A német külügyminisztériumban dolgozó ügynököktől, Fritz Kolbétól az amerikaiak megtudták, hogy a német hírszerzésnek tudomása van Hatz velük folytatott egyezkedéseiről és arról, hogy a tervezett megbeszélések célja Magyarország kilépése a háborúból.¹⁴⁰ Bár Kolbe jelentése gyanúba keverte Hatzot és magyarországi megbízóit, 1944. január 22-én mégis megkezdődtek a tárgyalások a katonai együttműködés és a felforgatótevékenység lehetőségeiről. Az OSS közölte, hogy az Egyesült Államok minden olyan csoporttal tárgyal, amely hajlandó az ellenállásra, az ideológiai irányvonalra való tekintet nélkül.¹⁴¹ A megbeszélések alapján az amerikai hírszerzés úgy értelmezte, hogy a magyarok hajlandók lemondani minden politikai és területi engedményről a háború utáni időszakra nézve – ami újabb cáfolata annak, hogy a törökországi tárgyalásokon az amerikaiak területet ígértek volna. Amerikai források szerint Hatz katonai együttműködést is kilátásba helyezett az angolszász szárazföldi csapatokkal a megfelelő pillanatban. Viszon- zásul azt kérte, hogy Magyarország kapcsán is szülessen egy olyan nyilatkozat, mint Ausztria tekintetében (vagyis hogy felszabadítandó országgént kezelik), és hogy nem erőltetnek az országra olyan kormányzatot, amelyet nem támogat a népakarat. Ugyanakkor ez a kitétel nem érintette volna a feltétel nélküli megadást. Az együttműködés érdekében az OSS javasolta az amerikai vezetésnek a feltétel nélküli megadás elvének módosítását, és hozzátette, hogy az Egyesült Államok már magyar segítségben részesül „több akciója és a kommunikáció tekintetében”.¹⁴² Háború utáni kihallgatása során Hatz azt állította az állambiztonság embereinek, hogy az amerikaiak szabotázsakciók szervezését kérték a németek ellen, és azt is, hogy vonják ki a magyar csapatokat a keleti frontról. A feltételek Kállayt nehéz helyzetbe hozták, hiszen teljesítésük meg- szállást, elutasításuk Magyarország bombázását jelenthette.¹⁴³

¹³⁸ Report on Draft Agreement, 23 December 1943. NARA, RG 226, OSS, Entry 211, Box 226.

¹³⁹ Lásd Joó András: *Világháborús intrikák*. I. m. 1455–1456.

¹⁴⁰ Telegram from Berne, 2 January 1944. NARA, RG 226, OSS, Entry 211, Box 5. Hatz szerepéről a kiszivárogtatásban lásd Joó András: *Világháborús intrikák*. I. m. Ezek szerint Hatz eleve azért számolt be a németeknek a tárgyalásokról, hogy tisztázza magát, mivel a magyar hírszerzés megtudta, hogy Berlin tudomást szerzett a különbéke-tárgyalásokról. Hatz szerepe a kiszivárogtatásban azonban még tisztázásra vár.

¹⁴¹ Memorandum for General Donovan for Roger A. Pfaff, Acting Chief, X-2 Branch, 24 July 1944. NARA, RG 226, OSS, Entry 211, Box 5.

¹⁴² Hungarian Scheme, é. n. [1944. január]. NARA, RG 226, OSS, Entry 210, Box 447.

¹⁴³ Joó András: *Világháborús intrikák*. I. m. 1456–1458.

Időközben Bernben is folytak megbeszélések egy amerikai különítmény ledobásáról, erről azonban a törökországi tárgyalókat nem tájékoztatták. Bakácz-Bessenyei ki akarta puhatolni, hogy a Szovjetunió hajlandó volna-e megállni a Kárpátok vonalánál, amennyiben Magyarország megtagadja, hogy a németek hadicélokra használják a területét és akár a katonai összecsapást is vállalja ellenük, de Dulles nem tartotta lehetségesnek, hogy ezt a kérdést felvessék Moszkvának.¹⁴⁴ Február 13-án Hatz, az OSS szerint a szovjet rádióban Magyarországnak címzett fenyegetések hatására, azt akarta megtudni, hogy amennyiben Budapest magáévá teszi a vezérkari főnökök feltételeit, a Szovjetunió, illetve Nagy-Britannia elfogadná-e Magyarországot virtuális szövetségesként és ennek megfelelően banna-e vele. Erre Washingtonból az a válasz érkezett, hogy nem adható semmiféle garancia, és az amerikai javaslat egy olyan együttműködésre vonatkozik, amely a későbbiekben bizonyítaná, hogy Magyarország a szövetségesekkel szimpatizál.¹⁴⁵ Időközben az amerikaiak összeállították a megadás feltételeit is. Bár a rendelkezésemre álló iratokból nem lehet teljes bizonyossággal megállapítani, ezek feltehetően a vezérkari főnökök által februárban Magyarország számára kidolgozott fegyverszüneti kondíciók lehettek, melyek tekintetében csak az elfogadás vagy az elutasítás lehetősége állt fenn. Ebből kiderülhetett a magyar vezetés számára, hogy még abban az esetben is nagyon kemény feltételekre lehet számítani, ha szakítanak Hitlerrel. Az országnak meghatározatlan ideig tartó megszállással kell szembenéznie a „szövetségesek ellenőrzése alá helyezett katonai kormány igazgatása alatt”. Az új kormányzat köteles végrehajtani a szövetséges, illetve a szovjet főparancsnok utasításait. Az ország diplomáciai kapcsolatait a megszálló hatóságok ellenőrzése alá helyezik, és köteles kiüríteni „az általa megszállt területeket” anélkül, hogy ez befolyásolná a vitatott területek sorsának végső rendezését. A vezérkari főnökök indoklása rávilágít egy új szempontra, ami miatt mindenképpen a fennálló kormánnyal akarták aláírni a kapitulációt. Nevezetesen, hogy „a magyar nacionalisták ne háríthassák majd az ország megadását a szövetségesekkel rokonszenvező, mérsékelt elemekre”.¹⁴⁶ Összegezve: a kiugrás esetére szánt fegyverszünet még keményebb politikai feltételeket tartalmazott, mint az, amit végül 1945 januárjában megkötöttek. A vezérkari főnökök javaslatára az amerikai külügyminisztérium által előterjesztett megadási okmány formailag hasonlított arra, amit Németországnak szántak.¹⁴⁷

Nem csak az amerikai feltételek lettek volna szigorúbbak a magyarok számára 1944 elején. A Románia számára készített szovjet fegyverszüneti tervezetből kiderül, hogy Moszkva már jóval a román kiugrás végrehajtása előtt Bukarestet favorizálta Erdély hovatarozása kapcsán. Eszerint a közös határt az 1940-es szovjet–román megállapodásnak megfelelően akarták visszaállítani, a második bécsi döntést pedig „igazságtalannak” minősítették. A tervezet utalt arra is, hogy a Szovjetunió kész Romániával közös hadműveletekre „Németországgal és Magyarországgal szemben annak érdekében,

¹⁴⁴ Telegram by Dulles, 26 January 1944. In: Petersen, Neal H. (ed.): *From Hitler's Doorstep*. I. m. 222–223.

¹⁴⁵ 13–14 February 1944. NARA, RG 226, OSS, Entry 211, Box 447.

¹⁴⁶ Provisions for Imposition upon Hungary at Time of Surrender Approved by JCS for Communication to EAC, February 1944. NARA, RG 218, JCS Geographical Files 42–45, Box 191.

¹⁴⁷ Acting Secretary of State Stettinius to Admiral Leahy, 28 February 1944. NARA, RG 218, JCS, Geographical Files 42–45, Box 191.

hogy Románia visszakapja Erdélyt, vagy annak nagyobb részét”. A tervezetet Churchill elfogadta azzal a kitételrel, hogy az Erdélyre vonatkozó részt „a békerendezésnek kell megerősítenie”. Az amerikaiak ugyanezt a cikkelyt azzal kívánták kiegészíteni, hogy „a terület végső sorsáról való döntést az általános rendezésre kell halasztani”.¹⁴⁸ A szovjet tervezetből arra a következtetésre lehet jutni, hogy a Szovjetunió egyrészt katonai megfontolások miatt döntött úgy, hogy Romániának ítéli Erdélyt, hiszen a Vörös Hadsereg hadjárata szempontjából Románia, és nem Magyarország átállása volt sürgetőbb. Másrészt ellenszolgáltatásnak szánták Románia számára Besszarábia elvesztéséért. Sztálin már 1943 decemberében közölte Benešsel, a csehszlovák emigráns kormány miniszterelnökével, hogy Erdélynek a „román demokrácia megmentése érdekében románnak kell maradnia”. Molotov pedig arról beszélt, hogy Besszarábiának és Észak-Bukovinának a Szovjetunióhoz kell tartoznia.¹⁴⁹ Erdély hovatartozásának tehát nagy valószínűség szerint nem volt köze Magyarország kiugrásához.

A fegyverszüneti feltételekre adott magyar választ az amerikaiak nem tartották elégségesnek. A javaslatok elfogadását vagy elutasítását várták meghatározott időn belül. Ezt követően küldtek volna egy tisztet, illetve „politikust” Magyarországra. Mivel a megbeszélések pontos részletei nem állnak rendelkezésre, nem tudjuk, mit takar a politikusra történő utalás. A Kállayéknak adott válasz viszont a zsarolás elemét is tartalmazta. Közölték, hogy az elutasítás „a tárgyalások megszakítását vonja maga után, amit haladéktalanul az ellenséges cselekmények megindítása követ”.¹⁵⁰ Öt napra rá, vagyis február 14-én, a magyar kormány két dokumentumot is átadott. Az egyikben felhívta a figyelmet arra, hogy az azonnali kiugrás a nácibarát elemeket juttatná hatalomra, és megismételte, hogy Magyarország nem tanúsítana ellenállást, ha az angol-szászok eljutnának a Dunáig. Viszont kijelentette, hogy nem szállna harcba a szovjetekkel sem, ha azok megállnak a Kárpátok vonalánál, amennyiben azonban átkelnek, minden erejével ellenállást fog tanúsítani.¹⁵¹ Még aznap átadtak egy véglegesnek szánt választ is. Ebben azt kérték, hogy egy olyan tárgyalópartnert küldjenek az amerikaiak Budapestre, aki tisztában van a magyar helyzettel, ilyen lenne – szerintük – például az egykori amerikai katonai attasé, McFarland. A magyar kormány leszögezte, hogy egyetlen nemzet sem fogadhat el ilyen súlyos feltételeket anélkül, hogy pontosan tudná, mi vár rá. Amennyiben a vezérkari főnökök nem küldenek megbízottat, kérték, hogy juttassanak el egy részletes nyilatkozatot a magyar kormánynak.¹⁵²

Finomabb eszközökkel is igyekeztek megerősíteni az amerikaiak az átállásra vonatkozó szándékot. Még 1944. január végén Francis Deak, aki állítólag a State Department és a „High Command” [főparancsnokság] nevében tárgyalt, közölte Wodianer Andor lisszaboni követel, hogy az Egyesült Államok Erdély magyar fennhatóság alá kerülését kívánatosnak tartja, ehhez azonban az átállási szándéknak visszavonhatat-

lannak kell lennie. Kijelentette, hogy a feltétel nélküli megadás rugalmas formula, ám ha Magyarország későn cselekszik, átállása értéktelen és „amerikai barátaink már nem tudnak segíteni”.¹⁵³ Az amerikaiak azonban – mint már többször kifejtettem – gondosan ügyeltek arra, hogy hivatalos személy útján soha egyetlen szóval se utaljanak olyasmire, amit területek hovatartozására vállalt kötelezettségként lehetne értelmezni, és ragaszkodtak a feltétel nélküli megadáshoz. Ezért a kétes felhatalmazással és tisztázatlan jogi helyzetben tárgyaló Deak közlése, amennyiben egyáltalán volt rá felső szintű felhatalmazása, a kiugrás mielőbbi megvalósítását célozta egy olyan „csali” bedobásával, amiről azt gondolhatták, hogy arra a magyarok harapnak.

A megbeszélések fontos eleme volt egy amerikai misszió Magyarországra küldése. Az ötlet, amelyet Dulles felkarolt, magyar részről merült fel először még 1943 októberében. „Árja” származású, „robosztus, intelligens amerikai példányt (*specimen*) akart küldeni, akinek nincsenek idegen vonásai”.¹⁵⁴ Eredetileg egy jól képzett, de zsidó származású tisztet választottak ki a „hadműveletre”, azonban Dulles megvétőzte azzal, hogy a „zsidós külső” alkalmatlanná teszi a küldetés végrehajtására.¹⁵⁵ Ugyanakkor Dulles sürgette is az akciót, mert „egyedülálló lehetőségnek” tartotta,¹⁵⁶ aminek a magyarok szintén „nagy jelentőséget” tulajdonítottak. Ezért magas rangú tisztet jelöltek ki a misszió vezetésére.¹⁵⁷ Az amerikaiak igyekeztek körültekintéssel kiválasztani az ejtőernyős-lesdobás helyszínét is. Eredetileg a „Tisza völgyét” javasolták, mert az ottani lakosság inkább „elégedetlen” és „németellenes” mezőgazdasági munkásokból állt, szemben a Dunántúl vagyonos, birtokos parasztságával, amely kormánypárti, és ezért „nem vállal kockázatot”.¹⁵⁸

Az eddigiek azt is bizonyítják, hogy London és Washington szövetségesi viszonya korántsem volt felhőtlen, sőt helyenként kifejezetten feszültnek minősíthető, főleg az eltérő katonai elképzelések miatt. Erre utal az is, hogy a britek tiltakoztak az akció miatt, mert nem kaptak róla tájékoztatást. Az amerikaiak azzal védekeztek, hogy a vezérkari főnökök döntése alapján az amerikai hírszerzés jogosult hírszerző tevékenységet folytatni ellenséges területeken idegen kormányok jóváhagyása nélkül, márpedig az amerikai csoportnak ez volt a célja, és nem kapott felhatalmazást békétárgyalások vagy béketaogatások lefolytatására. Hivatkoztak még arra is, hogy a britek sem informálják az amerikaiakat, amikor hírszerzés céljából küldenek valahova csoportokat, és nem árulták el szövetségesüknek a csoport vezetőjének nevét sem.¹⁵⁹

Magyar részről ezzel szemben arra számítottak, hogy az amerikai különítmény a különbéke feltételeiről akar tárgyalni a magyar illetékesekkel. Erre utal, hogy a néme-

¹⁵³ Lásd Czettler Antal: *A mi kis élethalál kérdéseink*. I. m. 439.

¹⁵⁴ Cable by Dulles, 2 October 1943. Telegram 205 to Algiers. In: Petersen, Neal H. (ed.): *From Hitler's Doorstep*. I. m. 137–139., 193–194.

¹⁵⁵ Telegram by Dulles to Algiers, 22 December 1943. NARA, RG 226, OSS, Entry 210, Box 462.

¹⁵⁶ Telegram by Dulles to Algiers and Washington, 6 January 1944. Uo.

¹⁵⁷ Telegram from Berne, 24 February 1944. Uo.

¹⁵⁸ Memorandum from Lt. Colonel Ivor Birts GS for Major General Commander Force 133, 14 March 1944. NARA, RG 226, OSS.

¹⁵⁹ Donovan to Algiers, 24 March 1944. NARA, RG 226, OSS, Entry 210 Box 462; Gamele, Beale and Brewster to Glavin and 154, 21 March 1944. Uo.

¹⁴⁸ Soviet Armistice Draft, Romania, 11 April 1944. Library of Congress, Papers of Averell Harriman, Box 172.

¹⁴⁹ „President Beneš's Letter to Foreign Minister Gafencu”. Telegram by Dulles, 16 March 1944. In: Petersen, Neal H. (ed.): *From Hitler's Doorstep*. I. m. 242.

¹⁵⁰ Answer to Hungarian Interim Reply, February 1944. NARA, RG 226, OSS, Entry 211, Box 447.

¹⁵¹ Situation in Hungary, 14 February 1944. NARA, RG 226, OSS, Entry 211, Box 447.

¹⁵² Final Hungarian Reply, 14 February 1944. Uo.

tek által őrizetbe vett magyar tisztek azt vallották: az ejtőernyősök ledobását követően „Magyarország ki akart ugrani a háborúból, amit a német megszállás megakadályozott”.¹⁶⁰ Ujszászy István vezérőrnagy szerint a „Veréb” misszió vezetője, Florimond Duke ezredes azt állította, hogy magával Roosevelttel elnökkel tárgyalt, majd közölte az Egyesült Államok fegyverszüneti feltételeit. Eszerint Magyarországnak vissza kell vonulnia az 1938-as határok mögé, szembe kell fordulnia a németekkel és a szövetségesek rendelkezésére kell bocsátania légterét. Végül kijelentette, hogy Magyarországot szövetséges csapatok szállják meg.¹⁶¹ Ezek az elvárások lényegében megegyeznek a katonai vezetés által kidolgozottakkal. Annyi volt a különbség, hogy néhány szigorú feltételt elhallgattak. Még egy jelentős eltérés figyelhető meg: a vezérkari főnökök egy szót sem szóltak Magyarország szövetséges megszállásáról, hiszen addigra már eldőlt, hogy az Egyesült Államok nem vesz részt a térség katonai hadműveleteiben. Az ejtőernyős akcióra vonatkozó OSS-dokumentumok és a vezérkari főnökök iratai kifejezetten hangsúlyozzák, hogy a tiszteket kizárólag hírszerzési feladatokkal és szabotázsakciók megszervezése végett küldték Magyarországra, és nem kaptak felhatalmazást arra, hogy politikai ügyekről tárgyaljanak.¹⁶² Ugyanakkor valószínűtlen, hogy ilyen fontos részletre Ujszászy rosszul emlékezett volna. Az ő verzióját alátámasztják más, a háború után keletkezett források is, köztük Florimond Duke visszaemlékezései az általa vezetett akcióról. A könyv megírása közben Duke konzultált Allen Dullesszal is. Kettejük 1965-ben lezajlott megbeszélésén az hangzott el, hogy Duke egy szövetséges barát kormány hatalomra juttatása miatt érkezett Magyarországra.¹⁶³ Nem kizárt, hogy Duke-ot megfélemlítésül utasították arra, hogy a valóságosnál kedvezőbb feltételeket közöljön a magyar féllel, bár „valódi” tárgyalások lefolytatására valószínűleg nem volt felhatalmazása. Sejtethető volt ugyanis, hogy Budapest kedvezően reagál a szövetséges megszállás lehetőségére, és ennek megfelelően lépéseket tesz a németekkel történő szakításra. Március 15-én, vagyis azon a napon, amikor „Veréb” útnak indult, Ullein-Reviczky Antal és Gellért Andor közlése nyomán az amerikai vezérkari főnökök arról értesültek, hogy angolszász megszállás esetén a magyar hadsereg szembefordulna a németekkel.¹⁶⁴

Három napra az amerikaiak megjelenése után azonban bekövetkezett a német megszállás. Felmerülhet, hogy nem állt-e fenn összefüggés a két esemény között, illetve hogy nem pontosan ezt akarták-e kiprovokálni a szövetségesek. Indulás előtt a kül-

¹⁶⁰ A budapesti német követségnek a német külügyminisztérium számára készített feljegyzését megszerezte az OSS. „KAMAY Message on Sparrow.” Telegram from Berne, 15 May 1944. NARA, RG 226, Entry 211, Box 5.

¹⁶¹ Kovács Zoltán András: A Janus-arcú tábornok – Adalékok Ujszászy István vezérőrnagynak, a VKF 2. osztály és az Államvédelmi Központ vezetőjének az ÁVH fogságában írott feljegyzéseihez. In: Haraszti György (szerk.): *Vallomások a holtak házából*. ÁBTL, Corvina, Bp., 2008. 100–107.

¹⁶² „The party will be instructed specifically to avoid any political implications.” Memorandum from the Allied Commander in Chief, to General Commander in Chief Middle East Forces, 2 March 1944. NARA, RG 226, OSS Entry 210, Box 462.

¹⁶³ A megbeszélésről, amely 1965. július 28-án zajlott le, rövid feljegyzés készült. Papers of Allen Dulles, Seely Mudd Library Princeton.

¹⁶⁴ Telegram from Sweden Regarding Hungarian Attitude Toward US, JCS Memorandum, 15 March 1944. NARA, RG 218, JCS Geographical Files 42–45, Box 191.

döttség egyik tagja panaszkodott, hogy semmiféle tájékoztatást nem kapott arról, hogy mi lesz a magyarországi feladat, és senkit sem érdekelték a benne rejlő lehetőségek.¹⁶⁵ Nem kapott „teljes tájékoztatást” az OSS hírszerzésért felelős részlege sem,¹⁶⁶ holott a küldetést kiemelt fontosságúnak minősítették.¹⁶⁷ Ez utalhat arra, hogy a „Veréb” misszió az azonnali kiugrás elérésén kívül más célja nem volt. Alátámasztja ezt a feltevést, hogy az OSS a küldöttséget „maximális eredmények elérésére” akarta felhasználni, hogy „megakadályozza a magyarok további halogatását”.¹⁶⁸

Washington – akárcsak szövetségesei – ekkor már nem ígérekkel igyekezett elérni céljait, hanem fenyegetésekkel. Március 16-án, azon a napon, amikor Horthy kézhez kapta Hitler meghívóját Klessheimbe, ahol a Führer a német megszállás tényét kívánta közölni a kormányzóval, Hull külügyminiszter felhívást fogalmazott meg a csatlós államokhoz. Ebben leszögezte, hogy függetlenségük és területi integritásuk megőrzése érdekében meg kell szakítaniuk az együttműködést a németekkel. Minél tovább kitarának Németország mellett, annál súlyosabbak lesznek a feltételek.¹⁶⁹ A megszállást követően „a magyar nép” figyelmeztetést kapott, hogy csak a megszállókkal szembeni ellenállással formálhat jogot a függetlenségre. Románia számára pedig kilátásba helyezték a társhadviselői státust arra az esetre, ha átáll a szövetségesekhez.

Duke-ban is felmerült a háború után, hogy küldetésének valódi célja a német megszállás elérése volt. Mint láttuk, az OSS megbízást kapott a magyar, illetve a román kiugrás megvalósítására, még az érintettek német megszállásának az árán is. Az akciót pedig a vezérkari főnökök is jóváhagyták. Talán nem véletlen, hogy a küldetés végrehajtását 1944-re halasztották. A márciusi időpontra viszont feltételezhetően az időjárási viszonyok miatt került sor. Közvetlen, perdöntő bizonyíték azonban nem áll rendelkezésünkre annak bizonyítására, hogy a küldetésnek a német bevonulás kikényszerítése lett volna a célja, bár ezzel a fejleménnyel mindenképpen számolni lehetett. Mint láttuk, katonai célok érdekében a brit és az amerikai vezetés el akarta érni Magyarországon német megszállását. Máig nincsen konszenzus arról, hogy pontosan mi váltotta ki 1944. március 19-én ezt a tragikus eseményt. Felmerült, hogy a finn–szovjet béketárgyalások ösztönözték Hitlert a megszállásra.¹⁷⁰ Más vélemény szerint az készítette a német vezetést erre a lépésre, hogy Magyarország követelte a megszálló csapatok kivonását a Szovjetunióból.¹⁷¹ Wilhelm Höttl, aki a német biztonsági szolgálatot képviselte Magyarországon, a háború után kifejtette, hogy a „Veréb” misszió „létfontosságú befolyást gyakorolt” a „Margarethe” hadműveletre, amit „Duke letartóztatása idézett elő”. „Hitler a plafonon volt, amikor értesült, hogy egy amerikai ezredet dobtak le

¹⁶⁵ Letter by Guy to Arthur Goldberg, 11 March 1944. NARA, RG 226, OSS, Entry 210, Box 654.

¹⁶⁶ Colonel Edward Glavin to Donovan, 27 March 1944. Uo.

¹⁶⁷ Outgoing Telegram to Brindisi, 13 March 1944. NARA, RG 226, OSS, Entry 210, Box 464.

¹⁶⁸ Telegram by McFarland to Donovan, 19 March 1944. NARA, RG 226, OSS Entry 190, Box 593.

¹⁶⁹ Consideration of Draft Statement for Satellites, Memorandum from Hull to the Joint Chiefs of Staff, 16 March 1944. NARA, RG 218, JCS Geographical Files 42–45, Box 191.

¹⁷⁰ Joó András: *Kállay Miklós külpolitikája*. I. m.

¹⁷¹ Braham, Randolph: *The Politics of Genocide*. I. m.

Magyarországra... előre megmondta, hogy a magyarok árulók.¹⁷² Ribbentrop német külügyminiszter a nürnbergi per során szintén az angolszászok megtévesztő politikáját nevezte meg a megszállás okaként. Tény, hogy a katonai invázió elrendelésekor Hitler arra hivatkozott, hogy Budapest „árulásra” készül, és ennek megakadályozása érdekében szükséges a beavatkozás. Berlin tehát tudott a katonai küldöttség érkezéséről. Tekintve hogy a magyar fél a kiugrás megvalósításáról kívánt tárgyalni, feltehető, hogy a németek is erre számítottak. Ennek alapján érthető, hogy Hitler miért a kiugrás megakadályozását jelölte meg a bevonulás fő céljaként a katonai akciót elrendelő parancsában. A „Veréb” fedőnevű akció – legalábbis egyik – szellemi atyja, Allen Dulles szintén úgy vélte, a németek tudtak a különbéke-tárgyalásokról, és „nem akartak egy újabb Badogliót Magyarországon”, ahol „egymillió zsidó élt”, és ezt nem tudták elvisselni.¹⁷³ Semmi sem győzhette meg jobban a németeket arról, hogy az árulás immár küszöbön áll, mint egy amerikai katonai küldöttség különbéke-tárgyalásai a magyar vezetéssel Budapesten. A németek stratégiai megtévesztését szolgáló „Testőr” hadművelet vagy a „Veréb” misszió siettetten – vagy váltotta ki – a német megszállást? A válasz nem feltétlenül vaglyagos. Nem zárható ki, hogy az akció a „Testőr” hadművelet része volt. Ugyanakkor a szövetségesek politikája és a német megszállás közötti esetleges összefüggés feltárására további kutatásokra van szükség.

Ahogy közeledett a partraszállás időpontja, úgy vált egyre sürgetőbbé, hogy a csatlós országok német erőket kössenek le. A vezérkari főnökök katonai szempontból „rendkívül fontosnak” és „sürgetőnek” tartották, hogy leválasszák ezen országokat Németországról. Ennek érdekében javasolták, hogy semmilyen politikai feltételt ne támasszanak, ami késleltetné a román erők kapitulációját.¹⁷⁴ Magyarországot pedig „a lehető legnagyobb mértékű ellenállásra” akarták ösztönözni a német megszállókkal szemben, lehetőleg a magyar hadsereg részvételével.¹⁷⁵ London javaslatára felülvizsgálták tehát a feltétel nélküli megadás elvét. Moszkva Finnország esetében eltekintett ennek az alkalmazásától, és ekkor már egyetértett azzal, hogy ez a politika hátrányos a kiugrás szempontjából, mivel nem gyengíti, hanem inkább erősíti a csatlósokat Németországhoz fűző szálakat. Valószínűtlen, hogy ehhez a korszakalkotó felismeréshez csak ekkor jutottak volna el; inkább arról volt szó, hogy ebben az időszakban már a Szovjetuniónak is az volt az érdeke, hogy ezek az országok megadják magukat, vagy legalábbis ne harcoljanak teljes erőbedobással a németek oldalán. A csatlósok leválasztása érdekében a szovjet vezetés is hajlandó volt eltekinteni a feltétel nélküli megadástól.¹⁷⁶ Hull amerikai külügyminiszter szintén támogatta a megadási feltételek enyhítését elsősorban azért, mert nem akarta, hogy Washington olyan színben tűnjön fel, mintha „megnehezítené” a szovjetek „katonai feladatát”.¹⁷⁷

¹⁷² Interview with Dr. Hotli, 19 February 1966. To Dick Slurman for Roy Alexander from Franz Spelman, Munich Stringer. Papers of Allen Dulles, Seely Mudd Library Princeton.

¹⁷³ Idézi: Aronson, Shlomo: *Hitler, the Allies and the Jews*. I. m. 221.

¹⁷⁴ Memorandum by Leahy to Hull, 28 March 1944. NARA, RG 59, General Records of the State Department Central Files 1940–1944, Box 2960.

¹⁷⁵ Memorandum by the Assistant Secretary (Berle) Regarding Hungary, 29 March 1944. Uo. Box 5637.

¹⁷⁶ Soviet Memorandum to the State Department, 3 April 1944. Uo. Box 2956.

¹⁷⁷ Memorandum by Hull to Roosevelt, April 1944. Uo. Box 2956.

Londonban már egy évvel korábban felmerült, hogy a kiugrás szempontjából a mézesmadzag vonzóbb lenne, mint a furkósbot, de a brit külügyi vezetés akkor még nem változtatott a politikáján. 1944 tavaszán, a győzelem szempontjából kritikus pillanatban már ők is leszögezték, hogy a feltétel nélküli megadás inkább „késlelteti, ahelyett hogy gyorsítaná a szakítást Németországgal”. Az amerikai kormány azonban nem kívánt elvi változást, csak egyedi esetben volt hajlandó kedvezőbb fegyverszüneti feltételeket mérlegelni.¹⁷⁸ Egyedül Roosevelt nem értett egyet a fegyverszüneti feltételek megváltoztatásával, annak ellenére sem, hogy az érintett országok sorsa különösebben nem foglalkoztatta, és nemcsak az amerikai katonai vezetés sürgette, hogy könnyítsék meg a csatlósok kiválását, hanem mindkét szövetségese is. Május 12-én a három szövetséges hatalom nyilatkozatot adott ki, amely szerint a csatlósok kedvezőbb feltételekre számíthatnak, ha még Németország veresége előtt kapitulálnak. Ezzel együtt június 1-jén Hull kénytelen volt Roosevelt engedélyét kérni, hogy az amerikai propagandaszerveknek ne kelljen utalniuk a feltétel nélküli megadásra Magyarország és Bulgária esetében.¹⁷⁹ A vezérkari főnökök 1944 augusztusában már jóval kedvezőbb fegyverszüneti feltételekről határoztak Magyarország számára a kiugrás megkönnyítésére, mint korábban. Eszerint garantálni lehetne függetlenségét és területi egységét az 1938-as határok mögött, és azt, hogy a magyar nép maga választhatja meg kormányzati formáját. Kilátásba helyezték, hogy az Egyesült Nemzetek a végső területi rendezés keretein belül megkísérel majd „igazságosabb” etnikai határokat húzni Magyarország és Románia között.¹⁸⁰

„VOLT-E MIÉRT KOCKÁZTATNI?”

Lépjünk azonban egy pillanatra vissza az előző időszakra! Az 1942–1944 közötti évek legfontosabb problémái közé tartozik, hogy a „nemzeti célok mentén... volt-e miért kockáztatni?”¹⁸¹ A nemzetállamok legalapvetőbb érdeke biztonságuk maximalizálása. Ennek figyelembevételével felmerülhet, hogy a kiugrás politikájánál nem lett volna-e célravezetőbb a németek gazdasági követeléseit tessék-lássék kielégítve megpróbálni kivárni a háború végét. Nem zárható ki, hogy a német bevonulásra így is sor került volna, de legalább a nyugati nyomás alatt álló magyar politika nem siettetten volna ezt akaratlanul is. Érzékeny kérdés, hiszen első pillantásra magától értetődőnek tűnik, hogy a magyar külpolitika számára a németekkel való szakítás lett volna az egyetlen helyes út. Ez az állítás feltételezi, hogy érdekazonosság volt a szövetségesek és Ma-

¹⁷⁸ Eden's Telegram, 17 March 1944.; Memorandum by the State Department to the Foreign Office, 10 April 1944. Uo.

¹⁷⁹ Memorandum by Hull to Roosevelt, 1 June 1944. NARA, RG 59, General Records of the Department of State, Central Files 1940–1944, Box 2959.

¹⁸⁰ Joint Chiefs of Staff Redefined Terms for Hungary, 5 August 1944. NARA, RG 218, JCS, Geographical Files 42–45, Box 91.

¹⁸¹ Joó András: *Kállay Miklós külpolitikája*. I. m. 192.

gyarország között és azt, hogy előbbieket az ellenségnek számító Magyarország érdekeinek bizonyos mértékű szem előtt tartásával – például: kedvezőbb elbírálás a békekonferencián – sürgették a kiugrást. A források azonban arra utalnak, hogy csatlós hatalmak kilépését a háborúból a szövetségesek egyrészt kizárólag katonai megfontolások, nevezetesen a *második front megnyitásának függvényében* kezelték. Másrészt a kiugrás sikeres végrehajtása esetén sem teljesülhettek volna azok a célok – területi integritás, nemzeti függetlenség fennmaradása –, amelyekben Kállayék reménykedtek. Olyannyira nem, hogy – mint korábban is utaltam rá – az 1944 elején felvázolt amerikai fegyverszüneti feltételek szigorúbbak voltak, mint az 1945 januárjában végül aláírtak, és az 1944 áprilisában keletkezett szovjet fegyverszüneti tervezet sem tartalmazott kedvezőbb feltételeket. A szövetséges vezérkari főnökök – és mint tudjuk, ők mondták ki a végső szót a külpolitikai döntéshozatalban – először csak 1944 augusztusában nyilatkoztak arról, hogy fenntartható Magyarország függetlensége az 1938-as határok mögött. A források alapján egyértelmű tehát, hogy a német megszállásig soha egyetlen utalás sem történt a trianoni határok módosításának lehetőségére. Kétségtelen, hogy Kállay harapófogóba került: egy elhamarkodottan végrehajtott politikai hátraarc német megszállással fenyegetett, viszont a szövetségesek a függetlenség és területi integritás fenntartásáért a kiugrás végrehajtását követelték.

Nem könnyű történetként választ adni azonban arra, hogy hol volt az a pont, ahol a szövetségesek érdekeinek az érvényesítése nagyobb kárt okozhatott az ártatlan állampolgárok nagy tömegének, még ha azok egy ellenséges állam polgárai voltak is, mint amekkora hasznot hajthatott a szövetségesek számára. Vajon a magyar szabotázsakciók és néhány német hadosztály lekötése ígért-e akkora hasznot, amely ellensúlyozhatta volna a német megszállás várható következményeit? Hasonló dilemmával az Egyesült Államoknak legközelebb 1956. október–novemberében kellett szembenézni, amikor mérlegelni kellett (volna) a magyar felkelőket harcra buzdító retorika következményeit.

Amikor Baranyai Lipót megpróbálta elmagyarázni a német megszállás lehetséges következményeit Allen Dullesnek, az OSS svájci rezidensének és Dulles beosztottjának, Royall Tylernek, azok állítólag azt felelték: háború van, a könyökünkig ér a vér, néhány százezer élet ide vagy oda már nem számít.¹⁸²

A magyar történetírás sokáig elszalasztott lehetőségként kezelte a kiugrás elmulasztását 1942–1944 között, amit Kállay Miklós határozatlanságának, kétszínűségének tulajdonítottak. Ezt az álláspontot támasztja alá Barcza György, aki így emlékezett a miniszterelnök politikájára: „Kállay... időnyerésre dolgozott, de elfelejtkezett arról, hogy az időből kifogyhat... ebben rejlik... egyéni tragédiája, amely egyszersmind Magyarország tragédiájává vált.”¹⁸³ Kétségtelen, hogy Kállayt megbéklyózták a magyar belpolitika németbarát erői. Barcza gyengekező politikusként ábrázolja Kállayt, aki nagyobb határozottsággal végrehajthatta volna a britek követeléseit. A kérdés azonban

az, hogy kinek állt igazán érdekében, hogy angolszász katonai támogatás híján Magyarország kilépjen a háborúból. Szegedy-Maszák szerint „nem sok magyar államférfire gyakorolt Hitler rosszabb benyomást, mint Kállayra”, akit Szegedy-Maszák hintapolitikusnak, vagyis az „erdélyi iskola” képviselőjének tartott, de nem azért, mert arra gondolt, hogy a háború a Kállay által megvetett náci győzelmével vagy kompromisszumos békével végződik.¹⁸⁴

Barcza a későbbiekben ugyan kárhoztatta Kállayt a kiugrás elmulasztásáért, de 1943-ban maga sem tartott időszerűnek vagy kíváncsnak egy ilyen durva lépést. Ellenkezőleg. Így írt erről 1943. május 21-én: „Érdemes megjegyezni, hogy [Barcza brit tárgyalópartnere Svájcban] meg sem említette a másik oldalon, főként amatőr politikusok által oly gyakran emlegetett javaslatot, hogy »fordítsunk hátat a tengelynek és lépünk ki a háborúból, mivel csak ezzel tudjuk bizonyítani jó szándékunkat«. Mivel tudom, ez egy meglehetősen elterjedt nézet, megjegyeztem, hogy azok, akik ezt javasolják nekünk, nincsenek tisztában egy ilyen lépés következményeivel. A következő lépés, ha kiugranánk a háborúból, az lenne, hogy a németek azonnal megszállnák az országot.” A demokratikus ellenzék letartóztatnák, esetleg „kivégeznék”, írta Barcza, és „több tíz, esetleg több százezer zsidót pusztítának el”.¹⁸⁵

A szövetségesek követeléseinek feltétel nélküli teljesítése – amiért ismétlem, ebben az időszakban semmilyen ellenszolgáltatást nem kínáltak – a magyar lakosságra leselkedő német veszély miatt *nem feltétlenül volt magyar érdek*. Kállay és Nyugat-barát környezete azonban nemcsak Magyarország jelentőségét becsülte túl, hanem az antibolszvista harc fontosságát is. Ghyczy Jenő külügyminiszter 1944 januárjában remélte, hogy a britek és az amerikaiak megértést tanúsítanak egy magyar–német katonai kooperáció iránt, ha az a bolsevik veszély elhárítására irányulna.¹⁸⁶ A magyar kormányzó elit nem értette meg, hogy Magyarország nem rendelkezik kitüntetett stratégiai jelentőséggel a Brit Birodalom vagy az Egyesült Államok politikusai számára, és azt sem, hogy nem lesz szükség Magyarország szolgálataira a bolsevizmus elleni harcban, mert Hitler legyőzése után a szövetségesek még akkor sem tehetnek semmit Sztálin európai szerepvállalása ellen, ha akarnának. Ezek az illúziók viszont segítettek vonzóvá tenni az angolszász vonalat. A szövetségesek pedig érdekeiknek megfelelően éltek is a kínálkozó lehetőséggel. Magyarországnak a tehetetlen, akarat nélküli báb szerepe jutott egy nagy diplomáciai, stratégiai játszmában, melynek a tétje a győzelem és a háború utáni új rend megteremtése volt. Nagy bizonyossággal állítható azonban az is, hogy az ország sorsa még akkor sem alakult volna kedvezőbben, ha szakít Németországgal 1944 tavaszán.

Magyarország és az Egyesült Államok viszonya a második világháború idején korszakokat átívelő kérdéseket is felvet. Ezek közé tartoznak Magyarország washingtoni megítélésének kritériumai. A viszonylag liberális belpolitika vagy az éppen aktuális hegemónikus hatalomtól való bizonyos fokú külpolitikai függetlenség volt-e fontos

¹⁸² Szegedy-Maszák Aladár: *Az ember ősszel visszánéz*. I. m. 330.

¹⁸³ A visszaemlékezésnek ezt a részletét először közölte: Urbán Károly–Vida István (szerk.): Budapest 1941. május–1944. március. Részlet Barcza György Diplomataemlékeim című emlékiratának II. kötetéből. *Századok*, 121. 1987. 2–3. 397–398.

¹⁸⁴ Szegedy-Maszák Aladár feljegyzése, Macartney Collection, Oxford, Bodleian Library, Box 5.

¹⁸⁵ Barcza György feljegyzése, 1943. május 21. Macartney Collection, Oxford, Bodleian Library, Box 5.

¹⁸⁶ Bakách-Bessenyei követ Ghyczy Jenő külügyminiszterhez, 1944. január 27. In: G. Vass István: *Bakách-Bessenyei György tárgyalásai*. I. m. 198. 22. számú irat.

Washington szempontjából? Magyarország amerikai megítélése a többé-kevésbé meglévő belpolitikai pluralitás és sajtószabadság, valamint amiatt, hogy nem volt hajlandó kiszolgáltatni a zsidó lakosságot Németországnak, egyáltalán nem tűnt kedvezőtlennek. 1943 őszétől azonban a hangsúlyt a leválásra fektették és nem arra, hogy Magyarország képes legyen megőrizni belpolitikai szabadságát, ami például az üldözöttek védelmének záloga volt. Alig egy évtized múlva, 1956-ban majd ismét úgy dönt az amerikai politika, hogy a belpolitikai liberalizálással szemben az uralkodó hatalomtól való leválást támogatja, amikor a felkelőket arra buzdítja, hogy a felszabadulás reményében vegyék fel a harcot a megszálló hadsereggel. Akkor Washington számára fontos cél volt a Szovjetunió kiszorítása Kelet-Európából, de hatékony segítséget egyik alkalommal sem tudtak kínálni, az *önfelszabadítás* kockázatát ekkor is és akkor is a megszállt lakosságra hárították, bár az esetleges sikerből a szövetségesek, köztük az Egyesült Államok is hasznot húztak volna.

Az 1940-es években alkalmazott amerikai eszközök – pszichológiai hadviselés, felforgatás – erősen emlékeztetnek azokra, melyeket az Egyesült Államok majd később, az 1950-es években alkalmazni fog a szovjetek hatalmának kelet-európai visszaszorítására.

Végül soron a Magyarország katonai megszállásából származó előny a legjobb esetben is kétségesnek minősíthető. Megközelítőleg 100 ezer Wehrmacht- és SS-katona, közel 10 hadosztály érkezett 1944. március 19-én Magyarországra. A megszálló csapatok között volt az 5. Wiking SS-páncélos hadosztály, a Grossdeutschland páncélgránátos hadosztály, a Feldherrnhalle páncélgránátos hadtest és a 16. SS-páncélgránátos hadtest. Ez a kontingens az amerikai becslés legalsó határát súrolta. Ráadásul a felhasznált csapatok felét kivonták Magyarországról a normandiai partraszállásig.

A kis államoknak gyakran nem sok választási lehetősége adódik. Időről időre képesek befolyásolni a nagyhatalmi politikát és érvényesíteni érdekeiket, de sorsukat legtöbbször az erős államok hatalmi egyezkedései alakítják. A magyar külpolitika a második világháború időszakában nem volt képes arra, hogy befolyásolja az ország sorsát, amin minden bizonnyal az sem változtatott volna, ha sikerül átállni a győztesek oldalára. Az a tény azonban, hogy a magyarok hajlandóak voltak megkockáztatni a német megszállást, arra utal, hogy az angolszászok jelentős politikai vonzerőt gyakoroltak a kormányzó elitre még a német érdekszférában is.

II. Szovjet hatalomátvétel – nyugati tehetetlenség, 1945–1948

Szovjet katonák a Halászbástyán, 1945

„Az Egyesült Államok továbbra is a történelem rabja, anarchikus hobbes-i világban gyakorolja hatalmát... amelyben a biztonság és a szabadelvű világrend kiterjesztése még mindig a katonai erő birtoklásán múlik” – fogalmazott egy külpolitikai elemző a 2003-ban megjelent könyvében.¹ Nem volt ez mindig így. Mintegy hatvan évvel korábban a befolyásos publicista és külpolitikai szakíró, Walter Lippmann egy új, a korábbiánál biztonságosabb világrend megalkotásán elmélkedett és ennek érdekében szakítást követelt országa külpolitikai hagyományaival. „Sosem volt komoly foglalkozás arról, hogy Amerika kötelezettségeit, ideáljait és érdekeit az ország fegyverkezési állapotának, stratégiai határainak és szövetségeseinek tükröznie kell. Mindent elhomályosító előítéletek rabjai voltunk: annak, hogy haderónkkal, fegyverkezésünkkel és szövetségeseinkkel foglalkozni erkölcstelen és reakciós dolog... határainkat védtelenül hagytuk, fegyverkezésünket elhanyagoltuk, szövetségeket nem kötöttünk.” A kérdés az volt, vélte Lippmann, illetve George F. Kennan is (neves történész-diplomata, az orosz történelem szakértője), hogy az új világrend a Szovjetunióval történő *együttműködés* vagy inkább a *vetélkedés* alapján jön-e létre. Mindenesetre Lippmann olyan rendezést látott volna szívesen, amely nem igényel állandó amerikai beavatkozást Európában. A kontinens keleti felének sorsát ő és mások is a Szovjetunióval történő megegyezéssel gondolták rendezhetőnek.²

A történetírás jelentős része elfogadja, hogy a hidegháborút legalábbis részben az okozta, hogy az Egyesült Államok és a Szovjetunió nem értett egyet a Kelet-Közép-Európa jövőjét meghatározó kérdésekben. A hidegháború szakirodalma a sztálinista rendszerek bevezetésének módozataira és időzítésére összpontosít és arra keresi a választ, hogy a térség szovjetizálása eldöntött tény volt-e, vagy pedig az amerikai külpolitika kényszerítette ki. Ez a fejezet azt mutatja be, hogy az amerikai politika a valóságban nem hatott a térségben lezajló folyamatokra. Magyarország esetében sem bizonyítható, hogy a szovjet politika az amerikai kihívásokra reagált volna. Az USA a legtöbb kérdésben igyekezett együttműködni a szovjetekkel, és saját érdekeinek a védelmére sem volt képes. Mint az előző fejezetből is kitűnik, eleinte az amerikaiak nem láttak sok kivetnivalót abban, hogy a stabilitás jegyében a régió szovjet befolyás alá kerül, bár a kommunista rendszerek bevezetését igyekeztek megakadályozni. Csak 1948-tól változtatott ezen a hozzáálláson Harry S. Truman elnök. Ekkortól az amerikai politika a *nemzeti függetlenség* helyreállítását tekintette fő céljának, mert a kelet-közép-európai szovjet hegemoniát veszélyforrásként érzékelt az európai biztonság szempontjából. Nem Kelet-Közép-Európa „okozta” tehát a hidegháborút. A szovjet politika három eleme a kommunista rendszer meghonosítása, a katonai és gazdasági behatolás, illetve a „birodalmi jelenlét” kiépítése volt.

¹ Kagan, Robert: *Of Paradise and Power: America and Europe in the New World Order*. Alfred Knopf, New York, 2003. 3.

² Lippmann, Walter: *Amerika választáson*. Anonymus, Bp., 1946. 100., 173., 179.

1947-ben egy magyar miniszter bepillantást nyerhetett abba, hogy Moszkva milyennek tervezi a jövőendő világot. A hatalmas térkép, amely a Szovjetunió gazdasági „cárja”, Anasztasz Mikojan hivatalának egész falát elfoglalta, az eurázsiai részt ábrázolta északi perspektívából. A térkép túlnyomó részét a szovjetek által uralt területek tették ki, Nyugat-Európa aprócska kitüremkedés volt a bal oldalán, míg az amerikai terület mindössze egy fejedelemségre korlátozódott a térkép jobb szélén.³ Kelet-Közép-Európa e térképen láthatatlanná vált, ami számunkra fájdalmasan tükrözi a régió geopolitikai súlytalanságát. Két megegyezés szabályozta a befolyást e terület felett. Egyrészt az 1939-ben megkötött Hitler–Sztálin-megállapodás, amely garantálta a szovjet befolyást Lengyelország és a Baltikum felett, másrészt a Sztálin–Churchill-paktum 1944-ben, amely kiterjesztette a Szovjetunió hatalmát a Balkánra és Magyarországra. A térség országai közül csupán Csehszlovákia maradt ki. Más, a Vörös Hadsereg által megszállt területekhez hasonlóan Magyarország is szovjet fennhatóság alá került – mind katonai, mind gazdasági és politikai értelemben –, amint a szovjet hadsereg 1944-ben átlépte a Kárpátok vonalát. A növekvő befolyást jól szemlélteti egy korábban már említett epizód. 1946-ban Nagy Ferenc magyar miniszterelnök közvetítette Truman elnök azon kérését a szovjet vezetés felé, hogy Magyarországon leszállási engedélyt kaphassanak amerikai civil repülőgépek. Georgij Makszimovics Puskin (1944–1948 között a Szovjetunió magyarországi követe) erre mindössze annyit válaszolt: könnyebb amerikai engedélyt szerezni a Szovjetunió területére, mint Magyarországra. Vagy pedig, ahogy Vorosilov marsall (aki ekkor a Magyarországon működő Szövetséges Ellenőrző Bizottság elnöki tisztét töltötte be) kijelentette: „Ez a mi területünk, és mi döntjük el, ki léphet be.”

AMERIKAI ELKÉPZELÉSEK A HÁBORÚ UTÁNI RENDEZÉSRŐL

Roosevelt elnök nem vette komolyan a szovjet veszélyt, és az európai szárazföld ellenőrzésénél fontosabbnak ítélte a tengeri hatalmat.⁴ Miközben külügyminisztere, Cordell Hull, egy új, liberális elveken alapuló világszervezet létrehozásán munkálkodott, Roosevelt gyakorlatiasabb elveken nyugvó világrendet képzelt el. Eszerint „négy csendő” – az Egyesült Államok, a Szovjetunió, Kína és Nagy-Britannia – örködött volna a világ békéje fölött. A Csendes-óceán térsége az Egyesült Államok és Kína, Európa a Szovjetunió és Nagy-Britannia ellenőrzése alá tartozott volna. Roosevelt tehát a stabilitás és a béke fenntartását a kisebb államok fölött érvényesülő nagyhatalmi hegemonia árán valósította volna meg. Elképzelésébe jól illeszkedett Churchill és Sztálin megállapodása a Balkán és Közép-Európa egy részének nagyhatalmi felosztásáról.

³ Nyaradi, Nicholas: *My Ringside Seat in Moscow*. Thomas Y. Crowell Company, New York, 1952. 54.

⁴ Lásd erről Faure, Justine: *L'Ami Américain – La Tchécoslovaquie enjeu de la diplomatie Américaine, 1943–1968*. Tallandier, Paris, 2004. 41–42.

A háború befejező szakaszában világossá vált, hogy az európai kontinens békéje és stabilitása csak a kelet-közép-európai országok nemzeti függetlenségének rovására teremthető meg. A szovjet hegemonia megfosztotta ugyan a térség megszállt kisebb államait függetlenségüktől, viszont a szovjet biztonsági ernyő garanciát nyújthatott egy újabb háború kirobbanása ellen. A Truman-adminisztráció később fokozatosan szakított elődjének ezzel a politikájával, és lépésenként azt az álláspontot alakította ki, hogy a kelet-közép-európai szuverenitás nem gátja, hanem *előfeltétele* Nyugat-Európa biztonságának, illetve a kontinens békéjének. Rooseveltnél azonban úgy vélte, hogy a kontinens keleti felében érvényesülő szovjet uralom kedvezőbb feltételeket biztosít az európai béke számára, mint az alávetett kis nemzetek különállása. Moszkva katonai ereje megerősítette az ellentétek által feszített, instabil térséget és kellő hatalmi egyensúlyt biztosított a másik kontinentális nagyhatalommal, Németországgal szemben. Ugyanakkor az amerikai vezetés szerint létezett középút a teljes függetlenség és a totális alávetettség között, hiszen Washingtonban sokan vélték úgy, hogy a Szovjetunió megváltozott, politikáját már nem egy elvakult eszme, hanem hagyományos, és ezért pragmatikus nagyhatalmi törekvések vezérlik. Nem csak washingtoni körökben látták így. Edvard Beneš, a csehszlovák emigráns kormány feje 1943 decemberében kifejtette Averell Harriman moszkvai amerikai nagykövetnek, hogy a szovjet felső vezetéssel folytatott tárgyalásai során arra a következtetésre jutott, hogy a Szovjetunió feladta forradalmi elveit és leszámolt a kommunista eszme külső terjesztésének igényével. Hozzá hasonlóan a Szovjetunió kiváló ismerőjének számító, már említett diplomata, George F. Kennan abban bízott, hogy a Szovjetunió számára kedvező kormányok hatalomra juttatása „nem feltétlenül jelenti majd” kommunista rendszerek bevezetését.⁵ Rooseveltnél is reménykedett. Biztosította Jan Masaryk csehszlovák külügyminisztert arról, hogy az „oroszok együtt akarnak, és fognak működni”. Nagy-Britannia moszkvai nagykövete, a baloldali Stafford Cripps szintén arra számított, hogy „a Kreml dönt majd Európa jövőjéről”, de nem hitte, hogy ez nehézséget fog okozni, mivel meglátása szerint az oroszoknak nem állt szándékukban, hogy más országokra is ráerőltessék politikai rendszerüket. Az ismert történész és publicista, E. H. Carr sem kételkedett abban, hogy Moszkva csak biztonságra törekszik. Nem hitte, hogy Sztálin visszaél majd katonai sikereivel, és azokat a kommunizmus terjesztésére használja fel, mivel szerinte a szovjet vezetésnek nincsenek „agresszív tervei Európában”.⁶ Carr, akinek történetfilozófiai művét a mai napig sokan forgatják, a szovjet történelem szakértője volt és a londoni *The Times* hasábjain tette közzé nézeteit az európai rendezésről. 1940-ben azt szorgalmazta, hogy Anglia adja át a terepet Európában Németországnak és a Szovjetuniónak, majd 1943-ban már arról cikkezett, hogy Kelet-Európának szovjet hegemonia alá kell kerülnie.

Az amerikai és a brit politika azonban nem kezelte Kelet-Közép-Európát homogén egységként. Churchill és Roosevelt egyetértettek abban, hogy a szovjet külpolitikát nem Románia, hanem Lengyelország alapján lehet megítélni, és nem szabad olyan romániai politikát követni, amely megnehezítheti a megállapodást a lengyelkérdésben.

⁵ Kennan to the Secretary of State, 13 October 1944. *FRUS*, 1944, Vol. IV.

⁶ Lukes, Igor: *On the Edge of the Cold War*. I. m. 8–9.

London számára Csehszlovákia függetlensége fontosabb volt, mint Magyarországé, ennek azonban nem volt gyakorlati jelentősége.

Kedvezett a roosevelti irányvonalnak, hogy az amerikai külpolitika irányítói, valamint a politikai szféra és a közélet befolyásos képviselői közül sokan lehetségesnek, vagy legalábbis kívánatosnak tartották az együttműködést Sztálin Szovjetuniójával. A republikánus Wendell Willkie ezt az ábrándot foglalta össze a szovjet–amerikai együttműködést szorgalmazó, sok millió példányban eladott könyvében, melynek címe: *One World* [Egy világ]. Hasonlóan gondolkodott a liberális publicista, Max Lerner is, aki úgy vélte, a békét csak az amerikai–orosz együttműködés biztosíthatja. Egy rövid ideig a Szovjetuniót hűséges szövetségesnek látták: a *The New York Times* szerint „eltűnt a marxista gondolkodás Szovjet-Oroszországból”,⁷ míg a *Life Magazine* – melynek az 1956-os forradalomról közölt képei később majd bejárják a világot – 1943-ban arról írt, hogy az oroszok „nagyszerű emberek”, akik olyanok, mint az amerikaiak. Hollywoodban az orosz közkatona szerepét Gregory Peckre osztották, ennek alapján valóban jó volt a hasonlat. Még véget sem ért a háború, de már a legnagyobb amerikai vállalatok vezetőiből küldöttség utazott Moszkvába, ahol a Kremlben magával Sztálinnal tárgyaltak a szovjet piac megnyitásáról az amerikai üzleti élet számára. Sztálin nemcsak Churchill rokonszenvét nyerte el, hanem Trumanét is, aki még 1947-ben is azt írta, hogy Sztálinnak van szíve, csak „a politikai bizottság nem hagyja neki használni azt”.⁸

Az elnökkel ellentétben a State Department megosztott volt abban a kérdésben, hogy lehetséges-e a két nagyhatalom háború utáni együttműködése. William Bullit, Washington első moszkvai nagykövete figyelmeztetett, hogy a szovjetek behatolnak minden hatalmi űrbe, ahol nem tapasztalnak ellenállást. Eleinte ő is lelkes híve volt a szovjet–amerikai viszony normalizálásának, a háború végén azonban már úgy vélte, „nincs különbség Hitler és Sztálin között, mindkettő a világ végső pontjáig akarja kiterjeszteni hatalmát”. Azonban más vélemények is voltak az amerikai külügyminisztériumban. Charles Bohlen, aki 1943-tól a külügyminisztérium szovjet szekcióját vezette, egészen odáig ment, hogy kijelentette: a marxista ideológia elvesztette jelentőségét a szovjet külpolitikában. Kennan 1945-ben pedig arról írt, hogy Nyugat-Európának nem kell szovjet inváziótól tartania. Mindazonáltal Harriman, aki nagy reményekkel érkezett Moszkvába a szovjet–amerikai viszony jövőjét illetően, 1944 szeptemberében korábbi véleményével ellentétben már azt hangoztatta, hogy „nehezebb lesz rávenni a szovjeteket, hogy megfelelően viselkedjenek a nemzetközi szinten, mint gondoltuk”. Mégis abban a hitben ringatta magát, hogy „Moszkvában a legfontosabb emberek a barátaink akarnak lenni”. Végül azonban a Roosevelttől gyakran mellőzött Cordell Hull külügyminiszternek is kételyei támadtak a szovjet külpolitika jövőjét illetően.

⁷ Idézi Faure, Justine: *L'Ami Américain*. I. m. 45.

⁸ Truman to Churchill, 17 October 1947. In: Sand, G. W. (ed.): *Defending the West – The Truman-Churchill Correspondence, 1945–1960*. Praeger, Westport Connecticut, London, 2004. 165. „Orosz »barátaink« rendkívül hálátlanok mutatkoznak azért a hozzájárulásért, amit az Ön nagy országa és az enyém tett a megmentésükre. Néha arra gondolok, hogy hibát követtünk el – aztán eszembe jut Hitler. Neki egyáltalán nem volt szíve. Szerintem Joe Sztálinnak van, csak a Politbüro nem hagyja, hogy használja.”

Amikor Moszkva az Egyesült Államok számára elfogadhatatlan követelésekkel állt elő az Egyesült Nemzetek Szervezetének felállítása kapcsán, benne is felmerült, hogy Sztálin és környezete esetleg meggondolta magát az együttműködés politikáját illetően.⁹ A kételyek ellenére mégis folytatódott ez a tendencia, amely csak Roosevelttől hirtelen bekövetkezett halála után kezdett fokozatosan megváltozni.

Washington egy általános politikai rendezés keretein belül szemlélte Kelet-Közép-Európa, és ezen belül Magyarország háború utáni sorsát. Bullit egy angol–amerikai közös álláspont kialakítását javasolta, mert szerinte ezzel megakadályozható lenne, hogy Moszkva a kontinens egészét bekebelezze. Roosevelttől nem értett egyet a tervvel, bár elképzelhetőnek tartotta, hogy a régió országai a nemzetállami határok feloldásával valamilyenfajta államszövetséget alkossanak, regionális politikáját azonban végső soron a szovjet érdekeknek kívánta alávetni. Roosevelttől mozgásterét korlátozta az amerikai belpolitika is: az európai politikától való elszigetelődés irányvonalának továbbra is jelentős táborra volt, főleg a Republikánus Párt soraiban, és a közhangulat sem kedvezett az európai katonai jelenlét fenntartásának a háború megnyerése után. Ugyanakkor a State Department nem akarta, hogy az Egyesült Államok minden befolyását elveszítse a térségben, és azzal számolt, hogy a szovjet politikai érdekek érvényesülése ellenére sem szakad el ez a régió a nyugati világtól. 1944 szeptemberében Kennan felismerte, hogy Kelet-Közép-Európa sorsa pusztán szovjet jóindulat kérdése. A szovjet–amerikai konfliktus elkerülése érdekében javasolta, hogy a hatalmi realitásokat figyelembe véve a kontinensen egy szovjet, illetve egy nyugati részt alakítsanak ki, mert csak az érdekszférák kölcsönös elismerése alapján létrehozott „realisztikus megállapodás” adhat reményt a nagyhatalmi együttműködés folytatására.¹⁰ Kennan, aki szívesen forgatta Edward Gibbonnak a Római Birodalomról írt monumentális munkáját, azt jósolta, hogy a túlterjeszkedés miatt hosszabb távon összeomlik, vagy jelentősen meggyengül Moszkva hatalma. Hozzá hasonlóan a keleti, illetve a nyugati érdekszféra elkülönítése mellett szállt síkra Lippmann is. Fölöslegesnek tartotta egy versailles-i típusú biztonsági övezet létrehozni a Szovjetunió körül, hiszen úgy vélte, Amerikának nincsenek közvetlen érdekei a kontinens belsejében, és katonai erő híján amúgy sem tehetne semmit ezért a térségért. A szovjet terjeszkedés által érintett kis államok számára a semlegességet vélte a legjobb megoldásnak. A Moszkvával való „összinte” együttműködés, illetve a realitások talaján való együttélés hívei tehát egyaránt lemondtak arról, hogy a Szovjetunióval szomszédos országok az amerikai érdekszférába kerüljenek.

Kilátástalannak tartotta a szovjet megszállás alá eső területek sorsát a katonai vezetés is. A vezérkari főnökök nem támogatták, hogy amerikai csapatok vegyenek részt a

⁹ Harriman to Hopkins, 18 September 1944.; Hull to Harriman, 18 September 1944.; Harriman to the Secretary of State, 20 September 1944. Library of Congress Manuscript Division, Papers of Averell Harriman, Box 174.

¹⁰ Kennan 1944 szeptemberében kifejtette Harrimannek, hogy „bele kell nyugodnunk abba, hogy az oroszok ragaszkodni fognak egy bizonyos érdekszférához a nyugati határaink mentén [...] ki kell jelölnünk [...] azt a vonalat, amelyen túl nem engedjük meg az oroszoknak, hogy önkényesen éljenek hatalmukkal vagy öncélúan cselekedjenek”. Kennan to Harriman, 18 September 1944. Library of Congress Manuscript Division, Papers of Averell Harriman, Box 174.

balkáni térség megszállásában, ahol Moszkva jelentős katonai fölényrel rendelkezett. William Leahy vezérkari főnök kijelentette, hogy az adott katonai körülmények között az Egyesült Államok nem győzheti le a Szovjetuniót. Az általa vezetett testület pedig leszögezte, hogy az amerikai hadsereg nem képes a siker reményében felvenni a harcot Oroszországgal a Balkánon.¹¹ Ennek ellenére a State Department sokáig nem adta fel a reményt, hogy Magyarország, illetve Csehszlovákia elkerülheti a szovjet szférába való feltétel nélküli betagozódást,¹² és a Szovjetunióhoz baráti viszonyulót, annak biztonsági igényeit messzemenően figyelembe vevő, de a Nyugat felé gazdaságilag nyitott, a szó nyugati értelmében vett demokratikus és független államok jöhetnek létre a háború befejezése után. Washingtonban üdvözltek például az 1943-ban létrejött csehszlovák–szovjet megállapodást. Remélték, hogy Beneš Csehszlovákiájának mintájára Lengyelországban is létrejöhet egy olyan kormány, amely Moszkva számára is elfogadható, és mégis demokratikus.¹³ Mindezt arra alapozták, hogy amennyiben Moszkva biztonságban érzi magát, megelégszik majd szövetséges, de mégis független államok létezésével a nyugati határai mentén. Ezt a reményt látszott alátámasztani az a tény, hogy 1945. december 1-jén sikerült megállapodni Moszkvával a szovjet, illetve amerikai csapatok kivonásáról Csehszlovákiából.

A „nyílt befolyási övezet” koncepciója jegyében az amerikai diplomácia brit támogatással igyekezett érvényesíteni akaratát a Romániával, illetve a Magyarországgal folytatott moszkvai fegyverszüneti tárgyalásokon. Ennek eredményeként mindkét ország számára csökkentették a jóvátételi kötelezettséget a szovjetek által javasolt 400 millióról 300 millió dollárra. Erre az amerikaiak szerint két ok miatt volt szükség. Egyrészt azért, mert úgy vélték, hogy a túlságosan magas jóvátétel a gazdasági élet szovjetizálásához vezethet. Másrészt pedig azért, hogy a túlméretezett jóvátételi szállítások ne tegyék tönkre a fizetésre kötelezett országok gazdaságát, hogy azok minél hamarabb talpra álljanak, és részt vehessenek a kontinens gazdasági rehabilitációjában. Európát gazdasági egységnek tekintették az amerikaiak, és úgy vélték, hogy Nyugat-Európa nem építhető újjá a kelet–nyugati kereskedelem helyreállítása nélkül. Szerintük lehetőség szerint a szovjet megszállás alá eső területeket is be kell kapcsolni a kontinens gazdasági vérkeringésébe. Ehhez pedig egészséges gazdaságokra van szükség, tehát a szovjet jóvátételi igényeket össze akarták hangolni a háború utáni gazdasági újjáépítéssel. Nem véletlen, hogy Magyarország esetében az amerikai külpolitika éppen a gazdasági függetlenség érdekében fejtette ki a legnagyobb nyomást a Szovjetunióra. Az 1945 áprilisában elhunyt Rooseveltt helyét elfoglaló Harry S. Truman Euró-

¹¹ Letter by Admiral Leahy, 16 May 1944. *FRUS*, 1945, The Conferences at Malta and Yalta, 107–108. A vezérkari főnökök állásfoglalását idézi Max, Stanley M.: *The Anglo-American Response to the Sovietization of Hungary, 1945–1948*. Ann Arbor, Michigan, 1980. 177.

¹² E politikának a határai már 1945-ben körvonalazódtak. Ekkor Joseph Grew, a befolyásos amerikai külügyminiszter-helyettes javasolta, hogy a kedvező helyzetben levő amerikai csapatok szabadítsák fel Prágát, mielőtt a szovjet csapatok odaérnek, így rendkívüli mértékben megerősödne az Egyesült Államok közép-európai helyzete. Grew nem kizárólagosságra törekedett Csehszlovákiában, hanem együttműködésre a Szovjetunióval egy nyílt zóna érdekében. Ne feledjük azonban: az amerikai katonai vezetés szovjet kérésre átadta a csehszlovák főváros elfoglalásának a jogát a Vörös Hadseregnek. Lásd erről Faure, Justine: *L'Ami Américain*. I. m. 72–76.

¹³ Faure, Justine: *L'Ami Américain*. I. m. 66.

pa két részének, az éléstár szerepét betöltő Kelet-Közép-Európának, illetve az ipari központnak számító Nyugat-Európának az összekapcsolását szorgalmazta.¹⁴ Végül a jóvátétel csökkentésének a gyakorlatban nem volt jelentősége, hiszen Moszkva ennek a többszörösét vonta ki az országokból, és az előzetes félelmeknek megfelelően elősegítette a Szovjetunió térhódítását a magyar gazdaságban.

Az amerikaiak egyetértettek Moszkvával abban, hogy teljes társadalmi átalakulásra és demokratizálódásra van szükség Magyarországon annak érdekében, hogy az stabilizáló hatást gyakoroljon a térségre. Nyilvánvaló, bár ezt sohasem tisztázták, hogy a két nagyhatalom mást-mást értett demokratizálódás alatt. Azt például mindkét fél elfogadta, hogy meg kell valósítani a demokratikus földosztást. Washington tehát olyan Magyarországot akart, amely baráti, sőt szövetséges viszonyt ápol a Szovjetunióval, ugyanakkor *belső berendezkedését tekintve demokratikus jogállam*, amely a legnagyobb kedvezmény elve alapján minden szövetséges nemzet számára biztosítja a hozzáférést belső piacához és nyersanyagbázisához.

Kelet-Közép-Európa, és ezen belül Magyarország önmagában nem volt fontos az Egyesült Államok számára, noha Magyarország nem tartozott az eleve „leírt” országok kategóriájába, mint például Románia és Bulgária. A nagyhatalmak jaltai konferenciáján érdemben csak Lengyelország került szóba a térség országai közül. Bár a közhitellel ellentétben Jaltán nem „osztották fel” Európát, a nyugati hatalmak mégis választóvonalat húztak meg Ausztriánál Kelet és Nyugat között. Ennek az volt az egyszerű oka, hogy stratégiai szempontok miatt nyugati szomszédunk kulcspozíciót foglalt el Nyugat-Európa biztonságát tekintve. Ausztria szovjet megszállás alá kerülése veszélybe sodorhatta volna az Egyesült Államok nyugat-németországi és olaszországi hadállásait.¹⁵ London is arra a következtetésre jutott, hogy katasztrofális következményekkel járna Csehszlovákia, Németország és Olaszország számára, ha Ausztria egésze szovjet fennhatóság alá kerülne. A brit Védelmi Minisztérium úgy tartotta, hogy a Duna mentén elfoglalt kulcsfontosságú földrajzi helyzete miatt Ausztria stratégiai szempontból kiemelkedő szerepet tölt be Nagy-Britannia számára.¹⁶ Az amerikai külügyminisztérium néhány szakértője pedig úgy vélte, hogy az Európa egyik kulcsának számító Csehszlovákia lesz az irányadó a szovjetek szándékait illetően, és arra biztatták az amerikai vezetést, hogy szilárdítsa meg ottani jelenlétét.¹⁷ A Szovjetunióval ezzel szemben *Magyarország számított katonai szempontból kiemelkedően fontos területnek*. Amerikai elemzők szerint, mivel olyan dunai államról van szó, amely összeköti Romániát, Csehszlovákiát és Jugoszláviát, valamint Németországot „Drang nach Osten”- [törekvés Kelet felé] útvonalaán fekszik, Magyarország kulcshelyzetet foglal el a Szovjet-

¹⁴ A Kelet-Európára vonatkozó amerikai politika részleteiről lásd Lundestad, Geir: *The American Non-Policy Towards Eastern Europe, 1945–1947*. Universitetsforlaget, Tromsø, Oslo, Bergen, 1978. Az amerikai politikának a „nyílt zóna” kialakítására irányuló törekvéseiről lásd Mark, Eduard: *American Policy Toward Eastern Europe and the Origins of the Cold War 1941–1946: An Alternative Interpretation*. *The Journal of American History*, Vol. 68, No. 2, 313–336.

¹⁵ Lásd Bischof, Günter: *Austria in the First Cold War*. I. m.

¹⁶ Uo. 94.

¹⁷ Lukes, Igor: *On the Edge of the Cold War*. I. m. 10–11.

unió biztonsági zónájában.¹⁸ Nem véletlen, hogy az 1970-es évek elején a közép-európai haderő-csökkentési tárgyalások során Magyarország volt az egyetlen varsói szerződésbeli tagállam, amelynek részvételébe a Kreml nem egyezett bele. Stratégiai fontossága miatt a négyhatalmi megszállás alatt álló Ausztria viszont számíthatott az Egyesült Államok feltétel nélküli gazdasági és politikai támogatására. Mindez azonban nem vonatkozott Magyarországra. Arra, hogy a nyugati hatalmak egyáltalán bele szólást nyerhettek Ausztria ügyeibe, az adott lehetőséget, hogy az ország négyhatalmi megszállás alá került.

MAGYARORSZÁG AZ EGYESÜLT ÁLLAMOK KELET-EURÓPAI POLITIKÁJÁBAN

Kilenc hónapnyi kemény harc után, melynek során a Vörös Hadsereg csak a főváros bevételéért mintegy 80 ezer halottat áldozott, a Szovjetunió szoros ellenőrzése alá vonta Magyarországot. A nélkülözés és bosszú hajtotta orosz csapatok féktelen pusztítást végeztek, gyilkoltak, erőszakoltak, fosztogattak. Márai Sándor a szovjet csapatok tombolását nyomorúságos szegénységükkel magyarázta. Budapest még pusztulásában is megőrizte háború előtti ragyogását, boltjai, kávéházai, hatalmas sugárútjai polgári világot idéztek. Hatalmas volt a kontraszt az orosz hátországgal, és a Vörös Hadsereg csalódását a helyi kultúra megvetésével és pusztításával fejezte ki. Indokolatlanul tettek tönkre épületeket, melyek gyakran még akkor sem maradhattak meg, ha szovjet hadi szükségleteket szolgáltak ki. Rákosi Mátyás, a Magyar Kommunista Párt (MKP) főtitkára figyelmeztetett, hogy a Vörös Hadsereg viselkedése a náci propaganda legsötétebb rémképeit igazolja és ellentétes pártja hatalmi céljaival. Tiltakozott a szovjet vezetésnél, de mindhiába. Sem külső, sem belső féke nem volt a szovjet csapatoknak a sajátjának tekintett területükön. Magyarországról mintegy 230 ezer civilt, köztük 10 ezer holokauszttúlélőt hurcoltak el hadifogoly gyanánt. Velük együtt körülbelül 600 ezer magyar került szovjet munkatáborokba, ahol 180–280 ezer elpusztult közülük.¹⁹ A német nemzetiségűek, akiket vezetőknév alapján „azonosítottak”, „kiemelt” célpontnak számítottak. Hogy teljesítsék Sztálin háborús fogolykvótáját, véletlenszerűen fogtak el civileket, nőket és időseket sem kímélve. Jól képzett különítmény kereste magán- és közgyűjteményekben azokat az értékeket, melyeket hadizsákmányként el lehetett rabolni. Figyelmen kívül hagyva szövetségesei tiltakozását, a szovjetek vagonokat töltöttek meg használaton kívüli gépek eszközeivel, még ha azok amerikai, brit, francia, svájci vagy osztrák tulajdont képeztek is. A fegyverszünetet mind betűjében, mind szellemében megszegve egyoldalúan rögzítették a jóvátételi árakat. A korábbi német vagyon – legtöbbször a nyugati hatalmak magyarországi befektetései és magyar tulaj-

¹⁸ Department of State, Interim Research and Intelligence, 31 December 1945. NARA Microfilm Division, Department of State Interim Research and Intelligence Service, microfilm 3467.

¹⁹ Stark Tamás: *Magyar foglyok a Szovjetunióban*. Lucidus, Bp., 2006.

dont képező gépek – szovjet tulajdonba került, így egy év leforgása alatt Magyarország gyakorlatilag gazdasági gyarmattá vált. Egy Moszkvával megkötött katonai egyezmény értelmében a Vörös Hadsereg korlátlanul használhatta az ország területét. A szovjet katonai övezet kiterjesztése Jugoszláviáig és Ausztriáig megduplázta Magyarország jóvátételi terheit. A gazdasági és katonai szolgáltatás összefonódott, hosszú évtizedekig érvényben lévő mintát teremtve. Egy év leforgása alatt Magyarország csatlós állammá vált.

Az amerikai politika lehetőségei és törekvései korlátozottak voltak. Alapvetően el akarta kerülni, hogy Magyarország a Szovjetunió vonzáskörébe kerüljön, és azt is, hogy gazdaságilag függővé váljon Moszkvától,²⁰ de még e szerény cél elérésére sem álltak rendelkezésre megfelelő eszközök. Az új elnök, Truman keményebb kezű politikájának jegyében az amerikai vezetés 1945 májusában elutasította a Szovjetunió követelését, hogy felvegyék a diplomáciai viszonyt Romániával és Bulgáriával, mert washingtoni megítélés szerint az ott létrejött kormányok nem feleltek meg a demokrácia követelményeinek. Ezzel szemben az amerikaiak Magyarország számára a Szovjetuniót megelőzve kínálták fel a diplomáciai elismerést, de a miniszterelnök, Dálnoki Miklós Béla nem mert élni a lehetőséggel. Kikérte a Szövetséges Ellenőrző Bizottság (SZEB) elnökének, Kliment Vorosilovnak a véleményét, aki diplomatikus formában tudtára adta, hogy erre csak a szovjet–magyar diplomáciai kapcsolat felvétele után kerülhet sor. Nehezítette Washington helyzetét, hogy a volt német csatlósok érdekében kevésbé lehetett mozgósítani a nemzetközi közvéleményt. Az USA számára stratégiaileg fontosabb Ausztria esetében ennek a problémának az orvoslására a State Department szakértői úgy készítették el az Anschluss történetét, hogy Ausztriát egyértelműen áldozatként tüntették fel. Így vált elfogadhatóvá megsegítése a közvélemény számára.²¹

Ugyanakkor az Egyesült Államok több gesztust is tett. Magyarország volt például az egyetlen ország a szovjet zónában, amelynek kormányküldöttségét fogadták Washingtonban. Ennek alkalmából Nagy Ferenc kérésére Truman elnök engedélyezte a Magyar Nemzeti Bank amerikai zónájába szállított aranytartálékának hazajuttatását, egy évvel később pedig visszaadtak mintegy 90 tonnányi, 3 millió dollár értékű ezüsttartálékot és 20 millió dollárnyi, a háború végén Ausztria és Németország amerikai megszállási zónáiba kiszállított műkincset. Ez annak fényében válik érdekessé, hogy az amerikaiak egészen 1981-ig nem szolgáltatták vissza Prágának a németek által kiszállított és a háború után amerikai letétbe került csehszlovák arany döntő részét. Az is igaz viszont, hogy Washington a szövetségesi státust élvező Csehszlovákiának jelentősebb összegű segílyt adott, mint Budapestnek.

Nagy-Britannia számára – mint már említettem – Csehszlovákia függetlenségének biztosítása fontosabb volt, mint Magyarorszáké. 1946 elején Prágában felmerült egy csehszlovák–brit szövetségesi szerződés gondolata, amelyet az ottani angol nagykövet kedvezően fogadott, végül azonban a brit külügyminisztérium (Foreign Office) – arra hivatkozva, hogy háború esetén Nagy-Britannia nem tudná teljesíteni szövetségesi kö-

²⁰ Office of Strategic Services, 23 October 1944. NARA, Microfilm Division, OSS Research and Analysis Branch, reel No. 2417.

²¹ Uo.

teleztségét – elutasította a felvetést. A brit külügyminisztérium még 1948 elején is remélte, hogy fenntartható Csehszlovákia függetlensége, és igyekezett rávenni a State Departmentet, hogy a szovjet befolyás ellensúlyozására az Egyesült Államok újítsa meg hitelszerződését Csehszlovákiával, amit 1946-ban felfüggesztettek.²²

Bár a Magyar Nemzeti Bank aranytartalékát visszaszolgáltatták, még így is jelentős magyar értékek maradtak az amerikai övezetben. Ezek közé tartozott az úgynevezett aranyvonat szállítmánya. Későbbi magyar szakértői vélemény szerint ezen mintegy 6 millió dollár értékű,²³ nagyrészt zsidóktól elkobzott vagyon volt. Ennek egy részét kirabolták, más részét amerikai tisztek használták fel, de kaptak belőle osztrák intézmények is. A legnagyobb részét azonban elárverezték New Yorkban, és az 1,867 millió dolláros bevételt külföldi zsidók segélyezésére használták. Magyar adatok szerint mintegy 206 millió dollár értékű magyarországi tulajdon került az osztrák, illetve németországi amerikai megszállási zónákba, ebből az úgynevezett restitúciós bizottság 47 millió dollárnyit azonosított,²⁴ de ez a vagyon sem került haza. Magyarország ennél jóval nagyobb összeggel tartozott az Egyesült Államoknak. Egyrészt a kommunista hatalomátvitelkor államosított vagyonért kárpótolnia kellett az amerikai tulajdonosokat, másrészt vissza kellett fizetni a magyar állam által a két világháború között felvett amerikai kölcsönök fennmaradó részét is. Az egyenleget Magyarország az 1973. évi vagyoni egyezmény alapján rendezte.

A térség stabilitása érdekében az amerikai vezetés hajlandó lett volna támogatni kisebb határmódosításokat Magyarország javára, különösen magyar–román viszonylatban. A háború alatt készültek ugyan elképzelések a lehetséges területi módosításokról,²⁵ de konkrét kötelezettséget erre az amerikai politika sohasem vállalt, nem is tett ilyen ígéretet – és a döntést átengedte a Szovjetunióknak. Arthur H. Schoenfeld budapesti követ javasolta, hogy a kisgazda kormányzat megerősítése érdekében az Egyesült Államok támogassa Magyarország minimális területi követelését Romániával szemben. James Byrnes külügyminiszter ugyan nem zárkózott el ettől, de semmiképpen sem kívánt szembeszegetni a Szovjetunióval ebben a hatalmi politika szempontjából jelentéktelen kérdésben. (A hirtelen haragú amerikai elnök egyébként elégedetlen volt a jogász végzettségű külügyminiszter tevékenységével, akit túlságosan engedékenynek tartott a Szovjetunióval szemben, és ezért hamarosan leváltott.) Végül a külügyminiszterek párizsi találkozásán az amerikaiak vita nélkül tudomásul vették, hogy az 1940. évi második bécsi döntés alapján Magyarországnak ítélt területek visszakérülnek Romániához, annak ellenére, hogy a béke-előkészítés fázisában az amerikai politika kíváncsi volt volna a magyar–román határ etnikai vonalat követő módosi-

²² Kamiński, Marek: *W obliczu sowieckiego ekspansjonizmu – Polityka Stanów Zjednoczonych Wielkiej Brytanii wobec Polski i Czechosłowacji 1945–1948*. Instytut Historii Pan, Warsaw, 2005. 352–357.

²³ Memorandum by Leonard Meeker, Legal Advisor to the Assistant Consul for International Affairs, Department of Defense, 12 September 1966. MNL OL, XXXII-17, 3. doboz.

²⁴ Memorandum by Richard D. Kearney, Acting Legal Advisor to Benjamin Forman, Assistant General Counsel, International Affairs, Department of Defense, 5 October 1966. MNL OL, XXXII-17, 3. doboz.

²⁵ Lásd Romsics Ignác (szerk.): *Amerikai béketervek a háború utáni Magyarországról*. Typovent, Gödöllő, 1992.

tását, és Aradtól északra Szatmárig átadott volna Magyarországnak egy keskeny területi sávot.²⁶ Korábban, a Külügyminiszterek Tanácsának londoni ülésén a területi módosítást elutasító szovjet javaslattal szemben Byrnes még 7800 négyzetkilométer erdélyi terület átadását javasolta Magyarország számára. Ezzel szemben a külügyminiszter-helyettesi értekezlet 1946. április 16-i ülésén az 1938-as magyar–román határ visszaállításában egyeztek meg. Ezt a határozatot a Külügyminiszterek Tanácsának 1946. május 7-i ülésén a nagyhatalmak megerősítették. A szovjet álláspont kerekedett felül, hiszen az amerikaiak jobb belátásuk ellenére sem akartak vitát egy olyan kérdésben, amelyben elismerték, hogy Moszkvának van döntő szava.²⁷ James Dunn, a State Department illetékese így nyilatkozott Byrnes kapitulációjáról: „Különösebben nem érdekel a dolog. Nem csinálunk ügyet belőle.”²⁸

Jelentősebb támogatást kapott Magyarország az amerikai diplomáciától az emberi jogokat érintő kérdésekben. Így az Egyesült Államok nem nyújtott segédkezet a prágai kormányhoz ahhoz a szovjet támogatást élvező követeléséhez, hogy a csehszlovákiai magyarok kitelepítése kerüljön bele a magyar békeszerződésbe, mivel az amerikai kormányzat nem támogatta a kollektív bűnösség elvének érvényesítését a magyar etnikum ellen. 1945. július 3-án a csehszlovák kormány jegyzéket adott át a szövetséges hatalmaknak, melyben követelte mintegy 400 ezer magyar (és 2,5 millió német) áttelepítésének jóváhagyását. A potsdami konferencia azonban nem járult hozzá a csehszlovákiai magyar lakosság kitelepítéséhez. Bár 1946 februárjában magyar–csehszlovák egyezmény született a lakosságcsereéről, ezt követően Prága további 200 ezer magyar kitelepítését, valamint egy öt faluból álló „pozsonyi hídfő” átadását követelte. A magyar politikai és területi bizottság ülésein azonban az amerikai és a brit küldöttség állásfoglalását követően kompromisszumos megoldást kellett találni a lakosság áttelepítésének végrehajtására. Mivel a szovjet diplomácia a színpad mögött a britekkel és az amerikaiakkal való megegyezésre törekedett, elfogadta azt az elvet, hogy a lakosságcsere csak területi kiigazítással oldható meg. Emiatt Csehszlovákia kénytelen volt visszavonni eredeti tervét, és bár a pozsonyi hídfőt megkapta, ennek során az eredetileg tervezett öt falu helyett csak hármat adtak át neki.²⁹

1945 kora őszen az amerikai misszió még derűlátóan ítélte meg Magyarország kilátásait. „Az elmúlt hetek brit és amerikai kijelentései hatására” a kommunistaellenes erők visszanyerték optimizmusukat, és elszántan védekeztek a kommunista térnyerés ellen. Mindez szerintük reményt adott arra, hogy a kommunisták kizárólagos hatalomra irányuló erőfeszítései ellenére elkerülhető lesz az ország bolsevizálása.³⁰ Washington azonban tartózkodott a magyar belpolitikába történő beavatkozástól, holott

²⁶ Nem éreztelen megjegyezni, hogy az amerikai küldöttség már a trianoni határok kijelölésekor is meg akarta hagyni ezt a sávot Magyarországnak.

²⁷ Részletesebben lásd Fülöp Mihály: *A befejezetlen béke. A Külügyminiszterek Tanácsa és a magyar békeszerződés (1947)*. Héttorony, Bp., 1994.; Kertész, Stephen D.: *Between Russia and the West*. I. m.; Romsics Ignác: *Az 1947-es párizsi békeszerződés*. Osiris, Bp., 2006.

²⁸ Idézi Harrington, Joseph F.–Courtney, Bruce J.: *Tweaking the Nose of the Russians*. I. m. 39.

²⁹ Lásd uo.

³⁰ Memorandum by the US Mission to the Secretary of State, 15 September 1945. *FRUS*, 1945, Vol. IV, 869–873.

Schoenfeld jelentéseiből világosan látszott: a Szovjetunió a SZEB-en keresztül, illetve külképviselete révén ezt rendszeresen megteszi. Az 1945. évi országos választásokat megelőzően két kiskis politikus megkereste Schoenfeldet és amerikai anyagi támogatást kért pártjuk számára a választási kampányban, arra hivatkozva, hogy a radikális baloldal szovjet támogatást kap. A követ habozás nélkül elutasította a kérést. Egyrészt azért, mert egy ilyen beavatkozás távol állt az amerikai politikai szokásoktól. Másrészt pedig azért, mert az Egyesült Államok politikai elvei szerint minden népnek a saját erőfeszítései árán kell kivívnia szabadságát és függetlenségét.³¹

Ez valóban így volt: az amerikai politikai gondolkodás szociáldarwinista felfogása szerint ugyanis csak a legrátermettebb nemzetek érdemlik meg, hogy fennmaradjanak. Feltehetően Schoenfeld jelentéseire támaszkodva, 1947 őszén például Robert Lovett külügyi államtitkár kifejtette, hogy a magyarok túl gyakran kérnek külföldi segítséget, de nemigen akarják megérteni, hogy a demokráciáért személyes áldozatokat kellene vállalniuk.³² Schoenfeld, aki a finn–szovjet háború idején az Egyesült Államok helsinki nagykövete volt, Magyarország számára kedvezőtlen összehasonlítást tett a „derék” északi finnek helytállása és a magyarok között. Utóbbiak szerint „nyúlászó visításokat hallattak félelmükben”, és keveset tettek saját sorsuk megjavítása érdekében.³³ Lesújtó véleménye volt a magyar politikai elitről is, és ez közrejátszott abban, hogy az Egyesült Államok 1946-ban nem adott pénzügyi hitelt Magyarországnak. 1946 tavaszán Schoenfeld már arról írt, hogy Magyarország a Szovjetunió „gazdasági gyarmata” lett,³⁴ és a magyar demokratikus elitbe vetett kezdeti bizalom addigra már tovaszállt. Sokat elárul az akkori magyar politikai elitől alkotott véleményéről, hogy Rákosit tartotta a legértelmesebb magyar politikusnak,³⁵ aki szerint tudja, mit akar. Ugyanakkor a kiskis kormánytagok közül csak Bárányos Károly közellátási miniszterről gondolta úgy, hogy hajlandó ellenállni a kommunista nyomásnak, míg Nagy Ferencről és környezetéről az a nézete alakult ki, hogy behódolt az oroszoknak.³⁶ Az amerikai hírszerzés, az OSS magyarországi képviselője azt tapasztalta, hogy a magyarok „kivétel nélkül annak szurkolnak, hogy háború legyen Oroszország és a Nyugat között, és minden tőlük telhetőt megtesznek, hogy fokozzák a feszültséget”. Érdekes adalék, hogy az amerikai rezidentúrán egyetlen magyarul beszélő ember sem volt. A rezidens eltökélte tehát, hogy megtanul magyarul, holott úgy tudta, a magyar a legnehezebb európai nyelv és felnőttkorban még senki-

³¹ The Representative in Hungary (Schoenfeld) to the Secretary of State, 21 August 1945. *FRUS*, 1945, Vol. IV, 852–853.

³² The Acting Secretary of State to the Legation in Hungary, 6 October 1947. *FRUS*, 1947, Vol. IV, 393–394.

³³ Schoenfeld és az amerikai diplomáciai kar Kelet-Európával kapcsolatos előítéleteit tárgyalja DeSantis, Hugh: *The Diplomacy of Silence. The American Foreign Service, the Soviet Union and the Cold War, 1933–47*. The University of Chicago Press, Chicago, London, 1979.

³⁴ Telegram by Schoenfeld to the Secretary of State, 30 April 1946. *FRUS*, 1946, Vol. VI.

³⁵ The Representative in Hungary (Schoenfeld) to the Secretary of State, 17 August 1945. *FRUS*, 1945, Vol. IV, 849.

³⁶ The Minister in Hungary to the Secretary of State, 2 May 1946. *FRUS*, 1946, Vol. VI, 293–294.

nek sem sikerült megtanulnia. Mindenesetre elszánta magát, hogy elsajátítja, még ha a „második gyermekkoráig tart is”.³⁷

Washington távolságtartása és a magyar demokratikus politikai erők túlzott engedékenysége és erőtlensége egymást erősítették. A magyar polgári pártok úgy érezték, hogy az Egyesült Államok keveset tesz a magyar demokrácia és függetlenség védelmében és ezért hajlamosak voltak kompromisszumot kötni politikai ellenfeikkel, az amerikaiak tettekrekésztségét pedig csökkentette a nem kommunista erők szerintük túlzott engedékenysége.

A prágai követ, a hiúnak, bár energikusnak tartott Laurence Steinhardt, aki korábban hazája moszkvai nagykövete is volt, több megértést tanúsított állomáshelyének helyzete iránt, mint budapesti kollégája. Steinhardtnek lesújtó véleménye volt a szovjetekről, akiken szerint nem hagytak nyomot a Nyugat etikai és erkölcsi normái. A követ központi szerepet szánt Prágának a kelet-közép-európai amerikai jelenlét szempontjából. Igyekezett elérni, hogy az amerikaiak gátat vessenek a kommunista térnyerésnek. Ettől a többi térségbeli ország helyzetének javulását várta. Megérintette a háborús szenvedés, ezért minden „jogos” csehszlovák követelést támogatott.³⁸ A felvidéki magyarok kitelepítésének kérdésében fenntartás nélkül a csehszlovák vezetés mellé állt, és ezen a téren szembekerült követársával, a budapesti állásponttal azonosuló Schoenfelddel.

Románia már a második világháború előtt Sztálin célkeresztjébe került, többek között azért, mert a Szovjetunió meg akarta szerezni a stratégiai fontosságú Duna-deltát. Románia területéről indult az 1941-es német támadás egyik fő csapása is, ami az ország biztonságpolitikai fontosságát jelezte a szovjet vezetés számára. A Bukarestben szolgáló Burton Y. Berry képzettségét tekintve keleti textíliákra és numizmatikára szakosodott művészettörténész volt. Romániában eltöltött idejének egy részét gyűjteménye gyarapításának szentelte, és egy ellene később lefolytatott State Department-vizsgálat szerint nem is csak saját pénzéből. Mindazonáltal igyekezett energikusan fellépni a szovjetekkel szemben. 1945 augusztusában arra biztatta Mihály királyt, hogy kényszerítse ki a szovjetek által hatalomra juttatott Groza lemondását. Különösebb jelentősége ennek sem volt. 1945 novemberében Truman elnök tényfeltáró bizottságot küldött Romániába és Bulgáriába, amely megerősítette a State Department vélekedését, hogy Románia kommunista uralom alatt áll. 1946 februárjában a kilátásba helyezett választásért cserébe Washington mégis diplomáciai elismerésben részesítette Romániát. 1946 őszén pedig a Truman-adminisztráció több prominens tagja arra a következtetésre jutott, hogy nem érdemes támogatni a csehszlovák demokratákat sem, mert elvesztették a harcot a kommunistákkal szemben. Ebben minden bizonnyal szerepet játszott, hogy csehszlovák kommunista vezetők, majd a diplomácia is nyíltan bírálta az amerikai segélypolitikát.

Bár az Egyesült Államok több alkalommal fellépett a magyarországi szovjet politikai és gazdasági behatolás ellen, ezt mindig Moszkván keresztül tette, és óvakodott

³⁷ To Saint, Washington, Administrative Report, 16 August 1946. NARA, RG 226, OSS, Entry 211, Box 35.

³⁸ Faure, Justine: *L'Ami Américain*. I. m. 92–95.

attól, hogy a szélsőbaloldal ellenzékét nyílt ellenállásra buzdítsa. Így például 1945-ben az Egyesült Államok kifogásolta, hogy a Szovjetunió a fegyverszüneti egyezmény diszkriminációmentes kereskedelemre vonatkozó kitételét sértő, kizárólagos jogokat biztosító gazdasági egyezményt kötött Magyarországgal, de nem bátorította az egyezmény ellenzőit a ratifikálás megtagadására. Ehelyett moszkvai nagykövetségén keresztül érte el a szöveg olyan értelmű módosítását, hogy az egyezmény figyelembe vegye az Egyesült Nemzetek állampolgárai számára a fegyverszünetben kikötött legnagyobb kedvezmény elvét. Ellentmondásos, következetlen politikára utal, hogy az amerikaiak tiltakoztak ugyan az ellen, hogy a Szovjetunió kizárólagos jogokat szerzett a magyar piacon, Washington azonban nem kötött kereskedelmi egyezményt Magyarországgal, sőt csak 1947-ben vette le arról a tilalmi listáról, ami a volt tengelyhatalmakat sújtotta.

Az amerikai vezetésnek nem voltak megfelelő eszközei arra, hogy befolyásolja a magyarországi szovjet politikát. Ez világosan kiderült, amikor 1946 márciusában az Egyesült Államok jegyzékben követelte Molotov szovjet külügyi népbiztostól, hogy a Szovjetunió konzultáljon a fegyverszüneti egyezmény végrehajtását ellenőrizni hivatott Szövetséges Ellenőrző Bizottság brit és amerikai tagjaival az összeomlóban levő magyar gazdaság rehabilitálása érdekében. A jegyzék kilátásba helyezte, hogy amennyiben a Szovjetunió ezt nem teszi meg, nem vehet részt az amerikai égisz alatt életre hívott nemzetközi gazdasági rendszerben.³⁹ A szovjet válasz azonban egyértelműen elutasító volt: ha választani kellett a kelet-közép-európai érdekszféra és a Nyugattal történő együttműködés között, akkor az előbbi részesítették előnyben. A jegyzéket átadó amerikai diplomata, George Kennan még fél évszázaddal később is emlékezett a szovjet elutasításra, ékes bizonyítékként a szovjet politika kompromisszumképtelenségének. Amikor Kárász Artúr, a Magyar Nemzeti Bank elnökeként információt adott át a SZEB nyugati képviselőinek a magyar gazdaság állapotáról, szovjet nyomásra felmentették tisztségéből. Ismétlem: Kelet-Európát a szovjet külpolitika *hadizsákmánynak* tekintette, amely katonai és gazdasági célokat szolgál, a Szovjetunió védelmi vonalát képezi az „imperialista” behatolás ellen, és amelyetől távol akarják tartani a nyugati, főleg az ellenséges szándékúnak minősített amerikai befolyást. Ennek köszönhetően – bár eredetileg Lengyelország és Csehszlovákia számára nyitva hagyták ezt a lehetőséget – a szovjet befolyási övezetbe tartozó országok nem vehettek részt az 1947 nyarán, elsősorban Nyugat-Európának szánt Európai Rekonstrukciós Programban (Marshall-terv).

Az 1946 tavaszán bekövetkezett kormányváltás idején Byrnes külügyminiszter szóbeli üzenetet küldött, amelyben Nagy Ferenc kormányfő tudtára adta, hogy az Egyesült Államok nem tartja szükségesnek a koalíció minden áron történő fenntartását.⁴⁰ Az idő múlásával azonban az amerikaiak egyre kevésbé tudták befolyásolni a történéseket. Míg 1945-ben Washington nyomására a szovjetek aláírtak attól a követelésüktől, hogy a választásokon a bolgár listás modellt alkalmazzák, addig 1947-ben az

³⁹ The Chargé in the Soviet Union (Kennan) to the People's Commissar for Foreign Affairs of the Soviet Union (Molotov), 2 March 1946. *FRUS*, 1946, Vol. VI, 265–267.

⁴⁰ The Secretary of State to the Minister in Hungary, 4 June 1946. *FRUS*, 1946, Vol. VI, 300–301.

amerikaiak már teljesen hiába tiltakoztak mintegy 450 ezer „reakciós” személy választásokból történt kizárása ellen.

Kovács Béla 1947. évi letartóztatása miatt Washington szintén tiltakozott, és segílyt ajánlott fel. Összeállítottak egy gazdasági segélycsomagot, amelyet a politikai hatás növelése érdekében három lépcsőben jelentettek be. Magyarország hadifölösleg-kölcsönét megemelték 15 millió dollárral, amelyet egy 10 millió dolláros gyapotkölcsön, illetve „post-UNRRA”-segély követett.⁴¹ Ennek kiegészítéseként az amerikai kereskedelmi minisztérium megszüntette a Magyarországra – mint volt ellenséges hatalomra – vonatkozó kiviteli tilalmat, és lehetővé tette, hogy korlátozott mennyiségben rendelkezésre álló árukat is kaphasson.⁴² A State Department kelet-európai ügyekkel foglalkozó irodájának helyettes vezetője, John Hickerson hatékony intézkedéseket sürgetett, hogy a Kovács-ügy kivizsgálására három országból álló bizottság jöjjön létre, vagy ha erre nem kerülhet sor, akkor az ENSZ vizsgálódhasson. Byrnes utódja, George C. Marshall külügyminiszter pedig amiatt tiltakozott, hogy a szovjetek nem konzultáltak az amerikai és a brit hatóságokkal. Marshall kinyilvánította, hogy a Kovács ellen felhozott vádak minden alapot nélkülöznek, és azt a célt szolgálják, hogy a demokrácia helyett diktatúrát hozzanak létre. Közvetlen és igazolhatatlan beavatkozással vádolta a szovjet főparancsnokságot, amely ezzel válságot idézett elő Magyarországon. Kijelentette, hogy az Egyesült Államok szembeszáll a szovjet törekvésekkel, és háromhatalmi vizsgálatot követelt a magyar kormány tagjainak, illetve a Nemzetgyűlés elnökének a részvételével. Marshall jegyzékét az Egyesült Államok moszkvai nagykövete, Walter Bedell Smith – aki a háború alatt Eisenhower vezérkari főnöke volt, és később a CIA igazgatója lett – adta át Molotovnak, de a jegyzék nem tett említést az ENSZ-ről. Március 5-én a SZEB amerikai képviselője is átadott egy hasonló jegyzéket Szviridovnak annak érzékeltetésére, hogy az Egyesült Államok Nagy Ferenc mögött áll, és hogy megakadályozza a lemondását.⁴³ Amint várható volt, Moszkva hallani sem akart háromhatalmi kivizsgálásról, amely „nyílt beavatkozás látszatát keltené a Magyar Köztársaság belügyeibe”, és visszautasította a Szovjetunió ellen felhozott vádak is.⁴⁴ Mindazonáltal a szokatlanul gyors válasz arra utal, hogy a Szovjetunió védekezésre kényszerült.

A State Department emellett azonban elégedetlenségét fejezte ki a kisgazdapárt működését illetően is. Hickerson nem minden alap nélkül arról írt, hogy Nagy nem tudja elviselni a rá nehezedő nyomást, emiatt nem lesz képes kellő támogatást adni, ha a magyarkérdést felveszik az ENSZ napirendjére. Schoenfeld arról panaszkodott,

⁴¹ The Secretary of State to the Legation in Hungary, 22 February 1947. *FRUS*, 1947, Vol. IV, 269–271.; a Kovács-ügyre adott amerikai reakciót lásd Lundestad, Geir: *The American Non-Policy Towards Eastern Europe*. I. m. 137–140.

⁴² MNL OL, Kül, USA admin, XIX-J-1-k, 25 c, 55. doboz, 40.934/47.

⁴³ The Deputy Director of the Office of East European Affairs to the Secretary of State, 1 March 1947. NARA, RG 59, The General Records of the Department of State, Decimal Files 864.00/3-147.; The Secretary of State to the Legation in Hungary, 3 March 1947. *FRUS*, 1947, Vol. IV, 272–275. A két táviratot ugyanazon a napon küldték el.

⁴⁴ The Acting Chairman of the ACC to the Chief of the United States Representation on the ACC, 8 March 1947. *FRUS*, 1947, Vol. IV, 277.

hogy „jelenlegi összetételében a magyar kormány nem képes, és számos alkalommal nem is hajlandó” szembeszállni a kisebbség nyomásával.⁴⁵ A *The New York Times* azal vádolta Tildyt és Nagyot, hogy mindent megtesznek a kommunistákkal való együttműködés, illetve a szovjetek megbékítése érdekében⁴⁶ – a vád jobban illett az előbbi, mint az utóbbi viselkedésére. Arról nem szólt a nagy tekintélyű lap, hogy a magyar politikai garnitúrának az a része, amely nem működött együtt a szélsőbaloldali politikai erőkkel, folyamatos gyalázkodásnak és a szovjetek támogatását élvező politikai erők állandó nyomásának volt kitéve, de maga nem számíthatott valódi külső segítségre. Mindazonáltal Nagy hálás volt az amerikai diplomáciai jegyzékért, ami lehetővé tette, hogy kompromisszumot kössön. Ennek az a része, amelyet nem hoztak nyilvánosságra, arról intézkedett, hogy leállítják a nem baloldali politikai erők elleni terrorhadjáratot, megtiltotta a közalkalmazottak megfélemlítését, korlátozta a pártvezetők elleni sajtótámadásokat és megismételte a közigazgatás arányosítására vonatkozó kötelezettségvállalást.

Kovács letartóztatása miatt Magyarország szovjetizálása az amerikai figyelem középpontjába került, úgy tűnik tehát, hogy a szovjetek taktikusan jártak el, amikor korábbi beavatkozásait titkos diplomáciával és a színpalak mögötti nyomásgyakorlással hajtották végre. A *The New York Times* cikke a görög polgárháborúhoz hasonlította a magyarországi eseményeket, és arról elmélkedett, hogy az amerikai tiltakozás a Magyarország belügyeibe történő szovjet beavatkozás miatt, valamint az a tény, hogy az Egyesült Államok hajlandó volt gyorsan cselekedni Görögországban, arra utal, hogy Washington nem fogadja el Európa befolyási övezetekre történő felosztását. Más jele is volt az amerikai érdeklődésnek. Dean Acheson külügyi államtitkár jegyzéket adott át a washingtoni brit nagykövetnek, amelyben kifejtette, hogy „a görög és a török függetlenség, illetve területi egység fenntartása szorosan kötődik más európai és ázsiai országokra vonatkozó közös aggodalmainkhoz”. Március 8-án Acheson megbeszélést folytatott ugyanezzel a diplomatával, és Magyarországot említette az egyik olyan országként, amelynek sorsa aggodalomra ad okot.⁴⁷ London azonban nem mutatott érdeklődést a Washington által Budapest érdekében tett „energikus” lépések iránt. Nagy-Britannia vonakodása lehetett az egyik, de nyilvánvalóan nem egyetlen oka annak, hogy Magyarország nem került rá azoknak az országoknak a listájára, ahol a kommunizmust fel kellett volna tartóztatni. Bedell Smith például azt gondolta, hogy az összeesküvés valószínű volt, és a kiszáradt bizonyos mértékben részt is vettek benne.⁴⁸ Schoenfeld követ már idézett megsemmisítő és lehangoló véleménye a demokratikus erőkről, mely szerint hiányzik belőlük a megfelelő jellem és politikai akarat ah-

hoz, hogy feltartóztassák a szovjet támadásokat,⁴⁹ megerősítette az Egyesült Államok vezető politikusait abban, hogy beletörődjenek Magyarország elvesztésébe. Végso-ron azonban a nyugati hatalmak nem voltak abban a helyzetben, hogy érdemben befolyásolják a szovjet megszállás alatt álló országban a fejleményeket. Sztálint az sem érdekelt, hogy Kelet-Közép-Európa bekebelezése miatt szembekerül egykori szövetségeseivel.

A válságos belpolitikai helyzet közepette, 1947. február 10-én a kormány aláírta a párizsi békeszerződést, amely kijelölte Magyarország helyét Európa politikai térképén. Alapjában a békeszerződések megerősítették a Szovjetunió hegemoniáját Magyarországon, Bulgáriában és Romániában.⁵⁰ Talán nem véletlen, hogy ezt követően indult meg az előbb felidézett végső hadjárat a kiszáradapárt ellen, amely Kovács Béla letartóztatásához, majd Nagy Ferenc lemondásához vezetett. A szovjetek magyarországi hegemoniáját a megszálló csapatok garantálták. Tévhit, hogy Nagy Ferenc 1946-os moszkvai tárgyalásai során Sztálin kilátásba helyezte a csapatok kivonását, ami úgy is értelmezhető lett volna, hogy ekkor még nem szándékozott beolvasztani Magyarországot a szovjet szférába. Erről azonban szó sem volt. Sztálin a magyarországi csapatok csupán egy részének a kivonását helyezte kilátásba a magyar miniszterelnököknek, arra a felvetésére válaszolva, hogy ezeknek a költségei elviselhetetlen terhet jelentenek a magyar gazdaság számára.

Amikor a Szovjetunió aláírta a békeszerződést, elméletileg elvesztette a jogát ahhoz, hogy katonailag magyar, illetve román területen maradjon. Pontosan emiatt sürgették Washingtonban a békeszerződés mihamarabbi aláírását. Azonban egy brit javaslat értelmében a volt szövetségesek olyan cikkelyt illesztettek a békeszerződésbe, amely lehetővé tette, hogy az ausztriai szovjet megszálló csapatok utánpótlási vonalainak a biztosítása érdekében a Szovjetunió csapatokat tartson Magyarországon és Romániában. A szovjet csapatkivonást tehát az osztrák békeszerződés aláírásához kötötték, és ily módon meghatározatlan időre elnapolták, mert a nagyhatalmak Ausztria kérdésében nem tudtak megegyezni.⁵¹ Ez azt jelentette, hogy a szovjetek törvényesen tarthatták megszállva Magyarországot és Romániát a békeszerződés aláírása után. Bár az Egyesült Államok megpróbálta ellensúlyozni a brit javaslat következményeit, és egy olyan pontot akart beilleszteni a magyar, illetve a román békeszerződésbe, amely az olaszban már szerepelt, és explicit módon szólt volna a két ország szuverenitásának helyreállításáról⁵² – ezt azonban a szovjet kormány elutasította.⁵³ Így tehát a békeszer-

⁴⁹ The Minister in Hungary to the Secretary of State, 27 January 1947. *FRUS*, 1947, Vol. IV, 264–265.

⁵⁰ Lásd Fülöp Mihály: *A befejezetlen béke*. I. m.; Kertész, Stephen D.: *Between Russia and the West*. I. m. Romsics Ignác: *Az 1947-es párizsi békeszerződés*. I. m.

⁵¹ Fülöp Mihály: *A befejezetlen béke*. I. m. 47.

⁵² Uo. 50.

⁵³ Orosz érvelés szerint a békeszerződés már önmagában helyreállította a szuverenitást. Resenyie Politburo CK VKP(b) ob utverzsgyenyii proekta o mirnom dogovore sz Vengrija na szovescsanyii zamesztyityelej v SzMID v Londonye. 1946. március 21. Volokityina et. al. (szerk.): *Transzilvanskij Voprosz vengero-ruminskij tyerritorialnij szpor i SzSzSzR, 1940–1946. Dokumenti*. Rosszpen, Moszkva, 2000. 102. számú irat, 371.

⁴⁵ Schoenfeld to the Secretary of State, 21 March 1947. *FRUS*, 1947, Vol. IV, 288–289.

⁴⁶ Memorandum by Hickerson to Acting Secretary of State Acheson, 12 March 1947. NARA, RG 59, General Records of the Department of State, Decimal Files, 864.00/3-1247.; The Minister in Hungary to the Secretary of State, 21 March 1947. *FRUS*, 1947, Vol. IV, 288–289.; *The New York Times*, 1947. március 8.

⁴⁷ Memorandum of Conversation by Barbour, *FRUS*, 1947, Vol. IV, 292.

⁴⁸ The Ambassador in the Soviet Union to the Acting Secretary of State, 5 March 1947. *FRUS*, 1947, Vol. IV, 276.

zódás értelmében a magyar szuverenitással összeegyeztethetetlen katonai megszállás meghatározatlan ideig fennmaradt.

Nagy Ferenc lemondása napján, május 31-én a *The New York Times* világgá kürtölte: „Hatalomra kerültek a vörösök”, és a cikk szerzője kifejtette, hogy a miniszterelnök lemondása egyet jelent a „kommunista rendőrállam” bevezetésével. Pánikról számolt be a magyar üzleti világban, a budapesti értéktőzsdén a lap állítása szerint egyetlen üzlet sem kötöttett a végzetes napon.⁵⁴

Magyarország washingtoni követe arra kérte Truman elnököt, hogy tegye meg a megfelelő lépéseket a SZEB-en keresztül, illetve támogassa az országot a magyarkérdés felvételével az ENSZ napirendjére. Szegedy-Maszák Aladár washingtoni magyar követ kezdeményezéséhez segítséget nyújtott James Eastland szenátor, aki sürgette a State Department különleges politikai ügyek hivatalának vezetőjét, Robert McIntockot, hogy vizsgálja meg a Biztonsági Tanács intézkedésének lehetőségét. McIntock egyetértett ezzel, és érdemesnek tartotta az ügyet arra, hogy az ENSZ elé kerüljön. Nem kételkedett viszont a szovjet vétóban, amennyiben határozati javaslatra kerülne sor. John Hickerson, a State Department európai ügyekkel foglalkozó hivatalának megbízott igazgatója hasonlóan gondolkodott. Ő is gyanította, hogy „az oroszok” állnak a miniszterelnök hirtelen lemondása mögött, és a beavatkozást „a politikai agresszió megnyilvánulásának” minősítette. Jegyzéket fogalmazott meg, amely a Szovjetunió felelősségét hangsúlyozva háromhatalmi tényfeltáró bizottság Magyarországra küldését javasolta. Szovjet elutasítás esetén pedig a magyarkérdést az ENSZ Biztonsági Tanácsa elé tárnák. „Az amerikai kormány a legnagyobb kitartással” erőltetné az ügyet, „egészen addig, amíg lehetővé nem válik a Közgyűlés napirendjére történő felvétel, és nyomást gyakorolna, hogy a testület tegyen intézkedéseket, lehetőség szerint az egész kelet-európai térségben végrehajtott szovjet politikai lépések általános elítélése érdekében”.⁵⁵ A tiltakozás előtt azonban Washington kemény hangvételű jegyzéket készített elő és az amerikaiak Londonnal is konzultáltak egy összehangolt diplomáciai akció érdekében. A Foreign Office viszont hallani sem akart erőteljes fellépésről, és arról sem, hogy a Szovjetuniót tegyék felelőssé a történelemért. Mivel nehéz lett volna bizonyítani a szovjetek cselekvő részvételét az eseményekben, a brit külpolitika nem támogatta az amerikai fellépést a SZEB fórumán. London egyszerűen nem kívánt az Egyesült Államok mellé állni Magyarország érdekében.

Az Attlee-kormány több tagja úgy gondolta, hogy a kommunizmus megfelel a legtöbb kelet-közép-európai országnak, ahol a demokráciának nincsenek mély gyökerei. A kényszermunkatáborokról érkező híreket gyalázkodó koholmányoknak tartották, és az emberek többsége a nyugati politikusokat hibáztatta, amiért nem értenek szót Sztálinnal.⁵⁶ Emellett a brit külpolitika célja az volt, hogy fenntartsa Nagy-Britannia domináns közel-keleti pozícióit a brit nagyhatalmi státus keretein belül. A *Post Hostilities*

⁵⁴ *The New York Times*, 1947. május 31.

⁵⁵ Record of Conversation Between Szegedy-Maszák and Walworth Barbour, 2 June 1947. NARA, RG 59, General Records of the Department of State, Decimal Files 864.00/6-247.; McIntock to Rusk, 2 June 1947. Uo.; The Acting Director of the Office of Eastern European Affairs to the Secretary of State, 3 June 1947. *FRUS*, 1947, Vol. IV, 317–319.

⁵⁶ Laqueur, Walter: *Europe in Our Time. A History 1945–1992*. Penguin Books, New York, 1993. 36–38.

Planning Staff (Háború Utáni Tervező Bizottság) szerint a brit stratégiai érdek a Nemzetközösség fenntartásában és a közel-keleti olaj védelmében rejtett. A Foreign Office központi osztályának befolyásos vezetője, Sir Orme Sargent úgy gondolta, hogy Romániában és Magyarországon megengedhető, hogy a Szovjetunió kizárólagos befolyást élvezzen, még akkor is, ha ez teljes körű szovjetizálást jelent. Ennek a két országnak ugyanis nem volt hatása a Földközi-tenger keleti medencéjében érvényesülő brit jelenlétre.⁵⁷ Így aztán Sargent nem látta értelmét, hogy Anglia nyilvános vitába bocsátkozzék Magyarország ügyében. A Foreign Office egy másik tisztségviselője pedig úgy vélte, hogy az amerikaiak „hülyét csinálnak magukból”. Bár Ernest Bevin angol külügyminiszter nyilvánosan elítélte a Szovjetuniót, amiért egypárti diktatúrákat vezet be, és kijelentette, hogy a „megbékítés” politikája véget ért, ő sem látta okát a tiltakozásnak. London beírta azzal, hogy biztosítékot kért Molotovtól arra nézve, hogy a Szovjetunió nem akadályozza a normális angol–magyar kapcsolatokat, és jelezte, hogy Nagy-Britannia csatlakozna egy, az amerikaiak által javasolt háromhatalmi bizottsághoz a magyarországi helyzet kivizsgálására.⁵⁸

Ellentétesek voltak a szerepek az angolszászok lengyelországi politikája terén is. Ez esetben Nagy-Britannia támogatta az erőteljesebb fellépést a szovjet hatalmi térnyerés ellen, és az amerikaiak ellenezték azt. Így a britek javaslata ellenére Roosevelt nem támogatta, hogy a lengyel választásokat az ENSZ ellenőrizze, és az amerikaiak kihagyták Londont a legfontosabb Lengyelországra vonatkozó döntések meghozatalából is. 1946 márciusában tiltakozásul, hogy a varsói kormányzat elhalasztotta a jaltai megállapodás által előírt szabad választások megtartását, amelyet ráadásul listás alapon akartak megszervezni, a britek javasolták, hogy Washington és London közösen lépjen fel a lengyel kormánnyal szemben. Kérték, hogy Washington függessze fel a hitelnyújtást Varsónak. Az amerikaiak nem fogadták el ezt a javaslatot és továbbra is biztosítottak hitelt a lengyel kormánynak, a britek ezzel szemben nem írták alá Varsóval a tervezett pénzügyi egyezményt.⁵⁹

Figyelembe véve a brit fenntartásokat Magyarország esetében, az amerikai SZEB-képviselő, Weems tábornok utasítást kapott, hogy az eredetileg tervezettnél enyhébb hangnemű tiltakozást adjon át, amely tompítja a szovjet beavatkozásra történő utalást, és nem tesz említést az ENSZ Biztonsági Tanácsáról. Végső soron az amerikai diplomácia beírta azzal, hogy háromhatalmi vizsgálatot sürgessen, és fenntartotta magának a jogot további intézkedésekre.⁶⁰ Amint várható volt, Moszkva még ezt a szerény javaslatot is visszautasította azon az alapon, hogy elfogadhatatlan beavatkozást jelentene a magyar belügyekbe.

⁵⁷ Kent, John: *British Postwar Planning for Europe 1942–45*. In: Antonio Varsori–Elena Calandri (eds.): *The Failure of Peace in Europe, 1943–1948*. Cold War History Series. Palgrave Macmillan, Basingstoke, New York, 2001. 44–46.

⁵⁸ Romsics Ignác: A brit külpolitikai és a 'magyarkérdés', 1914–1946. *Századok*, 130. 1996. 2. 273–339.; The Second Secretary of the British Embassy to the Acting Head of Division of European Affairs, 9 June 1947. *FRUS*, 1947, Vol. IV, 315–316.; Max, Stanley M.: *The Anglo-American Response to the Sovietization of Hungary*. I. m. 128.

⁵⁹ Lásd erről: Kamiński, Marek: *W obliczu sowieckiego ekspansjonizmu*. I. m. 348–351.

⁶⁰ The Secretary of State to the Legation in Budapest, 10 June 1947. *FRUS*, 1947, Vol. IV, 317–319.

Bár Truman elnököt felháborították a magyar fejlemények, és nyilvánosan ígéretet tett, hogy nem nézi ölbe tett kézzel az eseményeket, Washington végül nem erőltette az ügy kivizsgálását az ENSZ-ben. A State Department attól tartott, hogy a kisebb európai országok nem támogatnák Magyarországot, illetve bármelyik volt csatlós államot egy szövetséges hatalommal szemben. Ráadásul nem lehetett biztosra venni, hogy amennyiben a Nyugat kenyértörésre vinné a dolgot a szovjetekkel, akkor az új, kommunista többségű kormány a nyugatiak mellé állna-e. Emiatt nem tűnt tanácsosnak, hogy az ENSZ-t mint újonnan létrehozott világszervezetet próbára tegyék Magyarország miatt. Végül, és talán ez volt a legfontosabb szempont, az amerikai kormányzat nem akarta, hogy Magyarország elvonja a figyelmet Görögországról, amelyet fegyveres kommunista felkelés fenyegetett. A magyarkérdést nem vették fel tehát az ENSZ napirendjére, bár nyitva hagyták ezt a lehetőséget a világszervezet őszi ülészakára.⁶¹ Ismét nyilvánvalóvá vált, hogy Magyarország az amerikai politika számára nem tartozik a legégetőbb kérdések közé. Megelőzi Németország, Ausztria és Görögország is. A Szenátus külügyi bizottságának elnöke, Arthur Vandenberg összegezte a helyzetet: „Az Egyesült Államok nem foglalkozhat Magyarországgal úgy, ahogy Görögországgal... Párhuzamos tragédiák, de nem kezelhetjük őket párhuzamos módon.”⁶² Bár az amerikai Szenátusban felmerült a diplomáciai kapcsolatok megszakításának lehetősége Magyarországgal, a State Department nem tartotta célszerűnek sem ezt, sem pedig egy emigráns kormány felállítását.⁶³ Szegedy-Maszák ugyan maga is javasolta a diplomáciai kapcsolatok megszakítását, de valószínűleg ő volt az egyetlen magyar, aki komolyabb lépéseket tett annak érdekében, hogy amerikai támogatást szerezzen. A kérdés másik oldala ugyanis az, hogy a magyarok nem kaphattak amerikai segítséget, de komoly formában nem is kértek. Annak érdekében, hogy kellemetlen helyzetbe hozza az új Dinnyés-kormányt, Szegedy-Maszák, aki már a Magyar Közösség-ügy kirobbanása óta arra készült, hogy menedéket kér az USA-ban, több kollégájához hasonlóan, nem ismerte el az új kormányzatot, és nem is volt hajlandó ellátni diplomáciai képviselőt. Patetikus, de teljesen haszontalan lázadás kifejeződése, hogy Szegedy-Maszák mellett lemondott a londoni, párizsi és római magyar követ is, akárcsak elődeik, akik 1944 márciusában nem ismerték el a Sztójay-kormányt. Bár sokat nem tehettek országukért, megóvták magukat attól a megszegendő feladattól, hogy egy idegen hatalom érdekeit képviseljék. Szegedy-Maszák még reménykedett, hogy Washington továbbra is őt ismeri majd *ország*a képviselőjének, és nem küldik Budapestre Schoenfeld utódját, Selden Chapint. Csalódnia kellett. A State Department lezártnak tekintette küldetését, és Chapin „a tervek szerint” útra kelt a magyar fővárosba.⁶⁴ A State Department úgy látta, hogy diplomáciai kapcsolat hiányában Amerika semmit sem tehetne Magyaror-

⁶¹ Memorandum by the Director of the Office of Eastern European Affairs, 1 July 1947. *FRUS*, 1947, Vol. IV, 317–319.

⁶² Idézi Borhi László: *Magyarország a hidegháborúban*. I. m. 128.

⁶³ The Secretary of State to the Legation in Hungary, 6 June 1947. *FRUS*, 1947, Vol. IV, 314., Marshall to the Legation in Prague, 6 June 1947. NARA, RG 59, General Records of the Department of State, Decimal Files 864.00/6-397.

⁶⁴ Memorandum of Conversation by the Acting Chief of Division of Southern European Affairs, 6 June 1947. *FRUS*, 1947, Vol. IV, 311–313. Szegedy-Maszákot hazarendelték, de ő megtagadta a hazatérést.

szág érdekében. Ezzel szemben Szegedy-Maszáknak nyilvánvalóan igaza volt abban, hogy nem lett volna szükség az új kormány haladéktalan elismerésére az amerikai jelenlét fenntartásához, tekintve hogy a követség misszióvezető nélkül is működhetett, sőt az Egyesült Államok a SZEB-en keresztül is képviseltette magát.⁶⁵ Szegedy-Maszák utóda, Vámbéry Rusztem késedelem nélkül megkapta a diplomáciai elismerését az amerikai hatóságoktól, ami szintén azt a feltevést erősíti, hogy az amerikai vezetés nem akarta kenyértörésre vinni a dolgokat a Szovjetunióval.

1947 nyarán az új budapesti amerikai követ, Selden Chapin részletes helyzetelemzést készített. Chapin nem sok illúziót táplált a szovjet módszerekkel kapcsolatban, de elődjéhez hasonlóan rossz véleménnyel volt a kisgazda vezetésről is. Úgy vélte, hogy romlik helyzet, és a Szovjetunió be akarja olvasztani Magyarországot az érdekszférájába, de indokolatlan derűlátással még elkerülhetőnek tartotta, hogy ez a magyar társadalmi és gazdasági struktúra teljes és azonnali szovjetizálásával járjon. Chapin úgy látta, hogy demokratikus hagyományok hiányában az országnak nincsen kellő erkölcsi ereje az ellenálláshoz. Kritikus volt ugyanakkor az Egyesült Államokkal szemben is, amely szerinte nem használt ki minden esélyt Magyarország függetlenségének megőrzésére, bár úgy gondolta, hogy a magyarok túlbecsülik Amerika lehetőségeit. Arra is látott még esélyt, hogy Washington konstruktívabb politikát folytasson. Kíváncsún tartotta volna azt, ha a magyarkérdés az ENSZ Biztonsági Tanácsának fóruma elé kerül, és a békeszerződés gyors megerősítését sürgette, mert tévesen úgy hitte, hogy ez megszüntetné a jogalapját a magyar belügyekbe történő szovjet beavatkozásnak. Chapin gazdasági segítyt, valamint kulturális és információs programokat javasolt a közvélemény befolyásolása érdekében. A legrosszabbra számítva felvetette, hogy a State Department segítse elő azoknak az ellenzéki politikusoknak a szökését, akiknek az élete veszélyben forog.⁶⁶

Budapesti kollégájánál jóval derűlátóbbnak – vagy talán még kevésbé éleslátónak – mutatkozott a prágai követ. 1947 novemberében, amikor Chapin lényegében már elsiratta Magyarországot, Steinhardt arról tájékoztatta feletteseit, hogy a csehszlovák helyzet teljesen eltér az egyéb keleti országokétól, és ha lassan is, de javulni fog. Nagy Ferenc lemondásával egy időben arról beszélt, hogy Csehszlovákia „még semmiképpen sem veszett el” az Egyesült Államok számára. Az ottani kommunistákról pedig azt tartotta, hogy 80 százalékgig patrióták. Nem csoda tehát, hogy az amerikai vezetést sokként érte a prágai kommunista puccs 1948 februárjában.⁶⁷ Igor Lukes történész szerint a prágai puccs súlyos következményekkel járt az amerikai politikára nézve: meggyengült hitelessége, felerősödött a szovjet–amerikai szembenállás, és hozzájárult a hidegháború militarizálásához azáltal, hogy lökést adott a NATO 1949-es megalakulá-

Nem elképzelhetetlen, hogy ez megmentette az életét. Ugyanis Tildy vejét, aki ugyanezen a követségen szolgált, egy évvel később bíróság elé állították, elítélték és kivégezték.

⁶⁵ Szegedy-Maszák's Letter to Freeman Matthews, 6 June 1947. NARA, RG 59, General Records of the Department of State, Decimal Files 864.00/6-647.

⁶⁶ The Minister in Hungary (Chapin) to the Secretary of State, 22 July 1947. *FRUS*, 1947, Vol. IV, 340–348.

⁶⁷ Lásd erről Faure, Justine: *L'Ami Américain*. I. m. 128–129.

sához.⁶⁸ Csehszlovákia helyzete azonban valóban gyökeresen eltért a többiekétől. Nem vonatkoztak rá a nagyhatalmak által kötött megállapodások és talán – bár ezt nehéz bizonyítani – elkerülhette volna a szovjetizálást, amelyet végső soron saját demokratikus politikusai elhibázott politikája idézett elő. Beneš és még inkább Jan Masaryk külügyminiszter illúziókon alapuló, mindent egy lapra, a Szovjetunióra feltevő külpolitikája elősegítette a szovjet hatalomátvételt.⁶⁹

A Kelet-Közép-Európába akkreditált diplomaták véleményét a nagypolitika legtöbbször figyelmen kívül hagyta. Kisgazda képviselők pénzügyi segítséget kértek, két szociáldemokrata pedig támogatást várt, hogy ellenzéki szociáldemokrata pártot hozhassanak létre, tekintve hogy az eredeti párt kommunista társutasok befolyása alá került. A válasz lényegét tekintve megegyezett azzal, amit Schoenfeld adott két évvel korábban: az amerikai kormány nem avatkozik bele más országok belügyeibe.⁷⁰

Ne felejtjük el azonban, a Magyarországgal fenntartott diplomáciai kapcsolat lehetőséget kínált arra, hogy az Egyesült Államok fontos hírszerzési hálózatot építsen ki.⁷¹ Hasonló módon működött ez a szovjet uralom alá került többi országban is. Kivételt csak Bulgária képezett, amellyel az Egyesült Államok 1950 februárjában megszakította a diplomáciai kapcsolatot. Chapin követ aktív politikát javasolt a szovjet terjeszkedés ellen, minden olyan eszköz felhasználásával, amely nem vezet közvetlen összeütközéshez az oroszokkal. Az egyetlen konkrét lépés tehát, amit ajánlani tudott, egy *hírszerzési hálózat kiépítése* volt, néhány jól kiképzett emberrel, amely a későbbiekben felbecsülhetetlen értéket képviselhetett volna. Kijózanító választ kapott. Magyarország nem tartozott az amerikai érdeklődés középpontjába. Azok „a problémák, amelyek az amerikai-szovjet kapcsolatokban kirajzolódnak... nem a magyar fejlemények kapcsán” éleződnek majd ki.⁷²

Az amerikai külpolitika kelet-közép-európai tehetetlenségére utal, hogy Magyarországot büntette meg olyan eseményekért, amelyekért elsősorban a Szovjetunió volt felelős. Nagy Ferenc lemondásakor az Egyesült Államok leállította a korábban Magyarország számára jóváhagyott gazdasági támogatást, holott világos volt az események összefüggése a Szovjetunió magyarországi politikájával. Amúgy is csekélynek számított a Magyarországnak juttatott gazdasági támogatás. A már említett hadfelszerelés-kölcsön, gyapothitel vagy UNRRA- és post-UNRRA-segély gyanánt mintegy 45 millió dollárt hagytak jóvá Magyarország számára – ennek egy részét Nagy Ferenc lemondásakor felfüggesztették –, vagyis az Ausztriának vagy a Csehszlovákiának juttatott több százmillió dolláros segély töredéke jutott csak Magyarországnak. Igaz,

⁶⁸ Lukes, Igor: *On the Edge of the Cold War*. I. m. 4.

⁶⁹ Smetana, Vít: *Concessions or Conviction? Czechoslovakia's Road to the Cold War and the Soviet Bloc*. In: Kramer, Mark-Smetana, Vít (eds.): *Imposing, Maintaining and Tearing Down the Iron Curtain: The Cold War in Eastern Europe, 1945–1989*. Lexington Books, 2013. 55–86.

⁷⁰ The Minister in Hungary (Chapin) to the Secretary of State, 29 July 1947. *FRUS*, 1947. Vol. IV, 351–352.

⁷¹ Ellentmondásos módon a budapesti amerikai képviselő 1947-ben és 1948-ban számos nagy értékű ingatlant vásárolt Budapesten. Erre még nem sikerült magyarázatot találni.

⁷² The Minister in Hungary (Chapin) to the Secretary of State, 2 October 1947. *FRUS*, 1947, Vol. IV, 384–392.; The Acting Secretary of State to the Legation in Hungary, 6 October 1947. Uo. 393–394.

Csehszlovákia számára is felfüggesztették a folyósítást 1946-ban, hivatkozva a prágai külügyminisztérium vádjaira, melyek szerint Washington a legjobb minőségű hadi felesleget a nyugati országoknak tartogatja.⁷³

A szovjet gazdasági nyomás ellenére a háborút követő két évben az Egyesült Államok és Magyarország jelentős kereskedelmi forgalmat bonyolított le. Ez részben annak volt köszönhető, hogy a korábbi élenjáró partnerek közül Ausztria és Németország jelentősége átmenetileg lecsökkent. Kivétel tekintetében Magyarország számára az Egyesült Államok a 12. legfontosabb partner volt 1946–1947-ben, behozatalban viszont az első számú, a Magyarországnak nyújtott segélyek miatt. Az UNRRA-segély mellett az amerikai JOINT nevű izraelita segélyszervezet 657 vagon élelmiszert adományozott Magyarországnak. 1949-re azonban a magyar kivitel amerikai hányada a 21. helyre esett vissza, a behozatal pedig a segélyszállítmányok megszűnésének következtében a 19. helyre.⁷⁴

AZ EGYESÜLT ÁLLAMOK KISZORÍTÁSA: A GAZDASÁGI PEREK

Az amerikai és szovjet gazdasági érdekek összeegyeztethetetlenek voltak. Washington nyitott piacot akart, míg Moszkva saját befolyási övezetében törekedett zárt gazdasági tömb létrehozására. A kiterjedt nyugati kereskedelmi kapcsolatok nem szolgálták Moszkva érdekeit. Az 1945. évi gazdasági megállapodás – Romániával már korábban kötött illet a szovjet vezetés – döntő szerepet biztosított a Szovjetunióknak a magyar külkereskedelemben. Ez az első lépések egyike volt az önálló, kelet-közép-európai gazdasági blokk megteremtése felé.

A kétoldalú kereskedelmi kapcsolatok leszűkülésének a fő oka az volt, hogy a Szovjetunió igyekezett egyre inkább a maga irányába fordítani a térségbeli országok külgazdasági kapcsolatait, majd 1949-től a Kominform hivatalosan meghirdette a Nyugattól való elzárkózás politikáját. De voltak egyéb okok is. Az amerikai import elmentélezésére alig volt magyar áru, a tengerentúlra irányuló magyar kivitel jó részét olyan hagyományos termékek uralták, mint a toll, amely a kivitel 70 százalékát tette ki. A magyar kormányzat Washingtonba nem küldött kereskedelmi képviselőt, nem rendelt gazdasági folyóiratokat, így az amerikai piac feltárására nem volt lehetőség. Amerikai részről pedig – mint már említettük – csak 1947-től vették le Magyarországot a kereskedelmi tiltólistáról, ráadásul állat-egészségügyi okok miatt nem engedték be a magyar húsipari termékeket sem. Egy 1938. évi száj- és körömfájásjárványra hivatkoztak a sertéshústermékek vonatkozásában, a magyar fél hiába közölte, hogy a járványt felszámolták. Egy 1947-ben a Hamex New York-i kereskedelmi vállalat által importált libamájpástétomot nem engedtek be az országba arra hivatkozva, hogy az

⁷³ Faure, Justine: *L'Amie Américain*. I. m. 116.

⁷⁴ Spulber, Nicholas: *Problems of East–West Trade and Economic Trends in the European Satellites of Soviet Russia*. In: Stephen D. Kertesz (ed.): *The Fate of East Central Europe*. Notre Dame University Press, Notre Dame, 1956. 597–617.

amerikai húsvizsgálat nem tudja elfogadni a magyar állat-egészségügyi hatóságok által kibocsátott igazolásokat. Az amerikai külügyminisztérium tájékoztatta a washingtoni követséget, hogy több információra van szükség a magyar húsvizsgálati rendszer hatékonyságát illetően, annak ellenére, hogy korábban az Egyesült Államok elfogadta a magyar szabályozást és annak végrehajtását is. A magyar fél által kiküldött fordítást az Egyesült Államok mezőgazdasági minisztériuma nem találta kielégítőnek, hiányságokra hivatkozva. Magyarország pedig a kereskedelmi miniszter javaslatára sem volt hajlandó állat-egészségügyi egyezményt kötni az Egyesült Államokkal. Emiatt évtizedekre kiszorultak a magyar hústermékek az amerikai piacról, holott ez az egyik legjelentősebb oda irányuló termékcsoport lehetett volna.

Egészségügyi okok miatt állították le az ötödik legnagyobb tételű magyar kiviteli cikket, a paprikát is – 1948-ban úgy találták, hogy nem felel meg az amerikai előírásoknak, holott a magyar külügyminisztérium szerint évtizedek óta átvették ezt a minőséget. A történeti példák arra utalnak, hogy az állat-egészségügyi viták mögött gyakran politikai nézeteltérések húzódnak meg és a tilalmakat gazdasági hadviselésre használják. Valószínű, hogy ebben az esetben is a két fél között fennálló súlyos problémákat tükrözték. Elvesztette magyarországi piacát számos amerikai cég is az Egyesült Államok által a szovjet tömb ellen 1948-ban életbe léptetett kiviteli korlátozás miatt. Egyes termékeket egyáltalán nem lehetett a szovjet térségbe vinni, másoknál pedig kiviteli engedélyre volt szükség, de a kérelmek nagy száma miatt az amerikai kereskedelmi minisztérium ezeket nem tudta megfelelő időn belül elbírálni.⁷⁵

A kétoldalú gazdasági kapcsolatokra azonban nem a kereskedelem visszaesése, hanem az Egyesült Államok magyarországi érdekeltségeinek (más külföldi tulajdonokkal együtt történt) felszámolása mérte a legnagyobb csapást. Akárcsak a többi népi demokráciában, a szovjet gazdasági behatolás Magyarországon is a külföldi befektetések kiszorításával járt. A magyarországi szovjet zsákmányszerzés első amerikai áldozata a General Electric leányvállalataként működő Tungstam volt, amelynek mintegy 11-12 millió dollárra becsült berendezéseit a Vörös Hadsereg leszerelte és a Szovjetunióba szállította. Key tábornoknak, a SZEB amerikai képviselőjének a tiltakozására sem módosítottak az intézkedéseken, és azt a magyar kérést sem vették figyelembe, hogy a cég értékét számítsák be a jóvátételi szállításokba.

Ennél még jelentősebb következményekkel járt a gazdasági behatolás szovjet politikája, amelynek keretein belül végbement a magyar ipar, bányászat és közlekedés jelentős részének szovjet tulajdonba vétele és ezzel párhuzamosan a nyugati gazdasági érdekeltségek fokozatos kiszorítása.⁷⁶ A legnagyobb amerikai befektetés a Magyar-Amerikai Olajipari Részvénytársaság (MAORT) volt, amelynek 94 százalékát birtokolta a Standard Oil of New Jersey. Az ipari minisztérium a céget 1941-ben kincstári ellenőrzés alá vonta, de a tulajdonviszonyokban nem történt változás. 1945 áprilisa és augusztusa között az összes magyarországi olajfinomító és kőolajmező működtetését a szovjetek vették át, ám az általuk elszállított termékekért nem fizettek. Júliusban a vállalat vezetése ismét amerikai kézbe került, de az MKP már ekkor a vállalat kisajátí-

tását tervezte. Timár Istvánnak, a politikai rendőrség egyik vezetőjének volt a feladata, hogy bizonyítékot gyűjtsön a cég ellen. Gombosi Zoltán személyében teljhatalmú megbízottat neveztek ki a MAORT élére, aki a jóvátételi szállítások érdekében olyan magas termelési szintet írt elő a vállalat számára, amely jelentős mennyiségű olaj és gáz elvesztésével fenyegetett. A német megszállás alatt kezdődött túltermelés miatt ugyanis a gáztartalékok egy része kimerült, az olajkitermelés jelentősen csökkent. A tulajdonosok ezért a bányászat 10 százalékos csökkentésére adtak utasítást, amit nem hajtottak végre, sőt ismét a szovjetek kezébe került a vállalat igazgatása. A magyar állam olyan keveset fizetett az olajért, hogy az nem fedezte a termelési költségeket.

Nehéz helyzetben volt a másik amerikai olajtársaság, az olajfinomítással foglalkozó Vacuum Oil, a Socony Vacuum Oil leányvállalata is, amelynek Almásfüzitőn tárolt olajkészletét a szovjetek hadizsákmány gyanánt lefoglalták, ráadásul a finomító a kapacitásának csak egy részét tudta kihasználni.⁷⁷

Az amerikaiak tiltakozása ellenére a kőolajmezők továbbra is szovjet ellenőrzés alatt maradtak, és bár a gáz- és olajtartalék védelmében mind a Gazdasági Főtanács, mind a gazdasági minisztérium indokoltan tartotta a kitermelés csökkentését, erre nem kerülhetett sor. Az amerikaiak sérelmezték, hogy az alacsony átvételi ár miatt nem tudnak osztalékot fizetni, és új berendezések vásárlására sem gondolhatnak. A kiszagdapárt 1945. évi választási győzelmén felbuzdulva azonban a MAORT 340 ezer dollár értékű berendezést rendelt, de ebből hozzávetőlegesen csak 70 ezer dollárnyi érkezett meg. A Magyarországon érvényes devizakorlátozások és az alacsony átvételi ár más cégeket is érintett, így a Standard Electricet is, amelynek érdekében az amerikai követség diplomáciai lépéseket is tett. Erre Nagy Ferenc miniszterelnök maga reagált, és biztosította az amerikai külképviselőt, hogy a magyar kormány figyelembe kívánja venni az Egyesült Államok pénzügyi érdekeit. Ezzel szemben az összes érintett kormány szerv úgy foglalt állást, hogy a vállalat nem kaphat külföldi fizetőeszközt osztalékfizetés céljából. Az ipari minisztérium kifejtette, hogy a külföldi tőkebefektetések jövedelmezőségéért a magyar kormány nem vállalhat felelősséget, szerinte a tőkének mindig tisztában kell lennie az üzleti kockázatokkal. Ezzel szemben a magyarországi szovjet cégekre nem vonatkoztak a korlátozások, így azok amerikai vélekedés szerint versenyelőnybe kerültek. Végül a Standard annyi engedményt kapott, hogy megtarthatta devizabevételének 30 százalékát. Jóvátételi szállításaiért azonban továbbra sem fizettek, osztalékot a szovjet vállalatokkal ellentétben nem utalhatott át.

Sarokba szorították a Ford Motor Company vezetését is. 1947-ben csődeljárást kezdeményeztek a cég ellen, nem kapott importengedélyt, de pénzügyi lehetősége sem maradt járművek behozatalára, így tevékenysége kényszerűségből a javításra korlátozódott. Eladósodottságát később ürügyként használták fel az államosításra. Valójában a magyar hatóságok a külföldi nyugati cégek működését azért tolerálták – egy ideig –, mert jóvátételre teljesítettek. Az amerikaiak 1947-ben körvonalazták álláspontjukat az államosításról: bár belügynek tekintették, Washington ragaszkodott a tulajdonosok haladéktalan, elégséges és hatékony kompenzációjához. Többfordulós magyar-amerikai

⁷⁵ Ezekről a vitákról lásd MNL OL, Küm, USA admin, XIX-J-1-k, 55. doboz.

⁷⁶ Lásd erről részletesen Borhi László: *Magyarország a hidegháborúban*. I. m. IV. fejezet.

⁷⁷ A magyarországi amerikai vállalatokra vonatkozó anyagokat lásd MNL OL, Küm, USA admin, XIX-J-1-j, 9. és 55. doboz.

tárgyalássorozatra került sor a vitás kérdések rendezése érdekében – az amerikaiak egyebek között sérelmezték, hogy a magyar kormány maga határozta meg, kit tekint amerikai állampolgárnak –, a tárgyalások azonban eredménytelenül zárultak. Nem született megállapodás az amerikai tulajdonokban keletkezett háborús károk rendezéséről sem – erre a fegyverszüneti egyezmény kötelezte Magyarországot, amely ilyen jogcímen 1957-ig 150–180 millió dollár kártérítést fizetett a Szovjetunióknak –, az amerikaiak válaszul leállították a fegyverszünet után a Németország és Ausztria amerikai zónáiba kiszállított magyar javak visszaszolgáltatását. Megoldatlan maradt a földreform kapcsán felmerült amerikai követelések rendezése is. Bár elvi megállapodás született az államosított amerikai tulajdonok után fizetendő kártérítésről, annak módszere és határideje függőben maradt. Ezeknek a vagyoni jogi kérdéseknek a rendezésére csak lényegesen megváltozott nemzetközi körülmények között, az 1973. évi magyar–amerikai egyezmény keretein belül kerül majd sor, mivel az akkori magyar vezetésnek már szüksége volt az Egyesült Államok gazdasági támogatására. Bár az 1948-as államosítási törvény nem vonatkozott olyan tulajdonokra, amelyekben a külföldi tulajdonhányad meghaladta az 50 százalékot, ezt nem vették figyelembe, amennyiben a tulajdonos 1931 után lett amerikai állampolgár.

1948 tavaszán állami ellenőrt neveztek ki a MAORT élére, mivel a társaságot azzal vádolták, hogy szakértői az „imperializmus ügynökei”, akik 25 próbakuét szándékosan rossz helyre állítottak föl. Szeptember 25-én a kormány átvette az igazgatást, és elkobozta a cég tulajdonait. Mindezt annak a rendeletnek az alapján, amelyik előírta az elkobozást olyan esetekben, amikor az a nyersolaj-kitermelés „szándékos szabotázsának” megakadályozása és a „zavartalan termelés biztosítása” szempontjából szükséges volt. A magyar hatóságok hamarosan átvették a Vacuum Oil Co. pénzügyi irányítását, amelyet ugyanakkor a társaság nettó értékének megfelelő adó megfizetésére köteleztek. Egy évvel később „likvidálták” az amerikai kézben levő Unió Textilművek Rt. gépeit, egyéb felszereléseit pedig elkobozták. Hasonló sors várt a Fordra is, amelynek javait kisajátította egy állami vállalat. A Borsodvidéki Bányai Rt. amerikai tulajdonosainak kártérítést ígértek, melynek fejében azok lemondtak tulajdonjogukról. Kifizetésére azonban nem került sor. Olyan vállalatokat is állami tulajdonba vettek, amelyek a jogszabályok alapján magánkézben maradhattak volna. Ilyen volt például a Singer Sewing Machine Company: államosítását a belkereskedelmi minisztérium olyan jogszabály alapján rendelte el, amely a Singerre nem vonatkozott. Bár a külügyminisztérium felhívta a figyelmet a hiányosságra, végül sikerült megfelelő indokot találni. Még a magyar külügyminisztérium is aggályosnak találta viszont egy Szunyogh nevű amerikai állampolgár cégének a kisajátítását. Ugyan a belkereskedelmi minisztérium elismerte, hogy az intézkedésre nincs kellő jogalap, fenntartotta a döntést. Vajda belügyminiszter-helyettes nem értette, miért kötözködik a külügy, amikor tudatában van annak, „milyen gazdaságpolitika áll a döntés mögött”.⁷⁸ Nem csak Magyarországgal szűntek meg az Egyesült Államok gazdasági kapcsolatai. 1950-re egyetlen ameri-

kai cég sem működött már Romániában, és egész évben mindössze egyetlen amerikai kereskedelmi utazó lépte át az ország határát.⁷⁹

Mindez azt jelentette, hogy az „open spheres” [nyílt szféra], a politikailag és katonailag a Szovjetunióknak elkötelezett, de gazdaságilag nyitott kelet-közép-európai zónára vonatkozó amerikai politika teljes kudarcot vallott. A világ vezető hatalma nem tudta megvédeni állampolgárainak tulajdonát, sőt még biztonságát sem.

A kommunista kormányzatok a nyugati, elsősorban angolszász jelenlétet egész Kelet-Közép-Európában nemcsak fölöslegesnek, hanem egyenesen veszélyesnek tüntették fel. Az Államvédelmi Hatóság 1948 szeptemberében őrizetbe vette a MAORT amerikai vezetőit, Paul Ruedemannt és George Bannantine-t, az ellenük felhozott vád az volt, hogy az anyavállalat utasítására szabotálták a termelést. Már ezt megelőzően letartóztatták a MAORT korábbi elnökét és igazgatóját, a geológus Papp Simont, és a két amerikai letartóztatására az ő erőszakkal kicsikart vallomása alapján került sor. Persze kétség sem férhet hozzá, hogy Bannantine és Ruedemann őrizetbe vételére minden körülmények között sor került volna. Vallomásukban ők is beismerték, hogy csökkenteni akarták a magyar termelést, hogy az állam kevesebb olajhoz jusson. A kényszerű beismerést követően az amerikaiakat szeptember 25-én kiutasították Magyarországról. Az őket, valamint Papp Simont kihallgató Timár államvédelmi ezredes Rákosi Mátyásnak küldött jelentéséből és egyéb anyagokból kiderül, hogy a szabotázs vádját konstruált volt és a társaság kisajátítását szolgálta.⁸⁰ Akárcsak a többi, amerikai érdekeltségeket érintő gazdasági per, ezek is részét képezték a polgári vezető réteggel történő leszámolásnak. Végül, de nem utolsósorban a hasonló jogi eljárások fontos szerepet játszottak az ország elszigetelésében a nyugati világtól. Válaszul a két amerikai állampolgár letartóztatására az Egyesült Államok kilátásba helyezte a New York-i és a clevelandi magyar konzulátusok bezárását és felfüggesztette a magyar javak visszaszolgáltatásáról folyó megbeszéléseket. Ezekre az intézkedésekre végül később, Robert Vogeler letartóztatását követően került sor.

Vogelert a Standard Electric, illetve az IT&T elnevezésű cégek igazgatóhelyetteseként 1949 novemberében vették őrizetbe. Ennek következtében, valamint a JOINT zsidó segélyszervezet amerikai állampolgárságú képviselője, Israel Jacobsen december 16-i letartóztatása miatt a mélypontra zuhantak a kapcsolatok. Olyannyira, hogy 1949. december 21-én a State Department felszólította a Magyarországon tartózkodó amerikai állampolgárokat, hogy hagyják el az országot, mivel az Egyesült Államok nem képes garantálni a biztonságukat. Bár Jacobsent két héttel később kiutasították Magyarországról, Vogeler esetében nem elégedtek meg a beismerő vallomás kicsikarásával, hanem szabotázs és kémkedés vádjával bíróság elé állították és 15 éves börtönre ítélték. Ő még szerencsésen megúszta, hiszen a monstre per magyar vádlottait, Geiger Imrét és Radó Zoltánt árulás és az akkor éppen szokásos trockizmus vádjával halálra ítélték és kivégezték. Az eljárás mögött a cég államosításának szándéka, az imperializmus „leleplezésének” propagandacélja és az ellenségesnek minősített társadalmi osz-

⁷⁹ Idézi Harrington, Joseph F.–Courtney, Bruce J.: *Tweaking the Nose of the Russians*. I. m. 118.

⁸⁰ Lásd erről MNL OL, M-KS 276. f., 67. cs., 155. ő. e.

⁷⁸ MNL OL, Küm, USA admin, XIX-J-1-k, 23. doboz.

tályok kipellengérezése állt. „Lelepleződött” a per során, hogy minden külföldi intézmény, kulturális központ kém szervezetként működik, tehát jelenlétük nem kívánatos.

A magyar kormány, illetve a Standard Electric Company között ezt megelőzően tárgyalások folytak, melynek eredményeként megállapodás született, hogy a kormány hozzájárul a cég fennmaradásához, amely ennek fejében modern telekommunikációs és reptéri elektronikus berendezéseket szállít Magyarországnak. Washington azonban nem erősítette meg az egyezményt, s ezt követően került sor a letartóztatásokra.⁸¹ Vogeler minden ellene felhozott vádat – kémkedés, információgyűjtés a magyar olaj-, gáz- és urániumkészletről, a Szovjetunióba irányuló szállítások szabotázsja, román tisztségviselők Magyarországon keresztül történő átcsempészése Ausztriába – beismeret a tárgyaláson, az amerikai sajtó gyanúja szerint kábítószer hatására. Sokat rontott az amúgy is súlyos helyzeten, hogy a magyar hatóságok nem engedélyezték az amerikai konzul számára, hogy meglátogassa a vizsgálati fogságban levő Vogelert, illetve elutasították a vádlott kérését, hogy az általa választott amerikai védő képviselhesse. Holott – hívták fel a külügyminisztérium figyelmét – ilyen engedményre még a német nemzetiszocialista hatóságok is hajlandóak voltak Dimitrov 1935-ös perében. Bár az amerikai követség igyekezett elérni Vogeler kiutasítását, szabadon engedéséért Rákosi politikai engedményeket követelt, egyebek között a Szabad Európa műsorainak frekvenciaváltoztatását, a bezárt konzulátusok megnyitását és a Szent Korona visszajuttatását, illetve azt, hogy az Egyesült Államok újból engedélyezze amerikai állampolgárok magyarországi beutazását. A Szent Korona visszajuttatásán és a Szabad Európa Rádió frekvenciájának megváltoztatásán kívüli követelések a Vogeler letartóztatása miatt életbe léptetett szankciók feloldására irányultak. Megegyezés csak 1951-ben jött létre, ekkor Vogelert kiutasították az országból, az amerikaiak pedig a koronaékszerek visszajuttatása kivételével teljesítették a magyar vezetés követeléseit.⁸² Vogeler röviddel szabadulása után megjelentetett egy könyvet budapesti megpróbáltatásairól, ami tökéletesen aláátmasztotta az amerikai propaganda irányvonalát „a sötétség és a világosság” közötti élethalálharcról. Mindszenty József letartóztatása 1949-ben tovább fokozta a feszültséget és egyben megerősítette az amerikaiak minden előítéletét a sztálinizmusról: a State Department sajtóközleménye szerint az Egyesült Államok népét „elborzasztották és undorral töltötték el az események”. Az éles retorikához képest erős kontrasztot mutatott, hogy a State Department ennek ellenére azt tanácsolta az elnöknek, hogy ne járjon közbe az esztergomi érsek érdekében, mert ügyében semmilyen eredményt nem lehetne elérni.⁸³ A Mindszenty-ügy kapcsán *persona non grata*-nak (nemkívánatos személynek) nyilvánították a már a Vogeler-ügybe is belekevert Selden Chapin amerikai követet.

Geir Lundestad norvég történész, aki először írt átfogó munkát amerikai források alapján az Egyesült Államok kelet-európai politikájáról, úgy vélte, hogy Washington az 1945–1947 közötti időszakban saját befolyási övezetének megtartása mellett más

⁸¹ Pál István: A Vogeler-ügy. In: Frank Tibor (szerk.): *Gyarmatokról impérium. Magyar kutatók tanulmányai az amerikai történelemről*. Gondolat, Bp., 2007. 217–235.

⁸² MNL OL, Küm, USA tük, XIX-J-1-j, 1945–1964, 9. doboz, 26. tétel.

⁸³ Memorandum to the President by Dean Acheson, 2 February 1949. FRUS, 1949, Vol. V, 460–461.

hatalmak érdekszféráira is ki akarta terjeszteni befolyását. A külpolitika „univerzalista” – a béke és a társadalmi haladás érdekében beavatkozást hirdet – felfogása arra készítette az Egyesült Államokat, hogy erős elkötelezettséget vállaljon a világ nagy részén.⁸⁴ Lundestad egyrészt nem osztja a baloldali amerikai történetírás álláspontját, miszerint az Egyesült Államoknak imperialista céljai voltak Kelet-Európában. Másrészt viszont azt sugallja, hogy az amerikai beavatkozás túl erőszakos volt ahhoz, hogy azt Moszkva ölbe tett kézzel nézze, és ezzel Washington akaratlanul is arra ösztönözte Sztálint, hogy teljes uralma alá vonja a Szovjetunió nyugati határait övező országokat, miközben az amerikai érdek, illetve az érdekérvényesítési képesség gyenge volt ahhoz, hogy ellensúlyozza a szovjet törekvéseket. A legjobb tehát az lett volna, ha Washington megfogadja Kennan tanácsát és minden további nélkül utat enged a szovjet törekvéseknek.

Újabban egy lengyel történész kifejtette, hogy Lengyelország, illetve Csehszlovákia azért veszítette el függetlenségét, mert a brit–amerikai kettős közül az utóbbi akarata érvényesült, Nagy-Britannia „marginalizálódott”. Amerikát nem érdekelték Kelet-Közép-Európa problémái és túl „engedékeny” (konciliáns) politikát folytatott a Szovjetunióval szemben. Ezért a gyengébb brit partner nem tudta megszerezni Washington támogatását javaslataihoz, például ahhoz, hogy amíg Moszkva nem teljesíti a lublini kormány demokratikus elemekkel történő kiegészítésére vonatkozó nyugati követelést, az Egyesült Államok ne vonja ki csapatait azokról a területekről, amelyek a háromhatalmi megállapodás alapján a szovjet megszállási zónához tartoztak Németországban.⁸⁵ Szinte elképzelhetetlen, hogy az amerikaiak politikai feltételeket szabhattak volna egy olyan helyzetben, amikor a keleti fronton a szovjet hadsereg még élethalálharcot folytatott a háború megnyerése érdekében. A német hadvezetés még 1945 márciusában is képes volt veszélyes ellentámadásra magyar területen. Magyarország tekintetében – mint korábban írtam – fordítva állt a helyzet, ott az amerikaiak nem kaptak Londontól támogatást egy erőteljesebb fellépés érdekében. Valójában azonban a történeteknek kevés közük volt az amerikai vagy a brit politikához. A magyarországi események világosan mutatták, hogy a nyugati politika mennyire nem befolyásolta Moszkva céljait. Azt is nehéz elhinni, hogy a lengyel választások nemzetközi ellenőrzése vagy akár egy csehszlovák–brit szerződés megkötése érdemben befolyásolta volna Lengyelország sorsát.

Washington elképzelése szerint a szovjet zóna gazdaságilag nyitott lett volna a nyugati világ felé. De még ezt a korlátozott célt sem szolgálta valamiféle átgondolt külgazdasági politika. Valójában a Lundestad által említett wilsoni univerzalizmus sem érvényesült egyértelműen, hanem harcot folytatott a Kennan által javasolt realizmussal. A wilsoni univerzalizmus csak akkor kerekedett felül Truman politikájában, amikor a vasfüggöny már végképp leereszkedett. Azonban nem azért, mert az Egyesült Államok befolyást kívánt szerezni egy másik hatalom területén. Inkább azért, mert biztonsági kihívásnak érzekelte a szovjet dominancia kiterjesztését Kelet-Közép-Európára. Washington új, aktivista irányvonalában hivatkozási alapul szolgált a demokrá-

⁸⁴ Lundestad, Geir: *The American Non-Policy Towards Eastern Europe*. I. m. 80.

⁸⁵ Kamiński, Marek: *W obliczu sowieckiego ekspanjonizmu*. I. m. 358.

cia amerikai modelljének kiterjesztése az elnyomott kelet-európaiakra. Az amerikaiak számára elfogadhatatlan kommunista rezsimeket a Szovjetunió hatalmi eszközeinek látták, amelyek megszilárdulása egyben a Nyugat-Európára leselkedő szovjet fenyegetést növeli. A cél tehát ezeknek a kormányoknak az aláaknázása, megszilárdulásuk megakadályozása volt, mert ezzel a Szovjetunió európai hatalmát gyengítették: minél instabilabb volt Kelet-Európa, annál szilárdabbnak látszott Nyugat-Európa és ezáltal az Egyesült Államok biztonsága. E prizmán keresztül értelmezhető az Egyesült Államok kelet-európai politikája a két világrendszer szembenállásának legveszélyesebb korszakában, az 1950-es években.

III. „A remény és szabadság szellemének ébrentartása”, 1949–1956

Propagandaanyagot szállító luftballonok indítása Németország területéről, 1954

1948 alapvető változást hozott az amerikai és a szovjet döntéshozók viszonyában a nagyhatalmi érdekszférák kapcsán. A békés együttműködés álma, amelyet sok amerikai és brit politikus és diplomata dédelgetett, szertefoszlott. Az utolsó kelet-európai demokrácia, Csehszlovákia is beolvadt a szovjet tömbbe és elszigetelődött, miközben, szinte csodával határos módon, Finnország kiszabadult a Szovjetunió szorításából. Washington *többé már nem tekintette a szovjet uralmat a térség stabilizáló erejének*. A fenntartható béke záloga ezután a nemzeti függetlenség visszaállítása és a szovjet katonai hatalom megtörése lett. Az USA külpolitikájának fontos részévé vált a kelet-közép-európai kommunista rendszerek destabilizálása, amely azt a célt szolgálta, hogy a szovjetek elveszítsék megbízható szövetségeseiket a Nyugat ellen induló feltételezett háborúban. A szovjet uralom alá került országok nemzeti függetlenségének helyreállítása tehát a Nyugat biztonsági érdekévé vált. E politika fordulatot jelentett a korábban Washington és London képviselte stratégiához képest, mely a kontinenst szovjet és nyugati érdekszférákra osztotta.¹

1949-re elkészült az Egyesült Államok első, Kelet-Közép-Európa egészére vonatkozó politikai ajánlása. Ebben leszögezték, hogy a térség önmagában csak másodlagos fontossággal bír az Egyesült Államok számára. Jelentőségét az adja, hogy a terület országai „a Szovjetunió politikai és katonai csatlósai” és ezzel „Európa szívéig terjesztik ki a Szovjetunió hatalmát”. Ezért célként a szovjet uralom megszüntetése, illetve Moszkva kelet-közép-európai befolyásának „normális” szintre történő csökkentése fogalmazódott meg.

Egy évvel korábban, 1948-ban máig tisztázatlan okok miatt szakítás következett be Jugoszlávia és a Szovjetunió között. Belgrádot kiközösítették a kommunista országok nemzetközi szervezetéből, és gazdasági blokádot léptettek életbe Josip Broz Tito egyébként sztálini berendezkedésű országa ellen, majd a népi demokratikusnak nevezett hatalmi tömb ellenségévé kiáltották ki Jugoszláviát. Rövid tétovázás után az Egyesült Államok számára világossá vált, hogy nem taktikai manőverről van szó, és gazdasági, majd katonai támogatást nyújtott „Tito életben tartása” (keeping Tito afloat) címen a délszláv államnak, amelynek kiválása a szovjet tömbből rést ütött a Balkánon érvényesülő szovjet hatalmi hegemonián. A Belgrád–Moszkva konfliktus okát illetően azonban súlyos elemzési hibát ejtettek az amerikaiak, azt gondolván, hogy Tito az önállósodás érdekében maga döntött a Moszkvától való eltávolodásról. Holott pontosan fordítva történt a dolog, Sztálin volt az, aki kiközösítette addigi szövetségését. Ez a tévedés viszont azzal járt, hogy *a többi kelet-európai csatlós számára is lehetségesnek tartották a kiválást*, és az amerikai politika ezt az állítólagos nemzeti kommunista vagy úgynevezett titoista „elhajlást”, azaz a homogén szovjet hatalmi tömb megosztását kívánta a továbbiakban elősegíteni. Az NSC–58/2. számú irat² a teljes függetlenség, illet-

¹ Harbutt, Frazer: *Yalta*. I. m.

² A Nemzetbiztonsági Tanács határozatai nem törvényerejűek, de az amerikai kormányzat legmagasabb szintjének iránymutatását tartalmazzák kül- és biztonságpolitikai kérdésekben.

ve demokrácia helyreállítását fontosnak tartotta ugyan, de csak hosszabb távon vélte megvalósíthatónak. A politikai útmutatás téves következtetésből indult ki, bár az is igaz, hogy 1951-re már leszámoltak a Tito politikájához fűződő illúzióval, hiszen a tömbön belül várt szakadásból nem lett semmi. Az NSC-58/2. által meghirdetett politika beleillik a Truman-adminisztráció kelet-európai politikájáról alkotott hagyományos képbe, amely a feltartóztatás doktrínájának megfelelően belenyugodott az Európában kialakult hatalmi viszonyokba. A Truman-adminisztráció egyéb intézkedései azonban arra utalnak, hogy az sokkal inkább a felszabadítás nyíltan csak később meghirdetett stratégiáját folytatta. A már többször idézett diplomata, George F. Kennan átfogó támadásra ösztökölte a Nemzetbiztonsági Tanácsot a vasfüggöny mögötti kommunista hatalmi struktúra ellen. Ennek alapján a testület 1948 nyarán a „földalatti hadviselés” szinte minden formáját engedélyezte a szovjet tömb ellen. Ezt követően pedig az NSC-20/4. számú irat egyenesen előírta a vasfüggöny mögötti országok „felszabadítását”, a „csatlós országok” Szovjetuniótól független, önálló egységekként történő helyreállítását.

Az amerikai döntéshozók több térségbeli politikai eseményt is félreértettek, köztük például Rajk László koncepció perét Magyarországon. Rajk, bár nem Moszkvából tért haza 1945-ben, meggyőződéses sztálinista volt. Az ellene folytatott eljárásból az amerikaiak tévesen azt a következtetést vonták le, hogy Rajk egyfajta „nacionalista” ellentétet képvisel az uralkodó, „szolgai módon” szovjetbarát kommunista vonallal szemben. Ez is erősítette, hogy az amerikai külpolitika a „nacionalista kommunista elhajlásra” mint a regnáló kommunista rendszerek megdöntésének egyik eszközére tekintett.

Az 1950-ben kitört koreai háború alapvető változást hozott az amerikai kül- és biztonságpolitikában. Sztálin abban a reményben támogatta Kim Ir Szen Dél-Korea elleni „forradalmi háborúját”, hogy ezzel meg tudja akadályozni, hogy a Koreai-félsziget kiindulópontjává váljon egy, a Szovjetunió elleni imperialista támadásnak. Bár nem láthatta előre, végzetes hibát követett el, hiszen az Egyesült Államok úgy értékelte, hogy az észak-koreai agresszió részét képezi a szovjet világhatalmi törekvéseknek, és emiatt indította el azt az öldöklő fegyverkezési versenyt, amely végül hosszú távon elősegítette magának a Szovjetunióknak az összeomlását. Washingtonban olyan területként tekintettek Kelet-Európára, amelyet Sztálin arra használ, hogy világhatalomra tegyen szert. A csatlós államok közelebb hozták a Szovjetuniót Nyugat-Európához, rajtuk keresztül nyomást lehetett gyakorolni az USA szövetségeseire, sőt a térséget egy támadás felvonulási területeként is fel lehetett használni. A kelet-közép-európai országok erősödő katonai ereje fokozta a szovjetek által jelentett fenyegetést. 1950 januárjában az amerikai hírszerzés 346 ezerre becsülte Bulgária, Magyarország és Románia egyesített katonai erejét.³

A washingtoni politikusok egyetértettek abban, hogy a Szovjetunió a teljes „szabad világ” alávetésére készül, és felhasználja erre csatlósait is. Ennek fényében Kelet-Közép-Európa felértékelődött az amerikai külpolitika számára, és ez a helyzet megváltoztatta az amerikai kül- és biztonságpolitikai gondolkodást. Elkészült az

³ Kramer, Mark: *Stalin, Soviet Policy and the Consolidation of a Communist Bloc*. I. m. 89.

NSC-68. számú dokumentum, amelyben megállapították, hogy Moszkva „fanatikus hittel” megerősítve *egyre agresszívabb külpolitikát folytat*, miközben „világhatalomra” tör. A dokumentum szerzője Paul Nitze volt, aki a State Department Policy Planning Staff-jának [Politikai Tervező Tanács] élén váltotta George Kennant. Elődjével ellentétben, aki inkább védelmi szándékot tulajdonított a szovjet politikának, Nitze fenyegetőnek ítélte Moszkva törekvéseit. Az NSC-68. szerzői arra számítottak, hogy a Szovjetunió 1954-től képes lehet támadást indítani a Nyugat ellen és győzni. Mindez felülírta az addigi gondolkodást, amely a költségvetési egyensúlynak rendelte alá a fegyverkezés-re fordítható összeget.

Kelet-Közép-Európára vonatkozóan az irat elrendelte a lélektani és gazdasági hadviselés fokozását annak érdekében, hogy az USA „elősegítse és támogassa a zavargásokat és felkeléseket a kijelölt stratégiai fontosságú csatlós országokban”. A direktíva értelmében a hátrányos következményekre való tekintet nélkül fokozni kellett a destabilizálás politikáját Kelet-Közép-Európában, mert ez Moszkva hatalmának féken tartását, és ezzel a Nyugat biztonságát szolgálta. Nemcsak Sztálin számított tehát a harmadik világháborúra – erről beszélt a kommunista pártok Moszkvába rendelt vezetőinek 1951 januárjában –, de szinte elkerülhetetlennek tartott egy végleges, és talán végzetes leszámolást a Szovjetunióval az amerikai vezetés is. Sztálin rögeszméje miatt a kelet-európai gazdaságokat militarizálták, ezzel felmérhetetlen gazdasági kárt és társadalmi rombolást okozva. Az amerikaiak destabilizálásra irányuló politikája pedig olyan tettekre ösztönözte a térség lakóit, amelyek megtorlást vontak maguk után, Magyarország esetében konkrétan a szovjetek katonai beavatkozását. Mindkét oldalon kialakult tehát a *rettegés kultúrája*. A Rákosi-korszak börtönéből kiszabadult Robert Vogeler hasztalanul igyekezett beszámolni tapasztalatairól Truman elnöknek, akinek nem volt elég ideje fogadni őt, miközben mintegy másfél órát szánt egy látnokra, aki egy küszöbönálló harmadik világháború vízióját vázolta fel számára az elnöki audiencián. Egy másik példának Benjamin Spock híres gyermeknevelési szakkönyve hozható, amely arról is kioktatta ekkoriban a szülőket, hogy miként kezeljék gyermekeik féltelmét egy esetleges atomháborútól.

A KAPCSOLATOK MEGSZAKADÁSA

Az 1950-es évek elejére jórészt megszakadtak a kétoldalú kapcsolatok. Az amerikai magyar konzulátusokat 1951-ben bezárták, magyar kereskedelmi képviselőt nem működött az Egyesült Államokban. A magyar hatóságok megtiltották az amerikai követség könyvtárának minden kulturális és tájékoztatási tevékenységét. A State Department érvénytelenítette Magyarországra vonatkozóan az amerikai állampolgárok útlevélét, és az odautazást a külügynek előzetesen engedélyeznie kellett. Mélypontra jutottak a kereskedelmi kapcsolatok is, részben az autarkias törekvések, részben pedig az amerikai embargós politika miatt. 1947-ben 38 millió dollárt tett ki a kétoldalú árucseré értéke, 1949-ben már csak 8 milliót. Igaz, ebben az évben még Magyarország volt

az amerikai járművek legnagyobb piaca a vasfüggöny mögött. Később az áruforgalom értéke tovább csökkent, 1951-ben alig néhány százezer dollárra. Még a legjelentéktelenebb ügyleteket is áthatotta a hidegháborús szembenállás logikája. 1950 szeptemberében például az Egyesült Államok megtiltotta a Magyarország által Nyugat-Németországban vásárolt 356 teherautó leszállítását.

Fokozatosan ellehetetlenült a normális diplomáciai érintkezés fenntartása is. 1951 elején a magyar kormány jegyzékben tiltakozott a washingtoni magyar követség tanácsosnője ellen elkövetett merénylet miatt. Január 29-én az Egyesült Államok, válaszul arra a magyar lépésre, amely Budapestről 20 mérföld távolságra (körülbelül 32 km) korlátozta az amerikai diplomaták utazását, 18 mérföldben (mintegy 30 km) szabta meg a magyar diplomaták mozgásszabadságát. Valamelyest enyhítette a feszültséget az a már korábban is említett esemény, hogy április 28-án megállapodás született az 1950. február 21-én elítélt Robert Vogeler ügyében. Ám a megállapodás révén létrejött diplomáciai fegyvernagyvadás kéréséletűnek bizonyult, hiszen július 2-án a magyar kormány a Grösz József kalocsai érsek perében „leleplezett” amerikai követségi tisztviselők visszahívását követelte. Másnap az amerikai információs iroda (USIS) Magyarország felszólítására bezárta budapesti könyvtárát és moziját. (Erre a lépésre egyébként a magyar vezetés bizonyíthatóan szovjet felhatalmazást kért.) Nem maradtak el az amerikai válaszlépések sem: például megtorlásul két amerikai diplomata kiutasításáért, Washington felszólította Magyarországot két diplomatájának hazahívására.

A kétoldalú kapcsolatok látszólagos eseménytelenségét 1951. november 19-én váratlan válság zavarta meg. Egy amerikai katonai repülőgép megsértette Magyarország légterét, ezért szovjet vadászgépek leszállásra kényszerítették. A magyar hatóságok megállapították, hogy az amerikai katonai gép kémtevékenységet folytatott (ennek a vádnak a valóságtartalma mai tudásunk alapján nem tisztázható). Mindenesetre december 3-án Budapest tiltakozó jegyzéket nyújtott át az Egyesült Államoknak, és nem fogadta el az amerikai választ, hogy az ország légterét akaratlanul sértették meg. December 21-én tudatta Washingtonnal, hogy bíróság elé állítja a határsértő gép személyzetét. Karácsony másnapján az amerikaiak bejelentették, hogy készek a magyar állam által követelt bírságot kifizetni a leszállásra kényszerített repülő személyzetének szabadon bocsátása érdekében, majd 28-án közölték, hogy a repülőgéppügy kapcsán ki-robbant konfliktus miatt ismét bezárják a magyar konzulátusokat. Bár még aznap szabadon bocsátották az amerikai gép legénységét, a kifizetett összeg, amelyet az amerikaiak váltságdíjnak értelmeztek, valamint a lefoglalt C-47-es repülőért fizetendő kártérítés az 1973-as vagyoni jogi megállapodás aláírásáig gátolta a két ország diplomáciai viszonyának rendezését. Ennél sokkal nagyobb hatással volt Magyarországra nézve, hogy 1951. június 4-én az Egyesült Államok egyoldalúan érvénytelenítette az 1925. évi magyar–amerikai barátsági, kereskedelmi és konzuli egyezményt. Ezzel Magyarország elvesztette a legnagyobb kedvezményes elbánás státusát, amit aztán csak több évtizedes diplomáciai küzdelem után sikerült visszaszerezni 1978-ban.

A helyzet elmérgesedését jelezte az is, hogy 1953. február 18-án az amerikai Szenátusban javaslatot nyújtottak be arra vonatkozóan, hogy az Egyesült Államok szakítsa meg a diplomáciai kapcsolatokat Magyarországgal és Csehszlovákiával. Sztálin halála röviddel ezt követően lassú változást indított el a világpolitikában. Ennek azonban

Washington és a kelet-közép-európai csatlós államok kapcsolataiban nem sok jele fedezhető fel. Olyannyira nem, hogy május 1-jén Washingtonban bejelentették, hogy az amerikai útlevelel csak a külügyminisztérium előzetes jóváhagyásával érvényes a szovjet több országaiba.

Az amerikai kapcsolatok drámai megromlása ebben az időszakban nem csak Magyarországra volt jellemző. Romániában letartóztatták az amerikai információs hivatal, az USIS román alkalmazottját, majd az amerikai hírügynökségek helyi dolgozóit. Az ottani amerikai külképviselet képtelen volt betölteni a szerepét, a követ az állandó zaklatások miatt felmentését kérte. Ezt követően 1950 májusában Bukarest utazási korlátozást vezetett be az amerikai állampolgárok számára, majd követelte, hogy az Egyesült Államok csökkentse külképviseletének létszámát. Még ugyanebben az évben Truman elnök megszüntette Románia kedvezményes kereskedelmi státusát.⁴ Nem mindenütt volt viszont egyformán gyors és totális az amerikai jelenlét leépítése. Csehszlovákiában eleinte csak korlátozták az amerikai Tájékoztatási Szolgálat működését, így például megtiltották, hogy bizonyos könyveket és sajtótermékeket az olvasók rendelkezésére bocsásson, ám a vakmerőbbek látogathatták az olvasótermet, és az *Amerika* című periodika 6000 példányát is szétoszthatták még 1949-ben. A *The New York Times* ismert publicistája, Cyrus L. Sulzberger 1949 júliusában Prágába utazott és saját állítása szerint csak „nehezen vette észre, hogy kommunista országban jár”. Az amerikai jelenlét fennmaradása annak volt köszönhető, hogy a csehszlovák kormány a Szovjetunió mellett a világ legfontosabb hatalmának tekintette az Egyesült Államokat, amelylyel az információszerzés miatt továbbra is ápolni akarta a jó kapcsolatokat. Legfőképpen pedig Amerika fontos technológiai-fejlesztési támogató és keményvaluta-forrás volt Csehszlovákia számára.⁵ Így nem államosították az IBM céget és 1949-ben export-offenzívát indítottak a tengerentúlra. Prága még arra is hajlandó lett volna, hogy kártérítést fizessen az államosított amerikai javakért. Ez azért hiúsult meg, mert a jóvátétel ügyében Washingtonban tárgyaló csehszlovák küldöttség egy tagja menedékjogot kért az Egyesült Államokban.⁶ A helyzet 1950-ben fordult rosszabbra, ekkor letartóztatták az amerikai információs szolgálat egyik helyi munkatársát, akinek a „vallomása” nyomán kémkedéssel vádolták meg a szervezetet. Egy évvel később börtönbe került az *Associated Press* prágai tudósítója, William Oatis. Ekkor a Pentagon szorgalmazni kezdte a diplomáciai viszony megszakítását Csehszlovákiával, ám ezt a külügyminisztérium ellenezte, mert hasznos „megfigyelési helynek” tartotta a prágai követséget.⁷

⁴ Harrington, Joseph F.–Courtney, Bruce J.: *Tweaking the Nose of the Russians*. I. m. 114–118.

⁵ Faure, Justine: *L'Ami Américain*. I. m. 159–160.

⁶ Uo. 160–161.

⁷ Uo. 164–165.

GAZDASÁGI HADVISELÉS

A kelet-közép-európai országok ellen életbe léptetett kisebb-nagyobb horderejű intézkedések nem ad hoc módon születtek, hanem egy átfogó stratégia részét képezték. Az Egyesült Államok 1948-ban *súlyos gazdasági szankciókat* vezetett be⁸ a szovjet tömb országai ellen. Egyrészt azért, hogy csökkentse a Szovjetunió, illetve szövetségeseinek katonai potenciálját, másrészt annak érdekében, hogy zavarokat okozzon a kommunista gazdaságokban, ezzel is siettetve azok bukását. Harmadrészt pedig azért, hogy megterhelje Moszkva kapcsolatát az általa uralt országokkal oly módon, hogy rákényszeríti az utóbbiakat, hogy az oroszoktól olyan termékeket követeljenek, melyeket azok képtelenek rendelkezésükre bocsátani.⁹ A kezdeti időszakban a gazdasági embargó intenzív viták középpontjába került magában az Egyesült Államokban, illetve Washington és európai szövetségesei között is. Ezek az embargó megvalósításának prioritásait, illetve a módszerek kapcsán felmerülő, egymással összefüggő kérdéseket érintették. Olyan gazdasági jellegű korlátozó intézkedésekről, tulajdonképpen gazdasági blokádról volt szó, melyhez hasonlóhoz korábban csak háborús időszakban folyamodtak.

A gazdasági embargót a korábbi moszkvai nagykövet, Averell Harriman kereskedelmi miniszter kezdeményezte, aki a Szovjetunió egyik jelentős amerikai szakértőjének számított (Harriman vagyonos ember volt, családja vasútépítésből gazdagodott meg). A második világháború alatt még a szovjet–amerikai gazdasági kapcsolatok bővítése mellett kardoskodott a két ország közötti jó viszony fenntartása, illetve elmélyítése céljából. Mivel a háborút követően a Moszkvával kötött szövetség már korántsem volt olyan elemi érdeke Washingtonnak, mint korábban, a szovjet–amerikai gazdasági együttműködés lekerült a napirendről. Ugyanakkor a Szovjetunió is fontosabbnak tartotta Kelet-Közép-Európa bekebelezését, mint a jó kapcsolatok megőrzését a nyugati hatalmakkal, ha már választani kellett a kettő között. Washington már 1945-ben Moszkva tudtára adta, hogy csak abban az esetben számíthat az Egyesült Államok gazdasági támogatására, ha együttműködik vele a nemzetközi politika kérdéseiben. Az újonnan felállított Nemzetbiztonsági Tanácshoz 1947. december 17-én intézett levelében Harriman kifejtette, hogy mivel a Szovjetunió és kelet-közép-európai csatlós államai nem hajlandók részt venni az Európai Rekonstrukciós Programban (közismertebb nevén a Marshall-tervben), hátráltatják az európai újjáépítést, ezáltal fenyegetést jelentenek a világbékére, tehát az Egyesült Államok biztonságára is. Ennek folytán „meghatározatlan időre” javasolta „minden olyan termék szállításának felfüggesztését az USA-ból a Szovjetunióba és annak csatlósai számára, amelyekből az Egyesült Államokban kriti-

⁸ Tor Egil Førland norvég történész definíciójával a gazdasági hadviselés „célja alapján határozható meg, amely az ellenfél ereje gazdasági alapjainak megingatása”. Eszközei: a stratégiai embargó, a stratégiai cikkek kivételére vonatkozó tilalom, akár a „józan ész”, akár a „közgazdasági” definíció kritériumai alapján. Førland, Tor Egil: *Cold Economic Warfare – The Creation and Prime of CoCom, 1948–1954*. (PhD Thesis), Oslo, 1991. 22.

⁹ Gaddis, John Lewis: *The Long Peace – Inquiries into the History of the Cold War*. Oxford University Press, New York, Oxford, 1987. 159.

kus hiány van, vagy amelyek hozzájárulnak a szovjet katonai potenciál növeléséhez”.¹⁰ Mindezt Kelet-Közép-Európa nyílt diszkriminációja nélkül szándékozott végrehajtani. Létrehozták a Coordinating Committee (COCOM) elnevezésű szervezetet, amely az Egyesült Államok európai szövetségeseire vonatkozó tilalmi lista összeállításával foglalkozott.

Az amerikai törvényhozás az embargó lehető legszigorúbb végrehajtásáért szállt síkra. Így aztán 1951-ben elfogadta a Battle-törvényt és a Kem-kiegészítést, amelyek szigorú kiviteli korlátozásokat rendeltek el és kilátásba helyezték, hogy Washington felfüggeszti, illetve beszünteti azoknak a nemzeteknek a pénzügyi vagy katonai támogatását, amelyek stratégiai fontosságú cikkeket szállítanak a vasfüggönyön túlra. Ebben a vezérkari főnökök és a kereskedelmi minisztérium is egyetértettek. Nemcsak a szigorú ellenőrzést és az embargós lista folyamatos bővítését tartották fontosnak, hanem azt is, hogy a nyugati szövetségeseket szintén rákényszerítsék ennek a politikának az átvételére. A kereskedelmi minisztériumhoz képest a State Department egy viszonylag megengedőbb irányvonalat szorgalmazott. Felismerte, hogy amennyiben a nyugat-berliniek szorosan követnék az amerikai irányvonalat, jelentősen csökkenne a kelet-nyugati kereskedelmi forgalom, amely viszont hátrányosan érintené Nyugat-Európa gazdasági rekonstrukcióját. Továbbá meggyengülnének a nyugat-európai gazdaságok, és ez végső soron kedvezne az aláásásukra irányuló szovjet törekvéseknek. A külügy tehát úgy vélte, hogy a szigorúan vett embargó többet ártana, mint használna.¹¹

Az Európai Rekonstrukciós Programban részt vevő országok kereskedelmi forgalma Kelet-Közép-Európával évi 1,5 milliárd dollárt tett ki. A gazdasági kapcsolatok hirtelen megszakítása azzal a következménnyel járt volna, hogy az amerikai segélyben részesülő országoknak dollárt kellett volna fizetniük a Kelet-Közép-Európából a továbbiakban már nem szállított áruk helyettesítéséért, márpedig a segélyt részben az európai dollárhány enyhítése miatt szavazták meg. Vagyis az embargó csak ronthatott azon a helyzeten, amit a Marshall-terv orvosolni próbált. Ezért Marshall külügyminiszter a következő szempontok figyelembevételét ajánlotta: a kereskedelmi zárlat nem zavarhatja a kelet-nyugati kereskedelmet, ugyanakkor korlátoznia kell a fontos cikkek kivitelét a szovjet térségbe, és egyidejűleg biztosítania azt is, hogy az Egyesült Államok megkapja a kívánt stratégiai cikkeket a Szovjetuniótól – főleg ritka fémekről (mangán, króm, irídium és platina) volt szó.¹² Elő akarták segíteni azt is, hogy a nyugat-európai országok továbbra is megkapják azokat a javakat, amelyekre Kelet-Közép-Európából szükségük van, például: fa és szén. Végül szelektív alapon hagyták jóvá az exportjogosítványokat. A kiviteli engedélyre szoruló cikkeket négy osztályba sorolták, az élen a közvetlenül katonai jelentőségűek álltak.

A kormánysszervek között folyó huzavona az 1950-es években is folytatódott. A legfontosabb kérdés az volt, hogy milyen hosszú legyen azon termékek listája, melyekhez nem juthatnak hozzá Kelet-Közép-Európában, és hogy rákényszerítsék-e a szövetségese-

¹⁰ Paper Submitted by Averell Harriman to the National Security Council, *FRUS*, 1948, Vol. IV, 506–507.

¹¹ Førland, Tor Egil: *Cold Economic Warfare*. I. m. 45.

¹² Dobson, Alan: *US Economic Statecraft for Survival 1933–1991: Of Sanctions, Embargoes and Economic Warfare*. Routledge, London, New York, 2002. 90.

sekre a stratégiai cikkek amerikai meghatározását. A vezérkari főnökök az utóbbit szerették volna elérni, abból a meggyőződésből, hogy szerintük az öt-tíz éven át fenntartott „gazdasági vasfüggöny” megbénítaná a szovjet gazdaságot.¹³ Charles Sawyer kereskedelmi miniszter, aki Harrimannél szigorúbb feltételeket akart életbe léptetni, folyamatosan azon dolgozott, hogy a nyugat-európai tilalmi listát megfeleltesse az amerikaiaknak. El akarta kerülni ugyanis, hogy az európai cégek kevésbé szigorú feltételek között kereskedjenek, és ezzel előnybe kerüljenek az amerikaiakkal szemben. E munkálkodásában buzgó támogatókra talált az amerikai üzleti élet képviselőiben, akik korántsem örültek annak, hogy európai vetélytársaik kapják meg azokat az üzleteket, amelyekből a tilalom miatt kizárták őket. Nem sokkal a koreai háború kirobbanása után a Nemzetbiztonsági Tanács felmérést készített arról, miként ítélik meg az egyes kormányzati szervek a nemzetbiztonság és a kiviteli tilalom közötti összefüggést. A kereskedelmi és a védelmi minisztérium, valamint a Nemzetbiztonsági Tartalékok Hivatala a kiviteli korlátozások további kiterjesztését javasolták azzal érvelve, hogy a nemzetbiztonság szempontjait kell irányadónak tekinteni az embargós politika meghatározásakor.¹⁴ A Nemzetbiztonsági Tanács pedig úgy vélte, hogy a tilalmi lista már addig is jelentős mértékben hátráltatta a szovjet tömb katonai fejlődését. Továbbá, a Marshall-segélyben részesülő országok nagyot léptek előre a gazdasági talpraállás terén, ezért számukra a kelet-nyugati kereskedelem jelentősége csökkent. Ily módon a mérleg nyelve a radikálisabb eszközök irányába mozdult el.¹⁵ Ebbe az irányba hatott a koreai háború is. Az amerikai törvényhozás 1950. szeptember 27-én elfogadta Canon törvénykiegészítését, amely megtiltotta, hogy az Egyesült Államok gazdasági segítyt nyújtson olyan államoknak, amelyek kereskedelmi kapcsolatban állnak a Szovjetunióval és csatlósaival, mindaddig, amíg az amerikai hadsereg Koreában harcol. A Nemzetbiztonsági Tanács viszont úgy vélte, hogy önmagában az, hogy egy ország kereskedelmi kapcsolatban áll egy kommunista hatalommal, még nem elégséges indok a segély leállításához. 1951 során azonban tovább szigorították a feltételeket, és engedélyt kellett kérni minden amerikai termék kiviteléhez a szovjet tömb területére. A koreai harcok súlyosbodása miatt a törvényhozás az embargó további erősítését és betartását követelte. James Kem kongresszusi képviselő, miután sebesült amerikai katonákat látogatott meg a Walter Reed Kórházban, szankciókat követelt olyan nyugat-európai országok ellen, amelyek a hadiiparban alkalmazható eszközöket adták el a Szovjetuniónak. Az általa javasolt törvénykiegészítés csökkentette a végrehajtó hatalom lehetőségét, hogy mérlegelje a szankciók alkalmazását. Egy újabb törvénykiegészítés pedig embargó alá helyezte a fegyverek, lőszerek, atomenergiához kötődő anyagok, valamint a stratégiai jelentőségű szállítási és kőolajtermékek kivitelét, és ezt kiterjesztette mindazon országokra, amelyek gazdasági és pénzügyi segítyt kapnak az Egyesült Államoktól. A törvényben előírtak megvalósítására Averell Harriman személyében ki-neveztek egy „adminisztrátort”, aki közvetlenül az elnöknek volt köteles beszámolni

¹³ Report by the Joint Chiefs of Staff to the Secretary of Defense, 26 June 1950. *FRUS*, 1950, Vol. IV, 152–153.

¹⁴ Report by the Secretary of the NSC, 1950. augusztus, *FRUS*, 1950, Vol. IV, 163.

¹⁵ Førland, Tor Egil: *Cold Economic Warfare*. I. m. 124.

a végrehajtásról. Néhány nappal a koreai fegyverszünet aláírását követően a Nemzetbiztonsági Tanács megállapította, hogy egy amerikai–szovjet háború azonnali kitörésének veszélye elmúlt. Ezért javasolta a kiviteli korlátozások alá vont termékek számának csökkentését és az előírások rugalmasabb alkalmazását.¹⁶

A gazdasági hadviselésről szóló vitában fokozatosan a State Department által képviselt mérsékelt álláspont kerekedett felül, mely szerint a kelet-nyugati árucserre hozzájárul a Nyugat gazdasági erejéhez, és ezért egyensúlyt kell teremteni a korlátozás és a kereskedelmi forgalom között. Sőt a Nemzetbiztonsági Tanács egy újabb elemzésében már arra jutott, hogy a szovjet tömb egyre kevésbé hagyatkozik külső erőforrásokra, és emiatt az embargó csak korlátozottan érvényesül. Hasonló következtetésre jutottak a gazdasági hadviselés első éveinek elemzése során a CIA szakértői is, amikor 1954-ben megállapították, hogy bár a stratégiai korlátozások fokozatos felszámolása erősítené a szovjet tábor stratégiai helyzetét, nem növelné érezhetően a térség teljesítményét sem az áruterelés, sem a szolgáltatások terén. A Szovjetunió hadipotenciálja csak jelentéktelen mértékben emelkedne. A korlátozások részleges feloldása viszont javítaná a nyugati szövetségesek egymás közti kapcsolatát és a COCOM-országok „lelkesebben” tartanak be a továbbra is megmaradó tilalmakat.¹⁷ Az Eisenhower elnök által felállított Foreign Policy Commission (Külügyi Bizottság) is megvizsgálta a kelet-nyugati kereskedelem kérdését. 1954 januárjában benyújtott jelentésében rámutatott ennek fontosságára Amerika nyugat-európai szövetségesei számára. Megállapította, hogy a kereskedelmi korlátozások meggyengítették a baráti országok gazdaságát, és emiatt jobban rászorulnak az amerikai segélyre. Ezért a bizottság javasolta, hogy az *Egyesült Államok ne akadályozza a békés célú áruk cseréjét Nyugat-Európa és a szovjet tömb országai között*.¹⁸

Összességében az Egyesült Államok nem gyakorolt kifejezetten erős nyomást a szövetségesekre a kereskedelmi zárlat érdekében. Ez azzal magyarázható, hogy a biztonság megszilárdításához nem volt elég csupán az ellenfél erejét csökkenteni, hanem szükség volt a Nyugat védelmi képességének felépítésére is. A Marshall-terv sikere pedig a két tömb közötti kereskedelmi forgalomtól is függött. Az európaiak önkéntes részvétele az embargóban arra irányult, hogy a szovjet zóna számára teljesen betiltott cikkek listája azonos legyen mind Nyugat-Európa, mind az Egyesült Államok esetében.¹⁹ 1953-ban aztán a frissen megválasztott Eisenhower a State Department mellé állt, és az embargó enyhítése mellett döntött.²⁰ Részben mert az amerikai előírások betartása komoly feszültséget okozott a szövetségesek viszonyában, részben mert az el-

¹⁶ A koreai háború következményeiről a kiviteli korlátozásra lásd Harrington, Joseph F.–Courtney, Bruce J.: *Tweaking the Nose of the Russians*. I. m. 124–138.

¹⁷ NARA, RG 263, CIA NIE 100-3-54 Box 2. 1954. március.

¹⁸ Harrington, Joseph F.–Courtney, Bruce J.: *Tweaking the Nose of the Russians*. I. m. 157–158.

¹⁹ Dobson, Alan: *US Economic Statecraft for Survival*. I. m. 91–92.

²⁰ A „New Look” embargóra vonatkozó politikáról lásd Førland, Tor Egil: *Cold Economic Warfare*. I. m.; Førland, Tor Egil: *Selling Firearms to the Indians – Eisenhower’s Export Control Policy, 1953–1954. Diplomatic History*, Vol. 15, No. 2, (Spring 1991), 231–232.; Spalding, Robert Jr.: ‘A Graduate and Moderate Relaxation’ – Eisenhower and the Revision of American Export Control Policy, 1953–1955. *Diplomatic History*, Vol. 17, No. 2, (Spring 1993) 223–250.

nők egyáltalában nem volt meggyőződve arról, hogy a kereskedelem korlátozása valóban eléri-e a kívánt hatást. Inkább úgy vélte, hogy a kereskedelmi kapcsolatok bővítésének felcsillantásával sokkal sikeresebb lenne a csatlós államok „átcsábítására” irányuló erőfeszítés. Ezért 1953 júliusában elhatározta a gazdasági korlátozások „fokozatos és mérsékelt” feloldását. Ennek eredményeként idővel számos termék lekerült nemcsak az amerikai tiltólistáról, hanem a COCOM-ról is. A vezérkari főnökök ellenzték az elnöki döntést, mivel úgy tartották, hogy a stratégiai, illetve a nem stratégiai termékek közötti határvonal nehezen állapítható meg, és hogy az embargó mégiscsak szűk keresztmetszeteket okoz a szovjet iparban.²¹

Az új irányvonalat az 1956 júniusában készült NSC-5608. számú irat jelölte ki. Eszerint a továbbiakban egyre nagyobb szerepet kapnak az amerikai politikában a gazdasági kedvezmények. A Nemzetbiztonsági Tanács felszólította a Kongresszust, hogy enyhítse a kommunista országok felé irányuló kereskedelmi korlátozásokat oly módon, hogy azok egyéni elbírálásban részesülhessenek, és akár a legnagyobb kedvezmény elvét is elnyerhessék.²² E politika gyakorlati alkalmazásának nehézségeire utal, hogy Magyarország esetében erre csak mintegy negyed évszázaddal később, 1978-ban került sor. Amennyiben a korlátozások célja a csatlós gazdaságok erőforrásainak csökkentése volt, akkor az embargó enyhítését rosszul időzítették. 1954-től ugyanis a Szovjetunió visszafogta Kelet-Közép-Európába irányuló nyersanyagszállítmányait, holott például Magyarország ipara külső forrásokra támaszkodott, és a szovjet korlátozások miatt egyre inkább függött Nyugat-Európától, az onnan származó nyersanyagoktól. A vasfüggöny mögötti enyhülés is kedvezett a kelet-nyugati kereskedelmi kapcsolatok bővítésének. A KGST 1954-ben kiadott határozata visszavonta az 1949-ben elfogadott, az autarkiát előnyben részesítő gazdaságpolitikát, arra hivatkozva, hogy a kereskedelmi forgalom növelése azokkal a tőkés országokkal, amelyek maguk is erre törekednek, összhangban áll a népi demokráciák külpolitikájával.²³ Magyarország gazdasági diktátora, Gerő Ernő már 1952 nyarán – még mielőtt Georgij Malenkov felvetette volna ezt a kérdést az SZKP XIX. kongresszusán – arról beszélt, hogy növelni kell a kapitalista országokkal folytatott kereskedelmet. A magyar külügyminisztérium utasította a washingtoni követet, hogy derítse fel, milyen lehetőségek kínálóznak az Egyesült Államokkal való kereskedelmi forgalom bővítésére, és hogy milyen „köröket” kell ehhez megnyerni.²⁴

Eisenhower kezdeményezése a kereskedelem diplomáciai fegyverként való felhasználására csak lassan és fokozatosan valósult meg. Lengyelország volt az első állam,

²¹ Memorandum by the Joint Logistical Committee to the JCS on the Revision of the Relaxation of the Export of Strategic Commodities to the Soviet Bloc. NARA, RG 218, 1951–53 091. (12-9-49), Memorandum to the Secretary of Defense on the Export Control of the United States. Uo. 1954–56 CCS 091.31 (9-28-45), Section 26.

²² Trends in National Security Programs and the Fiscal and Budgetary Outlook Through Fiscal Year 1959, 27 January 1956. NARA, RG 273, NSC 5609/2.

²³ Rákosi beszámolója a KGST határozatáról az MDP Politikai Bizottságának, 1954. május 27. MNL OL, M-KS 276. f., 65. cs., 283. ő. e.

²⁴ A külügyminiszter a washingtoni magyar követnek, 1954. január 20. MNL OL, Küm, USA admin, XIX-J-1-k, 25/c, 55. doboz, 01134 titk. I. 1954.

amellyel az amerikaiak kereskedelmi tárgyalásokat kezdeményeztek 1957-ben. A gazdasági jellegű nehézségek egy részét nem volt könnyű leküzdeni. Kelet-Közép-Európa országai súlyos hiányt szenvedtek kemény valutából és csak nagy nehézségek árán tudtak fizetni a behozatalaikért. Ez az állítás különösen igaz volt Magyarországra, amely krónikus fizetőeszköz-hiánnyal küszködött és maga előtt görgette hatalmas kereskedelmi deficitjét, amely 1956-ra elérte a 2,7 milliárd forintot (vagyis több mint 200 millió dollárt a korabeli árfolyamon). Emiatt a pénzügyminiszter elrendelte a nyugati import drasztikus visszafogását,²⁵ de minden eredmény nélkül. A rendelkezés végrehajtása azért bizonyult lehetetlennek, mert 1955 folyamán a Szovjetunió váratlanul és jelentősen csökkentette nyersanyagszállításait Magyarországra, és a hiányzó tételeket az ország kénytelen-kelletlen tőkés viszonylatból igyekezett pótolni.²⁶ Tehát még a Rákosi vezette Magyarország sem tudta függetleníteni magát a nyugati kereskedelmi kapcsolatoktól.

A State Department bartermegállapodást javasolt a nyersanyagok adásvételére,²⁷ de ez Magyarország esetében, amely a bauxit és az uránium kivételével nyersanyagban szegény ország volt, nem jelenthetett megoldást, annál is inkább, mivel az urán megvételére a Szovjetunió kizárólagos jogot élvezett. A magyar ipar termékeit pedig – elavultságuk és rendkívül gyenge minőségük miatt – nyugati piacon szinte képtelenség volt értékesíteni. Minőségi kifogásokra hivatkozva egyetlen év alatt 1,7 milliárd forint értékű gépipari terméket küldtek vissza Ausztriából, Belgiumból, Hollandiából, Svájcól és Svédországból. Egyes esetekben emiatt még a Szovjetunióból is visszafordítottak magyar ipari termékeket.²⁸ A gyenge minőség részben az embargónak volt tulajdonítható, amely megnehezítette a hazai gyártási kapacitás modernizálását. Problémaként jelentkezett az is, hogy az állam nem tudott fizetni az importért, amelyet a kivitel sem volt képes ellentételezni. A behozatal növelése pedig csak hitel közbeiktatásával lett volna elképzelhető. 1955-ben például Magyarország megpróbált búzát és gyapotot vásárolni az Egyesült Államoktól. Ehhez azonban kölcsönre lett volna szüksége, amelyet nem kaphatott meg a két ország feszült viszonya és a fennálló amerikai pénzügyi követelések miatt, arra pedig kevés kilátás volt, hogy a magyar vezetés egyhamar beleegyezzon ezek rendezésébe. Amerikai közbenjárásra az NSZK is visszautasított egy hasonló magyar megkeresést.²⁹

²⁵ Olt Károly feljegyzése a keményvaluta-helyzetről 1955-ben és 1956 elején, 1956. április 15. MNL OL, M-KS 276. f., 66. cs., 71. ő. e.

²⁶ Lásd Urbán Károly: *Sztálin halálától a forradalom kitöréséig – a magyar-szovjet kapcsolatok története (1953–1956)*. Kiadatlan kézirat. Bp., 1996. 25–39.

²⁷ Memorandum by the Deputy Assistant Secretary of State for Economic Affairs (Kalijarvi) to the Secretary of State, 1956. július 18. NARA, RG 59, General Records of the Department of State, Lot File 76D232.

²⁸ Egy éven belül 1,7 milliárd forint értékű berendezést küldtek vissza Nyugat-Európából Magyarországra minőségi kifogással. A külkereskedelmi miniszter (Háy László) feljegyzése Magyarországi külkereskedelmi helyzetéről, 1956. október 13. MNL OL, M-KS 276. f., 67. cs., 178. ő. e.

²⁹ Hungarian Interest in US Wheat and Cotton. Amleg Budapest to the State Department, 2 April 1955. NARA, RG 59, General Records of the Department of State, Central Files, 411. 6441/4-2255. Lásd még Hungarian Interest in United States Trade. Amleg Budapest to the State Department 24 June 1955; 9 August 1955. Uo. 411. 6441/6-2455 és 411. 6441-8-955.

A különböző amerikai kormánysszervek nem értették egyet a kiviteli korlátozások eredményességét illetően. Az Operations Coordinating Committee (a külügyi és a védelmi tárcák politikájának összehangolására felállított kormánysszerv) 1956 februárjában megállapította, hogy az embargó csökkentette a szovjet tömb gazdasági és katonai potenciálját, mivel a technológia átadására vonatkozó megszorítások arra kényszerítették a térség országait, hogy nagyjából elavult berendezéseket és termelési módszereket használjanak. Ezzel együtt azonban az is világossá vált, hogy a tilalom nem lesz képes véget vetni Moszkva kelet-európai uralmának.³⁰ Ráadásul a kiviteli korlátozás nem működött olyan tökéletesen, ahogyan az amerikaiak szeretnék volna. Budapestről származó értesülés szerint a magyar gazdaság, „bár súlyos hátrányt szenved a technikai felszerelések hiánya miatt, mégis működőképes maradt... részben annak köszönhetően, hogy képes volt kijátszani a nyugati kereskedelmi korlátozásokat”.³¹ A tiltott gyümölcsnek számító termékek beszerzésének egyik módja olyan külkereskedelmi vállalatok létesítése volt, amelyek re-exportügyletek keretein belül vásárolták meg az árukat.³² Rákosi visszaemlékezése szerint Amerika nyugati partnerei a megfelelő haszon érdekében segítettek abban, hogy Magyarország megkerülje az amerikai embargót és kereskedelmi korlátozásokat.³³ Izrael zsidók kivándorlásáért cserébe, a fejkvóta elve alapján gördülőcsapadékot szállított, de Svédország is adott el ebből a termékből. A bécsi amerikai követség szerint Ausztria, Finnország és Egyiptom volt a legfontosabb forrása azoknak az áruk, amelyeket „a nyugati tilalmak kijátszásával szereztek be”.³⁴ Franciaországtól szintén gördülőcsapadékot és speciális acélnemesítő fémeket lehetett beszerezni a francia-magyar kereskedelmi szerződés keretein belül.³⁵ Azonban nem csak Magyarország próbálta kijátszani a tiltó intézkedéseket: Románia egy alkalommal amerikai gyártmányú, Jeep típusú járműveket szerzett meg úgy, hogy azokat először Szíriába szállították, ahonnan egy olasz hajóval vitték őket a constantai kikötőbe.³⁶ Elvileg egy tökéletesen működő gazdasági zárlat képes lehet arra, hogy megbuktasson egy politikai rendszert, de a gya-

korlatban a tökéletes embargó megvalósíthatatlan. A gazdasági hadviselést sikeresen csak más intézkedésekkel párhuzamosan érdemes alkalmazni. Ennek ellenére megállapítható, hogy a korlátozások súlyosan érintették a magyar gazdaságot.

Egy alkalommal Rákosi az embargó állítólagosan kedvező hatásairól beszélt a szocialista országokra nézve. Szerinte az intézkedések serkentőleg hatottak a gazdasági növekedésre azért, hogy kölcsönös segítségnyújtásra kényszerítették a KGST-tagállamokat és arra, hogy nagyobb erőfeszítéseket tegyenek saját természeti erőforrásaik kiaknázására.³⁷ A valóságban a KGST-együttműködés, mint ahogy azt maga Lavrentyij Berija is elismerte, nem működött,³⁸ és az embargó súlyos károkat okozott a csatlós államok gazdaságainak. Magyarországon például jelentős hiány jelentkezett a gördülőcsapadék-mérő berendezésekből, egyes, a hadiipar számára fontos spirális fúrókból, valamint az acél keménységét mérő műszerekből és számos más termékből.³⁹ Azért, hogy kemény valutára tegyen szert, Magyarország kénytelen volt olyan mezőgazdasági cikkeket, köztük például búzát a nemzetközi piacra vinni, amelyekből a kollektivizálás és a parasztság üldözése miatt már eleve hiányt szenvedett. Emiatt egyre nehezebbé vált az élelmiszerekhez hozzájutni. Mindez – együtt a fogyasztási cikkek már említett rossz minőségével – fokozta a lakosság elégedetlenségét. Mivel a magyar kormány képtelen volt kifizetni a Nyugat-Európából származó importot, hitelre kellett vásárolnia. Ez a fizetési mérleg hiányának a növekedését és a nemzet aranytartalékának gyors csökkenését eredményezte. Ennek két fontos hatása volt. Egyfelől erősítette a gazdaságra nehezedő nyomást, másfelől kiéleződött a viszony Moszkvával, mivel az oroszok attól tartottak, hogy a magyarok eladósodottsága a Nyugat felé növeli a tömb sebezhetőségét.⁴⁰ Az 1980-as években a magyar vezetés majd elismeri, hogy hatalmas károkat okoz a gazdaságnak elzártasága a nyugati technológiától, és ekkor már jelentős diplomáciai erőfeszítéseket fog tenni a COCOM-rendszer megszüntetése érdekében.

Az amerikai embargó, bár nem volt teljesen sikertelen, számos kérdést vet fel. Azon túl, hogy nehézséget okozott a fennálló hatalmi rendszereknek, az amúgy is nélkülözhető lakosságot még kilátástalanabb helyzetbe taszította. Korlátozták ezáltal például az új gyógyszerek, a Sabin-cseppek, illetve a penicillin forgalmazását. A gabonahiány enyhíthető lett volna búza behozatalával. S míg például a CIA alutápláltnak tartott kelet-németeket élelmezett 1953-ban, magára maradt a náci borzalmak néhány túlélője a csatlós országokban, akiktől a humanitárius élelmiszersegélyt megtagadták annak az illuzórikus elképzelésnek a jegyében, hogy kereskedelmi megszorításokkal győzedelmeskedni fognak a kommunizmus felett.

³⁰ Progress Report Submitted by the Operations Coordinating Board to the NSC – Progress Report on NSC 174, United States Policy Toward the Satellites of Eastern Europe, 29 February 1956. *FRUS*, 1955–1957, Vol. XXV, 121–128. A State Department elemző osztálya már 1950-ben azt jósolta, hogy sem az embargó, sem pedig a nyugati gazdasági segély nem lesz elegendő arra, hogy előidézze a csatlósok elszakadását a Szovjetuniótól.

³¹ The American Embassy in Vienna to the State Department, 20 October 1953. Az információ egy magyar emigránstól származott, akinek az volt a munkája, hogy technikai berendezéseket szerezzen be. NARA, RG 59, General Records of the Department of State, Decimal Files 864.00/20-2056.

³² Bár nem találtam konkrét nyomát ilyennek, Rákosi egy feljegyzése ilyen vállalatok létesítését helyezte kilátásba Belgiumban, Hollandiában, Svédországban vagy Tangierben. Feljegyzés operatív külkereskedelmi vállalat létrehozásáról, 1949. április 21. MNL OL, M-KS 276. f., 65. cs., 281. ő. e.

³³ Rákosi Máttyás: *Visszaemlékezések 1940–1956*. 1–2. Szerk.: Feitl István et. al. Napvilág Kiadó, Bp., 1997. II. 847.

³⁴ The American Legation in Vienna to the State Department, 25 July 1952. NARA, RG 59, General Records of the Department of State, Decimal Files 864.00/10-25552.

³⁵ A szerződés lehetőséget nyújtott francia autóalkatrészek beszerzésére, de a magyar kormány arra használta fel, hogy Franciaországban brit és amerikai járművekhez vásároljon alkatrészeket. *Étude sur la Hongrie*, Juin 1952. Archive du Ministère des affaires étrangères, Serie Europe 1944–1960, Hongrie Vol. 40.

³⁶ Harrington, Joseph F.–Courtney, Bruce J.: *Tweaking the Nose of the Russians*. I. m. 149.

³⁷ Az MDP PB 1956. június 19-i ülése, MNL OL, M-KS 276. f., 53. cs., 101. ő. e.

³⁸ Szoprovogyityelnoje pismo L. Beria G. Malenkova, 1953. június 1–2. In: Murasko, Galina P. (szerk.): *Vosztochnaja Jevropa v Dokumentah Rossziszkih Arhivov 1944–1953*. Vol. I–II. Szibirszkij Hronograf, Novoszibirszk, 1998. II. 918. 329. számú irat.

³⁹ Lásd a bécsi amerikai követség idézett jelentését (34. j.). Lásd még Rákosi Máttyás: *Visszaemlékezések*. I. m. II. 846., 863.

⁴⁰ A budapesti szovjet követ 1953. május 30-án arról értesítette Molotovot, hogy Magyarország eladósodottsága olyan államok felé, mint az NSZK a legmagasabb a „lágeren” belül, és hogy az aranytartalék felét lekötötték az adósság fedezésére. Kiszelyov jelentése Molotovnak, 1953. május 30. Archiv Vnyesnyej Polityiki Rossziszskij Federacii, fond 077, opis 33, papka 166, gyelo 240.

LÉLEKTANI HADVISELÉS

A propaganda a hidegháború kulcsfontosságú *fegyvere* volt. A két világháború között a lélektani hadviselést még csak a katonai hadműveletek kiegészítőjének tekintették, a hidegháború alatt azonban már minden olyan tevékenységet magában foglalt, amely a közvélemény befolyásolását vagy külpolitikai érdeket szolgált. Nemcsak a propagandát jelentette, hanem a titkos tevékenységek széles körét, mint például földalatti hadműveletek, gazdasági segélyezés és kulturális csereprogramok.⁴¹ Az emberek „szívéért és lelkéért” megindított küzdelem, ahogyan Truman elnök fogalmazott, sikerebbnek bizonyult az Egyesült Államok számára, mint a kommunista rendszerek csődbe juttatásáért folytatott hadjárat. A propaganda nemcsak az ellenségre, hanem az amerikai lakosságra is hatott. „Amerikában szinte minden társadalmi, kulturális és politikai fejleményt a kommunistaellenes keresztes hadjárat nyelvezetének és képeinek prizmáján keresztül mutattak be”, a kommunista ideológiát a tömegkultúra ragályos betegségként láttatta, amely lerombolja az amerikai társadalom alapjait – írta Kenneth Osgood amerikai történész.⁴² A jó és rossz között zajló élet-halál küzdelemnek beállított harc keretein belül felszólították az amerikai lakosságot, hogy maga is tegyen meg mindent a kommunizmus áldozatainak megsegítésére, az *Iron Curtain Refugee Campaign* (Vasfüggöny Menekült Kampány) keretein belül adományokat kívántak eljuttatni a vasfüggöny mögé.⁴³ A nyugati civilizáció védelmének jegyében fogant 1950-ben a *Crusade for Freedom* (Keresztes háború a szabadságért) szervezete, amely a kommunista terjeszkedés elítélését, az Egyesült Államokat fenyegető veszély tudatosítását és az amerikai értékek piedesztálra emelését tűzte ki célul. Justine Faure francia történész rámutat, hogy a *Crusade for Freedom* az amerikaiak messianisztikus hagyományait, az önrendelkezés és a szabadság elveinek védelmi reflexét kívánta feléleszteni. Vagyis az amerikai politikai hagyományok „ügyes felhasználásán alapult”.⁴⁴ A mozgalom egyszerre szolgált kül- és belpolitikai célokat. Az amerikaiak patriotizmusát és kommunistaellenességét volt hivatott erősíteni, miközben úgy mutatta be a hidegháborút, mint a Kelet-Közép-Európa „rab népeinek” szabadságáért folytatott harcot.⁴⁵ 1951-ben az elnök *Psychological Strategy Board* (Lélektani Stratégiai Bizottság) elnevezéssel tárcaközi csúcsszervet hozott létre a lélektani hadműveletek összehangolására. Ennek első igazgatója Gordon Gray volt, aki a lélektani hadviselést úgy értelmezte, mint „az Egyesült Államok mindazon háborúban és békében folytatott tevékenységének a gyűjtőfogalmát, melynek révén a nemzet rendelkezésére áll minden erőforrást az Egyesült Államok külpolitikai céljainak a szolgálatába állítanak”.⁴⁶

⁴¹ Osgood, Kenneth: *Total Cold War. Eisenhower's Secret Propaganda Battle at Home and Abroad*. University Press of Kansas, Lawrence, Kansas, 2006. 34–35.

⁴² Uo. 16., 35.

⁴³ Faure, Justine: *L'Ami Américain*. I. m. 192.

⁴⁴ Uo. 196.

⁴⁵ Osgood, Kenneth: *Total Cold War*. I. m. 41.

⁴⁶ Uo. 44.

Bár a kommunista rendszerek mindent megtettek, hogy határaikon kívül tartsák az ellenséges propagandát, reménytelen küzdelmet vívtak, mert sokan vállalták a passzív ellenállásnak azt a formáját, hogy tiltott külföldi rádiókat hallgattak. Az 1948-as kommunista hatalomátvételt követően, azokat a vezetékek nélküli eszközöket, melyek képesek voltak külföldi jelek fogadására, kivonták a forgalomból. Azok, akik öreg készülékeiken nyugati adásokat hallgattak – amelyekkel a második világháború alatt talán németellenes adásokat fogtak, akkor is illegálisan –, büntetésre számíthattak. Az adások nem titkolt célja szintén az volt, hogy a Nyugat biztonsága érdekében destabilizálják a vasfüggöny mögötti államokat. John Foster Dulles (aki 1953–1959 között amerikai külügyminiszter volt) kifejtette, hogy Kelet-Európát erőszakmentesen kell felszabadítani. Mivel szerinte a Szovjetunió túlterjeszkedett, ha rejtett gyengeségei nyilvánvalóvá válnak, hatalma megsemmisíthető. Az igazság és a remény hitével, s elkötelezett szabadságvágygal, Amerika képes meggyengíteni annyira a Szovjetunió hatalmát, hogy a térség országai visszanyerhessék függetlenségüket.⁴⁷ Hasonlóan azonban a gazdasági korlátozásokhoz, a pszichológiai hadviselés sem váltotta be a hozzá fűzött vérmes reményeket.

Az amerikai média a hazai lakosság mozgósítása érdekében – a kelet-közép-európai menekültek és az újságírók beszámolói alapján – a vasfüggöny mögött uralkodó terrort, gazdasági válságot és a hagyományos erkölcsi értékrend lerombolását állította szembe a megvédendő értékekkel. Mindez elősegítette, hogy az amerikai propaganda ébren tartsa a kelet-európaiak kommunistaellenességét, és ezzel megvalósítson egy fontos külpolitikai célt, a szovjet típusú politikai rendszerek destabilizálását. A sztálini típusú diktatúra éveiben szinte csak a Nyugatról érkező rádióadások jelentették az egyetlen kapcsolatot a nem szovjet világgal, hiszen a vasfüggönnyel csak kivételezettek léphettek át, hivatalos ügyben. Évente összesen 50 ezer levelet válthatott a kilencmillió Magyarországon a „másik” oldallal. Ezt a bezártságot igyekezett kihasználni az Egyesült Államok magyarországi, illetve tágabb értelemben vett kelet-európai propagandája. Olyan politikai csoportokat vettek célba, amelyek minden tekintetben sokszínűek voltak, és az amerikai kormányzati szervek feltevései szerint is csak abban értettek egyet, hogy szemben állnak a kommunista hatalommal és elutasítják a külső elnyomás minden formáját.

1953 februárjában a budapesti amerikai képviselő a következőképpen foglalta össze a lélektani hadviselés magyarországi céljait: „Fenntarthatjuk a tiltakozás szellemét és életben tarthatjuk az ellenállást a jelenlegi rendszerrel szemben, lehetetlenné téve, hogy Moszkva valóban megbízson Magyarországon, hogy bizalommal legyen a kormány stabilitása vagy a hadsereg lojalitása iránt egy háború esetén.”⁴⁸ Ezzel együtt a követség számot vetett azzal, hogy „nem lesz képes olyan ellenállási mozgalmat, vagy más típusú aktív ellenzékét létrehozni, amely a közeljövőben alkalmas lenne arra, hogy megdöntse a jelenlegi rendszert”. Szinte pontosan három évvel később, a forra-

⁴⁷ Idézi Tudda, Christopher: *The Truth is Our Weapon: The Rhetorical Diplomacy of Dwight D. Eisenhower and John Foster Dulles*. Louisiana State University Press, Baton Rouge, 2006. 26.

⁴⁸ The US Legation to the State Department, 2 February 1953. NARA, RG 59, General Records of the Department of State, Decimal Files 764.00/10-654.

dalom évében N. Spencer Barnes, a követség első beosztottja feltette magának a kérdést: Van-e „lehetősége a magyar népnek arra, hogy hatékony ellenállást tanúsítson egy teljességgel népszerűtlen kormánnyal szemben külső katonai segítség nélkül?” Barnes úgy vélte, hogy „bármilyen, tömeges akcióra vonatkozó javaslat kidolgozható külföldön, és nagyon rövid időn belül szó szerint többmillió lakosság számára ismertté tehető”. Szerinte lehetséges lett volna „egy tömeges akció összehangolása, anélkül hogy közvetlen kapcsolatot kelljen létesíteni az egyes résztvevők között, így az egyes emberek számára a kockázat minimális lenne”. Valamilyen „triviális” cselekedetet javasolt, amelyet bárki végre tudna hajtani, aki tiltakozását ki akarja fejezni. Ilyen lett volna például letépett sarkú papírfecnik eldobálása a járdán. Barnes feltételezte, hogy ha naponta több ezer ilyen papírdarab jelenik meg az utcákon („mindegyik egy-egy bizonyíték az egyes polgároknak a rendszer iránt érzett gyűlölete felől”), akkor megingatható lenne a rendszer tekintélye, sőt talán stabilitása is. Hasonló támadásokat javasolt a gazdasági, illetve a kormánybürokrácia ellen. Tiltakozók tömegei telefonhívások ezreivel áraszthatták volna el a kormányhivatalok egy-egy kiválasztott képviselőjét (Barnes nyilvánvalóan nem számolt a magyarországi távbeszélőhiánnyal), hogy ellehetetlenítsék a kormányzati munkát és felhívják a figyelmet az elégedetlenségre.⁴⁹ Bár a diplomata óvatosságra intett az efféle akciók végrehajtása kapcsán, javaslatai a lélektani hadviselés gátlástalanabb oldalát mutatták. Ajánlásait Barnes nyilvánvalóan egy legfelső szinten készült határozat iránymutatása alapján készítette. Eszerint az Egyesült Államoknak „az ellenállás minden formáját – szabotázs, munkalassítás, passzív ellenállás, *zavarba ejtő követelések hangoztatása*, valamint a bürokratikus gépezet túlterhelése – támogatnia kellett, amelyet az emberek magukra nézve túl nagy kockázat nélkül elvállalhattak”.⁵⁰ Ez egyben rámutat arra, hogy a budapesti követ a politika felső szintjén meghozott legtitkosabb határozatok alapján végezte munkáját.

Az elégedetlenség szítására irányuló amerikai erőfeszítések termékeny talajra hullottak. Szerepet játszott ebben, hogy az Egyesült Államok komoly népszerűségnek örvendett Magyarországon. A budapesti amerikai követ arról tájékoztatta feletteseit, hogy a házastársa által használt Buick Century típusú gépkocsit rendszeresen tömegek veszik körül. Állítása szerint a tömeg esetenként akkorára nőtt, hogy közlekedési rendőröknek kellett beavatkozniuk. Christian Ravndal követ a hatás fokozása érdekében igyekezett rávenni a külügyminisztériumot, hogy a lehető legdrágább modellt vegyék meg számára.⁵¹ Az amerikai termékek rendkívüli népszerűségét egy 1955-ben Cegléden történt incidens is igazolta. A helyi termelészövetkezet az izraelita hitközség irodájának tulajdonát képező gyermekruhákat kívánt kiásztítani, amelyek majd egy évtizede porosodtak a helyi raktárban. Futótűzként terjedt a hír, hogy a ruhákat valójá-

⁴⁹ The American Legation to the State Department – Pattern of Democratic Action under a Totalitarian Regime, 2 February 1956. NARA, RG 59, General Records of the Department of State, Decimal Files 764.00/2-656.

⁵⁰ National Operations Plan – USSR, East European Satellites, OCB-16, 13 November 1953. NARA, RG 59, General Records of the Department of State, Records Relating to the Participation of the State Department in the OCB and the NSC 1947–53, Lot File 62D430, Box 31.

⁵¹ The US Legation in Budapest to the State Department, 6 October 1954. NARA, RG 59, General Records of the Department of State, Decimal Files 764.00/10-654.

ban az amerikaiak küldték az 1954-es árvíz károsultjai számára és még az eredeti amerikai címke is bennük maradt. A helyi párttitkár tájékoztatása szerint olyan hatalmas volt az érdeklődés a cikkek iránt, hogy a tömeg betörte a termelészövetkezet ablakait, hogy megszerezhessék azokat. Emiatt a párttitkár kénytelen volt felfüggeszteni a kiásztítást, amely „alkalmat adott az ellenséges propaganda és agitáció számára”.⁵²

Nem sokkal a forradalom kirobbanása előtt történt, hogy Barnes amerikai ügyvivő fogadást rendezett egy amerikai filmküldöttség tiszteletére, amelyen a Paramount Pictures igazgatója volt a díszvendég. Az amerikai külügyminisztérium feljegyzése szerint az „estnek igen kellemetlen mélypontja volt, amikor Barnes ügyvivő Szarka miniszterhelyettől kért engedélyt, hogy a népművelési minisztérium beosztottai rendszeresen látogathassák az amerikai követség filmbemutatóit”. A diplomata közbenjárását a népművelési minisztérium dolgozói kérték, akik „csoportba verődve várták Barnest a válással”.⁵³ Többen az amerikai követség védelmét kérték a hatóságok zaklatása miatt, kérésük teljesítésére azonban a külképviseletnek nem volt módja. Egy ilyen kérelemmel érkezett személy látogatása kapcsán jegyezte fel az alkonzul az erre vonatkozó érzelmeit: „...ideges lettem, azt gondoltam, hogy egy újabb őrült vagy tipikus melodramatikus magyar, a jól ismert, pénzről szóló történetével; mindkettővel sűrűn találkoztam a konzuli részleg számos látogatója között... Megszereztem az elengedhetetlen és viszonylag hatékony immunitást mindenhez, kivéve a legsokkolóbb ügyeket.”⁵⁴

A lakosság befolyásolásának legalkalmasabb eszköze minden bizonnyal a rádió volt. Ez a kommunistaellenességet volt hivatott életben tartani olyan módon, hogy a nacionalista és vallásos érzelmekre apellált és felhívta a figyelmet a lakosság sérelmeire, valamint ébren akarta tartani a reményt, hogy a kommunista rendszerek előbb-utóbb megbuknak. Nyíltan azonban nem hirdethette a kommunista rendszerek megdöntését, és nem ígérhetett amerikai katonai beavatkozást sem. A nyílt kommunistaellenes propaganda-hadjárat jogi alapját az 1948. évi Smith–Mundt-törvény teremtette meg. Kormányzati utasításra a *Voice of America* (VOA – Amerika Hangja) és a Szabad Európa Rádió (SZER) is kemény szovjetellenes hangot ütött meg. A Szabad Európa Rádió azt a feladatot kapta, hogy „járuljon hozzá a vasfüggöny mögötti nemzetek felszabadításához”.⁵⁵

A kommunistaellenes propaganda dilemmáit tükrözte a SZER számára 1951-ben létrehozott kézikönyv. Az ebben foglalt útmutatás szerint a műsorkészítőknek kommunistaellenes propagandát kellett terjeszteniük, annak tudatában, hogy hallgatóságuk számára a „béke” és a „leszerelés” egyet jelent a hazájukban érvényesülő szovjet hegemonia elfogadásával. Ugyanakkor egyetlen bemozdó sem ígérhetett fegyveres felszabadítást, mivel ez a nyugati politika teljes félreértelmezését jelentette és kegyetlenül félrevezette volna a hallgatókat. Azt kellett azonban sugallni, hogy a „szovjet im-

⁵² Kiss Károly jelentése Rákosi Mátyásnak, 1955. április 5. MNL OL, M-KS 276. f., 65. cs., 283. ó. e.

⁵³ Szigeti Károly, az angol–amerikai osztály vezetőjének feljegyzése Barnes fogadásáról, 1956. október 13. MNL OL, Küm, USA tük, XIX-J-1-j, 1947–1964, 140t, 26. doboz, sz. n.

⁵⁴ Report by the Viceconsul of the US Legation in Budapest on Imre Csibertics, Visitor of the Legation Consular Section, 13 May 1955. MNL OL, XXXII-17, 1. doboz.

⁵⁵ Lásd erről Osgood, Kenneth: *Total Cold War*. I. m. 41.

perializmus árhullámát” visszafordítják, hogy a nyugati világ szembeszáll a szovjet agresszióval, bárhol következzen be. Meg kellett nyugtatni a hallgatóságot, hogy nem jöhet létre tartós béke, amíg a szovjet tömb sorsa nem rendeződik, de ezzel egy időben egyértelműen utalni kellett arra is, hogy mindez nem jelenti a katonai beavatkozás ígéretét.⁵⁶ Az 1956-os események kapcsán derült ki, hogy a remény ébrentartása és az indokolatlan várakozások felkeltése közötti választóvonal gyakorta elmosódott. A műsorkészítők számára készült utasítások nem voltak egyértelműek, ami lehetővé tette, hogy egyes szerkesztők túl messzire menjenek, a hallgatóság egy része pedig hinni akart a felszabadításban és hajlamos volt minden homályos megfogalmazást erre vonatkozó ígéretként értelmezni.

1953-ban a New York-i Columbia Egyetemen felmérés készült a SZER, az Amerika Hangja és a BBC adásainak magyarországi fogadtatásáról. A megkérdezettek – vagyis a Magyarországot az akkori törvények szerint illegálisan elhagyók – úgy tartották, hogy a VOA és a BBC adásai nem voltak kellően kommunistaellenesek. Amikor aztán hazájuk felszabadítása nem vált valóra, a brit és az amerikai kormányt, valamint rádióadókat tették felelőssé. A Columbia a felmérés alapján azt javasolta, hogy az adások próbálják meg életben tartani a közönség reményeit, de ne sugallják azt, hogy a nyugati hatalmak csodákra képesek.⁵⁷

Pedig egyesek azt hitték, hogy az Egyesült Államok akár háborúra is vállalkozik felszabadításuk érdekében. Egy 19 éves menekült az őt kihallgató amerikai tisztnek azt vallotta, hogy „a magyarok tisztában vannak vele, hogy egy közvetlen nyugati beavatkozás háborút jelentene”, és bár ismerik a háború borzalmait, „de még ez is jobb lenne, mint a rabszolgaság... Attól tartanak, hogy az Egyesült Államok beletörődött Magyarország csatlós státusába. A magyar nép erősen hisz abban, hogy csak Amerika kényszerítheti az oroszokat megegyezésre.”⁵⁸ Egy másik menekült szerint sokan hivatkoztak állítólagos SZER- és BBC-kijelentésekre arra vonatkozóan, hogy Magyarország hamarosan felszabadul. Ugyanez a személy kijelentette, hogy a VOA a legjobb állomás, mivel színvonalas és pontos információkat szolgáltat, és mert „egyes, bátorító szovjetellenes álláspontot képvisel”.⁵⁹ Egy harmadik interjúalany elmondta, hogy az „emberek lelkesen hallgatják a nyugati, különösen az amerikai híreket és továbbra is reménykednek a háborúban, amelyet nézetük szerint az amerikaiak nyernek majd meg”.⁶⁰

Pontosan nem lehet tudni, hogy mennyire terjedt el a magyar lakosság körében a katonai beavatkozásra vonatkozó várakozás. Egy 1957-ben készült felmérés adatai

⁵⁶ Radio Free Europe Handbook, 30 November 1951. National Security Archives, Washington, D. C. (NSAWDC), Soviet Flashpoints (SF), Record No. 66367.

⁵⁷ Columbia University Bureau of Applied Research on Listening to VOA and other Foreign Stations in Hungary, November 1953. NSAWDC, Soviet Flashpoints (SF), Record No. 64444.

⁵⁸ Amcongen Frankfurt to the State Department, 14 November 1956. NARA, RG 59, General Records of the Department of State, Decimal Files 764.00/11-1456.

⁵⁹ Amcongen Frankfurt to the State Department, 16 July 1956. NARA, RG 59, General Records of the Department of State, Decimal Files 764.00/7-1956.

⁶⁰ AmEmbassy Tel Aviv to the State Department, Interview with Recent Arrival from Hungary, 12 May 1955. NARA, RG 59, General Records of the Department of State, Decimal Files 764.00/5-1255.

szerint 620 Amerikába tartó menekült közül a megkérdezettek fele várt amerikai beavatkozást a forradalom előtt. Azok közül, akiket a politikai rendőrség rendszerellenes összeesküvés miatt letartóztatott, többen azt vallották a kihallgatáson, hogy tetteiket a nyugati adók műsorai ösztönözték. Halász Béla, akit kémkedéssel vádoltak, kihallgatásakor azt állította, hogy ő és csoportja „elhitte az imperialista rádió híreit és propagandáját, és rendszerváltásra vártak”.⁶¹ 1951-ben egy Flossmann Győző nevű segédmunkás csoportot szervezett, amely aktív részese akart lenni a rendszer megbuktatásának. Flossmann azt vallotta a politikai rendőrségnek, hogy rendszeresen hallgatja a nyugati adókat, különösen az amerikaiak magyar nyelvű adásait és a „Szabad Európa Hangját”⁶² (sic!). Ennek alapján háborúra számított, melynek során az amerikaiak elfoglalják az országot. Társa, Zsiga Tibor elmondta, hogy a szervezkedés kiterjesztésén munkálkodtak, robbantásokkal és terrorcselekményekkel akarták felrázni az országot, a háború kitörése esetén pedig meg akarták bénítani az ipari termelést. Egy másik állítólagos szervezkedés keretein belül Faddy Ottmár katolikus pap, vallomása szerint, „amerikai katonai segítséggel” akart új kormányzatot hatalomra juttatni.⁶³

Az „összeesküvők” – megjegyzendő, hogy ezekben az ügyekben nehéz elválasztani a valóságot az ÁVH által kiagyalt fikciótól – gyakran részletes terveket dolgoztak ki arra, hogy miként támadják majd meg a kormányt amerikai segédlettel. Horváth Kálmán az ellene felhozott vád szerint egy emigráns szervezet, a Magyar Harcosok Bajtársi Közössége megbízásából szervezett összeesküvést, amely az amerikai *Counter Intelligence Corpsszal* (Katonai Hírszerző Csoport) és a Gehlen-szervezettel is együttműködött.⁶⁴ Horváth szilárd meggyőződése volt, hogy Magyarországot Nyugat-Németországból induló fegyveres erők szállják majd meg, és hogy ellenállási csoportját fegyverekkel, ruházattal és egyéb katonai cikkekkel látják majd el, amelyeket amerikai repülőgépekkel juttatnak el hozzájuk. Letartóztatásuk után a résztvevők azt állították, hogy az amerikai propaganda befolyása alatt álltak. Egyikük elmondta, hogy hittek az imperialista adók híreinek és propagandájának, és bíztak abban, hogy küszöbön áll a politikai rendszer megváltozása.⁶⁵ A korai ötvenes évek egyik jelentős

⁶¹ Flossmann győző és társai, Magyar Függetlenségi Front, 1952. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL), 10-50986, V-73203.

⁶² Uo. Flossmann Győző és társai.

⁶³ Faddy Ottmár és társai, az ÁVH jelentése a Belügyminisztériumnak, 1954. június 19. ÁBTL, 10-5114, V-127372.

⁶⁴ A Counter Intelligence Corps nevű szervezetet 1917-ben alapították Counter Intelligence Police néven és 1945 után háborús bűnösök felkutatása volt a feladata. Közülük sokat sikerült megtalálnia, és több személyt besorozott az amerikai hírszerzés számára. 1947 után új megbízást kapott, a szovjet tömb ellen folytatott hírszerző tevékenységet. A Gehlen-szervezet, amely a CIA-val is együttműködött, ugyancsak besorozott háborús bűnösöket. Lásd Sayer, Ian–Botting, Douglas: *America's Secret Army: The Untold Story of the Counter Intelligence Corps*. F. Watts, New York, 1989. 319–321., 341.

⁶⁵ Horváth Kálmán és társai, kihallgatási jegyzőkönyv. ÁBTL, 10-5114-54, V-111790. Az állítólagos szervezkedést Kecskeméten leplezték le, ahol az ország egyik legjelentősebb katonai repülőtere volt. Ehhez hasonlóan 1951-ben Dudás Istvánt fivére szólította fel arra, hogy szervezzon meg egy partizáncsoportot háború esetére, hogy fegyveres támogatást nyújtson az amerikai hadseregnek. Dudás szerint a fegyvereket ejtőernyővel juttatták volna egy tanya közelébe. Mivel Dudás nem kapta meg a konkrét utasítást a szervezkedés beindítására, nem tett semmit. Ennek ellenére kivégezték testvérével együtt. Dudás István és társai, ÁBTL, 5575-51, V-81327-2.

szervezkedése Ráth Gedeoné volt. A csoport tagjai rölapokat terjesztettek, és ezt a tevékenységet a SZER is támogatta. Igyekeztek fegyverhez jutni, hogy segíthessék a megszálló csapatokat a várt háború alatt. 1950 májusában Ráth abban bízott, hogy harci eszközöket kaphat „Titóéktól” vagy az amerikaiaktól, így megdönthetik a fennálló rendszert és támogathatják majd a megszálló nyugati csapatokat.⁶⁶

A hatóságokat aggasztotta az Amerika Hangja és a SZER befolyása a lakosságra. A Flossmann-ügyben tartott vádbeszédében a hírhedt vérbíró, Olti Vilmos azzal vádolta a két propagandaadót, hogy bajt kevernek a pánikkeltés érdekében, ellenforradalmat szítanak, és azt híresztelik, hogy a háború nemsokára kitör, amerikai csapatok szállják meg az országot és helyreállítják a régi rendszert.⁶⁷ Nem kétséges az sem, hogy egyesek számítottak amerikai beavatkozásra. Egy alkalommal egy bizonyos Alföldy György levelet juttatott el az amerikai követségre, amelyben a „Magyar Néppárt” nevében robbanószert kért. A követség szakértői szerint a levél tartalma arra utalt, hogy szerzője „nemcsak specialistája a területnek, hanem konkrét terve is van az általa kért anyag felhasználására”.⁶⁸ Bár a hatóságok minden bizonnyal túldimenzionálták a jelenséget, valóban léteztek földalatti szervezetek, tagjaik nyugati segítségre számítottak, a nyugatiak pedig arra bátorították őket, hogy lépjenek a tettek mezejére.⁶⁹

A propagandaháború javára szól, hogy a külföldi adások megtörték a kommunista diktatúra információs monopóliumát, és sokakban az amerikai és brit adások tartották a lelket. Ha nem lettek volna, a magyarok „eltorzított képet kaptak volna a világról”, állította egy emigráns.⁷⁰ A *Neue Zürcher Zeitung* 1954-ben Budapesten járt tudósítója, Ernst Halperin azt állította, hogy „külpolitikai ügyekben a közgondolkodást a nyugati rádióadók szerkesztősegeiben alakították, és nem a magyar újságok, amelyeket senki sem olvas”.⁷¹ A külföldi adók gátolták a kommunista szellemű „átnevelés” sikerességét, és sokan gondolták úgy, hogy ezek nélkül az adások nélkül a magyarok elvesztettek volna minden reményt a jövőre nézve.⁷²

Az éterből érkezett üzeneteket kiegészítette az Egyesült Államok Információs Hivatala (USIA) által havonta terjesztett mintegy 2000 bulletin, 3000 újság, folyóirat és szórólap.⁷³ A kommunista rendszer aláaknázása céljából léghallonokat küldtek a térségbe, amelyek propagandarölapokat szórtak szét. A „ballon-hadművelet” 1950-ben kezdődött és 1956-ig tartott, ezalatt mintegy 300 millió rölapot szórtak szét a Moszkva ural-

⁶⁶ Ráth Gedeon és társai kihallgatási jegyzőkönyv. ÁBTL, 37-5079/1952, V-112524/1.

⁶⁷ Flossmann Győző és társai, 1953. ÁBTL, 10-50986, V-73203.

⁶⁸ Amlegation Budapest to the State Department, 2 February 1956. NARA, RG 59, General Records of the Department of State, Decimal Files 764.00/3-256.

⁶⁹ Erre utalnak az ilyen ügyekben letartóztatottak celláiból érkezett besúgóí jelentések.

⁷⁰ The US Embassy in Vienna to the State Department, 11 May 1956. NARA, RG 59, General Records of the Department of State, 764.00/5-1156. Interrogation of Hungarian Defector, Frankfurt Germany, 31 May 1956. NARA, RG 59, General Records of the Department of State, Decimal Files 764.00/5-3156.

⁷¹ Amcongen Frankfurt to the State Department, 19 July 1956. NARA, RG 59, 764.00/11-1456.

⁷² Interview with Recently Escaped Man, Amcongen Munich to Francis M. Stevens, Director of East European Affairs, State Department, 23 August 1956. NARA, RG 59, General Records of the Department of State, Decimal Files 764.00/-2356.

⁷³ Amlegation Budapest to the State Department, 11 February 1953. NARA, RG 59, General Records of the Department of State, Decimal Files 764.00/2-1156.

ta területek fölött. Politikai szlogeneket – „a rezsím gyengébb, mint gondolnátok; a remény a népben rejlik”⁷⁴ –, valamint karikatúrákat, politikusok, például Churchill fényképeit, vagy az Egyesült Államokban készült fotográfiákat tartalmaztak. A Magyarországra szánt rölapok címe frappáns módon NEM (Nemzeti Ellenállási Mozgalom) volt.

Az égből pottyant üzenetek magyarországi fogadtatása vegyes volt. Egyesek arról panaszkodtak, hogy „a rölapok több kárt okoznak, mint amennyi hasznot hajtanak”, mivel lehetőséget adnak a rendőrség számára, hogy fokozza az „osztályidegen elemek üldözését és eggyel több okot adnak arra, hogy átkutassa otthonaikat”. A hatósági üldözés lehetősége enélkül is fennállt, amire még a szovjet nagykövet is rosszállóan hívta fel a figyelmet. Nyögér falu lakosai például szintén emiatt tartották kudarcnak a rölapakciókat. A rendőrség átkutatta házaikat, amikor észrevették, hogy léggömb közeledik.⁷⁵ Emellett a ballonok nem hoztak olyan információt, amelyet „a rádióból már réges-régen ne lehetett volna hallani”.⁷⁶ Ráadásul a léggömbök jelentős része a határterületeknél lezuhant – megoszlának a vélemények arról, hogy a hatóságoknak sikerült-e lelőni őket – és közönségük is kisebb volt, mint a rádióadásoké.⁷⁷ Mindazonáltal egyesek úgy vélték, hogy hatékony fegyvert szolgáltatnak a rendszer ellen, mivel „javították a lakosság morálját”. Arra „bátorították az embereket, hogy szálljanak szembe a rendszerrel, és gyengítették a kommunisták hatalmi pozícióját”.⁷⁸ Mások szerint emlékeztették a lakosságot, hogy nem felejtették el őket, és nem hagyták őket magukra elnyomóikkal szemben, értékes anyagot szolgáltatnak, amit elolvastak és megtartottak, és mindezzel védekezésre kényszerítették, nemegyszer kellemetlen helyzetbe hozták a hatóságokat.⁷⁹ A Szabad Európa Rádió 1957-ben végzett felmérése arra utal, hogy a magyar lakosság 15 százaléka a ballonok által szétszórt rölapokból tájékozódott. 1955-ben a hatóságok mintegy 2,6 millió rölapot szedtek össze, amelyeknek az MDP Politikai Bizottság véleménye szerint mozgósító hatásuk volt az „ellenséges elemek”-re.⁸⁰ Bár a politikai rendőrség retorziókat, börtönbüntetést helyezett kilátásba azoknak, akik a megtalált iratokat nem szolgáltatták be, többen vállalták a kockázatot, és másoknak is osztogattak belőlük. Egy menekült azt állította, hogy nem indítottak

⁷⁴ Hixson, Walter: *Parting the Iron Curtain: Propaganda, Culture and the Cold War, 1945–1961*. Macmillan, London, 1997. 65–66. és Marchio, James: *Rhetoric and Reality: The Eisenhower Administration and Unrest in Eastern Europe 1953–1956*. Unpublished Ph.D. dissertation, 1990.

⁷⁵ Amcongen Frankfurt to the State Department, 4 March 1956. NARA, General Records of the Department of State, RG 59, 764.00/3-1456; Amembassy Vienna to the State Department, 3 October 1956. Uo. 764.00/10-356.

⁷⁶ Amcongen Frankfurt to the State Department, 14 March 1956. NARA, RG 59, General Records of the Department of State, Decimal Files 764.00/3-1456.

⁷⁷ Amcongen Frankfurt to the State Department, 16 July 1956. NARA, RG 59, General Records of the Department of State, Decimal Files 764.00/7-1656. Egy 1956. szeptember 12-i magyar jelentés szerint a ballonokat főleg a határterületek fölött látták, bár 22 alkalommal Budapest környékén is feltűntek.

⁷⁸ Amcongen Frankfurt to the State Department, 16 July 1956. NARA, RG 59, General Records of the Department of State, Decimal Files 764.00/7-1656.

⁷⁹ The American Embassy in Vienna to the Department of State, Comments of Escapees Concerning Balloons and Leaflets Sent to Hungary, 24 March 1955. MNL OL, XXXII-17, 1. doboz.

⁸⁰ Határozat a belügyminisztériumnak a belső reakció ellen kifejtett munkájáról, 1956. május 11. MNL OL, M-KS 276. f., 53. cs., 286. ő. e.

eljárást olyanok ellen, akiknél rölapot találtak, bár a hivatalos propaganda súlyos börtönnel fenyegette őket.⁸¹ A 16 éves Nemlaha Erik a zöldhatáron keresztül távozott Ausztriába, mert a rendőrség megtudta, hogy az iskolában is osztogatott tiltott gyümölcsnek számító, ezért nagy érdeklődésre számot tartó amerikai irományokat. Szemtanúk állítása szerint még a röpcédulák begyűjtését végző rendőrök is a zsebükbe csúsztattak néhányat.⁸² Állítólag előfordult, hogy a cédulák összeszedésére kivezényelt határőrök osztogatták a rölapokat.⁸³

A léggömbök nemcsak a magyar hatóságokat irritálták, hanem például a csehszlovákot is. Mindkét ország diplomáciai úton tiltakozott és vadászgépeket is bevetettek a légtérbe behatoló eszközök megsemmisítésére. Magyarország kormánya több ízben is feleltemel szavát az amerikai követségnél a „gyalázkodó”, „mocskos irományoknak” nevezett rölapok ellen, amelyek szerinte beavatkozást jelentenek a magyar belügyekbe és megsértik az ország szuverenitását. Az 1956. február 8-án átadott jegyzékében Sík Endre külügyminiszter-helyettes azt állította, hogy a ballonok miatt lezuhant egy repülő, amelynek két pilótája az életét vesztette. A magyar külügyminisztérium követelte a ballonakció leállítását és fenntartotta a jogot, hogy kártérítést kérjen az általuk okozott károkért.⁸⁴ Az amerikaiak visszautasították a vádak, és a tényeket elferdítve azt állították, hogy a ballonokat magánszervezetek bocsátották fel, vagy meteorológiai célt szolgálnak. Válaszul Magyarország kilátásba helyezte, hogy amennyiben légbalont észlelnek az ország légterében, a „katasztrófa elkerülése érdekében” a hatóságok minden nemzetközi légi járatot leszállásra kényszerítenek. Hozzá tették, hogy ezek az akciók hátráltatják a kétoldalú kapcsolatok fejlődését, amely pedig a magyar fél számára kívánatos lenne.⁸⁵

Végül soron a hatóságok képtelenek voltak megfékezni a nyugati propagandát. Bár a népi demokráciák együttműködtek az adások minél hatékonyabb zavarása érdekében, a gyakori frekvenciaváltás miatt azok mégis hallhatóak voltak.⁸⁶ A forradalmat megelőző évben a rendvédelmi szervek tizenkétezer „ellenséges” levelet, brosúrát és tiltott nyomdát foglaltak le.⁸⁷ Rákosi kénytelen volt elismerni, hogy a pártfunkcionáriusok egyre nehezebben tudják képviselni a párt irányvonalát, és képtelenek megvédeni a párt álláspontját „az ellenséggel szemben”.

A Szabad Európa Rádió adásai segítettek abban, hogy Magyarország kapcsolatban maradjon a „tiltott világgal” és ellensúlyozták a hírek álcázott könyörtelen, gyűlölkö-

⁸¹ The American Embassy in Vienna on Balloon Action in Hungary, 7 January 1955. MNL OL, XXXII-17, 1. doboz.

⁸² Dispatch 1086, Ballons to Hungary, 24 March 1955. In: Békés, Csaba–Byrne, Malcolm–Rainer, János M. (eds.): *The 1956 Hungarian Revolution: A History in Documents*. CEU Press, Bp., New York, 2002. 66–68.

⁸³ The American Embassy in Vienna on Balloon Action in Hungary, 7 January 1955. I. m.

⁸⁴ A külügyminisztérium jegyzéke a budapesti amerikai követségnél, 1956. február 9. MNL OL, Küm, USA tük, XIX-J-1-j, 4/fh, 6. doboz, 002118/56.

⁸⁵ A külügyminisztérium jegyzéke a budapesti amerikai követségnél, 1956. július 28. MNL OL, Küm, USA tük, XIX-J-1-j, 6. doboz, 112118/2.

⁸⁶ Jelentés Rákosi Mátyásnak, 1952. február 23. MNL OL, M-KS 276. f., 65. cs., 95. ő. e.

⁸⁷ Az MDP Politikai Bizottságának határozata a belügyminisztérium munkájáról a belső reakció ellen, 1956. május 11. MNL OL, M-KS 276. f., 65. cs., 26. ő. e.

dő kommunista propagandát, s számos kétségbeesett hallgatójuk számára jelentettek emberi hangot egy propagandaszólamokra egyszerűsödő világban. A kommunista tiltás, mely megtagadta a hozzáférést a nyugati műsorokhoz, kiadványokhoz, nem is szólva az amerikai adón reklámozott, fogyasztói életstílusról, haragot gerjesztett és tovább csökkentette az amúgy sem túl kedvelt rendszer népszerűségét.

„FELFORGATÓ” HADMŰVELETEK

Az 1950-es évek elején az amerikai politika egyre intenzívebben foglalkozott a kommunista államok elleni illegális tevékenység folytatásával. A CIA-hoz kötődő *Office of Policy Coordination* (OPC, Politikai Koordinációs Bizottság) fedőnevű szervezet szabad kezűt kapott a felforgató hadműveletek kidolgozásában. 1951–1952-ben Lengyelországban például kísérlet történt a Honi Hadsereg feltámasztására.⁸⁸ Csehszlovákiában határincidenseket provokáltak, megsértették a légteret és rádió adó-vevő készülékeket dobta le illegális ügynökeik számára. A Sztálin halálát megelőző két évben mintegy 1200 „nyugati ügynököt” tartóztattak le a csehszlovák hatóságok, az 1951–1956 között eltelt években 79 gyilkosságot tulajdonítottak külföldi ágenseknek.⁸⁹ Különböző olyan egységeket szerveztek, amelyek a határáron áthatolva alkalmasak voltak arra, hogy kémtevékenységet folytassanak, illetve olyan félkatonai csoportokat szervezzenek, amelyek képesek lettek volna ellenállást kifejteni egy esetleges szovjet invázióval szemben. Több száz ügynököt dobta át abból a célból, hogy felvegyék a kapcsolatot a kommunistaellenes mozgalmakkal, és hogy támogatást nyújtsanak azoknak.⁹⁰ 1953 októberében Romániában 16 „terroristát és ügynököt” állítottak bíróság elé. Azzal vádolták őket, hogy amerikai kémek közreműködésével ejtőernyővel érkeztek román területre.⁹¹ A Nemzetbiztonsági Tanács 1955. évi állásfoglalása értelmében a felforgató hadműveletek célja a „földalatti ellenállás megszervezése, a földalatti és gerilla-hadviselés előmozdítása [volt] és hogy ezek az egységek háború esetén rendelkezésre álljanak”. Ha valakit lelepleztek, az amerikai kormánynak készen kellett állnia arra, hogy hihető módon letagadhassa felelősségét.⁹²

Rákosi Mátyás 1956 júliusában azzal kérkedett, hogy a magyar állambiztonság havi átlagban két olyan „ellenforradalmi szervezkedést” göngyölt fel, melyek imperialista kapcsolattal rendelkeznek. 1956 első felében 37 olyan feltételezett kémeket vettek őrizet-

⁸⁸ Gaddis, John Lewis: *The Long Peace*. I. m. 174.; Grose, Peter: *Operation Rollback: America's Secret War Behind the Iron Curtain*. Houghton Mifflin Company, Boston, New York, 2000.; Mitrovich, Gregory: *Undermining the Kremlin. America's Strategy to Subvert the Soviet Bloc, 1947–1956*. Cornell University Press, Ithaca, London, 2000.

⁸⁹ Mastny, Vojtech: *The Cold War and Soviet Insecurity: The Stalin Years*. Oxford University Press, Oxford, 1997. 118.

⁹⁰ Grose, Peter: *Gentleman Spy: The Life of Allen Dulles*. Houghton Mifflin Company, Boston, 1994. 322.

⁹¹ Harrington, Joseph F.–Courtney, Bruce J.: *Tweaking the Nose of the Russians*. I. m. 149.

⁹² National Security Directive, 28. December 1955. NSA WDC, SF, Record No. 62351.

be, akiket Nyugatról csempészték be az országba.⁹³ Ha hinni lehet a hivatalos adatoknak, az 1949 és 1953 közötti években a Rákosi-rezsim 120 olyan ügyet vizsgált ki, amely külföldi hírszerző szervekhez kapcsolódott. Ezek közül 41 kötődött az Egyesült Államokhoz. Ugyanebben az időszakban 14 olyan állítólagos kémcsoporthoz tartoztak, akiket őrizetbe, amelyeket 1949 előtt szerveztek meg, és mindnek volt amerikai kapcsolata. 1955-ben a leleplezett kémek 61 százaléka amerikai állampolgársággal rendelkezett.⁹⁴ A *Counter Intelligence Corps* (CIC) ügynökeinek kihallgatása során a belügyminisztérium arra a következtetésre jutott, hogy az Egyesült Államok az antikommunista ellenállás magját szervezi, és szabotázsakciókat támogat Magyarországon.

Könnyen lehet, hogy ezek az állítások nem voltak teljességgel alaptalanok. 1949-ben például egy Gordon Mason nevű ügynököt dobta le ejtőernyővel Romániában, hogy kapcsolatot teremtsen erdélyi ellenállási csoportokkal abban a reményben, hogy tömeges felkelést lehet kiindítani. Mason hálózata olyan helyekre telepített ellenállókat, ahol háború esetén problémákat okozhattak volna a szovjet csapatok számára. Két évvel később ügynököket juttattak el a többségében román etnikumú Fogaras térségébe. Amikor letartóztatták őket, rádió adó-vevő készüléket, fegyvert, helyi fizetőeszközt és arany pénzt találtak náluk. Azzal bízták meg őket, hogy ellenállási csoportokat szervezzenek a helyi körülményekből, és hírszerzési adatokat továbbítsanak.⁹⁵ Egy csehszlovák emigránst, Vladimír Komáreket 1948 és 1950 között hazaküldték, hogy az amerikai titkosszolgálat nevében antikommunista ellenállási hálózatot hozzon létre Csehszlovákiában.⁹⁶ Magyarországon is sor került ilyen letartóztatásokra. Az őrizetbe vettek ebben az esetben is azt állították, hogy az amerikaiak olyan csoportokat akarnak szervezni, amelyek készek lettek volna terrorista cselekmények elkövetésére, illetve arra, hogy alkalomadtán bekapcsolódjanak a szovjetek elleni harcokba. Állítólagos ügynökök bevallották, hogy a CIC megbízásából fegyveres csoportokat szerveztek, és háborúra, valamint Magyarország megszállására készültek. Weissengruber János vallomása szerint a CIC gerillákat akart Erdélybe telepíteni, akik Magyarországra beszivárognak terrorcselekményeket hajtottak volna végre, háború esetén pedig igyekeztek volna elvágni a keleti utánpótlásvonalakat. Hasonló megbízatást kapott Dudás Sándor is.⁹⁷ A felszíni és növényzeti viszonyok miatt azonban az amerikai hírszerzés Magyarországot területét nem tartotta alkalmasnak gerillatevékenység megszervezésére, vagyis nem véletlen, hogy több beszámoló arról szól, hogy Magyarországra Erdélyből települtek volna át ilyen csoportok.

⁹³ Rákosi feljegyzése az MDP Politikai Bizottsága számára, MNL OL, M-KS 276. f., 65. cs., 26. ő. e.

⁹⁴ Határozat a belügyminisztérium állambiztonsági szerveinek a belső reakció ellen kifejtett tevékenységéről, 1956. május 11. MNL OL, M-KS 276. f., 53. cs., 26. ő. e.

⁹⁵ Grose, Peter: *Operation Rollback*. I. m. 167–173.

⁹⁶ Faure, Justine: *L'Ami Américain*. I. m. 384.

⁹⁷ Lásd 65. jegyzet, illetve Weissengruber János és társai, 1952. december. ÁBTI, 10-50910/52, V-89932. Lada András állítólag azzal a céllal küldte a CIC, hogy sztálinvárosi célpontokat semmisítsen meg. Lada András és társai, 1954. ÁBTI, 10-514 75 954, V-1116 808-2.

A MAGYAR–AMERIKAI VISZONY SZTÁLIN HALÁLA UTÁN

Még ha tapintható volt is a megkönnyebbülés Sztálin halála után, az ellenséges amerikai–magyar viszony nem változott. Kezdetben ennek a merev szovjet álláspont volt az oka: a Kreml feltörekvő ura, Berija állítólag keményen megbüntette Rákosit, aki elfogadott egy amerikai tárgyalási ajánlatot. Az incidens 1953 júniusában történt, mikor a magyar vezetők a Kremlbe érkeztek „konzultációra”, s mikor a szovjet blokk helyzete igencsak válságosnak tűnt. Kelet-Németország a szovjet rendszer erőszakos átvétele miatt forrongott, Magyarországon – szovjet diplomaták meglátása szerint – a hatalom túlkapásainak köszönhetően, a szovjet kontroll bizonytalannak látszott. A válság orvoslása érdekében a Kremlben uralkodó trojka (Malenkov, Molotov, Berija) Nagy Imre miniszterelnöki kinevezését támogatta. Bár Nagy ellenezte a sztálini rendszer túlkapásait, előzőleg 15 évet töltött Moszkvában, és emiatt a moszkvai vezetés megbízhatónak tartotta. Nagy az ország gazdasági szempontból függő helyzete ellenére nem a radikális nyugati nyitás, hanem a belpolitikai reformok mellett döntött. Elhatározásai személyes meggyőződéséből fakadtak, s nem csupán a birodalom diktátumait követte. Ezzel szemben Romániában, az egyébként sztálinista Gheorghe Gheorghiu-Dej az amerikai kapcsolatok erősítésére és a Romániában érvényesülő szovjet befolyás gyengítésére törekedett.

A magyar–amerikai kapcsolatok 1953 után sem sokat javultak. Az általános hidegháborús szembenálláson túl konkrét konfliktusok is kialakultak. Nagy Imre miniszterelnöksége alatt csak annyit változott a helyzet, hogy a két ország államfői nemzeti ünnepek alkalmából üdvözölték egymást. Áttörésre nem került sor, Nagy nem mutatott hajlandóságot arra, hogy javítson a két ország viszonyán, holott a Szovjetunió és az Egyesült Államok között a koreai háború lezárása és a mindkét fél által megindított békeoffenzíva következtében érezhetően enyhült a feszültség. Felmerülhet, hogy Nagynak a szovjet megszállás árnyékában nem volt más választása, és kénytelen volt a korábbi korszak külpolitikai irányvonalát folytatni. Ugyanakkor Romániában Gheorghiu-Dej a szovjet befolyás ellensúlyozása érdekében és a Moszkva által diktált új irányvonal árnyékában párbeszédet kezdeményezett az Egyesült Államokkal a román–amerikai kapcsolatok javítása érdekében. A román pártvezér által meghirdetett nemzeti kommunista irányvonal egybeesett Washington szándékával, hogy rugalmasabb kelet-európai politikát folytasson. Bukarest kisebb engedményeket tett, így például könnyített az utazási korlátozásokon és több szabadságot adott a nyugati újságíróknak Romániában. 1953 októberében jelezte, hogy kész tárgyalni az Egyesült Államokkal, ami egybeesett az új romániai követ, Robert Thayer törekvésével a két ország közötti kapcsolatok erősítésére annak érdekében, hogy „éket verjen Románia és a Szovjetunió közé”.⁹⁸ Már ekkor kialakult tehát a Kádár-korszakból ismert minta: míg Magyarország a belső viszonyok reformjával kísérletezett, Románia a különutas külpolitikával.

⁹⁸ Harrington, Joseph F.–Courtney, Bruce J.: *Tweaking the Nose of the Russians*. I. m. 168–171.

Az amerikai vezetés rendkívül kedvezőtlenül vélekedett az új magyarországi irányvonatról. Politikai szempontból álságos taktikának tartották, melynek célja a lakosság jóindulatának elnyerése, gazdasági szempontból pedig – akárcsak a szovjetek – katasztrofálisnak ítélték. 1954-ben Magyarország elfogadta az Egyesült Államok által kínált segítyt az árvízkárosultak javára, 1955-ben pedig felmerült, hogy kétoldali tárgyalásokra kerülhet sor a kereskedelmi kapcsolatok bővítése érdekében. Christian Ravndal amerikai követ azt írta a jelentésében, hogy Szarka Károly külügyminiszter-helyettes (1956–1968) „majdnem hogy könyörgött a kereskedelmi tárgyalások felújításáért”.⁹⁹ Magyarország a tengerentúli kivitel növelésével akart enyhíteni a kemény valuta hiányán, valamint árut és hitelt is akart az Egyesült Államoktól, különösen búzát és gyapotot, kedvező hitelfeltételekkel. A tény, hogy Magyarország amerikai gabona behozatalára szorult, mindent elárul a Rákosi-rendszerrel. Magyarország a kora újkor óta Európa fontos gabonatermelője volt, s addig soha nem tapasztalt hiány keletkezett ebből az áruból, miközben a Rákosi-rendszer – szovjet mintára – exportálta a belső szükséglet fedezésére sem elég készletet, hogy finanszírozza a vas- és acélttermelést.

Sík Endre, a külügyminiszter első helyettese (1955–1958) arra is utalást tett, hogy Magyarország hajlandó lenne megszüntetni az amerikai diplomatákra vonatkozó utazási korlátozásokat, ha az elősegítené egy kereskedelmi megállapodás megkötését az amerikaiakkal.¹⁰⁰ Az a jelenség, hogy a magyar fél politikai engedményeket kívánt tenni gazdaságiakért, később a kétoldali viszony jellemző vonása lett. Tapogatózásnál tovább azonban ekkor még nem jutottak a dolgok a nyugati befolyás erősödésétől tartó külügyminisztérium ellenállása miatt, amely 1956 elején letartóztatta az amerikai követség két alkalmazottját. Megtorlásul az Egyesült Államok megtiltotta, hogy állampolgárai beutazzanak Magyarországra.

1956 májusában ismét napirendre került a normalizálás és ennek keretein belül Ravndal követ kifejtette, hogy a viszony javítására csak akkor van kilátás, ha a „titkosrendőrséget megfékezik”, mivel a rendőrség „állam lett az államban”.¹⁰¹ Ígéretet kapott, hogy a kormány úrrá lesz a politikai rendőrség túlkapásain, és arra is, hogy lehetőség nyílik egymás sérelmeinek meghallgatására és a helyzet alapvető megváltoztatására.¹⁰² Robert McKisson, a State Department kelet-európai ügyekkel foglalkozó irodájának vezetője elmondta Kós Péter magyar követnek, hogy első lépésként rendez-

ni kell a Magyarországon letartóztatott amerikai állampolgárok ügyét.¹⁰³ 1956 júniusában a magyar külügyminisztérium kollégiuma előterjesztést készített a magyar–amerikai kapcsolatokról – ez már önmagában is újdonság volt – és diplomáciai kezdeményezést indítványozott, beleértve a letartóztatott amerikai állampolgárok ügyének „felülvizsgálatát”.

A testület javasolta, hogy a belügyminisztérium a diplomáciai képviselők ügyében konzultáljon a külügyminisztériummal és felvetette az amerikai követségre vonatkozó rendszabályok enyhítését. Arra lehetett számítani, hogy hamarosan megkezdődhetnek a tárgyalások a fennálló pénzügyi követelések rendezéséről, valamint a kulturális és kereskedelmi kapcsolatok bővítéséről.¹⁰⁴ Azonban a külügyminiszter, Boldoczki János nem értett egyet a kollégiumi javaslattal, és úgy gondolta, hogy a kezdeményezést az Egyesült Államoknak kellene megtennie, ellenkező esetben a kapcsolatok javulása az amerikai „hatalmi politika” sikerét jelentené. Boldoczki elmarasztalta az előterjesztés szerzőjét, Helmeczi Lászlót mondván, hogy a vitában az amerikai álláspontot képviseli. Helmeczi mellé állt azonban a későbbi washingtoni ügyvivő, Zádor Tibor, és mások is, akik kifejtették, hogy más szocialista országok, beleértve a Szovjetuniót, sokkal jobb kapcsolatokat ápolnak Washingtonnal, mint Budapest. Továbbá – érveltek – Magyarország nem nagyhatalom, ezért nem léphet fel olyan módon az Egyesült Államokkal szemben, mint a Szovjetunió.¹⁰⁵ Ezzel egy időben Rákosi a Budapestre látogató Estes Kefauver amerikai szenátornak elmondta, hogy támogatja a magyar–amerikai kereskedelmi kapcsolatok bővítését, és alkalomadtán szívesen ellátogatna az Egyesült Államokba.¹⁰⁶ Már nem ő, hanem utóda, az 1956 nyarán kinevezett Gerő Ernő kapott amerikai meghívást, mégpedig az amerikai választások megtekintésére. Bár a külügyminisztérium még a résztvevők listáját is összeállította, a kiutazást okafogyottá tette a forradalom.

Néhány epizód sokat elárul Magyarország valódi, kiszolgáltatott, mondhatni nyomorúságos helyzetéről. Fischer Annie és más művészek is elpanaszolták az amerikai követnek, hogy egyetlen és rossz állapotban levő Steinway zongorájuk van, ezért magyarországi hangversenyeik és gyakorlásuk komoly nehézségekbe ütközik. Ezért Ravndal egy kávé és néhány pohár bor mellett lezajlott beszélgetés során javasolta a külügyminisztérium egyik tisztviselőjének, hogy hajlandó kicserélni a kimustrált zongorát egy kifogástalan állapotú Steinway gyártmányúra. Ajánlatát csendben, publicitás nélkül kívánta megvalósítani.

⁹⁹ Amlegation Budapest to the State Department, 7 July 1956. NARA, RG 59, General Records of the Department of State, Central Files 611.64/7-1356. A magyar fél szerint Ravndal kezdeményezte a tárgyalásokat. A külkereskedelmi minisztérium úgy vélte, hogy kívánatos lenne a magyar kivitel növelése az USA-ba a valutaínség miatt, de felhívta a figyelmet arra, hogy az amerikai javaslatnak politikai feltételei vannak. A külkereskedelmi minisztérium feljegyzése Rákosi Mátyásnak, 1955. június 20. MNL OL, M-KS 276. f., 65. cs., 283. ó. e.

¹⁰⁰ Meeting with Sík, Amleg Budapest to the Secretary of State, 22 July 1956. NARA, RG 59, General Records of the Department of State, Central Files 411.6441/8-955.; Amlegation Budapest to the State Department, 29 August 1955. Uo.

¹⁰¹ Feljegyzés Christian Ravndal látogatásáról, 1956. május 8. MNL OL, Küm, USA tük, XIX-J-1-j, 4/a, 4. doboz, 004782/1.

¹⁰² Ravndal to the Secretary of State, 5 May 1956. FRUS, 1955–1957, Vol. XXV, 162.

¹⁰³ Megbeszélés McKissonnal, 1956. július 24. MNL OL, Küm, USA tük, XIX-J-1-j, 5/e, 15. doboz, 00594/1. 1955-ben a magyar hatóságok őrizetbe vették az amerikai követség két magyar alkalmazottját, és börtönbüntetésre ítélték őket külföldi hatalom javára folytatott kémkedés és egyéb bűncselekmények miatt. Hét másik követségi, de nem diplomata státusú dolgozót már korábban őrizetbe vettek, sorsukról, holléteikről nem lehetett tudni semmit. Ugyanabban az évben két amerikai újságíró is letartóztattak, Márton Endrét és házastársát.

¹⁰⁴ Kollégiumi előterjesztés a magyar–amerikai kapcsolatok megjavításának lehetőségeiről, 1956. június 4. MNL OL, Küm, USA tük, XIX-J-1-j, 26/a, 1948–1958, 6. doboz, sz. n.

¹⁰⁵ Jegyzőkönyv a külügyminisztérium kollégiumának üléséről, 1956. június 11. MNL OL, Küm, USA tük, XIX-J-1-j, 26/a, 1948–1958, 6. doboz, sz. n.

¹⁰⁶ Feljegyzés Kefauver amerikai demokrata párti szenátor látogatásáról Rákosi és Hegedűs elvtársaknál, 1956. szeptember 20. Uo.

Beszélgetőpartnere, Szigeti Károly sürgősen vissza akart térni a javaslat elfogadására, mert tudomása volt arról, hogy egy Bartók–Liszt-hangverseny megszervezése során nehézség merült fel, mivel nem állt rendelkezésre megfelelő versenyzongora.¹⁰⁷ Székely Mihály, az Egyesült Államokból hazatért világhírű operaénekes 1955-ben súlyosan megbetegedett, és a gyógyulásához szükséges gyógyszer egy részét az amerikai követ feleségétől kapta.¹⁰⁸

1956 elején kölcsönösen eltörölték a diplomaták és hivatalos személyek számára kötelező előírást, amely szerint előre be kellett mutatniuk utazási terveiket – a magyar esetben erre a szovjet diplomácia is rábólintott. Kós Péter követ arról is tájékoztatta a State Departmentet, hogy a külföldiek számára zárt térségek számát csökkenteni fogják. Biztosította Herbert Hoover külügyminiszter-helyettest arról is, hogy missziója „fő céljának” a két ország közötti kapcsolatok javítását tekinti. Válaszul Hoover közölte Kóssal, hogy további engedményeket várnak, amelyeket országa viszonzni fog.¹⁰⁹ Rugalmassága fejében a magyar fél bővíthette információs tevékenységét Washingtonban.

Bár az amerikai külügyminisztérium elégedett volt a magyar–amerikai kapcsolatok javulásával, nem rejtette véka alá, hogy a letartóztatott amerikai követségi alkalmazottakat szabadon kell bocsátani ahhoz, hogy az Egyesült Államok megszüntesse a Magyarországra vonatkozó beutazási tilalmat. A tiltás feloldása azzal kecsegtetett, hogy kereskedelmi és kulturális küldöttségek, valamint turisták utazhatnak Magyarországra, illetve Magyarországról a tengerentúlra.

Horváth Imre külügyminiszter, aki szívesen teljesítette volna ezeket a feltételeket, felkérte a belügyminisztert, Piros László államvédelmi altábornagyot, hogy vizsgálja felül a letartóztatott alkalmazottak és amerikai állampolgárok ügyét. Mivel Piros nem válaszolt, október 23-án másodszor is megkereste kérésével annak érdekében, hogy az ENSZ küszöbönálló ülészakán információval szolgálhasson.¹¹⁰ A nap történelmi eseményei azonban elmosták Horváth ügyes-bajos gondjait a belügyminiszterrel, és az ENSZ figyelmének homlokterébe a magyar forradalom ügye került.

DULLES, EISENHOWER ÉS A FELSZABADÍTÁS POLITIKÁJA

Az Eisenhower-adminisztráció elődjénél aktívabb kelet-európai politikát ígért. John Foster Dulles külügyminiszter „kirobbanó és dinamikus” – azonban a szovjetek által uralt térség iránt rendkívül inkoherens és nehezen értelmezhető – felszabadítási politikát helyezett kilátásba. Mivel számos egymással ellentétes nyilatkozat hangzott el, újabban több amerikai történész igyekezett oly módon értelmezni az Eisenhower-korszak külpolitikáját, hogy különbséget tett a nyilvános retorika, valamint a bizalmasan folytatott külpolitika között. Chris Tudda szerint Washington „feltűzelő retorikát” alkalmazott Moszkva ellen, ugyanakkor nem nyilvánosan a „békés együttélés” politikáját folytatta. Ez azonban azzal a veszéllyel járt, hogy a „diplomáciai retorika” maga alá temeti a bizalmasan folytatott, mérsékelt politikát és kiélezi a két nagyhatalom konfliktusát.¹¹¹ Más szóval, a retorika mintha maga lett volna a külpolitika. Ugyanakkor Tudda nem tudta következetesen kimutatni, hogy Dulles és Eisenhower *ugyanabban* az időben mindig óvatosabb volt a nem nyilvánosságnak szánt megnyilvánulásaiban, mint ahogyan a külvilágnak szánt megfogalmazás sejtetné. Amikor érvrendszere megkívánja, összemossa az Eisenhower-adminisztráció megnyilvánulásait az elnök, illetve a külügyminisztere kijelentéseivel. Továbbá a retorika sem volt mindig – Tudda állításával ellentétben – magától értetődően gátlástalan. Feltétlenül igaz azonban, hogy egyrészt Eisenhower és Dulles mérsékeltbb nézeteket vallott, mint amit meghirdetett politikájukból sejteni lehetett volna, másrészt sajátos hidegháborús retorikájuk integráns részét képezte külpolitikájuknak.

Dulles egy 1944-ben (!) fogalmazott kiadatlan kéziratában arról írt, hogy az Egyesült Államoknak „nem szabad úgy tennie, mintha képes lenne erőszakkal felszabadítani Kelet-Európát. Szembe kell néznie a ténnyel, hogy a térség a szovjet érdekszférában marad.” Még 1949-ben is kész volt elfogadni a status quót Kelet-Közép-Európában. Eisenhower 1944-ben megjósolta, hogy a „Balkán nagyobb része valószínűleg az orosz térségbe kerül”, és tudta, hogy az Egyesült Államok csak erőszakkal lenne képes változtatni a helyzeten. Elnökválasztási kampányuk során aztán mindketten a „csatlós államok” felszabadítását ígérték, bár a leendő külügyminiszter bizalmasan megnyugtatta a briteket, hagyják figyelmen kívül a túlfűtött retorikát, Washington nem cselekszik majd elhamarkodottan a vasfüggöny mögötti népek felszabadítása érdekében.¹¹² Némi kételyt ébreszt Dulles visszafogottságáról, hogy rögvést a szovjet diktátor halála után utasította az amerikai külképviseleteket, hogy „keltsenek kételyt, zavart és bizonytalanságot az új [szovjet] rezsimet illetően nemcsak a szovjet és csatlós tömegekben, hanem a Szovjetunió kívüli kommunista pártokban is”.¹¹³

Bár hivatalba lépése után az új elnök szkeptikus volt a visszaszorítást illetően, néhány tanácsadója, mint például C. D. Jackson, aki a második világháború alatt a propagandaháború szakértőjeként működött, majd 1950-ben részt vett a *Crusade for Freedom*

¹⁰⁷ Szigeti Károly feljegyzése Ravndal követ látogatásáról, 1956. június 15. MNL OL, Küm, USA tük, XIX-J-1-j, 1947–1964, 140t, 26. doboz, sz. n.

¹⁰⁸ Report by Vice-consul Ernest Nagy to the State Department on Conversation with Mihály Székely, 8 July 1955. MNL OL, XXXII-17, 1. doboz.

¹⁰⁹ Az utazási korlátozásokról szóló bejelentés, MNL OL, Küm, USA tük, XIX-J-1-j, 15. doboz, 007151/1956. és Memorandum of Conversation, Participants Hoover, Leverich és Kós, 4 September 1956. NARA, RG 59, General Records of the Department of State, Central Files 611.6411/9-456.

¹¹⁰ Horváth Imre külügyminiszter feljegyzése Piros László belügyminiszternek, 1956. október 4. és október 23. MNL OL, Küm, USA tük, XIX-J-1-j, 4/a, 4. doboz, 007425-1956.

¹¹¹ Tudda, Christopher: *The Truth is Our Weapon* I. m. 1–10.

¹¹² Uo. 26–78.

¹¹³ Idézi Gaddis, John Lewis: *The Long Peace*. I. m. 174.

mozgalom elindításában, minél hamarabb át akarta ültetni a gyakorlatba az újnak kiáltott irányvonalat.¹¹⁴ Az 1953-as kelet-berlini felkelés azonban magá alá temette a nyílt, erőszakos visszaszorítás politikáját, bár a propaganda és felforgatás által történő felszabadítás reménye tovább élt. Dulles, aki eleinte lehetőséget látott a válságban arra, hogy a Nyugat győzelmet arasson a Szovjetunió fölött, végül képtelen volt hasznat húzni belőle. Eisenhower ugyan szívesen beavatkozott volna, ha a felkelés átterjed az Amerika számára fontosabb Kínára, és ha valódi esély mutatkozik a győzelemre, de elhamarkodottnak tartotta a keletnémetek katonai megsegítését. Saját megfogalmazása szerint „még” nem jött el az ideje, hogy „örökre visszaszorítsuk őket” (ti. a szovjeteiket). C. D. Jackson, aki a kezdetben még fegyvereket is akart küldeni a felkelőknek, kénytelen-kelletlen bevallotta, hogy az Egyesült Államok képtelen kiszorítani a szovjeteiket Kelet-Németországból.¹¹⁵ Végül augusztusban élelmiszercsomagokat osztottak a kelet-berlini lakosságnak, ami ugyan jelentős propagandasikert hozott, de a nagy garral meghirdetett felszabadítást aligha valósíthatta meg. A keletnémet válságra adott amerikai válasz jobban beleillett a feltartóztatás stratégiájába, mint az agresszív visszaszorításra törekvő elképzelésekbe.¹¹⁶ Az elnök által a kelet-berlini felkelést követően elrendelt *Operation Solarium* kódnevű külpolitikai elemzés eredményeként az amerikai kormányzat ejtette a visszaszorítás koncepcióját és megerősítette, hogy Washington „nem vállal felelősséget” egy „tömeges felkelés következményeiért” Kelet-Közép-Európában.¹¹⁷ 1953 decemberében elfogadták az NSC-174. számú dokumentumot, amely *leszámolt Kelet-Európa erőszakos felszabadításával*. Bár a szakirodalom úgy tartja nyilván, hogy ez az irat az amerikai külpolitika mérsékeltebbre fordulását jelezte, az előirányzott politikai célok még így is meglehetősen gátlástalannak minősíthetők. Ugyanis az amerikai vezetés „segítséget” helyezett kilátásba a kelet-közép-európai népeknek a kommunista hatalommal szembeni „ellenállásban” és életben kívánta tartani a reményt, hogy „felszabadításukra” előbb vagy utóbb sor kerül. Amint a *Psychological Strategy Board* helyett életre hívott, a felforgató hadműveletek kidolgozására és végrehajtására szakosodott kormány szerv, az *Operations Coordinating Board* (OCB, Politikai

Koordinációs Bizottság) rendelkezésre álló irataiból kiderül, az amerikai politika továbbra is a tűzzel játszott Kelet-Közép-Európában.

Az OCB olyan célokat tűzött ki, amelyeket agresszív eszközök igénybevételével igyekezett elérni. Az iratanyag arról tanúskodik, hogy akár hitt Eisenhower, illetve Dulles az agresszív retorikában, akár nem, a végrehajtandó politika nem ismert akadályokat. Ezek az iratok szigorúan titkosak voltak, nagy részük máig sem került nyilvánosságra. Nyelvezetüket mégis átítatta a háborús retorika, vagyis megfogalmazóik nyilvánvalóan magukévá tették az abban megfogalmazottakat. Egy 1953 novemberében elfogadott akcióprogram a térségben érvényesülő szovjet hatalomgyakorlás megnehezítését, a tömb katonai és gazdasági növekedésének lassítását tűzte ki célul. Ennek érdekében támogatni kellett a kommunista uralommal szembeni ellenállást úgy, hogy az ne érje el a tömeges felkelés szintjét, anélkül azonban, hogy kétségbe lehessen vonni ezeknek a mozgalmaknak a spontán jellegét. Az amerikai politikának alá kellett aknáznia a „bábkormányok hatalmát” és olyan körülményeket kellett teremtenie, hogy a moszkvai vezetés hajlandó legyen a tárgyalásos rendezésre. A két világrendszer közötti ellentét kibékíthetetlennek tűnt, a propaganda szerint az amerikai intézményeket hatalmas szovjet katonai erő fenyegette. A kommunista mozgalom célul tűzte ki, hogy „megdönti a világ összes nem kommunista kormányát”. Az akcióprogramban szinte apokaliptikusan sötét színekkel festették le a világra váró sorsot: a kommunista kormányok eltökléltek és képesek is végrehajtani „világuralmi céljaikat”. Együttélésre az ilyen mozgalmakkal csak taktikai okokból vagy időlegesen kerülhetett sor, „a kommunista offenzívát semmi sem állíthatja meg, szinte bármilyen irányban kibontakozik”. A nukleáris fegyverek terén bekövetkező paritás és a szovjet tömb ipari erősödése miatt – szerintük – katonailag sem lehet majd elrettenteni a kommunizmus további térhódítását. Figyelemre méltó a nukleáris paritásra tett utalás, hiszen ez akkor még a távoli jövő lehetősége volt csupán, az Egyesült Államok jelentős fölényrel rendelkezett. A csúsztatás tehát a kelet-közép-európai szovjet jelenlét aláaknázásának fontosságát volt hivatott hangsúlyozni. Emellett el kellett lehetetleníteni az érintett kormányok hatalmi apparátusát, hogy azok képtelenek legyenek a hatalom gyakorlására, valamint el kellett érni, hogy a csatlós országok ne legyenek hajlandók fegyvert fogni Moszkva oldalán. A tervek megvalósítására egyebek mellett olyan szervezeteket kellett létrehozni, kiképezni és felszerelni, amelyek *képesek hosszan tartó ellenállásra* a kommunista tömbön belül.¹¹⁸ Bár nem kívánták, hogy az ellenállás tömeges felkeléssé eszkalálódjék, az iratanyagból kiderül, hogy az elégedetlenség szítására vonatkozó útmutatás kidolgozásakor számoltak ezzel a lehetőséggel.

Néhány nappal a kelet-berlini események után a *Psychological Strategy Board* kifejtette: „Nem szabad kizárnunk annak a lehetőségét, hogy minden arra irányuló erőfeszítésünk ellenére, hogy elkerüljük egy idő előtti (*premature*) lázadás (*rebellion*) kirobbanását, ilyen lázadás kitörésére mégis sor kerülhet, sőt átterjedhet Ukrajnára, Belorussziára és a balti államokra is... és ezzel olyan helyzetet teremt, amikor a történelem egész menetét meg-

¹¹⁴ Bowie, Robert R.–Immerman, Richard H.: *Waging Peace: How Eisenhower Shaped an Enduring Cold War Strategy*. Oxford University Press, Oxford, 2000. 158–177.; Immerman, Richard H.: *John Foster Dulles: Piety, Pragmatism and Power in U. S. Foreign Policy*. SR Books, Wilmington, DE, 1999. 39–55., 60–85.; Gaddis, John Lewis: *The Long Peace*. I. m. 149–189.

¹¹⁵ Osterman, Christian (ed.): *Uprising in East Germany, 1953. The Cold War, the German Question and the First Major Upheaval Behind the Iron Curtain*. CEU Press, Bp.–New York, 2001. 176–177., 327.

¹¹⁶ Kramer, Mark: *The Early Post-Stalin Succession Struggle and the Upheavals in East-Central Europe: Internal-External Linkages in Soviet Decision-Making. Part 3. Journal of Cold War Studies*, Vol. 1, No. 3, (Winter 1999), 19–20.; Marchio, James: *Rhetoric and Reality*. I. m. 210–211. Júliusban és augusztusban mintegy 200 ezer ember kapott élelmiszercsomagot, összesen 5,5 milliót osztottak szét. A keletnémet hatóságok kénytelenek voltak tudomásul venni, hogy az amerikaiak elnyerték a lakosság egy jelentős részének rokonszenvét. Az élelmiszerprogram humanitárius célokat ötvöztött politikai és lélektani célokkal. Az amerikai várakozásoknak megfelelően az élelmiszer-akció növelte az NDK-n belüli feszültségeket, és megakadályozta, hogy a német kommunista párt megszilárdítsa hatalmát. Éhező németek jelentős mennyiségű élelemhez jutottak és reflektorfénybe került a keletnémet élelmiszerhiány. Ostermann, Christian: *Uprising in East Germany*. I. m. 322–325.

¹¹⁷ Kramer, Mark: *The Early Post-Stalin Succession Struggle and Upheavals in East-Central Europe*. I. m. Part 3. 26–27.

¹¹⁸ National Operations Plan USSR, East European Satellites – OCB 16, 13 November 1953. NARA, RG 59, General Records of the State Department, Records Relating to State Department Participation in the OCB and NSC, 1947–53, Lot File 62D430, Box 31.

változtathatja az Egyesült Államok merész és gyors reakciója a felkelők számára nyújtott katonai segítség formájában.”¹¹⁹ Egy 1954-ben keletkezett állásfoglalás szerint a szovjet hatalom felgöngyölítésére csak a „jövőben kerülhet sor”, és az Egyesült Államoknak fel kell készülnie arra, hogy élni tudjon lehetőséggel, amennyiben a közeljövőben alkalom nyílik a kommunista uralom alatt álló terület csökkentésére.¹²⁰ Vagyis 1954-ben még egyáltalán nem zárták ki az amerikai beavatkozás lehetőségét Kelet-Közép-Európában.

A kommunizmus aláaknázását segítette volna elő „egy fontos európai csatlós leválasztása a Szovjetunióról”. Bár az amerikaiak nem törekedtek „idő előtti” (*premature*) felkelés kirobbantására, egyszer sem tisztázták, hogy mit értenek ezen a kitétlen. Az OCB több lehetőséget is megvitatott az NSC-174. céljainak megvalósítása érdekében. Így például azt, hogy „képezzenek ki vezetőket és készítsenek tervet fegyverek és felszerelés szállítására a csatlós területekre, az esetleges zavargások során történő felhasználásra”. Ehhez kapcsolódóan felmerült, hogy indítsanak „jelentős titkos műveletet ellenállási csoportok megszervezésére a csatlósok vezetői közül, amelyek háború esetén jelentős ellenállást tanúsíthatnának a kommunista erőkkel szemben, vagy pedig az 1953-as kelet-németországi lázadáshoz hasonló esemény esetén képesek államcsíny elkövetésére” (kiemelés: B. L.). Az OCB nem fogadta el ezeket az ajánlásokat, mert ezek tekintetében a CIA-tól külön javaslat beterjesztését várták.¹²¹ Ezek a javaslatok – tudomásom szerint – eddig nem kerültek elő. Bár az NSC-174. nyíltan nem tűzte napirendre a kelet-közép-európai országok felszabadítását, mégsem állja meg a helyét az a megállapítás, miszerint „a Nemzetbiztonsági Tanács formálisan elutasította az agresszív visszaszorítás és felszabadítás politikáját”.¹²²

A visszaszorítás politikájának enyhítését az indokolta, hogy Dulles álláspontja megváltozott, egyre költségesebb és kockázatosabb politikának tartotta, amely csökkenthette ugyan a szovjet veszélyt, de a legrosszabb esetben akár el is pusztíthatta a „szabad világot”.¹²³ Idővel a külügyminiszter egyre mérsékeltebb nézeteket hangoztatott, holott a köztudat a hidegháború megtestesítőjeként tartja őt számon. Dulles a nyilvánosság előtt érzékeltette, hogy szakítani akar a szembenállás politikájával. 1955-ben elismerte, hogy csökkent a feszültség, és kijelentette, hogy Moszkva már nem jelent akkora fenyegetést, mint korábban. Elmondta a Szenátus külügyi bizottságában, hogy az Egyesült Államok és a Szovjetunió „kezd közelebb kerülni egy olyan viszonyhoz, amely hasonlít ahhoz, ahogyan baráti országok kezelik nézeteltéréseiket”.¹²⁴ 1956-ban, amikor a demokrata párti elnökjelölt, Adlai Stevenson a választási hadjárata során fel-

emlegette a felszabadítás „ígéretét”, a külügyminiszter habozás nélkül kijelentette, hogy „nem volt ilyen ígélet”. A State Department irányvonala már korábban is inkább a feltartóztatáshoz igazodott. Már röviddel Sztálin halála után, amikor még javában „élt” a felszabadítás újonnan meghirdetett célja, lengyel emigránsokkal folytatott megbeszélésük során külügyi tisztségviselők kijelentették: „a rabságba vetett nemzetek felszabadítása nem történhet meg saját erőfeszítéseik által, és ahhoz alapvető változásra van szükség a nemzetközi helyzetben”.¹²⁵ A State Department befolyásos elemzőcsoportja, a *Policy Planning Staff* (PPS) pedig – igaz, utólag – úgy határozta meg a felszabadítást, hogy az egyet jelent a remény és szabadság szellemének ébrentartásával, de semmiképpen sem az erő alkalmazásával.¹²⁶ Óvatosságot sejtet az is, hogy amikor a magyar emigráció vezető személyisége, Nagy Ferenc felkérte az amerikai külügyminisztériumot, hogy egy magas rangú beosztottja tartson megemlékező beszédet az 1945-ös magyarországi választás tizedik évfordulójára szervezett ünnepségen, a State Department vezetése visszautasította a felkérést, mert nem akart „nyilvánosan és hivatalosan” azonosulni azokkal a gondolatokkal, amelyeket a magyar emigránsok nyilvánvalóan kifejtettek volna.¹²⁷ A State Department arra a gyakran feltett kérdésre adott rutinválaszában, hogy milyen politikát folytat az Egyesült Államok Kelet-Európa viszonylatában, gondosan ügyelt, nehogy azt a téves képzetet keltse, hogy a felszabadítás valóságos lehetőség.¹²⁸

A nukleáris háború veszélye kizárta a fegyveres felszabadítást. Eisenhowernek ugyanis szilárd meggyőződése volt, hogy egy Szovjetunió elleni háború nukleáris lenne. Nem hitt az elrettentésben, abban, hogy mindkét fél tartózkodna a pusztító fegyver bevetésétől. Mindez a külvilág számára azonban nem volt egyértelmű. A külügyminiszter és más magas rangú külügyi beosztottak továbbra is meglehetősen kétértelmű megjegyzéseket tettek a tömeges megtorlás¹²⁹ katonai elvének szerepéről és a felszabadításról, amelyek megnehezítették a tájékozódást az amerikai külpolitika céljairól, és alkalmasak voltak arra, hogy félrevezessék a kelet-közép-európai lakosságot. Ezek a megnyilvánulások nem voltak feltétlenül esetlegesek, nem biztos, hogy a fejekben uralkodó káoszra utaltak. Talán inkább abból a feltételezésből fakadtak, hogy az ellenállás a totális diktatúrákkal szemben nem teljesen „reménytelen”. Az amerikai vezetés pedig továbbra is ennek az ellenállásnak a táplálására törekedett.¹³⁰

¹¹⁹ Interim US Psychological Strategy Plan for Exploitation of Unrest in Satellite Europe, Psychological Strategy Board D-45, 22 June 1953. NARA, CIA declassification program.

¹²⁰ Memorandum for the OCB by Elmer Staats Executive Officer, 7 September 1954. NARA, RG 59, General Records of the Department of State, Records Relating to State Department Participation in the OCB and NSC 1947–53, Lot File 62D430, Box 31.

¹²¹ Additional Actions to Implement NSC 174, OCB, 24 August 1954. Uo.

¹²² Tudda, Christopher: *The Truth is Our Weapon*. I. m. 87.

¹²³ Statement of Policy by the National Security Council on United States Policy Toward the Soviet Satellites in Eastern Europe, NSC-174, 11 December 1953. *FRUS*, 1952–1954, Vol. VIII. 82.

¹²⁴ Preussen, Ronald W.: John Foster Dulles and the Predicaments of Power. In: Immerman, Richard H. (ed.): *John Foster Dulles and the Diplomacy of the Cold War*. Princeton University Press, Princeton, NJ., 1990. 21–46: 35.

¹²⁵ Memorandum of Conversation. Subject: The Liberation of Eastern Europe. Participants: Rowmund Pilsudski, Jerzy Lerski, and Allan Vedeler. 20 March 1953. NSAWDC, SFC, Record No. 66171.

¹²⁶ Memorandum by Fuller to Stelle, 3 December 1956. NARA, RG 59, PPS 1956, Lot File 66D487, Box 78.

¹²⁷ Memorandum by William Crawford to Walworth Barbour, 28 September 1955. NARA, RG 59, General Records of the Department of State, Decimal Files, 764.00/2-855.

¹²⁸ Memorandum by Robert McKisson, 1 July 1955. NARA, RG 59, General Records of the Department of State, Decimal Files 764.00/7-155. A sablonszöveg szerint „a State Department várja a napot, amikor a térség népei visszanyerik szabadságukat és függetlenségüket”.

¹²⁹ A tömeges megtorlás elve szerint az Egyesült Államok nukleáris válaszcsepést helyezett kilátásba szovjet agresszió esetén, és egyedi esetenként döntötte volna el, hogy alkalmaz-e ilyen válaszcsepést vagy sem. A tömeges megtorlás elvesztette hitelességét (*credibility*), amikor a Szovjetunió képessé vált atomcsapást mérni amerikai területre.

¹³⁰ Report by the National Security Council on Interim Objectives and Actions to Exploit Unrest in the Satellite States, 28 June 1953. NSAWDC, SFC, Record No. 62113.

VISSZASZORÍTÁS TÁRGYALÁSOS ÚTON

Sztálin halálát követően lehetőség nyílt számos nemzetközi probléma megoldására. Kézenfekvőnek tűnt, hogy Kelet-Közép-Európa helyzetén is változtatni lehet. Erre utalt, hogy 1955-ben megkötötték az osztrák államszerződést, amely fegyveres semlegességet biztosított Bécs számára, kivonták a megszálló hadseregeket. Paradox módon Magyarország esetében ez nem javított, hanem inkább rontott a semlegesség esélyein. Hiszen ettől fogva felértékelődött stratégiai szerepe Moszkva számára, és az Ausztriából kivont szovjet csapatok egy részét is itt helyezték el. A források szerint a szovjet vezetés az egyesek által „Berija-interregnum”-nak nevezett időszakban mérlegelte még a német egyesítés és semlegesség lehetőségét is.

1953 márciusát követően az amerikai vezetésben felmerült a gondolat, hogy tárgyalásos úton, kölcsönös engedmények alapján rendezzék a kelet-európai kérdést. Dulles azt tanácsolta az elnöknek, hogy tegyen javaslatot a szovjet és amerikai erők kölcsönös kivonásáról Európában, és hogy a két hatalom egyezzen meg az atom-, illetve rakéta-fegyverek nemzetközi ellenőrzésének valamilyen rendszeréről.¹³¹ Bár Dulles hamarosan meggondolta magát, a külügyminisztérium külpolitikai tervező osztálya 1953-ban elkezdett foglalkozni a kelet-nyugati viszony tárgyalásos rendezésével. Ezek az elképzelések nem annyira politikai jelentőségük miatt figyelemre méltóak, hiszen nem lett belőlük semmi, hanem a *gondolatmenet* miatt, ugyanis később ez képezte az 1956-tal kapcsolatos amerikai politika alapját.

A State Department politikai tervező osztályának egyik munkatársa, Louis Halle azzal az elgondolással állt elő, hogy a Szovjetunióban tapasztalható politikai felfordulás miatt komoly engedményeket lehetne kicsikarni Moszkvától, kisebb jelentőségű amerikaiakért cserébe. Halle úgy vélte, hogy akár a vasfüggőnyt is meg lehetne szüntetni, ha az akkor még tárgyalás alatt álló Európai Védelmi Közösséget nem terjesztenék ki a szovjet birodalom határáig.¹³² Az elemzések abból a nem kellően bizonyított elgondolásból indultak ki, hogy a Szovjetunió azért tartja megszállva csatlósait, mert védelmi ütközőzónát akar fenntartani a kapitalista világgal szemben. Ennek az elképzelésnek olyan prominens hívei voltak, mint a már idézett Charles Bohlen, a Szovjetunió egyik legkiválóbbnak tartott amerikai szakértője, aki Eisenhower elnöksége alatt hazája moszkvai nagykövetekeként szolgált. Úgy vélte, az alapvető szovjet cél Kelet-Európában a térség ellenőrzésének fenntartása „volt és maradt” – stratégiai szempontok miatt. „A háború utáni szovjet hatalomátvételt Kelet-Európában elsősorban stratégiai megfontolások motiválták és csak másodszorban eszmeiek.”¹³³ Egyes, a tervező osztály által készített elemzések arra a következtetésre jutottak, hogy megvalósítható cél a szovjet kivonulás Kelet-Közép-Európából, ha a szovjet vezetés megfelelő biztonsági garanciát kap. Egy 1953 júliusában készült feljegyzés szerint a Balti-tengertől a Fekete-

¹³¹ Immerman, Richard H.: *John Foster Dulles*. I. m. 77–79.

¹³² Memorandum by Louis Halle to Robert Bowie and Jacob Beam, 27 July 1953. NARA, RG 59, PPS, Lot File 1947–1953, Members Chronological Files, Louis Halle Jr., Box 47.

¹³³ Telegram from Charles Bohlen to the Secretary of State, 10 December 1956. NARA, RG 59, PPS, Lot File 66D487 1956 Box 76 (Soviet Union).

Égei- és az Adriai-tengerig terjedő térség orosz szemszögből ütközőzónának tekinthető a Nyugattal szemben. Amennyiben az Egyesült Államok szabad választásokat követelne, tekintettel kell lennie a Szovjetunió érdekeire, hiszen olyan kormányok kerülhetnek hatalomra, amelyek ellenségesen viszonyulnak hozzá. Vagyis el kell ismerni a jogos szovjet biztonsági igényeket és garantálni kell, hogy a Szovjetuniót határoló államok ne lehessenek „nyíltan vagy aktívan ellenségesek vele szemben, és ne vehessenek részt a biztonságát hátrányosan érintő cselekményekben”.¹³⁴ Ennek fejében Moszkva visszavonná megszálló hadseregét a saját határai mögé, és csak „szabadon választható kormányok” hívására térhetne vissza Kelet-Közép-Európába. A State Department elemzőinek meglehetősen élénk fantáziája szerint a fennálló kormányokat feloszlatnák, választásokat tartanának, amelyeket „valamilyen nemzetközi felügyelőbizottság ellenőrizne”. Az újonnan megválasztott kormányok szabadon dönthetnének kül- és belpolitikájukról, de biztonságpolitikájukat alávetnék a szovjet vezetés érdekeinek. Röviden, a Szovjetunióval határos európai államok helyzete „megegyezne Finnország jelenlegi helyzetével”.¹³⁵ A megállapodás érdekében a Nyugat további garanciákat adhatna a szovjet biztonság szavatolására, beleértve azt, hogy nem egyesítik Németországot.¹³⁶

A fenti gondolatmenetből kiderül, hogy Sztálin halála után még a legmerészebb amerikai külpolitikai gondolkodók részéről sem merült fel Európa teljes és feltétel nélküli újraegyesítése, ahogyan az 1989-et követően megvalósult. Ezek a korszak valóságát figyelembe véve szinte utópisztikus elképzelések sem tartalmazták a vasfüggöny mögött rekedt kis országok biztonságpolitikai összekapcsolását Nyugat-Európával, mivel ebben az értelemben továbbra is a Szovjetunió vonzásában maradtak volna.

A *Policy Planning Staff* (PPS) munkatársai tisztában voltak a súlyos kockázatokkal, de ennek ellenére szorgalmazták, hogy a várt szovjet engedmények ellentételezésére szülessen megállapodás az európai fegyverzetek mennyiségére és elhelyezkedésére vonatkozóan.¹³⁷ A homályos megfogalmazás feltehetően a Szovjetunióra nehezedő katonai nyomás csökkentésének szándékára utalt. 1954 végén a Nemzetbiztonsági Tanács is foglalkozni kezdett a tárgyalás lehetőségével. Miközben a vezérkari főnökök nagyobb kockázatvállalást sürgettek, Dulles – aki a testület többségének a véleményét képviselte – középutas megoldást javasolt a katonai felszabadítás és aközött, hogy az Egyesült Államok magára hagyja a kelet-európaiakat. A viták eredményeként megszületett stratégia azonban nem jelentett gyökeres fordulatot, mert továbbra is sürgette, hogy az Egyesült Államok támogassa az elszakadási kísérleteket a Szovjetuniótól. Végül egyedül Ausztria húzott hasznot a politikai olvadásból. Hruscsov hajlandó volt beleegyezni a semlegesítésébe, mert meg akarta akadályozni Ausztria beolvasását a nyugati biztonsági rendszerbe, erősíteni kívánta a nemzetközi semlegességi mozgá-

¹³⁴ Memorandum by L. W. Fuller, 21 July 1953. NARA, RG 59, PPS 1947–1953, Lot File 64D563, Box 29 Europe.

¹³⁵ Uo.

¹³⁶ A Dialectical Approach to the Possibilities of Accommodation by Negotiation Between the Free World and the Soviet Bloc, 1953. NARA, RG 59, PPS, 1947–1953, Lot File 64D563, Box 47.

¹³⁷ United States Policy Respecting Eastern Europe, 5 March 1954. NARA, RG 59, PPS, Lot File 65D101, Box 88.

mat, és lendületet szeretett volna adni a kelet–nyugati viszony javulásának. Ausztria a békés egymás mellett élés új szovjet propagandaszólomának mintapéldányává vált. Mivel Moszkva jelentős rugalmasságot mutatott Ausztria ügyében, a State Department remélte, hogy hasonló megállapodásokat lehet majd kötni más olyan országokról is, ahol szovjet megszálló csapatok vannak.¹³⁸ Így tehát újra napirendre tűzte a tárgyalásos rendezést a szovjet biztonság párhuzamos garantálása mellett.

Az 1955. július 18-án megtartott genfi csúcstalálkozó jó alkalmat kínált ennek felvetésére. Fontos szempont volt, hogy az amerikai politika ne keltse azt a látszatot, mintha az érintettek háta mögött akarna tárgyalni Kelet-Közép-Európáról vagy hogy beletörődött az ott élők sorsába. Különálló feljegyzést készített a PPS is, melyben sürgette, hogy a State Department tegyen javaslatot a német egyesítésre, melynek megtörténte után a Szovjetunió kivonulna az NDK-ból, majd az osztrák államszerződés érvénybelépése után Romániából és Magyarországról is.¹³⁹ Egy héttel a csúcstalálkozó előtt a Nemzetbiztonsági Tanács leszögezte, hogy az osztrák államszerződést a további megállapodásokhoz vezető állomásként fogják felhasználni.¹⁴⁰

A Kelet-Közép-Európára vonatkozó tervezetek összefüggtek a Németországra vonatkozó új elképzelésekkel. Dullest egyre inkább vonzotta, hogy az Egyesült Államok leváljon Németországról, és szerződést kössön az ország NATO-n kívüli egyesítéséről. 1955-ben kész volt hozzájárulni Németországnak a semlegesség alapján történő újraegyesítéséhez a nemzetközi ellenőrzés valamilyen formája mellett, melyben a Szovjetunió is részt vett volna. Még olyan elképzelés is megfogant benne, hogy amennyiben a Szovjetuniót támadás érné, az Egyesült Államok mellé állna. Az elnöktől és külügyminiszterétől sem állt távol a gondolat, hogy kivonja az amerikai csapatokat Európából. Ennek pedig az egyesített, semleges Németország, illetve az lett volna az előfeltétele, hogy a nyugat-európaiak magukra vállalták volna saját védelmük költségeit.¹⁴¹ Egy esetleges szovjet kivonulás Kelet-Közép-Európából elősegítette volna ennek az elképzelésnek a megvalósulását. Olyan európai rendezés körvonalazódott tehát, amely egyaránt figyelembe vette volna a kontinentális hatalmak biztonságát és a Kelet-Európában megszállt országok nemzeti függetlenségét. Genfben nem hivatalos formában Eisenhower és Dulles is szóba hozta Bulgaryin szovjet miniszterelnöknek Kelet-Közép-Európa problémáját. Közölték vele, hogy az Egyesült Államok nagy jelentőséget tulajdonít ennek a kérdésnek, részben a térségből származó emigráns cso-

¹³⁸ Az Operations Coordinating Board 1955. január 5-én kelt elemzése rámutatott, hogy „a tárgyalás kivételével nem látszik lehetségesnek egy jelentős csatlós leválasztása a Szovjetunióról a háborús veszély jelentős megnövekedése nélkül”. *FRUS*, 1955–1957, Vol. XXV, 9.

¹³⁹ Memorandum by the Policy Planning Staff, 1955. NARA, RG 59, PPS, Lot File 1955, Lot File 66D, Box 64. John C. Campbell javaslata szerint, ha a Szovjetunió elfogadja a német egyesítést, kivonul Csehszlovákiából és Lengyelországból és megengedi, hogy a kelet-közép-európai országok maguk válasszák meg katonai elkötelezettségüket, az USA Anglia kivételével minden NATO-országból kivonná csapatait. Esetleg Németország, Lengyelország és Csehszlovákia el nem kötelezett státust kaphatna. Uo.

¹⁴⁰ Basic U. S. Policy in Relation to the Four-Power Negotiations, 11 July 1956. *FRUS*, 1955–1957, Vol. XXV, 46–47.

¹⁴¹ Trachtenberg, Marc: *Constructed Peace. The Making of the European Settlement 1945–1963*. Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 1999. 136–145.

portok befolyása, részben más belpolitikai megfontolások miatt. Egyben biztosították Bulgaryint, hogy nem áll szándékukban „ellenséges országok gyűrűjével körbevenni” a Szovjetuniót. Dulles a finn modell alkalmazását javasolta, de semmit sem kínált cserébe. Várható volt, hogy a szovjet politikus az egésztől hallani sem akar.¹⁴² Így a kelet-európai kérdés 1989-ig nem merült fel a világpolitikában. Az amerikai felvetés ugyan is nem volt időszerű. Hruscsov szerint a kelet-közép-európai szovjet terjeszkedés befejeztette a „kommunizmus álmait” és „megmentette” a térség népeit a „kapitalista járomtól”. Az 1989 utáni eseményeket figyelembe véve Hruscsov nem is alaptalanul attól tartott, hogy a NATO tovább terjeszkedne Kelet felé, és az európai birodalom megszilárdítását még mindig a szovjet külpolitika fontos feladatai közé sorolta.¹⁴³

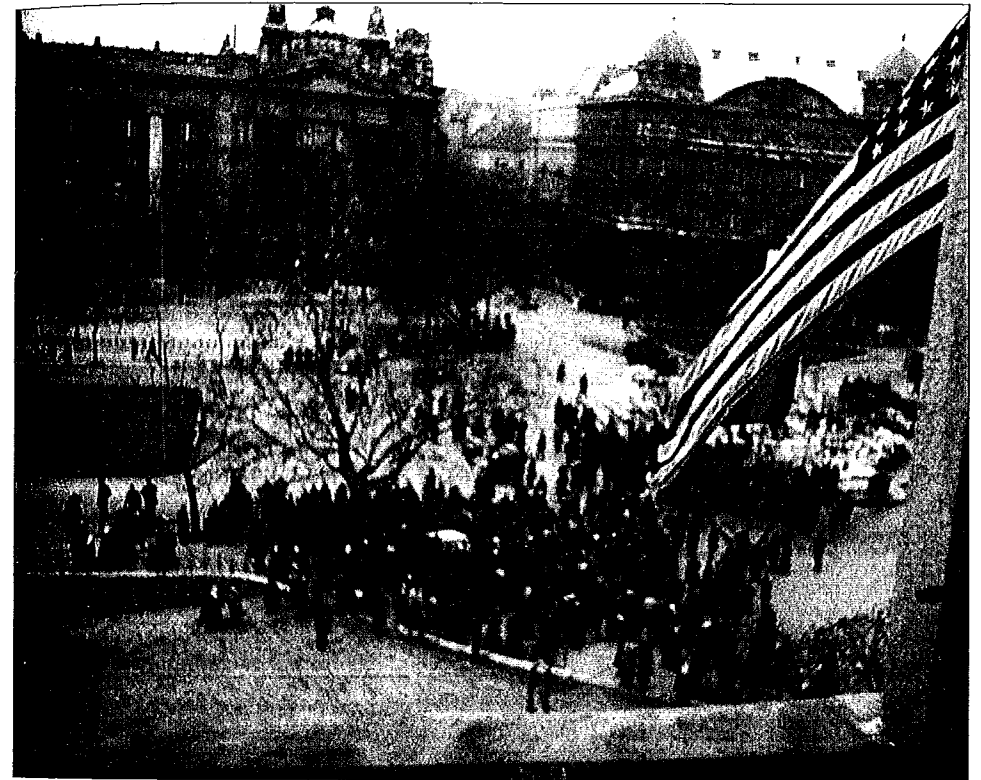
1956 júliusában tehát a Nemzetbiztonsági Tanács elvetette a tárgyalásos rendezést, amely a finn modell alkalmazását kínálta volna a Szovjetunió uralma alatt álló országoknak. Ehelyett a *szovjet tömb megosztását* és az *ellenállás támogatását* tűzte ki célul.¹⁴⁴ 1953 után két egymással összeegyeztethetetlen politikai irányvonal létezett az Egyesült Államok kelet-európai politikájában. Az egyik a *destabilizálás* volt, amely a Szovjetunió hatalmi helyzetét volt hivatott meggyengíteni, a másik pedig – és ez volt a kevésbé hangsúlyos – a *tárgyalás* politikája, amely nagyhatalmi konszenzussal kívánta átrajzolni Európa politikai térképét.

¹⁴² Marchio, James: *Rhetoric and Reality*. I. m. 247.

¹⁴³ Zubok, Vladislav: Soviet Policy Aims at the Geneva Conference of 1955. In: Bischof, Günter–Dockrill, Saki (eds.): *Cold War Respite – The Geneva Summit of 1955*. Louisiana State University Press, Baton Rouge, 2001. 55–74.

¹⁴⁴ Statement of Policy on U. S. Policy Toward the Satellite States in Eastern Europe, NSC-5608, 3 July 1956. *FRUS*, 1955–1957, Vol. XXV, 217–219.

IV. Az 1956-os forradalom és hatása az amerikai politikára

Fotó a budapesti amerikai nagykövetség épületének ablakából, 1956. november

1956. október 23-án Magyarországon kitört a forradalom. S bár igen nehéz megmagyarázni, hogy egyes országok miért tűrik a zsarnoki hatalmat s mások miért láznak fel ellene, a történetírás fontos problémája volt és marad, hogy mi váltotta ki a térség egyetlen szovjetellenes fegyveres felkelését. Nem csupán a főváros forrongott, hanem a magyar társadalom szinte minden rétege szenvedett az elnyomástól. A központilag kikényszerített „társadalmi mobilitás” még azok számára sem hozott jót, akiknek a hatalom kedvezni akart.¹ Rengeteg sérelem halmozódott fel: a megszálló, külföldi csapatok jelenléte; az állami terror, mely olykor még a szovjet rosszallást is kiváltotta; a nélkülözés; a hagyományos életformák ellehetetlenítése; az erőszakos iparosítás okozta társadalmi talajvesztettség; gazdasági igazságtalanságok; Magyarország szovjet kizsákmányolása; a nemzeti kultúra tagadása; a szabad kereskedelem és információáramlás tiltása. A Rákosi-rendszerrel a lakosság túlnyomó része idegenkedett, mivel működése eltért a hagyományoktól, s a kommunista rezsim csak a szovjet katonai erőre támaszkodva őrizhette meg hatalmát. Felmerült, hogy Nagy Imre megakadályozhatta volna-e a tömegdemonstráció fegyveres harccá eszkalálódását, ha október 23-án le tudta volna csitítani a Parlament előtt összegyűlt tömeget. Száraz, szinte szenvtelen beszéde azonban olyan csalódást okozott, mely még magasabbra korbácsolta az indulatokat.² Ez nem pusztán hiba volt Nagy Imre részéről. Egyszerűen nem ismert és nem gyakorolhatott más beszédmodot, mint a szovjet kommunisták kreált, kiüresedett bürokratikus nyelvét. Soha nem kellett tömeg előtt megszólalnia, nem kellett megtanulnia bánni a szavakkal (mely elengedhetetlen a demokratikus győzelemhez) a kommunista funkcionáriusok között. Megszokta, hogy előre megírt beszédekletet olvasott fel az álszovjetben, s mondandóját szükségszerűen egyetértő vastaps fogadta. S talán még döntőbb az a kérdés: ilyen indulatokat hogyan is csillapíthatott volna le egyetlen beszéd? Amikor az emberek tömege az utcán kívánta hallatni szavát, már nem volt olyan erő, amely visszakényszeríthette volna – némi képzavarral élve – a szovjetek palackjába az emberek szabadságvágyának szellemét.

Az amerikai vezetést – bár évek óta készült arra, hogy valamelyik csatlós államban fegyveres ellenállási harc indul – mégis váratlanul érte a magyar forradalom és szabadságharc kirobbanása.³ Az Eisenhower-adminisztráció mindenképpen reagálni akart valamilyen módon, de a katonai beavatkozást már a kezdetektől kizárta. Politikai

¹ Gyáni, Gábor: Socio-Psychological Roots of Discontent: Paradoxes of 1956. *Hungarian Studies*, Vol. 20, No. 1, (June 2006), 65–74.

² Lásd Gati, Charles: *Failed Illusions: Moscow, Washington, Budapest and the 1956 Hungarian Revolt*. Woodrow Wilson Center Press, Washington, D. C., Stanford University Press, Stanford, Calif., 2006.

³ Az 1956-os forradalom és a szovjet politika témájáról lásd például Rainer M. János tanulmányát: *Döntés a Kremlben – Kísérlet a feljegyzések értelmezésére*. In: *Döntés a Kremlben – A szovjet pártelnökség vitái Magyarországról*. 1956-os Intézet, Bp., 1996. 111–155., a magyar és a lengyel eseményekkel kapcsolatos szovjet politika együttes értelmezéséről lásd Kramer, Mark: *New Evidence on Soviet Decision-Making and the 1956 Polish and Hungarian Crisis*. *Cold War International History Project Bulletin*. Washington D. C., Issue 8–9, (Winter 1996–1997), 358–384. Kramer szerint a Kreml azért változtatta meg egyik pillanatról a másikra a be nem avatkozásról szóló október 30-i döntését, mert aggasztó események történ-

választási lehetőségei azonban korlátozottak voltak. Közéjük tartozott Kelet-Közép-Európa kérdésének tárgyalásos rendezése, amely mint lehetőség már 1953-ban, Sztálin halála után felmerült. Mint ahogy az előző fejezetben részletesen leírtam, ennek lényege az volt, hogy a biztonságra adott nyugati garanciákért cserébe feltételezték, hogy a Szovjetunió hajlandó kivonulni a kelet-közép-európai biztonsági övezetből és elfogadni egy Finnországgal megegyező státust a csatlósok számára. Az akkori amerikai vélekedés szerint a térség potenciális ugródeszkát biztosított a Szovjetunióknak egy Nyugat-Európa elleni támadáshoz,⁴ így a szovjet jelenlét felszámolása csökkentette volna a háborús veszélyt. A szovjet kivonulás reményét csillantották fel 1956-ban a magyar események. Nem véletlen, hogy Eisenhower a leverett forradalom után is úgy vélte, hogy az európai feszültség nem enyhíthető, ameddig a Szovjetunió csapatai el nem hagyják az általa megszállt területeket.⁵

Ha tehát az Egyesült Államok mérsékelni tudja a szovjet befolyást a kelet-európai országokban, megerősítheti nyugat-európai szövetségeseinek biztonságát.⁶ 1956 júliusában a Nemzetbiztonsági Tanács úgy foglalt állást, hogy a kelet-európai szovjet jelenlét állandósulása „súlyos fenyegetést jelentene Nyugat-Európa és az Egyesült Államok biztonságára”. Továbbá, az Egyesült Államok „politikai hagyományai azt diktálják, hogy minden nép jogát el kell ismerni arra, hogy függetlenséget élvezzen, és hogy maga választhassa meg kormányzati formáját. Így tehát a csatlósok felszabadítása az Egyesült Államok alapvető érdekét képezi.”⁷ Dulles 1956. október 26-án már egyenesen arról beszélt, hogy „a magyarországi felkelés jelenti mostanáig a legnagyobb veszélyt a Szovjetunió uralmára a csatlósok fölött”.⁸

Bár Washington hivatalos politikája ellentmondásban állt a lélektani hadviselés vakmerő kalandjaival és az Eisenhower-adminisztráció harcias megnyilvánulásaival, az óvatos politikának, amely felmérte a lehetőségeket, volt logikája. Az amerikai stratégia ugyanis arra a halvány reménysugárra épült, hogy amennyiben Washington kellő visszafogottságot tanúsít, Moszkva hajlandónak mutakozhat arra, hogy beleegyezzen: Magyarország nemzetközi státusát a finn vagy osztrák modell alapján határozzák meg. Ha az amerikai vezetés tudta volna, hogy a szovjet pártelnökségben milyen éles viták folynak arról, hogy miként reagáljon az eseményekre, megpróbálkozhatott volna

tek Magyarországon, valamint Anglia és Franciaország megkezdte Egyiptom bombázását. Nézetem szerint a szovjet politika hirtelen pálfordulását elsősorban a bombázás okozta.

⁴ Tipikus értékelés Kelet-Európa jelentőségéről az Egyesült Államok számára a Policy Planning Staff 1949. augusztus 25-i elemzése: U. S. Policy Toward Soviet Satellite States in Eastern Europe. *FRUS*, 1949, Vol. V, 21–26. Eszerint „ezek az államok önmagukban csak másodlagos jelentőséggel bírnak. De a jelenlegi harc körülményei között a két világ határán jelentőségük abban rejlik, hogy [...] Európa szívéig terjesztik ki a (Szovjetunió) hatalmát. Feltételezzük, hogy általános egyetértés áll fenn abban a tekintetben, hogy amíg a Szovjetunió jelentős veszélyt jelent biztonságunkra nézve, [...] célunk [...] az ezekben az országokban érvényesülő szovjet uralom megszüntetése.”

⁵ Eisenhower to Tito, NSAWDC, SF, Record No. 66140.

⁶ Idézi Mitrovich, Gregory: *Undermining the Kremlin*. I. m. 39–40.

⁷ National Security Staff Study. Annex to NSC 5608, 8 July 1956. US Policy Towards the Satellites of Eastern Europe. *FRUS*, 1955–1957, Vol. XXV, 199.

⁸ Memorandum of Discussion of the 301st Meeting of the National Security Council, 26 October 1956. *FRUS*, 1955–1957, Vol. XXV, 296.

azzal, hogy a katonai beavatkozást szovjet részről ellenzők tábora mellé áll, és engedményeket helyez kilátásba a politikai megoldás érdekében. Washington azonban *kénytelen volt találgatásokra hagyatkozni* a szovjet vezetés dilemmáit illetően. Feltűnő azonban az is, hogy a szovjet vezetés vitáiban egyetlen szót sem vesztegettek arra, hogy mi lenne a nyugati hatalmak reakciója a forradalom erőszakos leverésére. Minden bizonnyal tudták, hogy az Egyesült Államok tart a szovjet nukleáris ütőerőtől, és ezért semmit sem fog tenni a magyarok megsegítésére.

Washingtonban abban reménykedtek, hogy fokozódni fog az elégedetlenség a szovjet zóna országaiban, de teljesen felkészületlenek voltak egy olyan nyílt, fegyveres felkelésre a Szovjetunió ellen, mint amilyen Magyarországon történt. Már korábban az amerikai vezetés meggyőződésévé vált, hogy egy fegyveres felkelés nemcsak kudarcot vallana, hanem súlyos tragédiába is torkollhat.⁹ Ennek megfelelően a forradalom kitörésekor Dulles kifejtette, hogy az Egyesült Államoknak Magyarország békés átalakulását kell támogatnia. Október 25-én a következőket táviratozta a belgrádi amerikai nagykövetségnek: „Akárcsak Lengyelországban, szívesen látjuk, ha egy nemzet lépéseket tesz a nemzeti függetlenség, illetve a szovjet uralom alól történő felszabadulás irányában... Mindazonáltal nehezen elképzelhető, hogy fegyvertelen emberek, bármennyire hősiessé legyenek is, miként lehetnének képesek arra, hogy legyőzzék a szovjet tankokat. Ilyen körülmények között arra kell törekednünk, hogy a lehető legkisebbre csökkentsük a vérontást, és hogy visszatartsuk a Nagy-Kádár-rezsimet a megtorlástól... és arra kell ösztönöznünk, hogy gyors demokratizálódást hajtson végre.”¹⁰ Lengyelországra vonatkoztatva ugyan, de hasonló, Magyarországra is érvényes gondolatokat fogalmazott meg Eisenhower október 24-én is: „A felszabadulás napját minden bizonnyal el kell halasztani ott, ahol a fegyveres erő miatt egy ideig öngyilkosság a tiltakozás.”¹¹ Egy televízió által is közvetített beszédében az elnök október 21-én kizárta az amerikai fegyveres beavatkozás lehetőségét Lengyelországban.

⁹ 1953-ban a State Department magas beosztású tisztviselői azt az álláspontot fejtették ki, hogy „a Moszkva által ellenőrzés alatt tartott területeken esetlegesen bekövetkező fegyveres felkelések kudarcra vannak ítélve és egy ilyen eredmény akár a kérdéses nemzetek biológiai megsemmisülésével végződhet”. Memorandum of Conversation with Polish émigrés, 20 March 1953. NSAWDC, SF, Record No. 66171. Egy 1956. január 14-én készült feljegyzésben Francis B. Stevens, a State Department kelet-európai ügyekkel foglalkozó irodájának vezetője és Robert F. Delaney, a USIA Soviet Orbit Division, Office of Policy and Program munkatársa kifejtette, hogy az amerikai politikának egy esetleges magyar felkelés kapcsán ugyanolyannak kell lennie, mint a kelet-berlini felkeléskor 1953-ban. Leszögezték, hogy az USA nem provokálhatja ki „teljesíthetetlen ígéretekkel és jelszavakkal a disszidens elemek idő előtti felkelését, amely azok megsemmisülésével járhat”. *FRUS*, 1955–1957, Vol. XXV, 10–11.

¹⁰ Dulles to the American Embassy in Belgrade, 25 October 1956. NARA, RG 59, General Records of the Department of State, Decimal Files 764.00/10-2556. 1950-ben hasonló szellemben nyilatkozott: „az emberek fegyvertelenek, az erőszakos felkelés reménytelen. Sőt rosszabb, mint reménytelen, mivel mélysárláshoz vezetne.” Preussen, Ronald W.: *Walking a Tightrope in the Twilight: John Foster Dulles and Eastern Europe in 1953*. Unpublished paper prepared for the conference “Europe and the Cold War” November 1998 at the Sorbonne, Paris. A „Europe and the Cold War” című, 1998 novemberében a párizsi Sorbonne egyetemen megrendezett konferenciára készült előadás.

¹¹ Eisenhower, Dwight D.: *Waging Peace, 1956–1961. The White House Years*. Vol. II. Doubleday and Company Inc., Garden City, New York, 1965. 63.

Elsőként az elnök ítélte el az október 23-i szovjet beavatkozást és szimpátiáját fejezte ki a magyar nép iránt, bár az angol nyelvű megfogalmazásban használt *deplore* szó sajnálkozásként is fordítható, ami tompíthatta a Szovjetunióhoz intézett üzenetének életét.¹² Dulles ugyanakkor örömeinek adott hangot, hogy az Egyesült Államoknak sikerült életben tartania a „szabadság iránti vágyat” a szovjet tömbön belül, és hogy „a hatalmas kommunista tömb összeomlóban van”.¹³ Mivel – mint jeleztem már – Washington számára nem állt rendelkezésre megbízható értesülés a magyarországi eseményekről és Moszkva reagálásáról, az amerikai kormány nem tehetett mást, mint igyekezett megakadályozni, hogy Moszkva végső csapást mérjen a forradalomra. Ugyanakkor Eisenhower és Dulles is fontosnak tartotta, hogy ne keltsenek olyan benyomást a kelet-európaiakban, hogy „kiárúsítják őket vagy a hátuk mögött alkudoznak gyűlölt elnyomóikkal”.¹⁴

Október 26-án összeült a Nemzetbiztonsági Tanács a megfelelő stratégia kidolgozására. Harold Stassen elnöki tanácsadó azt javasolta, hogy országa haladéktalanul tudassa Moszkvával: Magyarország, illetve Kelet-Európa többi részének függetlensége semmilyen módon nem veszélyeztetné a szovjet biztonságot.¹⁵ Bár a grémium ezt elutasította, Stassen javaslatának támogatói meggyőzték Eisenhowert, hogy az Egyesült Államok indítványozza az osztrák modell alkalmazását a magyarkérdés megoldására, amely garantálná Magyarország függetlenségét és szerintük kielégítené a szovjet biztonsági igényeket is.¹⁶ Ez a stratégia a State Department tervező részlegének már idézett 1953-as elgondolásaira épült, nevezetesen hogy a Szovjetunió „csupán” ütközőzóna gyanánt van szüksége Kelet-Közép-Európára. Abban az esetben tehát, ha kielégítő módon biztosítanak Moszkva védelmi igényeit, megvalósulhatna a térség felszabadulása. Három nappal később, október 29-én a külügyminisztérium politikai tervező osztálya is megerősítette ezt az elgondolást azzal, hogy amennyiben Washington elismeri „a Szovjetunió legitim érdekeit ebben a térségben”, elkerülhető lenne a szovjet katonai beavatkozás, és elérhetővé válna a magyar függetlenség.¹⁷ Stassen utólag úgy magyarázta az amerikai álláspontot, hogy az Egyesült Államok esélyt akart adni az oroszoknak, hogy visszaadják Magyarország szuverenitását, miután biztosították őket arról, hogy a magyarok NATO-tagsága politikailag kizárt. Úgy érezte, hogy

¹² „Az Egyesült Államok elítéli azon szovjet katonai erő beavatkozását (sajnálkozását fejezi ki miatta), amelyeket a párizsi békeszerződés alapján vissza kellett volna vonni, és melynek a magyarországi jelenléte, amint most kiderült, nem Magyarország védelmét szolgálja külső fegyveres agressziótól, hanem azt, hogy tovább folytatódjék Magyarország megszállása egy idegen kormány erői által a saját céljaira.” Uo. 65–66.

¹³ Idézi Kovrig, Bennett: *Of Walls and Bridges: The United States & Eastern Europe*. NYU Press, New York, 1991. 89.

¹⁴ Uo. 95.

¹⁵ Lásd Békés, Csaba: *The 1956 Hungarian Revolution and World Politics. Working Paper*, No. 16. *Cold War International History Project*, Woodrow Wilson International Center for Scholars, Washington D. C. 1996. 15.

¹⁶ Uo. 15.

¹⁷ Policy Planning Staff Position Paper, 29 October 1956. NARA, RG 59, PPS, Lot File 66D487 1956, Box 80.

Moszkva képtelen lenne elfogadni, ha a „Vörös Hadsereget” teljesen kiebrudalnák Magyarországról.¹⁸

Stassen feltételezte, hogy a fenti javaslatot kedvezően fogadná Zsukov, aki akkori vélekedése szerint „nyilvánvalóan vonakodik attól, hogy nagyobb számban telepítse a Vörös Hadsereget a Balkánra a helyi lakosság kordában tartása céljából, de valószínűleg nem lenne képes megakadályozni a [szovjet csapatok] telepítését, ha belső ellenzéke a Magyarországon létesítendő bázisok rémével stb. állhat elő, illetve ezeknek a balkáni [sic!] országoknak a NATO-hoz való csatlakozásával”.¹⁹ Stassen ugyanakkor úgy vélte, hogy Dulles megnyilvánulásai nem kellően egyértelműek a szovjet biztonság érdekeit illetően. Eisenhower arra kérte külügyminiszterét, hogy írjon egy nyilatkozatot arról, hogy az Egyesült Államok hajlandó tekintetbe venni a Szovjetunió védelmi szempontjait, de Dulles végül nem fogalmazott ilyen egyértelműen és erről csak annyit mondott: országa nem tekint potenciális szövetségesként a kelet-európai országokra.²⁰ Hozzátette viszont, hogy az Egyesült Államok kívánsága az, hogy az ottani népek visszanyerjék szuverenitásukat és függetlenségüket.²¹ Dulles, illetve az elnök közötti nézetkülönbség megnyilvánulása volt ez, hiszen Eisenhower elfogadta volna Kelet-Közép-Európa el nem kötelezett státusát, míg Dulles már korántsem találta ezt olyan vonzónak. Mindazonáltal utasították Bohlen moszkvai nagykövetet, hogy hívja fel a szovjet vezetés figyelmét Dulles beszédének erre a kulcsfontosságú részére (mármint arra, hogy Washington nem tekinti potenciális szövetségeseknek a kelet-európai országokat). Ezt Bohlen október 29-én egy fogadáson meg is tette. Mivel másnap az SZKP Elnöksége a be nem avatkozás mellett döntött, nem elképzelhetetlen, de nem is bizonyítható, hogy Bohlen mondandója valóban kedvező hatást gyakorolt a szovjet döntéshozatalra.²² Végül az elnök maga is megismételte Dulles kijelentését egy október 31-én elmondott beszédében, amelyben gazdasági segítyt is felajánlott Magyarország számára.²³

Az ENSZ Biztonsági Tanácsa október 27-én napirendre tűzte a 24-i szovjet intervenció ügyét a világszervezet alapokmányának 34. cikkelye alapján. Kós Péter, aki ekkor már Magyarország ENSZ-megbízottja volt, tiltakozott, ami megnehezítette a nyugati hatalmak helyzetét. A Szovjetuniót képviselő Arkagyij Szoboljev azzal indokolta országa eljárását, hogy Magyarország nem teljesítette kötelezettségét a „fasiszta mozgalmak elfojtására”, amit az 1947-es párizsi békeszerződés előírt. A britek és az amerikaiak az ENSZ elveinek megsértéséről beszéltek, de nem említették, konkrétan melyik pontról van szó. Sir Pearson Dixon, Nagy-Britannia ENSZ-nagykövete a békeszerződésnek arra a részére utalt, amely garantálta Magyarország számára a demokratikus szabadságjogok gyakorlását, de a kézzelfogható bizonyítékok hiánya gyengítette a vádakát.

¹⁸ Interview with Harold Stassen on J. F. Dulles, NSA WDC, SF, Record No. 64493.

¹⁹ Memorandum by the Special Assistant to the President, NSA WDC, SF, Record No. 64493.

²⁰ Lásd erről Békés Csaba: *Az 1956-os forradalom a világpolitikában*. 1956-os Intézet, Bp., 1996.

²¹ A beszédet lásd *FRUS*, 1955–1957, Vol. XXV, 318.

²² A szovjet pártelnökség vitáinak egyik érdekes jellemzője volt, hogy – mint már említettem – egyáltalán nem foglalkoztak a várható amerikai reakcióval.

²³ Eisenhower, Dwight D.: *Waging Peace, 1956–1961*. I. m. Vol. II. 80. Kovrig, Bennett: *Of Walls and Bridges*. I. m. 95.

A vitát Szoboljev uralta, aki azzal vádolta az amerikaiakat, hogy „Hitler kollaboránsai” mellé álltak. Ezen a ponton Henry Cabot Lodge, az USA állandó ENSZ-képviselője elvesztette a nyugalmát. Kijelentette, „elfogadhatatlannak tartja, hogy asszonyok és gyermekek gyilkosai ujjal mutogatnak azokra, akik karácsonyi csomagokat küldenek”. Végül a vita eredménytelenül végződött, de valamelyest derűlátó felhanggal: hír érkezett, hogy a szovjet csapatok kivonulóban vannak Budapestről.²⁴

Október 30-án az SZKP Elnöksége valóban állást foglalt arról, hogy kivonja erőit Budapestről, és kifejezte a szovjet kormány tárgyalási készségét a magyar kormánnyal. Közvetlenül az SZKP Elnökségének ülése előtt, egy fogadáson Zsukov marsall nyugati nagykövetség jelenlétében fejtegetésekbe kezdett a magyarkérdésről. Ennek során szóba hozta Lengyelországot és félreérthetetlen utalással a magyarországi válság lehetséges kimenetelére kijelentette, Moszkva ugyan önmegtartóztató magatartást tanúsított, de „eltaposhatta volna őket [mármint a lengyeleket], mint a legyet”.²⁵ Az SZKP Elnökségének vitája során azonban a marsall a szovjet egységek budapesti kivonása mellett foglalt állást. Zsukov még aznap egy késő esti fogadás során tájékoztatta Bohlen nagykövetet a csapatkivonásról szóló döntésről.²⁶ Egyes megfigyelők számára úgy tűnt, hogy a szovjet pártelnökség október 30-i határozata a magyar fővárosból történő kivonulásról és arról, hogy újratárgyalják a Szovjetunió kelet-közép-európai jelenlétét, egy új korszak kezdetét jelenti. Így például az indiai kormány „szilárdan hitt abban, hogy amikor a szovjetek bejelentették, hogy visszavonják csapataikat, akkor teljes mértékben ki akartak vonulni”.²⁷ Hasonlóan vélekedtek a moszkvai francia nagykövetségen is, szerintük az október 30-i nyilatkozat fényében a Szovjetunió készen látszik lemondani gazdasági és „bizonyos feltételekkel” katonai birodalmáról is Kelet-Közép-Európában.²⁸

Ebben a pillanatban a látszat azt mutatta, hogy bevált az amerikai stratégia. Október 30-án Eisenhower derűlátóan nyilatkozott Edward Wailesnak, az újonnan kijelölt budapesti amerikai követnek, hogy ha Kelet-Európa semleges és független lesz, egy konstruktívabb korszak köszönt majd a világpolitikára.²⁹ A State Department egy szigorúan titkos feljegyzése a budapesti amerikai külképviselet jelentését idézte, amely arról számolt be, hogy a szovjetek kivonultak a magyar fővárosból. A külügy feljegy-

zése rámutatott: az a tény, hogy mindez túlzott nyugati nyomás nélkül ment végbe, „a népi mozgalom hatalmas erejére mutat, amely nyilvánvalóan nagy hatást gyakorol a szovjet politikára. [...] Nyilvánvaló, hogy a szovjetek mérlegelik, hogy rövidesen távoznak Magyarországról.”³⁰ Kedvezőnek tartották a helyzetet a vezérkari főnökök is, hiszen úgy vélték, hogy az oroszok amerikai katonai beavatkozás nélkül is kivonulnak. Még november 2-án, két nappal azt követően, hogy a moszkvai vezetés az október 30-i döntést megváltoztatva a fegyveres beavatkozás mellett döntött, Bohlen úgy vélte, hogy a szovjetek nem készülnek katonai akcióra és megpróbálnak időt nyerni. Annak alapján, amit Zsukovtól és Dmitrij Sepilovtól hallott, azt a következtetést vonta le, hogy „a szovjet döntése az, hogy a végsőig kitart a Nagy-kormány mellett... és ezzel megpróbálja elkerülni Magyarország teljes katonai megszállását.”³¹

Abban a hitben, hogy a magyarországi szovjet intervenció közvetlen veszélye nem áll fenn, november 1-jei ülésén a Nemzetbiztonsági Tanács a sürgősebb problémát jelentő *szezei válságra* összpontosított. Nagy-Britannia és Franciaország október 24-én a franciaországi Sèvres-ben lezajlott titkos konferencián megállapodott Izraellel, hogy az utóbbi megtámadja Egyiptomot, és a konfliktust a két európai hatalom arra használja majd fel, hogy helyreállítsa a Szezei-csatorna fölött gyakorolt ellenőrzését. Ennek megfelelően Izrael, amely 1948 óta technikailag háborúban állt az ott el nem ismerő Egyiptommal, október 29-én megindította a támadást. Ezt követően az előzetes forgatókönyv szerint London és Párizs közös ultimátumot juttatott el az egyiptomi, illetve az izraeli vezetésnek, és invázióval fenyegették meg őket abban az esetben, ha nem vonulnak vissza. Az előre megkomponált koreográfia szerint London és Párizs kihasználta az alkalmat, hogy megszállja a Nasszer által államosított csatornát. Dulles felháborodva jelentette ki, „pontosan akkor, amikor a szovjet tábor omladozik, és rámutathattunk volna a Kelet és Nyugat közötti különbségre, a Nyugat hasonló szituációt produkál”.³² Egy nappal korábban, vagyis a támadásra vonatkozó moszkvai döntéssel egy időben a Nemzetbiztonsági Tanács még feltételezte, hogy „nemzeti kommunista kormányok” jöhetnek létre Kelet-Európában. E folyamat magyarországi előmozdítására az Egyesült Államok előtt három lehetőség állt: 1. nyomást gyakorolni a Szovjetunióra az ENSZ-en és a nyilvánosságon keresztül; 2. a felkelők titkos vagy nyílt fegyveres akcióval történő támogatása; 3. elérni a szovjet csapatkivonást és Magyarország semlegességét az osztrák modell alapján.³³ Novem-

²⁴ Archives diplomatiques du Quai d'Orsay, Europe 1944–1960, Hongrie, Vol. 62, Folio 207–216.

²⁵ Bohlen to the Secretary of State, 30 October 1956. NSAWDC, SF, Record No. 65692. Zsukov szavaira a francia ügyvivő is felfigyelt, és ugyanazt a kifejezést hallotta: „écraser comme les mouches”. In: *Documents Diplomatiques Français*, 1956. Tome 3, (24 octobre–31 décembre). Ministère des Affaires Étrangères, Commission des Publications des Documents Français, 82–83.

²⁶ The Embassy in the Soviet Union to the State Department, 30 October 1956. 22 óra, *FRUS*, 1955–1957, Vol. XXV, 346–347.

²⁷ Az információ a moszkvai indiai követtől, Krisna Menontól származott. The American Legation in Budapest to the Department of State, 8 January 1957. NARA, RG 59, General Records of the Department of State, Central Files 611.64/1-857.

²⁸ „L'URSS paraît disposée, dans la déclaration de 30 Octobre à renoncer à l'empire économique et, sous certaines conditions, à l'empire militaire qu'elle exerçait sur les états satellites depuis la fin de la guerre.” Archives diplomatiques du Quai d'Orsay, Europe, 1944–1960, Vol. 116, fol. 39.

²⁹ Idézi Békés Csaba: Az Egyesült Államok és a magyar semlegesség 1956-ban. In: Bak János et al. (szerk.): *Évkönyv 1994*. 1956-os Intézet, Bp., 1994. 165–178: 176.

³⁰ State Department Memorandum, 31 October 1956. NSAWDC, SFC, Record No. 65283.

³¹ Bohlen to the Secretary of State, 2 November 1956. NARA, RG 59, 764.00/11-256. November 1-jén a budapesti angol követ már arra a következtetésre jutott, hogy a szovjetek „meggondolták magukat és fegyveres erővel csapnak le az országra”. Fry to the Foreign Office. In: Haraszti-Taylor, Éva (ed.): *The Hungarian Revolution of 1956: A Collection of Documents from the British Foreign Office*. Astra Press, Nottingham, 1995. 155–156.

³² A szezei válságról lásd Hahn, Peter L.: *The United States, Great Britain and Egypt, 1945–1956. Strategy and Diplomacy in the Early Cold War*. North Carolina University Press, Chapel Hill–London, 1991. 231.

³³ Draft Statement of the Planning Board of the National Security Council – U.S. Policy on the Developments in Poland and Hungary, NSC 5616/1, 31 October 1956. *FRUS*, 1955–1957, Vol. XXV, 354–359.

ber 2-ára nagyot változott a helyzet, ekkor Hoover külügyminiszter-helyettes már arról beszélt, hogy „elveszítjük a magyarországi helyzetet [sic]”.³⁴

Magyarország kommunista vezetése később azzal vádolta az amerikaiakat, hogy titkos katonai segítséget nyújtottak a forradalmároknak, de ez a vád – mai tudásunk szerint – alaptalan. A *Red Sox/Red Cap* fedőnevű akcióterv keretein belül, amelyet az *Office of Policy Coordination* dolgozott ki, München környékén kelet-európai menekülteket képeztek ki, hogy félkatonai csoportokat lehessen eljuttatni a csatlós országokba a szovjet megszállás elleni esetleges nemzeti felkelések támogatására. Az OPC vezetője, Frank Wisner ugyan fel akarta használni ezeket az egységeket a magyar forradalom támogatására, de végül erre nem került sor.³⁵ Washington mindenesetre határozottan elutasította a beavatkozást, amikor a spanyol kormány erre vonatkozó javaslatot tett.³⁶ Az történt ugyanis, hogy Habsburg Ottó egy közvetítőn keresztül kapcsolatba lépett Francisco Franco spanyol diktátorral, és segítséget kért a magyar forradalmárok számára. Madridban döntés született, hogy november 4-én önkéntes egységet indítanak útra a Kék Hadosztály korábbi parancsnokának vezetésével.³⁷ 1956. november 6-án Alberto Martin Artajo spanyol külügyminiszter közölte Cabot Lodge-dzal, hogy kormánya „kész fegyveres erőket küldeni Magyarországra”. Javasolta, hogy az USA küldjön „két repülő Spanyolországba, amelyeket megraknának fegyverekkel és eljuttatnák Magyarországra. Utasítást kapott Francótól, hogy vesse föl ezt az ügyet.” Washington válasza egyértelmű volt: „az Egyesült Államok kormánya a jelen körülmények között nem nyújthat sem nyílt, sem titkos támogatást magyarországi katonai beavatkozás számára” (kiemelés az eredetiben). Továbbá a State Department reményét fejezte ki, hogy Madrid nem tesz elhamarkodott lépéseket az Egyesült Államokkal való konzultáció nélkül, „közös célunk és kötelezettségünk, a nemzetközi béke megőrzésének okán”. Biztosították a spanyol diktátort, hogy az ENSZ keretein belül megteszik a megfelelő intézkedéseket.³⁸ A State Department tehát hú maradt ahhoz az állásponthoz, amelyet az elejétől fogva képviselt. Ugyanakkor hozzá kell tenni, hogy a titkos hadműveletekre vonatkozó amerikai iratanyag még nem kutatható. Az OCB már idézett dokumentumai pedig azt jelzik, hogy az amerikai vezetés fel akart készülni arra, hogy egy kelet-európai forradalom esetén képes legyen államcsínyt végrehajtani a kommunista vezetéssel szemben.

A szovjet intervenció megelőzése érdekében a Nemzetbiztonsági Tanács továbbra is azt javasolta, hogy biztosítani kell a Szovjetuniót arról, hogy az Egyesült Államok nem tekinti Magyarországot lehetséges szövetségének. Október 31-én a Nemzet-

³⁴ The Acting Secretary's Staff Meeting, 2 November 1956. *FRUS*, 1955–1957, Vol. XXV, 364.

³⁵ Kovrig, Bennett: *Of Walls and Bridges*. I. m. 79., 92.

³⁶ Marosy Ferenc volt madridi követ Habsburg Ottó nevében november 4-én felkérte Francót, küldjön segítséget a magyar szabadságharcosoknak. Franco még aznap éjjel minisztertanácsot hívott össze, melyen elhatározták önkéntes hadsereg kiküldését Magyarországra. Lásd erről Borbándi Gyula: *Magyarok az Angol Kertben – A Szabad Európa Rádió története*. Európa, Bp., 1996. 225.

³⁷ Uo. 225.

³⁸ Lodge's Talk with the Spanish Foreign Minister, 6 November 1956. NARA, RG 59, General Records of the Department of State, Decimal Files 764.00/11-656.; Fischer Howe to the Acting Secretary of State (Hoover), 8 November 1956. Uo. 764.00/11-856.; The Acting Secretary of State to the US Embassy in Madrid, 8 November 1956. Uo. 764.00/11-856.

biztonsági Tanács magáévá tette a politikai tervező osztály ötletét: indítványozzanak kölcsönös csapatkivonást Európában, cserébe a szovjet tömb országainak a semlegeségéért.³⁹

1956. november 1-jén Nagy Imre semlegesnek nyilvánította Magyarországot, válaszul arra, hogy újabb szovjet csapatok lépték át a magyar határt. A britek és a franciák, akik el akarták terelni ezzel a figyelmet saját egyiptomi vesszőfutásukról, lelkesen támogatták Nagy kezdeményezését. London utasította ENSZ-megbízottját, hogy próbálja elfogadtatni Magyarország semlegességét, de ne erőltesse annak garantálását. A szuezi „nehézségek” miatt Dixonnak „el kellett érnie, hogy amerikai kollégája lépjen fel kezdeményezően” és „szoros, szilárd támogatásban kellett részesítenie”.⁴⁰ November 2-án Franciaország részéről Cornut-Gentile hasonló megbízatást kapott. Támogatnia kellett a magyar semlegességet és azt, hogy a magyar nép „szabad választáson fejezhessen ki véleményét a jövőről”.⁴¹ Cabot Lodge számára azonban ezzel ellentétes instrukció érkezett. Dulles utasította, hogy „tegyen meg minden tőle telhetőt annak érdekében, hogy eltántorítsa a franciákat egy érdemi határozati javaslat benyújtásától a [november 2-i] esti ülésen”.⁴² Abban az esetben, ha a franciák mégis benyújtották volna a javaslatukat, Lodge-nak el kellett volna érnie, hogy halasszák el a szavazást azon az alapon, hogy az ENSZ nem kellően tájékozott a magyarországi helyzetről. Mivel Dulles „nyilvánvaló” okokra hivatkozott, csak találgatni lehet, hogy melyek voltak a „nyilvánvaló okok”. Elképzelhető, hogy a magyarázat a külügyminiszter semlegesség iránti viszolygásában rejlik.⁴³ Talán nem akarta védekezésre kényszeríteni a Szovjetuniót. Washington viszonya Párizssal és Londonnal feszült volt, Moszkvával közösen ítélte el a szuezi akciót. De az sem kizárt, hogy a magyar semlegesség napirendre tűzése felvetette volna Németország semlegességének kérdését is, amit az Egyesült Államok nem kívánt megvitatni.⁴⁴ Ez az epizód azokat a véleményeket támasztja alá, me-

³⁹ NSC 5616/1, *FRUS*, 1955–1957, Vol. XXV, 354–359.

⁴⁰ Draft to the UK Delegation in New York by the Foreign Office, 2 November 1956. Haraszi-Taylor, Éva: *The Hungarian Revolution of 1956*. I. m. 161.

⁴¹ *Documents Diplomatiques Français*, I. m. Tome 3, 159. A francia határozati javaslat „felhívta” a moszkvai kormányt, hogy „vonja ki csapatait Magyarországról”, illetve hogy „ismerje el és tartsa tiszteletben a magyar semlegességet”. The US Mission in New York to the Secretary of State, 2 November 1956. NARA, RG 59, General Records of the Department of State, Decimal Files 764.00/11-256.

⁴² Dulles to USUN New York, 2 November 1956. NARA, RG 59, General Records of the Department of State, Decimal Files 764.00/11-256. Lásd még Pruden, Caroline: *Conditional Partners: Eisenhower, the United Nations and the Search for a Permanent Peace*. Louisiana State University Press, Baton Rouge, 1998. 243. Pruden szerint Eisenhower és Dulles attól tartott, hogy a brit-francia határozati javaslat elterelné a figyelmet Szezezről.

⁴³ Egy Stassennel folytatott megbeszélésen kételyét fejezte ki, hogy szabad-e felajánlani a kelet-európai országok osztrák típusú semlegességét. Memorandum of Conversation Between Dulles and the Director of Foreign Operations, 26 October 1956. *FRUS*, 1955–1957, Vol. XXV, 305.

⁴⁴ A State Department főosztályvezető-helyettese, Burke C. Elbrick arról tájékoztatta Manlio Brosio olasz nagykövetet, hogy a „semlegesség kényes kérdés, mivel óhatatlanul Kelet-Németország kérdésének mérlegeléséhez és Németország egészének egyesítéséhez vezet. [...] Azonban [...] az USA-nak nem áll szándékában cordon sanitaire-t húzni a Szovjetunió köré és nem várjuk el, hogy a csatlósok, amennyiben megváltozik a helyzetük, a Szovjetunió ellen foglaljanak állást.” 27 December 1956. NARA, RG 59, General Records of the Department of State, Decimal File 764.00/12-2756.

lyek szerint az elnök és külügyminisztere ódzkodtak a semlegességtől,⁴⁵ bár készek lettek volna közvetlenül tárgyalni róla Moszkvával. Bármilyen lehetett is Dulles indoka, elszalasztották az alkalmat, hogy elítéljék a Szovjetuniót. A semlegesség megvitatására nem került sor, holott egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a forradalom „vesztésre áll”, ami sürgette, hogy az ottani eseményekre irányítsák a közvélemény figyelmét.⁴⁶

November 4-én a szovjet tankok bevonultak Budapestre, hatalomra segítették Kádár Jánost és Moszkvában kijelölt kormányát. Bibó István államminiszter még aznap reggel 6 óra 42 perckor felkereste az amerikai követséget és jegyzéket adott át, amelyben kérte, hogy az Egyesült Államok szólítsa fel a Szovjetuniót csapatainak kivonására Magyarországról. Erre még aznap délután sor került. Ezzel párhuzamosan Lodge ENSZ-nagykövet, miután kemény szavakkal elítélte a szovjet agressziót, határozati javaslatot nyújtott be. Ebben felszólította a Szovjetuniót, hogy tartózkodjék a magyar nép elleni mindennemű támadástól, a magyar belügyekbe történő fegyveres beavatkozástól, és hogy késedelem nélkül vonja ki csapatait a magyar területekről. Egyben felkérte az ENSZ főtitkárát a magyarországi helyzet kivizsgálására, és hogy tegyen jelentést a Közgyűlésnek a külföldi beavatkozás leállításának módjáról. Bár a Szovjetunióhoz intézett felszólítás hatástalan maradt, az ENSZ illetékességének megállapítása a magyar helyzet rendezésében lehetővé tette a diplomáciai nyomásgyakorlást a Kádár-rezsimre, ami idővel kikényszerítette a megtorlások beszüntetését.

A JANUS-ARCÚ AMERIKAI POLITIKA

Az amerikai tétlenség több okkal is magyarázható. A megbízható információk hiánya – ismétlem – minden bizonnyal ezek közé sorolható. Mostani tudásunk szerint Washington nemcsak a magyarországi, hanem a lengyel és a szuezi események is váratlanul érték. A State Department vezetésének november 2-i megbeszélésén Robert Murphy arról panaszkodott, hogy a hírszerzés mindhárom krízis esetében képtelen volt megjósolni az eseményeket.⁴⁷ Különösen ékes bizonyítéka volt ennek, hogy a Nemzetbiztonsági Tanács június 27-i jelentése kizárta a nyílt, tömeges felkelés lehetőségét Magyarországon.⁴⁸

A szakmailag jól működő hírszerzés hiánya azonban csak része volt a problémának. A Suezben történtek is akadályozták, hogy az Egyesült Államok megfelelően reagáljon az eseményekre. Nem feltétlenül azért, mert Suez „elterelte a figyelmet”

⁴⁵ Bischof, Günter–Ambrose, Stephen (eds.): *Eisenhower – A Centenary Assessment*. Louisiana State University Press, Baton Rouge, 1995. 11.

⁴⁶ The Acting Secretary's Meeting, 2 November 1956. *FRUS*, 1955–1957, Vol. XXV, 364.

⁴⁷ Uo.

⁴⁸ NSAWDC, SF, Record No. 62596. Nem az USA volt az egyetlen, amely téves előrejelzésekre alapozott. A francia külügyminisztérium elemzése szerint „Jelenleg nem állapítható meg, hogy a magyar nép lesz-e annyira elszánt, hogy [...] hasonló bátorságról tegyen tanúbizonyságot, mint a poznańi munkások.” Archives diplomatiques du Quai d'Orsay, Europe, Hongrie 1944–1960, Vol. 88.

Magyarországról, mint ahogy azt többen feltételezik,⁴⁹ hanem inkább azért, mert megnehezítette a Szovjetunió elleni diplomáciai fellépést. A külügyminiszter vezérkarának október 31-i ülésén Dulles hangsúlyozta, „nem akarja, hogy a közel-keleti események eltereljék a figyelmet annak a kritikus fontosságáról, hogy kövessük a magyarországi helyzetet és megtegyük a megfelelő lépéseket”.⁵⁰ A későbbi elnök, Richard Nixon utólag elmondta, hogy „nem lehetett a magyarországi szovjet intervenció miatt panaszkodni, miközben a britek és a franciák éppen azt a pillanatot választották, hogy beavatkozzanak (Gamal Abdel) Nasszer ellen”.⁵¹

Egy másik tényező, amely nyilvánvalóan befolyásolta Washington magyarországi politikáját, az a Nagy-kormány, és személy szerint a reformer miniszterelnök iránti *bizalmatlanság* volt. Sőt – Władysław Gomułka-val ellentétben – Nagy iránt Washingtonban nyílt ellenszenvvel viseltettek, és ez csak a november 4-i szovjet beavatkozás után változott meg. Az amerikaiak averziója még Nagy Imre első miniszterelnökségére nyúlt vissza. Washingtonban akkor úgy értékelték az új irányvonalat, hogy az nem több taktikázásnál, amely nem javított a gazdaságon és a lakosság rokonszenvét sem nyerte el (mint említettük, az amerikaiak értékelése az első Nagy-kormány gazdaságpolitikájáról ugyanolyan negatív volt, mint a szovjeteké). A budapesti amerikai követség lesújtó véleményt alkotott Nagy miniszterelnökségének szűk két esztendejéről: „a magyarok ugyanolyan ellenszenvvel viseltetnek a rendszerrel szemben, mint június 23. előtt, és legalább olyan szívesen, ha nem szívesebben adnak ennek nyíltan hangot, és folytatnak passzív ellenállást az állammal szemben.”⁵² Hivatali idejében – a román vezetéssel ellentétben – Nagy még apró gesztust sem tett, hogy javítsa Magyarország kapcsolatait az Egyesült Államokkal, és Washingtonban nem igazán sajnálkoztak, amikor 1955-ben elmozdították őt pozíciójából. Hozzá kell azonban tenni: az amerikai követség ugyanakkor megállapította, hogy Rákosihoz képest Nagy liberálisabb, függetlenebb irányvonalat képvisel. Október 29-én Dulles egy telefonbeszélgetés során mégis arról szólt, hogy a Nagy-kormány nem tartozik azok közé, amelyekhez „azt akarjuk,

⁴⁹ Gyakran elhangzik ennek kapcsán, hogy a szuezi válság, amely a magyar végkifejlettel párhuzamosan tört ki, fontosságával elhomályosította a magyar forradalmat. Bizonyítékként használják fel, hogy miután a Nemzetbiztonsági Tanács november 1-jén meghallgatta a magyarországi eseményekről szóló beszámolót, vita nélkül rátért a közel-keleti fejlemények megvitatására. Világos, hogy erre nem a fontossági sorrend miatt került sor. A jelentés szerint ugyanis a magyar helyzet javult, a szovjetek látszólag visszavonulóban voltak, és megbeszélések kezdődtek köztük és a magyarok között. Ennek fényében Suez egyszerűen *siüggősebb* volt.

⁵⁰ Lásd *FRUS*, 1955–1957, Vol. XXV, 402.

⁵¹ Interview with Richard Nixon Concerning J. F. Dulles, NSAWDC, SF, Record No. 65106.

⁵² Report on the Satellites, 4 June 1956. NARA, RG 59, General Records of the Department of State, PPS, Lot File 66D487, Box 78.; The American Legation in Budapest to the State Department, Briefing Memorandum on the Current Situation in Hungary, Prepared in Anticipation of Mr. William Crawford, Deputy Director, Office of East European Affairs, 7 January 1955. NARA, RG 59, General Records of the Department of State, Decimal File 764.00/1-755. Lásd még W. Park Armstrong jelentését Dullesnek: Az új irányvonal „nem oldotta meg az ipar és a mezőgazdaság problémáit [...] az életkörülmények nem javultak 1954-ben”. Memorandum on NIE 12.5.55, „Current Situation and Probable Developments in Hungary”, 4 July 1956. NA, RG 59, General Records of the Department of State, Decimal File 764.00/4-755.

hogy sok közünk legyen”.⁵³ Gomulkaival ellentétben a magyar kormányfőt nem tekintették kellően szovjetellenesnek.⁵⁴ Ausztriából olyan értesülés érkezett Washingtonba, hogy ottani „megfigyelők” sem bíznak Nagyban.⁵⁵ Nem meglepő tehát, hogy az új amerikai követet, Edward Wailest, aki november 2-án érkezett meg budapesti állomáshelyére, Dulles arra utasította, hogy ne adja át megbízólevelét a Nagy-kormánynak.⁵⁶ Nagy Imrét tehát az USA politikusai sokáig nem tekintették tárgyalópartnernek, és amikor ez megváltozott, már túl késő volt. Más kérdés, hogy Nagy maga sem kereste a kapcsolatot az amerikaiakkal. Wailes nagykövet pedig csak november 3-án kapott utasítást, hogy haladéktalanul adja át a megbízólevelét, és keressen kapcsolatot a magyar kormány legmagasabb köreivel. Ezt azzal indokolták, hogy a szovjet katonai lépések fényében a magyar kormány az ENSZ-hez és az Egyesült Államokhoz fordult segítségért, és hogy elfogadta a „nép” szabadságra és függetlenségre vonatkozó követeléseit.⁵⁷

Nagy és Gomulka eltérő értékelése az amerikai politika hagyományos rangsorát is tükrözte: Magyarország hátrébb sorolása pedig akadályozta, hogy a magyar forradalom idején az Egyesült Államok aktívan lépjen fel. Lengyelország minden tekintetben elsőbbséget élvezett az amerikai számításokban. Ezt támasztja alá, hogy a Nemzetbiztonsági Tanács 5616/2. számú dokumentuma előírta, hogy készüljön megvalósíthatósági terv egy lengyelországi katonai intervencióról, azonban Magyarországra nézve nem tettek ajánlást erre. Lengyelország megsegítésére nehézkes, bürokratikus nyelvezettel a Nemzetbiztonsági Tanács olyan tanulmányok „haladéktalan elkészítését” írta elő, amelyek „meghatározzák”, hogy az Egyesült Államok milyen körülmények között adhat akár fegyveres segítséget is. A kérdésfeltevés olyan esetekre vonatkozott, amikor „a Szovjetunió katonai erőt alkalmaz a Gomulka-rezsim” vagy egy, a függetlenségét már kivívó politikai rendszer megdöntésére, feltéve hogy a lengyel vezetés ellenállást tanúsít és idejében az ENSZ-hez fordul.⁵⁸ 1956. november 23-án a védelmi miniszterhelyettes utasította a katonai vezetést, hogy mérje fel, kivitelezhető-e az ENSZ katonai beavatkozása Lengyelországban a globális háború kockázata nélkül.⁵⁹ A vezérkari fő-

⁵³ Telephone Call from Mr. Shanley to J. F. Dulles, 29 October 1956. Idézi Kovrig, Bennett: *Of Walls and Bridges*. I. m. NYU Press, New York, 1991. 92.

⁵⁴ Memorandum for the Chairman of the JCS, 25 October 1956. NARA, RG 218, RJCS 1953–1957, 091 Poland, Box 15. „Gomulka valószínűleg oroszellenes, és Naggyal ellentétben nem töltött hosszú időt a Szovjetunióban.”

⁵⁵ Telegram from the Embassy in Austria to the Department of State, 31 October 1956. *FRUS*, 1955–1957, Vol. XXV, 353.

⁵⁶ Hoover to the Legation in Budapest, 31 October 1956. NARA, RG 59, General Records of the Department of State, Decimal Files 764.00/10-3156.

⁵⁷ Telegram from the Department of State to the Legation in Budapest, 3 November 1956. *FRUS*, 1955–1957, Vol. XXV, 373. Wailesnek közölnie kellett volna, hogy az Egyesült Államok kormánya, melyet „mélyen megrendített a magyar nép szenvedése és áldozatvállalása, [...] sürgős lépéseket tesz, hogy az ENSZ-ben felkarolja a magyar szabadság és függetlenség kérdését”.

⁵⁸ NSC 5616/2 Interim US Policy on Developments in Poland and Hungary, 19 November 1956. A korábban részben titkosított irat teljes szövegét az idézett bekezdéssel együtt közli: Békés, Csaba et al.: *The 1956 Hungarian Revolution*. I. m. 439.

⁵⁹ Memorandum by Arthur Radford to the Secretary of Defense on the Polish Policy of the US, 30 November 1956. NSA-WDC, SF, Record No. 75515.

nőkök válasza szerint: a) a Lengyelország elleni ENSZ-beavatkozás kivitelezhető; b) az Egyesült Államoknak be kell avatkoznia a világszervezet céljainak megvalósítása érdekében, eleinte a Nyugat-Európába telepített erők által végrehajtott légitámadásokkal; emellett az Egyesült Államoknak készen kell állnia a szovjet védelmi rendszer megbénítására, a kommunikációs vonalakra és a szovjet légierő bázisaira mért csapásokkal; c) amennyiben azonban az Egyesült Államok ezekhez az intézkedésekhez folyamodna, fennállna az általános háború kockázata. A világháborús kockázatra vonatkozó megfogalmazás arra utal, hogy a katonai vezetés Lengyelországban is kizárta a beavatkozás lehetőségét. Ennek ellenére az NSC-5616/2. dokumentum 15. paragrafusa alapján az Egyesült Államoknak Moszkva tudomására kellett hoznia, hogy haladéktalan ellenlépésekre kerülne sor, ha a szovjet vezetés erőszakkal akarná helyreállítani a Lengyelország fölötti ellenőrzését.⁶⁰ Érdekes elképzelés, hogy a vezérkari főnökök számítottak a lengyel erők részvételére a Nyugat oldalán. A légierő parancsnoka azt feltételezte, hogy az Egyesült Nemzetek csapatai, a lengyel katonaság, a NATO és az amerikai légierő együttes ereje elegendő lenne arra, hogy legyőzze a szovjet tömb haderejét, ha a kitűzött cél korlátozott.⁶¹ A katonai vezetés nyilatkozatot készített elő, amely arról tájékoztatta a Kremlt, hogy Amerika kész az erő alkalmazására a Szovjetunió ellen, ha ez a lengyel függetlenség helyreállítása érdekében szükséges.⁶² Nem derül ki azonban az iratokból, hogy az üzenetet eljuttatták-e a szovjet vezetésnek. Ugyanakkor nehezen képzelhető el, hogy valaha is sor kerülhetett volna egy ilyen beavatkozásra, de maga az a tény, hogy egyáltalán beszéltek róla, jelzi, hogy a lengyel események mélyebb aggodalommal töltötték el az amerikai vezetést, mint a budapestiek. Az is igaz, hogy alacsonyabb szinten a Magyarországnak nyújtandó ENSZ-segítség lehetőségét is megvitatták, viszont kizártnak tartották a katonai segítségnyújtást.

A budapesti amerikai követség előtt megjelent tömegnek a külképviselet nem ígért beavatkozást, és leszögezte, hogy a forradalom „az amerikai kormány és az ENSZ közös ügye”.⁶³ A CIA egyik vezető beosztású tisztviselője, Robert Cutler javasolta, hogy az Egyesült Államok mérjen nukleáris csapást a szovjet utánpótlásvonalakra a magyar határ közelében. Ezt azonban az elnök habozás nélkül lesöpörte az asztalról, hiszen ez a „megoldás” azokat is megsemmisítette volna, akiket meg akart menteni. Az amerikai hírszerzés 1955-ben úgy értesült, hogy a Kreml bármit megtenne, hogy a tömbön belül tartsa Magyarországot, így feltételezték, hogy egy esetleges beavatkozás minden bizonnyal általános háborúvá eszkalálódna.⁶⁴ Nem volt alaptalan ez a feltevés, hiszen Hruscsov szinte szó szerint ezt közölte Titóval még a forradalom kitörése előtt. Októ-

⁶⁰ Uo.

⁶¹ Memorandum by the Chief of Staff of the US Air Force to the JCS on the Polish Policy of the US, 30 November 1956. NSA-WDC, SF, Record No. 71527.

⁶² JCS Draft Statement, 6 May 1957. NARA, RG 218, Records of the Joint Chiefs of Staff, 1957 062 (5-26-45), Box 3. „Tájékoztatni kell a Szovjetuniót, hogy az Egyesült Államok kész az erő alkalmazására a Szovjetunió ellen az amerikai célok elérése érdekében és ezek a célok a lengyel függetlenség helyreállítására vonatkoznak. Azonban még abban az esetben is nehezen elképzelhető, hogy a Szovjetunió meghátrál, ha az USA a szovjet vezetés tudtára adná ezt az álláspontot.”

⁶³ Transcript of a Teletype Conversation Between the Legation in Hungary and the Department of State, 25 October 1956. *FRUS*, 1955–1957, Vol. XXV, 284–285.

⁶⁴ Idézi Hixson, Walter: *Parting the Iron Curtain*. I. m. 80.

ber 30-án a State Department tervező osztálya is leszögezte, hogy „hathatós lépések valószínűleg ellenségeskedésekhez vezetnének az oroszokkal”.⁶⁵ Hoover külügyminiszter-helyettes a fegyveres beavatkozásra vonatkozó spanyol felkérés kapcsán kifejtette, hogy a Szovjetunióval való fegyveres konfliktus veszélye nélkül ezt nem lehet megtenni.⁶⁶ Nem szabad elfelejtkezni a *logisztikai nehézségekről* sem, amelyek önmagukban is gátat szabtak volna egy effajta próbálkozásnak. Nem lehetett volna katonai ellátmányokat küldeni Magyarországnak anélkül, hogy meg ne sértették volna Ausztria, Jugoszlávia vagy Csehszlovákia szuverenitását, és érthető okok miatt a nevezett országok nem egyeztek volna bele abba, hogy az Egyesült Államok katonai célokra használja fel területüket.⁶⁷ Bécs még az ausztriai magyar menekültek jelenlétét is politikai kockázatnak tartotta, és kérte Washington közbenjárását az elszállításuk érdekében, „különben Ausztria semleges országgént nehéz helyzetbe kerülhet a Kelethez kapcsolódó viszonyában”.⁶⁸ Hagyományos erők számára Magyarország egyszerűen megközelíthetetlen volt, tehát a fegyveres segítséget már önmagában ez a tényező is szinte kizárta. Heinrich von Brentano nyugatnémet külügyminiszter elismerte, hogy „lehetetlen lett volna katonai segítséget adni a felkelőknek”.⁶⁹ Robert Murphy visszaemlékezése szerint Dulles, „mint mindenki a State Departmenten belül, borzasztóan el volt keseredve, de senki sem rendelkezett kellő képzelőerővel ahhoz, hogy megoldást találjon”.⁷⁰

Az 1956-tal kapcsolatos amerikai politika elemzésekor kevés figyelmet szentelnek annak a szempontnak, hogy Washington milyen támogatásra számíthatott volna szövetségei részéről. Röviden: semmilyenre. Elég megemlíteni, hogy Nagy-Britannia kifejezetten tartott minden szovjet uralom ellen irányuló kelet-közép-európai felkeléstől. Bár London szerint a Varsói Szerződés, illetve a kelet-közép-európai szovjet jelenlét fenyegetést jelentett a NATO számára, az ottani vezetés úgy vélte, hogy a Moszkva és kliensállamai közötti feszültségek veszélyeztetik Európa biztonságát. A tömeges felkelés pedig fegyveres összecsapáshoz vezethetne a NATO és a Szovjetunió között. De nem csak a háború kockázata jelentett problémát. Attól is tartani lehetett, hogy a kommunizmus hirtelen összeomlása esetleg a két világháború közötti etnikai és nemzeti ellentétek újjáéledéséhez vezet. Ráadásul Londonban felmerült, hogy ebben az esetben az NSZK megkísérelhetné helyreállítani hegemoniáját keleti szomszédai fölött.⁷¹ (Megjegyzendő, hogy ugyanezek a félelmek irányították Nagy-Britannia politikáját, amely

⁶⁵ PPS Staff Meeting, 30 October 1956. NSAWDC, SF, Record No. 66148.

⁶⁶ Hoover to the American Embassy in Madrid, 8 November 1956. NARA, RG 59, General Records of the Department of State, Decimal Files 764.00/11-856.

⁶⁷ Memorandum of Conversation: Carlton, Senator Flander's Assistant; Beam, EU. Reports of Proposed Spanish Intervention in Hungary, 12 April 1957. NARA, RG 59, General Records of the Department of State, Decimal Files 764.00/4-1257.

⁶⁸ Memorandum to the Secretary of State, Call of the Austrian Ambassador Regarding the Handling of Hungarian Refugees, 29 October 1956. FRUS, 1955–1957, Vol. XXV, 327.

⁶⁹ Telegram from the Embassy in the FRG to the Department of State, 5 November 1956. FRUS, 1955–1957, Vol. XXV, 400.

⁷⁰ Interview with Robert Murphy Regarding J. F. Dulles, NSAWDC, SF, Record No. 65105.

⁷¹ Lásd erről Hughes, Geraint: British Policy Towards Eastern Europe and the Impact of the Prague Spring, 1964–1968. *Cold War History*, 4. 2. 2004. 115–139: 116.

a stabilitást és az erőegyensúlyt hagyományosan a nemzeti önrendelkezés elé helyezte, az 1989-es rendszerváltáskor is.)

Az amerikai politika megítélése szempontjából fontos kérdés, hogy a háborús eszkalációra való hivatkozás ürügy volt-e a tétlenségre vagy pedig valódi félelemként jelentkezett. Annak az amerikai (és brit) felfogásnak a fényében, miszerint a Szovjetunió létfontosságú érdekeinek védelmében – amelybe egyértelműen beletartozott Kelet-Közép-Európa – katonai eszközökhöz nyúlna, azzal az információval kiegészítve, hogy Moszkva mindenre kész Magyarország megtartása érdekében, aligha volt kétséges, hogy egy katonai beavatkozás háborúba torkollna. Eisenhower pedig azt vallotta, hogy háború esetén mindkét fél „beleadna mindent”, beleértve a nukleáris arzenált is. Egy ilyen háborúban pedig veszélybe kerülhetne a nemzeti túlélés.⁷² Eisenhower borús hangulatban volt, a helyzetről alkotott képét érezhetően második világháborús tapasztalata formálta. Ezzel szemben felhozható az érv, hogy a Szovjetunió nukleáris eszköztára jóval elmaradt az amerikaitól és nem lett volna képes megsemmisítő csapást mérni amerikai területre. Ebből akár az a következtetés is levonható, hogy merészebb amerikai fellépés akár meghátrálásra is kényszeríthette volna a szovjet vezetést.⁷³

„Annak fényében, hogy (a Szovjetunió) helyzete súlyosan megromlott a csatlós országokban, nem várható-e el részükről, hogy szélsőséges lépésekhez folyamodnak és globális háborút robbantanak ki?” – tette fel a szónoki kérdést Eisenhower. „Ez az a helyzet, amit a legnagyobb óvatossággal kell figyelniünk. Végül is Hitler már 1945. február 1-jétől tudta, hogy megverték. Mégis kitartott a végsőig és egész Európát magával rántotta a vereségben. A szovjetek is kerülhetnek ilyen elkeseredett hangulatba.”⁷⁴

Más választás híján Washington abban bízott, hogy ha biztosítja a moszkvai vezetést arról, hogy a Nyugatnak nincsenek ellenséges szándékai, rábíratja a Szovjetuniót Magyarország státusának megváltoztatására. A washingtoni brit nagykövet számára érthető volt az amerikai stratégia: „Világos, hogy az amerikai vezetés el akarja oszlatni azokat a szovjet félelmeket, hogy az Egyesült Államok ki akarja használni a csatlós területek jelenlegi helyzetét addig a pontig, hogy az stratégiai fenyegetést jelentsen a Szovjetunió számára. Foster Dulles világosan utalt erre dallasi beszédében” – szövegezte a Foreign Office-nak szánt helyzetelemzés.⁷⁵ Magyarul is megjelent nagyszabású munkájában Henry Kissinger, az 1970-es évek amerikai külpolitikájának meghatározó alakja bírálta az akkori amerikai vezetést amiatt, hogy megkönnyítette a szovjetek szá-

⁷² Trachtenberg, Mark: *Constructed Peace*. I. m. 161. Trachtenberg szerint Eisenhower szovjet támadás esetén nem habozott volna taktikai atomfegyvereket bevetni, és az sem kizárt, hogy felkészült egy preventív atomcsapásra abban az esetben, ha a szovjetek „nyilvánvalóan” háborúra készülődnek.

⁷³ Holloway, David: Nuclear Weapons and the Cold War in Europe. In: Kramer, Mark-Smetana, Vít (eds.): *Imposing, Maintaining and Tearing Down the Iron Curtain: The Cold War in Eastern Europe, 1945–1989*. I. m. 437–456.

⁷⁴ Eisenhower megjegyzéseit lásd Memorandum of Discussion at the 301st Meeting of the National Security Council, 26 October 1956. FRUS, 1955–1957, Vol. XXV, 299.

⁷⁵ The British Embassy in Washington to the Foreign Office, 1 November 1956. Haraszti-Taylor, Éva: *The Hungarian Revolution of 1956*. I. m. 152–153.

mára a megszállásra vonatkozó döntést, illetve nem hagyatkozott a szakértők, Kennan, Thompson vagy Bohlen véleményére.⁷⁶ Kritikája azonban aligha helytálló. Charles Bohlen, aki moszkvai nagykövetségként a „legközelebb volt a tűzhöz”, olyan jelentéseket küldött, amelyek arra utaltak, hogy az amerikai politika beválik. Ismerve Kennan nézeteit a feltartóztatásról, aligha képzelhető el, hogy Kissinger nézetét tükröző tanácsot adott volna. Saját visszafogottságáért cserébe az Egyesült Államok hasonlólt várt a Szovjetuniótól is.

Eisenhowert általában dicsérik, amiért mértéktartóan kezelte a válságot, bár a magyar forradalmárok úgy érezhették, cserbenhagyták őket. H. W. Brands amerikai történész azt írta, hogy bizonyos időpontokban és helyeken, mint például Magyarországon, Eisenhowernek az a hajlama, hogy ne avatkozzék be az eseményekbe, jól szolgált a világbéke ügyét. Bár ezek az események nem jelentettek győzelmet az amerikai diplomácia számára, az elnök felmérte az aktivista külpolitika kockázatait, és elfogadott egy kisebb kudarcot ahelyett, hogy nagy katasztrófát kockáztatott volna.⁷⁷ A 19. századi liberális gondolkodó, John Stewart Mill, aki általában a be nem avatkozás és az önmegsegítés elvét vallotta, úgy vélte, hogy ezeket az elveket fel lehet függeszteni, és igazolni lehet az intervenciót, ha egy idegen hatalom már előzőleg beavatkozott egy közösség belügyeibe és önrendelkezésébe. Érdekes, hogy ezt a nézetét éppen az 1848–1849-es magyar forradalom és szabadságharc tanulságai alapján fejtette ki. Nyilvánvalóan ugyanez a helyzet állt fenn 1956-ban. Ugyanakkor a nukleáris korban, írta Michael Walzer, a politikai filozófia ismert gondolkodója, nem ilyen egyszerű a döntés. A politikai bölcsesség megköveteli, hogy a beavatkozó hatalom felmérje a rá leselkedő veszélyeket. A hatalomnak „erkölcsi okoknál fogva mérlegelnie kell azt a veszélyt, amelyet cselekvése az általa kedvezményezettek és minden más érintett számára jelent. Nem lehet igazságos egy olyan intervenció, amely harmadik személyeket szörnyű kockázatnak tesz ki. A veszélyeztetés kioltja az igazságosságot... És nyilvánvaló, hogy egy amerikai nukleáris fenyegetés 1956-ban erkölcsileg és politikailag felelőtlen lett volna.”⁷⁸ Eisenhower szavait idézhetjük újra: nem semmisíthetjük meg azt a népet, amelyet meg akarunk menteni.

John Lewis Gaddis történész egy fontos ellentmondásra is rámutat: „az amerikai atomförlény haszontalannak bizonyult a válság idején. Eisenhower óvatossága...

⁷⁶ Kissinger véleménye szerint a forradalom leverése után felmerült a kérdés, vajon egy erőszakosabb és átgondoltabb nyugati diplomácia nem akadályozhatta, illetve nem csökkenthette volna-e a tragédiát. Kifejti: „Nehéz elképzelni, hogy a State Department, amikor olyan kiváló kremlinológusok egész sorának tanácsaira támaszkodhatott, mint Charles Bohlen, Llewelyn Thompson, Foy Kohler és George Kennan, legalább nem mérlegelte a szovjet intervenció lehetőségét. Mindenesetre az Eisenhower-adminisztráció nem tett erőfeszítést arra, hogy felemelje a szovjet beavatkozás árát.” Kissinger úgy véli, hogy ezek az emberek nyilván jelezték, hogy számítani kell egy szovjet fegyveres beavatkozásra, és ebben az esetben a helyes politika az lett volna, ha növelik a kockázatot az oroszok számára, és nem az, ha csökkentik. Lásd Kissinger, Henry: *Diplomacy*. Simon and Schuster, New York, 1994. 562–563.

⁷⁷ Brands, H. W.: *The Devil We Knew: Americans and the Cold War*. Oxford University Press, New York–Oxford, 1993.

⁷⁸ Walzer, Michael: *Just and Unjust Wars: A Moral Argument with Historical Illustrations*. Basic Books, Third Edition, 2000. 86–95.

világosan megmutatta az atomförlény korlátait.” Eisenhower még az amerikaiaknál gyengébb orosz nukleáris erőttől is megriadt.⁷⁹ Vagyis Kelet-Közép-Európa a nukleáris politika fogságába került. Paradox módon a forradalom végső soron nem gyengítette, hanem erősítette Moszkva hatalmát a vasfüggöny mögött.

A SZABAD EURÓPA RÁDIÓ SZEREPE

Továbbra is fennáll azonban a kérdés: vajon az Egyesült Államok tisztességtelenül felkelésre buzdította-e a magyarokat? Ami a titkos hadműveleteket illeti, Allen Dulles, a CIA igazgatója nem értett egyet a szervezet erre irányuló terveivel és nem volt hajlandó azokat a Nemzetbiztonsági Tanács elé terjeszteni. Ugyanakkor Cord Meyer, a CIA lélektani hadviseléssel foglalkozó osztályának vezetője utasította a Szabad Európa Rádiót, hogy bátorítsa a felkelőket, bár később tagadta, hogy ezzel forradalmat akart volna szítani.⁸⁰ A Nemzetbiztonsági Tanács 1956 júliusában nem tartotta kívánatosnak, hogy olyan megmozdulásokra buzdítsanak, amelyek megtorláshoz vagy más, az amerikai politikai célokat hátrányosan érintő következményekhez vezetnének. Ezzel együtt, a kommunistaellenesség és az elégedetlenség spontán megnyilvánulásait nem akarták megakadályozni nyilvános közleményekkel még abban az esetben sem, ha egyes emberek élete veszélybe kerül.⁸¹ Azonban a forradalom alatt a SZER műsorai messze túllőttek a célon. Az eseményeket követően a CIA vizsgálatot indított, amelynek eredményeiből azt a következtetést vont le, hogy a megmozdulások előtti adások nem tehetők felelőssé a fegyveres felkelés kiobbantásáért. Amikor kitört a forradalom, óva intették a SZER-t attól, hogy taktikai tanácsokat adjon vagy beavatkozást ígérjen. Mindazonáltal, a forradalom alatt „a SZER időnként túlmént az engedélyezett tényszerű műsorszóráson... és taktikai tanácsokat adott a hazafiaknak arra nézve, hogy milyen irányba fejlődjön a felkelés és kik azok a felkelők, akik a legalkalmasabbak a vezetésre”. Ennek ellenére a CIA leszögezte, hogy „nem a SZER szította a forradalmat, az spontán esemény volt,”⁸² azonban meg kell állapítani, hogy ez a következtetés csak az igazság egy részét tartalmazza.

Nem volt könnyű helyzetben az amerikai propaganda, hiszen Eisenhower kizárta a katonai beavatkozás lehetőségét, és ennek fényében „nem bátoríthatták a felkelőket”. Ugyanakkor elfogadhatatlan lett volna a magyar forradalmárok által vállalt „áldozatokat” hiábavalónak beállítani a hallgatók számára. Így tehát az Amerika Hangja rádió számára nem maradt más, mint kiállni a magyar nép „igazságos törekvései mellett” és elítélni a szovjet katonai beavatkozást. Viszont a Szabad Európa Rádió műsoranyagá-

⁷⁹ Gaddis, John Lewis: *We Now Know. Rethinking Cold War History*. Clarendon Press, Oxford, 1997. 235.

⁸⁰ Grose, Peter: *Gentleman Spy*. I. m. 437.

⁸¹ Preussen, Ronald W.: John Foster Dulles és Kelet-Európa. In: Hegedűs B. András et al. (szerk.): *Évkönyv V. 1996–1997. 1956-os Intézet*, Bp., 1997. 228–237. és Garthoff, Raymond: A magyar forradalom és Washington. In: *Évkönyv V. 1996–1997*. I. m. 214–227.

⁸² A CIA jelentését idézi Hixson, Walter: *Parting the Iron Curtain*. I. m. 85.

ból kiderül, hogy a magyar nyelvű adások gyakran óvatlanok, esetenként gátlástalanok voltak, annak ellenére, hogy egy középszintű kormányzati megbeszélésen elvetették, hogy a SZER utasításokat adjon a felkelőknek.⁸³ Egyik alkalommal a műsorvezető közölte, hogy „a Magyarország ellen mozgósított szovjet erők nem legyőzhetetlenek. [A szovjetek] rendelkezésére álló csapatok elfogytak... A magyar erők fölényben vannak velük szemben... Minden olyan fegyver, amit most nem használnak fel, tulajdonosa ellen fordul majd. Minden olyan fegyver, ami hallgat, a Nagy-kormány megtévesztő taktikájának áldozata lesz.” Borsányi Julián, aki Bell ezredes (Colonel Bell) néven hallatta hangját az éterben, győzelemmel kecsegtette a forradalmárokat: „Most, hogy a katonaság jó része a forradalmárok oldalára állt, a győzelem többé már nem ábránd, még akkor sem, ha a szovjet katonaság túlerőben van. Inkább a technikai eszközökön, mint az erőviszonyok arányán múlik a győzelem.” Kommentárja végén azonban megjegyezte, hogy a szovjet túlerővel szemben legfeljebb egy-két hét harcra lehet gondolni.⁸⁴ Még ennél is messzebbre ment Borsányi az október 28-i adásban, amelyben már egyenesen háborúra szólított föl a szovjet fegyveres erők ellen, és ezt a harcot szerinte a Magyar Néphadsereg reguláris alakulatainak kellett volna megvívniuk. Kommentárja szerint az erősítésként küldött szovjet csapatok még a Duna vonalát sem érhetik el két-három héten belül, amennyiben a magyar hadsereg kellő ügyességet tanúsít, vezetése pedig gyorsan hoz döntéseket. Borsányi a második világháború alatt alkalmazott jugoszláv partizántaktikát elemezte példaként arra, hogy miként kellene a szovjeteket legyőzni.⁸⁵ A partizánháború fortélyait Colonel Bell név alatt közölték, de Patkó Gyula álnéven adott ilyen irányú eligazítást Litteráti-Loótz Gyula is, aki a Molotov-koktél fortélyaira okította hallgatóit az éteren át. A katonai eligazításra vonatkozó üzeneteket, amelyeket állítólag William Griffith, a SZER egyik vezetője agyalt ki, maga Borsányi nem volt hajlandó közvetíteni, ennek ellenére az ő neve alatt sugározták őket.⁸⁶ A hallgatók számára a Bell által fémjelzett programok voltak a propagandaadó összes műsorát figyelembe véve a második legjobban megjegyezhető műsorok⁸⁷ és utólag ezeket tartották a legkárosabbnak, a „Gallicus” nevével jegyzett „Reflector” című adás mel-

⁸³ Notes on the 39th Meeting of the Special Committee on Soviet and Related Problems, 26 October 1956. *FRUS*, 1955–1957, Vol. XXV, 301–302.

⁸⁴ Idézi Simándi Irén: A magyar forradalom a Szabad Európa Rádió hullámhosszán, I. rész. *Valóság*, 2002. 45. 11. 36–61.

⁸⁵ Transcript of RFE Programs, Title Armed Forces Special No. B-1, 28 October 1956. Békés, Csaba et al.: *The 1956 Hungarian Revolution*. I. m. 286–288.

⁸⁶ Lásd Urban, George: *Radio Free Europe and the Pursuit of Democracy: My War within the Cold War*. Yale University Press, New Haven, 1997. 218–219. Hasonlóan nyilatkozott a SZER hullámhosszán Béry László álnéven Balogh Balázs, aki elmondta, hogy a Magyarország ellen harcoló hadsereg nem „legyőzhetetlen”. A felkelőknek nem a „teljes szovjet hadsereggel kell szembenézniük”, hanem csak azokkal, akiket a rend helyreállítására küldtek. „A józan ész és az ésszerű számítás szerint” a magyar hadsereg szembeszállhat a nép ellen harcoló szovjet hadsereggel, és győzelmet arathat. Borbándi Gyula: *Magyarok az Angol Kertben*. I. m. 239. Október 30-án, amikor a Nagy-kormány eltörölte az egypártrendszert, a SZER felszólította a szabadságharcosokat, hogy ne akasszák szegre a fegyvereiket. Idézi Kissinger, Henry: *Diplomacy*. I. m. 557.

⁸⁷ Report on Hungarian Refugee Opinion, RFE Radio Analysis Section, Munich, Special Report No. 6.

lett.⁸⁸ A forradalmárok egyike az események után azt állította, hogy „a magyar forradalmárok követeléseire egyre radikalizálódtak, mert a SZER adásai azt a reményt táplálták, hogy Nyugatról döntő segítség érkezik”.⁸⁹ Egy másik felkelő szerint „a SZER konkrétan nem tett ilyen ígéretet és közvetlenül nem szólította föl a magyarokat arra, hogy fokozzák követeléseiket a magyar kormánnyal szemben”, de „a pusztán ismételtetése annak, hogy folytatniuk kell a harcot, inspirációt adott a magyar lakosságnak azzal, hogy nem kell sokáig harcolniuk... A SZER jobb szolgálatot tett volna a magyar ügynek, ha nyíltan megmondja a magyar népnek, hogy a gyógyszeren és az élelmen kívül más segítséget nem adhat a Nyugat.”⁹⁰ Aligha kétséges, hogy a SZER adásai összeegyeztethetetlenek voltak a régóta vallott amerikai állásponttal, hogy külső támasz nélkül felvenni a harcot az orosz hadsereggel az ellenállók fizikai megsemmisüléséhez vezethet. Az egyik felkelő később kifejtette, hogy nézete szerint a nyugatiaknak arra kellett volna használniuk rádióikat, hogy elmondják, miért *nem* lehetséges a segítségnyújtás.⁹¹

A SZER adásai ellentétesek voltak az amerikai kormánynak azzal a stratégiájával is, hogy megelőzze a katonai intervenciót, és tárgyalással valósítsa meg Magyarország függetlenségét. Nem közölték a hallgatósággal Dulles és Eisenhower arra vonatkozó nézetét sem, hogy a forradalmároknak nincsen esélye a győzelemre, bár nyilvánvalóan megtették volna, ha erre utasítás érkezik – de nem érkezett. Pontosan az ellenkezőjét sugározták, és még azt követően sem szólították föl a harcolókat a fegyverletételre, hogy a szovjet csapatok november 4-én döntő támadást indítottak ellenük. Hasonló volt a helyzet a nyári poznańi felkeléskor. Ekkor Dulles kifejtette, hogy az amerikai kormányzat „nem buzdíthat semmire”. Ehelyett a Szabad Európa Rádióra bízták, hogy adásaival és propagandával bátorítsa a felkelőket.⁹² Feltűnő, hogy ettől teljesen eltérő magatartást tanúsított az amerikai propaganda 1953 nyarán a kelet-berlini válság kapcsán. Akkor a CIA igazgatóhelyettese, Frank Wisner kifejtette véleményét, hogy az Egyesült Államok „ne tegyen semmi olyat, ami további cselekményekre buzdítaná a keletnémeteket és ami veszélybe sodorná az életüket”. A szervezet igazgatója, Allen Dulles is osztotta ezeket a nézeteket. 1953. június 17-én a RIAS nevű, az NDK-ba sugárzó amerikai propagandaadó felszólította a felkelőket, hogy engedelmess-

⁸⁸ Amcongen Frankfurt to the State Department, Comments by Hungarian Defector, 4 February 1957. NARA, RG 59, General Records of the Department of State, Decimal Files 764.00/1-357. Gallicus a SZER műsorvezetője volt, valódi neve: Mikes Imre. Lásd erről Borbándi Gyula: *Magyarok az Angol Kertben*. I. m. 228–229.

⁸⁹ Amcongen Frankfurt to the State Department, Comments by Hungarian Defector, 4 February 1957. NARA, RG 59, General Records of the Department of State, Decimal Files 764.00/2-457.

⁹⁰ Western Radio Listening in Hungary before and after the Uprising. Comments by a Hungarian National, 3 January 1957. NARA, RG 59, General Records of the Department of State, Decimal Files 764.00/1-357.

⁹¹ Amcongen Frankfurt to the State Department, Hungarian Uprising, Comment by Hungarian National, 4 February 1957. NARA, RG 59, General Records of the Department of State. Decimal Files 764.00/2-457.

⁹² Tudda, Christopher: *The Truth is Our Weapon*. I. m. 95.

kedjenek a szovjeteknek és kerüljék el az összecsapásokat a szovjet katonasággal.⁹³ Semmilyen ehhez hasonló erőfeszítést nem tettek a magyarországi forradalmi lelkesedés fékezése érdekében,⁹⁴ holott a brit Foreign Office felhívta a State Department figyelmét, hogy „nem szabad bátorítani a magyarok felesleges önmészárlását... fontos, hogy ne bátorítsuk az oroszokat, hogy még durvábbak és keményebbek legyenek, mint amilyenek eleve”.⁹⁵ 1953-ban – mint már idéztük – az amerikai vezetés arra a következtetésre jutott, hogy a szovjetek nem törődnének bele a csatlósok kiválásába, az Egyesült Államok pedig csak fegyveres erővel tudná felszabadítani őket, ami viszont lehetetlen.⁹⁶ Minden kockázata ellenére azonban az önfelszabadítás esélyt adott a szovjetek visszaszorítására. Elképzelhető tehát, hogy a SZER adásait azért túrték el, mert részét képezték egy alakulóban lévő alternatív külpolitikának, amely aktívan szöközte a fegyveres felkelést, és amelyet később hitelesen le lehetett tagadni.⁹⁷

VÁLTOZÁS AZ AMERIKAI KÜLPOLITIKÁBAN

Végző soron az amerikai politika, amely a tenni akarás vágya és a közvetlen beavatkozás következményeitől való félelem között őrlődött, egymásnak ellentmondó üzeneteket küldött mind a magyar népnek, mind pedig a moszkvai vezetésnek. Egyfelől az Egyesült Államok tárgyalásokat kezdeményezett a Szovjetunióval abból a célból, hogy megnyugtassa az oroszokat, nem fogják kihasználni a forradalmat szovjetellenes célokra. Másrészt viszont az amerikaiak agresszív propagandakampányt is folytattak, amellyel azt akarták elérni, hogy remény töltse el a felkelőket, és arra buzdították őket, hogy teljes erővel küzdjenek. Az ellentmondásos politika aláásta az általános stratégiát. Minél keményebben harcoltak a forradalmárok, annál kisebb volt az esély a tárgyalásos rendezésre. Ám az a tény, hogy az Egyesült Államok nem adott fegyveres választ a szovjet invázióra, azt jelentette, hogy a magyar függetlenségi harc szinte öngyilkos akcióvá vált. Ezek az ellentmondások arra utalnak, hogy az amerikai politika bizonyos cinizmussal viszonyult a magyarországi eseményekhez. Bár a felkelés sikerére alig volt remény, elképzelhető, hogy az Egyesült Államok alacsony költségű erőfeszítésként tekintett rá, amely alkalmas a Szovjetunió kelet-közép-európai birodalmá-

⁹³ Kramer, Mark: *The Early Post-Stalin Succession Struggle and the Upheavals in East-Central Europe*. I. m. 25., 28.

⁹⁴ Egy kormányközi megbeszélésen felmerült, hogy a szovjet csapatok beáramlása és a magyar kormány tehetetlensége miatt harcra kellene buzdítani a felkelőket, ezt azonban elvetették. Olyan hozzászólás nem volt, ami a felkelők leállítását szorgalmazta volna. Notes on the 40th Meeting of the Special Committee on Soviet and Related Problems, 29 October 1956. *FRUS*, 1955–1957, Vol. XXV, 324–325.

⁹⁵ Telegram from the Embassy in the United Kingdom to the Department of State, 26 October 1956. *FRUS*, 1955–1957, Vol. XXV, 303.

⁹⁶ Uo. 26–27.

⁹⁷ A „plausible deniability,” vagyis a hiteles letagadhatóság elve az amerikai lélektani hadviselés fontos eleme volt.

nak destabilizálására. Ha a próbálkozás elbukik, az amerikai vezetés még mindig letagadhatja saját szerepét.

Magyar és amerikai történészek is utaltak arra, hogy az Egyesült Államok azért „áldozta fel” Magyarországot, mert fontosabb volt számára az enyhülés a Szovjetunióval, illetve a fennálló helyzet „kedvezőbb volt, mint a fennálló hatalmi egyensúly felbomlása”.⁹⁸ Eszerint a Nyugat „passzivitása” Európa „érdekszférákra” való felosztásának de facto elismerését jelentette.⁹⁹ Valójában – mint az idézett iratokból kiderül – az amerikai politikát az attól való félelem tartotta vissza, hogy egy magyarországi beavatkozás általános háborúvá eszkalálódhat.¹⁰⁰ Washingtonban meggyőződéssé vált, hogy a Szovjetunió mindenre elszánta magát Kelet-Közép-Európa megtartása érdekében, ami azt sugallta, hogy az aktív beavatkozás szintjét el nem érő intézkedések sem kecsegtettek a siker reményével. Bennett Kovrig történész állítása szerint „Magyarország függetlenségének gyors elismerése az Egyesült Államok által... és egy nemzetközi megfigyelőbizottság kiküldése talán késleltette volna a beavatkozásra vonatkozó szovjet döntést, és a késleltetés elősegítette volna a forradalom eredményeinek konszolidálását.”¹⁰¹ Azonban az orosz források fényében, amelyekből világosan kiderül, hogy a beavatkozásra vonatkozó döntés október 31-én született, ez a gondolatmenet aligha helytálló. Nem látszik hihetőnek az sem, hogy megfigyelők Magyarországra küldése késleltette volna a beavatkozást, inkább az ellenkezője valószínű. Nem szólva arról, hogy a magyar kormány nem is lett volna köteles beengedni a megfigyelőket.

Bár az amerikai segítség elmaradt, az Egyesült Államok mégsem volt teljesen tétlen. Jelentős diplomáciai nyomással sikerült elérnie, hogy a magyar ügy ne felejtődjék el az ENSZ-ben, és ezzel kikényszerítette az általános politikai amnesztiát. Ez nem volt könnyű, mert például Nehru indiai miniszterelnök már november 9-én azt nyilatkozta, hogy nem igazodik ki a magyar helyzeten. Emellett Amerika finanszírozta a magyar menekültek ausztriai tartózkodását, illetve elszállításukat más országokba. Az Egyesült Államok maga több mint 38 ezer magyar menekültet fogadott be és elősegítette beilleszkedésüket az amerikai társadalomba.

Az 1956-os forradalom és az amerikai politika kudarca mélyreható változást indított el az Egyesült Államok külpolitikájában. Többé nem fordulhatott elő, hogy a kudarc biztos tudatában az amerikai politika békés civileket buzdít harcra, és a pusztulásba kergeti őket. Részben ennek tulajdonítható Bush elnök óvatossága 1989-ben. A felszabadítás és a feltartóztatás elve egyaránt kudarcot vallott. A kelet-közép-európai szovjet birodalom nemhogy meggyengült volna, hanem tovább erősödött. Emiatt az amerikai külpolitika céljai és eszközei is gyökeresen megváltoztak. Kiderült, hogy az elszigetelés korábban folytatott politikája „impotens és immorális”. Helyette meghirdették a békés

⁹⁸ McCauley, Brian: *Hungary and the Suez, 1956: The Limits of Soviet and American Power*. *Journal of Contemporary History*, 1981. Vol. 16, No. 4, 777–800: 794–795.

⁹⁹ Békés, Csaba et al.: *The 1956 Hungarian Revolution*. I. m.

¹⁰⁰ Másutt Békés arról ír, hogy az USA-nak nem volt politikai eszköze, amivel arra kényszeríthette volna a Szovjetuniót, hogy feladja Magyarországot, és egy közvetlen fegyveres beavatkozás valószínűleg egy „harmadik világháborút” eredményezett volna. Békés Csaba: *Hidegháború, enyhülés és az 1956-os forradalom*. In: *Évkönyv V. 1996–1997*. I. m. 201–213.

¹⁰¹ Kovrig, Bennett: *Of Walls and Bridges*. I. m. 102.

kapcsolatépítés politikáját. Az 1950-es években a kelet-közép-európai térség *destabilizálására* törekedtek a nyugat-európai biztonság erősítése érdekében. Az 1960-as évektől kezdve pedig ugyanebből a célból ennek pontosan az *ellenkezőjét* akarták elérni, vagyis a kommunista rendszerek *megszilárdítását*. 1956-ban kiderült, hogy nem lehet helyreállítani a térségbeli országok önállóságát. Függetlenség helyett *autonómia*, a szovjet befolyástól történő függetlenedés lett fokozatosan az amerikai politika célja.

V. A magyarkérdés és a Mindszenty-ügy, 1957–1963

■ A magyarkérdés tárgyalása az ENSZ Biztonsági Tanácsának ülésén. New York, 1956. október 31.

Az 1956-os forradalom bukása után végképp szertefoszlott az a remény, hogy az európai status quo megváltoztatható a Szovjetunió beleegyezése nélkül. Washington ráébredt a valós európai helyzetre, s döntéshozói hosszú időre levonták a következtetést: nincs mit tenni a kontinens megosztottsága ellen. A fennálló hatalmi viszonyok elfogadásának oka nem csupán az volt, hogy az amerikaiak nem tudták befolyásolni, hogy mi történik a vasfüggöny mögött. Úgy tűnt, Lengyelország, Románia és Csehszlovákia kül- és belpolitikája is – Amerika szempontjából – jó irányban változott. Románia kezdte autonóm módon érvényesíteni saját érdekeit. Egyre csökkent annak valószínűsége, hogy ezek az államok pusztán bábként hajtsák végre az ellenséges szovjet parancsokat. Lengyelország és Románia még arra is hajlandónak bizonyultak, hogy külpolitikai eszköztáraikkal előmozdítsanak bizonyos amerikai érdekeket. Ráadásul a politikai rendszerek legfontosabb pillére, a *gazdasági erő*, mely egyre fontosabbá vált Lengyelország, Magyarország és Csehszlovákia számára, függött a Nyugat felé tett nyitástól. Bár a KGST a kommunizmus bukásáig működött, a csatlós államok túlélése egyre inkább függött a nyugati országokkal ápolat kereskedelmi és pénzügyi kapcsolatoktól, beleértve az USA-t is. Az idő múlásával az eddigi válságövezet stabilizálódni látszott. Úgy tűnt, hogy a szovjet uralom nemhogy nem fenyegeti a Nyugat biztonságát, hanem egyenesen erősíti azt, mert „fedő alatt tartja” a nemzeti ellentéteket. Kelet-Közép-Európa többé már nem okozott konfliktust a szovjet-amerikai viszonyban. Washington természetesen a továbbiakban is meg kívánta akadályozni, hogy a csatlós országok szovjet bábállamokként működjenek, de döntéshozói azt is felismerték, hogy a szovjet hatalom végső soron stabilizálta a Balkánt. Az 1956-os események nyilvánvalóvá tették a szovjet vezetés elszántságát, hogy megőrizze a „birodalmat”, és egyben a felszínre hozták Amerika gyengeségét, felvetették a forradalmi változásokra buzdító lázító propaganda morális létjogosultságának kérdését.

Washington kelet-európai céljai és stratégiái megváltoztak. Óvatos és fokozatos nyitással Kelet és Nyugat együttműködését kívánta elősegíteni az ellenséges viszony kiélezése helyett. Az amerikai politika nem tette kockára mások életét, mert már senki sem állt érdekében. Ehelyett a *stabilitás* és *kiszámíthatóság* lett a legfontosabb érdek. Amerika kulturális és gazdasági kapcsolatokat épített s kerülte a nyílt konfrontációt a Szovjetunióval. Kelet-Közép-Európa pedig dönthetett arról, hogy meddig merészkedik. *A stabilitás újra felülírta a nemzeti függetlenség elvét.* A szatellitállamok függetlenebbek lehettek, de nem függetlenek. Míg az 1950-es években az amerikai döntéshozók úgy vélték: a kelet-közép-európai kommunista diktatúrák destabilizálása szolgálja az amerikai biztonsági érdekeket, az 1960-as évek végére már az ottani rendszerek megszilárdulását támogatták ugyanezen okból. Washington többre értékelte a viszonylagosan független külpolitikát, mint a belpolitikai liberalizációt, ennek köszönhető például, hogy Amerika majdnem annak összeomlásáig támogatta az elnyomó román rendszert. Hivatalos iratokban megszépítették a külön utakon járó Románia és Magyarország politikáját, hogy igazolható legyen támogatásuk. Az 1970-es években a Nemzetbiztonsági Tanács magas beosztású munkatársa írta le azt, hogy a kelet-euró-

pai helyzet „nem is olyan rossz” az Egyesült Államoknak. A nemzetközi rendszer alakulása azonban nem követte a mégoly befolyásos bürokraták elképzeléseit. A politika megvalósítása függetlenedett megalkotói szándékaitól és önálló életre kelt. A stratégia, amely a kereskedelmi, kulturális kapcsolatok erősödésétől remélt a kelet-közép-európai helyzet lassú változását, Magyarországon a rendszerváltozáskor a visszajára fordult: ahelyett, hogy a fennálló rendszert nem fenyegető belpolitikai változásokat indukált volna, felforgatta és érvénytelenítette a több évtizedes status quót. Érdekes módon az amerikai és a magyar politika egy ponton a tükörképe volt a másiknak. Más-más okból, de mindkettő nyitást akart.

1956 után mélyreható változások történtek a magyar politikában is. A több száz élethez követhető brutális konszolidációs korszakot követően a szovjetek által hatalomba ültetett rendszer megkezdte a *nyugati nyitás politikáját*, abban bízva, hogy a gazdasági megszilárdulás politikai békét eredményez. Kádár több irányból érkező nyomással találta szembe magát: tartania kellett attól, hogy újra kitör a forradalom, rendeznie kellett a párton belüli viszonyokat, a nyitás politikájának sikere érdekében egyezkednie kellett az amerikaiakkal és legfőképpen képviselnie kellett a Szovjetunió érdekeit. Miután maga alá gyűrte az elszigetelődés főleg az állambiztonság területéről érkező erőit, Kádárnak maga mögé kellett állítania a nyitáspárti reformerőket, hogy szorosabb gazdasági kapcsolatokat lehessen kiépíteni a kapitalista világgal. A cél a gazdaság modernizálásának külső erőforrásokból történő finanszírozása volt, kisebb belpolitikai engedményekért cserébe. Szó sem volt a rendszer megváltoztatásáról. A reformerek ugyanazt akarták, mint az úgynevezett „állagvédők” elszigetelődéspártiak: a rendszer megerősítését, csak más eszközökkel. A nyitást a nemzetközi politika egy ideig késleltette. Végeredményben azonban olyan szoros függést eredményezett a nyugatról érkező forrásoktól, hogy az eredeti szándéktól eltérően nem megerősítette, hanem aláásta a rendszert.

Bár a magyar külpolitika nem tévesztette szem elől Moszkva érdekeit, a gazdasági nyitás politikáját a rendszer fenntartásának kényszere mozgatta és ilyen értelemben idővel függetlenedett a szovjet akarattól. Továbbá a kommunista rendszer nem volt monolitikus, és a különböző kormány- és pártszervek gyakran nem értettek egyet abban, hogy egy adott politikai cél elérésére milyen eszközöket lenne jó használni. A viták mögött a pragmatizmus és az ideológia közötti helyes egyensúly keresése állt. Egyik funkcionárius sem utasította el teljesen egyiket vagy másikat, de a pragmatizmus a külső kényszerek hatására lassan túlsúlyba került és végül a rendszer bukásához vezetett.

IDEOLÓGIA ÉS PRAGMATIZMUS A KÜLPOLITIKÁBAN

A Kádár-korszakban a magyar külpolitikát két fő motívum határozta meg: 1. a nagyhatalmi (szovjet–amerikai) szembenállás; 2. az egyébként nem teljesen azonos nézeteket valló politikai (párt-) vezetés azon eszméi meggyőződése, miszerint a meghaladott – tehát a kapitalista (imperialista) –, illetve a haladó – tehát a kommunista eszméket

valló – erők küzdelme nemzetközi szinten is érvényes. A külpolitika mozgásterét továbbra is a szovjet nagyhatalmi érdekek szabták meg, jelentős kérdésekben a magyar vezetés elfogadta, hogy Moszkva érdekeit a nemzeti külpolitikának figyelembe kell vennie. Románia példája arra utal, hogy a Moszkva által eltűrt mozgáster nagyobb volt, mint amennyit Magyarország kihasznált belőle, ám 1956 tapasztalata alapján érthető módon a magyar vezetés vigyázott arra, hogy ne menjen túl messzire. Románia külpolitikái „elhajlását” több tényező okozhatta. Egyrészt 1958-ban kivonultak a szovjet megszálló csapatok. Másrészt a román párt „internacionalista elkötelezettsége” lanyhábbnak mutatkozott, mint a magyaré. Végül egy szinte megfoghatatlan tényező is közrejátszott ebben: a 20. század külpolitikái sikereinek hatására Románia magabiztosabb volt a nemzetközi politikában, mint nyugati szomszédja.

Münnich Ferenc miniszterelnök 1958-ban leszögezte: Magyarország helyzeténél fogva nem léphet fel kezdeményezőleg a nemzetközi politikában, ez Moszkva előjoga.¹ Egy alkalommal Kádár kijelentette, hogy a magyar–szovjet barátság a két ország eszméi közösségén alapul és hozzátette, hogy Magyarország nemzeti érdekei meg egyeznek a Szovjetunióéival.² Kádár elfogadta Moszkva vezető szerepét az ideológia síkján is. A szovjet–kínai ellentét kapcsán kifejtette: „a magyar kommunisták mindig azt vallják, hogy az internacionalizmus próbaköve volt mindig, és ma is, a Szovjetunióhoz való elvi-eltvársi viszony. Szovjetellenes kommunizmus nincs és nem is lesz sohasem.”³ Vagyis a szovjet nagyhatalmi kontrollhoz az önkéntesség is társult. Békés Csaba történész szerint „a magyar külpolitika vezérelve kezdettől a középútas irányvonal volt, ami a Szovjetunióhoz való feltétlen lojalitás szakadatlan hangoztatása (és gyakorlása) mellett az adott mozgáster minél hatékonyabb kihasználására, a nemzeti érdek (már amit a vezetés annak tekintett) érvényesítésére törekedett, feltéve hogy az nem ütközött a Szovjetunió érdekeivel”.⁴ Idővel azonban a magyar külpolitika egyre nagyobb függetlenséget élvezett kétoldalú kapcsolatainak intézésében. Ez azonban nem tévesztendő össze a külpolitikai függetlenséggel, hiszen minden olyan világpolitikai kérdésben, amely a Szovjetunió számára fontos volt, a magyar vezetés a Moszkváéval azonos álláspontra helyezkedett. Ez még abban is megnyilvánult, hogy nemzetközi fórumokon a magyar hozzászólók szolgáian követték a szovjet vonalat, sőt időről időre még annál is radikálisabb módon fogalmazták meg a „haladó világ” álláspontját. Ez alkalmanként ellentmondásos helyzetet teremtett. Miközben Magyarország a gazdasági kényszerből fakadóan egyre intenzívebben igyekezett normalizálni kapcsolatait az Egyesült Államokkal, külügyminisztere Amerika-ellenes beszédet mondott az ENSZ-ben, ami hosszú időre visszavetette az erőfeszítéseket. Ha szükséges volt, akkor

¹ Idézi Vida István: Az MSZMP Politikai Bizottságának 1958. január 15-i határozata a Külügyminisztérium munkájáról. In: Fischer Ferenc, Majoros István, Vonyó József (szerk.): *Magyarország (Nagy) hatalmak erőterében. Tanulmányok Ormos Mária 70. születésnapjára*. University Press, Pécs, 2000. 629–650: 631.

² Kádárt idézi Felkay, Andrew: *Hungary and the USSR, 1956–1968. Kadar's Political Leadership*. Greenwood Press, New York, 1989. 184.

³ Lásd Földes György: *Kötélhúzás felsőfokon*. I. m. 106.

⁴ Békés Csaba: A kádári külpolitika 1956–1968: Látványos sikerek – „láthatatlan” konfliktusok. In: uő: *Európából Európába*. I. m. 238.

a kétoldalú kapcsolatokban is követték a szovjet irányvonalat, erre a legjobb példa az NSZK-val történő diplomáciai kapcsolatfelvétel, amelyet szovjet nyomásra késleltettek. Ezen a téren viszont az 1980-as évekre lényeges változás történt, ekkor már Moszkva akarata ellenére is egyre szorosabbak lettek a nyugati világhoz fűződő kapcsolatok. A rendszer túléléséről volt már ugyanis szó, amely az újabb és újabb hitelfelvételeken múlt.

A magyar–amerikai kapcsolatok alakulásának csak egyik, és talán kevésbé lényeges tényezője volt, hogy mit akart elérni a magyar külpolitika. Magyarország amerikai politikájában eleinte szinte kizárólagos, de a későbbiekben is fontos szempontnak számított a szovjet–amerikai viszony alakulása, ami viszont a két nagyhatalom világpolitikai lépéseinek függvénye volt. Magyarország nem kívánt élni az amerikai vagy kínai opcióval, mint tette azt Románia, hogy növelje külpolitikai mozgásterét a Szovjetunióval szemben. A külügyminisztérium 1958 őszén készített feljegyzése számot vetett azaz, hogy az Egyesült Államokkal való „kapcsolataink javulása alapvetően alá van vetve a nemzetközi helyzet fejlődésének és annak, hogy a szovjet külpolitika sikerei, melyhez természetesen nekünk is meg kell adni a kellő segítséget, mennyire készítetik az amerikaiakat nyíltan szocialistaellenes politikájuk megváltoztatására”.⁵ Látni fogjuk, hogy 1960-ban az MSZMP KB Politikai Bizottsága az Eisenhower–Hruscsov-találkozó sikerétől vagy kudarcától tette függővé a magyar–amerikai viszony alakulását, később pedig a vietnami háború gátolta a két ország kapcsolatainak javulását. Olyannyira, hogy a rendelkezésre álló iratok szerint Kádár már 1963-tól kész lett volna egy határozott nyitásra az amerikaiak felé, melyre az akkori amerikai külpolitikai doktrína lehetőséget is kínált volna, de ennek a korai nyitásnak elejét vette az indokínai válság és az abban megmutatkozó szovjet érdek. A nagypolitika összekapcsolása a kétoldalú kapcsolatokkal nem volt féltve őrzött titka a magyar vezetésnek. Szilágyi Béla külügyminiszter-helyettes egy alkalommal elmondta amerikai kollégájának, John Leddynek, hogy a magyar–amerikai kapcsolatokban „két szinten keletkezett zavar, a Vietnam elleni amerikai agresszió, a közel-keleti, kubai stb. amerikai politika miatt” és csak második szinten a kétoldalú viszonyban.⁶ Ez egyben azt jelentette, hogy a magyar vezetés külpolitikai értelemben harapófogóba került. Egyfelől meg kellett, és meg is akart felelni a szovjet elvárásoknak. Másfelől Magyarország gazdaságilag egyre kiszolgáltatottabbá vált a nyugati támogatásnak, ami viszont megkövetelte volna, hogy esetenként figyelmen kívül hagyják Moszkva álláspontját. A rendszerváltáskor ez az ellentét gyakorlatilag feloldhatatlanná vált. Ekkor elemi erővel jelentkezett az igény arra, hogy az Egyesült Államok gazdasági engedményeket adjon, miközben szovjet részről számítottak a magyar hírszerzés Amerika-ellenes szolgálataira, de ezek teljesítése reménytelenül tette a kívánt amerikai engedmények elérését.

Figyelembe kell azonban venni azt is, hogy a Kádár-korszak az 1950-es évekhez képest megnövekedett nemzetközi mozgástere nem csak abból adódott, hogy magyar

⁵ A külügyminisztérium feljegyzése az USA-val való kapcsolatok normalizálásáról, 1958. október 30. MNL OL, Küm, USA admin, XIX-J-1-k, 11. doboz, 4/b, sz. n.

⁶ Telegram from the Embassy in Hungary to the Department of State, 3 October 1967. *FRUS*, 1964–1968, Vol. XVII, 313–314.

részről igény keletkezett rá. Moszkva ugyanis egyre inkább felhasználta szövetségeseit arra, hogy mintegy próbaballonként működjenek közre a szovjet célok megvalósításában. Emellett továbbra is fontos eleme volt a külpolitikának az *ideológia*. Ennek nem mond ellent az sem, hogy Kádár, aki döntő befolyást gyakorolt a külpolitikára, gyakran hangoztatta: hajlandó pragmatikusan közelíteni külpolitikai kérdésekhez, sőt reálpolitikusnak tartotta magát. A gyakorlatias megoldásokat eszköznek látta az eszme, a szocialista társadalom győzelemre juttatása érdekében. De ez a megállapítás is kiegészítésre szorul. Kádár több alkalommal leszögezte, hogy a háború megakadályozása előbbre való a marxizmus–leninizmus világméretű diadalánál. Saját megfogalmazásában: „a magyar kormány őszintén elfogadja a békés egymás mellett élést”, ami „talán nem lett volna elképzelhető húsz évvel ezelőtt, amikor az ideológiák ereje sokkal nagyobb volt, de jelenleg a legnagyobb probléma, hogy megakadályozzuk a nukleáris háborút a két szuperhatalom között”.⁷ Nem zárható ki, hogy az ehhez hasonló közlésekkel a szovjet külpolitika szólamait ismételte csupán. Az SZKP főtitkára, Leonid Brezsnyev is hasonló nézeteket hangoztatott: elítélte Hruscsov szakadék szélén táncolását, a kubai válságot, amely „majdnem nukleáris katasztrófába torkollott”. A SALT-I szerződésről a szovjet Védelmi Tanácsban folytatott vita során kijelentette: „miért kellene kimeríteni a gazdaságunkat és növelni a katonai kiadásokat?”⁸ Mégis figyelemre méltó, hogy Kádár különböző időpontokban, különböző fórumokon többször elismételte ezeket a gondolatokat. Így egyebek között 1978-ban, amikor az amerikai diplomácia doyenjével, Averell Harrimannel tárgyalt arról, hogy Magyarország hajlandó szerepet vállalni egy Carter–Brezsnyev-találkozó létrehozásában, mivel egy nukleáris háború a magyar nemzet pusztulását eredményezné. Hazai közönség előtt, a Politikai Bizottság fórumán kifejtette: „egy időben létezik békés egymás mellett élés és harc az imperializmus ellen... harmadik világháború, vagy pedig tűrni kell egymást és létezni együtt”.⁹ Míg Anasztasz Mikojan azt ecsetelte amerikai vezetőknek, hogy egyszer majd az Egyesült Államokban is diadalmaskodik a kommunista forradalom, Kádár egy, az ENSZ-ben folytatott bizalmas, de az amerikai vezetésnek szánt beszélgetésen kételyeinek adott hangot: „Meg kell mondanom, nincsenek illúzióink abban a tekintetben, hogy az Egyesült Államok szocialista vagy kommunista állam lesz. Mi, magyar kommunisták realisták vagyunk.”¹⁰ Kádár dilemmáira utal, hogy a vietnami háborúra hivatkozva csak Nixon kérésére volt hajlandó fogadni az első Budapestre látogató amerikai külügyminisztert, miközben úgy tűnt, hogy megegyezés jön létre a két nagyhatalom között, Moszkva ugyanis éppen akkor állapodott meg Washingtonnal a stratégiai fegyverek korlátozásáról. Nem csak arról lehetett szó, hogy Kádár komolyan vette az Észak-Vietnam melletti elkötelezettsé-

⁷ Telegram from the Embassy in Hungary to the Department of State, Conversation with Kádár, Introductory Call, 30 November 1967. *FRUS*, 1964–1968, Vol. XVII, 318–320.

⁸ Zubok, Vladislav: *A Failed Empire. The Soviet Union in the Cold War from Stalin to Gorbachev*. The University of North Carolina Press, Chapel Hill NC, 2007. 202–203., 221.

⁹ Az MSZMP KB Politikai Bizottságának ülése, Kádár János hozzászólása, 1965. május 11. MNL OL, M-KS 288. f., 5. cs., 365. ó. e.

¹⁰ Instruction from the Department of State to the Legation in Hungary, 21 October 1960. *FRUS*, 1958–1960, Vol. X, 126–130. Mikojan megjegyzését lásd Dobrinin, Anatoly: *In Confidence – Moscow's Ambassador to America's Six Cold War Presidents (1962–1986)*. Times Books, New York, 1995. 92.

get. A szovjet vezetés az Egyesült Államok észak-vietnami bombázása miatt az utolsó pillanatban majdnem visszamondta Nixon látogatását, holott a csúcstalálkozó volt Brezsnyev legfontosabb külpolitikai célja.¹¹

Kádár amerikai politikája kapcsán is igyekezett olyan elkötelezett kommunistaként feltűnni, mint aki elismeri a *hatalmi* viszonyokat. A magyar–amerikai viszony rendezése kapcsán a „reálpolitika” meghatározást használta (kifejtve, hogy tudatosan él a német eredetű kifejezéssel, holott nem szereti a németeket), és saját rendszerének elismerését is a kész tények alapján kérte. A pártvezetés külpolitikai vitái alapján az olvasónak olyan benyomása támadhat, hogy annak egyes tagjai nem voltak tisztában Magyarország világpolitikai súlytalanságával. Főleg a kezdeti időszakban ez megnyilvánult a nyugati országok iránti arroganciában – például Münnich Ferenc kijelentette, hogyha az amerikaiaknak nem tetszik valami, menjenek haza –, melynek fedezete a Szovjetunió volt. Kádár azonban több alkalommal elmondta, hogy Magyarország „egy kis tetű” a nemzetközi szinten (az amerikaiak meglepődhetnek ezen a nyelvi fordulaton, mert a tetű szót bolhának fordították). A magyar vezetés elvárta, hogy az amerikaiak kész tényként ismerjék el a tartós szovjet jelenlétet Kelet-Európában, valamint a Kádár-rendszer létezését. Mivel minden diktatúrának szüksége van arra, hogy külső fenyegetéssel igazolja politikáját, az Egyesült Államok szinte mindvégig betöltötte a kérelhetetlen, gonosz ellenség szerepét a magyar propagandában. Bár eleinte az amerikai vezetés valóban kétségbe vonta a Kádár-rendszer törvényességét, később azonban a magyar pártvezetés nem tudta és talán nem is akarta észrevenni azokat az amerikai jelzéseket, amelyek pontosan ezeknek a kész tényeknek az elismerését mutatták. Kádár felismerte, hogy az amerikaiak a jövőben sem nyújtanak fegyveres segítséget kelet-európai politikájuk megvalósítása érdekében, és ezért „nem lehetnek érdekeltek ellenforradalmi helyzetek kirobantásában”. Sajátos megfogalmazásban ugyan, de lényegében helyesen ítélte meg az amerikai politika céljait: „igyekeznek a népi demokratikus országokban javítani [az Egyesült Államok] pozícióit, szélesíteni tömegbefolyását – amennyiben módj[uk]ban áll –, éket verni az adott ország és a Szovjetunió közé – és mint Lengyelország esetében, gazdasági segítséget nyújtani azzal a kimondott szándékkal, hogy [az] előmozdítsa a függetlenebb politikai irányvonal kialakulását és kifejlődését.”¹² Felmerülhet a kérdés: miért kívánták magyar részről rendezni a kapcsolatokat egy olyan hatalommal, amelyről okkal vagy ok nélkül azt gondolták, hogy a kommunista rendszer pusztá létét is megkérdőjelezi? Az 1957–1963 közötti időszakban nem adódott más választás, mivel egyedül az amerikaiak voltak abban a helyzetben, hogy feloldják Magyarországot nemzetközi elszigeteltségét. A legtöbb népi demokrácia sokkal jobb viszonyt tartott fenn velük, mint Budapest, ami azt sugallta a magyar vezetésnek, hogy a kapcsolatok rendezése összeegyeztethető a szovjet érdekekkel.

A magyar–amerikai kapcsolatok alakulását végső soron azonban nem a magyar, hanem az *amerikai vezetés diktálta*. Korábban azt írtam, hogy Washington csak azért tűrte el a szatellitállamok létezését, mert nem volt más választása, de ez a megállapítás

¹¹ Zubok, Vladislav: *A Failed Empire*. I. m. 218–220.

¹² A washingtoni magyar követség elemzése a magyar–amerikai viszonyról, é. n. [1959], MNL OL, Küm, USA tük, XIX–J–1–j, 9. doboz, 5/a, 0020461.

csak az Eisenhower-adminisztráció időszakára érvényes. Eisenhower a magyarországi szovjet beavatkozást követően így írt Tito marsallnak: „Az a tény, hogy a Szovjetunió Európa szívéig terjeszti ki a hatalmát, súlyos fenyegetést jelent az egész világ biztonságára nézve. Az európai feszültség addig nem enyhülhet tartósan és valóságosan, ameddig a Szovjetunió vissza nem vonul saját határai mögé, és ki nem engedí Kelet-Európát a szorításából.”¹³ Ez az álláspont azonban az elkövetkező időszakban alapvetően megváltozott. Az amerikai külpolitika fokozatosan eljutott odáig, hogy az európai stabilitás érdekében elfogadta a kelet-közép-európai szovjet érdekszférát, bár abban érdekelt volt, hogy a kérdéses országok a lehetőségekhez képest demokratikus átalakuláson menjenek keresztül, megreformálják gazdaságukat és Moszkvától független külpolitikát folytassanak. Az amerikaiak számára a belső átalakulás mintaállama az 1970-es évek második felére Magyarország lett, a külpolitikai különállása pedig Románia.

1957-ben Eisenhower elnök kiviteli korlátozásokért illetékes tanácsadó szerve javasolta, hogy egyedi alapon enyhítsék az exportkorlátozásokat és ezzel segítsék elő „a csatlósok nemzeti önrendelkezését és függetlenségét”. Mivel a szövetségesek is időszerte találta egy ilyen lépést, illetve az amerikai üzleti élet képviselői nehezményezték, hogy hátrányos helyzetbe kerülnek a nyugat-európaiakkal szemben a kelet-európai gazdasági lehetőségek terén, 1958-ban az amerikai kereskedelmi miniszter jelentős változásokat jelentett be a korlátozások terén.¹⁴ A Nemzetbiztonsági Tanács 1958 májusában a „felszabadítás politikáját” a „lassú átalakulás” elvével váltotta fel.¹⁵ Az Eisenhower-adminisztráció ugyanis nem védhette ki azokat a bel- és külföldről egyaránt érkező támadásokat, amelyek egyfelől a tétlenségre, másfelől arra irányultak, hogy az amerikai propaganda annak tudatában buzdított a fegyveres küzdelem folytatására, hogy semmi esély sem mutatkozott a Nyugat hathatós segítségnyújtására. Hozzájárult még az újraértékeléshez, hogy a kelet-közép-európai kommunista rendszerek megszilárdulása és tartós fennmaradása már egyáltalán nem látszott valószínűtlennek. Sőt még az sem, ami még néhány évvel korábban elképzelhetetlennek tűnt Washington számára, hogy „az idő múlása hozzászoktatja az embereket a rezsim állandóságához, és az elfogadhatóvá válik számukra”. A State Department politikai tervező osztályának jóslata szerint javulhat a gazdasági helyzet, a szovjet megszállás a jövőben nem lesz annyira szembetűnő, és „a kommunista nevelés valamennyire érezteti majd hatását, különösen az ifjúság körében, amelynek nem lesz saját tapasztalata más életmódról”. Az ebből levont következtetés fontosnak bizonyult: a kelet-közép-európai kommunista rendszerek és a társadalom közeledése okafogyottá tette a szovjet csatlósok elszigetelésére irányuló korábbi kísérleteket.¹⁶ Az előterjesztés szerzője N. Spencer Barnes volt, aki korábban, budapesti követként arról írt, hogy miként hasz-

¹³ Idézi Borhi László: Iratok az 1956–1958 közötti amerikai–magyar viszony történetéhez. *Történelmi Szemle*, 40. 1998. 3–4. 341.

¹⁴ Harrington, Joseph F.–Courtney, Bruce J.: *Tweaking the Nose of the Russians*. I. m. 187–190.

¹⁵ Memorandum of Discussion, 366th Meeting of the National Security Council, 22 May 1958. *FRUS*, 1958–1960, Vol. X, 12–18.

¹⁶ Draft Paper Prepared by N. Spencer Barnes of the Policy Planning Staff – Long Term Trend in the Soviet European Satellites, 27 June 1958. *FRUS*, 1958–1960, Vol. X, 40–44. A PPS véleménye meg-

nálható a lakosság a kommunista rendszer megingatására. Ennek ellenére a külügy-minisztérium még évekkel később is úgy tartotta nyilván, hogy az „emberek nagy többsége nem fogadja el” a kommunista rendszereket.¹⁷

Az új irányvonalról folytatott vita felszínre hozta a külpolitikában érdekelt kormánysszervek közötti ellentéteket. A katonai vezérkar, amely hivatalból részt vett a Nemzetbiztonsági Tanács ülésein és rendszerint keményvonalas álláspontot képviselt, úgy vélte, hogy harc nélkül nincsen esély a kelet-európai nemzetek függetlenségére. Ezért javasolta, hogy „visszafogottan ugyan, de támogatni kell a passzív ellenállást, lázongást és gerillatevékenységet, de csak kiszámított módon, amikor készek vagyunk szembeszállni az orosz ellencsapással”. Az óvatos megfogalmazás az első benyomás ellenére minden bizonnyal a gátlástalan politika feladását célozta, hiszen tudták, az Egyesült Államok sohasem lesz kész „szembeszállni” a szovjetekkel Kelet-Európáért. Dulles azonban ennél egyértelműbb megfogalmazást akart, és a fenti passzus törlését javasolta a Nemzetbiztonsági Tanács állásfoglalásából. Az ő álláspontja kerekedett felül, és az Egyesült Államok kelet-európai politikájának új megfogalmazása leszögezte, hogy Washington nem szánja rá magát arra, hogy erőszakkal vessen véget a szovjet megszállásnak, és nem támogatja a forradalmi megmozdulásokat sem. Belátva, hogy a vasfüggöny mögötti rendszerek elszigetelése nem hozta meg a katonai vezetés által várt eredményt, vagyis a kommunista rendszerek összeomlását, és a szovjet katonai erő növekedését sem sikerült kordában tartani, immár a *kapcsolatok kiszélesítésére* kell törekedni „azokkal a csoportokkal, amelyek hajlandók a Szovjetunió alávetett helyzetén változtatni”. A Nemzetbiztonsági Tanács szerint az Egyesült Államok célja, hogy „éket verjen” Moszkva és a szatellitállamok közé, mert a kommunizmus elterjesztésére irányuló szovjet erőfeszítések fenyegetést jelentenek az amerikai biztonságra nézve. A távlati amerikai cél egyelőre még a kommunista rendszerek felszámolása és a kelet-közép-európai országok függetlenségének kivívása volt, ám ezt *kifejezetten lassú átalakulással* vélték megvalósíthatónak. Arra akarták buzdítani az „alávetett népeket”, hogy céljaikat fokozatosan próbálják elérni. Fontosnak tartották leszögezni, hogy a kelet-európaiak nemzeti függetlenségének helyreállítása nem jelentené azt, hogy Washington ellenséges országokkal szándékozná bekeríteni a Szovjetuniót. Napirendre került a kommunista hatalomátvételt és a második világháborút megelőző korszakban fennálló kapcsolatok és kötelékek újrafelvétele Kelet-Közép-Európával, az egyes országok egyedi elbírálása alapján. A megtorlások miatt Magyarország ilyen tekintetben szóba sem jöhetett, a két ország közötti, a gyakorlatban nem is létező „közlekedési folyamatot” úgy kellett támogatni, hogy azzal „ne kompromittálják azt a szimbólumot”, amelyre Magyarország a kommunizmus elleni küzdelemben a világ közvéleménye számára vált. A kapcsolatépítés politikájának célpontja Románia lett, amelyről megállapították, hogy igyekszik bővíteni kapcsolatait Washingtonnal, hogy „amerikai

oszlott: nem mindenki hitte, hogy a kommunista rendszerek képesek lesznek elfogadtatni magukat, tehát tartósan megszilárdítani a helyzetüket.

¹⁷ Department of State Guidelines for Policy and Operations, The Bloc Countries in Eastern Europe, February 1963. NARA, RG 59, PPC 1963–1964, Lot File 70D199, Box 260.

technológiát kapjon, és igazolja legitimitását és állandóságát a román nép előtt”, és emiatt „különösen nyitott arra, hogy bővítse kapcsolatait a Nyugattal”.

Az új irányvonal kialakításáról folyó vita egyik sarkalatos pontja a *gazdasági kapcsolatok* kérdése volt. Eisenhower elnökké választása óta a kereskedelmi kapcsolatok bővítése mellett kardoskodott, mert azt „a politikus legjobb fegyverének” tekintette. Ennek szellemében kifejtette, hogy a kereskedelmi kapcsolatok fejlesztése a fent vázolt politikai cél megvalósítását szolgálja, és nem azt, hogy Amerika hasznot húzzon belőle. Elfogadhatatlannak tartotta, hogy a Kongresszus ebben a tekintetben megkösse a kormányzat kezét, holott a gyakorlatban pontosan ez történt. A törvényhozás megakadályozta, hogy mezőgazdasági felesleget adjanak el a Szovjetunióknak, bár 1957-ben hozzájárult, hogy Kelet-Közép-Európa tekintetében kivételt tegyenek. Dulles kételkedésének adott hangot, és nem tartotta célszerűnek, hogy „általános megfogalmazás” szülessen a gazdasági kapcsolatokról, emellett ellenezte a kereskedelmi miniszter javaslatát, amely a kelet-európaiakkal való kereskedelemre akarta buzdítani az amerikai üzletembereket. Végül abban egyeztek meg, hogy az Egyesült Államok egyedi elbírálás alapján törekszik „normálisabb gazdasági kapcsolatokra” a csatlós államokkal a kereskedelmi forgalom növelése érdekében és azért, hogy csökkenjen a „rab nemzetek” gazdasági függősége a Szovjetuniótól. Kelet-Közép-Európa ugyanis nemcsak katonai és politikai, hanem gazdasági értelemben is függött a Szovjetuniótól. Az átértékelési folyamat leglényegesebb eleme az lett, hogy feladták a „felszabadítás” elvét.¹⁸ Ez – legalábbis egyelőre – nem azt jelentette, hogy Washington elismerte volna „a Szovjetunió uralmát Kelet-Európában”, mivel az amerikai vezetés még „a független nemzeti lét helyreállításában” reménykedett,¹⁹ viszont utalt arra, hogy a jövő amerikai kormányzatai számára Kelet-Európa leértékelődött. Mindazonáltal 1960-ban a State Department hivatalosan még azt hangoztatta, hogy „az Egyesült Államok nem áll készen arra, hogy elismerje a kelet-európai status quót”.²⁰

¹⁸ Lásd Memorandum of Discussion, 366th Meeting of the National Security Council, 22 May 1958. FRUS, 1958–1960, Vol. X, 12–18., National Security Council Report, Statement of United States Policy Toward the Soviet Dominated Nations in Eastern Europe. Uo. 18–31., Memorandum of Discussion of the 369th Meeting of the National Security Council, 19 June 1958. Uo. 34–40. Az evolúciós folyamatok támogatását javasolta a tárcaközi egyeztetésért felelős Operations Coordinating Board 1959-es jelentése is: „A Szabad Világ és a szovjet tömb katonai ereje között fennálló relatív egyensúly állapotában az erő önkéntes alkalmazása (beleértve a belső forradalom szítását) nincs kilátásba helyezve. Ezért az amerikai célok megvalósítását szolgáló erőfeszítések a lassú fejlődés és nem a felszabadítás elvén nyugszanak.” Operations Coordinating Board Report, Report on Soviet-Dominated Nations in Eastern Europe (NSC 58/11), 15 July 1959. Uo. 95–98.

¹⁹ Suggested Reply to Francis Chorin, 1960, é. n. NARA, RG 59, Records of the Department of State, Internal Affairs of Hungary, 1960–1963, 611.64, Microfilm, roll 93.

²⁰ The Department of State to the American Legation in Budapest, 1 November 1960. NARA, RG 59, General Records of the Department of State, Decimal File 764, 1960–1963, Microfilm, roll 1.

BÉKÉS KAPCSOLATÉPÍTÉS

A szocialista országok között kialakuló eltéréseket kívánta figyelembe venni a Kennedy-adminisztráció kereskedelmi politikája. A békés kapcsolatépítés (*peaceful engagement*)²¹ jegyében 1962 októberében Kennedy kifejtette: „Még a kommunista világban belül is léteznek eltérő árnyalatok. Az idő múlásával magunkhoz kell ragadni a kezdeményezést, ha alkalom nyílik rá, különösen Lengyelországban, de másutt is. Ám soha, egyetlen megnyilvánulásban, nyilatkozatban, szerződésben vagy más módon nem szabad elismernünk, hogy a Kelet-Európában érvényesülő szovjet fennhatóság örökös.”²² Az „unió helyzetéről” szóló első beszédében Kennedy jelezte, hogy felhatalmazást kér a Kongresszustól a csatlósokkal folytatott külkereskedelem szelektív alapon történő bővítésére. A State Department politikai tervező osztálya 1963-ban felhívta a figyelmet, hogy „a kereskedelem fegyverének rugalmas használata Kelet-Európában erősítené az Egyesült Államok korlátozott képességét arra, hogy befolyásolja” az események menetét a térségben.²³ Az amerikai pénzügyminisztérium a költségvetési egyensúly szempontjából hasznosnak tartotta, hogy a Lengyelországnak szánt segélyprogramban amerikai árukat és szolgáltatásokat vegyenek igénybe.²⁴ A demokráciába vetett remény helyreállítását ezúttal már nem titkos hadműveletektől várták, hanem például az Amerika-barátnak tartott térségekbe családlátogatásra érkező „amerikai állampolgárok egyéni küldetésétől”.²⁵

A felforgatás korábbi politikájának legfontosabb fegyvere, a Szabad Európa Rádió is megérezte az új szeleket: a magyar forradalom bukása után felhagyott a lélektani hadviseléssel, a meggyőzés váltotta fel az aláaknázás politikáját. Az adások központi ellenőrzését megszigorították, az 1956-os programok miatt bírált szerkesztőket elküldték, a programok ezentúl nem a felszabadítást, hanem a fokozatos liberalizálást bátorították, és igyekeztek a valóságnak megfelelő híreket eljuttatni a hallgatósághoz. Kennedy elnök vizsgálóbizottságot állított fel, amely megállapította, hogy úgy lehet a legkönnyebben elérni a „vasfüggöny mögött élő lakosságot, ha ellátjuk őket információval és gondolatokkal”. Ez arra kényszeríti majd a kommunista országok vezetőit, hogy jobban törekedjenek az igazságra, mert tudják, hogy a hazugságot leleplezik. A bizottság javasolta, hogy az Egyesült Államok számára kedvező információk sugárzására kell törekedni és óvakodni kell a célországok belügyeibe történő túlzottan látványos beavatkozástól.²⁶ Az 1960-as évek elejének kelet-európai politikáját a reformokban

²¹ A koncepciót a SZER volt elnöke, William Griffith és Zbigniew Brzezinski fogalmazta meg egy 1961-ben megjelent tanulmányban.

²² Idézi Kovrig, Bennett: *Of Walls and Bridges*. I. m. 107–108.

²³ Uo.

²⁴ Treasury Comment on Poland Guideline Paper, 16 March 1962. NARA, RG 59, General Records of the Department of State, Executive Secretariat Policy Guidelines, 1962–1966, Lot File 67D396, Box 5.

²⁵ Letter by Charles Vanik to the Secretary of State, 31 March 1960. NARA, RG 59, General Records of the Department of State, Central File 1960–1963, 611.64, Microfilm, roll 93.

²⁶ Faure, Justine: *L'Ami Américain*. I. m. 341–342.

élenjáró, pragmatikusnak tartott, a többi tömbországnál jelentősebb szabadságjogokat biztosító Lengyelországra építették, amely „elfogadható modellé vált” a szovjet térség többi országa számára. Lengyelország természetesen nem csak az előnyösre fordult belpolitikai berendezkedése miatt szerepelt a kelet-európai rangsor elején az amerikai külpolitika számára. Az amerikai védelmi minisztérium úgy vélte, hogy mivel Lengyelország Németország és a Szovjetunió között helyezkedik el, stratégiai helyzetben van Kelet és Nyugat között, tekintve hogy azon az útvonalon fekszik, melyre a Szovjetunióknak szüksége lenne egy támadáshoz Nyugat-Európa ellen. Emiatt lényeges volt, hogy e stratégiailag fontos térségben csökkenjen a Szovjetunió befolyása. Emellett az Egyesült Államoknak alkalma nyílt arra, hogy rámutasson: egy függetlenedő kommunista ország számíthat amerikai támogatásra. A nyitás politikájával az amerikai vezetés kimutathatta érdeklődését a lengyel nép iránt és alkalma nyílt arra, hogy korlátozott mértékben befolyást gyakoroljon a lengyel kormányzati politikára. Ezt elősegítette, hogy gazdasági okok miatt Lengyelország aktívan érdeklődött a kapcsolatok bővítése iránt. Ennek érdekében minden eszközzel, például a vízumeljárás megkönnyítésével is, elő kívánták segíteni az emberek közötti kapcsolatépítést. A kereskedelmi kedvezmények megadásától pedig azt várták, hogy a lengyel vezetés engedelmesebb lesz más területeken. Propagandaelőnyök is származhattak például a mezőgazdasági feleslegek eladásából: a kapitalista „bőség” demonstrálása.²⁷

Az 1960-as évek folyamán minden olyan kezdeményezés, amely politikai célok érdekében liberalizálni és fejleszteni akarta az Egyesült Államok kereskedelmi kapcsolatát a kommunista világgal, vagy a kormányzati bürokrácia egyes képviselőinek az ellenállásán, vagy a törvényhozásban futott zátonyra. A konzervatív képviselők szerint a kommunista országokkal kereskedni egyet jelentett az ellenség támogatásával. 1961-ben a kereskedelmi minisztérium engedélyezni akarta, hogy dollárért vagy aranyért államilag támogatott amerikai mezőgazdasági termékeket lehessen eladni kommunista országoknak, de az Ohio állambeli Delbert Latta képviselő indítványára a törvényhozás ezt megakadályozta. Még ugyanebben az évben a Szovjetuniótól és a KGST-től függetlenedni akaró Románia tíz gyár számára akart amerikai berendezéseket vásárolni, de az engedélyezésért felelős kereskedelmi minisztérium nem egyezett bele az üzletbe.²⁸

Hogy pontosan milyen irányban akarták befolyásolni az események menetét Kelet-Közép-Európában, az kezdett kérdésessé válni. Kennedy halálának évében, 1963-ban a State Department megerősítette, hogy az ottani amerikai érdek „alapvetően biztonságunk kérdése”, és megismételte azt a sokat hangoztatott állítást, miszerint fenyegetést jelent az Egyesült Államok számára, hogy „Kelet-Európa fölötti uralma Európa szívéig terjeszti ki a Szovjetunió hatalmát”. Két fontos tekintetben azonban eltértek az addigi állásfoglalásoktól. Egyrészt „nyugtalanítónak” minősítették a kommunista rendszerek instabilitását, amely „fenyegetést jelent az általános biztonságra”. (Korábban ugyanezt a jelenséget a biztonságot erősítő tényezőként tartották számon.) Másrészt újraértel-

²⁷ Guidelines for Policy and Operations, Poland, May 1962. NARA, RG 59, General Records of the Department of State, Executive Secretariat, Lot File 67D396, Box 5.

²⁸ Harrington, Joseph F.–Courtney, Bruce J.: *Tweaking the Nose of the Russians*. I. m. 210–215.

mezték a kelet-közép-európai államok jövőjére vonatkozó amerikai elvárásokat. Eddig minden lehetséges fórumon a teljes függetlenség helyreállítását szorgalmazták. A State Department 1963-ban viszont már óvatosabban fogalmazott: „Erős nemzeti érdekünk fűződik ahhoz, hogy... a lehető legnagyobb mértékig helyreálljon a nemzeti önrendelkezés”, hozzátéve, hogy a hatalmi realitások fényében kevés esélye van, hogy a Szovjetunió a közeljövőben kivonuljon Kelet-Európából (kiemelés: B. L.).²⁹ Ezzel szemben Averell Harriman, aki abban az időben a külügyminiszter politikai ügyekért felelős helyetteseként szolgált, a Kongresszus európai ügyekért felelős albizottsága előtt arról beszélt, hogy az Egyesült Államok „a kelet-európai népek teljes függetlenségében” és abban érdekelt, hogy ismét működjenek „természetes kapcsolataik Európa többi részével és a szabad világgal”, valamint abban, hogy „szabadon választhassák meg kormányzati formájukat”. Hozzátette, hogy Európa mindaddig nem lehet teljesen biztonságban és nem prosperálhat, ameddig helyre nem állnak Kelet-Európa történelmi kapcsolatai Európa többi részével.³⁰ A State Department állásfoglalása leszögezte, hogy az Egyesült Államok „nem fogadja el tartós állapotként Kelet-Európa megszállását”, ami arra utal, hogy nem volt világos fogalmuk arról, hogy pontosan milyen státust képzelnek el Kelet-Európa számára. Ellentmondott ennek a következtetésnek, hogy 1962-ben a State Department „hosszú távú” lengyelországi célként azt nevezte meg, hogy elő kell segíteni, hogy a lengyelek „nagyobb mértékű” függetlenséget élvezzenek a Szovjetuniótól.³¹ Teljes önállóságról tehát szó sem volt.

Az „autonómia” irányában történő fejlődést a kapcsolatépítéssel képzelték el a vasfüggöny mögött élő emberekkel, melyhez azonban szükség volt az érintett kormányok beleegyezésére. Ilyen értelemben teljesnek tekinthető a szakítás a korábbi politikával (azt „passzívnak, sterilnek és defetistának” bélyegezték), amely ezeknek a rendszereknek az elszigetelésére törekedett. Bár több kelet-közép-európai országgal megkezdődött az intenzívebb kapcsolatépítés és ennek előfeltétele, a fennálló kétoldalú problémák rendezése, Magyarország tekintetében elsősorban az 1956 utáni megtorlások, másodsorban Mindszenty József helyzete miatt erről szó sem lehetett.

MAGYARKÉRDÉS ÉS ENSZ-MANDÁTUM

A demokratikus hatalmak mindig is konfrontálódtak a fennálló nemzetközi rendet elvető zsarnoki államokkal, s gyakran azt feltételezték, hogy gondosan megválasztott politikai nyomásgyakorlással rávehetik ezeket a „törvényszegő” országokat, hogy a civilizációs normáknak megfelelő eszközöket alkalmazzanak bel- és külföldön egy-

²⁹ Department of State Guidelines for Policy Operations, „The Bloc Countries in Eastern Europe”, February 1963. I. m.

³⁰ Statement by Harriman, Under Secretary of State for Political Affairs to the Subcommittee on Europe of the House Committee on Foreign Affairs, 10 March 1964. NARA, RG 59, PPC 1963–1964, Lot File 70D199, Box 260.

³¹ Guidelines for Foreign Policy and Operations, Poland, May 1962. I. m.

aránt. Arról azonban igencsak gyakran megfélekeztek a demokratikus intézmények döntéshozói, hogy még a „lator” államokban is adódnak nézeteltérések az egyes politikuskok, illetve hatalmi szervek között azok sajátos céljai, érdekei mentén. Nincs minden helyzetben alkalmazható „tökéletes” politikai recept semmilyen rendszer számára sem. A változások türelmet, rugalmasságot és gyors értelmező-, értékelőkészséget követelnek: mikor kell lazítani vagy erősíteni a szorításon, mit lehet várni egy adott helyzettől, hogyan tehető nyilvánvalóvá az ellenfél sebezhetősége, s hogyan kerülhető el a zsarolhatóság. Megannyi fontos kérdés és probléma, melyeket ritkán tartanak a külpolitikai kapcsolatok meghatározó tényezőinek.

Az ENSZ eredeti célja az volt, hogy türelmekedve az egyedi, nemzeti érdekeken biztosítsa a nemzetközi egyensúlyt, a valóságban ehelyett a két szuperhatalom küzdőterévé vált. Bár az ENSZ alkalmatlannak bizonyult arra, hogy megakadályozza a magyarországi szovjet beavatkozást vagy hogy megfékezze a megtorlást, arra mégis lehetősége nyílt, hogy nyomást gyakoroljon a Kádár-rendszerre a belpolitikai liberalizálás érdekében. 1956. november 8-án az ENSZ mandátumvizsgáló bizottsága azt javasolta: halasszák el a magyar megbízólevélről szóló döntést. Ezt a Közgyűlés el is fogadta, sőt 1957. január 10-én úgynevezett ötös bizottságot állított fel a magyarkérdés vizsgálatára, annak reményében, hogy kikényszerítheti az ENSZ megfigyelőinek Magyarországra történő bebocsátását. Ugyanakkor a magyar mandátum elutasítására vonatkozó javaslatot, amely Magyarország kizárását jelentette volna a világszervezetből, nem fogadták el, mivel attól lehetett tartani, hogy ez precedenst jelent Tajvan kizárására is, amelyet a Szovjetunió nem ismert el Kína törvényes képviselőjének a világszervezetben. Belpolitikai ellenfelei azzal is megvádolták az Eisenhower-kormányzatot, hogy kettős mércét alkalmaz, és korántsem tesz annyit a kelet-európai, mint a közel-keleti agresszorok (azaz Nagy-Britannia, Izrael és Franciaország) ellen. A magyarkérdés napirenden tartása és a megbízólevél elfogadásának elutasítása azonban így is rendkívül hátrányosan érintette a magyar kormányzat nemzetközi megítélését. Nem meglepő tehát, hogy a nemzetközi elszigeteltség megtörése érdekében Kádár külpolitikai erőfeszítéseinek középpontjában ennek a helyzetnek a megszüntetése állt. A megoldást azonban az amerikai vezetés annak rendelte alá, hogy Kádár hajlandó-e lépéseket tenni a belpolitikai enyhülés érdekében.

Azonkívül, hogy az amerikai vezetés a nyomásgyakorlás érdekében megkérdőjelezte a Kádár-rendszer törvényességét, még több, egymással összefüggő rendezetlen és nehezen megoldható probléma terhelte a Budapest és Washington közötti viszonyt, és ez lett az oka annak, hogy a kapcsolatok még azt a szintet sem érték el, amelyet az amerikaiak a többi népi demokráciával ápoltak. A rendezetlen problémák közé tartozott Mindszenty József kényszerű tartózkodása az Egyesült Államok budapesti követségén. Emiatt nem kezdődhetett meg olyan vitás kérdések rendezése sem, mint például a kölcsönös vagyoni követelések ügye, melyről egyébként Romániával már tárgyalások folytak, és emiatt működött a budapesti amerikai, illetve a washingtoni magyar követség csak ügyvivői szinten. Edward Wailest, az Egyesült Államok kijelölt magyarországi követét, mint már említettük, a forradalom napjaiban küldték Budapestre, de a Nagy-kormányzat még nem adhatta át a megbízólevelét, s erre annak megdöntését követően sem került sor. Amikor azután az ENSZ Közgyűlése 1957. február 22-én ame-

rikai kezdeményezésre felfüggesztette a magyar mandátum elfogadását, másnap a magyar külügyminisztérium felszólította az amerikai külképviselőt, hogy Wailes adja át a megbízólevelét, vagy hagyja el az országot. Az amerikaiak az utóbbit választották, és Wailes néhány napon belül távozott. Ekkor senki sem sejtette, hogy egy évtizedet kell majd várni utódjának kinevezésére. A két ország kapcsolata újra a mélypontra zuhant, szinte minden érintkezés megszűnt: diplomataik elkerülték egymást, a washingtoni magyar ügyvivőt a State Departmentben hosszú hónapokon át senki sem fogadta.

Politikai nyomásra az üzleti világ is bojkottálta Magyarországot. Jellemző, hogy az akkor még működő New York-i magyar csemegebolt, a *Paprikás Weiss* a State Departmenthez fordult, hogy behozhatja-e a vevők körében népszerű magyar téliszalámit. Az amerikai útlevél Magyarországra nem volt érvényes, a magyarok még hivatalos útra is ritkán keltek át az Atlanti-óceánon, a diplomáciai érintkezés egymás katonai attaséinak kiutasítására szorítkozott.

1957 májusában a magyar belügyminisztérium és az elhárítás kezdeményezésére a külügyminisztérium felszólította az amerikai követséget, hogy csökkentse diplomatainak és adminisztratív dolgozóinak létszámát.³² Arra hivatkoztak, hogy az amerikai alkalmazottak „a kapcsolatok ápolása helyett jogtalan hírszerzést folytatnak”.³³ Ezt követően, bár a magyar vezetés célul tűzte ki a követcserét,³⁴ senkit sem érhetett meglepetésként, hogy erről Washingtonban hallani sem akartak. Dulles csak apróbb gesztusokat tartott elképzelhetőnek az enyhülés irányába mutató jelenségek bátorítására, illetve az ellenállás szellemének fenntartására a magyar nép körében. Ezek közé tartozott az utazási korlátozások enyhítése vagy a kulturális kapcsolatok csekély mértékű bővítése.³⁵ A budapesti ügyvivő sem tartotta időszerűnek a követcserét, mert úgy vélte, az magával vonná a magyar megbízólevelének elfogadását és a gazdasági megkötések enyhítését, ugyanakkor esélyt sem látott az ENSZ határozatainak megvalósulására Magyarországon.³⁶ Amikor Bruno Kreisky, későbbi osztrák kancellár arról érdeklődött a State Departmentben, hogy milyen feltételeket kellene a magyar kormánynak teljesítenie a normalizálás érdekében, válaszul az ENSZ határozatainak végrehajtását, az ENSZ megbízottjainak Magyarországra történő bebocsátását, valamint Mindszenty bíboros szabad eltávozásának biztosítását és a magyar néppel történő megbékélést jelölték meg követelményként, amit még a budapesti amerikai követség is túlzásnak tartott.³⁷ A két ország közötti feszültség 1957 vége felé kezdett oldódni annak köszönhetően, hogy az amerikaiak belátták, a Kádár-rendszerrel hosszabb távon is számolni kell.

³² Részletesebben lásd Radványi, János: *Hungary and the Superpowers: The 1956 Revolution and Realpolitik*. Stanford University Press, Hoover Institution Press, Stanford, California, 1972. 31.

³³ A Magyar Népköztársaság jegyzéke az Egyesült Államok budapesti követségének, 1957. május. MNL OL, Küm, USA tük, XIX-J-1-j, 4. doboz, 4/a, 002418/1.

³⁴ MNL OL, Küm, USA tük, XIX-J-1-j, 4. doboz, 4/bd, sz. n.

³⁵ Instruction by the State Department to American Diplomatic Missions, 5 December 1957. NARA, RG 59, General Records of the Department of State, 864.181/12-557.

³⁶ The Chargé in Hungary (Ackerson) to the State Department, 29 October 1959. NARA, RG 59, General Records of the Department of State, 61164/10-2757, FRUS, 1955–1957, Vol. XXV, 679–684.

³⁷ The Chargé in Hungary (Ackerson) to the Department of State, 14 November 1957. NARA, RG 59, General Records of the Department of State, 61164/11-1457.

Kádárnak ugyanis ekkorra sikerült felszámolnia a Központi Munkástanácsot, a „jobboldali pártellenzék”, azaz Nagy Imre és munkatársai tárgyalásra vártak, Rákosi és Gerő nem tért haza, Révai Józsefet semlegesítették, és ami a magyar pártvezető hatalmi helyzetének szempontjából a legfontosabb volt, élvezte Hruscsov támogatását.³⁸ A State Department kelet-európai ügyekkel foglalkozó irodájának vezetője rámutatott, hogy a Kádár-rendszer kül- és belpolitikai tekintetben is megszilárdulóban van. Úgy vélte, hogy a forradalom a nemzetközi szinten kezd feledésbe merülni, és kételyét fejezte ki, hogy a magyar rendszer liberalizálása megvalósítható a világ közvéleményének nyomásával. Ezért rugalmasabb, a fennálló helyzethez jobban alkalmazkodó politikai irányvonal kijelölésére tett javaslatot.³⁹ Eisenhower 1957. október 23-án, a forradalom első évfordulóján elmondott beszéde azonban arra utalt, hogy legfelsőbb szinten még nem gondoltak komolyabb változtatásra. Az elnöki beszédre válaszul a magyar külügyminisztérium illetékesei a diplomáciai viszony megszakítását javasolták, de Kádár ezt nem fogadta el. Ehelyett éles hangvételű diplomáciai jegyzékben kívánták felszólítani az amerikai vezetést, hogy tartózkodjon az „ellenforradalmi elemek” támogatásától, amelyet azonban szovjet javaslatra végül nem juttattak el a címzetthez.⁴⁰

A korábbi gyakorlathoz képest Zádor Tibor washingtoni ügyvivő szokatlan önállóságról tett tanúbizonyságot, amikor a Magyarország ellen folytatott „ellenséges hadjárat csökkentése és a más nyugati országokkal való viszony javítása” érdekében javasolta, hogy „lépéseket kellene tenni a normalizálás érdekében”. E célból a letartóztatásban levő magyar állampolgárságú amerikai alkalmazottak ügyének és az amerikai követség létszámkorlátozásának „felülvizsgálatát” szorgalmazta. Felvetette, hogy a kormány tegyen lépéseket a külügyminiszter vagy a miniszterelnök nyilatkozata formájában, de főként a diplomáciai csatornát javasolta, valamint azt, hogy a washingtoni követséget használják föl a normalizálási politikában.⁴¹ Zádor saját kezdeményezésre is tett lépéseket, például tárgyalt Malone szenátorral a kereskedelmi kapcsolatok fejlesztése érdekében.⁴² A magyar ügyvivő a rendelkezésére álló szerény eszközökkel igyekezett kitörni a diplomáciai elszigeteltségből, bár egynémely próbálkozása lehet, hogy többet ártott, mint használt. Többek között filmbemutatókat rendezett a követségen. Az egyik ilyennek az volt a célja, hogy bemutassa a hétköznapi életet, hogy „a helyzet teljesen normális, rend van, béke van, az ellenforradalom nyomai eltűnőben vannak”. Mivel „ilyen film természetesen nem állt rendelkezésre”, ezért a követség dolgozói korábbi híradókból vágtak össze egy kisfilmet, kellő méretű vetítővásznat pedig a románoktól kértek kölcsön. A filmnek a „Hungary 1957” címet adták, ám a State Department magyar referensének – a ma már nyilván-

³⁸ Lásd erről Kalmár Melinda: *Ennivaló és hozomány – A kora kádárizmus ideológiája*. Magvető, Bp., 1998.

³⁹ FRUS, 1955–1957, Vol. XXV, 685–690.

⁴⁰ Radványi, János: *Hungary and the Superpowers*. I. m. 32–33.

⁴¹ Zádor Tibor ideiglenes ügyvivő Horváth Imre külügyminiszternek. Tárgy: a magyar–amerikai kereskedelmet gátló tényezők, 1957. december 31. MNL OL, Küm, USA tük, XIX-J-1-j, 1. doboz, 005851.

⁴² Zádor jelentése Horváthnak, látogatás Malone szenátornál, MNL OL, Küm, USA tük, XIX-J-1-j, 12. doboz, 5/c, 0028/1958.

nos iratok szerint – jogos kételye támadt, hogy valóban 1957-ben készült filmet láttak-e. Amúgy is kétséges, hogy a nemzetközi üzletemberekből, ügyvédek, diplomatikából álló közönség tetszését elnyerték-e például „a munkásgyűlések Budapesten”, a „munkásörtség megalakulása”, vagy akár a „Ho Si Minh látogatása” témájú részek. Bizonytalan lehetett az egy másik bemutató alkalmából levetített „Felejtethetlen április” című dokumentumfilm sikere is, amely a szovjet párt- és kormánydelegáció magyarországi útjával foglalkozott.⁴³

1958 januárjában a külügyminisztérium kedvező változást észlelt az amerikaiak magyarországi politikájában, amelyet a normalizálás érdekében kihasználandónak javasolt. Előterjesztés készült a kapcsolatok javítását szolgáló intézkedésekről, és egyúttal számba vették a sérelmeket. Magyar részről felrótták a magyar konzulátusok 1951-ben történt bezárását, a magyar kormány ellen folytatott „propaganda-hadjárat”-ot, a Szabad Európa Rádió adásait, a gazdasági kapcsolatok hiányát. A magyar külügyminisztérium javasolta, hogy a kormány jelezze normalizálási szándékát, és hogy ezzel egy időben bocsássa szabadon az amerikai követség letartóztatott alkalmazottait.⁴⁴ Ez utóbbira sor került ugyan, ám egyiküket azonnal kitelepítették vidékre.

A nagypolitika is kedvezett a javulásnak: Hruscsov békeoffenzívát indított, és bár jelezte, hogy nem tárgyal Kelet-Közép-Európáról, kivonta a szovjet csapatokat Romániából és egy hadosztályt Magyarországról is. Románia élt a szovjet és az amerikai politika által kínált lehetőséggel. Gheorghiu-Dej lehetővé tette, hogy amerikai megfigyelők utazzanak a román választások megtekintésére, és 1958-ban bejelentették, hogy Bukarest 100 millió dollár értékű ipari berendezést vásárol az Egyesült Államoktól. A Nemzetbiztonsági Tanács 1959-ben elismerte, hogy Románia kész a kereskedelmi kapcsolatok fejlesztésére, valamint korlátozott mértékű kulturális, tudományos és technikai csereprogramok elindítására. 1960-ban módosították a Battle-törvénykiegészítést, ami lehetővé tette, hogy az elnök gazdasági segítyt nyújtson akár kommunista országoknak is, ha azt a nemzetbiztonság szempontjából indokoltnak tartja. Ezt követően Románia 1960 márciusában megkötötte a vagyoni jogi megállapodást az Egyesült Államokkal, majd 1962-ben egy jegyzékváltás lehetővé tette a két ország közötti csereprogramokat. Az amerikaiak többé már nem a „legszojjetizáltabb” csatlósként tekintettek Romániára.⁴⁵

Az MSZMP KB Politikai Bizottsága 1958. január 25-i ülésén két külpolitikai kérdés szerepelt a napirenden: a kapitalista országokkal való viszony és a magyarkérdés ügyének rendezése. Sík Endre külügyminiszter április 2-i parlamenti beszédében kilátásba helyezte, hogy kezdeményezni fogja a magyar–amerikai viszony javítását, majd május 8-án közölte az amerikai ügyvivővel, hogy követcsere-re gondolt, de a tervet egyelőre felfüggesztették. Sík a visszavonulást azzal indokolta, hogy nem fogadták el a magyar megbízólevelet a genfi tengerjogi konferencián, s hogy Washington ENSZ-megbízottja,

⁴³ Zádor Tibor jelentése a külügyminisztériumnak, filmbemutató tartásáról, 1958. február 28. MNL OL, Kül, USA tük, XIX-J-1-j, 1947–1964, 140t., 26. doboz, 002065., Bartha János ideiglenes ügyvivő jelentése Sík Endre külügyminiszternek filmbemutató tartásáról, uo. 104/2, 1958.

⁴⁴ Irányelvek a magyar–amerikai kapcsolatok alakításához, III. számú Politikai Osztály, Amerikai Referatúra, 1958. január 16. MNL OL, Kül, USA tük, XIX-J-1-j, 11. doboz, 4/b, sz. n.

⁴⁵ Lásd erről Harrington, Joseph F.–Courtney, Bruce J.: *Tweaking the Nose of the Russians*. I. m. 194–201.

James Wadsworth információt kért Mód Péter külügyminiszter-helyettétől a forradalom letartóztatott vezetőinek hollétéről. Garret Ackerson ügyvivő azonban rámutatott, hogy mindkét esemény Síknak a magyar–amerikai viszony normalizálására vonatkozó nyilatkozata előtt történt.⁴⁶ Az a tény, hogy a külügyminiszter a kezdeményezés leállítását közölte az ügyvivővel, azért is meglepő volt, mert április 7-én Sík Andrej Gromiko szovjet külügyminisztert is tájékoztatta az Egyesült Államokkal kapcsolatos normalizálási elképzelésekről, amelyekkel Gromiko egyetértett.⁴⁷ Az amerikaiak arra gyanakodtak, hogy Hruscsov áll a háttérben, ám a fentiek fényében ez aligha valószínű. Ráadásul rendelkezésre állnak Kádár és Hruscsov megbeszéléseinek jegyzőkönyvei, és ezekben sem szerepel ilyesmi. Síknak az Ackersonnal folytatott beszélgetése során tett megjegyzése, mely szerint az amerikai alkalmazott vidéki kitelepítéséhez a külügyminiszternek nem volt köze, valamint az a tény, hogy a későbbiekben Sík Biszku Béla belügyminiszterrel konzultált az amerikaiakra vonatkozó utazási korlátozások feloldása ügyében, arra utal, hogy a *belügyminisztérium lépett közbe*. Erre egyébként Sík a metakommunikáció szintjén utalt is; Ackerson feljegyezte, hogy beszélgetésük közben a Duna túlsó partján álló belügyminisztérium épülete felé biccentett. A külpolitikai döntéshozatal mechanizmusa Magyarországon is bonyolultabb volt és többféle érdeket érintett, mint ahogy a washingtoni elemzők, akik ilyen lépések mögött mindig szovjet kezet láttak, ezt gondolták.

Időközben a külügyminisztérium úgy értesült, hogy a State Departmentben mindinkább az a vélemény alakul ki, mely szerint „az orosz beavatkozás miatt helytelen a magyarokat sújtani, és továbbra is elutasító álláspontra helyezkedni”.⁴⁸ Ha volt is alapja ennek az illúzióknak, az hamarosan szertefoszlott. Nagy Imre és társai kivégzése (1958. június 16.) véget vetett az amúgy sem látványos javulási folyamatnak. A kivégzések nagy felháborodást váltottak ki washingtoni körökben, és az amerikai diplomácia nem habozott a magyar vezetés tudtára adni, hogy a kétoldalú viszony újabb romlása emiatt következett be. Ez egyben azt is jelentette, hogy a magyarkérdést továbbra is napirenden lehetett tartani az ENSZ-ben, Magyarország ismét reflektorfénybe került. A State Department illetékesei július 11-én konzultáltak a washingtoni brit, illetve francia nagykövettel a magyar megbízólevél elutasításáról, attól sem riadva vissza, hogy akár még a diplomáciai kapcsolatokat is megszakítsák.⁴⁹ Erre ugyan nem került sor, de az amerikaiak újabb offenzívája az ENSZ-ben komoly dilemmát okozott Budapesten.

⁴⁶ The Chargé in Hungary to the Department of State, 5 May 1958. NARA, RG 59, General Records of the Department of State, 611.64/5-958. Wadsworth, majd Cabot Lodge a politikai foglyok sorsáról érdeklődött Mód Péternél, aki ígéretet tett, hogy utánanéző az ügynek. Március 13-án azonban a magyar belügyekbe való beavatkozás címen elutasította a válaszádat. Lásd Magyarics Tamás: *Az Egyesült Államok és Magyarország, 1957–1967. Századok*, 1996. 3. 573.

⁴⁷ Baráth Magdolna–Feitl István: *Két összefoglaló a magyar–szovjet tárgyalásokról*, 1958. április. *Múltunk*, 1993. 4. 163–188.

⁴⁸ Idézi Magyarics Tamás: *Az Egyesült Államok és Magyarország*. I. m. 576.

⁴⁹ Memorandum by the Department of State Policy Planning Staff, 11 July 1958. NARA, RG 59, General Records of the Department of State, Lot File 60D216, Box 2, Wilcox.

A magyar pártvezetés diplomáciai támadást tervezett az ENSZ 13. Közgyűlésére: az amerikaiak magyarországi tevékenységének „leleplezésével” párhuzamosan azt kívánták bejelenteni a világsszervezet fórumán, hogy a legújabb kivégzésekkel véget értek a kivizsgálások és jogi eljárások az 1956-os események résztvevői ellen. A Politikai Bizottságban lefolyt vita során Münnich Ferenc kémcentrumnak nevezte az amerikai diplomáciai képviselőt, és a magyar szuverenitásra hivatkozva – mint korábban már idéztük – kijelentette, „ha akarnak, menjenek haza”. Nemes Dezső, a magyar külpolitika szürke eminenciása azonban nem tartotta „hasznosnak” a diplomáciai viszony megszakítását.⁵⁰ Az Egyesült Államok ellen tervbe vett kampány két részből állt. Egy szóvivői nyilatkozatból, amely az amerikaiak Magyarország ellen folytatott ellenséges propagandáját volt hivatott bemutatni. Erre szeptember 12-én, egy sajtókonferencia keretein belül került sor. Ezt követően átadtak egy jegyzéket, amelyben a magyar kormány javaslatot tett a normalizálásra, amennyiben a washingtoni vezetés beszünteti ellenséges propagandáját és magyarországi kémtevékenységét.⁵¹ Kapóra jöhetett a magyar vezetés számára, hogy a terror közepette egy veszedelmes külső ellenséggel lehetett legitimálni a belső ostromállapotot. Az „amerikai kémcentrumnak” a külügyminisztérium által lebonyolított, nagy nyilvánosság előtt történt „leleplezése” az 1940-es évek végének hasonló célokkal megrendezett nyilvános kirakatpereire emlékeztetett. Az amerikaiak nem siették el a választ. Hat hónappal később kinyilvánították, hogy normalizálásra csak abban az esetben kerülhet sor, ha a magyar kormány betartja a békeszerződésben és az ENSZ-alapokmányban vállalt kötelezettségeit.⁵² Eközben az amerikai diplomácia lázas tevékenységet folytatott: azon igyekezett, hogy elutasítsa a magyar megbízólevelet annak ellenére, hogy Kína ENSZ-képviselőnek helyzete megkövetelte, hogy kétharmados többséget szerezzenek a Közgyűlésben. Ebben a Kádár-rendszer számára kritikus helyzetben a Politikai Bizottság által kidolgozott terv második elemeként az ENSZ Közgyűlésén Sík bejelentette, hogy a bírósági eljárásokat lezárták és beszüntették. Az Egyesült Államok ENSZ-nagykövete, Cabot Lodge azonban közölte, hogy értesülése szerint a forradalom négy másik vezetőjét néhány nappal korábban ítélték el.⁵³ Ezzel a magyar diplomácia vereséget szenvedett, a magyarkérdés minden erőfeszítés ellenére az ENSZ 13. Közgyűlésének napirendjére került. A State Department a megbízólevél elutasításával a magyarországi megtorlásokra akarta irányítani a világ figyelmét és lélektani vereséget akart mérni a Szovjet-

unióra.⁵⁴ Eisenhower azonban ezt nem tartotta célravezetőnek, így maradt a korábbi helyzet: nem döntöttek sem az elutasításról, sem az elfogadásról. Ugyanakkor a Közgyűlés elítélte a magyar kormányt a kivégzésekért – bár az amerikaiak tévesen a szovjet vezetést tették felelőssé –, és felkérte Sir Leslie Munrót, tegyen jelentést a tagországoknak az ENSZ Magyarországgal kapcsolatos határozatának végrehajtásáról.

Mínta a leírtak nem jelentettek volna elegendő akadályt a magyar–amerikai viszony normalizálása és ezzel együtt a Kádár-kormány nemzetközi elfogadtatása útjában, újabb időzített bomba robbant: a már említett Mindszenty-kérdés. Mindszenty József 1956. november 4-ének hajnalában kért és kapott menedéket az amerikai követség Szabadság téri épületében. Bár a Nagy Imre-kormány egyik tagja, az éveken át szovjet fogságban sínylődött kigazda politikus, Kovács Béla is hasonló kéréssel jelentkezett, tőle megtagadták a menedéket. Nem is ez volt a meglepő, hanem az, hogy Mindszentyt befogadták. Ugyanis a nemzetközi és az amerikai jogi gyakorlattal is ellentétben állt, hogy a követség épületét menedéknújtásra használják fel. Mindszenty befogadása ekkor még előre nem látható helyzetbe hozta az amerikaiakat. Rajta keresztül mintegy másfél évtizeden át közvetett beleszólást kaptak az amerikaiak a magyar belpolitikába, melyhez hasonlót egyetlen más vasfüggöny mögötti országban sem élveztek.

Kezdetben a követség felkészült arra, hogy a magyar hatóságok megostromolják az épületet és erőszakkal kihozzák Mindszentyt. Ebben az esetben az amerikai külügy utasítása szerint nem lett volna szabad ellenállást tanúsítani. A kockázat csökkentése érdekében Mindszenty számára mindennemű, nem a magánéletét érintő levelezést megtiltottak. Bár az egyházfő rendszeresen intézett levelet az amerikai elnökhöz, és ezekben meglehetősen nyíltsággal bírálta az amerikai külpolitikát, ha azt túlságosan engedékenynek tartotta a kommunista mozgalommal szemben, vagy ha úgy érezte, hogy az magában hordozhatja a kelet-közép-európai status quo amerikai elismerésének vagy az általa kérelhetetlenül gyűlölt kommunizmusnak való behódolás veszélyét, választ rendszerint nem kapott. Mindszenty véleményét a jelek szerint csak a Szent Korona sorsa kapcsán mérlegelték.

A bíboros a magyar vezetést is nehéz helyzetbe hozta, politikai bűnözőként kezelték, ám a várható közfelháborodásra való tekintettel bíróság elé állítása nem látszott kívánatosnak. Így aztán mindkét fél hosszú hallgatásba burkolózott. A struccpolitikának XII. Pius pápa 1958. október 9-én bekövetkezett halála vetett véget. Az Egyesült Államok római nagykövetsége még aznap délután javasolta a State Departmentnek, hogy kezdeményezze a Bíborosok Szent Kollégiumánál Mindszenty Rómába rendelését a pápaválasztási konklávéra. A State Departmentnek ugyan nem volt ínyére az ötlet, de a nagykövetség a válasz bevétele nélkül megtette a szükséges lépéseket a Vatikánál.⁵⁵ A Szentszék úgy vélte, hogy a bíboros távozására esély mutatkozik, ezért a State Department utasította a budapesti amerikai követséget, hogy az a Bíborosok Szent Kollégiuma nevében tárgyaljon a magyar kormányral. Miután a Pápai Állam

⁵⁰ Lásd erről Radványi, János: *Hungary and the Superpowers*. I. m. 42–43. Az MSZMP KB Politikai Bizottságának szeptember 2-i ülésén megvitatották az amerikaiakkal szemben hozandó intézkedéseket. Ennek során Münnich Ferenc a következőket mondta: „Ha valaki érdekelve van abban, hogy itt amerikai képviselő legyen, és nagy létszámmal dolgozzék, az csakis a nemzetközi ellenség, az amerikai imperializmus kormánya. Itt nincs szükség nagy tapintatra. Az itteni képviselő számukra rendkívül szükséges kémcentrum és ezt nem fogják likvidálni. [...] Önálló szuverén állam vagyunk, senki az orrát ne dugja ide. [...] A képviselőkkel kapcsolatban nem mi vagyunk érdekelve abban, hogy ők itt legyenek. Ne udvaroljunk, ha akarnak, menjenek haza.”

⁵¹ MNL. OL., Küm, USA tük, XIX–J–1–j, 3. doboz, 4/a, 00941/5.

⁵² Uo. A válaszejegyzéket az amerikaiak nyilvánosságra hozták.

⁵³ Radványi, János: *Hungary and the Superpowers*. I. m. 49.

⁵⁴ Memorandum by Wilcox and Elbrick to Murphy, 7 October 1958. NARA, RG 59, Records of the Department of State, Lot File 60D216, Box 1, Wilcox.

⁵⁵ NARA, RG 59, Records of the Department of State, Decimal File 864.413/10-2358.

elküldte a megfelelő utasítást Mindszentynek, Washingtonban döntés született, hogy amennyiben a magyar kormány engedélyezi a bíboros távozását, garanciát vállal arra, hogy Mindszenty távol marad a politikai közszerepléstől, vagyis hallgatást kényszerítenek rá. Másfél évtizeddel később a magyar kormány ezzel a feltétellel engedte szabadon a hercegprímást, de erre ekkor még nem érett meg a pillanat. Mint kiderült, a főpap nemigen akart ráállni a távozásra, és csak hosszas rábeszélésre adta be a derekát. Ugyanakkor a magyar kormánynak átadott jegyzék nem szólt a hallgatási garanciáról, csak arra szorítkozott, hogy felvesse, vajon a magyar kormány hajlandó lenne-e lehetővé tenni, hogy Mindszenty a pápaválasztásra Rómába távozhasson.⁵⁶ A válasz elutasító volt, és ezen az sem változtatott volna, ha a kérdéses garanciát beépítik a jegyzékbe, hiszen a magyar vezetés csak évek múlva jutott el odáig, hogy minden fél által elfogadható feltételek alapján tárgyaljon a főpap sorsáról. A magyar válaszijegyzék rámutatott, hogy Mindszentyt a magyar hatóságok „politikai és egyéb bűncselekmények miatt” életfogytiglanra ítélték, 1956-ban őrizetéből megszökött és az „MNK társadalmi rendje ellen újabb bűnös tevékenységet fejtett ki”. Leszögezték, a jelek szerint joggal, hogy az amerikai eljárás (mármint a bíboros befogadása) a nemzetközi jog, sőt az amerikai külügyi szabályzat megsértését jelenti. A jegyzékben az amerikai eljárást a belügyekbe való beavatkozásnak minősítették és kifejtették, hogy Mindszenty sorsának rendezése Magyarország belügye és „nem képezheti amerikai–magyar megbeszélés tárgyát”. Végül az amerikaiak tudtára adták, hogy a magyar kormány a jövőben „fokozottabb figyelemmel kíséri” a Mindszenty-kérdést.⁵⁷

Ennek alapján a budapesti amerikai követség arra a következtetésre jutott, hogy a magyar kormány elégedett a fennálló helyzettel, mivel úgy ítéli meg, hogy az Egyesült Államok kormánya számára ez kínosabb és aggasztóbb, mint a magyar kormánynak. Fölhívták a figyelmet arra is, hogy a „vendég” magatartása nem könnyíti meg a helyzetet, ezért igyekeztek kieszközölni, hogy a bíboros kapcsolatot tarthasson fenn a pápával „lelkivezetés” céljából, vagyis azért, hogy a katolikus egyházfő adott alkalommal nyomást gyakorolhasson Mindszentyre.⁵⁸

1958 végén a külügyminisztérium ismét igyekezett számot vetni a magyar–amerikai kapcsolatok kilátásaival. Eszerint a rossz viszony elsősorban az amerikai „vezető körök élesen szocializmusellenes beállítottságából ered”, s emiatt csupán lassú javulás lehetséges, a kapcsolatok teljes rendezése azonban nem várható. Stratégiai célként a „belügyeinkbe történő beavatkozás” megszüntetését (azaz a magyarkérdésnek az ENSZ napirendjéről történő levételét) és a kapcsolatok normalizálását jelölték meg.⁵⁹ Bár a kapcsolatok rendezését magyar részről az a nagyon is haszonelvű megfontolás vezérelte, hogy szükség lett volna az Egyesült Államoktól várható kereskedelmi és

⁵⁶ Az Egyesült Államok jegyzéke, 1958. október 18. MNL OL, Küm, USA tük, XIX-J-1-j, 6. doboz, 4/b, 005726.

⁵⁷ A Magyar Népköztársaság válasza az 1958. október 18-i USA-jegyzékre, 1958. október 21. MNL OL, Küm, USA admin, XIX-J-1-k, 11. doboz, 4/b, sz. n.

⁵⁸ Despatch from the Legation in Hungary to the Department of State on the Future of Mindszenty, 20 November 1958. *FRUS*, 1958–1960, Vol. X, 54–59.

⁵⁹ Feljegyzés az USA-val való kapcsolatok normalizálásáról, 1958. október 30. MNL OL, Küm, USA admin, XIX-J-1-k, 11. doboz, 4/b, sz. n.

pénzügyi előnyökre, az amerikai külügyminisztérium állásfoglalása óvatosságra intett. Ugyanis az amerikai fél a gazdasági kapcsolatok (egyébként a Kongresszus által meglehetősen szűkre szabott keretek között történő) bővítését minden kelet-európai ország tekintetében attól tette függővé, hogy az hajlandó-e rendezni az Egyesült Államokkal fennálló pénzügyi kötelezettségeit. Magyarország esetében ezek közé tartozott egyebek között a háború előtt kibocsátott kötvények törlesztése, az amerikai javakban keletkezett háborús károk megtérítése, illetve az államosított amerikai tulajdonok után fizetendő kártérítés. Az ezekkel szembeállítható magyar követelések – mint például a nemzetközi jogilag nehezen alátámasztható restitúció (vagyis az amerikai megszállási zónába került magyar javak visszaszolgáltatása), a befagyasztott magyar javak felszabadítása, vagy az „aranyvonat”-ról eltulajdonított értékek után fizetendő kártérítés – ezeknél jóval csekélyebbek voltak.⁶⁰ Emiatt a magyar külügyminisztérium gazdasági ügyekben halogató taktikát javasolt. Megoldásként kínálkozott a „lengyel modell”: Varsó a kereskedelmi kedvezményeknek köszönhetően megnőtt kivitele révén befolyó összegekből és hosszú lejáratú hitelből egyenlítette ki az Egyesült Államok követeléseit. A fizetési kötelezettség elkerülése érdekében Magyarország sokáig nem rendezte a fennálló pénzügyi követeléseket. Valójában, ahogyan már Magyarics Tamás történész rámutatott, a politikai akarat hiányzott.⁶¹ Románia például – mint már említettem – 1956 és 1960 között háromszorosára növelte az Egyesült Államokkal lebonyolított áruforgalmát, és megállapodott a pénzügyi követelések rendezéséről is. Ennek alapján a magyar vezetés tudhatta, és bizonyára tudta is, hogy Románia az eredeti összeg csupán egy töredékének megfizetését vállalta, és joggal számíthatott arra, hogy ez Magyarország esetében sem lesz másként.

MAGYARORSZÁG ÉS A TÉRSÉG MEGÍTÉLÉSE 1956 UTÁN

A külpolitikát nem a külvilágról alkotott elfogulatlan, „objektív” kép, hanem a hatalom gyakorlóinak személyes képzetei, benyomásai, előítéletei szerint alakítják. Végso soron az ily módon, a döntéshozók pillanatnyi, szubjektív felfogása alapján formált külpolitika kedvezett Kádár Magyarországnak. Magyarország idővel a legliberálisabbnak tekintett vasfüggöny mögötti állam lett, melynek diktatórikus vonásait a Nyugat egyre kevésbé látta vagy akarta észrevenni.

Magyarország amerikai megítélése az 1960-as évek elejétől indult lassú javulásnak. Az USA hírszerzésének 1959-ben készített elemzése az „európai csatlósok” állapotáról

⁶⁰ Kardos Géza külügyminiszter-helyettes 1960 januárjában készült feljegyzése szerint a pénzügyi kérdések rendezése az USA-val passzív mérleggel zárulna. Kifejtette, hogy a legjelentősebb magyar igényt, a háború alatt elhurcolt javak visszaszolgáltatását „számos jogi akadály nehezíti”. A restitúciós igényt is figyelembe véve Kardos feljegyzése szerint mintegy 81 millió dolláros amerikai követeléssel szemben 17 milliós magyar igény állt szemben. Kardos Géza feljegyzése a magyar–amerikai pénzügyi problémákról, 1960. január 21. MNL OL, Küm, USA tük, XIX-J-1-j, 6. doboz, 4/b, 001479.

⁶¹ Magyarics Tamás: *Az Egyesült Államok és Magyarország*. I. m. 583.

úgy látta, hogy Magyarország „jelentős mértékben megszilárdult” az 1956 óta eltelt időszakban, és bár ebben egyszer már alaposan tévedett, ismét azt jósolta, hogy „nem lehet széles körű felkeléssel számolni”.⁶² Feltűnő, hogy a stabilitás állapotáról pozitív fejleményként számolt be, holott 1956 előtt ez még ellentétes előjelű megállapítás lett volna. Politikai célokból Charles Vanik képviselő, a későbbi sok bonyodalmat okozó kereskedelmi törvénykiegészítés társszerzője Christian Herter külügyminiszternek írt levelében sürgette az amerikai állampolgárok magyarországi beutazásának engedélyezését. Az emberiességi okok mellett arra hivatkozott, hogy ilyen módon lehetne behatolni „a szovjetek uralta világnak ebbe a részébe, és életben lehetne tartani az Amerika iránti csendes, de erős szeretetet”. Úgy vélte, a demokrácia helyreállításának reményét minden egyes, családját meglátogató amerikai küldetése erősíti majd.⁶³ A magyarországi viszonyokat személyes tapasztalatból megismerő amerikaiak azonban kedvezőtlen képet alkottak arról. Az amerikai követség másodtitkára figyelmeztette az ideérkező amerikai utazókat, hogy a magyarországi, de általában a vasfüggöny mögötti turizmus „még mindig jelentősen eltér például a nyugat-európaiétól. A turisták és a családlátogatásra érkezők legyenek tisztában azzal, hogy rendőrállamba érkeztek”, és nehézség esetén ki vannak téve a hivatalnokok önkényének.⁶⁴ Lesújtónak tartotta a magyarországi állapotokat George Bailey, az ABC amerikai televízió- és rádió-csatorna tudósítója, aki 1960. augusztusi látogatása során nemcsak Budapesten járt, hanem a Balatonnál, Debrecenben, Szegeden és Egerben is, ahol állítása szerint „több száz emberrel beszélt”. Összbenyomása „lehangoló” volt, és úgy találta, hogy az emberek „kedvüket veszítették, és nem akartak bajba kerülni”. Az általa megkérdezettek kezdetben gyanakvók voltak, egy idő után „belemelegedtek, és elkezdtek elítélni a Kádár-rendszert, valamint az ország megszállását”. Siófokon munkásüdülőket látogatott meg, amelyek olyan „lehangolóak” voltak, hogy [az orwelli] „1984”-et idézték fel számára. Mintha mindenki „ugyanazt az egyenruhát viselte volna és csoportfoglalkozáson vett részt, útépitésen, testedzésen”. Később Tihanyban olyan magyarokkal is találkozott, akik „jobban hasonlítottak” arra, ahogyan „a magyarok éltek az emlékezetében”, tanárok, írók, értelmiségiek, akik teljesen nyíltan szidták a Kádár-rendszert. Makón egy termelőszövetkezetben járt, ahol „csodás állapotban levő állatokat és épületeket talált”, de szerinte „a tehenek jobb karban voltak és boldogabbnak tűntek, mint az emberek”. A *National Geographic* folyóirat főszerkesztő-helyettese, Francis Shor valamivel kevésbé találta reménytelennek a helyzetet. Ő tíz, találmányra kiválasztott család életkörülményeivel és költségvetésével ismerkedett meg „meglehetősen alaposan”. Szinte minden családban két vagy több keresőt talált, így a több forrásból származó bevétel miatt minden család „a jelen körülmények között elviselhető életszínvonalat” tartott fenn. „Idegesítőnek” találta az áruhiányt, amely azonban szerinte nem volt

⁶² CIA National Intelligence Estimate, „Political Stability in European Satellites”, NIE 12-59, 11 August 1959. *FRUS*, 1958–1960, Vol. X, 100–102.

⁶³ Letter by Charles Vanik to the Secretary of State, 31 March 1960. NARA, RG 59, General Records of the Department of State, Central File 1960–1963, 611.64, Microfilm, roll 93.

⁶⁴ Theodore Papendorp Second Secretary to the Department of State, Visiting Hungary, 19 March 1961. NARA, RG 59, General Records of the Department of State, Central File 1960–1963, 611.64, Microfilm, roll 93.

olyan súlyos, hogy „zavargáshoz” vezessen. Bár a lakáskörülményeket mindenki számára rossznak minősítette, az emberek ezt a helyzetet „sztoikusán” vették tudomásul. Meglepetésére „meglehetősen jelentős” értelmiségi középosztályt talált, amely „elégedetlen és semmiképpen sem lelkes a rezsim iránt, de egyelőre elfogadja”. Egy szabadúszó író, Lance Wiley szerint „a magyarországi élet magasan jobb színvonalú, mint a romániai, így a magyarok részleges győzelmet arattak 1956-ban”. Az amerikai követség egy munkatársa szintén járt Tihanyban, ahonnan kedvező benyomásokkal tért haza. Úgy találta, hogy a polgári életmód még nem tűnt el Magyarországról. Megítélése szerint az ott nyaralók „csak azért vannak ott, hogy jól érezzék magukat, és csak keveset foglalkoznak azzal, hogy szinte kötelező előadásokra és megbeszélésekre járniuk, amely oly gyakran része a »vakációnak« a tömb más országaiban, mint például Romániában... ahol az indoktrináció nagy szerepet játszik az üdülőhelyen. [...] Ezzel szemben a magyar rezsim látszólag a »nép kikapcsolódásának« ezt a vetületét nem veszi olyan komolyan.” A jelentés szerzője, Nicholas Feld úgy találta, hogy „a magyar nép nagyobb ellenállást mutat az indoktrinációval szemben... egy olyan országban, amelyben öt évvel ezelőtt forradalom volt”. Szerinte Tihany „részben megőrizte nagypolgári jellegét, a balatoni autóforgalom intenzitása és eltökélt céltudatossága hasonló ahhoz, amit az ember a szabad világ állítólag »dekadensebb« tevékenységében lát”. A burzsoá életforma romániai megnyilvánulásairól írt a *Wall Street Journal*, amely szerint az ottani kommunisták élvezik az éjszakai klubok, a vitorlázás és az opera-előadások „körforgását”. Később, már 1964-ben a *The New York Times* kisebb sajtókampányban ünnepelte a romániai változásokat. A budapesti amerikai követség egy jelentéséből kiderül, hogy 1961-ben jelentősen nőtt a Magyarországra látogató amerikai állampolgárok száma, és sokukat meglepte, hogy a magyar hatóságok részéről udvarias elbánásban részesültek. A *Christian Science Monitor* tudósítójának első benyomása az volt, hogy jelentős változások történtek 1956 óta. Ennek az ellenkezőjét tapasztalta 1962-ben egy magyar származású amerikai karmester, Halász László. Halász azt hitte, hogy kedvező változások zajlottak le Magyarországon, de két magyarországi látogatása meggyőzte, hogy „mekkorát tévedett”. Azt tapasztalta, hogy Magyarországon „általános félelem, kulturális stagnálás és a kirakatvárosnak számító Budapesttől eltekintve súlyos élelmiszerhiány uralkodik”.⁶⁵ Az 1960-as évek amerikai felfedezettje Csehszlovákia volt, ahol sokan úgy találták, hogy a valóság sokkal kedvezőbb, mint a rémkép, amit az antikommunisták festettek a kommunizmusról. Az újságírók nyugati mércével mérve is gazdag országnak tartották, az egyetlen országnak, ahol „Marxnak

⁶⁵ Bailey véleményét lásd The American Legation in Hungary to the Department of State, 10 August 1960. NARA, General Records of the Department of State, Decimal File, Internal Affairs of Hungary 1960–1963, Microfilm, roll 5., Francis Short idézi The American Legation in Budapest to the Department of State, 13 June 1961. Uo., Charles Wiley véleményét lásd The American Legation to the Department of State, 11 July 1961. Uo., Nicholas Feld jelentését lásd The American Legation in Hungary to the Department of State, Trip to Tihany, 3 August 1961. Uo., Az amerikai turisták benyomásairól lásd The American Legation to the Department of State, 23 November 1961. Uo., A Christian Science Monitor tudósítóját lásd The American Legation in Hungary to the Department of State, 28 June 1962. Uo., Halász Lászlót idézi The American Legation in Budapest to the Department of State, 14 June 1965. Uo., A *Wall Street Journal* idézi Harrington, Joseph F.–Courtney, Bruce J.: *Tweaking the Nose of the Russians*. I. m. 217.

igaza volt”, bár néhányan megjegyezték, hogy „Prága csak egy kirakat, amely mögött megbújik egy kevésbé vidám valóság”. Ezzel együtt Csehszlovákia a legvirágzóbb kelet-közép-európai ország kategóriájába került.⁶⁶

Az amerikai követség elemzői szerint a Kádár-rendszer jelentős gazdasági eredményeket mutatott fel – itt mindig tekintettel kell lenni arra, hogy a viszonyítási alap az 1950-es évek és a népi demokráciák voltak –, és 1959-re konszolidálta a gazdaságot. A rezsim „meggyőző” teljesítményt mutatott, ami „az ország erőforrásainak a lakossághoz mért arányához képest nem meglepő”. A múltban elvégzett beruházások eredményeire támaszkodva vissza lehetett fogni az új tervek, ami lehetővé tette az élet-színvonal emelését. A gazdasági teljesítményt 1959-ben kielégítőnek tartották. Az 1960-as évről készült elemzés megállapította, hogy a mezőgazdaság gyengesége ellenére Kádár „joggal lehet elégedett”. A tervek célkitűzései – a kedvezőtlen külkereskedelmi mérleg elkerülése, a rendkívül nagyra törő beruházásokból fakadó feszültségek megszüntetése, a foglalkoztatottság növelése, az ipari termelés bővítése, a termelékenység növelése – nagyrészt teljesültek. Tovább emelkedett a kiviteli többlet és a „személyes jövedelem korlátozása eredményeként jobb egyensúly keletkezett a kereslet és a kínálat között, mint a megelőző évben”. „Jelentős teljesítményként” értékelték, hogy a rendelkezésre álló kis mozgástérrel is sikerült 3–4 százalékkal túlteljesíteni a termelési tervet. Az ipari termelés emelkedésének kétharmada a követségi elemzők szerint a termelékenység növekedésének volt köszönhető. Ugyanakkor rámutattak, hogy „olyan hiány lépett fel a konvertibilis pénzeszközökben, hogy csökkenteni kellett a kivitelre folyó termelés által igényelt nyersanyagok behozatalát”. Szigorú kritikával illette a budapesti amerikai követség a *The New York Times* 1962. március 9-én „Akut élelmiszerhiány két vörös fővárosban” címmel megjelent cikkét, amelyet „a hírmagyarázat különösen gyatra példájának” nevezett, megjegyezve, hogy Budapesten nincsen élelmiszerhiány.⁶⁷

A politikától eltekintve magyar részről óvatos nyitást lehetett felfedezni a Nyugat és az Egyesült Államok irányában. A budapesti kormány növelni akarta a nyugati turisták számát, az American Express Company 1963-ban felvette Magyarországot az általa kínált „package tour”-ok közé. Hatvan dollárért háromnapos budapesti úton lehetett részt venni, két éjszakát töltve a Gellért vagy a Royal Szállóban, teljes ellátással, városnézéssel, borkóstolással és egy opera-előadással együtt.⁶⁸ Csehszlovákia 1955-ben kezdte megnyitni határait a nyugati turisták előtt: újra látogathatóvá vált két régi fürdőhelye, Karlovy Vary és Mariánské Lázně. 1958-ban hatezer amerikai járt Csehszlovákiában. A nyitást két ok indokolta: a kemény valuta iránti éhség és annak bizo-

nyítása, hogy a szocializmusnak nemcsak emberi, hanem kellemes arca is van.⁶⁹ Az amerikai turisták mellett a tengerentúli film is megjelent, de országonként eltérő mértékben. Magyarországon két amerikai mozifilm is a legnépszerűbb filmek közé került 1961-ben, a „Hamupipőke”-t 3800 alkalommal vetítették átlagban 339 néző előtt, a „80 nap alatt a Föld körül” című alkotást előadásonként 555-en látták. Az amerikaiak által használt kimutatás szerint a hat legnépszerűbb magyar film nézettsége átlagban 206 fő volt előadásonként, a legnézettebb szovjeté pedig 174. Hasonlóan nagy népszerűségnek örvendett az amerikai film Csehszlovákiában, ahol a hatóságok a „politikai és kulturális behatolás hatékony eszközének” tartották, ezért csak 1960-ban engedélyezték az első ilyen alkotás bemutatását, és ezt követően is csak nagyon ritkán került sor vetítésükre. A magyar gyakorlat ebből a szempontból jóval megengedőbb volt. Ezzel szemben az Egyesült Államok részt vehetett a Karlovy Vary-i filmfesztiválon. Ezt csehszlovák részről az indokolta, hogy az eseményt a többi európai filmfesztivállal egyenlő rangra akarták emelni.⁷⁰ A lélektani háború szempontjából azonban kétélű fegyvernek bizonyult az amerikai filmek kelet-európai eladása. Olyan filmek is bekerülhettek ugyanis a vasfüggöny mögé, amelyek kritikusan ábrázolták az egyesült államokbeli viszonyokat. Ezért az amerikai filmipar kommunista tábornak szánt termékeit a budapesti követségen dolgozó amerikai film- és propaganda-szakember, Turner B. Shelton „cenzúrázta” egy „gentleman’s agreement” alapján, hogy az Egyesült Államok érdekeire nézve káros termék ne kerülhessen Kelet-Európába. A Hungarofilm a Disney-filmvállalat képviselőjével tárgyalt egy Amerikában forgalmazandó film elkészítéséről, amelynek témája egy magyar néptáncsoport lett volna. A State Departmentnek nem tetszett az ötlet, mert attól tartott, hogy a Disney-vel folytatott együttműködés olyan presztízsnyeréséget jelentene a Hungarofilm számára, ami nem feltétlenül kívánatos.⁷¹

Washington Amerika-barát térségként tartotta számon Kelet-Európát. „Az Egyesült Államok jelentős mértékű jó szándéokra és történelmi kapcsolatokra építhet Kelet-Európában, jelenlétét megerősíti, hogy az ottaniak értékelik a szoros gazdasági és kulturális kapcsolatokat Amerikával. Ezek az erőforrások az egész térségben egyedülállóak és más nyugati ország számára nem állnak rendelkezésre.”⁷² Magyarországra is vonatkozott ez az értékelés. Közvélemény-kutatások híján statisztikákon, illetve a metakommunikáció jelein – hogyan reagál az utca népe a csillagos-sávos zászlóval ellátott nagyköveti gépjárműre – próbálták lemérni az Egyesült Államok népszerűségét. Ez utóbbi alapján gondolta az amerikai ügyvivő 1961-ben, hogy Amerika népszerűsége

⁶⁹ Faure, Justine: *L’Ami Américain*. I. m. 369.

⁷⁰ Uo. 350.

⁷¹ The American Legation to the Department of State, for the USIA, 29 March 1962. Uo., The State Department to the Legation in Hungary, 7 September 1961. Uo., The American Legation to the Secretary of State, 22 June 1960, Uo., The Secretary of State (Herter) to the Legation in Hungary, 13 July 1960. Uo.

⁷² Bridgebuilding in Eastern Europe, Policy Planning Council, 31 July 1964. NARA, RG 59, Records of the Department of State, Lindley Files, Lot File 71D273, Box 4. 1966-ban a Policy Planning Council megbeszélésén elhangzott, hogy „az összes nyugati állam közül az Egyesült Államok élvezi a legnagyobb tekintélyt Kelet-Európában, ezért az ottani amerikai jelenlétet a lehető legnagyobbra kell növelni”. Highlight of Secretary’s Policy Planning Meeting, 27 July 1966. Uo. Box 5.

⁶⁶ Faure, Justine: *L’Ami Américain*. I. m. 372–373.

⁶⁷ The American Legation in Budapest to the Department of State, The Hungarian Economy in 1959, 27 January 1960. NARA, RG 59, General Records of the Department of State, Decimal File 1960–1963, The Internal Affairs of Hungary, Microfilm, roll 3., The American Legation in Hungary to the Department of State, The Hungarian Economy in 1961, 27 January 1962. Uo., The American Legation in Budapest to the Department of State, 3 August 1961. Uo., The American Legation in Hungary to the Department of State, 15 March 1962. Uo.

⁶⁸ The American Legation to the Department of State, 30 November 1962. NARA, RG 59, General Records of the Department of State, Internal Affairs of Hungary, Decimal File 764, Microfilm, roll 5.

ge csökkent Budapesten. Ezzel együtt leszögezte, hogy sohasem tapasztalt ellenséges érzületet, sőt az emberek mindenféle módon kimutatják érdeklődésüket és barátságukat: félig rejtett mosollyal, integetéssel, lelkes üdvözléssel vagy izgatott mutogatással. Ilyen téren is észlelte azonban az amerikai népszerűség csökkenését, amit a berlini válságnak, valamint a Tyitov-féle ürrepülés sikerének tulajdonított. Mindezt azonban nemcsak rövid távú jelenségnek tekintette, hanem egy „egészséges érési folyamat megnyilvánulásának, [amely elvezet] Amerika romantikus, »fehér lovag«-képétől a realitásig”.⁷³

Az amerikai követség a rendkívül rossz magyar–amerikai viszony ellenére igyekezett kapcsolatokat kiépíteni az értelmiség képviselőivel is. Egy alkalommal például a kulturális attasé egy külföldi állampolgár lakására kapott meghívást. Odavárták Ruttkay Éva színésznőt és házastársát, Gábor Miklóst, akik arra hivatkozva, hogy „nem lenne bölcs dolog megjelenniük”, nem fogadták el a meghívást. Megjelent viszont Vas Zoltán, aki kifejtette, hogy „az Egyesült Államokban van a jelenkor legizgalmasabb és legproduktívabb színháza”. Nemes Nagy Ágnes mondatai azonban kiábrándítóan hathattak az amerikai kultúra magyarországi (el) nem ismertségéről: állítása szerint nem tudta, hogy T. S. Eliot amerikai születésű volt, és azt sem, hogy Ezra Pound amerikai, sosem hallott Robert Frostról és kijelentette, hogy „csak angolok tollából születik jó költészet angol nyelven”.⁷⁴

AMNESZTIA AMERIKAI NYOMÁSRA

Miközben a két szuperhatalom között enyhült a feszültség, az ENSZ fórumán drámai politikai összecsapás zajlott le a *magyarkérdés* kapcsán. A Kádár-rendszer által meghirdetett amnesztia megmutatta, hogy a világszervezet képes hatékony nyomást gyakorolni a zsarnoki rendszerekre. A budapesti amerikai követség azonban érzékelte azt is, hogy a világ közvéleményének érdeklődése lankad Magyarország iránt, miközben a magyar–amerikai vitás kérdések közül egyet sem sikerült megoldani. Ám amíg a viszony normalizálására sor nem kerül, érvelt a külképviselet, az Egyesült Államoknak nem lesz lehetősége befolyásának érvényesítésére. Emiatt javasolta, hogy Washington adjon kedvező választ a kereskedelem bővítésére irányuló magyar kezdeményezésekre, szüntesse meg a Magyarországra vonatkozó utazási korlátozásokat és mutasson hajlandóságot a magyarkérdés ejtésére az ENSZ-ben. Ugyanakkor a követséget, amit a magyar fél szorgalmazott, még nem tartotta időszerűnek. Az előterjesztés a legnehe-

⁷³ The American Legation to the Secretary of State, 24 August 1961. NARA, RG 59, General Records of the Department of State, Central File 1960–1963, Internal Affairs of Hungary, Microfilm, roll 93.

⁷⁴ The American Legation to the Department of State, Conversation with Hungarian Intellectuals, 12 April 1961. NARA, RG 59, General Records of the Department of State, Decimal File 764, Microfilm, roll 1.

zebben kezelhető problémaként Mindszenty József sorsát jelölte meg, melynek megoldásáért komoly engedményeket kellene tenni a Kádár-rezsim számára.⁷⁵

Magyar részről adandó engedményekre egyelőre kevés hajlandóság mutatkozott. Bár a normalizálás kérdését napirenden tartották, Budapest amerikai kezdeményezésre várt; a washingtoni magyar követség egyetlen rendelkezést sem kapott „amerikai hivatalos személyekkel való kapcsolatfelvételre”, a State Departmenttel létesített „minimális személyes érintkezés is a Követség kezdeményezésére jött létre, anélkül, hogy erre utasítás jött volna”. Zádor Tibor ügyvivő eligazítást kért az amerikai külügyminisztériummal való kapcsolatok felvételével kapcsolatban, a normalizálásra vonatkozó amerikai álláspont megismerése érdekében.⁷⁶ Bár Zádor „személyes érdeklődésként” felvetette egy közvetlen magyar–amerikai tárgyalás lehetőségét, az általa szabott feltétellel még mindig meglehetősen merev álláspontot tükrözött: „a magyar kormány nem hajlandó még csak mérlegelés tárgyává sem tenni semmiféle olyan javaslatot vagy követelést, amely... Magyarország társadalmi rendjébe[n] kívánna változásokat előidézni, és a jelenlegi nemzetközi helyzetben egyoldalú előnyökhöz juttatni a pillanatnyilag velünk szemben álló erőket.”⁷⁷ Tárgyalópartnere, Livingstone Merchant, a State Department európai ügyekért felelős államtitkára a magyar fél értésére adta, hogy Washingtonnak nem elsősorban az egyes országok belpolitikai berendezkedése, hanem a Szovjetunióhoz való viszonya számít. Jugoszlávia esetét hozta fel példaként, amellyel Amerika szinte szövetségesi viszonyt ápolt, nem politikai berendezkedése, hanem független külpolitikai irányvonala okán. Merchant megjegyzése arra utalt, hogy a State Department hajlandó volt a csatlósokkal folytatott viszony pragmatikus kezelésére, s a megítélés kritériumának elsősorban a Moszkva által előírt politikától történő eltávolodás mértéke számított. Később – mint már említettem – Nicolae Ceaușescu Romániájának ajnázása lett ennek a felfogásnak a legnyilvánvalóbb példája.

Magyarországon azonban egyelőre semmi jele sem volt a Moszkvától való eltávolodásnak vagy az ideológiai enyhülésnek. A magyar politikai vezetők továbbra is a „haladó erők” és az imperializmus közötti küzdelem prizmáján keresztül szemlélték a világot, s a legfőbb kérdésnek azt tekintették, sikerül-e megakadályozni „az amerikai imperializmus” további terjeszkedését.⁷⁸ Kuznyecov szovjet külügyminiszter-helyettes hasztalanul próbálta – a javulás jeleit mutató nemzetközi légkört kihasználva

⁷⁵ Despatch from the Legation in Hungary to the Department of State, Recommendations Regarding US Policy Toward Present Hungarian Regime, 23 January 1959. *FRUS*, 1958–1960, Vol. X, 62–71.

⁷⁶ Zádor Tibor feljegyzése Sík Endrének. Politikai iránymutató az elkövetkező munkához, 1959. január. MNL OL, Küm, USA tük, XIX–J–1–j, 12. doboz, 5/c, 00212/59.

⁷⁷ Zádor Tibor jelentése Sík Endrének, látogatás Livingstone Merchantnél, az európai ügyek államtitkáránál, 1959. február 17. MNL OL, Küm, USA tük, XIX–J–1–j, 15. doboz, 5/e, 001867.

⁷⁸ A külügyminisztérium egy tipikusnak mondható elemzése szerint „a háború után az amerikai imperializmus jelentősen háttérbe szorította a tradicionális gyarmattartó országokat, és maga lépett a helyükre, soha nem látott példáját statuálva a gyarmati kizsákmányolásnak [...] A gyarmati kizsákmányolás biztosítására, a nyugati hatalmak között kiharcolt vezető szerep megőrzése érdekében az Egyesült Államok [...] meghirdette a harcot a kommunizmus és a világ haladó erői ellen.” Ugyanakkor a „szocialista tábor megszilárdulása, a Szovjetunió hatalmas tudományos és technikai eredményei, a gyarmati népek feltartóztathatatlanul szélesedő és erősödő szabadságmozgalma [...] bebizonyította a hidegháborús düllesi politika tarthatatlanságát.” Az amerikai referatúra feljegyzése,

(Camp Davidben Eisenhower–Hruscsov-találkozóra került sor) – meggyőzni az ENSZ 14. Közgyűlését arról, hogy a magyarkérdés további napirenden tartása ellentétes „Camp David szellemével” s a nemzetközi feszültség csökkentésének vágyával. Cabot Lodge kezdeményezésére a világszervezet ismételten elítélte a Szovjetuniót és a magyar rezsimit, amely továbbra sem hajtotta végre az ENSZ Magyarországra vonatkozó határozatait.⁷⁹

Nem maradt más hátra, mint a diplomácia eszközeinek igénybevétele. Magyarország az apró lépések politikáját próbálta alkalmazni, igyekezett a „kisebb problémáktól a nehezebbek felé haladni”,⁸⁰ és elsősorban gazdasági kérdésekről, mint például az állat-egészségügyi egyezmény megkötéséről tárgyalni, amely – ha megszületik – a második világháború óta először tette volna lehetővé a magyar hús és húskészítmények kivitelét az Egyesült Államokba.⁸¹ Az MSZMP KB Külügyi Osztálya szerint a cél a magyarkérdés „likvidálása” volt a nemzetközi fórumokon.⁸² Ennek érdekében a párt külügyi osztálya a Mindszenty-ügy megoldását javasolta, leszögezve, hogy Magyarország semmilyen elvi engedményt nem tesz, „a kérdés megoldását az MNK presztízsének és szuverenitásának érvényesítésével kell keresni”. Az állásfoglalás értelmében az 1960 májusára tervezett négyhatalmi csúcstalálkozó sikerének esetén, Eisenhower szovjetunióbeli látogatása előtt javaslatot kell tenni a normalizálásra, és hivatalos iratban először utalni kell Mindszenty bíboros helyzetére, ajánlatot téve annak rendezésére.⁸³ A csúcstalálkozó kudarcának esetére a kezdeményezés elmaradását helyezték ki-látásba. Némiképp ellentmondásosan, az előterjesztés ezután a magyarkérdés ejtését jelölte meg a normalizálás előfeltételeként. Ezek szerint tehát egyáltalán nem volt világos, mit várt a magyar vezetés: azt, hogy a magyarkérdés levétele egy folyamat betetőzése legyen, vagy pedig azt, hogy erre a magyar–amerikai kapcsolatok javításának

Az Egyesült Államok külpolitikája és a magyar–amerikai viszony, 1959. november 30. MNL OL, Küm, USA admin, XIX–J–1–j, 11. doboz, 4/bd, sz. n.

⁷⁹ Radványi, János: *Hungary and the Superpowers*. I. m. 84–85.

⁸⁰ Bitta István feljegyzése Zádor Tibornak, 1959. március 13. MNL OL, Küm, USA tük, XIX–J–1–j, 15. doboz, 5/e, sz. n., A III. sz. politikai osztály javaslata a magyar–amerikai kapcsolatok javítására, 1959. április 2. Uo. 001479.

⁸¹ Magyarország – mint korábban részleteztem – az 1938-as szájs- és körömfájási járvány miatt került fel az amerikai húsbehozatali tilalmi listára. A háborút követően Magyarország igyekezett új állat-egészségügyi egyezményt kötni a magyar húsexport megindítására, ám erre az akkori politikai helyzet miatt nem került sor. Ez a látszólag jelentéktelen kérdés még két évtizeddel később is megoldatlan maradt.

⁸² Az MSZMP KB Külügyi Osztályának előterjesztése az MSZMP KB Politikai Bizottságának (Sík Endre, Hollai Imre), 1960. február 26. MNL OL, M–KS 288. f., 5. cs., 172. ő. e.

⁸³ 1959 októberében valószínűleg Bruno Kreisky kezdeményezésére Sík Endre közölte Kreiskyvel, hogy ha az osztrákok konkrét javaslattal állnak elő az érsek kiengedésére, Magyarország komolyan mérlegelné azt. Washington arról tájékoztatta az osztrák külügyminisztert, hogy szívesen fogadna egy olyan megoldást, melynek értelmében Mindszenty biztonságban elhagyhatná Magyarországot, amennyiben ez elfogadható a Vatikán és az érsek számára. Kreisky továbbította az amerikai álláspontot a Vatikánnak a bécsi pápai nuncius közvetítésével. Memorandum from the Deputy Assistant Secretary of State for European Affairs (Kohler) to Secretary of State Herter, 1959. december 9. *FRUS*, 1958–1960, Vol. X, 104–106. A jelek szerint Kreisky közvetítési kísérletének nem volt folytatása.

előfeltételeként kerüljön sor. Az azonban egyértelműen kiderül, hogy a magyar fél a Mindszenty-ügy rendezését kínálta fel cserébe a mandátum elfogadásáért és a magyarkérdés megszüntetéséért. A követcsere, amely eddig a kétoldalú viszony rendezésének előfeltételeként jelent meg a magyar külpolitikában, ezúttal „jutalomként” kapott helyet az amerikai „kémkedés” megszüntetése, a Mindszenty számára biztosított menedék feladása, valamint a szocialista tömböt sújtó embargó felszámolása ellenében. Különösen az utóbbi feltétel árult el meglehetősen tájékoztatlanságot a magyar (és a szovjet) külpolitika lehetőségeit illetően.

Mindszenty sorsának rendezését „támadó” formában kívánták felvetni, s a kezdeményezést ebben az ügyben az amerikaiaktól várták. A magyar álláspont az volt, hogy még a házi őrizetet is kompromisszumos megoldásként kell találni, és főleg a nemzetközi helyzet alakulásától függően kerülhet szóba a primásnak az országból történő kiengedése, de konkrét ígéretet nem lehet tenni. A kiengedés feltételeként viszont kikötötték, hogy tartsák „szilenciumban” az esztergomi érseket – mint láttuk, az amerikaiak is hajlottak erre –, bár ebben az esetben is fennállt a veszély, hogy Magyarország elleni „támadásra” használják föl a külvilágtól elzárva élő bíborost.⁸⁴

Ehhez azonban a Vatikán és az érintett közreműködésére is szükség lett volna – ez utóbbi tényezőről a magyar döntéshozók hajlamosak voltak megfeledkezni –, ugyanis Budapest ragaszkodott ahhoz, hogy Mindszentyt mentsék föl egyházfői funkciója alól. Emellett természetesen az is kellett, hogy az amerikaiak ráálljanak az alkura. Egyelőre azonban a magyar vezetés várakozó álláspontra helyezkedett, abban a reményben, hogy az amerikaiak kezdeményeznek. Ám ebben az esetben is teljesíthetetlen feltételeket, így az embargós lista megszüntetését kívánták feltételül támasztani, apró engedmények fejében, mint például a családegyesítési kérelmek humánusabb elbírálása vagy az utazási korlátozásoknak a kölcsönösség alapján való felszámolása. Magyar kezdeményezést csak a csúcstalálkozó sikere esetén tartottak elképzelhetőnek.⁸⁵ Ezeknek az irreális terveknek az érdekessége, hogy az embargós lista felszámolására vonatkozó igény formájában már ekkor megjelent az a *gazdasági kényszer*, amely végül ki-kényszerítette a Kádár-rendszer nyugati nyitását.

Bár a pártvezetés állásfoglalása szerint az amerikai féltől kellett várni az első lépést, Zádor ügyvivő 1960 áprilisában egy svájci állampolgár közvetítésével a State Department tudtára adta, hogy a magyar kormány kész fontolóra venni amerikai javaslatokat a kapcsolatok rendezésére, illetve konkrét ajánlásokat tenni ennek érdekében. A svájci arról is tájékoztatta az amerikai külügyminisztérium illetékeseit, hogy Zádorral megvitatta annak lehetőségét, hogy Mindszenty Svájcba távozzék, illetve hogy a magyar külügyminiszter kész felkeresni a budapesti amerikai ügyvivőt a Mindszenty-ügy megvitatására, amely a normalizálás fő akadálya. Az amerikaiak elzárkóztak a svájci „közvetítő” igénybevitelétől és leszögezték, hogy Washington a „Szovjetunió világpolitikai magatartása”, valamint az ENSZ és a „szabad világ” tekintélyének megóvása

⁸⁴ Az MSZMP KB Külügyi Osztályának előterjesztése az MSZMP KB Politikai Bizottságához. Javaslatok a Mindszenty-kérdés rendezésével kapcsolatban (Péter János, Hollai Imre), 1960. március 25. MNL OL, M–KS 288. f., 5. cs., 176. ő. e.

⁸⁵ Az MSZMP KB Külügyi Osztályának előterjesztése a Politikai Bizottságnak a magyar–amerikai viszony normalizálásáról, 1960. május 12. MNL OL, M–KS 288. f., 5. cs., 183. ő. e.

érdekében ragaszkodik a magyarkérdés napirenden tartásához.⁸⁶ Tekintve hogy magyar források között nem leltük nyomát ennek az amatőr módon kivitelezett diplomáciai akciónak, nehéz eldönteni, hogy mi motiválhatta és mit vártak tőle. Nehéz elképzelni, hogy az önállósodó Zádor kezdeményezése lett volna, hiszen nagyon kényes kérdésről volt szó. Talán próbaballonnak szánták, hogy hivatalos kezdeményezésre mit lehet várni az amerikaiaktól, ami arra utal, hogy Budapest számára fontosabb volt a megegyezés, mint ami a Politikai Bizottság által hozott határozatokból kiderül.

Előrelépésre azonban nem került sor, mivel a párizsi nagyhatalmi találkozó kudarcba fulladt. Nem sokkal ugyanis a jelentősnek ígérkező esemény előtt a szovjet légvédelem lelőtt egy U–2 típusú amerikai kémrepülőgépet. Hruscsov személyes sértésnek tekintette, hogy a berepülésre a munkásosztály legnagyobb ünnepén, május 1-jén került sor. Úgy vélte, az amerikaiak öt személy szerint és a Szovjetunió vezetőjeként is meg akarták alázni azzal, hogy repülőket küldtek a szovjet légterbe annak bemutatására, hogy képtelen megvédeni országának határait. Mivel Eisenhower nem volt hajlandó nyilvánosan megkövetni, Hruscsov pártfőtitkár – miután sikerült nyíltan hazugságon érnie a kémkedést körme szakadtáig tagadó amerikai elnököt – elviharzott a konferenciáról.⁸⁷

Így aztán látszólag a világpolitika okán, de még inkább amiatt, hogy egyelőre egyik fél sem volt kompromisszumra kész, a nagyobb szabású normalizálási tervek lekerültek a magyar külpolitika napirendjéről.⁸⁸ Ugyanakkor Kádár, aki Hruscsov és a többi kelet-európai pártvezér társaságában megjelent az ENSZ Közgyűlésén, kerülő úton az amerikai vezetés tudtára adta, hogy Magyarország készen áll csendes tárgyalásokat kezdeni a normalizálásról, amennyiben az Egyesült Államok kész tényként elismerni a Magyar Népköztársaság létezését, de egyúttal fenyegető célzást is tett: „ha lehetséges, szeretnénk elkerülni a diplomáciai viszony megszakítását az Önök országával”.⁸⁹ A budapesti amerikai követség megjegyezte, hogy „Kádár szélkakas-rendszere és az amerikai kormány közötti kapcsolatok sohasem mutatták a valódi javulás jeleit”. A State Department lesújtó véleményt fogalmazott meg a kétoldalú kapcsolatokról. Magyarország tekintetében az Egyesült Államok rövid távú célja a békés fejlődés elősegítése volt „a nagyobb mértékű nemzeti függetlenség és belső szabadság érdekében”. Távlati célként pedig még mindig szerepelt az, hogy megvalósuljon a nemzeti függetlenség és a kormányzati forma szabad megválasztása, de megjegyezték, hogy 1956 óta szinte semmilyen előrelépés nem történt. A magyarországi kommunista ura-

⁸⁶ Memorandum of Conversation, 27 April 1960. Participants: Joseph Mileger, Harold Vedeler, Robert McKisson. NARA, RG 59, Records of the Department of State, Central File, 1960–1963, Internal Affairs of Hungary, Microfilm, roll 93.

⁸⁷ Lásd Dobrinin, Anatoly: *In Confidence*. I. m. 40–41.

⁸⁸ A magyar külügyminisztérium feljegyzése szerint „nagyobb szabású amerikai normalizálási kezdeményezés megtétele előtt” figyelembe kell venni, hogy „május óta jelentős mértékben romlott a szovjet–amerikai viszony”. Ugyanakkor rámutatott arra is, hogy az embargóval és a diszkriminációs vámmal kapcsolatos célok megvalósítására reális lehetőség nincs, mert ehhez kongresszusi aktusra lenne szükség. A külügyminisztérium III. területi osztályának feljegyzése, 1960. augusztus 11. MNL OL, Küm, USA admin, XIX–J–1–k, 11. doboz, 4/bd, sz. n.

⁸⁹ Instruction from the Department of State to the Legation in Hungary, 21 October 1960. *FRUS*, 1958–1960, Vol. X, 126–130.

lom „a szovjetek hatalmán, rendőrterroron és a polgári szabadságjogok elfojtásán nyugszik”. Mivel a magyar–amerikai viszony rendkívül feszült volt, csak szerény célokat lehetett megfogalmazni: a magyarkérdés megoldását és a kapcsolatok olyan fokú rendezését, hogy a követség újra működőképes legyen, és hogy ezáltal az amerikai befolyás hatékonyabban érvényesülhessen.⁹⁰ Hozzá tették: a magyarkérdés miatt a követség nehéz heteken ment keresztül, de „a legrosszabb még hátravan”. Az „átlag, nem hivatalos magyar” részről továbbra is azt tapasztalták, hogy megbecsülik az Egyesült Államokat.⁹¹

A magyarkérdés helyzete az ENSZ-ben lassan, de érezhetően a megoldás irányába mutatott. A State Department illetékesei 1961. február 21-én javasolták, hogy az Egyesült Államok ENSZ-missziója „a lehető leggyorsabban szabaduljon meg a magyarkérdéstől” annak érdekében, hogy az Egyesült Államok „kapcsolatot teremthessen a magyar néppel”. Ennek érdekében meg kellett találni a módját, hogy „miként lehetne lezárni a magyar problémát az ENSZ 15. Közgyűlésén”.⁹² E fordulat mögött nemcsak az állt, hogy a Kennedy-adminisztráció a kapcsolatépítést helyezte előtérbe Kelet-Európa elszigetelésének korábbi gyakorlatával szemben, hanem az is, hogy a magyarkérdés iránti érdeklődés erőteljesen hanyatlott.

Magyar részről Sík Endre 1961 áprilisában elérkezettnek látta az időt „jelentősebb” kezdeményezésre a magyar–amerikai normalizálás terén. Valószínű, hogy erre a közlésre a március elején kilátásba helyezett Kennedy–Hruscsov-találkozó adott alkalmat. Mivel a külügyminiszter a budapesti amerikai követség utazási korlátozásának feloldására gondolt, ami a belügyminisztérium hatáskörébe tartozott, Biszku Béla állásfoglalását kérte.⁹³ Ezzel egy időben Harold Vedeler, a State Department kelet-európai ügyekkel foglalkozó irodájának vezetője közölte a Zádort helyettesítő Hackler Károly ügyvivővel, hogy „amerikai részről nagyon kedvezően fogadnák”, ha Magyarország feloldaná az amerikai diplomata mozgáskorlátozását, s ez esetben ők is megszüntetnék a magyar diplomatakre vonatkozó korlátozásokat. Hozzá tette viszont, hogy – a magyar fél várakozásaival ellentétben – ez nem lehet hatással az ENSZ-kérdésre.⁹⁴ Mielőtt azonban a tervezett lépésre sor kerülhetett volna – amely a szovjet térségben viszonylag merésznnek számított, hiszen az amerikai diplomáciai kar számára a Szovjetunióban is utazási korlátozás volt érvényben –, a Politikai Bizottság határozatának értelmében „konzultálni” kellett a szovjetekkel. Dmitrij Usztyinov budapesti szovjet nagykövet közölte Péter János külügyminiszter-helyetessel, hogy a szovjet kormány támogatja a magyar intézkedést. Ezt követően már csak Biszku hozzájárulására volt

⁹⁰ Foy Kohler to the Secretary of State Regarding US–Hungarian Relations, 26 January 1961. NARA, RG 59, Records of the Department of State, Central File 611.64, Microfilm, roll 93.

⁹¹ The American Legation in Budapest to the Department of State, 1960. NARA, RG 59, Records of the Department of State, Central File 611.64, Microfilm, roll 93.

⁹² Memorandum by Foy Kohler, Woodruff Wallner to the Secretary of State (Herter), 21 February 1961. NARA, RG 59, Records of the Department of State, Internal Affairs of Hungary, 1960–1963. Microfilm, roll 1.

⁹³ Sík Endre feljegyzése Biszku Bélának, 1961. április 14. MNL OL, Küm, USA tük, XIX–J–1–j, 4. doboz 4/a, 001745/61.

⁹⁴ Zádor Tibor jelentése Sík Endrének, Beszélgetés Vedelerrel, a State Department főosztályvezetőjével, MNL OL, Küm, USA tük, XIX–J–1–j, 15. doboz, 5/e, 003499/1.

szükség, hogy az utazási korlátozás felfüggesztéséről szóló jegyzéket át lehessen adni az amerikai követségnek.⁹⁵ Ez az epizód ismét rámutat a korabeli magyar külpolitika rendkívül szűkre szabott, külső és belső tényezők által is korlátozott lehetőségeire. Nagy volt a kontraszt Romániához képest, amely ebben az időben a KGST-ből történő kilépéssel fenyegette meg Hruscsovot, és sikerült elérnie, hogy Moszkva visszavonja a KGST egységes tervére vonatkozó elgondolását, ami keresztelte Gheorghiu-Dej román pártvezér gazdaságfejlesztési koncepcióját.⁹⁶

Ha a magyar vezetés abban bízott, hogy Washington a Mindszenty-ügy rendezésére cserébe megszünteti a magyarkérdést, csalódnia kellett. Április 5-én Vedeler közölte Zádorral, hogy nem kerülhet sor a kapcsolatok rendezésére a magyarkérdés „kielégítő megoldása nélkül”.⁹⁷ Időközben azonban mindenki számára egyre sürgetőbbé vált a megfelelő megoldás kialakítása. Az ENSZ Közgyűlésének elnöke, Boland úgy vélte, az Egyesült Államoknak tartózkodnia kellene a magyarkérdés felvetésétől, mert az „ázsiai–afrikai csoport”, amely általában nyugati kezdeményezéseket támogat, „hidegháborús” ügynek tartja.⁹⁸ Stevenson amerikai ENSZ-képviselő úgy vélte, hogy a magyar fél kész lehet a szovjet csapatkivonásra – erre Kádár egy beszéde utalt – és az amnesztiára is, de a világszervezet fennhatóságát nem ismeri el. Augusztus 3-án Richard H. Davis külügyi államtitkár-helyettes ugyanis felolvasott egy jegyzéket Hackler Károlynak, amelyben kifejezte az Egyesült Államok „óhaját”, hogy az ENSZ Közgyűlése soros elnökének, Frederick Bolandnak tervezett magyarországi látogatása eredményeként Magyarországon általános amnesztia keretében bocsássák szabadon a politikai foglyokat. Davis utalt rá, hogy kedvező válasz esetén sor kerülhet a magyarkérdés ejtésére.⁹⁹ Rusk külügyminiszter utasítása szerint közölni kellett a magyarokkal, hogy „jelentős gyakorlati lépéseket kell tenniük, hogy javítsanak helyzetükön az ENSZ-ben és megoldható legyen a magyarkérdés. Az 1956-os események miatt bebörtönöztek számára meghirdetett amnesztia alapvetően hozzájárulna ehhez a célhoz.”¹⁰⁰ Az amerikaiak igyekeztek úgy fogalmazni, hogy ne feltételszabásról legyen szó, hanem „őszinte, realisztikus javaslatokról”. Amennyiben a Boland-látogatás eredményes lenne, Washington támogatná a magyarkérdés levételét, illetve a magyar megbízólevél elfogadását, ezt követően pedig megkezdődhetnének a kétoldalú megbeszélések.¹⁰¹ Ha az amerikaiak azt gondolták, hogy a nemzetközileg szorult helyzetben levő magyar vezetés kapva kap az alkalmon, hogy rendezze helyzetét, tévedtek.

⁹⁵ Péter János feljegyzése Biszku Bélának, MNL OL, Küm, USA tük, XIX-J-1-j, 4. doboz, 4/a, 001745/1961.

⁹⁶ Harrington, Joseph F.–Courtney, Bruce J.: *Tweaking the Nose of the Russians*. I. m. 221–222.

⁹⁷ Memorandum of Conversation, US–Hungarian Relations, 5 April 1961. NARA, RG 59, Records of the Department of State, Political Relations Between the US and Hungary, 1960–1963, Microfilm, roll 93.

⁹⁸ Telegram from New York (Yost) to the Secretary of State, 5 June 1961. NARA, RG 59, Records of the Department of State, Hungary 1960–1963, Microfilm, roll 1.

⁹⁹ Telegram from New York to the Secretary of State, 25 May 1961. Uo.

¹⁰⁰ Lásd erről Radványi, János: *Hungary and the Superpowers*. I. m. 84–86.; Magyarics Tamás: *Az Egyesült Államok és Magyarország*. I. m.

¹⁰¹ Rusk to the American Legation in Hungary, 2 August 1961. NARA, RG 59, Records of the Department of State, Hungary 1960–1963, Microfilm, roll 1.

Magyar részről Hackler így is beavatkozási kísérletnek minősítette a közölteket. A kitételeket pontosan rögzítette anélkül, hogy említette volna az „őszinte javaslatra” vonatkozó megfogalmazást. Ezután André Marton újságíró továbbította a State Departmentnek Polgár Dénes MTI-tudósító kijelentését: a véleménye szerint „opportunistá és inkompetens” Hackler nem adja majd át elfogulatlanul az elhangzottakat, és Budapest a belügyekbe való beavatkozásra hivatkozhat.¹⁰² Másnap Torbert budapesti ügyvivő megismételte Rusk üzenetét Síknak, aki válaszában a szovjet csapatkivonás tekintetében a Varsói Szerződésre hivatkozott, az amnesztia kapcsán pedig arra, hogy Kádár belügynek tekinti majd a javaslatokat.¹⁰³ Boland magyarországi útja azonban meghiúsult, a magyar külügyminisztérium szerint azért, mert az Egyesült Államok „elfogadhatatlan követeléseket fogalmazott meg”, úgymint a szovjet csapatok kivonására vonatkozó magyar lépések, a kiutazni szándékozók kérelmének megengedőbb elbírálása és széles körű amnesztia meghirdetése az 1956-os események miatt elítéltek számára.¹⁰⁴ Abban, hogy nem történt előrelépés, vélhetően a németkérdés és a karibi térség kapcsán kiéleződött szovjet–amerikai feszültség is szerepet játszott. A háború veszélyével járó konfliktusok miatt a világpolitikai szempontból lényegtelen magyar–amerikai viszony rendezésére irányuló erőfeszítések 1962-ig visszafogottabbak lettek. Washington újult erővel támogatta a magyarkérdés megvitatását az ENSZ-ben, hiszen ezzel Moszkvára is nyomást gyakorolhatott. Amikor 1962-ben az új washingtoni ügyvivő, Radványi János igyekezett meggyőzni az elnök különmegbízottját, Chester Bowlest, hogy az általános amnesztia magyar belügy, Bowles leszögezte, hogy „1956 nem belső probléma”.¹⁰⁵ George Ball külügyi államtitkár a magyar problémát „különleges ügynek” nevezte, ami „érinti az ENSZ alapelveit”, ezért kilátásba helyezte a napirendre tűzését.¹⁰⁶ Rusk leszögezte, hogy a normalizálás előfeltétele a magyar ügy kielégítő rendezése, vagyis az amnesztia, amit az 1956-osokra kell korlátozni. Csak ezt követően kerülhet sor a tárgyalásokra, melynek eredményeként a követszere és a képviselők nagykövetségi szintre emelése is megvalósulhat.¹⁰⁷

Ekkor nem sok esély látszott a kibontakozásra. Szarka Károly külügyminiszter-helyettes szóvá tette az amerikai követségnek, hogy az Egyesült Államok folyamatosan a magyar rendszer megbuktatására törekszik és beavatkozik az ország belügyeibe. Péter János külügyminiszteri kinevezése kapcsán az amerikai követség megjegyezte, hogy ez nem kedvez a két ország közeledésének.¹⁰⁸ Ekkor azonban Kádár is megszólalt, je-

¹⁰² Memorandum of Conversation, 3 August 1961. Uo.

¹⁰³ Telegram from Budapest, 4 August 1961. Uo.

¹⁰⁴ A IV. Területi Főosztály Amerikai Referatúrájának feljegyzése Szőke György számára, 1962. január 4. MNL OL, Küm, USA tük, XIX-J-1-j, 11. doboz, 4/bd, sz. n.

¹⁰⁵ Memorandum of Conversation, 13 June 1963. Participants: Chester Bowles, Radványi János, NARA, RG 59, Records of the Department of State, Hungary 1960–1963, Political Relations Between the US and Hungary, 1960–1963, Microfilm, roll 93.

¹⁰⁶ Telegram by George Ball to New York, 12 June 1962. Uo. roll 2.

¹⁰⁷ Telegram by Rusk, August 1962. Uo.

¹⁰⁸ The American Legation to the Department of State, Conversation with Szarka, 12 September 1961. NARA, RG 59, Records of the Department of State, Hungary 1960–1963, Political Relations Between the US and Hungary, 611.64, Microfilm, roll 93., The American Legation in Hungary to the Department of State, 14 September 1961. Uo.

levén, hogy Magyarország érdekelt a holtpontról történő elmozdulásban és arra is utalt, hogy a kétoldalú viszony normalizálását az a cél is indokolja, hogy Magyarország fel akar zárkózni a Nyugathoz. Feltűnő, hogy konkrét problémákat, mint a magyarkérdés, meg sem említett. Egy diplomáciai fogadás során történt, hogy 1956 óta először a magyar pártvezető szóba elegyedett az amerikai ügyvivővel. A beszélgetés során Kádár kifejtette, hogy „a világ konfliktusai kormányok és nem népek között vannak”. Nem szereti az „ellenség” szót, ezért azt mondaná, hogy az amerikai kormány a magyar ellenfele. A feszültség enyhítésére enyhén tréfálkozó hangnemre váltott: „bizonyos szempontból nem szívesen tértené el Amerikát a fegyverkezés útjáról, mert tudja, hogy nagyon erős ország és előnye is van a merev magyar rendszerrel szemben, és ha az Egyesült Államok csak a gazdasági fejlődésnek szentelné magát, Magyarország még nehezebben zárkózna fel.” A cél tehát utolérni Ausztriát, közölte Kádár – ez némileg reálisabban hangzott, mint Hruscsov terve, hogy a Szovjetunió érje utol és hagyja le az Egyesült Államokat –, valamint az, hogy leküzdjék a magyar rendszer merevségét. Kádár felrótta, hogy ha tehetné, az amerikai kormány harminc perc alatt megdöntené rendszerét, hozzátéve, ha lehetséges volna, szíve szerint ő is ezt tenné az amerikaival, de fel kellene ismerni, hogy ez nem történik meg. Az amerikai ügyvivő megjegyezte, hogy kormánya nem így gondolkodik a nemzetközi kapcsolatokról. Amerika mások függetlenségében és prosperitásában érdekelt, a szegénység és a nyomor hátrányt jelent. Kádár erre megjegyezte, hogy „a szegény nyomorult emberek problémát jelentenek, ezért javítani kell kapcsolatainkat”. Ezzel elárulta szándékait. Mindenesetre az ügyvivő erre azt felelte, hogy a kétoldalú kapcsolatok javítása a fő feladat, bár sok akadály áll az útjában. Beszámolója szerint „majdnem szívélyes” kézfogással váltak el.¹⁰⁹ Torbert benyomása a magyar pártvezetőről az volt, hogy „természetéből fakadóan rideg és zárkózott ember”, akinek az a véleménye, hogy „személy szerint előkelő helyen áll az amerikai kormány ellenségeinek listáján”. Ebből „nem próbáltam meg kijózanítani”, írta az ügyvivő, bár feljegyzéséből kiviláglik, hogy Kádár nem tett rá kedvezőtlen benyomást.¹¹⁰

Az amerikai propaganda számára a magyar 1956 a szabadság és az elnyomás elleni küzdelem metaforája volt. Ezt tükrözte a State Department sajtóközleménye a forradalom ötödik évfordulóján: „a magyar hazafiak hatalmas túlerővel szemben bátran küzdöttek, hogy elnyerjék nemzeti függetlenségüket és szabadságukat, melyre az emberiség egésze és minden nemzet jogosult... a szabad emberek mindenütt tisztelettel adóznak a magyar nép vitézségének és megerősítik, hogy megbecsülik a magyar nép harcát a szovjet imperializmus ellen. A szabad világ nem felejtí el a magyar nép áldozatát.” A nyilatkozat megszövegezése a belső mozgósítást szolgálta. Az amerikai politikai kultúra fontos kulcsszavait tartalmazta: az áldozatkészséget, az önmegsegítést, a harcot a demokráciáért a sötét erő ellen, a szabadságot és az önrendelkezést. A magyarok küzdelmét mintegy mintaként állította az amerikai nép elé. Ugyanakkor sem az elnök,

sem az alelnök nem fogadta el a Magyar Szabadságharcos Szövetség (*Hungarian Freedomfighters Federation*) felkérését, hogy vegyenek részt az évfordulós megemlékezésen.¹¹¹ Nyilvánvaló, hogy emiatt nem vállalták a szovjet–amerikai viszony élezését és nem akarták azt a látszatot sem keltetni, hogy támogatják a kelet-európai viszonyok forradalmi megváltoztatását.

Az idézett Kádár–Torbert-beszélgetést követően Szarka külügyminiszter-helyettes „mosolyoffenzívát” indított és javasolta, hogy Magyarország kapjon lehetőséget kereskedelmi iroda megnyitására New Yorkban. Bár a budapesti követség megfontolandónak tartotta a javaslatot, a State Department mereven elzárkózott ettől. Bowles külügyi államtitkár utasította a budapesti külképviseletet, hogy semmilyen, a magyaroktól induló „kezdeményezésbe” ne menjen bele, és még kisebb problémák megoldására sem tehet javaslatot. Magyar kérésre lehetett volna tárgyalni a létszám- és utazási korlátozás megszüntetéséről, a családegyesítések megkönnyítéséről, valamint a követség magyar munkatársainak munkaengedélyéről¹¹² – vagyis csupa olyan kérdésről, melynek rendezése nem a magyar külügyminisztérium illetékességébe tartozott, hanem a belügyminisztériuméba. Szarka egy kulturális egyezmény megkötését is felvetette, hasonlóan egyébként az amerikaiak már tárgyaltak Romániával. Bár később Washington hiába igyekezett rávenni a magyar vezetést egy ilyen egyezmény megkötésére, ekkor még a State Department volt az, amely elutasította a magyar javaslatot. Arra hivatkozott, hogy az amerikai szokások szerint nem kötnek formális kulturális egyezményt külföldi kormányokkal, és az Egyesült Államok csak a normalizálás után hajlandó kulturális cseréről tárgyalni a magyar kormánnyal.¹¹³ Mindez azt jelentette, hogy a „békés kapcsolatépítés” politikáját még továbbra sem sikerült átültetni a gyakorlatba, és az elszigetelés Washington számára a jövőre nézve is politikai opció maradt.

A budapesti amerikai követség azonban időközben azt is észrevette, hogy a magyar vezetés igyekszik javítani a róla kialakult nemzetközi megítélésen, ezáltal erősíteni a magyar–amerikai viszonyt, bár nem hajlandó megfizetni ennek az árát. A belpolitikai helyzetről vegyes kép alakult ki: baloldallelens trend kibontakozását vélték felfedezni a párton belül, ugyanakkor katolikusellenes kampány indult. A lakosság szovjet- és rendszerellenes érzületét a követség szerint a „rezsím az ellenségességgel, az apátiával és közönnyel szembeni” fellépéssel igyekezett ellensúlyozni. Miközben a kormányzat stabilitása és önbizalma megszilárdult, a rendszerrel szembeni ellenállást „gyengének és esetlegesnek” vélték. Ugyanakkor a magyar hadsereg megbízhatóságát a „fizikai és lélektani erősítés” ellenére is „kérdésesnek” tartották.¹¹⁴ A Nyugat felé történő nyitás-

¹¹¹ Letter by Roger Tubby, Assistant Secretary for Public Affairs to Béla Király, Hungarian Freedom Fighters Federation, 20 October 1961. Uo. roll 1.

¹¹² The American Legation to the Secretary of State, 19 October 1961. NARA, RG 59, Records of the Department of State, Hungary 1960–1963, Political Relations Between the US and Hungary, 611.64, Microfilm, roll 93., The Acting Secretary of State (Bowles) to the US Legation in Hungary, 23 November 1961. Uo.

¹¹³ The State Department to the Legation in Hungary, 16 January 1962. NARA, RG 59, Records of the Department of State, Hungary 1960–1963, Political Relations Between the US and Hungary, 611.64 1960–1963, Microfilm, roll 93.

¹¹⁴ The American Legation in Hungary to the Secretary of State, February 1962. NARA, RG 59, Records of the Department of State, Hungary 1960–1963, Microfilm, roll 1.

¹⁰⁹ The Legation in Hungary to the Secretary of State, Conversation with Kádár, 29 September 1961. NARA, RG 59, Records of the Department of State, Hungary 1960–1963, Decimal File 764, Microfilm, roll 3.

¹¹⁰ The American Legation to the Department of State, 2 October 1961. Uo.

ként értelmezték, hogy Bartha János személyében új amerikai referenst neveztek ki a külügyminisztériumban, akit elődjénél „nagyobb tudásúnak, urbánusabbnak és gyorsabb felfogásúnak” tartottak, és akinek ráadásul megvolt az az előnye, hogy személyes tapasztalata volt az Egyesült Államokról, ráadásul jobban beszélt angolul. Kinevezésétől azt várták, hogy a magyar külügyminisztériumban megértik majd az Egyesült Államokat és könnyebbé válik a párbeszéd. Ugyancsak kedvező jelnek tekintették az új washingtoni ügyvivő, a korábban protokollfőnökként szolgáló Radványi János kiküldését, akit „lelkesnek és diszkrétnek” tartottak. A budapesti amerikai követség úgy tudta, hogy Radványi „nagy személyes karrierlehetőségének tekinti washingtoni megbízását és bizonyos illúziói vannak abban a tekintetben, hogy mit tud majd megvalósítani”.¹¹⁵ Ugyanakkor Radványinak amerikai részről kifejtették, hogy a magyar–amerikai kapcsolatok nem kielégítő jellege ellenére a korábbi ügyvivő, Zádor Tibor „személy szerint korrektül járt el és baráti módon viselkedett munkája során”.¹¹⁶ Még ebben az időben is személyes döntés kérdése volt a nemzeti érdeknek a lehetőségek keretein belül történő szakmailag korrekt, szellemileg függetlenebb képviselése. Később Radványi igyekezett lejártni az elődjét, akit keményvonalasnak tartott. Ugyanakkor amerikai partnerei nem tudhatták, hogy Radványi korábban az Államvédelmi Hatóság tisztjeként szolgált. Diktatúrák küldötteinek a valódi azonossága nem mindig válik ismertté.

A State Department még Zádor megbízatása idején, 1962 januárjában felvetette, hogy a magyar–amerikai kapcsolatok rendezése és ezzel együtt Magyarország ENSZ-beli helyzetének kedvező megoldása csak abban az esetben lehetséges, ha Magyarországon olyan jellegű belpolitikai változás következik be, amely meggyőzi az amerikai törvényhozást és a közvéleményt, hogy az engedmények indokoltak. Ismét kitűnt, hogy az egyébként holtpontra álló Mindszenty-ügy nem felel meg ennek a feltételnek. „Hatékony érveként” a State Department olyan bejelentést kívánt, miszerint „1956-tal kapcsolatban már senki nem ül börtönben”.¹¹⁷

Mivel a Kádár-kormány 1960-ban már részleges amnesztiát hirdetett, a kívánt bejelentés nem látszott teljesíthetetlen feltételnek. Nem kétséges, hogy az amerikai felvetés, bár később igyekeztek tanácsként feltüntetni, sértette volna a szuverenitást, amennyiben Magyarország szuverén állam lett volna. Mód Péter beszédet mondott az ENSZ-ben, melyben azzal vádolta az amerikaiakat, hogy a két ország közötti viszony megjavítását az amnesztiához kötik. A State Department védekezésre kényszerült, szerintük Hackler Károly, akivel először beszéltek erről, félreértette a mondottakat. Félreértésnek minősítette az amerikai diplomácia azt is, hogy a magyar kormány az amnesztiát feltételként értelmezte, ugyanis az – állították most már az amerikaiak is – „beavatkozás lenne Magyarország belügyeibe”.

¹¹⁵ The American Legation to the Department of State, New US Desk Officer in Hungary, 2 November 1961. NARA, RG 59, Records of the Department of State, Hungary 1960–1963, Political Relations Between the US and Hungary, 1960–1963, Microfilm, roll 93, The American Legation to the Department of State, Radványi Transfer, 15 February 1962. Uo.

¹¹⁶ Memorandum of Conversation, Radványi, Zádor, Kohler, Davis, Trost, 21 February 1961. Uo.

¹¹⁷ Zádor Tibor jelentése Péter Jánosnak, Amerikai külügyi tisztviselők meghívása, 1962. január 23. MNL OL, Küm, USA tük, XIX–J–1–j, 15. doboz, 5/e, 001234.

Kiutat keresve Turner Shelton úgy fogalmazott, hogy szükség lenne „valamilyen teátrális jellegű intézkedésre, de az amnesztia szót nem meri kiejteni, mert azt esetleg a magyar ügyekbe való beavatkozásnak” lehetne értelmezni. Zádor utóda, Radványi János, aki Kádártól személyes utasítást kapott a magyar–amerikai viszony rendezésére,¹¹⁸ ezt a megfogalmazást elfogadhatónak találta és közölte Sheltonnal, hogy „a magyar kormány minden komoly, megalapozott javaslatot alaposan tanulmányoz”.¹¹⁹ A külügyminisztérium azonban nem találta elfogadhatónak Shelton javaslatát.¹²⁰ Erre Radványi láthatóan elbizonytalanodott és jobbnak látta a keményvonalas álláspontot képviselni az amerikaiak felé, miközben Péter János külügyminiszter segítségét kérte az amerikaiakkal folytatott megbeszélésének „szakmai kiértékelésében”. Kis idő múlva, április 26-án Radványi újabb „javaslatot” kért az amerikaiaktól arra, hogy miként lehetne a kapcsolatokat javítani, hiszen ezzel a megbízatással érkezett Washingtonba. Ezúttal George C. McGhee politikai államtitkár fejtette ki az amerikai álláspontot. Elmondta, hogy a magyar kormány olyan gesztust kell tennie, ami világosan dokumentálná, hogy az 1956-os eseményeket „véglegesen lezártak lehet tekinteni”. Hozzátette, hogy amerikai részről ez „nem feltétel, nem kívánság, hanem ajánlás”. Konkrét intézkedésként amnesztiát kért azok számára, akiket 1956-os részvételük miatt börtönbe zártak.¹²¹

Az újabb félreértés elkerülésére Radványi az elhangzott szó angol eredetijét – *suggestion* – is közölte. Erre az ügyvivő, korábbi véleményének ellentmondva, kijelentette, hogy „az amerikai felvetés formája és módja nem újszerű és továbbra is belügyeinkbe való beavatkozásról van szó”. A külügyminisztériumnak készített feljegyzésében ugyanezt az értelmezést adta, vagyis az amerikai javaslat szerint beavatkozás a belügyekbe. Az amerikai magatartás értékelésére is vállalkozott, eszerint a washingtoni kormány „saját propagandájának rabja” volt, „saját közvéleményüket át- és átítatják a gyűlölet és hazugság mérgével”, emiatt még önérdékből „sem tudnak a maguk által alkotott körből kilépni”. Ezzel együtt felhívta a külügyminiszter figyelmét, hogy a magyarkérdés miatt a kormányzat nem fog ujjat húzni a törvényhozással vagy a közvéleménnyel, ezért azt akár évekig újra napirendre tűzhetik. Úgy vélte, a Kennedy-adminisztráció „aknamunkájának keretein belül amerikai részről feltétlenül tapasztalható a normalizálásra való törekvés”.¹²² Tehát óvatosan gyakorlatias hozzáállást sugallt. Ki tudja eldönteni, hogy Radványi komolyan gondolta-e az amerikai magatartásról készített elemzését? Akár igen, akár nem, felismerte, hogy a magyar külpolitikának nincs

¹¹⁸ Radványi, János: *Hungary and the Superpowers*. I. m. 92–93. Radványi leírása szerint Kádár kifejtette a vele folytatott beszélgetés során, hogy amíg a State Department ragaszkodik az amnesztiához a javulás feltételeként, az amnesztiára nem kerülhet sor.

¹¹⁹ Radványi János jelentése Péter Jánosnak, 1962. március 24. MNL OL, Küm, USA tük, XIX–J–1–j 15. doboz, 001224/13.

¹²⁰ A külügyminisztérium feljegyzése, 1962. április 16. MNL OL, Küm, USA tük, XIX–J–1–j, 15. doboz, 01224/2.

¹²¹ Memorandum of Conversation, 26 April 1962. Participants: Radványi, McGhee, McKisson. NARA, RG 59, Records of the Department of State, Political Relations Between Hungary and the United States. Microfilm, reel 93.

¹²² Radványi János jelentése Péter Jánosnak, McGhee államtitkárrel folytatott megbeszélés, 1962. április 29. MNL OL, Küm, USA tük, XIX–J–1–j, 15. doboz, 5/e, 05115.

sok választási lehetősége. Előrelépésnek lehetett tekinteni, hogy ezúttal a magyar külügyminisztérium nem utasította el az amerikai javaslatot, hanem közbülső megoldást választott: „várakozó álláspontra helyezkedett”.¹²³ Ezúttal az amerikaiak vették át a kezdeményezést. Polgár Dénessel, az MTI washingtoni képviselőjével folytatott nem hivatalos megbeszélése során Vedeler megismételte azt a korábbi álláspontot, miszerint az amerikai diplomácia nem akar feltételt szabni, a közvélemény és a Kongresszus megnyugtatója céljából van szükség az amnesztiára. Ha a magyar kormány „saját kezdeményezéséből” amnesztiában részesíti az 1956-tal kapcsolatban elítélteket, leveszik az ENSZ napirendjéről a magyar ügyet és „közmegelégedésre” rendezhetnek olyan kérdéseket is, mint a kereskedelmi és kulturális kapcsolatok kiépítése és a Mindszenty-ügy. Egyben, mintha olvasták volna a magyar vezetés gondolatait, a State Department figyelmeztetett, hogy a normalizálásra csak abban az esetben van lehetőség, ha az Egyesült Államok veteti le a magyarkérdést a napirendről, amennyiben az ügy más úton „alszik el” a világszervezetben, akkor nem. Azt is közölték, hogy a következő lépést a magyar félnek kell megtennie.¹²⁴ Néhány nappal később Kádár az amerikai követ szerint „nagyvonalúan kivitelezett” gesztust tett: közölte, hogy szeretné javítani a kétoldalú kapcsolatokat, bár konkrét lépést nem javasolt. A külügyminisztérium nevében viszont Zádor jelezte, hogy Magyarország kész bármilyen belpolitikai jellegű lépést megtenni, hogy javítsa helyzetét az ENSZ-ben, és így teljesítené az Egyesült Államok feltételeit a kapcsolatok javítására. Hozzátette, hogy „lélektanilag Magyarország nem engedheti meg magának, hogy feláldozza büszkeségét és önbecsülését azzal, hogy enged a nyomásnak”. Kifejtette, hogy az amerikaiak tévednek, ha azt hiszik, hogy a Szovjetunió még mindig döntő befolyást gyakorol szövetségeseinek politikájára.¹²⁵ Arra utalt tehát,¹²⁶ hogy az amnesztiára vonatkozó döntés a magyar vezetés kezében van. Ezzel szemben az amerikai követ úgy vélte, hogy Magyarország függetlensége a szovjetektől a legjobb esetben is csak névleges. Kádár mozgástere csekély „a magyar nacionalizmus, a szovjet érdek, a haladás pragmatizmusa, a sztálinizmus, a belső liberalizálás és annak az emléke között, hogy az engedetlenség milyen szerepet játszott az értelmiség 1956-os lázadásában”. Kádárt sikeres költőáncosnak nevezte, aki a „kozmetikázás” taktikájának alkalmazása mellett szorosan fogja a gyeplőt.

Budapest eredetileg a Mindszenty-kérdés megoldását szerette volna felkínálni a rendezésért. Ezt azonban az érintett személy magatartása megnehezítette. Amikor Kálai Gyula külügyminiszter-helyettes egy sajtókonferencián bejelentette, hogy a magyar kormány a magyar–amerikai viszony javításának érdekében hajlandó tárgyalni az esz-

¹²³ Rácz Pál Radványi Jánosnak, Beszélgetés McGheével, 1962. május 24. MNL OL, Küm, USA tük, XIX-J-1-j, 15. doboz, 5/e, 005115.

¹²⁴ Polgár Dénes feljegyzése, 1962. május 21. és Radványi János jelentése, 1962. május 25. MNL OL, Küm, USA tük, XIX-J-1-j, 15. doboz, 5/e, 005413. Polgár Dénest az amerikai diplomácia alternatív csatornaként használta a magyar vezetéssel való összeköttetésre. Mivel a Politikai Bizottság a normalizáláshoz szóló előterjesztésében hivatkozott Polgár egy jelentésére, feltételezhető, hogy Polgár keresztlül meg akarták kerülni a külügyminisztériumot.

¹²⁵ The American Legation in Budapest to the Secretary of State, 31 May 1962. NARA, RG 59, Records of the Department of State, Political Relations Between Hungary and the United States, 611.64, 1960–1963, Microfilm, roll 93.

¹²⁶ Uo.

tergomi érsék sorsáról, Mindszenty Dean Rusk külügyminiszternek címzett levelében kifejtette ezzel kapcsolatos nézetét, s egyben kérte, hogy az amerikaiak továbbítsák a levelet a pápának is. Ő maga a legjobb megoldásnak azt tartotta volna, ha továbbra is a követségen tartózkodhat, még abban a teljesen valószínűtlennek tűnő esetben is, ha felkínálnák számára, hogy Magyarországon maradván újból átveheti egyházfői szerepét. Véleményével a washingtoni pápai nuncius is egyetértett. A State Department kelet-európai ügyekkel foglalkozó irodájának vezetője, Harold Vedeler pedig biztosította a nunciust: mivel Amerika egyelőre nem lát lehetőséget a megnyugtató rendezésre, a magyar egyházi vezető a követségen maradhat.¹²⁷ Egyetértett ezzel a katolikus egyházfő is, aki úgy vélte, hogy Mindszenty a magyar nép spirituális vezetője, ezért kíváncsi magyarországi jelenléte, s távozása lehangoló hatást gyakorolna a lakosságra.¹²⁸ Ennek ellenére a Vatikán nem keresett kibúvót, és nem zárkozott el Mindszentynek az országból történő távozása elől sem. Olyannyira nem, hogy a magyar vezetéshez fordult a bíborosnak az 1962. évi októberi zsinatra történő kiengedése, majd esetleges ott-tartása és félreállítás céljából. Az ügy ilyen értelmű megoldásának lehetőségéről amerikai részről is puhatolózta.¹²⁹ Ebből Budapest azt a következtetést vonta le, hogy az évek óta húzóódó diplomáciai játszmában nyerő helyzetbe került. A Politikai Bizottság úgy értékelte, hogy az amerikaiak meg akarnak szabadulni a magyar ügytől és Mindszentytől is, ezért követeléseik egyre csökkennek. A valós helyzettel nem számolva a pártvezetés egy „csomagot” állított össze, mely szerint a magyarkérdés levétele mellett egy új elemet, a Szent Korona visszaadását is el akarta érni annak fejében, hogy Mindszenty távozhat az országból. Tehát „kiengedése politikai engedmény [lett volna] a normalizálásért”. Mindszenty távozásáért további garanciákat kértek: a félreállítást és Vatikánban tartását. Azt hitték, ezzel az amerikaiaknak tesznek szívességet, hiszen „az USA megszabadulhatna tőle [Mindszentytől] és a magyarkérdéstől is”. Ugyanakkor a magyarkérdés levétele sokat ígért a magyar vezetésnek: „belpolitikai jelentőségű” volt, demoralizáló hatású lehetett az „emigráció ellenséges köreire”, és jelentősége volt „a szovjet kormány szempontjából” is. Mindszenty ügyének megoldása mellett a Politikai Bizottság augusztus 10-i határozata értelmében Magyarország hajlandó volt „az 1956-os ügyek belátható időn belüli” rendezésére. Cserébe a magyar ügy lezárását, követcserét és – minimális realitásérzékkel – a Szent Korona visszaadását akarták elérni.¹³⁰ Való igaz, hogy Mindszenty követségi tartózkodásából adódtak kellemetlen problémák. Ilyen volt, amikor egy svéd kiadó meg akarta szerezni a bíboros készülő könyvének kéziratát – nem lehet tudni, hogyan szereztek erről tudomást –, és azt akar-

¹²⁷ Memorandum of Conversation, 13 February 1962. Participants: Edigio Vagnozzi, Harold C. Vedeler, August Velletri. *FRUS*, 1961–1963, Vol. XVI, 14–16.

¹²⁸ Memorandum of Conversation, Situation of Mindszenty, 2 May 1962. Participants: Edigio Vagnozzi, Harold C. Vedeler, August Velletri. Uo. 22–23.

¹²⁹ Jegyzőkönyv az MSZMP KB Politikai Bizottságának üléséről, 1962. augusztus 7. MNL OL, M-KS 288. f., 5. cs., 274. ő. e.

¹³⁰ Uo. Előterjesztés az MSZMP KB Politikai Bizottságának. Határozati javaslat a magyar–amerikai viszony normalizálásáról és a Mindszenty-ügyről folytatandó tárgyalások kérdésében, 1962. augusztus 10. Uo. 275. ő. e. Polgár Dénes arról értesített, hogy az amerikai követség első beosztottja, Turner Shelton részletes utasítással érkezik a magyar–amerikai normalizálást célzó tárgyalásokra.

ták elérni, hogy az anyagot az amerikai diplomáciai postával juttassák el Stockholmba. A State Department elutasította a kérést, nemcsak arra hivatkozva, hogy ilyen célra nem használható a diplomáciai posta, hanem arra is utaltak, hogy „Mindszenty menedékes státusa szokatlan és kényes, ezért a Külügy nem engedheti meg, hogy a bíboros egyházi vagy politikai tevékenységre használja a követség épületét”. Minden olyan tevékenységet el kellett kerülni, ami megnehezíthette a bíboros vagy a követség helyzetét.¹³¹ Ezzel együtt az ügyvivőre „mély benyomást gyakorolt... ennek az úriembernek [ti. Mindszentynek] a szelleme és frissessége”. Bár „valóban csökönyösnek és kitarotnak” tartotta, aki „ideje nagy részét emlékezéssel töltötte”, úgy vélte, hogy korántsem szenilis, és érdeklik az aktuális fejlemények. Az Egyesült Államok első katolikus elnöke, John F. Kennedy pedig beiktatása után levélben üdvözölte Mindszentyt, „teljes és rokonszenvező együttérzéséről biztosította” és tudatta vele, hogy az amerikai kormány mindaddig menedéket nyújt számára, amíg személyes biztonsága és szabadsága szükségessé teszi.¹³² Vagyis a magyar pártvezetés téves következtetésre jutott, az Egyesült Államoknak mégsem volt olyan nagy teher Mindszenty jelenléte a követségen. Így Radványi október 9-én közölte, hogy Mindszenty távozhat az országból, ha előtte amnesztiát kér.¹³³ Ezzel egy időben a Vatikán is felvetette, hogy a bécsi érsek, Franz König bíboros meglátogathatná Mindszentyt, ettől azonban az amerikaiak az érintett kényes helyzetére hivatkozva elzárkóztak.¹³⁴

A Politikai Bizottság határozatának megfelelően Radványi utasítást kapott a puhatolózó tárgyalások megkezdésére, amire az Anatolij Dobrinyin washingtoni szovjet nagykövettel való konzultációt követően került sor. Dobrinyin „az elvi állásponttal és lebonyolítással” is egyetértett.¹³⁵ 1962 augusztusában a magyar emigráció egy része tiltakozott, megérezvén, hogy az amerikai kormányzat rászánta magát a magyarkérdés napirendről való levételére. Korábban már kiderült, hogy a britek is szívesen megszabadulnának az üggtől.¹³⁶ Szeptember 1-jén Radványi javaslatot tett Mindszenty sorsának megvitatására, és előzetes amerikai garanciát kért a magyarkérdést és a normalizálást illetően, cserébe az amnesztiáért, hogy ne lehessen szó a belügyekbe való beavatkozásról.¹³⁷ Mivel szeptember végén csak nagy nehezen sikerült a kérdést napi-

¹³¹ The American Embassy in Stockholm to the American Legation in Budapest, 21 January 1961. NARA, RG 59, General Records of the Department of State, Political Relations Between the US and Hungary, 1960–1963, Microfilm, roll 93., The Department of State to the Embassy in Stockholm, 29 January 1960. Uo.

¹³² Torbert to the Department of State, 14 March 1961. Uo. John F. Kennedy to Cardinal Mindszenty, 2 February 1961. Uo.

¹³³ NARA, RG 59, Records of the Department of State, Internal Affairs of Hungary, 1960–1963, Microfilm, roll 5.

¹³⁴ Memorandum of Conversation – Situation of Cardinal Mindszenty, Participants: Vagnozzi, Vedeler, 2 May 1962. Uo.

¹³⁵ Radványi János összefoglalója Péter János külügyminiszternek, 1962. szeptember 11. MNL OL, Küm, USA tük, XIX-J-1-j, 6. doboz, 001224/6.

¹³⁶ Telegram from New York to the Secretary of State, 15 May 1962. NARA, RG 59, Records of the Department of State, Internal Affairs of Hungary, 1960–1963, Microfilm, roll 2.

¹³⁷ Memorandum of Conversation, 1 September 1962. Participants: Radványi, Vedeler, Davis. NARA, RG 59, Records of the Department of State, Political Relations Between Hungary and the United States, Microfilm, roll 93.

rendre tűzni az ENSZ-ben, Bruno Kreisky igyekezett meggyőzni Ruskot, hogy a magyarok hajlandóak lennének lépéseket tenni, ha nem nehezedik rájuk külső nyomás.¹³⁸ Stevenson már egyenesen a Szovjetunió győzelmétől tartott és megfontolt lépéseket sürgetett a presztízvesztés elkerülésére.¹³⁹ Vedeler közölte a magyar ügyvivővel: ha a magyar kormány az amnesztiát „a nyilvánosság előtt végrehajtja”, amerikai részről első lépésként a magyarkérdés levételéről intézkednek. A magyar állásponttal ellentétben, amely az amnesztiát további engedményekkel kapcsolta össze, Vedeler kijelentette, hogy követcsere, illetve kulturális cserekapcsolatokra és a gazdasági viszonyok rendezésére csak ezután kerülhet sor. A Szent Korona ügye fel sem merült. Ezt követően Davis államtitkár-helyettes „írásos dokumentumot” – hangsúlyozottan nem jegyzéket – adott át az amerikai feltételekről. Hogy ne tűnjön a belügyekbe történő beavatkozásnak, az amnesztiára vonatkozó kitélt ügy fogalmazták meg, miszerint az Egyesült Államok „reméli, hogy a magyar kormány saját kezdeményezésére szabadon bocsátaná azokat a személyeket, akik esetleg még börtönben vannak Magyarország 1956. október–novemberi eseményeiben történt részvételük miatt, és ezt a tényt nyilvánosságra hozná”. Ebben az esetben Washington támogatná, hogy az ENSZ-ben megszűnjön Magyarország „hátrányos helyzete”, lejárna Sir Leslie Munro megbízatása, nem születne több határozat Magyarország ellen, elfogadnák a magyar mandátumot. Egyben az Egyesült Államok nyilatkozatot tenne, amelyben felhívna a figyelmet a megváltozott magyarországi helyzetre és körülményekre, illetve megerősítené, hogy a magyarkérdés további megvitatása nem szolgálná a haladás célját. Ezt követően megkezdődhetnének a tárgyalások a normális kapcsolatok helyreállításáról. Idetartozott a hivatalos személyek utazási korlátozásának megszüntetése, követségi és egyéb személyi problémák, az amerikai kormány javainak helyzete, kulturális és követcsere, Mindszenty sorsa, a családegyesítés és a pénzügyi követelések kérdése. Davis Radványi „saját használatára” mint „hivatalos nyilatkozatának szövegét” adta át az iratot. Az ügyvivő, kormányának utasítására, megmutatta azt Dobrinyinnak, aki „személyes véleményeként” közölte, hogy amennyiben Magyarország „már elhatározta magát egyes belpolitikai lépések megtételére... mi [mármint a Szovjetunió] csak egyetérthetünk vele”.¹⁴⁰

Miközben mindez történt, a világ figyelme a karibi térségre irányult: ekkor zajlott ugyanis a kubai rakétaválság, amely során a világ közel került egy szovjet–amerikai nukleáris összecsapáshoz. A két nagyhatalom viszonya ekkor már jó ideje feszült volt. Hruscsov az 1950-es évek vége óta tudatosan igyekezett próbára tenni az amerikai vezetés türelmét, bár tudta, az Egyesült Államok fölényt élvez a Szovjetunióval szemben a stratégiai nukleáris fegyverek terén. Ezt azonban tudatosan agresszív külpolitikával igyekezett palástolni, miközben megpróbálta elkerülni, hogy a helyzet szovjet–amerikai összecsapáshoz vezessen. Főleg a németkérdés „rendezését” akarta elérni a szovjet

¹³⁸ Memorandum of Conversation, 26 September 1962. Participants: Kreisky, Rusk. NARA, RG 59, Records of the Department of State, Internal Affairs of Hungary, 1960–1963, Microfilm, roll 2.

¹³⁹ Telegram to the Secretary of State, 26 September 1962. Uo.

¹⁴⁰ Az amerikai külügyminisztérium emlékeztetője a magyarkérdés és az amnesztia tárgyában, 1962. október 20. MNL OL, Küm, USA tük, XIX-J-1-j, 4/bd, 6. doboz., Radványi János ügyvivő jelentése az amerikai külügyminisztérium emlékeztetője tárgyában, 1962. november 7. Uo. 001224/8/1962.

külpolitikai céloknak megfelelően. Meg akarta szüntetni Berlin négyhatalmi státusát, hiszen Nyugat-Berlin az NDK területén feküdt. Ennek érdekében bejelentette, hogy amennyiben a nyugati hatalmak nem egyeznek bele Berlin egyesítésébe, kész különbéke-megállapodást kötni az NDK vezetésével. Úgy hitte, hogy a fiatal és tapasztalatlan Kennedyt rákényszerítheti feltételeinek elfogadására. 1961-ben az NDK vezetése egyre erőteljesebben követelte a Szovjetuniótól a berlini határ lezárását, tekintve hogy növekvő számú kelet-berlini menekült át a város nyugati részébe. Hruscsov végül beleegyezett ebbe és megnyugvással vette tudomásul, hogy a nyugati hatalmak nem tettek érdemleges ellenintézkedést. Kennedy magánvéleménye az volt, hogy a fal még mindig jobb, mint ha kitörne a háború. Végso soron a fal megépítése, amely a kommunista világ elszigeteltségének és magának a hidegháborúnak is a metaforája lett, stabilizálta a német helyzetet és lehetővé tette egy kelet–nyugati modus vivendi kialakítását.¹⁴¹ Ezzel azonban nem ért véget Hruscsov kalandorpolitikája. A kubai rakétatelepítéssel igyekezett a maga javára billenteni a stratégiai egyensúlyt. Ezúttal azonban elszámította magát, mert Kennedy válasza egyértelmű volt, és kevésen múlt, hogy az Egyesült Államok beérte Kuba tengeri blokádjával és nem az invázió mellett döntött. Hruscsov kénytelen volt meghátrálni, és csak az amerikai elnök politikai bölcsességén múlt, hogy ezt különösebb presztízvesztés nélkül megtehetette. Gátlástalansága majdnem háborút okozott, és ezt maga is belátta. Politikusi pályafutása azonban hamarosan véget ért, és ebben – vélhetően belpolitikai baklövésai mellett – a kubai kudarc is szerepet játszott.

A karibi válságnál „valamelyest” kisebb jelentőségű magyar–amerikai kapcsolatok alapját a továbbiakban Davis közlése képezte. A Davis által javasolt formula volt ugyanis a legkisebb közös nevező, amely az amnesztia, illetve az ENSZ-kérdés kivételével minden más probléma megoldását meghatározatlan időre elhalasztotta. Hiába közölte azonban Dobrinyin, hogy nem lát beavatkozást a magyar belügyekbe, a külügyminisztériumnak készített feljegyzésében Radványi ügyvivő az amnesztiát „a korábbi elvek feladásának” értékelte. Az ügyvivő nyilván az otthoni elvárásoknak próbált megfelelni, mivel egy korábbi alkalommal alapos megrovásban részesült Péter külügyminisztertől, amiért támogatott egy amerikai megoldási javaslatot. A helyzet azonban nagyot változott, ugyanis Hruscsov tudatta Kádárral, hogy nem tartja elfogadhatatlannak az amerikaiak megfogalmazását,¹⁴² majd ezt követően az MSZMP VIII. kongresszusán bejelentették, hogy az „ellenforradalmi bűnökért” elítéltek 95 százaléka szabadlábon van. Ezt azonban az amerikaiak még nem tartották kielégítőnek. November végén Budapestre utazott a State Department kelet-európai ügyekkel foglalkozó irodájának vezetője, Harold Vedeler és megbeszélést folytatott külügyi vezetőkkel. Itt elhangzott, hogy „kis országként nehéz Magyarországnak, ha olyan látszatban tűnik fel, hogy meghajlik a külső nyomás alatt”. Ugyanakkor a magyar fél jelezte, hogy megérti a helyzetet, és utalt Kádárnak arra a megjegyzésére, hogy az Elnöki Tanács felülvizsgálja a politikai bebörtönzöttek utolsó öt százalékának az ügyét is. Vede-

ler elégedett volt a magyar kormány hozzáállásával.¹⁴³ Mód Péter külügyminiszter-helyettes pedig megemlítette, hogy kormánya foglalkozik az amnesztiával,¹⁴⁴ amelyet végül 1963 áprilisában hirdettek meg. Washington azonban továbbra sem tartotta kielégítőnek a magyar vezetés lépéseit a Davis-jegyzék végrehajtása szempontjából, ezért új stratégiát alkalmazott. Egyrészt befejezettnek nyilvánította Munro különmegbízott egyébként sokat bírált küldetését, feladatát pedig az ENSZ főtitkárának hatáskörébe utalta, és továbbra is a magyar mandátum elfogadásának felfüggesztését indítványozta. Ez azonban alig ment át a mandátumvizsgáló bizottságon – a javaslat azon múlt, hogy a görög küldött, utasítását figyelmen kívül hagyva, megszavazta –, így a magyar megbízólevél elfogadására az ENSZ májusi rendkívüli Közgyűlésén került sor, az év végén pedig a magyarkérdést levették a világszervezet napirendjéről.

A kilátásba helyezett további magyar–amerikai tárgyalások elmaradtak, ám Magyarország e nélkül is teljesítette az amerikaiak egyik feltételét, amikor 1963 júniusában egyoldalúan, bár a viszonyosság reményében megszüntette az Egyesült Államok budapesti követségének a belföldi utakra vonatkozó előzetes bejelentési kötelezettségeit. Mivel Washington ezután az egész táborra vonatkozó korlátozást vezetett be zárt övezetek formájában, néhány hónappal később Magyarországon újra érvénybe léptették a bejelentési kötelezettséget.¹⁴⁵

¹⁴¹ Lásd erről Harrison, Hope: *Driving the Soviets Up the Wall*. I. m.

¹⁴² Radványi, János: *Hungary and the Superpowers*. I. m. 140–141.

¹⁴³ The American Legation in Hungary to the Secretary of State, 24 November 1962. NARA, RG 59, Records of the Department of State, Political Relations Between Hungary and the United States, 1960–1963, 611.64, Microfilm, reel 93.

¹⁴⁴ Radványi jelentése Péter Jánosnak, 1962. december 21. MNL OL, Küm, USA tük, XIX-J-1-j, 6. doboz, 00598.

¹⁴⁵ A Politikai Bizottság határozata, 1963. június 11. MNL OL, M-KS 288. f., 5. cs., 11. ő. e., MNL OL, Küm, USA tük, XIX-J-1-j, 4. doboz, 4/a sz. n.

VI. Hídépítés Kelet és Nyugat között, 1964–1967

■ Amerikai pedagógusok magyar iskolát látogatnak meg Galgahévízen, 1965

Amerikai kormányzati körökben az 1960-as években egyre elterjedtebbé vált az a nézet, miszerint a kelet-közép-európai rendszerek kezdenek nemzeti jelleget öltetni külön, s főként belpolitikájukat illetően, és ez utóbbi területen jelentős „olvadás” következett be. Egyre megvalósíthatóbbnak látszott tehát az 1948 óta dédelgetett álom, hogy jugoszláv típusú átalakulás mehet végbe a régióban, azaz felismerve és követve nemzeti érdekeiket, a szatellitállamok eltávolodnak Moszkvától. Néhány elemző egyenesen azt állította, hogy a szovjet megszállás biztonságosabbá tette a korábban etnikai és nemzeti ellentétekkel terhes térséget: a szovjet hegemonia előnyösebb, mint a szabadjára engedett nacionalizmus. Miközben a nemzeti eszme megújulását az amerikaiak még mindig a korlátlan szovjet uralom hatásos ellenszerének tartották, óvatosan akartak bánni vele.

A kereskedelmi és kulturális kapcsolatok tervezett megerősítése azonban nem várt nehézségekkel járt. Lyndon B. Johnson elnöki éveiben (1963–1969 között) inkább csak szólam maradt a kétoldalú kapcsolatok szorosabbra fűzése, ahogy a felháborodott Nicolae Ceaușescu találóan megjegyezte, a hídnak egy cölöpét sem verték le. Amerikai elemzők és döntéshozók nem jutottak egyetértésre abban a kérdésben, hogy vajon a kulturális és kereskedelmi kapcsolatok erősítése jutalom legyen-e a „jó magaviseletért”, vagy a szorosabbra tett kapcsolatok siettetik majd a belső liberalizációs folyamatokat. Emellett biztonsági szempontok is szerepet játszottak.

A különböző kormánysszervek közötti hadállások nemigen változtak az 1950-es évek eleje óta. A külügy- és a kereskedelmi minisztérium a hídépítést *eszköznek* tekintette a vasfüggöny mögötti rendszerek lassú megreformálására és a kontinensen uralkodó politikai feszültség feloldására. Emellett Kelet-Közép-Európa szerintük új piacként ígérkezett Amerika számára. A Pentagont és a vezérkari főnökséget azonban továbbra is *aggasztotta a szovjet katonai erő támogatásának lehetősége* és igyekeztek akadályozni az új doktrína végrehajtását. Bár a konfliktus nem oldódott meg, a szocialista államok igénye az amerikai piacokra való kijutásra, kölcsönre, technikai módszerek átvételére egyre növekedett. Egyrésztől rivalizáló tárcák, kongresszusi vétó, hazai érdekcsoportok nyomása és steril viták jellemezték a korszakot, ami miatt Amerika elszalasztotta a történelmi lehetőséget, hogy átformálja a kelet-közép-európai tájképet s megmentse a térséget a további pusztulástól és alkalmatlan diktátoraitól. Másrésztől azonban az is igaz, hogy gazdaságilag elmaradott diktatúrákat nem könnyű kezelni. A hatalmukhoz foggal-körömmel ragaszkodó rendszerek arra használták az amerikai nyitási hajlandóságot, hogy minimális engedményekért cserébe életben maradáshoz jelentő gazdasági kedvezményeket csikarjanak ki, miközben változatlanul ellenségnek tekintették a nyugati világot – főleg az Egyesült Államokat –, és felforgató szándékot vélelmeztek a nagyhatalmi gesztusok mögött. Mindkét oldal lelkesedett a tudományos és oktatási csereprogramokért, csak éppen más-más okból.

Bár úgy tűnt, a Szovjetunió – míg érdekeivel nem ütközik – nem ellenzi a szorosabb amerikai-kelet-közép-európai kapcsolatok kialakítását, összességében a Kreml álláspontja is nyugtalanította a kelet-európai országok vezetőit. Moszkva szeszélyesen vál-

tozó reakcióit ugyanis nem lehetett figyelmen kívül hagyni. A Szovjetuniót aggasztotta az amerikai szerepvállalás szerte a világban, de legnagyobb féltelme talán az a NATO-javaslat volt, mely a nukleáris fegyverek közös tulajdonba helyezését fogalmazta meg. Ebből a szovjetek arra következtettek, hogy a németekhez is kerülhetnek ilyen eszközök. „S ha még egy Hitler születik?” – kérdezte Alekszej Koszigin miniszterelnök.¹ E forгатókönyv megvalósulásának ellehetetlenítése a szovjet diplomácia prioritásai közé emelkedett.

A gazdasági kapcsolatok erősítése szintén nehezen megvalósítható célkitűzésnek bizonyult. Kelet-Közép-Európa nem tudott fizetni az amerikai termékekért, s csere-árúja sem igen volt. Magyarország abban reménykedett, hogy az amerikai hitellel modernizálható az ország gazdasága, s így termékei versenyképessé válnak a nemzetközi piacokon is. A magyar gazdaság elmaradottsága azonban az égetően szükséges berendezések kölcsönért történő beszerzését kockázatosá tette, s az olyan kereskedelmi korlátozások, mint – a korábban már említett – COCOM, tovább súlyosbították a helyzetet. A hídépítés politikája tehát tele volt ellentmondásokkal.

A STATUS QUO ELFOGADÁSA FELÉ

Az amerikai külpolitika új irányzatának a kialakítását az a tény is sürgette, hogy a franciák, a németek és a britek is újraértékelték kapcsolataikat a szovjet tömb országaival és igyekeztek építő jelleggel kezelni azokat. A brit vezetés arra a következtetésre jutott, hogy Moszkva nem kockáztatja meg egy harmadik világháború következményeit.² Ekkor már az volt a nyugatiak számára a fő kérdés, hogy az előző stratégiától való eltávolodás milyen mértékű legyen. A legfontosabb amerikai érdek Kelet-Közép-Európában továbbra is a *biztonság* megőrzése volt, és a térségben érvényesülő szovjet uralmat továbbra is a fenyegetés forrásának tartották. Ugyanakkor a régió „sebezhetőségét” csak a „hatalmi realitás”, vagyis a szovjet hegemonia figyelembevételével tartották kihasználhatónak, miközben a kapcsolatok átfogó bővítésével erősíteni akarták a Nyugat befolyását. Mindezt azonban hangsúlyozottan nem a hatalmon levő rendszerek megkerülésével, hanem azok beleegyezésével kívánták végrehajtani. Dean Rusk, a Johnson-adminisztráció külügyminisztere a békés kapcsolatépítés politikáját szorgalmazta 1964-ben, főleg Románia és Lengyelország, de még Magyarország esetében is, utóbbit úgy jellemezte, hogy szerinte „a nemzeti megbékélés megengedőbb politikája felé fordult”. Maga Johnson az Egyesült Államok szelektív kelet-európai politikájára a „hídépítés” (*bridge-building*) kifejezést használta: „átíveljük a köztünk és Kelet-Európa között tátongó szakadékot” az áru-, a gondolat-, a látogatók és a humanitárius csere

növelésével – mondta.³ A kelet-európai rendszerek korábbi elszigetelését – mint korábban is idéztem – „passzívnak, sterilnek és defetistának” bélyegezték.⁴ A State Department támogatta Johnson elképzelését, és a politikai célok érdekében sürgette a kereskedelmi kapcsolatok kiépítését. Abban bíztak, hogy Magyarország és Románia is hajlandó lesz „olyan messzire menni, mint Lengyelország”.

Románia már Kennedy elnökségének utolsó évében komoly erőfeszítéseket tett, hogy gumigyárhoz és kőolaj-finomítóhoz szükséges berendezéseket vehessen az Egyesült Államoktól. Ebben jelentős támogatást kapott a bukaresti amerikai követtől, és úgy tűnt, maga az elnök is felkarolta a tervet. A gyakorlatban azonban ekkor még nem érvényesült a hídépítés politikája, a kereskedelmi minisztérium államtitkára tudatta, hogy a COCOM-rendszer miatt nem lesz gyors előrelépés az amerikai–román árucserenövelése terén, ráadásul azt állította, hogy az amerikai üzleti szféra sem áll készen erre. Kennedy végül, bár a Kongresszus konzervatív része igyekezett őt ebben megakadályozni, engedélyezte amerikai gabona eladását kommunista országokba. Az amerikai szakszervezet, az AFL–CIO azonban elérte: a szállítmányok legalább ötven százalékát amerikai zászló alatt közlekedő hajón kell szállítani. A Kongresszus elutasító magatartásának egyik oka a kelet-európai emigráció tevékenysége volt. Az emigránsok ugyanis úgy ítélték meg, hogy az amerikai piac megnyitása a kommunista kivitel előtt az óhaza cserbenhagyását jelenti.

Az új elnök, Johnson 1964 februárjában úgy döntött, hogy Románia lesz az USA kelet-közép-európai államokkal folytatott kereskedelmi tárgyalásainak kísérleti alanya. Addig a térség országai közül csak Lengyelország és Jugoszlávia vihette be termékeit vámmentesen az amerikai piacra. Az Amerikai Kereskedelmi Kamara azonban szaván akarta fogni a Johnson-adminisztrációt és üzleti alapon sürgette az áruforgalom növelését a szovjet tömb országaival. Ennek egyik akadálya a diszkriminatív vám volt és az, hogy az amerikai Export-Import Bank nem adhatott hosszú távú áruhitelt kommunista befolyás alatt álló országnak. Az amerikai kivitel számára viszont a kiviteli engedélyezés nehézkes folyamata jelentett gondot, ezt Lengyelország, majd Románia esetében enyhítették. Románia különösen nagy – és eredményes – nyomást fejtett ki az enyhítés érdekében, mert végül az általa igényelt 15 gyárból 11 kivitelére megkapta az engedélyt. Azonban más típusú nehézségek is jelentkeztek: például amikor a Firestone cég gumigyár építését tervezte Romániában, vetélytársa, a Goodyear propagandakampányt indított ellene.

A nyitás kérdésében tehát maga a Johnson-adminisztráció is *megosztott* volt. Rusk külügyminiszter és McNamara védelmi miniszter feltétel nélkül támogatta a kereskedelmi kapcsolatok fejlesztését, mert – minden bizonnyal tévesen – úgy vélték, hogy az elég fontos a kelet-közép-európaiak számára ahhoz, hogy politikai engedményeket adjanak érte. Tehát minden nem közvetlenül katonai jelentőségű termék kivitelét megengedhetőnek tartották. Ezzel szemben a kereskedelmi, valamint a mezőgazdasági mi-

¹ Haslam, Jonathan: *Russia's Cold War – From the October Revolution to the Fall of the Wall*. Yale University Press, New Haven, London, 2011. 229–230.

² Hughes, Geraint: *Harold Wilson's Cold War: The Labour Government and East–West Politics 1964–1970*. The Royal Historical Society, 2009. 39.

³ Kovrig, Bennett: *Of Walls and Bridges*. I. m. 107–108.

⁴ „The Bloc Countries and Eastern-Europe, Department of State Guidelines for Policy and Operations, February 1963. NARA, RG 59, General Records of the Department of State, Executive Secretariat, 1961–1966, Box 5.

niszter az „ehető és iható” termékekre akarta korlátozni a térségben eladható árucikkeket, és ezt is „valamit valamiért” alapon.⁵ 1965. április 29-én benyújtotta jelentését az elnök által a kérdés vizsgálatára felállított Miller-bizottság. Ez a kelet-európai függetlenedés elősegítését jelölte meg az amerikai kereskedelmi politika fő céljának és azt, hogy az ottani országok magukévá tegyék a világ többi részének kereskedelmi gyakorlatát. Emiatt javasolták a kiviteli engedélyezés megkönnyítését országonkénti elbírálás alapján, valamint azt, hogy az elnök kapjon felhatalmazást a legnagyobb kedvezmény elvének korlátozott időtartamra való kiterjesztésére. Minderre azonban a vietnami háború miatt nem került sor.

Az amerikai hírszerzés 1964 márciusában kelt „különleges nemzetbiztonsági elemzése” arról számolt be, hogy „új és kevésbé merev kapcsolat van kialakulóban Kelet-Európa és Moszkva között. Ez részben a politikai változás eredménye, de részben annak is tulajdonítható, hogy a kisebb kommunista rezsimek felismerték, lehetőségük nyílik arra, hogy nagyobb figyelmet szenteljenek saját nemzeti érdekeiknek.”⁶ A CIA is megállapította, hogy a térség jelentős átalakulás előtt áll, a fő kérdések – szerintük – a *belső liberalizálás*, valamint a *gazdasági reform* lesznek. Ezek pedig – vélte az amerikai hírszerzés – szorosan kötődnek az autonómia problémájához és a Nyugattal fenntartott kapcsolatokhoz. Egyre sokszínűbb lesz a régió, és némelyik ország „a politikai liberalizáció és a gazdaságirányítás hatékonyabb módszerei felé mozdul majd el” – írták. Fontos megállapításnak számított, hogy „a kelet-európai vezetők egyre inkább a nemzeti célok, a helyi politikai viszonyok fényében közeledhetnek ezekhez a kérdésekhez”. Amerikai elemzők úgy vélték, hogy az érintett országok egyre inkább eltávolodnak majd Moszkvától és szorosabb kapcsolatokra törekednek a nyugati világgal; szovjet beavatkozást csak végszükség esetén tartottak valószínűnek, abban az esetben, „ha létfontosságú szovjet érdek kerülne veszélybe”. Amennyiben az egyes országok kommunista berendezkedése és tagsága a Varsói Szerződésben nem kérdőjeleződik meg, szerintük Moszkva „hajlandó eltérni meglehetősen nagy eltéréseket a belpolitikai rendszerben, sőt még a külpolitikai függetlenség egyre nagyobb mértékű megnyilvánulásába is beleegyeznek”.⁷ Ennek a megállapításnak a szellemében – amint a bevezetőmben is idéztem – Rusk, a szovjet uralmi rendszer kedvező irányú változására utalva, felszólította az amerikai külképviseleteket, hogy ne használják többé a „csatlós” szót a kelet-európai országokra, mert az „már nem írja le megfelelően viszonyukat a Szovjetunióval”.⁸

Mindazonáltal a térség megítélése nem volt egyöntetűen kedvező. Gyengének tartották ugyanis a kelet-közép-európai gazdaságok teljesítőképességét és úgy vélték, ez tömeges méretű elégedetlenségre vezet majd.⁹ A State Department az életszínvonal romlása miatt az instabilitás növekedésére számított Lengyelországban és Csehszlová-

kiában, bár Romániában – melyet a tekintélyes *The New York Times* Kelet-Európa legdinamikusabban fejlődő gazdaságának nevezett – és Magyarországon, ahol a létfeltételek a lap szerint „folyamatos javulást” mutattak, biztosítottak látták a stabilitást. A növekedési gondok miatt megmutatkozó elégedetlenség kezelésére a Nyugat részéről szintén a kereskedelmi kapcsolatok bővítését tartották a legmegfelelőbb válasznak.¹⁰

A szovjetek által uralt térség *külpolitikai kockázatokat* is hordozott: „a kelet-európai kommunista rendszerek eltérő mértékben felforgató tevékenységet folytatnak” annak érdekében, hogy „elősegítsék a kommunizmus világméretű győzelmét” – állapította meg a State Department elemző és hírszerzési osztálya. Az efféle ellenséges tevékenységek közé tartozott a kommunista pártok támogatása, a „szabad világ” kommunistáinak nyújtott politikai és gerilla jellegű kiképzés, a hírszerzés, a felforgató propaganda, katonai segély, titkos fegyverszállítványok küldése, fegyveres kiképzés nyújtása és a „tömbön kívüli diákság” eszmei manipulálása. Csehszlovákia és az NDK volt a State Department elemzői közül a legaktívabb ezen a téren, őket Bulgária követte. Ezzel szemben Lengyelország, Magyarország és Románia ténykedése a hírszerzésre, titkos műsorszórásra és diákok „kiképzésére” szorítkozott. Tevékenységük a többiekéhez képest csak „szerény mértékű”-nek minősült, az amerikaiak szerint Magyarország az Egyesült Államok rakétakilövő bázisairól gyűjtött adatokat, és a hírszerzés érdekében szoros együttműködés volt a csehszlovák, a szovjet és a magyar hírszerző szolgálatok között.¹¹ Ez az elemzés még a hagyományoknak megfelelően a keleti tömb felől a Nyugatra leselkedő veszélyekről szólt. Megjelent azonban egy újabb szempont is, amely az erősödő kelet-közép-európai autonómia veszélyeit vette számba, és ezzel *megkérdőjelezte az ott érvényesülő szovjet hegemonia felszámolásának szükségességét*. A CIA 1964-ben készített elemzése ugyanis feltételezte, hogy a függetlenedéssel „a hagyományos szembenállás ezek között az országok között, valamint közülük néhány és a Szovjetunió között, ismét előtérbe fog kerülni. Már tapasztalhatók súrlódások a magyar–román kapcsolatok terén.”¹² Európa megosztottságát a State Department politikai tervező tanácsa „elfogadhatatlannak”, és a nukleáris háború kockázata miatt az Egyesült Államok számára egyenesen „veszélyesnek” tartotta. A State Departmentnek tudomása volt arról is, hogy a magyar és a román vezetés között feszültség van az erdélyi magyar kisebbség miatt.

A State Department politikai tervező osztálya felszabadítás helyett új, egyben szerényebb célt fogalmazott meg: a „*viSSzacsatolást*”, ami „nem jelentene politikai egységet vagy katonai szövetséget”, mindössze „a legitim szovjet biztonsági érdekek figyelembevételével a túlzott szovjet befolyás csökkentését a térségben”. Tehát már szó sem volt a kontinens újraegyesítéséről, csupán „jóval szorosabb kétoldalú politikai kapcsolatokról”, „az abnormálisan szoros szovjet–kelet-európai szálak lazításáról és nem megszakításáról”. A kelet-európai szovjet befolyást tehát csökkenteni és nem megszüntetni

⁵ Harrington, Joseph F.–Courtney, Bruce J.: *Tweaking the Nose of the Russians*. I. m. 252.

⁶ Special Report by the CIA, 27 March 1964. *FRUS*, 1964–1968, Vol. XVII, 2–8.

⁷ Changing Patterns in Eastern Europe, Submitted by the Director of CIA, Concurred by the US Intelligence Board, National Intelligence Estimate 12-64, 22 July 1964. NARA, RG 59, Records of the Department of State, Policy Planning Council, Lot File 70D199, 1963–1964, Box 260.

⁸ NARA, RG 59, Records of the Department of State, Policy Planning Council Lot File 70D199, Box 260.

⁹ Changing Patterns in Eastern Europe. I. m.

¹⁰ The Situation in Eastern Europe, The Director of Research and Intelligence of the Department of State to the Acting Secretary of State, 16 April 1964. NARA, RG 59, Records of the Department of State, PPC, Lot File 70D199 1963–1964, Box 260.

¹¹ Eastern Europe's involvement in Communist Conspiratorial Activities, Director of Research and Intelligence of the Department of State, 9 July 1964. NARA, RG 59, Records of the Department of State, PPC, Lot File 70D199 1963–1964, Box 260.

¹² Changing Patterns in Eastern Europe. I. m.

akarták, „a mesterséges kelet–nyugati megosztottságot” nem felszámolni, hanem csak „enyhíteni”. A külügy szakértői a hídépítés politikájával növelni akarták az amerikai hatást, hogy „csökkenteni lehessen az európai biztonságra vonatkozó irreális kelet–európai és szovjet befolyást”. A politikai tervező osztály dokumentuma szerint az amerikai politika célja a német egység megvalósítása volt, „a Szovjetunió és Kelet-Európa hozzájárulásával”, illetve az, hogy Kelet-Európa ne támogasson a Nyugattal szemben ellenséges szovjet lépéseket. Az erőszakos felszabadítást a szerzők öngyilkosságnak, az erőszakmentest értelmetlennek minősítették. Ez az elemzés sem rejtette véka alá, hogy szerzői véleménye szerint Kelet-Európa veszély forrása is lehet: az ottani „zabolátlan nacionalizmus révén visszatérhetnek azok a konfliktusok, amelyek a *pax Communista* előtt küzdőtérre tették a térséget. Ez a lehetőség a térség látens és potenciálisan veszélyes területi és kisebbségi kérdéseiben nyilvánul meg.”¹³ Eszerint tehát a szovjet hegemonia enyhébb formája immár nemcsak elfogadhatóvá, hanem akár kívánatosná is válhatott Kelet-Közép-Európában.

Nyilvánosan Rusk külügyminiszter hosszú távon a „nemzeti függetlenség” helyreállítása irányában történő „evolúció” támogatását nevezte meg az amerikai külpolitika kelet-európai céljaként. Rövid távon pedig meg akarta akadályozni a kommunizmus terjeszkedését, csökkenteni kívánta a háborús veszélyt, bátorítani a nemzeti függetlenedést.¹⁴ A Nemzetbiztonsági Tanács számára készített feljegyzésében a State Department azonban túllépett a fenti elképzeléseken és „a vasfüggöny lebontását” tűzte ki célul, hogy Kelet-Európa „szabadon társulhasson a Nyugathoz” és hogy az egyes országok maguk választhassák meg kormányzati formájukat, röviden: teljes nemzeti függetlenséget élvezhessenek. Mindezt ők is a kapcsolatok bővítésével és a „kommunista evolúció bátorításával” kívánták elérni. A kelet-európai politikát össze akarták kapcsolni a németkérdés megoldásával és a Szovjetunióval való „tartós kapcsolat” kiépítésével. Ennek érdekében a külügy átfogó lépéseket javasolt: vagyoni jogi megállapodás megkötését Magyarországgal és Csehszlovákiával, a diplomáciai személyzetre vonatkozó korlátozás megszüntetését, a konzuli problémák rendezését, konzulátusok megnyitását a Szovjetunió, Csehszlovákia és Lengyelország viszonylatában. Kétoldalú megbeszéléseket ajánlottak a román–amerikai tárgyalások mintájára, és ezekre Magyarországot, illetve Csehszlovákiát tartották a legalkalmasabb jelölteknek. A kereskedelmi kapcsolatok szélesítése – mint az előzőekből is láthatjuk – fontos részét képezte az amerikai politikának. Emiatt felmerült, hogy az elnököt olyan hatalommal ruházzák fel, amely lehetővé tette volna a számára, hogy *gazdasági segélyprogramokat* kezdeményezzen Kelet-Európa számára, illetve – mint korábban is utaltam rá – hogy szükség esetén *dönthessen a legnagyobb kedvezmény elvének kiterjesztéséről*. A State Department azonban a kereskedelem fejlesztése érdekében további lépéseket is szükségesnek tartott, mint például a hitelnyújtást, valamint az ipari szabadalmak és a szerzői jogok védelmét. Felmerült a diszkriminatív kereskedelmi elbánás megszüntetése, a keleti gazdaságok nyugati irányú „átfordítása” és ezzel a Szovjetuniótól való függőség csökkentése.

¹³ Bridgebuilding in Eastern Europe, 31 July 1964. I. m.

¹⁴ Harrington, Joseph F.–Courtney, Bruce J.: *Tweaking the Nose of the Russians*. I. m. 230.

A „gondolatok hídjait” több ösztöndíjjal, amerikai kiadványok és filmek terjesztésével, könyvtárnyitással, tudományos és kulturális bulletinek kiadásával, az angol nyelvtanítás támogatásával, amerikanisztikai professzúrák alapításával akarták felépíteni. A kulturális cserére Lengyelországot, Csehszlovákiát, Magyarországot és Romániát is alkalmasnak találták, mint olyan országokat, ahol felismerték, hogy az amerikai tudományos és technikai segítség hozzájárul a gazdaság fejlődéséhez. Szükségesnek tartották a kelet-európai lakosság meggyőzését az Egyesült Államok és szövetségesei békés szándékairól, különös tekintettel az éppen akkor folyó kelet–nyugati vitára (ami a NATO-nak arról a tervéről zajlott, hogy az NSZK is beleszólást kapjon nukleáris fegyverek bevetésébe).¹⁵ A kelet-európai államok nemzeti függetlenségének helyreállítása és a kontinens megosztottságának felszámolása az 1960-as évek közepére azonban *már nem volt kikezdehetetlen dogmája* a nyugat-európai kohézió és a transzatlanti viszony fenntartásának problémáival küszködő amerikai külpolitikának.

A State Department egy 1966-ban készített feljegyzése szerint az amerikai politika legnagyobb kihívása a nyugati világ egységének megőrzése. Hosszú távon tartották csak elképzelhetőnek, hogy egy stabil világrend megteremtése érdekében „együtt lehet majd működni egyes kommunista országokkal” is. Már az 1989-es aggodalmakat vetítette előre a megfogalmazás, miszerint: „Véget vetni Európa megosztottságának nem feltétlenül jelenti azt, hogy sikerül megteremteni egy stabil európai rendezést. A megosztottság vége eljőhet olyan módon is, hogy mindkét szövetségi rendszer felbomlik, hozzájárulhat új konfliktusokhoz és feszültségekhez, a végeredmény pedig a terhes múlt visszatérése lehet, nem pedig egy építő jellegű jövő megteremtése.”¹⁶

Washington fő szövetségese a NATO-ban – Nagy-Britannia – is átértékelte kelet-közép-európai és szovjet politikáját. A Foreign Office 1964-ben kifejtette, hogy a kommunista rendszerek csökkentették a terror és az erőszak alkalmazását, ehelyett az életszínvonal növelésével igyekeznek megszilárdítani hatalmukat. Ahhoz, hogy folytatódhassanak ezek a folyamatok, arra van szükségük a kommunista kormányzatoknak, hogy nyugati technológia segítségével modernizálják gazdaságukat. Anglia azzal segítheti elő a reformokat és az enyhülést, hogy szorosabbra fűzi a kereskedelmi, kulturális és tudományos kapcsolatokat. A brit külügyminisztérium szerint a szovjet uralom csak evolúciós folyamat eredményeként szűnhet meg Kelet-Közép-Európában, forradalom útján nem. Hosszabb távon a kereskedelmi és kulturális kapcsolatok a bri-

¹⁵ NSAM 304, Action Program for US Relations with Eastern Europe, August 1964. NARA, RG 59, Records of the Department of State, PPC, Lot File 70D199 1963–1964, Box 260. „We seek in Eastern Europe the establishment of conditions under which the people of each country may determine its own society; and where each country may enjoy national independence, security and normal relationship with all other countries. This will mean the final dismantling of the Iron Curtain and the free association of Eastern Europe and the West.”

¹⁶ „The US and East-West Relations in Europe, Memorandum by the Department of State, 3 August 1963. NARA, RG 59, Records of the Department of State, Ernest K. Lindley Files 1961–1969, Lot File 71D273, Box 4. „Promotion of Western cohesion is the primary objective. [...] Ending the partition of Europe is not necessarily the same thing as achieving a stable European settlement. The end of division could come about through the fragmentation of both alliances, could contribute to new conflicts and tensions, the end result could be the restoration of a futile past, not shaping a constructive future.”

tek szerint is nagyobb függetlenséghez vezetnek majd a Szovjetuniótól, ráadásul az angol gazdaság is hasznot húzhat abból, ha kereskedik a szovjet térséggel.¹⁷

Az amerikai magyar emigráció két vezető képviselője, Nagy Ferenc és Varga Béla a hídépítés politikájának támogatásáról biztosította az amerikai külügyminisztérium vezető tisztviselőit. Arra hivatkoztak, hogy tudomásuk szerint a magyar lakosság a békés liberalizálásra irányuló politikát részesíti előnyben a felszabadítással szemben.¹⁸ Ez annak fényében volt igazán fontos, hogy a kelet-európai emigránsok szervezete, az *Assembly of Captive Nations in Europe* elítélte a kelet–nyugati kapcsolatépítésre irányuló politikát, a kommunista országokkal folytatott kereskedelmet pedig erkölcstelennek tartotta, mert – szerinte – ez „rabszolgamunkával” készült termékek behozatalával jár az Egyesült Államokba. Emellett úgy vélte, hogy a kapcsolatok bővülése nemzetközi megbecsülést hoz a kommunistáknak, ami azzal a veszéllyel járhat, hogy a lakosság elveszti a jövőbe vetett hitét, és azt a benyomást kelti, hogy az amerikaiak elfogadták az európai status quót.¹⁹

A gyakorlatban a „hídépítés” stratégiájának alkalmazása jelentős nehézségekbe ütközött. Nem csak azért, mert az előkészítő anyagok gyártóinak optimista kijelentései ellenére a politikát a gyakorlatba átültető politikusok és diplomaták csak nehezen találták meg a közös hangot kelet–közép-európai tárgyalópartnereikkel, és kölcsönösen legalábbis ellenfélként, de gyakran ellenséggént viselkedtek egymással. Emellett az amerikai törvényhozásnak az 1950-es évek örökségeként még mindig erős befolyása volt a kelet-európai politikára, és tagjai a kapcsolatépítést vagy elleneztek, vagy szigorú ellentételezéshez kötötték. Végül a végrehajtó hatalom sem akarta vagy tudta következetesen érvényesíteni a meghirdetett politikát.

Magyarország esetében az 1956-os forradalom a kétoldalú viszonyra is rányomta a bélyegét, miként az is, hogy a budapesti vezetés a maga részéről komoly feltételeket támasztott a kapcsolatok erősítése fejében. Az sem számított, hogy Washingtonban jelentős javulást érzekeltek a magyarországi viszonyokban, stabilnak tartották a belpolitikai helyzetet, amit az életszínvonal javulásának tulajdonítottak.²⁰ A CIA úgy vélte, hogy Kádárnak sikerült megszilárdítania a párt fölötti hatalmát és ezzel párhuzamosan „csendben elindította országát a lassú átmenet és a gyakorlatiasság útján, amely javított a politikai és gazdasági klímán. Még a magyar nacionalizmust is a maga javára fordította és nagyrészt elvesztette a szovjet báb stigmáját.” Arra lehetett számítani, hogy a továbbra is viszonylag liberális irányvonal folytatódni fog.²¹ A budapesti ame-

rikai követ úgy vélte, hogy „az átlag magyar számára 1963 volt a legjobb év a kommunista hatalomátvétel óta”.²²

Az általános amnesztia Magyarországon megszüntette a nyugati kapcsolatok normalizálásának egyik fő akadályát, és megnyitotta az utat a *gazdasági reform* előtt. Világos volt, hogy a reform csak akkor lehet sikeres, ha kiépülnek a kapcsolatok Nyugat felé, és megállapodnak az Egyesült Államokkal. Tekintve hogy a Johnson-adminisztráció elkötelezte magát a keleti nyitás iránt, minden feltétel adottnak látszott a kapcsolatok normalizálásához. 1964 februárjában a külügyminisztérium az MSZMP KB Politikai Bizottságának, illetve a Magyar Forradalmi Munkás–Paraszt Kormány határozatának értelmében indítványozta az amerikai félnek, hogy kezdjenek kétoldalú tárgyalásokat a fennálló vitás kérdések megoldásáról, kölcsönösen elfogadható alapon.²³ Főként gazdasági jellegű megállapodásokra törekedtek, a legfontosabb cél a diszkrimináció megszüntetése volt. A budapesti amerikai követség támogatta a tárgyalások megindítását, mivel értesülései szerint Hruscsov a szovjet csapatok kivonásának bejelentésére készült. Ez és a magyar–vatikáni tárgyalások kimenetelére vonatkozó magyar derűlátás a követség szerint kedvező hátteret nyújtott a magyar–amerikai kibontakozáshoz. A követség a Mindszenty-kérdést, a követség létszámkorlátozását, a vagyoni rendezést és a kulturális tevékenységre vonatkozó korlátozások megszüntetését javasolta a megbeszélések fő pontjaiként. Arra számítottak, hogy a magyar kormányzat össze akarja majd kapcsolni a kártérítés kérdését a legnagyobb kedvezmény elvével, illetve hogy „presztízsének növelése” érdekében kulturális egyezményt kíván majd kötni.²⁴ Az amerikai védelmi minisztérium nem tartotta kizártnak azt sem, hogy kivonják a szovjet csapatokat Magyarországról, mivel azon a véleményen voltak, hogy a „szovjetek katonai helyzete erősödne a középső fronton, ha a Magyarországon levő négy hadosztályt visszavonnák a Szovjetunió területére”.²⁵ Emellett az amerikaiak még arra is gondoltak, hogy Budapest azért keresi a tárgyalás lehetőségét, mert Románia nyugati nyitása és a román–amerikai tárgyalások miatt Kádár kényszerítve érzi magát, hogy felgyorsítsa a magyar–amerikai kapcsolatok normalizálását.²⁶ Johnson elnöknek írt feljegyzésében McGeorge Bundy nemzetbiztonsági tanácsadó a magyar ajánlat elfogadását javasolta. Indoklásában kifejtette, hogy hosszú távú és alapvető előny származhat a budapesti amerikai jelenlét erősítéséből, mivel „Magyarország talán minden más csatlósnál messzebbre ment a kommunista rendszer desztalinizációja terén és az ilyen irányú változás folytatódik”. A nyitástól McGeorge Bundy azt várta, hogy a Magyarországon államosított amerikai vagyon tulajdonosait

¹⁷ Hughes, Geraint: *Harold Wilson's Cold War*. I. m. 44–47.

¹⁸ Memorandum of Conversation, The Hungarian Situation and US–Hungarian Relations, 10 September 1964. Participants: Ferenc Nagy, Béla Varga, Richard H. Davis, Harold C. Vedeler, Robert B. Wright, Robert McKisson, Christopher Squire. NARA, RG 59, Records of the Department of State, Central Files 64–66, Box 2275.

¹⁹ Faure, Justine: *L'Ami Américain*. I. m. 336.

²⁰ The Director of the Department of State Research and Analysis Branch to the Acting Secretary of State, 16 April 1964. I. m.

²¹ Changing Patterns in Eastern Europe, NIE 12–64, 22 July 1964. I. m.

²² Owen T. Jones to the Secretary of State: Political Assessment of Hungary 1964. NARA, RG 59, Central Files, 1964–1966, Hungary, Box 2275.

²³ A Magyar Forradalmi Munkás–Paraszt Kormány 3062/1964. számú határozata, 1964. február 19. MNL OL, Küm, USA tük, XIX–J–1–j, 6. doboz, 4/b 002812.; A külügyminisztérium jegyzéke, 1964. február 24. Uo.

²⁴ The American Legation in Budapest to the Secretary of State, 26 February 1964. NARA, RG 59, Records of the Department of State, Central Files 1964–1966, Hungary, Box 2277.

²⁵ Memorandum of Conversation, Retention of Soviet Armed Forces in Hungary, 21 January 1964. Participants: R. Heath Mason, Counsellor of British Embassy; Harold C. Vedeler. Uo.

²⁶ The Legation in Hungary to the Department of State, 18 July 1964. Uo.

kártalanítják, hogy aláírnak egy konzuli egyezményt, amely a Magyarországon tartózkodó amerikaiak hatékonyabb védelmét ígérte, illetve azt, hogy az 1945, illetve 1956 után elszakadt magyar családokat egyesíteni lehet, bővíthet a kétoldalú kereskedelem és szélesebb körű kapcsolatok épülhetnek ki a két ország között. Mindez, reményei szerint, a magyarországi amerikai befolyás erősödésével jár.²⁷ Washington legfőképpen azért szánta rá magát a tárgyalásra, mert a magyar kormány amnesztiát hirdetett, „a Kádár-rezsim a nemzeti megbékélés, függetlenedés és liberalizáció politikáját folytatta”.²⁸

Az álláspontok azonban jelentősen eltértek. A magyar vezetés ugyan hajlandó volt tárgyalni Mindszentyről és a konzuli egyezmény megkötéséről, de nem akart kulturális egyezményt kötni. Budapest az amerikaiak által szorgalmazott vagyoni jogi szerződés előfeltételéül szabta a legnagyobb kedvezmény elvének odaítélését, nem gondolt a követségi létszámkorlátozás megszüntetésére, csak enyhítésére, és elzárkózott az amerikaiakra vonatkozó tájékoztatási tilalom feloldásától is.²⁹ Egy 1955-ben, illetve egy másik, 1960-ban készült felmérés szerint Magyarország hosszú, illetve rövid lejáratú adósságának összege 50–72,5 millió dollár között volt, az államosított amerikai vállalatok után magyar részről 8,5 millió dollárral, az államosított amerikai földbirtokok után mintegy 600 millió forinttal tartoztak, végül a fegyverszüneti egyezmény értelmében ki kellett volna fizetni a második világháború alatt az amerikai tulajdonokban keletkezett kár összegét, amit egymilliárd forintba becsültek. Törleszteni kellett volna az 1945-ben felvett 16 millió dolláros hadfelszerelési hitel tőkéjét is. A többi kelet-közép-európai országgal való megegyezést segítette, hogy az Egyesült Államokban zárolt vagyonnak megközelítette a tőlük követelt összeget, ami Magyarország esetében azonban mindössze hatmillió dollár volt, miután az elhurcolt, 100 millió dolláros vagyont behajthatatlannak ítélték.³⁰ Az amerikai ügyvivő – akit a megbeszélések vezetésére jelöltek ki – rámutatott, hogy a tárgyalások eredményeként Magyarország kedvezőbb nemzetközi helyzetbe kerülne a hitelfelvétel szempontjából. Ezzel kitalálta a Kádár nevével fémjelzett vezetés 1963-ra datálható nyugati nyitásának³¹ fő okát. A gazdasági modernizálás feltétele volt a nyugati kereskedelem és hitelfelvétel, és ennek érdekében a Kádár-rendszer jelentős erőfeszítéseket tett. Az Egyesült Államokkal mégsem történt áttörés, holott a hitelpiacokhoz való hozzájutás a magyar–amerikai viszony rendezése nélkül nem volt lehetséges. A sikertelenség oka pedig minden bizonnyal abban keresendő, hogy pontosan akkor, amikor a kibontakozásra sor kerülhetett volna, az eszkálódó vietnami konfliktus miatt feszültté vált a kelet–nyugati viszony.

²⁷ Memorandum from the President's Special Assistant for National Security (Bundy) to President Johnson, 1964. április 14. *FRUS*, 1964–1968, Vol. XVII, 301.

²⁸ The American Legation in Budapest to the Secretary of State, 8 December 1964. NARA, RG 59, Records of the Department of State, Central Files 1964–1966, Hungary, Box 2278.

²⁹ A külügyminisztérium feljegyzése a magyar–amerikai tárgyalásokról, 1964. február 18. MNL OL, M-KS 288. f., 5. cs., 327. ó. e. Memorandum of Conversation, Claims Settlement, 30 November 1964. NARA, RG 59, Records of the Department of State, Central Files 1964–1966, Hungary, Box 2278.

³⁰ Honvári János: Pénzügyi és vagyoni jogi tárgyalások és egyezmények Magyarország és az Egyesült Államok között, 1945–1978. *Századok*, 143. 2009. 1. 37–82: 43–44., 47., 55.

³¹ Lásd erről Békés Csaba: *A kádári külpolitika*. I. m. 245–246. A nyitás gazdasági motiváltságát példázza a magyar–NSZK viszony fejlődése is 1963 után.

KÉTOLDALÚ KAPCSOLATOK AZ 1960-AS ÉVEK KÖZEPÉTŐL

1964 májusában megkezdődtek a gazdasági, kulturális és politikai jellegű tárgyalások Budapesten, ám egyetlen kérdésben sem sikerült megállapodni. Annak ellenére sem, hogy maga Rusk külügyminiszter tartott megbeszélést magyar kollégájával, Péter Jánossal, akivel később a vietnami rendezés érdekében történő magyar szerepvállalás ügyében is többször találkozott. Magyarország a rendezési folyamat felgyorsítása érdekében követcsereit szorgalmazott. Péter a pártvezetés határozata értelmében azt közölhette, hogy amennyiben a *Mindszenty-kérdés* akadályát képezi a kibontakozásnak, a bíboros „hallgatásának garantálása” mellett „kiszállítható az országból”. A Vatikán „akadékoskodása” esetén a külügyminiszter javasolhatott egy olyan megoldást is, miszerint ha Mindszenty elhagyhatná az amerikai követséget, a magyar hatóságok nem indítanának ellene bűnvádi eljárást, azzal a feltétellel, hogy vidéken „helyezik el” addig, amíg a Vatikánnal sikerül megegyezésre jutni. Mivel kongresszusi felhatalmazás kellett volna hozzá (a politikai eltökéltségen kívül), teljesíthetetlen volt az a magyar részről felmerült feltétel, amely a *vagyonjogi kérdés* megoldását a legnagyobb kedvezmény elvéhez kötötte.³² Noha a Péter–Rusk-megbeszéléseken szóba került a kereskedelmi kapcsolatok fejlesztése is, és Rusk kilátásba helyezte a legnagyobb kedvezmény elvét Magyarország számára,³³ erre a Kongresszus ellenkezése miatt nemigen volt reális lehetőség. A kölcsönös jó szándék azonban kevésnek bizonyult, mert amikor a részletek kidolgozására került a sor, kiderült, hogy a nézetkülönbségek szinte áthidalhatatlanok.

A megoldhatatlan kérdések közé tartozott *Mindszenty József sorsa* is. Az amerikaiak elfogadhatónak tartották volna a főpap távozását és politikai értelemben vett „elhallgattatását”, az eltérő vélemények azonban a Vatikán, Mindszenty és a magyar vezetés között teremtettek feszültséget. Agostino Casaroli bíboros, aki a Szentszék nevében Budapesten tárgyalt, kifejtette, hogy Mindszenty esztergomi érseki címét távozása után is meg akarják hagyni, és azt is elismerte, hogy római tartózkodása esetén nehéz lenne a főpásztort visszatartani a hidegháborús hangulatú nyilatkozatoktól (ez a kijelentés a főpásztor amerikai vezetéshez írott leveleinek ismeretében jogos volt). Maga a bíboros pedig az adott körülmények között nem akarta menedékét elhagyni.³⁴ Úgy vélte ugyanis, hogy távozása „hanyagság” lenne, ami magyarországi kötelezettségeit és az általa kinevezett, hozzá hűséges egyházi személyeket illeti.³⁵

³² Jegyzőkönyv az MSZMP KB Politikai Bizottságának üléséről. Előterjesztés az Egyesült Államok külügyminiszterével folytatandó tárgyalásokkal kapcsolatban, 1964. november 26. MNL OL, M-KS 288. f., 5. cs., 352. ó. e.

³³ Péter–Rusk-találkozó, 1964. december 4. MNL OL, Küm, USA tük, XIX-J-1-j, 6. doboz, 4/b, 116612/1964.; Memorandum of Conversation, New York, Secretary's Delegation to the 19th Session of the UNGA. Participants: Secretary, Mr Givan, Péter, Radványi. *FRUS*, 1964–1968, Vol. XVII, 305–306.

³⁴ Jegyzőkönyv az MSZMP KB Politikai Bizottságának üléséről, 1963. október 29. MNL OL, M-KS 288. f., 5. cs., 318. ó. e.

³⁵ Telegram from the Legation in Hungary to the Department of State, 11 March 1964. *FRUS*, 1964–1968, Vol. XVII, 299–300.

Magyar részről viszont azt követelték, hogy Mindszenty kérjen kegyelmet az Elnöki Tanácstól, és az arról szóló hír a magyar sajtóban – Kádár megfogalmazásában: „akár a 11. oldalon, a sportrovat mellett” – megjelenjen. Emellett ismételt garanciát kértek a bíboros szilenciumban tartására. Végül, és minden bizonnyal ez volt a leglényegesebb követelés, a pártvezetés nem egyezett bele abba, hogy Mindszenty megtartsa esztergomi érseki címét. Nem azt kívánták, hogy hivatalosan mondjon le, hanem azt, hogy a Vatikán utódlási joggal nevezzen ki az esztergomi egyházmegye élére címzetes érsek apostoli kormányzót.³⁶ Mivel Mindszenty tuberkulózisa kiújult, távozásának kérdése hamarosan ismét napirendre került. Betegsége – úgy tűnt – váratlan lehetőséget teremtett a megoldásra. Radványi ügyvivő 1965 szeptemberében és októberében több megbeszélést folytatott ebben az ügyben Raymond Lisle-lal, a State Department kelet-európai ügyekkel foglalkozó irodájának vezetőjével. A megbeszélésekből Radványi azt a következtetést vonta le, hogy az amerikaiak szeretnék megszabadulni ettől a problémától, mivel tartanak attól, hogy a főpap a követségen hal meg. Értésére adta tárgyalópartnereinek, hogy a megoldásra vonatkozóan a Vatikánnak vagy az Egyesült Államoknak kell javaslatot tenni. Szeptemberben azonban a pápai állam nevében Budapesten tárgyaló Casaroli bíboros már azt közölte Prantner Józseffel, az Egyházügyi Hivatal vezetőjével, hogy Mindszenty ügyének a megoldása nem sürgős, mert állapota javul. Lisle közölte Radványival, hogy maga az érintett továbbra sem hajlandó elhagyni a követség épületét, és úgy vélte, hogy Casaroli támogatja ebben az elhatározásában. A State Department amerikai referense azt is elmondta, hogy igyekeznek nyomást gyakorolni a Vatikánra annak érdekében, hogy bírják rá Mindszentyt a távozásra.³⁷ Lisle találkozott a Szentszék Washingtonban székelő apostoli delegátusával, amikor is kiderült, hogy Casaroli csak azért állította, hogy nincs javaslata a kérdés rendezésére, mert a magyar külügyminiszter álláspontját szerette volna megtudni, akivel viszont nem találkozhatott. Valójában a Vatikán érdekelt volt a bíboros külföldre történő távozásában, azonban a Mindszenty elhallgattatására vonatkozó magyar feltételt nem tudta volna maradéktalanul teljesíteni, holott a Szentszéknek sem állt érdekében, hogy a bíboros politikai tevékenységet vagy egyházpolitikai aktivitást fejtsen ki. Lisle állítása szerint Mindszentynek nem lehettek feltételei. Lisle humanitárius kérdésnek minősítette a főpap ügyét és kérte, hogy a magyar külügyi vezetés fogadja Casarolit. Egyben elzárkózott attól, hogy Washington kezdeményező szerepet vállaljon, csupán azt ajánlotta fel, hogy „összehozza a feleket”. Lisle igyekezett elérni, hogy Budapesten ne az Egyházügyi Hivatal, hanem a külügyminisztérium képviselője tárgyaljon, nyilvánvalóan azért, mert utóbbit rugalmasabb tárgyalófélnek tartotta. Néhány nappal később a külügyminiszter utasítására Radványi tudatta Lisle-lal, hogy Casarolit hajlandóak „kabinet-

³⁶ Jegyzőkönyv az MSZMP KB Politikai Bizottságának 1965. szeptember 14-én megtartott üléséről. MNL OL, M–KS 288. f., 5. cs., 37. ő. e.; lásd még az MSZMP KB Politikai Bizottságának ülése, 1963. október 29. Uo. 318. ő. e.

³⁷ Radványi János jelentése a külügyminisztériumnak, 1965. szeptember 26. MNL OL, Küm, USA tük, XIX–J–1–j, IV–14, 13. doboz, 004704/1965.

miniszteri” szinten fogadni.³⁸ Végül Mindszenty egészségi állapota valóban javult, és ezzel távozásának problémája hosszú évekre ismét lekerült a napirendről.

Tekintve hogy a magyar fél a politikai ügyek rendezésétől tette függővé az egyéb problémák megoldását, vagyis pontosan az amerikai sorrend fordítottját képviselte, nem sikerült megállapodni a *vagyoni rendezésben* sem. Budapest az országra rótt pénzügyi teherre hivatkozott, de ez a már rendeződött román és lengyel kártérítési összegeket ismerve csekély volt, így nyilvánvalóan a politikai akarat hiányzott. „Róka fogta csuka” helyzet keletkezett: az amerikaiak elképzelhetetlennek tartották az átfogó rendezést vagyoni követeléseik előzetes teljesítése nélkül, a magyar gazdaság egyensúlyi problémái pedig, melyek 1960-tól egyre erősebben jelentkeztek, sürgetővé tették volna a megállapodást. 1964-ben, a magyar–amerikai tárgyalások megkezdésének évében, a magyar hitelek lejárat szerinti összetétele kedvezőtlenebb volt, mint az 1930-as években. A tőkés fizetési kötelezettségek mintegy fele három hónapon belül esedékesé váló részletekből állt, így a magyar vezetés az 1960-as évek közepétől egyre inkább rákényszerült, hogy középlejáratú kölcsönök igénybevételével vásároljon beruházási javakat a Nyugattól. Az Egyesült Államok pénzpiaca – mint a magyar beruházások finanszírozásának olyan hitelforrása, ahol az európainál olcsóbban lehetett dollárhoz jutni – a II. és III. ötéves terv idején merült fel. Amíg azonban Magyarország nem rendezte vitás pénzügyeit, kötvénykibocsátással sem próbálkozhatott, illetve a Világbankba és a Nemzetközi Valutaalapba való belépés is az Egyesült Államok támogatásához kötődött.³⁹ Az amúgy is vontatottan haladó megbeszéléseket olyan szerencsétlen események is hátráltatták, mint a tárgyalások lefolytatásával megbízott amerikai ügyvivő betegsége, vagy például az, hogy az előkészítő háttéranyagokat az ügyvivő nem kapta meg, mert tévedésből Bukarestbe küldték azokat.

A kibontakozás legfontosabb akadályát azonban – mint már jeleztem – a vietnami háború képezte. A *vietnami konfliktus* az Egyesült Államokban meghirdetett „hídépítés” doktrínájának kereskedelmi pillére alól is kihúzta a talajt. Attól lehetett ugyanis tartani, hogy a Kelet-Közép-Európának szánt termékeket továbbszállítják Észak-Vietnamnak. Nemzetbiztonsági tanácsadójának javaslatára Johnson elnök 1966 januárjában felhatalmazást kért a törvényhozástól, hogy elnöki hatalmával élve kereskedelmi szerződéseket köthessen a „hídépítés” érdekében a kelet-európai országokkal, a benyújtott törvényjavaslatot azonban nem fogadták el. Ezzel szemben az úgynevezett Fino-törvénykiegészítés megtiltotta, hogy az Export-Import Bank hitelt nyújtson olyan országoknak, amelyek gazdasági vagy katonai támogatásban részesítik az Egyesült Államokkal katonai konfliktusban álló hatalmakat. Ezek közé tartozott a Szovjetunió és – Jugoszlávia kivételével – az összes kelet-közép-európai ország.⁴⁰ Vagyis – leg-

³⁸ Radványi János jelentése a külügyminisztériumnak, 1965. október 13. Uo. Amerikai részről csak egy szűkszavú feljegyzés készült, ebből hiányoznak a Vatikán álláspontjára, illetve a magyar fél által kijelölendő tárgyalópartnerre vonatkozó részek, valamint az amerikai közlés, hogy Mindszenty kiengedéséből a magyar kormány jelentős erkölcsi sikert aratna. The Department of State to the Legation in Hungary, 2 October 1965. NARA, RG 59, Records of the Department of State, Central Files, Box 2182.

³⁹ Honvári János: *Pénzügyi és vagyoni tárgyalások*. I. m. 60–61.

⁴⁰ Harrington, Joseph F.–Courtney, Bruce J.: *Tweaking the Nose of the Russians*. I. m. 270.

alábbis rövid távon – nem teljesülhetett az, amit a magyar vezetés a magyar–amerikai kapcsolatokról várt, nevezetesen a gazdasági kapcsolatok bővítése. Ebből a szempontból tehát a kétoldalú tárgyalások folytatása Budapest számára értelmét veszítette. Tekintettel a reform közelgő bevezetésére, Magyarország már 1966-ban igyekezett kipuhatolni, hogy milyen feltételekkel lehetne a Nemzetközi Valutaalap (IMF) tagja. Fekete János, a Magyar Nemzeti Bank alelnöke jugoszláv közvetítéssel az IMF-hez fordult kérdésével: miként fogadnák a magyar felvételi kérelmet? Magyarország ugyanis 150–200 millió dollár hitelt szeretett volna kapni „kapitalista” forrásból az életszínvonal emelésére és a tervezett reform gazdasági támogatása érdekében.⁴¹

A „PUHA ERŐ”

Magyarország tekintetében a „hidak” felépítése – mint az előzőekből kitűnik – már az alapok lerakásánál elakadt. Az amerikai gazdasági-kulturális behatolás azonban mégsem látszott lehetetlennel. Az Egyesült Államok Információs Hivatala (USIA) úgy észlelte, hogy Magyarországon termékeny talajra hullik az amerikai kultúra. A fokozatosan fejlődő kulturális kapcsolatok pedig elősegítik a rendszer belső liberalizálását és nyitását a külvilág felé úgy, hogy minden egyes lépés továbbiakat von maga után és lehetővé teszi politikai célok megvalósítását is.⁴² Ilyen téren Lengyelorszáé volt a vezető szerep. Itt az USIA már nagyra törő terveket szőtt, könyvtárat és kutatóközpontot akart nyitni Varsóban a kedvezőre fordult lengyel belpolitikai körülmények között. A magánalapítványok is részét képezték a kelet–nyugati kapcsolatteremtésnek. A Ford Alapítvány például a State Departmenttel folytatott együttműködés eredményeként a társadalomtudományok terén igyekezett kapcsolatokat kiépíteni a kelet-közép-európai országokkal, illetve a térség szellemi elitjével.⁴³

Egy 1964-ben folytatott levélváltás eredményeként a Ford Alapítvány és a magyarországi Kulturális Kapcsolatok Intézete (KKI) között kulturális és tudományos csereprogram jött létre, így az 1964-es akadémiai évtől magyar művészek és tudósok utazhattak az Egyesült Államokba. A kiutazókat politikai és szakmai elvek alapján gondosan válogatták ki. A jelöltek listáját a Kulturális Kapcsolatok Intézete állította össze, a Ford Alapítvány közülük választotta ki a meghívandó mintegy 25 embert, valamint öt „kiemelkedő tudományos, kulturális személyiséget”. A meghívottak fele kerülhetett ki a társadalomtudományok képviselői közül. A Ford Alapítvány jelölhetett ugyan maga is ösztöndíjast, de ők csak a KKI hozzájárulásával kerülhettek rá a listára. A felterjesztett művészeket, kutatókat először a népgazdasági érdekek szempontjait figyelembe véve a Tudományos és Felsőoktatási Tanács vizsgálta meg, és elküldte az ala-

pítvány válogatóbizottságának a kiutazásra szóba jöhető névsorát. Ezt a névsort azonban előzőleg a belügyminisztérium „illetékes osztálya” és az MSZMP KB Tudományos és Kulturális Osztálya is „megszűrte”, vagyis szelektált a már eleve meglehetősen kiválogatott jelöltek között. A hosszadalmas procedura akkor ért véget, amikor a KKI elnöksége, az érdekelt miniszterhelyettesek és az úgynevezett pártközpont képviselőinek részvételével megtartott értekezleten jóváhagyta a végleges listát.⁴⁴ A nagyságrendek összehasonlítására: 1959-ben Lengyelország több mint ezer fő cseréjére vonatkozó megállapodást kötött, míg Csehszlovákia száz, Magyarország pedig mindössze 19 főre.⁴⁵

Az amerikaiak sokat vártak valamennyi kelet-közép-európai külképviseletük által működtetett könyvtár kulturális hatásától is. Nem számoltak azzal, hogy például Magyarország esetében komoly visszatartó erőt jelentett, hogy a belbiztonsági szervek megfigyelték a könyvtárba belépőket és név szerint belügyi nyilvántartásba vették őket. A látogatók tehát személyes kockázatot vállaltak, és ez nyilvánvalóan behatárolta a betérők körét.

A magyarkérdés levétele után nem csak politikai nyitás történt az Egyesült Államok felé: a műsorok hangnemének mérséklése reményében, akárcsak Lengyelországban és Romániában, Magyarországon is megszüntették a Szabad Európa Rádió zavarását. 1965-ben, fennállása óta először, a Budapesti Nemzetközi Vásáron (BNV) amerikai kiállítók is részt vehettek. Ez fontos eredmény volt az amerikai politika számára, amely áruinak és szellemi termékeinek a vasfüggönyön túlra juttatásával igyekezett elősegíteni a kelet-közép-európai kommunista rendszerekben az amerikai értékrend meghonosítását és a zárt politikai rendszerek lassú, demokratikus átalakítását. A Nemzetbiztonsági Tanács Magyarországra vonatkozó útmutatása kiemelte a nemzetközi vásáron történő részvételt, amely a kulturális és gazdasági behatolás részét képezte.⁴⁶ Nem került el a magyar pártvezetés figyelmét sem, hogy ezen a téren az amerikaiak sikereket értek el. A Politikai Bizottság 1965-ben több ízben is foglalkozott az „imperialista fellázító propaganda” témájával. Fock Jenő miniszterelnök kijelentette: az állítás, miszerint „az imperialista propaganda Magyarországon nem képes megrendíteni a tömegek bizalmát a szocialista rendszerben és csökkenteni a szocialista eszmék vonzerejét... nem igaz..., képes csökkenteni és csökkenti is”.⁴⁷ A testület 1966. áprilisi állásfoglalása szerint az imperialista hatalmak, így főleg az Egyesült Államok és az NSZK „megkísérlik a szocialista országokat szembeállítani a Szovjetunióval és egymással, belsőleg bomlasztani a szocialista rendszert, bizalmatlanságot, elégedetlenséget kelteni a társadalmat vezető párt, a kormány, végső fokon a társadalmi rend iránt és ily módon előkészíteni a kapitalizmus helyreállítását a szocialista országokban. Mindezt a külpolitikai, gazdasági, kulturális, tudományos és általában a személyes kapcsolatok széles körű hasznosításával, valamint erőteljes antikommunista propagandával igye-

⁴¹ Mong Attila: *Kádár hitele*. I. m. 99–101.

⁴² Memorandum by the USIA (Edward R. Murrow) to W. A. Harriman, 16 September 1963. Library of Congress Manuscript Division, Papers of Averell Harriman, Box 470.

⁴³ Faure, Justine: *L'Ami Américain*. I. m. 346.

⁴⁴ Tervezet – Előterjesztés az Ügyvezető Elnökség részére a Ford Ösztöndíj tapasztalatairól, 1967. szeptember 30. MNL OL, Kulturális Kapcsolatok Intézete, XIX-A-33-a, USA-6022-1968, 217. doboz.

⁴⁵ Faure, Justine: *L'Ami Américain*. I. m. 347.

⁴⁶ NSAM 304, 4 August 1964. I. m.

⁴⁷ Az MSZMP KB Politikai Bizottságának ülése, 1965. november 23. MNL OL, M-KS 288. f., 5. cs., 380. ó. e.

keznek elérni.” Megállapították, a „fellazítási törekvések leginkább a szocialista országok differenciált kezelésében mutatkoznak meg”, vagyis egyes országokat kedvezőbben kezelnek, mint másokat. A kulturális és tudományos kapcsolatokat a pártvezetés véleménye szerint arra használták fel, hogy „a békés egymás mellett élés címén szabad utat nyissanak a burzsoá ideológiának és termékeinek”. A következtetést pedig valószínűleg meglepéssel olvasták volna washingtoni körökben, amennyiben eljutott volna hozzájuk: „a fellazító propaganda közrejátszik abban, hogy a társadalom egészében, főleg az értelmiség és az ifjúság bizonyos köreiben erősödött a Nyugat-imádat, a nacionalizmus, amely párosul a szocializmust építő országok eredményeinek lebecsülésével.”⁴⁸ Mit tehetett ebben a helyzetben a magyar vezetés? Jól érzékelhető, hogy lépésenkyszerbe került. A viszonylagos nyitottságon már nem akartak változtatni, a teljes elzárkózás sztálini politikájához pedig nem lehetett visszatérni.

Az egyetlen ellenszereként az kínálkozott, ha igyekeznek versenyre kelni a nyugati propagandával. Kállai Gyula úgy fogalmazott, hogy „a fiatalok nem a marxizmus teljes kifejtését kérik és igénylik, hanem igényeik kielégítését, s közben megfelelő propagandamunka biztosítását”. Hogy mi is legyen ez a propaganda, arra maga igyekezett válaszolni: rá kell mutatni „az imperializmus disznóságaira”, de ez nyilvánvalóan nem volt elég. Méhes Lajos két dologra hívta fel a figyelmet. Egyrészt arra, hogy az „agitáció és a propaganda az eddiginél jobban apelláljon nemzeti érzéseinkre, nemzeti önbecsülésünkre”. Másrészt, hogy a magyar tánczenei műsorok színvonalának javítása ellensúlyozná az olyan népszerű amerikai zenei programokat, mint a *Teenager Party*. Ezzel éppen azt javasolta, amit az amerikaiak leginkább kívántak; hiszen pontosan azt akarták elérni, hogy a nemzeti beállítottságot a kelet-közép-európai rendszerek maguk képviseljék. Annál pedig, hogy a modern tánczenét a Szabad Európa Rádióban hallgatták, már csak az lehetett jobb megoldás, ha azt a Magyar Rádió maga közvetíti. Talán nem véletlen, hogy a könnyűzenei kínálat magában a Szovjetunióban is az Amerika Hangja rádió 1955-től a szovjet közönségnek sugárzott népszerű zenei műsorának, a *Music USA*-nak a mintáját követte. Egy magyar menekült beszámolt arról, hogy egyetemista társaival éjjelente a Szabad Európa Rádió könnyűzenei adásait hallgatta az egyetemi klubban.⁴⁹ A gyakorlat megelőzte a politikai döntéshozókat. Kállai arról panaszkodott, hogy ha a tinédzsereknek készített *Ifjúsági Magazin* „kommunista szellemű lap, akkor én nem értem, mi a kommunizmus”. Keserűen jegyezte meg, hogy a lap „a nyugati életforma népszerűsítése, a Nyugattal szembeni kritikátlanság... Egyetlen szocialista hóst nem találunk ebben, csak a Beatlesek.”⁵⁰

A könnyűzene, beleértve annak hazai változatát minden bizonnyal fontos szerepet töltött be egy félig-meddig autonóm közszféra kialakulásában. Optimista értelmezések szerint közrejátszott a pártállam legitimitásának leromlásában is.⁵¹ Kétségtelen az is, hogy a fiatalság számára a könnyűzene védelmet adott a kommunista agyomosás-

⁴⁸ Az MSZMP KB Politikai Bizottságának határozata, 1966. április 26. MNL OL, M-KS 288. f., 5. cs., 393. ó. e.

⁴⁹ Hixson, Walter: *Parting the Iron Curtain*. I. m. 114–115.

⁵⁰ Az MSZMP KB Politikai Bizottságának ülése, 1965. november 23. I. m.

⁵¹ Szemere, Anna: *Up from the Underground. The Culture of Rock Music in Postsocialist Hungary*. Pennsylvania University Press, Pennsylvania, 2001.

sal szemben. Emellett ez a zenei műfaj növelte az USA népszerűségét, miközben az állami propaganda azon igyekezett, hogy a gyilkos imperializmus vádjával lerombolja az Amerikáról alkotott kedvező képet. Ugyanakkor a könnyűzene népszerűsége nyomást gyakorolt a pártvezetésre is, amely már képtelen volt arra, hogy meggátolja a nyugati adások hallgatását. Emellett – miként arra Szemere Anna történész is rámutatott –, a rockzene hasznos üzletté vált, és ily módon kiemelte és elmélyítette a szocialista értékek és politika, illetve az állami kézben levő szórakoztatóipar profitorientáltsága közötti feszültséget.⁵²

Kiss Károly, az Elnöki Tanács helyettes elnöke 1964 márciusában „minden korábbinál nyíltabban és sürgetőbben” hozta szóba a követcserére vonatkozó magyar igényt, holott az amerikaiak keményvonalas vezetőként tartották nyilván.⁵³ 1965-ben Kádár azt nyilatkozta, hogy „hajlandó bármikor, bárhová elutazni”, hogy javítsa a magyar–amerikai kapcsolatokat. Kádár igyekezett az imperializmus elleni tiltakozást az ideológia területére korlátozni, de a vietnami konfliktus továbbra is kelet–nyugati konfliktusra utaló dimenziót hordozott, és ezzel hosszú időre lehetetlenné tette a kapcsolatok rendezését.

A kétoldalú tárgyalások felfüggesztésének „fő okaként” a Politikai Bizottság az USA „vietnami agresszióját és ennek kihatását a nemzetközi helyzetre” jelölte meg,⁵⁴ míg a magyar külügyminisztérium megállapította, hogy „az Egyesült Államok vietnami politikája miatt kialakult helyzet” miatt „a normális viszony helyreállításától egy ideig el kell tekinteni”.⁵⁵ Az amerikai követség pragmatikusabbnak vélte a budapesti vezetést, mint az valójában volt, és tévesen azt feltételezte, hogy a magyarok csak ürügyként használják a vietnami válságot a halogatásra, hogy kiderüljön számukra, mennyit ér a megegyezés az Egyesült Államok számára.⁵⁶ Ugyanakkor a budapesti amerikai követség tájékoztatta a washingtoni külügyi vezetést, hogy a magyar kormány a kétoldalú viszony legfőbb elemének tünteti fel Vietnámot, és rámutatott, hogy az ezzel kapcsolatos propaganda hangvétele és mértéke aligha egyeztethető össze a normalizálásra tett magyar javaslatokkal.⁵⁷ Felmerült, hogy a Budapesti Nemzetközi Vásáron a kormány képviselői ne keressék fel az amerikai pavilont, valamint hogy a megnyitóbeszédben kerüljön sor a „vietnami és dominikai agresszió” elítélésére.⁵⁸

⁵² Uo. 11.

⁵³ The American Legation in Hungary to the Department of State, Discussion with Károly Kiss, 16 March 1964. NARA, General Records of the Department of State, Central Policy File 1964–1966, Political Affairs and Relations, Box 2279.

⁵⁴ Előterjesztés az MSZMP KB Politikai Bizottsága számára, 1966. április 26. MNL OL, M-KS 288. f., 5. cs., 393. ó. e.

⁵⁵ A külügyminisztérium V. területi főosztályának előterjesztése, 1965. MNL OL, Küm, USA tük, XIX-j-1-j, 12. doboz, 5 b/t sz. n. 1965.

⁵⁶ The American Legation in Hungary, US Policy Assessment, 9 February 1966. NARA, General Records of the Department of State, Central Policy File 1964–1966, Political Affairs and Relations, Box 2278.

⁵⁷ Airgram from the Legation in Hungary to the Department of State 31 August 1965. FRUS, 1964–1968, Vol. XVII, 308–310.

⁵⁸ Jegyzőkönyv az MSZMP KB Politikai Bizottságának 1965. május 11-én megtartott üléséről. MNL OL, M-KS 288. f., 5. cs., 365. ó. e.

A keményvonalas politikának azonban akadtak ellenzői is. Fock Jenő, a reformszárny egyik vezéralakja például ellenezte a javaslatot és főként gazdasági megfontolások miatt a pénzügyi tárgyalások folytatását tartotta indokoltnak. Az ugyancsak reformernek számító Nyers Rezső viszont a tárgyalási pozíció keményítését ajánlotta, ami saját bevallása szerint is egyenértékű volt azok felfüggesztésével. Kádár János ugyanakkor a megbeszélések folytatása mellett szállt síkra, az amerikaiak elleni „politikai támadás” mellett. Kádár nem helyeselte a külügyi apparátusnak azt a javaslatát sem, hogy az Amerikában tartózkodó magyar ösztöndíjasokat idő előtt hazarendeljék, és hogy az új ösztöndíjasok, mint például a neves néprajztudós, Ortutay Gyula, mondják le meghívásukat. Elutasította az MSZMP első titkára azt a felvetést is, hogy Kodály Zoltán politikai tiltakozásra használja fel az esedékes amerikai látogatását. A külpolitikai kérdésekben döntő szerepre törekvő pártvezetőnek az volt a véleménye, hogy a magyar–amerikai viszony rendezése az amerikaiak vietnami politikája ellenére is megvalósítandó feladat. Hozzátette azonban, hogy erről a szövetségesekkel (vagyis a Szovjetunióval) konzultálni kell.⁵⁹ Kádár szükségtelennek tartotta az amerikai kiállítók hátrányos megkülönböztetését, és azt is, hogy a vásárt Amerika-ellenes propagandára használják fel. „Hogy ki menjen el és mikor az amerikai pavilonba?” – tette fel a szónoki kérdést. „Én évek óta mindig azért lépek fel, hogy ezt az erősen politikai dolgot ezzel kapcsolatban leépítsük, mert ez még saját belső szempontból sem jó. A magyar lélek szereti a vásárt, a bicskát, a gulyást, a normaszűkítést nem szereti.”⁶⁰ Mindazonáltal a propaganda szempontjából a BNV-n történő amerikai részvétel aggályos volt, mert az esemény az Egyesült Államok nagy népszerűségére utalt. Felmérések szerint az amerikai pavilont, amely nyilvánvaló propagandacélokat szolgált, mintegy évi egymillió ember (vagyis a lakosság tíz százaléka) látogatta meg. Az ott kiállított luxustárgyak a lakosság illúzióit táplálták azzal kapcsolatban, hogy „Amerika jelenleg is a korlátlan lehetőségek hazája és gyorsan meg lehet gazdagodni”.⁶¹ Amerikai részről jelentős sikernek könyvelték el a részvételt, bár érzékelték, hogy ez lassíthatja a kétoldalú viszony fejlődését: „a magyar emberek lelkes reakciója az ottani [BNV] kiállításra, miközben a kormány igyekszik elérni, hogy ítéljék el az Egyesült Államokat, nyilvánvalóan megerősítette a kormányt abban, hogy ne tárja szélesre a kapukat az amerikai kulturális befolyás jelentős térnyerése előtt.”⁶² Más jelei is voltak Amerika magyarországi népszerűségének. „Pozitív benyomást keltettek az amerikai gépek és módsze-

rek”, a budapesti nagykövetség egy filmvetítésén 200 „lelkes diák” jelent meg.⁶³ Amerikai megítélés szerint nagy fogadókészség mutatkozott az amerikai irodalom, színház, zene, építészet, technológia és tudományos teljesítmények iránt. „Nagy bőségben” állt rendelkezésre „amerikai regény, színdarab, amit szokatlan lelkesedéssel olvasnak, néznek és hallgatnak” Magyarországon. Amerikai előadók telt ház előtt játszottak, a jegyekre való igényt „nem lehetett kielégíteni”. Ugyanakkor a meghívások kizárólag a magyar megrendelő igényei szerint történtek, emiatt sokszor teljesen ismeretlen előadók léptek fel „az amerikai kultúráról alkotott kép kárára”.⁶⁴

VIETNAM PROBLÉMÁJA

Bár Kádár kifejezte szándékát a megegyezésre, ennek az ellenkezőjét sugallta, hogy 1965 februárjában tüntetésre került sor az amerikai követség budapesti épülete előtt, amelynek során a tüntetők betörték a képviselet területére és anyagi károkat okoztak. Szilágyi Béla külügyminiszter-helyettes és Házi Vencel, a külügyminisztérium önálló osztályvezetője igyekezett menteni a menthetőt és az ügy kivizsgálását ígérték,⁶⁵ ám a washingtoni vezetés a magyar kormányt tette felelőssé az incidensért.⁶⁶ Tyler államtitkár-helyettes kemény hangvételű tiltakozást adott át.⁶⁷ Mivel Moszkvában is hasonló megmozdulásra került sor, valószínű, hogy az ötlet onnan származott. Radványi washingtoni ügyvivő azzal védekezett, hogy a budapesti amerikai követségnél lezajlott demonstrációt a magyar kormány nem tervezte meg és nem is hagyta jóvá. Radványi azt állította, hogy a tüntetést „Kína-barát” elemek kihasználták a saját céljaikra, és kijelentette, hogy a magyar kormány nem tűr el további demonstrációkat a követség ellen. Végül a State Department tisztviselőivel folytatott megbeszélés során az ügyvivő azt állította, hogy Magyarország „nagy nyomás alatt áll más szocialista országok részéről, hogy korlátozza kapcsolatait az Egyesült Államokkal”, de „ellenállt ennek”.⁶⁸ Emellett a vietnami háború kapcsán meghirdetett Amerika-ellenes propaganda-hadjárat is beárnyékolta a kapcsolatokat, és ezt az amerikai követség nem tartotta összeegyeztethetőnek a kapcsolatok normalizálására vonatkozó kezdeményezésekkel.

⁵⁹ Jegyzőkönyv az MSZMP KB Politikai Bizottságának 1965. szeptember 14-én megtartott üléséről, MNL OL, M–KS 288. f., 5. cs., 37. ó. e. Kádár saját szavaival: „Miért akarják az amerikaiak a viszonyt rendezni Magyarországgal? Nekik van ez a régi vonaluk, jó másfél éve azt akarják bizonyítani, hogy ők a békés egymás mellett élés hívei, közben Vietnamot bombázzák, velünk meg rendezni akarják a viszonyt. De ez még valahogy beleesik a mi vonalunkban [sic!], bár erről a szövetségeseket is tájékoztatni kell.”

⁶⁰ Jegyzőkönyv az MSZMP KB Politikai Bizottságának 1965. május 11-én megtartott üléséről. I. m.

⁶¹ Feljegyzés az amerikai gazdasági propagandáról, 1972, MNL OL, M–KS 288. f., 5. cs., 34. ó. e.

⁶² The American Legation (Tims) in Hungary to the Department of State, 5 August 1965. NARA, RG 59, General Records of the Department of State, Central File, 1964–1966, Political Affairs and Relations, Box 2278.

⁶³ Memorandum by the USIA to the President (Nixon), 14 May 1969. NARA, Nixon Presidential Materials, Institutional H Files 1969–1974, Box H-133., The American Embassy to the Secretary of State, 20 December 1969. NARA, RG 59, General Records of the Department of State, Central File 1967–1969, Box 2181.

⁶⁴ The American Embassy in Hungary to the Secretary of State, U.S. Policy Assessment: Hungary, 10 January 1969. NARA, RG 59, General Records of the Department of State, Central File 1967–1969, Box 2183.

⁶⁵ Budapest to the Secretary of State, 18 February 1964. NARA, RG 59, General Records of the Department of State, Central File, 1964–1966, Political Affairs and Relations, Box 2279.

⁶⁶ The Department of State to the US Legation in Hungary, 16 February 1965. Uo.

⁶⁷ The Department of State to the US Legation in Budapest, 13 February 1965. Uo.

⁶⁸ Memorandum of Conversation, 10 March 1965. Participants: McKisson, Squire, Radványi. Uo. Box 2278.

Egyébként a Vietnamra történő hivatkozást ürügyként értelmezte a külképviselet és úgy vélte, hogy a magyar kormányt főleg az amerikai befolyástól való félelem tartja vissza a kapcsolatok rendezésétől.⁶⁹ Kádár álláspontját azzal magyarázták, hogy érdekelt a magyar–amerikai kapcsolatok normalizálásában, mert az „presztízszt és kereskedelmi előnyöket” jelenthet Magyarország számára, mindezt azonban a lehető legkevesebb engedmény fejében szeretné elérni.⁷⁰

A szovjet vezetés nem tudta feloldani a Vietnam iránti internacionalista elkötelezettség, illetve az amerikaiakkal való kapcsolat fejlesztése között feszülő ellentétet. Tudatában volt annak, hogy a viszony javítása elsődleges kérdés, míg Vietnam a nemzetközi kommunista mozgalomban betöltött vezető szerep szempontjából számít. A politikai érdek tehát azt kívánta volna, hogy a kétoldalú viszonyt elkülönítve kezeljék a vietnami válságtól, de az eszme, „a nemzetközi szolidaritás a Vietnami Szocialista Köztársasággal”, meghatározó szempont volt a szovjet politikai gondolkodásban. Ez befolyásolta Moszkva és Washington viszonyát még olyan esetekben is, amikor az hátrányosan érintette a Szovjetunió nemzeti érdekeit.⁷¹ Holott a probléma megoldása nem egyedül az amerikai vezetés szándékain múlott, tudták ezt Moszkvában, sőt Budapesten is. A konfliktusban érdekelt Kínának viszont sajátos bel- és hatalompolitikai megfontolások miatt nem állt érdekében a vietnami konfliktus gyors és békés rendezése, emiatt nyomást gyakorolt Hanoi-ra, hogy ne tárgyaljon az amerikaiakkal. A vietnami vezetés maga is megosztott volt, bár bízott a végső győzelemben. A háborús győzelem érdekében kívánt tárgyalni Washingtonban, és nem azért, hogy véget vessen a konfliktusnak. Emellett Hanoi a tárgyalás ígéretével jó pontokat akart szerezni a nemzetközi szinten, meg akarta ingatni a háborúpártiak helyzetét az Egyesült Államokban és feszültséget akart okozni Saigon és Washington között.⁷² A szovjetek dilemmájától azonban a magyar vezetés sem szabadulhatott, ráadásul igazodnia kellett a moszkvai irányvonalhoz. Az amerikai követség elleni provokáció pedig arra utal, hogy a belügyminisztérium „külpolitikai” elképzeléseibe nem fért bele az amerikai nyitás. Mindenesetre 1965 decemberében Radványi egy üzletember közvetítésével tudtára adta a State Department illetékeseinek, hogy Vietnamnak nincsen jelentősége Magyarország számára a kétoldalú tárgyalások újraindítása kapcsán, és kifejezte reményét, hogy az amerikai fél „nem fogja vissza magát” amiatt, hogy tart ennek veszélyétől.⁷³

Ismét felmerült azonban *Mindszenty problémája*, és az amerikaiak, noha elérkezettnek látták az időt a kérdés megoldására, csak a „felek egy asztalhoz ültetésére” vállalkoztak. Radványi, akiről George Ball külügyi államtitkár úgy vélte, hogy „mindig őszinte és segítőkész” diplomata, aki „egyenesebb, mint a budapesti tisztségviselők”,

⁶⁹ The American Legation in Hungary (Tims) to the Department of State, 5 August 1965. I. m.

⁷⁰ The American Legation in Hungary to the Department of State, U.S. Policy Assessment of Hungary, 9 February 1966. I. m.

⁷¹ Dobrinin, Anatoly: *In Confidence*. I. m. 140.

⁷² Lásd erről Zhai, Qiang: *China and the Vietnam Wars, 1950–1975*. The University of North Carolina Press, Chapel Hill, London, 2000. 166–168.

⁷³ Robert V. Rodsa, Bown Brothers Harriman Co. to George Ball, 20 December 1965. Memorandum of Conversation, Participants: Rodsa, Radványi. NARA, RG 59, General Records of the Department of State, Central File, 1964–1966, Political Affairs and Relations, Box 2278.

közölte, hogy Budapest továbbra is hajlandó „kabinetszinten” fogadni Casaroli bíborost, ha konkrét javaslatokkal érkezik.⁷⁴

A magyar vezetés 1966 áprilisában úgy döntött, hogy elfogadja az amerikaiak javaslatát a *kétoldalú tárgyalások felújítására*. Nyers Rezső ezúttal a vagyoni jogi kérdések és kereskedelmi kapcsolatok rendezésére akarta helyezni a fő hangsúlyt, miközben a kulturális kapcsolatok „fékezése” tett javaslatot, azon az alapon, hogy az „nagyraoszt az amerikaiaknak kedvezőbb”.⁷⁵ Ezen a téren valóban feszültségek mutatkoztak. A magyar hatóságok nem engedélyezték, hogy egy amerikai állampolgár levéltári kutatásokat végezzen a magyar–német kapcsolatokról. A Kulturális Kapcsolatok Intézetének részéről elismerték, hogy Vietnamra való tekintettel Magyarország kedvezőtlenebb álláspontot képvisel a kulturális kapcsolatok terén, mint a többi szocialista ország. A KKI illetékese, Vigh Gábor elpanaszolta amerikai tárgyalópartnerének, hogy „Vietnam miatt” nem mehet el az Egyesült Államokba a Ford Alapítvány ösztöndíjával, hozzátevé, hogy „mélypontra jutottak a dolgok”. A KKI épületének lehallgatása miatt Vigh lemondta az amerikai követség képviselőjével tervezett közös ebédjét is.⁷⁶ Egyre több magyar származású amerikai látogató jelezte, hogy a hatóságok részéről rossz bánásmódban részesül. Intenzívebbé és durvábbá vált az Amerika-ellenes propaganda; egy plakát például a sötét égből vietnami asszonyra és gyermekre lecsapó amerikai bombázót ábrázolt, rajta nagy betűkkel az állt: „Gyilkosok”.⁷⁷

A budapesti amerikai ügyvivő halála adott alkalmat arra, hogy Péter János külügyminiszter 1966. október 6-án ismét felvesse Rusk amerikai külügyminiszternek a követcsere, illetve a diplomáciai képviseletek nagykövetségi szintre történő emelésének kérdését. Előtte Radványi egy Ruskkal folytatott megbeszélése során a külügyminiszter értésére adta: Magyarország külpolitikai értelemben „nem szabad, azt kell tennie, amit a kuncsaft [értsd a Szovjetunió] akar”.⁷⁸ A források utólagos elemzése azt mutatja, mintha egy ideje Radványi feladata az lett volna, hogy tudassa az amerikaiakkal: a budapesti látszat ellenére Magyarország érdekelt a kapcsolatok rendezésében. Péter közölte Ruskkal, hogy Magyarország a Mindszenty-kérdést nem tekinti a követcsere feltevének, és a rendezés érdekében amerikai közvetítést kért a Vatikán és Budapest között. Bár Rusk ekkor még jelezte, hogy ez a vita az Egyesült Államok számára akadályt jelent a követcserében, november 11-én Leddy külügyi államtitkár már arról tájékoztatta a magyar ügyvivőt, hogy Washington a kölcsönösség alapján kész nagyko-

⁷⁴ Memorandum of Conversation, 23 October 1966. Participants: Lisle, Radványi. Uo. Box 2277., The Department of State to the American Legation in Budapest, 11 November 1966. Uo. Box 2279., Under Secretary of State Ball's comments on Vietnam to Robert V. Roose, 30 December 1966. Uo. Box 2278.

⁷⁵ Jegyzőkönyv, az MSZMP KB Politikai Bizottságának üléséről, 1966. április 26. MNL OL, M–KS 288. f., 5. cs., 393. ó. e.

⁷⁶ The US Legation in Hungary (O'Shaughnessy, Tims) to the Department of State, „Increased Tension in Cultural Relations,” 23 June 1966. NARA, RG 59, General Records of the Department of State, Central File, 1964–1966, Political Affairs and Relations, Box 2278.

⁷⁷ The American Legation to the Department of State, Rude Treatment of American Visitors, 6 June 1966. Uo. The American Legation to the Department of State, 6 June 1966. Uo.

⁷⁸ Memorandum of Conversation, 20 September 1966. Participants: Tihanyi, Radványi. Uo.

veti szintre emelni az Egyesült Államok és Magyarország kapcsolatait.⁷⁹ Erre azonban csak jóval később kerülhetett sor.

Az amerikaiak megkérték az agrément-t, az előzetes hozzájárulást nagykövetség számára, ekkor azonban bombaként robbant a hír, hogy Radványi János kijelölt nagykövet, illetve a washingtoni magyar követség másik diplomatája, a hivatalosan kulturális attaséként, de egyben a belügyminisztérium rezidenseként működő Bernát Ernő menedékjogot kért és kapott az Egyesült Államokban. Azon a megbeszélésen, amelyen menedékjogra való igényét bejelentette, Radványi arra hivatkozott, hogy „veszélyben” van, mert túl sokat tud Péter János „fals” vietnami közvetítőtevékenységéről. Emellett házastársa egészségi állapotára, valamint arra hivatkozott, hogy munkája a követségen működő „primitív” belügyesek aknamunkája miatt ellehetetlenült. Radványi azt is állította, hogy a feleségét kezelő orvos együttműködik a francia titkosszolgálattal, amely „szoros kapcsolatban áll a szovjetekkel”.⁸⁰ Saját elmondása szerint a diplomata Teleki Pál nyomdokaiba akart lépni lemondásával, hogy „figyelmeztesse a magyarokat, rossz úton járnak”.⁸¹ Magyarországon Radványi lépését árulásnak minősítették,⁸² ami újabb törést okozott a kapcsolatépítésben, s a magyar hatóságok huzamosabb ideig késlekedtek a válasszal az amerikai vezetés agrément-kérésére.

Ebben azonban már a vietnami helyzet miatt ismét erősödő szovjet–amerikai feszültség is szerepet játszott, amire Péter János félreérthetetlenül utalt az új amerikai nagykövettel, a bonni első beosztotti posztról Budapestre érkező Martin J. Hillenbranddal folytatott tárgyalásán. Kifejtette, hogy a kétoldalú megbeszéléseket csak a nemzetközi helyzet figyelembevételével lehet folytatni, de elfogadta – és ez komoly előrelépést jelentett –, hogy a vitás kérdéseket csak pragmatikus alapon lehet megoldani.⁸³ Rohamos javulásra tehát ezután sem lehetett számítani, de az is világossá vált, hogy Magyarország a jövőben nem térhet vissza az elzárkózás politikájához. Péter kifejtette, hogy a magyar nép döntő többsége nyilvánvalóan támogatja a jobb viszony kialakítását az Egyesült Államokkal, és ezt a tény egy magyar vezetőnek figyelembe kell vennie. A Kelet és Nyugat közötti viszonyról szólva elmondta, hogy a magyar vezetés őszinte híve a békés egymás mellett élés politikájának, de nem rejtette véka alá, hogy a realpolitika eszmei érdeket szolgál, és a kitűzött cél a fennálló helyzet megőrzése: „Egymás rendszereinek tényként való elismerése a békés egymás mellett élés alap-

vető feltétele.”⁸⁴ Néhány hónappal a nagykövet érkezése előtt – válaszul a vietnami bombázás erősödésére – újabb erőszakos tüntetésre került sor a budapesti amerikai külképviselet épülete előtt. Ezúttal nem törtek be az épületbe, de kövekkel, üvegekkel, tintásüvegekkel megdobálták, ami anyagi kárt és kisebb sérüléseket okozott. Enyhített a történetek amerikai megítélésén, hogy a rendőrség végül erőszakkal feloszlatta a demonstrációt. Ennek ellenére a követség meggyőződése volt, hogy a magyar vezetés tudatosan engedte, hogy az amerikai politikával elégedetlenkedők konkrét formába öntsék véleményüket. Megjegyezték viszont, hogy ez nem feltétlenül esik egybe a külügyminisztérium irányvonalával. Kitértek arra is, hogy a nagykövetség telefonos figyelemztetéseket kapott „helyiektől” a készülő tüntetésről.⁸⁵ Ez pedig beleillett abba az amerikai koncepcióba, hogy a lakosság nem osztja a kormány által szított Amerika-ellenes hangulatot.

Mindazonáltal az amerikaiak a nagykövetségcsere új korszak kezdeteként értékelték, amely lehetővé teszi majd a régi problémák megoldását és némi előrehaladást hoz a kereskedelem és a kulturális kapcsolatok terén. Erre a reményre alapot adott az a vélemény, hogy Magyarország, amelyet „pragmatikus kommunista rezsim vezet... a földrajzi és gazdasági szükségszerűség” miatt „közelebb akar kerülni a Nyugathoz”.⁸⁶ A rövid távon megvalósíthatónak vélt célok szerények voltak, még kelet-közép-európai viszonylatban is: a külképviselet létszámkorlátozásának megszüntetése, vagy annak engedélyezése, hogy tengerészgyalogosok láthassák el az épület védelmét, amit már minden más országban megengedtek. Szerepelt még az utazási korlátozás enyhítése, az információs tevékenységre vonatkozó tilalom megszüntetése és egy Magyarországon bebörtönzött amerikai állampolgár ügyének a rendezése.⁸⁷ Felvetődött ezenkívül, hogy Magyarország a második világháború után felvett hadfelszerelési kölcsönt magasabb forint/dollár árfolyamon váltsa be.⁸⁸ Amerikai részről szorgalmazták egy amerikai kulturális központ megnyitását, de ettől a magyar vezetés elzárkózott, mert az amerikai behatolás szempontjából túl veszélyesnek tartotta. Magyarország a retorzióként bezárt magyar konzulátusok megnyitását akarta elérni annak érdekében, hogy „intenzívebb munkát lehessen folytatni a magyar emigráció körében”. A homályos megfogalmazás mögött az a törekvés állt, hogy a magyar diplomácia igyekezett az emigráció mérsékeltebb részét maga mellé állítani. Magyarország prioritása azonban az volt, hogy megszerezze a küszöbönálló gazdasági reformhoz szükséges amerikai támogatást, ennek érdekében pedig kereskedelmi kirendeltséget akart nyitni New Yorkban. A gazdaság megújításának egyik vezéralakja Fock Jenő miniszterelnök volt,

⁷⁹ Jegyzőkönyv az MSZMP KB Politikai Bizottságának üléséről, 1966. november 15. Javaslat a magyar–amerikai kapcsolatok szintjének emeléséről. MNL OL, M-KS 288 f., 5. cs., 409. ó. e.; Memorandum of Conversation, 6 October 1966. Participants: Péter, Rusk. *FRUS*, 1964–1968, Vol. XVII, 311.

⁸⁰ Memorandum of Conversation, Hungarian Chief of Mission Asks for Refuge in US, 16 May 1967. NARA, RG 59, Records of the Department of State, Central Files 1967–1969, Box 2182.

⁸¹ Memorandum of Conversation, 20 May 1967. Participants: Harriman, Kohler, Radványi. NARA, RG 59, Records of the Department of State, Central Files 1967–1969, Box 2180.

⁸² Radványi Jánost távollétében hazaárulás miatt a Legfelső Bíróság 1968. március 20-án halálbüntetésre és teljes vagyonelkobzásra ítélte. Az USA Szenátusának a közbenjárására az ügyet 1989-ben újra elővették, és a Legfelsőbb Bíróság 1989. április 7-én úgy határozott, hogy a halálbüntetés elvülése miatt nem hajtható végre.

⁸³ Telegram from the Embassy in Hungary to the State Department, 20 November 1967. *FRUS*, 1964–1968, Vol. XVII, 315–317.

⁸⁴ Telegram from the Embassy in Hungary to the Department of State, 30 October 1967. Uo. 318–320.

⁸⁵ Telegram by the American Embassy in Hungary to the Department of State, Demonstrations Against Embassy, 8 June 1967. NARA, RG 59, Records of the Department of State, Central Files 1967–1969, Box 2182.

⁸⁶ The American Embassy to the Department of State, Policy Assessment of Hungary, 6 August 1967. Uo.

⁸⁷ The Department of State to the Embassy in Hungary, 18 October 1967. Uo. Box 2183.

⁸⁸ A külügyminisztérium amerikai referatúrájának feljegyzése, 1968. május 17. MNL OL, Küm, USA titk, XIX-J-1-j, 8. doboz, 4-1-002337/1-1968., Bartha János feljegyzése, 1968. november 27. Uo. 003744-1968.

aki elmondta a nála bemutatkozó látogatáson megjelenő amerikai nagykövetnek, hogy Magyarország sokat tanulhat az Egyesült Államoktól a technológia terén. Hillenbrand feljegyzése szerint Fock „kezét-lábát törte”, hogy barátságos és elbűvölő legyen. Megjegyezte, hogy a miniszterelnöknek jó humorérzéke van, éles eszé és kiválóan vág viszássa.⁸⁹ Magyarországot leginkább az Egyesült Államoktól várható technológiai és gazdasági előnyök érdekelték, de Péter János külügyminiszter figyelmeztetett, hogy még a kevésbé konfliktusos kérdések rendezésénél is figyelembe kell venni a nemzetközi helyzetet. Hillenbrand észrevette, hogy Fock Jenő és Bíró József külkereskedelmi miniszter ez esetben csak homályos utalást tett Vietnammra.⁹⁰

Ha az amerikaiak vártak is valami előrelépést, Szilágyi Béla külügyminiszter-helyettes hamar lehűtötte a reményeket. Szilágyi ugyanis 1967 októberében közölte a State Department kelet-európai ügyekkel foglalkozó irodájának Budapesten tartózkodó vezetőjével, John Leddyvel, hogy amíg az Egyesült Államok beavatkozik Vietnámban, nem sok reményt lát arra, hogy érzékelhető javulás történjék a kapcsolatok terén. Akadályozó tényezőként megemlíttette még Radványi ügyét, amit a magyar vezetés az amerikaiak számlájára írt, valamint az amerikai jobboldali szervezetek tevékenységét és a Szabad Európa Rádióknak nyújtott amerikai támogatást. Felrótta a kereskedelmi diszkriminációt is, holott tudnia kellett, hogy ennek megszüntetése nem a normalizálás előfeltétele, hanem csak *eredménye* lehet.⁹¹

A Radványi-ügy érdekes munkamegosztásról tanúskodik a külügyminisztériumon belül. Úgy tűnik, a keményvonalas szerepet Szilágyira osztották. De volt egy „mérsékelt” vonal is, ezt a szerepet pedig a volt washingtoni ügyvivő, Zádor Tibor játszotta. Ő alig néhány nappal az események után azt közölte az amerikai nagykövetséggel, hogy a magyar kormány már túltette magát Radványi disszidálásán, amiről tudják, hogy „őszinte” volt és „eredetileg” a CIA-nak nem volt köze hozzá.⁹² Bár a kétoldalú kapcsolatok szempontjából az 1967-es év kedvezően indult, és a magyar média szimpátiával számolt be az Apollo-űrprogramban balesetet szenvedett két amerikai űrhajós haláláról, valamint az év elején a sajtó a magyar–amerikai kapcsolatok javítását sürgette, Hillenbrand nem érkezett jó pillanatban. A Vietnámmal kapcsolatos Amerika-ellenes propagandakampány ismét magasra csapott. A BNV-n ideiglenesen be kellett zárni az amerikai pavilont, mert az ott kifüggesztett elnöki fényképre követdobtak, üzenetét összefirkálták piros tintával és az amerikai zászló helyére valaki megpróbált felhúzni egy észak-vietnami.⁹³

Mindkét fél a „valamit valamiért” elv alapján képzelte el az előrelépést. A létszámkorlátozást Budapest a kereskedelmi iroda és a konzulátusok megnyitásához kötötte, míg az Egyesült Államok konzuli egyezményt akart kapni a kereskedelmi iroda meg-

⁸⁹ The American Ambassador in Hungary to the Secretary of State, Conversation with Fock, 17 November 1967. NARA, RG 59, Records of the Department of State, Central Files 1967–1969, Box 2183.

⁹⁰ The American Ambassador in Hungary to the Secretary of State, 26 November 1967. Uo. Box 2181.

⁹¹ The American Embassy in Hungary to the Department of State, Leddy–Szilágyi Conversation, 1 October 1967. NARA, RG 59, Records of the Department of State, Central Files 1967–1969, Box 2181.

⁹² The American Embassy in Hungary to the Department of State. Conversation with Zádor, 11 October 1967. Uo.

⁹³ The American Embassy in Hungary to the Department of State, 29 May 1967. Uo. Box 2182.

nyitásáért. A budapesti külképviselet javasolta a központnak, hogy fogadja el a kereskedelmi irodára vonatkozó kérést, de kezelje külön ügyként a konzulátusokat.⁹⁴ Magyarország céljaival a washingtoni szovjet nagykövet, Anatolij Dobrinyin is egyetértett, megjegyezve, hogy a kölcsönösen előnyös területeken célszerű kihasználni a lehetőségeket a politikai kapcsolatok javítása nélkül is. Hasonló véleményt alkotott a szovjet nagykövetség tanácsosa is, aki helyeslően hívta fel a nála bemutatkozó látogatáson járt első washingtoni nagykövet, Nagy János figyelmét William Fulbright szenátor (az ismert kulturális csereprogram megalapítója) mondására, miszerint a szovjet–amerikai kapcsolatokban a „stagnálás csak azoknak használ, akik a kapcsolatok rontására törekednek, s azzal érvelhetnek, hogy a [Szovjetunió] minden kezdeményezés elől kitér”.⁹⁵ Bár az amerikaiak végül elálltak attól a szándékuktól, hogy konzuli egyezményhez kössék a konzulátusok megnyitását, a magyar fél a szovjet sugalmazás ellenére sem volt hajlandó engedményt tenni. Szilágyi és az amerikai nagykövet megbeszélései megfeneklettek.⁹⁶ Az amerikaiak a kulturális cserében, a magyarok pedig a gazdasági, kereskedelmi kapcsolatokban voltak érdekelték. Szilágyi „a politikai töltet miatt” kifejezetten elutasította a kulturális kapcsolatok megvitatását.⁹⁷ A tárgyalásokra rányomta a bélyegét a vietnami eszkaláció, de emögött nem kell feltétlenül szovjet nyomást feltételezni. Moszkva gazdasági és katonai segítyt nyújtott Észak-Vietnammak és nyilvánosan kiállt Hanoi mellett. A magyar vezetés azonban pontosan tudta, hogy Moszkva ezt csak saját presztízse érdekében teszi és valójában azt szeretné, ha a vietnami vezetés megegyezne az amerikaiakkal, mert úgy vélte, semmi esélyük a sikerre, amint azt a szovjet honvédelmi miniszter, Andrej Grecko marsall kifejtette Budapesten.

A vietnami hajthatatlanság mögött Moszkva Kína nagyhatalmi ambícióit látta. Nem véletlenül panaszkodott Brezsnyev éppen Kádárnak, hogy a pekingi vezetés háborút akar provokálni a Szovjetunió és az Egyesült Államok között. Moszkva érdekelt volt az enyhülés politikájában és a fegyverzetcsökkentésben, de a vietnami háború miatt ezekben a kérdésekben nem lehetett előrelépni. Vagyis, ha akarta volna, a magyar diplomácia kihasználhatta volna a szovjet külpolitikának ezt a kettősségét arra, hogy saját jól felfogott gazdasági érdekében haladást érjen el a magyar–amerikai kapcsolatokban az erre nyitott amerikaiakkal. Ezt azonban nem akarták, annak ellenére sem, hogy 1965-ben és 1966-ban Budapest közvetítőként lépett fel Washington és Hanoi között, és a kudarcot nem lehetett egyedül az amerikaiak nyakába varrni. Egy meg-

⁹⁴ Szilágyi Béla külügyminiszter-helyettes megbeszélése Meehan amerikai ügyvivővel, 1969. március 7. MNL OL, Küm, USA tük, XIX–J–1–j, 10. doboz, 1-002337/2-1968. The American Ambassador in Hungary to the Department of State, 12 December 1967. NARA, RG 59, Records of the Department of State, Central Files 1967–1969, Box 2183.

⁹⁵ Dobrinyin közlését lásd Józán Sándor ideiglenes ügyvivő jelentése Péter János külügyminiszternek, 1968. május 30. MNL OL, Küm, USA tük, XIX–J–1–j, 8. doboz, 4-1-001933/1-1968. Csernakov kijelentését lásd Nagy János nagykövet jelentése a külügyminisztériumnak a baráti országok diplomatáinál tett bemutatkozó látogatásról, 1968. május 19. Uo. 4-1-001933/1-1968.

⁹⁶ Lásd Hillenbrand nagykövet látogatása Puja Frigyes külügyminiszter-helyettesnél, 1968. július 11. Uo. 7. doboz, 4-1-00361/20-1968 és Scott első titkár bemutatkozása, 1968. augusztus 17. Uo.

⁹⁷ The American Embassy in Hungary to the Department of State, 19 January 1968. NARA, RG 59, Records of the Department of State, Central Files 1967–1969, Box 2183.

beszélésen, amelyen a kapcsolatok rendezése volt napirenden, Szilágyi kioktatta a State Department magas rangú küldöttségét, hogy az Egyesült Államok elvesztette Magyarország szimpátiáját. Kijelentette, hogy a magyar nép nem értené meg, ha Budapest lépéseket tenne a kapcsolatok javítására, miközben folytatódik az amerikai bombázás. Amikor a State Department európai ügyekért felelős irodájának vezetője, John Leddy igyekezett meggyőzni őt arról, hogy a kettőnek nincsen köze egymáshoz, Szilágyi kioktatta, hogy „furcsa módon” az Egyesült Államok fő európai szövetségese az NSZK, amely szerinte a kontinens egyetlen militarista országa.⁹⁸ Megjegyzendő azonban, hogy Kádár gazdasági okok miatt ekkor már igyekezett rendezni a magyar–NSZK viszonyt is és csak szovjet nyomásra állt el a diplomáciai kapcsolatok felvételétől.⁹⁹ Vietnammal indokolta a patthelyzetet Zádor Tibor is, aki egyébként a magyar–amerikai kapcsolatok fejlesztésének híve volt. Kijelentette, hogy Vietnam az első számú probléma, és amíg nem áll le a bombázás, nem történhet semmi. Személyes érzelmekről is szó volt: „...mindannyian mérgesek vagyunk. Nem értjük, hogy egy olyan nagyhatalom, mint az Egyesült Államok, miért nem engedheti meg magának, hogy leállítsa a bombázást” – fakadt ki Zádor.¹⁰⁰

A johnsoni hídépítés doktrínája Magyarország esetében sikertelen maradt. Könnyebb volt beszélni róla, mint kivitelezni. Jóindulatú gesztusként a State Department 1967 decemberében a magyar nagykövet és „környezete” számára fel akarta oldani a zárt területekre vonatkozó korlátozást. Ebben azonban az igazságügyminiszter-helyettes „a hátrányos biztonsági következmények”¹⁰¹ miatt nem egyezett bele. A kapcsolatépítés politikájához szükség lett volna a másik fél hozzájárulására is, ami magyar részről hiányzott, holott amerikai megítélés szerint a magyar kormányzatban az ideológia szerepe háttérbe szorult a gyakorlatiasság javára. Megérkezését követően az új nagykövet úgy vélte, hogy Magyarország tekintetében nincsen alternatívája a hídépítésnek, mivel a „rezsim pragmatikus és nyitott a Nyugattal való kapcsolatokra és annak befolyására”. Emellett a reform sikere érdekében szüksége van a szorosabb gazdasági kapcsolatokra is.¹⁰² Ennek ellenére nem hozott áttörést a nagykövetségre sem, és bár magyar részről a nemzetközi helyzetre, konkrétan a vietnami háborúra hivatkoztak a magyar–amerikai kapcsolatok jegelése miatt, jelentős szerepet játszott ebben a rendszer konzerválására irányuló törekvés. Márpedig az amerikai kapcsolatépítést destabilizáló hatásának tartották az ezzel járó kulturális behatolás miatt. A probléma csak az volt, hogy a rendszer fenntartása egyben a kapcsolatépítést is megkövetelte. Ismétlem:

⁹⁸ The American Embassy in Hungary to the Department of State, 27 September 1967. Memorandum of Conversation, Participants: Szilágyi, Házi, Nagy, Kiss, Leddy, Tims, Toon. NARA, RG 59, Records of the Department of State, Central Files 1967–1969, Box 2183.

⁹⁹ Radványi szerint már kiválasztották a tárgyalóküldöttséget az NSZK-val való kapcsolatfelvételre, amikor a Szovjetunió nemet mondott. Memorandum of Conversation, 20 May 1967. Participants: Harriman, Kohler, Radványi. I. m.

¹⁰⁰ The American Embassy in Budapest to the Department of State, 11 October 1967. Conversation with Zádor. I. m.

¹⁰¹ The Deputy Attorney General (Richard K. Kleindienst) to Elliot Richardson, 30 December 1967. NARA, RG 59, Records of the Department of State, Central Files 1967–1969, Box 2183.

¹⁰² The American Embassy in Hungary to the Secretary of State, „Policy Assessment of Hungary”, 6 August 1967. Uo.

a kádári gazdasági reform sikeréhez elengedhetetlen volt az amerikai kapcsolatok normalizálása, mert ezzel járt együtt a nemzetközi tőkepiacokhoz, termékekhez, technológiához való hozzáférés. Ezért próbálkozott a magyar fél a gazdaságra korlátozni a kapcsolatok elmélyítését, de csak erre, később még részletezendő okok miatt, nem volt lehetőség. Majd egy idő múlva elérkezik az a pillanat is, amikor az eladósodási spirál miatt jelentkező hiteléhség arra kényszeríti a rendszer vezetőit, hogy félretéve skrupulusaikat kiegyezzenek az amerikaiakkal a legnagyobb kedvezmény elvének elnyeréséért. Az 1970-es évek végén bekövetkező további nyitás a fennálló rendszer megmentését szolgálta, és – ha a későbbi évtizedekre is előretekintünk – azzal a nem szándékolt következménnyel járt, hogy az 1980-as évek végére pénzügyi csődbe juttatta Magyarországot és egyben az egypártrendszert is.

ELLENTMONDÁSOS VISZONY

A magyar–amerikai kapcsolatok az 1970-es évek közepéig mind a magyar, mind az amerikai vezetés véleménye szerint elmaradtak az Egyesült Államok és a többi szocialista ország viszonyát jellemző szinttől. Hiába történt követséregcseré 1967-ben, a magyar–amerikai kapcsolatok olyan mélypontra maradtak, mint voltak bármikor korábban a hidegháború alatt – mondta Szilágyi külügyminiszter-helyettes az új nagykövetnek.¹⁰³ Hogyan nézett ki a magyar–amerikai viszony 1968-ban? 1975-ből, a helsinki záróokmány aláírásának évéből visszatekintve az akkori amerikai nagykövet, Eugene McAuliffe azt mondta Kádárnak, hogy „a hidegháború legrosszabb kapcsolata volt a mienk”.¹⁰⁴ Magyar részről elismerték, hogy „az összes szocialista ország közül Magyarország folytatja a legeresztettebb politikát az Egyesült Államokkal szemben”.¹⁰⁵ A két ország külképviseletei állandó megfigyelés alatt álltak. Hillenbrand szerint a telefonokat ellenőrizték, lehallgatóberendezéseket helyeztek el a diplomaták lakásaiban, valamint a nagykövetség épületének azokban a részeiben, ahová magyarok is bejuthattak. Egy alkalommal a kéményen át mikrofont eresztettek le Mindszenty lakrészébe. Mivel az amerikaiak szerint a belügyminisztériumból elektronikus úton is lehallgatható volt a nagykövetség, csak az úgynevezett „biztonsági szoba” védelmében mertek félelem nélkül beszélni. Néhány diplomata sohasem tudta megszokni a privát szféra hiányát, őket szolgálati idejük lejártá előtt át kellett helyezni.¹⁰⁶

¹⁰³ The American Embassy to the Department of State, Leddy–Szilágyi Conversation, 1 October 1967. I. m.

¹⁰⁴ A külügyminisztérium V. területi osztályának feljegyzése McAuliffe amerikai nagykövet bemutatkozó látogatásáról Kádár Jánosnál, 1975. december 9. MNL OL, Küm, USA tük, XIX–J–1–j, 27. doboz, 10-003036/7-1975. Uo.

¹⁰⁵ Hillenbrand to the Secretary of State, 10 January 1969. Memorandum of Conversation with Szilágyi. NARA, RG 59, General Records of the Department of State, Central Files 1967–1969, Box 2182.

¹⁰⁶ Hillenbrand, Martin J.: *Frangements of Our Time: Memoirs of a Diplomat*. The University of Georgia Press, Athens, London, 1998. 253.

Nem csak Magyarországgal kapcsolatban jelentkeztek azonban nehézségek: rendőrségi zaklatásra kellett számítaniuk például a Prágában szolgálatot teljesítő amerikai diplomatáknak is.¹⁰⁷ Mindez fordítva is igaz volt: Washingtonban az amerikai titkos-szolgálat is szoros megfigyelés alatt tartotta a magyar diplomatákat. Magyarországra látogató amerikai politikusokat egy-másfél óráig várakoztattak Ferihegyen útlevél- és vámkezelés címén.¹⁰⁸ Egy amerikai diplomata elmondta, hogy az amerikai–magyar kapcsolatok „nem csak a szovjet-, a lengyel-, a román-, de még a bolgár–amerikai viszony mögött is elmaradtak”,¹⁰⁹ sőt még a Magyarországgal rokonszenvező Puhán nagykövet szerint is „a többi szocialista országhoz viszonyítva számos területen a magyar–amerikai viszonyban [volt] a legrosszabb a helyzet”. Csupán Magyarországon maradt érvényben a létszámkorlátozás a diplomáciai képviselőket, a tájékoztatási tevékenység tilalma a külképviseletek számára, az útítvány-bejelentési kötelezettség, a kiutazásnál külön vízumkérelem, a Magyarországra utazó amerikai hivatalos személyek alacsonyabb szintű fogadása, mint a többi szocialista országban, illetve az amerikai nagykövetség magasabb szinten történő fogadási lehetőségének halogtatása.¹¹⁰ Bukarest vagy Varsó példája mutatja, hogy a rossz viszonyt önmagában nem magyarázza a szovjet befolyásoltság. Az is igaz, hogy egyetlen más kelet-közép-európai országra sem nyomta rá a bélyegét a szovjet katonai invázió emléke. Mindazonáltal az okot legalábbis részben a belső viszonyokban kell keresni. Ez pedig a legfelső magyar vezetés részéről az Egyesült Államok külpolitikája és berendezkedése iránt megnyilvánuló ellenszenv lehetett, ami szorosan kötődött a vezetésnek a szovjet érdekek iránti olyan mérvű elkötelezettségéhez, ami például román vagy lengyel részről nem állt fenn. Egy vacsora alkalmával Szilágyi külügyminiszter-helyettes elragadtatta magát és amerikai vendégeinek kijelentette, hogy „minél több amerikai katona hal meg” Vietnámban, „annál jobb”.¹¹¹ Míg Bukarest külpolitikai autonómiája érdekében kereste más nagyhatalmak – az Egyesült Államok és Kína – kegyeit, ilyen igény Budapesten nem merült fel. Kádár számára a szovjet külpolitikai stratégia magától értetődött. Meggyőződése volt – mint már említettük –, hogy „szovjetellenes kommunizmus nincs és nem is lesz sohasem”, valamint hogy „a kommunista világpolitika... sohasem tévesztheti szem elől a világforradalmi végcél”.¹¹² Kádár az Egyesült Államokat tekintette a nemzetközi imperializmus, a szovjetellenesség zászlóvivőjének, amelyet „potenciális ellenségként” tartott számon. Kádár azonban még így is gyakran mérsékelt álláspontot foglalt el a Politikai Bizottságon belül a magyar–amerikai kapcsolatokról folytatott vitákban. Az imperializmus elleni harc és a békés egymás mellett élés mégsem zárta ki egymást. „Vannak országok, amelyeket potenciális ellenségeinknek kell tekintenünk – az Egyesült Államok és más hasonló erők –, bár ellenük harcolunk... mégis lehetségesnek tartjuk (sőt helyesnek

és szükségesnek is) a normális államközi kapcsolatokat, valamint a békés egymás mellett élest... A szocializmus végső győzelméhez nem szükséges a háború.”¹¹³

A magyar–amerikai kapcsolatok fejlődése, legalábbis az 1970-es évek végéig, bevallottan alárendelődött a *mindenkori szovjet–amerikai viszony*nak, és ahhoz, hogy ez a mechanizmus működjék, feltétlenül szükség volt a magyar vezetés önkéntes hűségére. Amikor a vélt vagy valós szovjet érdek úgy kívánta, a magyar–amerikai viszony stagnált vagy látványosan romlott, a „détente” kibontakozásával pedig javult. Kádár szavaival: „Az Amerikai Egyesült Államokról mint az imperializmus vezető hatalmáról szólva [Leonyid Iljics Brezsnyevnek] kifejtettük, hogy a magyar–USA tárgyalásokat mi a szovjet–amerikai tárgyalásokhoz kívánjuk igazítani... vagyoni jogi tárgyalásainkat is ebben a szellemben folytatjuk.” Magyarország ezt az összefüggést nyíltan az amerikaiak tudtára is adta. Péter János felhívta Richard Pedersen amerikai nagykövet figyelmét arra, hogy a kétoldalú „normalizálódás folyamatának beindulásához előbb a Szovjetunió és az Egyesült Államok viszonylatában kellett lényeges javulásnak bekövetkeznie”.¹¹⁴ Többször előfordult azonban, hogy szovjet részről „jövőhagyták” a magyar–amerikai viszony javítását, de a magyar vezetés mégsem élt a lehetőséggel. Ez is a belső tényezőkre irányítja a figyelmet. És nemcsak a vezetés eszmei elkötelezettségére, hanem arra is, hogy a magyar kormányzat nem foglaltak el egységes álláspontot, és ebben az időszakban még inkább a fennálló helyzet fenntartásában érdekelt belügyminisztérium szava volt döntő. A magyar vezetés aggodalommal figyelte Washingtonnak a szocialista tömb megosztására irányuló törekvéseit, vagy legalábbis azt, amit annak véltek. Kádár megértéssel hallgatta, amikor Brezsnyev az amerikai vezetésnek a szocialista országok „románosítására” irányuló politikáját kárhóztatta. A tömbfegyelem amerikai viszonylatban is szigorúan érvényesült. Amikor például Hillenbrand nagykövet igyekezett megértést tanúsítani az 1968-as csehszlovákiai reform leverésében történt magyar részvétel miatt, mondván, hogy a bevonulás a State Department megítélése szerint bizonyára Kádár ellenére volt – és ebben volt is némi igazság –, Bartha János külügyminisztériumi főosztályvezető, akit egyébként a State Department illetékesei Amerika-barátnak tartottak, kijózanította az amerikai diplomatát: Budapest véleménye tökéletesen megegyezik Moszkváéval, és nem nyomásra cselekedett, amikor részt vett a „prágai tavasz” eltiprásában. Bartha csak arckifejezésével adta a nagykövet tudtára a csehszlovákiai bevonulással kapcsolatos nemtetszését. A csehszlovák bevonulásban való magyar részvételből messzemenő következtetéseket lehetett levonni, a budapesti amerikai nagykövetség egyenesen úgy vélte, hogy az ugyanakkora mérföldkő az ország jövőjére nézve, mint 1956 volt, hiszen Magyarország koncepciója saját kilátásairól és jelentőségéről „eljelentéktelenedett”, reménye a nyugati nyitás sikerére rövid távon sokat romlott.¹¹⁵

¹⁰⁷ Faure, Justine: *L'Ami Américain*. I. m. 383.

¹⁰⁸ Vacsora Puhannal, 1969. augusztus 14. MNL OL, Küm, USA tük, XIX-J-1-j, 1-00361/31-1969.

¹⁰⁹ Randé Jenő beszélgetése Philip Arnoldnal, a State Department magyar referatúrájának kulturális előadójával, 1969. január 16. MNL OL, Küm, USA tük, XIX-J-1-j, 10. doboz, 1-00361/1-1969.

¹¹⁰ A külügyminisztérium feljegyzése, részvétel a Puhán által adott vacsorán, 1971. április 2. MNL OL, Küm, USA tük, XIX-J-1-j, 17. doboz, 4-14/00399/2/1971.

¹¹¹ The American Embassy in Hungary to the Department of State, 27 September 1967. I. m.

¹¹² Idézi Földes: *Kötélhúzás felsőfokon*. I. m. 106.

¹¹³ Nagykövetségi konferencia, 1967. MNL OL, M-KS 288. f., 32. cs., 22. ő. e.

¹¹⁴ A külügyminisztérium V. területi főosztályának feljegyzése Pedersen amerikai nagykövet Péter Jánosnál tett látogatásáról, 1973. szeptember 4. MNL OL, Küm, USA tük, XIX-J-1-j, 17. doboz, 116-002985/2-1973.

¹¹⁵ The American Embassy to the Department of State, 27 August 1968. NARA, RG 59, Records of the Department of State, Subject Numeric Files 1967–1969, Box 2180; The American Embassy to the Department of State, The Hungarian Scene After the Czechoslovak Invasion, 18 September 1968. Uo.

Bár a magyar felső vezetés Amerika-képe nem volt kedvező, az 1960-as években javult a hivatalos Magyarország amerikai megítélése. Kádár nem tudta és nem akarta megváltoztatni rendszerének alapvetéseit, a reformokat pragmatikusan, bármikor visszavonható szükségszerűségként fogadta el. Az amerikaiak Kádárt, talán leegyszerűsítően, ravasz kapitánynak látták, aki biztonságosan lavíroz hajójával a viharos tengeren. Hillenbrand azt várta, hogy megszállottakkal lesz dolga, de rájött, hogy sokkal inkább pragmatikusokkal, a hatalmi harcok mestereivel, semmint tüzes ideológusokkal kell tárgyalnia. Fockot magabiztosnak és nyugodtnak találta, tárgyalópartnerei szerint jól felkészültek, mesterkéltan udvariasak voltak.¹¹⁶ Amerikában egyre kedvezőbb kép alakult ki azokról a tisztviselőkről is, akikkel közvetlen kapcsolatba kerültek a tárgyalások folyamán. Szurdi Miklós belkereskedelmi miniszter aktív, jól képzett kádernek tetszett, aki barátián viseltetik az Egyesült Államok iránt. Péter János „agyafúrt arisztokrata volt”, aki bár „eladta lelkét a kommunistáknak”, még mindig úgy nézett ki, mint egy európai külügyminiszter. Szilágyiról feltűnt, hogy szereti az angol öltönyöket és az olasz művészetet, a sztálinistának és Amerika-ellenesnek vélt Puját intelligensnek tartották. Megjelent a politikusok egy új nemzedéke is, közülük Vályi Péter kellemes meglepetést okozott megnyerő személyiségével.¹¹⁷ Nyers Rezső „lenyűgöző”, humoros, közvetlen és őszinte ember benyomását keltette, aki jól kommunikál.¹¹⁸

Hillenbrand úgy vélte, Magyarországnak „alapvetően gyenge és bizonytalan”,¹¹⁹ ugyanakkor pragmatikus vezetése van, amelyet földrajzi helyzete és a gazdasági szükségsszerűség egyre közelebbre hoz a Nyugathoz. Kádár gazdasági előnyöket várt az Egyesült Államoktól, valamint az e viszony rendezéséből származó tekintélyt és biztonságot.¹²⁰ Ezzel együtt az amerikaiak szerint Magyarország „feltűnően” függött Moszkvától,¹²¹ a csehszlovák megszállás pedig különösképpen rávilágított a magyar külpolitika „csatlós jellegére”.¹²² Hillenbrand mégis fontos szerepet szánt Magyarországnak az amerikai külpolitikában, mert szerinte „földrajzi kulcshelyzetben van a szovjet szférában”, közel áll a nyugati világhoz, és tragikus szerep jutott neki az 1956-os forradalomban. Emellett az országot „kulturális affinitása” és a kivándorlás révén hagyományosan szoros szálak fűzték az Egyesült Államokhoz.¹²³ Hillenbrand véleménye

¹¹⁶ The American Embassy in Hungary to the Department of State, 8 January 1968. NARA, RG 59, Records of the Department of State, Central Files 1967–1969, Box 2181.

¹¹⁷ The Embassy in Budapest to the Department of State, 17 August 1970. NARA, RG 59, Records of the Department of State, Central Files 1970–1973, Box 2183, Personal Impressions, 24 October 1967. Uo. Box 2182., Conversation with Pujá, 19 July 1968. Uo., Conversation with Vályi, 19 April 1968. Uo.

¹¹⁸ The American Embassy in Hungary to the Department of State (Meehan), Conversation with Nyers, 25 May 1969. Uo. Box 2183.

¹¹⁹ The American Embassy in Budapest to the Department of State, Policy Assessment of Hungary, 6 August 1967. NARA, RG 59, General Records of the Department of State, Central Files 1967–1969, Box 2183.

¹²⁰ The American Embassy to the Department of State, Policy Assessment of Hungary, 24 January 1968. Uo.

¹²¹ The American Embassy to the Department of State, Policy Assessment of Hungary, 16 February 1967. Uo.

¹²² The American Ambassador to the Secretary of State, 27 August 1968. I. m.

¹²³ Policy Assessment of Hungary, 24 January 1968. I. m.

nye szerint, bár a hivatalos körök nem sok lelkesedést mutatnak az amerikai reláció iránt, az egyszerű emberek körében az Egyesült Államok a propaganda ellenére is népszerű.¹²⁴ Figyelték arra is, hogy a magyar társadalmat széles körű érdektelenség és szkepticizmus, esetenként még a rendszerrel szembeni passzív ellenállás is jellemzi.¹²⁵ A magyar diákság legfeltűnőbb jellegzetességének pedig azt tartották, hogy teljes érdektelenséget mutat a hazai és nemzetközi események iránt és reményét veszítette egy jobb jövőt illetően.¹²⁶

Az amerikai elemzőknek időnként azzal is szembesülni kellett, hogy egyesek szkepszissel figyelték Magyarországon az amerikai belpolitikai életet. A *Magyar Nemzet* például kétségbe vonta az 1963-as Kennedy-gyilkosságot vizsgáló Warren-bizottság jelentését, amely szerint az orvlövész magányosan cselekedett. Amikor a nagykövetség részéről rákérdeztek, hogy ezt mi indokolta, a lap főszerkesztője, Pethő Tibor kifejtette, hogy szerinte a „texasi olajmilliomosoknak saját jobboldali politikájuk van”, és ilyen irányú gyanakvását egy Marlon Brando főszereplésével készített film is alátámasztotta. Erre a nagykövetség felszólította Pethőt, pályázzon meg egy Amerikába szóló Ford-ösztöndíjat.¹²⁷ A főszerkesztő egyébként sürgette a magyar–amerikai kulturális kapcsolatok elmélyítését, mint mondta, még csak meg sem kell hirdetni egy ilyen eseményt, az emberek úgyis tudnák, hol rendezik meg. Vagyis a hídépítés létjogosultsága nem lehetett kérdéses, a probléma az volt, hogy a fennálló nemzetközi politikai helyzetben miként kezdjenek hozzá. Az eredmények meglehetősen ellentmondásosak voltak. Egy példa erre: 1969-ben az úgynevezett Nagyfa-galeri tagjai összegyűltek, hogy megemlékezzenek a Rolling Stones elhunyt gitárosáról, Brian Jonesról, akit az amerikai hippimozgalom egy képviselőjének tartottak. Útközben az *Erika* című SS-indulót énekelték, amit egy amerikai háborús filmből tanultak. Néhányan a bandatagok közül karlendítéssel üdvözölték egymást, s remélték, hogy Nyugat-Németország nemsokára megtámadja a Szovjetuniót, hogy Magyarország olyanná válhasson, mint Amerika.¹²⁸

A nyitás a magyar vezetésnek is érdeke volt, mert az Egyesült Államokban élő Magyarország-kép erőteljes korrigálásra szorult. Hiába tűnt fel a „baráti országok” diplomatai számára, hogy a *The New York Times* „sorozatosan pozitívan ír” Magyarországról,¹²⁹ az Egyesült Államok vámigazgatásának Budapestre látogató vezetője megvallootta, „elmaradott, csak mezőgazdasági termeléssel foglalkozó országnak tudta és hitte Magyarországot. Információi szerint – melyek valótlannak bizonyultak – hazánkban nyomor és éhség uralkodik, a templomok be vannak zárva.”¹³⁰ Glant Tibor két újság-

¹²⁴ The American Embassy to the Department of State, 25 November 1969. NARA, RG 59, Records of the Department of State, Subject Numeric Files 1967–1969, Box 2180.

¹²⁵ The American Embassy to the Department of State, 8 January 1968. I. m.

¹²⁶ The American Embassy to the Department of State, 20 December 1968. Uo. Box 2181.

¹²⁷ The American Embassy in Hungary to the Department of State, „Discussion with Magyar Nemzet Editor”, 2 January 1967. NARA, RG 59, Records of the Department of State, Subject Numeric Files, 1967–1969, Box 2180.

¹²⁸ Horváth, Sándor: *Hooligans, Spivs and Gangs*. I. m. 217.

¹²⁹ Rejteltávirat, Csatorday Károly jelentése a külügyminisztériumnak, 1969. november 25.

¹³⁰ Szalai János, a Vám- és Pénzügyőrség Országos Parancsnokának jelentése Faluvégi Lajos pénzügyminiszternek V. Acree-vel, az USA pénzügyigazgatójával folytatott megbeszéléséről, 1976. szeptember 30. MNL OL, Küm, USA tük, XIX-J-1-j, 20. doboz, 527-003843/1-1976.

író, Max Frenkel és David Binder nevéhez köti a *The New York Times* pozitív fordulatát Magyarország megítélésében. Utóbbi 1964-ben megjelent hétoldalas cikkében Kádár felemelkedését sikertörténetként mutatta be.¹³¹ A magyar viszonylatban kirakatvárosnak számító Budapestnél azonban az amerikai követség egy diplomatája szerint az erdélyi magyar városok, például Kolozsvár és Marosvásárhely is tisztábbak és rendezettebbek, az ottani magyar templomok jobb állapotban voltak, mint a magyarországiak. Frances Meehan az erdélyi magyarokat legalább olyan jól öltözöttnek látta, mint a budapestieket, és az volt a benyomása, hogy jobb a kedélyállapotuk is, mint azoknak, akiket a magyar fővárosban megfigyelt.¹³²

Egyéves magyarországi tartózkodása után Hillenbrand nagykövet kísérletet tett, hogy feljebbvalói számára érthetővé tegye a magyarok mentalitását, tehát végső fokon azt, hogy „mit lehet várni tőlük”. Szolgálati ideje egybeesett a gazdasági reform első évével, így a nagykövet ennek kilátásaival is számot vetett. Észrevette, hogy a csehszlovákiai beavatkozás fényében a magyaroknak nem lehet sok illúziója, a Szovjetuniótól való függetlenség látszata „hamisnak bizonyult”. Azonban nemcsak külső okokban kereste a „magyar balsors” nyitját, hanem az életerő, a jobb jövőbe vetett hit elvesztésében a forradalom bukása után, amely a tetterő hiányában mutatkozott meg számára: A nagykövet jóval később készített emlékiratában elismerte, hogy a Nyugat túlbecsülte a kommunista gazdaság lehetőségeit, de abban bízott, hogy a reform beindíthatja az ország stagnáló gazdaságát. Úgy vélte, a marxista–leninista állam klasszikus jellemzői jelen vannak Magyarországon, így például a nagyméretű titkosrendőri szervezet, de a magyarok „egyedi jellegzetességekkel ruházták fel rendszerüket”.¹³³ Hillenbrand utóda, a Jászi-tanítvány Alfred Puhán 1969-ben már kijelentette, hogy Románia mellett Magyarország az egyetlen szovjet szövetséges, ahová Nixon elnök látogatása szóba jöhet, bár a valóságban az egyetlen másik ország, ahol erre sor került, az a bel- és külpolitikai szempontból is fontos Lengyelország volt. 1971-ben pedig úgy értékelte Puhán, hogy „a belpolitikai helyzet teljesen kiegyensúlyozott, a gazdasági helyzet kifejezetten jó, és az egész ország politikai légköre igen kedvezőnek mondható”.¹³⁴ Ez azonban már a következő fejezet témáját érinti.

VII. Az enyhülés korszaka, 1968–1971

¹³² Amerikai szállodai szakemberek csoportja a Népstadionban, 1968

¹³¹ Glant Tibor: *Emlékezzünk Magyarországra 1956. Tanulmányok a magyar forradalom és szabadságharc amerikai emlékezetéről*. Kiss József Könyvkiadó, Bp., 2008. 51.

¹³² The American Embassy in Hungary (Meehan) to the Department of State, 14 May 1969. NARA, RG 59, Records of the Department of State, Subject Numeric Files 1967–1969, Box 2180.

¹³³ The Ambassador in Budapest to the Secretary of State, 28 October 1968. Uo.

¹³⁴ Alfred Puhán amerikai nagykövet beszélgetése Bartha János főosztályvezetővel, 1971. február 1. MNL OL, Küm, USA tük, XIX-J-1-j, 17. doboz, 14-14/00399/1971.

Nehéz lenne vitatkozni Geraint Hughes történész azon megállapításával, hogy „az 1960-as évektől Anglia és Amerika érdeke az volt, hogy megőrizték a fennálló európai rendet”.¹ Richard Nixon közismert volt antikommunizmusáról, de elnökként vitathatatlanul pragmatistaként viselkedett. Henry Kissingerrel közösen újraalkotta az USA hidegháborús politikáját és Európa megosztottságát megváltoztathatatlan tényként kezelte. A stabilitás fontosabb volt, mint a nemzeti függetlenség. Nixon és Kissinger újra felvette a kapcsolatot Kínával és hosszú távú, bár – mint később kiderült – elhibázott megállapodást kötött a Szovjetunióval a stratégiai nukleáris fegyverarzenálról a „kölcsonösen biztosított pusztulás” elve alapján. Eszerint mindkét nagyhatalom lemondott lakosságának atomtámadás elleni védelméről, vagyis nukleáris támadás esetén óhatatlanul elpusztult volna. Ennek tudatában egyik félnek sem volt érdeke támadást indítani. Stephan Kieninger történész meglátása szerint azonban a kialakult helyzet elfogadása az első lépés volt annak megváltoztatására.² Pontosan soha nem határozták meg, hogy az USA mire törekszik Kelet-Európában. A politikusok szándékai homályosak voltak és semmi nem utal arra, hogy valaha is foglalkoztak volna a többpártrendszer és a függetlenség helyreállításával.

A hídépítés politikája, a békés együttműködés a kommunista blokk országaival, a kulturális és kereskedelmi kapcsolatok kiépítése az 1960-as évek végén még nem kristályosodott ki az USA politikájában. A megvalósítást elméleti viták, tárcaközi konfliktusok, hatalmi harcok nehezítették és az a tény, hogy a beteljesítés csekély haszonnal kecsegtette az Egyesült Államokat. A biztonsági megfontolások változatlanul akadályozták a nyitást, és lehetetlenné tették a gyors és lényegi változást. Ha a hídépítés stratégiája már a kezdettől fogva nemcsak politikai kampány, hanem tényleges politikai irányvonal lett volna, talán hamarabb bekövetkezett volna a kelet-közép-európai átalakulás.

SZOVJET BEAVATKOZÁS CSEHSZLOVÁKIÁBAN

A csatlós államok státusa nem jelentett valódi akadályt az enyhülés előtt. Csehszlovákia 1968-as megszállását lényegében figyelmen kívül hagyták, bár akadtak, akik tartottak attól, hogy a válság nem szándékolt összecsapáshoz vezet a Szovjetunió és a NATO között. Ezúttal Amerika ügyelt arra, hogy semmilyen módon ne bátorítsa a lázadókat fegyveres küzdelemre, azonban türelmének is volt határa: figyelmeztették a szovjeteket, hogy beláthatatlan következményei lehetnek, ha Romániában is beavatkoznak.

¹ Hughes, Geraint: *Harold Wilson's Cold War*. I. m. 160–161.

² Kieninger, Stephan: Transformation Versus Status Quo: The Survival of the Transformation Strategy During the Nixon Years. In: Villaume, Poul-Westad, Odd Arne (eds.): *Perforating the Iron Curtain: European Détente, Transatlantic Relations, and the Cold War, 1965–1985*. University of Copenhagen, Museum Tusculanum Press, Copenhagen, 2010. 101–122: 104.

A Nixon-kormány az olyan változások fontosságát hangsúlyozta, melyek nem vezetnek szovjet katonai erőszak alkalmazásához és leszögezte, hogy a kelet-európaiakkal fenntartott kapcsolatokkal nem akarja befolyásolni azok viszonyát a Szovjetunióhoz. A fennálló status quo nem volt kedvezőtlen az Egyesült Államok számára, így a kelet-európai felszabadulás egyetlen esélye a *Szovjetunióban bekövetkező változás* maradt. Nixon személyesen akarta felügyelni a szovjet blokk és Amerika viszonyának legapróbb módosulásait, fejleményeit is. Az elnök és nemzetbiztonsági tanácsadója mindent megtett azért, hogy háttérbe szorítsa a külügyminisztérium érdekeit, ám ez csak részben sikerült, mert a State Department gyakran a Fehér Ház jóváhagyása nélkül, önállóan hozott döntéseket.

Moszkva számára az enyhülés kelet-európai „birtokainak” konszolidációját jelentette, a szovjet világpolitikai helyzet megszilárdítását és kiszélesítését, egyben az amerikai befolyás gyengítését hozta és elkerülhetővé tette, hogy Kínával és az Egyesült Államokkal egyszerre kerüljön szembe. A szovjet gazdaság nehézségekkel küszködött, és az enyhülés lehetőséget teremtett, hogy kissé csökkenjen a fegyverkezési verseny rá nehezedő nyomása.³

A szerény magyar reformokat két oldalról is veszély fenyegette. Egyfelől a moszkoviták számára a változás a kapitalizmus álcázott bevezetéseként hatott. A másik veszély pénzügyi jellegű volt: mivel a reformerek által tervezett modernizáláshoz hitelt kellett szerezni, egyre több engedményre kényszerült a kormányzat az ország működéséhez szükséges anyagi források biztosítása érdekében. Magyarország – mint már szó volt róla – jelentős részben az amerikai pénzügyi piacról szerzett tőkét, ennek eredményeként gyorsabbá vált az amerikai kultúra és propaganda behatolása, habár – paradox módon – a politikai kapcsolatok hűvösek, a kétoldalú kereskedelmi kapcsolatok súlytalanok maradtak.

Csehszlovákia 1968-as megszállását követően amerikai megfigyelők hivatalos szinten „megdöbbenést, elkeseredettséget és határozatlanságot tapasztaltak”, mivel nézetük szerint „Magyarország önmeghatározása, mint elfogadható középút Kelet és Nyugat között, érvényét veszítette”.⁴ Röviddel a bevonulást követően az SZKP vezetői megfogalmazták az úgynevezett „korlátozott szuverenitás” elvét, amely felruházta a Szovjetuniót azzal a joggal, hogy szükség esetén helyreállítsa a rendet a vasfüggöny mögött. Csehszlovákia megszállása után London és Washington minden kulturális, tudományos és kereskedelmi jellegű látogatást lemondott a szovjetekkel és a katonai akció más résztvevőivel, de ez volt minden következmény. A britek kereskedelmi szerződést akartak kötni Moszkvával, a munkáspárti kormány meg akart szabadulni minden korlátozástól a kelet–nyugati kereskedelemben és Franciaországgal együtt például számítógépeket kívántak eladni Kelet-Európának, ám ezt Washington megakadályozta. Jellemző, hogy Harold Wilson brit kormányfő azon töprengett, hogy küldjön-e karácsonyi üdvözlést a szovjet vezetésnek.⁵

³ Haslam, Jonathan: *Russia's Cold War*. I. m. 214–215., 240.

⁴ The Hungarian Scene After the „Czechoslovak Invasion”, 18 September 1968. I. m.

⁵ Hughes, Geraint: *Harold Wilson's Cold War*. I. m. 160–161.

Előzőleg Washington, valamint a többi NATO-tagállam is arra törekedett, hogy ne tegyen semmit, ami kikényszeríthetné Csehszlovákia szovjet megszállását. Az alternatívát, hogy a Nyugat részesítse erőteljes figyelmeztetésben Moszkvát, vagyis szabjanak nagyobb árat a szovjet intervenciónak, hogy ne ismétlődhessek meg az 1948-as prágai szovjet puccs vagy az 1956-os magyarországi beavatkozás, elvetették. Bár a megbékítés politikája 1956-ban kudarcot vallott, ez állt összhangban az enyhüléssel, ami a kollektív védelemmel együtt pedig 1967 óta a NATO politikáját képezte.⁶ Egy francia diplomata jól érzékelte az amerikai dilemmát: annak örültek volna, ha nem kell az enyhülés és egy szovjet beavatkozás között választani. Johnson elnök abban bízott, hogy az enyhülés légkörét a szovjetek nem merik majd megzavarni egy katonai beavatkozással.⁷ Nem számoltak azzal, hogy amennyiben a kelet-európai ütközőzónában érvényesülő szovjet teljhatalomról volt szó, Moszkva mindig vállalta a Nyugattal történő szakítás veszélyét.

Akárcsak harminc évvel korábban Münchenben, nem az érdektelenség volt a kulcspont, bár ez a tényező sem elhanyagolható, hanem az, hogy a kontinens stabilizálásába belefért, sőt akár elősegíteni látszott az, hogy egy nagyhatalom hegemoniát gyakorol a kelet-közép-európai térségben. Egyrészt levonták 1956 tanulságát, hogy Moszkva provokálása veszélybe sodorja a helyi lakosságot, hiszen a Nyugat a szovjet nukleáris elrettentés árnyékában semmit sem tehet önmaga veszélyeztetése nélkül. Másrészt 1956-tal ellentétben 1968-ban már egyáltalán nem volt cél a kelet-európai országok kiszakítása a szovjet érdekszférából. Feltehetőleg már azt sem fogadták volna szívesen, ha valamelyikük önerőből kiszabadul onnan. Pompidou francia miniszterelnök kifejezetten attól tartott, hogy a németek keleti politikája destabilizálhatja Kelet-Közép-Európát és ezzel az egész kontinenst is, ha forradalomra ösztönzi a szatellitállamok lakosságát. A megszállást követően Michel Debré francia külügyminiszter „kis közlekedési baleset”-nek hívta az inváziót az enyhüléshez vezető úton. A Foreign Office úgy értékelte, hogy nem sok sikerrel járt az a brit politika, amely 1964 óta igyekezett működőképes viszonyt kialakítani a szovjetekkel. Végül Wilson sajnálatát fejezte ki a moszkvai vezetésnek, amiért a csehszlovák események miatt megtorpant a két állam közeledése és felajánlotta, hogy elutazik a szovjet fővárosba a közös problémák megvitatására.⁸

Nemcsak arról volt szó, hogy az enyhülés megmentése érdekében az amerikai vezetés nem kívánta kiélezni viszonyát Moszkvával, hanem arról is, hogy a vietnami rendezéshez szükség volt a szovjetek együttműködésére: Washington el akarta érni, hogy Moszkva vesse latba befolyását Hanoiban, vagy legalábbis ne tegyen olyasmit, ami hátráltatja a megegyezést.

Az 1956-os és az 1968-as amerikai politika hasonlított abból a szempontból, hogy Washingtonban nem vették észre, hogy elindult egy liberalizálási folyamat, és Alexander Dubček hatalomátvételét palotaforradalomnak tekintették, tehát lebecsülték, akár-

⁶ A Nyugat politikájáról lásd Sipos Péter: Az Egyesült Államok, a NATO és az 1968-as szovjet intervenció. *Történelmi Szemle*, 50. 2008. 3. 383–406.

⁷ Faure, Justine: *L'Ami Américain*. I. m. 408.

⁸ Hughes, Geraint: *Harold Wilson's Cold War*. I. m. 152–158.

csak annak idején Nagy Imrét. Ennek egyrészt az volt az oka, hogy az amerikai diplomácia elszigetelten élt a csehszlovák társadalomtól, másrészt az, hogy Prága ebben az időben került a kapcsolatok javítását az Egyesült Államokkal, harmadrészt pedig Csehszlovákiában nem mutatkoztak jelei az elégedetlenségnek.⁹ A pozitív oldalon elmondható, hogy az 1956-os forradalom gátlástalan propagandájának keserű tanulsága miatt a Szabad Európa Rádió adásait szorososan ellenőrizték, hogy elkerüljék a provokációt, és a rádió a State Department utasítása alapján az események tárgyyszerű leírására szorítkozott.¹⁰ A Varsói Szerződés katonai akciója után Dean Rusk külügyminiszter figyelmeztette az Amerikai Információs Hivatal vezetőjét: „El kell kerülnünk azt a hibát, amit Magyarországon elkövettünk, ahol nem szándékosan azzal bátorítottuk a támadás áldozatait, hogy a megmentésükre igyekszünk.” Ezért arra utasította az Információs Hivatalt, hogy csak a kellően ellenőrzött híreket továbbítsa hihetően és tárgyyszerűen.

Végso soron annak, hogy a szovjetek elnyomták a prágai tavaszt – amely a kommunista rendszer reformját és a nagyobb külpolitikai önállóságot tűzte ki céljául –, nem lett következménye a kelet–nyugati közeledésre nézve. Van, aki úgy látja, hogy a történetek tették világossá az USA politikusai számára, hogy az európai helyzet tartósan fennmarad, ám a State Department már korábban is a status quo mellett érvelt. A beavatkozás azt is nyilvánvalóvá tette, hogy a szovjetek még mindig *fontosnak és védendőnek tartják az ütközőzónát*. Moszkvában úgy látták, hogy ebben az esetben a szocializmus léte forog kockán. Andrej Grecko marsall, szovjet honvédelmi miniszter leszögezte, hogy a beavatkozást akkor is végre kell hajtani, ha „harmadik világháborúhoz vezet”. A szovjetek annak ellenére meghozták a döntést, hogy az veszélybe sodorta az atomsorompó-egyezményt és a stratégiai fegyverzetcsökkentést. Elképzelhető, hogy a beavatkozás végso soron hozzájárult az enyhüléshez, mert rákényszerítette az NSZK-t, hogy elfogadja a kettéosztást és elindítsa a „keleti politika” néven ismert német diplomáciai offenzívát. Bonn és a nyugati világ egésze 1968-ban döbbsent rá, hogy az enyhülés érdekében el kell fogadni a kontinens kettészakadását.¹¹ Francia részről ugyan elítélték a történeteket, de ezzel párhuzamosan kifejtették, hogy Párizs legfőbb érdeke az enyhülés. A Foreign Office arra számított, hogy Moszkva eltúri majd a kelet-európai szatellitállamok lassú liberalizálódását. Úgy vélte, hogy egy magyarországihoz hasonló „felfordulás” nem áll Nagy-Britannia érdekében, mert az véget vetne az enyhülés alapjául szolgáló békés egymás mellett élésnek, ráadásul semmit sem lehet tenni a térség liberálisai érdekében. A beavatkozás után London kellemetlen helyzetbe került, mert az ENSZ-ben ugyan el kellett ítélnie Moszkvát, de ezt úgy akarta megtenni, hogy ne tűnjön túlzottan ellenségesnek. Ha választani kellett a nemzeti önrendelkezés és a kontinentális erőegyensúly között, London óhatatlanul az utóbbit választotta.¹² Francia és amerikai részről is szinte ugyanazt hangsúlyozták, pedig ők ritkán értettek egyet a nemzetközi politikában. Nicholas Katzenbach amerikai külügyi

államtitkár úgy vélte, „nem sokat tehetünk a szovjetek elrettentésére”, míg a franciák szerint „a Nyugat nem tehet semmit, hogy beavatkozzék a szovjet–cseh vitába anélkül, hogy ne ártana a csehszlovák liberálisoknak”.¹³ Washington kereskedelmi könnyítéseket, a legnagyobb kedvezmény elvét, Csehszlovákia IMF-tagságát és az Egyesült Államokba került csehszlovák arany kérdésének rendezését mérlegelte a demokratikus átalakulás elősegítése érdekében. Akárcsak 1956 kapcsán, joggal merül fel a kérdés, hogy Washington, ha már nem tehetett semmit a csehszlovák reformok megmentése érdekében, miért nem próbált meg politikai árat szabni a szovjet beavatkozás eltűréséért. Megállapítható azonban, hogy az Egyesült Államok ez esetben nem volt nyelő diplomáciai helyzetben. Szóba került, hogy megfenyegetik Moszkvát, a törvényhozás például nem erősíti meg az atomsorompó-egyezményt, illetve elhalasztják a stratégiai fegyverek csökkentésére irányuló tárgyalásokat. Az ellenérv az volt, hogy ezeknek az egyezményeknek a megkötése elsősorban az Egyesült Államok érdeke és nem a Szovjetunióé.

Brezsnyev megállapította, hogy a csehszlovákiai katonai beavatkozás a párbeszéd új korszakát nyitotta meg a szovjet–amerikai kapcsolatokban. Szerinte ez annak volt köszönhető, hogy az amerikaiak felismerték, az Egyesült Államok nem képes a fennálló helyzet megváltoztatására és kénytelen elismerni a Szovjetunió képességeit és befolyását.¹⁴

Washingtonban riadalmat okozott, hogy a Szovjetunió esetleg beavatkozik a Balkánon, Jugoszláviában vagy Romániában. Bár a jelek szerint ez nem állt a szovjet vezetés szándékában, mindenesetre a román diplomácia igyekezett elhíttetni Washingtonnal, hogy fennáll ez a veszély. A szovjet inváziót követően a State Department részéről felmerült, hogy amennyiben Románia megszállására is sor kerül, az Egyesült Államok készüljön fel arra, hogy „Tito kérésére katonai segítséget nyújtson Jugoszláviának”.¹⁵ Ez egyben megerősíti, hogy a balkáni országok fontossági sorrendjében Jugoszlávia ekkor még megelőzte Romániát. A kelet-közép-európai térség legfontosabb országának azonban továbbra is *Ausztria* számított az amerikai külpolitika számára. Charles Bohlen moszkvai nagykövet egyik feljegyzése szerint ugyanis egy Ausztria ellen végrehajtott szovjet hadmozdulat „minden bizonnal elindítaná a harmadik világháborút”.¹⁶ Ilyen súlyos következményt egyetlen kelet-európai országra nézve sem helyeztek kilátásba. Mindazonáltal az amerikai külügyminiszter, Dean Rusk, aki szovjet csapatmozgásról értesült a román határon, arra figyelmeztette Dobrynin szovjet nagykövetet, hogy Románia megszállása „beláthatatlan következmé-

¹³ The Secretary of State to CINCPAC, 19 July 1968. NARA, RG 59, General Records of the Department of State, Records of Ambassador Charles Bohlen 1942–1971, Box 37., Memorandum by Bohlen to Under Secretary of State Rostow, Meeting with the French Ambassador, 23 July 1968. Uo.

¹⁴ Jegyzőkönyv az MSZMP KB Politikai Bizottságának üléséről, 1969. február 15. MNL OL, M–KS 288. f., 5. cs., 484. ó. e.

¹⁵ The Assistant Secretary of State for European Affairs (Leddy) to the Secretary of State, 24 August 1968. NARA, RG 59, General Records of the Department of State, Records of Ambassador Charles Bohlen 1942–1971, Box 37.

¹⁶ Memorandum by Bohlen to the Secretary of State, Possible Soviet Attack on Austria, 23 September 1968. Uo.

⁹ Faure, Justine: *L'Ami Américain*. I. m. 392–395.

¹⁰ Uo. 401.

¹¹ Haslam, Jonathan: *Russia's Cold War*. I. m. 248–251.

¹² Hughes, Geraint: *British Policy Towards Eastern Europe and the Impact of the Prague Spring*. I. m. 124–135.

nyekkel járna a világpolitikára”. Hozzátette: „Hangsúlyozni akarom a helyzet súlyosságát. Mélységesen aggódunk. Remélem, a nagykövet nem érti félre visszafogott modorom... A lehető legerősebb formában kívánom kifejezésre juttatni azt az elvárást, hogy a Szovjetunió ne fontolgassa katonai erő alkalmazását egyetlen további kelet-európai ország ellen sem.” Rusk végül kijelentette, hogy „az elnök véleménye szerint a Csehszlovákia ellen végrehajtott akció nagy hiba volt a Szovjetunió részéről... és ha ismét sor kerülne hasonlóra, nagy tragédia lenne. Az amerikai nép nagyon mérges (*pretty mad*) a csehszlovák ügy miatt.”¹⁷ Bár Rusk nem helyezett kilátásba konkrét ellenlépést, megfogalmazása sokkal erőteljesebb figyelmeztetés volt a Szovjetunió számára, mint ami Csehszlovákia megtámadása kapcsán bárki részéről elhangzott. Felmerült annak a veszélye is, hogy összecsapások törnek ki, melyek átsapnak az NSZK területére. Ezért az amerikaiak biztosítani akarták, hogy a nyugatnémet katonai erőket eltávolítsák a csehszlovák határ közeléből és azt, hogy semmilyen provokatív lépésre ne kerüljön sor az NSZK-ban.¹⁸

KÍNA MINT „ELLENSÚLY”

1968-ban a hídépítés politikáját meghirdető Lyndon B. Johnson az akkor már nyilvánvalóvá vált vietnami kudarc miatt bejelentette, hogy nem indul az elnökségért. Utódja a republikánus Richard Nixon lett. Míg Johnson a vietnami háború mellett társadalomátalakítási programot is hirdetett, melynek nagyra törő terveit éppen a háború miatt kellett feladnia, Nixon számára a *külpolitika* volt a legfontosabb kormányzati terület. Első helyen a vietnami háború lezárását ígerte, de mindezt amerikai presztízsveszteség nélkül kívánta elérni. Ehhez szükségét érezte Moszkva támogatásának olyannyira, hogy másik fontos nemzetközi célját, egy *modus vivendi* kialakítását a Szovjetunióval attól tette függővé, hogy a szovjet vezetés akadályozza vagy segíti-e az indokínai békekötést. A szovjet–amerikai enyhülés mellett a világtörténelmi helyre pályázó amerikai elnök és tanácsadója, Henry Kissinger nyitni akart Kína felé.

Kína korábban nagy népszerűségnek örvendett az Egyesült Államokban, és Roosevelt elnök azért került szembe visszafordíthatatlanul Japánnal, mert nem volt hajlandó elfogadni a Kínában bevezetett japán uralmat. Kína 1948-as „elvesztése” sokként érte az amerikaiakat, és Nixon kész volt helyrehozni ezt a „mulasztást”, de nem csak önmagáért akart Pekingbe utazni. Nixon vágyott ugyan a dicsőségre, de egyben hitt a hatalmi egyensúly doktrínájában is. Úgy gondolta, hogy a kínai közeledéssel újabb feszültséget okozhat a már amúgy is a pattanásig feszült szovjet–kínai viszonyban. Elképzelése szerint Moszkva hatalmát Peking segíthet ellensúlyozni, melynek eredménye végül az lehet, hogy a Szovjetunió kénytelen lesz Washingtonnal együttműködni

¹⁷ Memorandum of Conversation, 30 August 1968. Participants: Rusk, Thompson, Dobrinin. Uo.

¹⁸ Contingency Telegram from the Department of State to the US Embassy in Bonn, 27 July 1968., The Executive Secretary (Benjamin Read) to Walt Rostow, 27 July 1968. Uo.

a világpolitikában. Ennek érdekében Nixon kész volt figyelmen kívül hagyni az ideológiai ellentéteket. Hasonlóan fontos volt számára, hogy a fegyverzetcsökkentés terén kiegyezzen Moszkvával. Így a szovjet–amerikai viszony rendezése kiemelt külpolitikai célja lett. A leírt külpolitikai területeken Nixon és Kissinger kiszorította a külügyminisztert, William Rogerst a politika alakításából és a döntéshozatalból is. Végül a Nixon-adminisztráció rendezni kívánta a közel-keleti válságot, ami a legfontosabb vállalkozásai közül talán a legreménytelenebb volt. Igyekezett egyenlő távolságot tartani az arab és az izraeli fél között, de a megoldást a Szovjetunió részvétele nélkül képzelte el, holott ennek érdekében Brezsnyev hajlandónak mutatkozott, hogy nyomást gyakoroljon a radikális arab rendszerekre.¹⁹

NIXON, KISSINGER ÉS A HÍDÉPÍTÉS DILEMMÁI

A csehszlovákiai intervenciót követően William Griffith, a Szabad Európa Rádió egykori elnöke a *Massachusetts Institute of Technology* professzoraként feljegyzést készített az Egyesült Államok kelet-európai politikájáról. Eszerint a békés kapcsolatépítés politikája „nem irányult arra, hogy megszűnjön a szovjet befolyás Kelet-Európában és nem szándékozott az orosz uralmat nyugati behatolással helyettesíteni. Célja az volt, hogy békésen orvosolja Európa megosztottságát.”²⁰ Az 1960-as évek elejének-közepének kétértelmű megfogalmazásai az évtized végének távlatából értelmezve a kelet-európai szovjet hegemonia elismerését jelenthették. Az 1969-ben hivatalba lépő elnök, Richard Nixon harcos kommunistaellenes retorikájával vált Amerika-szerte ismertté. Ő volt az egyetlen amerikai politikus, aki 1956-ban eljött Ausztriába és magyar menekültekkel találkozott. Elnöki levéltárát Daday Ferencnek az eseményt megörökítő nagyméretű történeti festménye díszíti.²¹

Elnöksége idején Nixon mégsem kérdőjelezte meg a Szovjetunió kelet-európai hegemoniáját. Kelet-Európán keresztül azonban nyomást tudott gyakorolni a Szovjetunióra azon célja érdekében, hogy Moszkva a konfrontáció helyett működjen együtt az Egyesült Államokkal a Washington számára fontos világpolitikai kérdésekben. Nixon nem volt engedékeny a kelet-európai rendszerek irányában. Kormányzatának több tagjával ellentétben a hídépítés politikáját szigorúan úgy képzelte el, hogy gazdasági vagy kereskedelmi engedményeket csak az általa szabott feltételek teljesítése után lehet adni. Nem várta, hogy a gazdasági és kulturális behatolás önmagában képes demokratizálni a diktatórikus rendszereket. Ismert, hogy a határtalan ambíciókkal rendelkező elnök kisajátította a külpolitikát saját maga, illetve az általa választott, hasonlóan ambiciózus nemzetbiztonsági tanácsadó, Henry Kissinger számára. Utóbbival

¹⁹ A Nixon-adminisztráció külpolitikájáról lásd Dallek, Robert: *Nixon and Kissinger: Partners in Power*. HarperCollins Publishers, New York, 2007.

²⁰ Memorandum by William Griffith to the National Security Advisor (Kissinger), é. n. [1969]. NARA, Kissinger Office Files, Henry A. Kissinger Administrative and Staff Files Transition, Box 1.

²¹ Lásd erről Glant Tibor: *Emlékezzünk Magyarországra*. I. m. 171–172.

olyan esetekben került szembe, amikor Kissinger megpróbálta csorbítani az elnök külpolitikai előjogát. Nixon egyeduralma érdekében félreállította a külügyminisztert, illetve gyakran az egész külügyi apparátust is. A forrásokból kiderül, hogy ez még a kevésbé fontos kelet-európai politika esetében is így volt. Kissinger szavaival: „az elnök szeretné szorosan az irányítása alatt tartani a kommunista országok felé irányuló politikánkat.”²² Ennek a törekvésnek a gyakorlatban is tanújelét adta. A State Departmentnek csak végrehajtó szerepet szánt. Kissinger úgy vélte, hogy egy modern államban a külügyminiszter ritkán irányítja a külpolitikát, inkább adminisztrátori szerepet tölt be. Nixon azért választotta William Rogerst a külügyi tárca élére, mert nem volt külpolitikai tapasztalata és így biztosítani lehetett, hogy a külpolitika irányítása a Fehér Házból történjen. Kissinger számára azért volt megfelelő ez a választás, mert hűségesebbnek, diszkrétnek és keményfejűnek tartotta Rogerst, aki kézben tartja majd beosztottait. Nixon amúgy sem bízott a State Department „bürokratai”-ban.²³

A kül- és védelmi politika központosított irányítása érdekében megreformálták a Nemzetbiztonsági Tanácsot. Ennek okát részben az elnök személyiségjegeiben, a kizárólagosságra való törekvésében kell keresni. Kissinger pedig hatalmas sakkjátszmának tekintette a világpolitikát, és kelet-európai politikáját is a globális szemléletnek rendelte alá. Része volt ebben azonban annak a csatának is, amelyet az amerikai külügyi apparátus ellen vívott. Csak a törvényhozás gátolta meg abban, hogy az amerikai külpolitikának ezt a szegmensét is egyedül az elnök és Kissinger határozza meg. Nixon és nemzetbiztonsági tanácsadója az amerikai külpolitika realista hagyományát követte. Eszerint csak a *hatalmi egyensúly* számít és az, hogy egy ország miként viselkedik a nemzetközi szinten, ami független egy ország belső berendezkedésétől. Kissinger kijelentette, hogy az Egyesült Államoknak a hatalom és az egyensúly szempontjait kell figyelembe vennie a törvényesség és az elvek helyett.²⁴ Ezzel szemben az idealista hagyomány követői, mint például Woodrow Wilson, Jimmy Carter, Ronald Reagan az ellenséges rendszerek átalakításától (*regime change*) várták a nemzetközi békét és az Egyesült Államok biztonságát. A Wilson nevével fémjelzett idealista hagyomány, amely egyébként független a párhovatarozástól, nem Amerikát akarta megvédeni a külvilágtól, hanem a külvilágot kívánta átalakítani az amerikai biztonság érdekében. A realisták, mint Nixon vagy az idősebb Bush óvakodtak attól, hogy más országok belügyeibe beavatkozzanak. Nixon és Kissinger elsősorban a nemzetközi erőegyensúlyt igyekeztek az Egyesült Államok javára módosítani, és nem tartották sem szükségesnek, sem lehetségesnek, hogy változtassanak a Szovjetunió belső berendezkedésén.²⁵ Fontos szerepet töltött be ebben a külpolitikai kormányzatban Brent Scowcroft tábornok is, aki 1989-ben – akkor már Bush elnök nemzetbiztonsági tanácsadójaként – a hatalmi egyensúly fenntartását részesítette előnyben a kelet-európai demokratikus át-

²² Memorandum by Kissinger to the Acting Secretary of State, Presidential Control of Policy Towards Eastern Europe, é. n. [August 1969]. NARA, Nixon Presidential Materials Staff, NSC Files, Country Files Europe, Box 693.

²³ Dallek, Robert: *Nixon and Kissinger*. I. m. 83–85.

²⁴ Uo. 71.

²⁵ Lásd erről Goldgeier, James M.–McFaul, Michael: *Power and Purpose: U.S. Policy Toward Russia After the Cold War*. Brookings Institution Press, Washington, D. C., 2003. 5–7.

alakulással szemben. A washingtoni kormányzat realista beállítottságával magyarázható, hogy a Moszkvától teljesen független Jugoszlávia és a külpolitikai értelemben önálló utat járó Románia állt a legközelebb Washingtonhoz, míg a belpolitikailag megengedőbb Magyarország csak ezután következett. Különösen Románia érdemelt „különleges elbánást” az Egyesült Államok részéről, mivel egyre függetlenebb külpolitikai irányvonalat követett, holott ismert volt, hogy egy „erősen központosított elnyomó rendszer” van uralmon.²⁶

A szovjet külpolitika prioritása ebben az időszakban egy összeurópai konferencia összehívása volt, amitől végső soron azt várták, hogy szankcionálja a második világháború után kialakult európai helyzetet.²⁷ Ennek a célnak az amerikai politika is kedvezett. A CIA nézete szerint ugyanis a szovjetek sohasem csináltak titkot abból, hogy biztonságuk és világpolitikai törekvéseik főleg az európai hadállásaikon nyugszanak.²⁸ Alighogy beiktatták az új amerikai adminisztrációt, a washingtoni szovjet nagykövet, Anatolij Dobrinyin igyekezett kipuhatolni, hogy Washington hajlandó-e elfogadni egy olyan európai rendezést, amelynek a fennálló helyzet az alapja. Dobrinyin később különleges helyzetbe került, Nixon és Kissinger rajta keresztül kommunikált Moszkvával a State Department háta mögött. A Dobrinyin által átadott irat szerint a szovjet vezetés „több területen” kész volt a párbeszédre: a Közel-Kelet, Vietnam és a fegyverzetkorlátozás mellett Kelet-Közép-Európáról is, holott erről Moszkva korábban nem volt hajlandó tárgyalni. Kissinger szerint a szovjet javaslat „közel áll az európai status quo elfogadásához”. A nagykövet által átadott dokumentum nem említette a korlátozott kelet-közép-európai szuverenitást kodifikáló, úgynevezett Brezsnyev-doktrínát, ami a nemzetbiztonsági tanácsadó szerint csak a szovjet szférára volt érvényes és azt fejezték ki vele, hogy Moszkva nem érdekelt az európai terjeszkedésben. Kissinger érdemesnek tartotta kideríteni, hogy „mit akarnak”.²⁹ Nyilván a véletlen folytán aznap elkészült egy tárcaközi jelentés a szovjet–amerikai kapcsolatok lehetséges útjairól, mely szerint az Egyesült Államok „nem vonja kétségbe a Szovjetunió alapvető nemzeti érdekeit”, ami alatt az amerikaiak a szovjet birodalmi perifériát értették.³⁰ Kissinger kelet-európai ügyekért felelős asszisztense, Helmut Sonnenfeldt úgy vélte, hogy a fennálló európai helyzet „egyáltalán nem kedvezőtlen” (*not at all bad*) az Egyesült Államok számára, de nem tartotta kívánatosnak, hogy amerikai–szovjet tárgyalásokkal szentesítsék. Hozzátette, az Egyesült Államok legyen az utolsó nyugati hatalom, amely szabad kezét ad Moszkvának Kelet-Európában, különösen annak fényében, hogy „folyamatban van egy különleges kapcsolat kialakítása Romániával”.³¹

²⁶ Memorandum for the President, Improving Relations with Romania, 15 July 1969. A jelentést a Nemzetbiztonsági Tanács miniszterhelyettesi bizottsága készítette. NARA, Nixon Presidential Materials, Staff, Country Files Europe, Box 702.

²⁷ NIE 11-69, „Tendencies in Current Soviet Policy”, 27 February 1969. *FRUS*, 1969–1970, Vol. XII.

²⁸ Uo.

²⁹ Memorandum from the President's Assistant for the National Security Council to Nixon, 18 February 1969. *FRUS*, 1969–1970, Vol. XII, 50–51.

³⁰ Paper Prepared For the NSC by the Interdepartmental Group, 18 February 1969. Uo. 52–63.

³¹ Memorandum by Sonnenfeldt to Kissinger, US–Soviet Diplomacy on European Security, 8 January 1970. *FRUS*, 1969–1970, Vol. XII, 352–354.

Kelet-Közép-Európa országai önmagukban nem jelentettek fenyegetést az Egyesült Államok számára. Biztonsági szempontból az számított, hogy mennyivel járulnak hozzá a Szovjetunió katonai erejéhez, és milyen mértékben állnak szovjet befolyás alatt. Miközben az Egyesült Államok kész volt „konstruktívabb” kapcsolat kialakítására a szovjet szférával a rivalizálás veszélyének és költségének csökkentése érdekében, a kelet-európai célokra és politikára vonatkozó nemzetbiztonsági utasítás szerint meg kellett akadályozni, hogy a Szovjetunió „katonailag és gazdaságilag konszolidálja a térséget” – holott a gazdasági megszilárdítás tekintetében ennek az ellenkezője vált az amerikai politika gyakorlatává –, és napirendre tűzték nyíltabb kelet-európai társadalmak létrejöttét is.³² Tágabb értelemben az Egyesült Államok kelet-európai politikája összefüggött az európai rendezéssel. Olyan erőegyensúly kialakítását tartották kívánatosnak, amelyben az NSZK és a nyugat-európai országok, valamint a Szovjetunió és szövetségesei is garanciákat kapnak biztonságukra nézve. Két Németországban gondolkodtak olyan európai környezetben, amely biztonságot garantál nekik, illetve „szomszédainak tőlük”. Ezzel nemcsak a Szovjetunió biztonságát tekintették alapvetőnek, hanem Lengyelországot és Csehszlovákiát is. A Nemzetbiztonsági Tanács által készített előterjesztés közvetett módon elfogadta a Varsói Szerződés stabilizáló szerepét. Az európai biztonság erősítésére felvázolt három forgatókönyv egyike sem tartalmazta az európai újraegyesítést, és nem tűzte ki célul a katonai szövetségi rendszerek feloszlását sem.³³ Bár az Egyesült Államok egyértelműen kimondva nem kívánta elismerni a Szovjetunió kelet-európai hegemoniáját, a *modus vivendi* kialakítása során, „hosszú távon” „normális” kapcsolatokat akart kiépíteni az ottani országokkal. Ehhez pedig a Moszkva által gyakorolt uralom csökkentését tartotta szükségesnek, ám megszüntetését nem. Továbbá a kelet-európai országokra akarták bízni, hogy milyen messzire mennek, mert úgy tartották, hogy ezek ismerik a legjobban a szovjet vezetés tűréshatárát.³⁴ A térségbeli országok függetlenedése alapvetően azért volt fontos, hogy ne szolgálhassanak ugródeszkaként egy szovjet agresszió számára. Ugyanakkor az átalakulás csak lassú lehetett, hogy ne váltsa ki a Szovjetunió ismételt beavatkozását, amely destabilizálná a térséget. Ráadásul egy újabb szovjet beavatkozás rávilágított volna az Egyesült Államok tehetetlenségére (*impotence*), előidézte volna a szovjet–amerikai összeütközés veszélyét és hátrányos lett volna Amerika kelet-európai érdekeire nézve is.³⁵ Voltaképpen tehát, bár ez ekkor egyáltalán nem kapott nyilvánosságot, az amerikai külpolitika európai céljai nem különböztek gyökeresen Moszkva törekvéseitől. A csehszlovák válságot követően ugyanis a szovjet külpolitika célja az európai biztonsági és együttműködési konferencia összehívása lett. Ezzel pedig el akarták érni, hogy a nyugati hatalmak elismerjék a második világháború után Európában kialakult

³² NSSM 35, 18 February 1968. *FRUS*, 1969–1970, Vol. XII. Lásd még NARA, Nixon Presidential Materials Staff, NSSM 1969–1974, Institutional H Files, Box H-133.

³³ Memorandum by Sonnenfeldt to Kissinger, A Review of US Policy Toward Europe, 14 January 1970. NARA, Nixon Presidential Materials Staff, NSC Files, Country Files Europe, Box 667.

³⁴ PARA Review on Eastern Europe, From John N. Irwin to Martin J. Hillenbrand, Willis C. Armstrong, é. n. [1972]. NARA, RG 59, General Records of the Department of State, Executive Secretariat Briefing Books 1958–1976, Lot File 72D317, Box 131.

³⁵ PARA Review, Eastern Europe, 31 March 1972. Uo.

politikai és katonai helyzetet, és ígéretet kapjanak arra, hogy a nyugati hatalmak nem használnak fegyveres erőt ennek megváltoztatására.³⁶

Megfigyelhető, hogy a kormányzati iratokban általában meglehetősen homályosan fogalmaznak, és emiatt nehéz kibogozni belőlük az amerikai szándékokat, a tárgyalások, megbeszélések során viszont a tisztségviselők nyíltabban, egyértelműbben nyilatkoznak. Nixon elnök például egy magyar nagykövet bemutatkozó látogatásán megjegyezte, hogy Magyarország viszonyát szomszédjaival „a földrajz és a történelem befolyásolja”,³⁷ vagyis az ország külpolitikai elkötelezettségét többé-kevésbé meghatározottnak tekintette. 1971-ben az akkori budapesti amerikai nagykövet, Alfred Puhán nyíltan megmondta az amerikai magyar emigráció vezetőinek, hogy „Magyarország egyetlen reménye a szovjet vezetés lassú változása”.³⁸ Természetesen a magyar vezetésnek is tudtára adták, hogy az amerikai politika céljai korlátozottak. James Keogh, az Egyesült Államok Információs Hivatalának (USIA) vezetője nem hagyott kétséget: „nem avatkozunk más országok belügyeibe. Nem dolgozunk azon, hogy forradalmakat, felkeléseket provokáljunk.”³⁹ Hasonlóan nyilatkozott Richard T. Davies külügyi államtitkár-helyettes, aki 1971 decemberében leszögezte, hogy a magyar–amerikai viszony „javítását nem a magyar–szovjet kapcsolatok rovására kívánják elérni. A realitásokból indulnak ki, abból, hogy Magyarország a Szovjetunió szövetségese.”⁴⁰ Puhán nagykövet pedig arról biztosította Kállai Gyula miniszterelnököt, hogy „tiszteltben tartja Magyarország gazdasági, társadalmi berendezkedését”. Martin J. Hillenbrand európai ügyekért felelős külügyi államtitkár 1971 őszén megnyugtatta Szabó Károly nagykövetet, hogy „az Egyesült Államok nem kívánja elcsábítani Magyarországot a szövetségeseitől”.⁴¹ A magyar diplomáciának egyértelműen tudtára adták, hogy az Egyesült Államok számára a „szovjet–amerikai kapcsolatok játszanak meghatározó szerepet... a magyar–amerikai viszony alakulásában”.⁴² A forradalom 15. évfordulóján az amerikai kormányzat már nem kívánta kiterjeszteni az 1956-os korszakra vonatkozó bírálatot a „nagy utat megtett... jelenlegi” magyar vezetésre,⁴³ holott, ha visszagondolunk, az Eisenhower-kormányzat hosszú évekig harcban állt Kádárral a magyar-

³⁶ Mastny, Wojtech: The Warsaw Pact as History. In: Mastny, Wojtech–Byrne, Malcolm (eds.): *A Cardboard Castle? An Inside History of the Warsaw Pact*. CEU Press, Bp.–New York, 2005. 1–74: 40.

³⁷ Introductory Call, Szabó Károly, Nixon. NARA, RG 59, General Records of the Department of State, Box 2353.

³⁸ Memorandum of Conversation, US–Hungarian Relations. Participants: Alfred Puhán, András Pogány, Zoltán Béky, László Irinyi, István Gereben, Tibor Eckhardt, József Hám, József Kővágó, Nicholas Nyárády, John R. Vought, Robert B. Morley. 23 June 1971. NARA, RG 59, General Records of the Department of State, Central Policy Files, Political and Defense, Box 2353.

³⁹ MNL OL, Küm, USA tük, XIX–J–1–j, 16. doboz, 13-00361/4/1870.

⁴⁰ Szabó Károly nagykövet számjeltávirata a külügyminisztériumnak, 1971. december 9. MNL OL, Küm, USA tük, XIX–J–1–j, Szjt. 11369.

⁴¹ Memorandum of Conversation, Szabó, Hillenbrand, Wilgis, 26 October 1971. NARA, RG 59, General Records of the Department of State, Central Policy Files, Political and Defense, Box 2353.

⁴² J. Campbellnek, az Egyesült Államok Külügyi Tanácsa tagjának megbeszélése Bényi Józseffel, 1976. január 30. MNL OL, Küm, USA tük, XIX–J–1–j, 17. doboz. 1-001118-1976.

⁴³ Memorandum by Helmut Sonnenfeldt to General Haig, Secretary Volpe and the Anniversary of the Hungarian Revolution, 19 May 1971. NARA, Nixon Presidential Materials, Staff, Country Files Europe, Box 667.

országi megtorlások miatt, kormányzatát el sem akarta ismerni, mert illegitimnek tartotta. A magyar diplomácia még azt is elérte, hogy William Rogers külügyminiszter felszólította John Volpe közlekedési minisztert: mondja le részvételét a Magyar Szabadsharcosok Szövetsége által szervezett megemlékezésen, amely nem állt összhangban Washington együttműködésre törekvő magyarországi politikájával.⁴⁴ Kérésének a miniszter eleget tett.

GAZDASÁG ÉS KERESKEDELEM MINT POLITIKAI FEGYVER

Az Egyesült Államok kelet-európai politikájának sarokköve a Nixon-korszakban is a *gazdaságpolitika* maradt. Még a legkonzervatívabb kelet-közép-európai rendszerek is igyekeztek megszerezni az amerikai hitel- és kereskedelempolitikai kedvezményeket, az Egyesült Államok pedig politikai fegyverként kezelte a gazdasági kapcsolatokat. Az amerikaiak elvileg már az 1960-as évek elején elvetették azt az elgondolást, hogy a kommunista rendszerek gazdasági elszigetelése önmagában megbuktathatja őket. Ehelyett ennek az ellenkezőjétől, a kapcsolatok fokozatos bővítésétől várták a demokratikusabb és függetlenebb Kelet-Európa megteremtését, miközben a stratégiai korlátozásokat meghagyták volna. Az új politika kivitelezése azonban egyáltalán nem volt problémamentes. Még mindig keresztezte egymást a védelmi és a külpolitikai szempont: az utóbbi elzárkózott a kereskedelmi kapcsolatok valóságos fejlesztésétől. Emellett továbbra sem döntöttek el, hogy a kereskedelmi kedvezményeket az amerikai külpolitika által igényelt kelet-európai intézkedések „jutalmaként” utólag, vagy azok előmozdítása érdekében előzetesen kell-e megadni. A Willy Brandt nyugatnémet kancellár nevével fémjelzett német keleti politika alaptétele az volt, hogy a kereskedelmet nem szabad politikai kérdésekkel összekapcsolni, mert az előbbi önmagában bomlasztóan hat a szovjet rendszerre.⁴⁵ Nixon és Kissinger viszont elhibázottnak tartotta az NSZK keleti politikáját, mert attól tartottak, hogy az meggyengíti a NATO-t, kedvező helyzetbe hozza a Szovjetuniót a nyugati biztonság rovására, valamint megerősíti Moszkva hadállásait Kelet-Európában.⁴⁶

Egyes miniszterek előfeltételek nélkül támogatták a kereskedelmi liberalizálást, míg az elnök és környezete politikai feltételekhez kötötte volna. Fontos jellemző, hogy a kelet-európai gazdasági kapcsolatok kialakítása személyek közötti összecsapások eredménye is volt. Végül nem lehetett megfelelni az amerikai belpolitikáról sem. Nemcsak a szokásos kongresszusi harc indult meg, hanem véleményt nyilvánított az üzleti és a szakszervezeti lobbis is. A törvényhozás is megosztott volt, különösen amikor észrevették, hogy a kelet-európai térségnek felvevőpiacként gazdasági jelentősége

⁴⁴ Letter by William Rogers to John Volpe, 5 July 1971. NARA, RG 59, General Records of the Department of State, Central Policy Files, Political and Defense, Box 2353.

⁴⁵ Dobson, Alan: *US Economic Statecraft for Survival*. I. m. 186.

⁴⁶ Dallek, Robert: *Nixon and Kissinger*. I. m. 215.

is lehet az amerikaiak számára. Kiderült, hogy a Kelet-Európával lebonyolított nyugat-európai, illetve amerikai kereskedelmi forgalom között több nagyságrendbeli különbség van. Míg az előbbi 1967-ban 6,5 milliárd dollár értékű árut adott el Kelet-Európában (beleértve a Szovjetuniót), az Egyesült Államok csak 195 milliónyit. 1969-ben úgy vélték, hogy kedvező feltételek mellett ez az összeg elérheti az 500–700 milliót. A kérdés fontosságára utal, hogy röviddel beiktatása után Nixon elrendelte az Egyesült Államok kommunista országok irányában folytatott kereskedelmi politikájának felülvizsgálatát. Ebben minden kormány szervnek véleményt kellett mondania, nemcsak a nyilvánvalóan érintett gazdasági és külügyi tárcáknak, hanem a Fehér Ház és a Nemzetbiztonsági Tanács stábjának is. Nixon központosított irányítási rendszerének megfelelően a szálak nála és Kissingernél futottak össze, és az elnök maga hozta meg a végső döntést. A felülvizsgálatnak foglalkoznia kellett az 1949-es kiviteli törvénnyel (*Export Control Act*), a legnagyobb kedvezményhez kapcsolódó elbánással, a stratégiai embargó kérdéseivel a kétoldalú kapcsolatok összefüggésében. Az elemzés szempontjainak figyelembe kellett vennie a nyugati hatalmak biztonságát, valamint azt, hogy az Egyesült Államok kész építő jellegű kapcsolatok kialakítására. A kereskedelempolitikának továbbra is kettős célja volt, egyrészt: akadályozza a szovjet katonai képesség növekedését, másrészt: gazdasági előnyökkel kellett járnia az Egyesült Államok számára. Különbséget kellett tenni a katonailag veszélyes Szovjetunió és az ilyen szempontból „ártalmatlan” szövetségesei között.⁴⁷

A külkereskedelemért felelős kormányzati szervek, valamint a mezőgazdasági tárca egyértelműen a kereskedelem liberalizálása mellett szálltak síkra. Támogatták, hogy a kormányzat nyíltan bátorítsa a kommunista országokkal való kereskedelmet, a legnagyobb kedvezmény elvének kiterjesztését, a hitelnyújtást és azt is, hogy csökkentsék az Egyesült Államok által embargó alá helyezett cikkek számát, hogy az közelebb kerüljön a nyugat-európaiak által használt tilalmi listához. Úgy tartották azonban, hogy Kelet-Európa részaránya az Egyesült Államok éves kereskedelmi forgalmában még kedvező feltételek esetén sem haladja meg az egy százalékot. A mezőgazdasági minisztérium felszólította az elnököt, hogy álljon az amerikai üzleti érdekeltségek mögé, és egyenesen azt állította, hogy a legnagyobb kedvezmény elve (*Most Favored Nation*, MFN) megadása a kelet-európai országoknak az Egyesült Államok nemzeti érdeke. Ugyancsak támogatta a tárgyalásokat a munkaügyi minisztérium, amely a viszonzosság elve alapján akart kereskedelmi kedvezményeket adni Kelet-Európának, bár figyelmeztetett, hogy a szakszervezet, az AFL-CIO minden olyan lépést ellenez majd a kommunista országokkal való kereskedelmi kapcsolatok bővítése terén, amely nem jár gazdasági előnyökkel.⁴⁸ A technológia átadására vonatkozó korlátozások bizonyos területeken – például számítógépek – súlyos nehézségeket okoztak, amerikai

⁴⁷ National Security Study Memorandum 35, „U.S. Trade Toward Communist Countries”, 28 March 1969. NARA, Nixon Presidential Materials, Institutional H Files 1969–1974, Box H-133.

⁴⁸ Memorandum for the President by Acting Secretary of Commerce (Rocco Siciliano), 14 May 1969. Uo. Box 142., Memorandum for the President, Office of Special Trade Representative for Trade Negotiations, Executive Office, May 1969., Memorandum for the President by the Secretary of Agriculture, 15 May 1969., Memorandum by the Secretary of Labor to the President, 15 May 1969. Uo. Box H-133.

részről mégis úgy vélték, hogy a kommunista gazdaságok egészére nézve csak csekély hatása lehet a széles körű kiviteli korlátozásoknak. A gondot az jelentette, hogy nem lehetett biztosan tudni, milyen módon befolyásolná a kereskedelmi korlátozások feloldása a kommunista kormányok uralmi helyzetét: bizonyos körülmények között megerősíthette őket, de az sem volt kizárható, hogy gyengülne a helyzetük.⁴⁹

A pénzügyminiszter ezzel szemben kételyeinek adott hangot, mert szerinte a kelet-európaiak nem tudnának fizetni az általuk vásárolt cikkekért. A liberalizálás gazdasági haszna pedig csekély lenne, viszont belpolitikai szempontból kárt okozna, mivel a Kongresszus szemében az ellenséggel való kereskedelmet valósítja meg. A Fehér Ház *Office of Emergency Preparedness*, vagyis a válsághelyzetekre való felkészüléssel foglalkozó szerve azonban nem látott biztonsági kockázatot a stratégiai korlátozások enyhítésében, sőt úgy vélte, hogy az csökkentheti a kis országok függőségét a Szovjetuniótól. Ugyanakkor a vietnami háború alatt nem tartották időszerűnek a kereskedelmi könnyítéseket, mert várható volt, hogy emiatt minden ilyen kezdeményezés elbukna a törvényhozók ellenállásán.⁵⁰ A State Department és a CIA egyetértett abban, hogy a nyugati stratégiai embargó hátráltatja a fejlett fegyverrendszerek kifejlesztését a Szovjetunióban. Nem tudta ugyan érzékelhetően csökkenteni a tömbországok gazdasági növekedését, bár minőségi problémákat okozott. Összességében a State Department elemzése szerint az amerikai stratégiai embargó „csak marginális mértékben” járult hozzá a technológiai elmaradáshoz. Figyelembe kell venni azt is, mérlegelte a külügy, hogy a COCOM-lista körüli viták tovább növelik majd a sűrűlődni az Egyesült Államok és szövetségesei között, ugyanakkor a kereskedelem liberalizálása várhatóan nem befolyásolja a Szovjetunió politikai magatartását. Ezzel együtt a State Department minden területen a liberalizálást támogatta, beleértve a legnagyobb kedvezmény elvének kiterjesztését és azt, hogy az adminisztráció álljon ki nyíltan a kelet-európai gazdasági kapcsolatok fejlesztése mellett.⁵¹

Az amerikai külpolitika propagandáért felelős szerve, a már említett USIA (az Egyesült Államok Információs Hivatala) az előnyöket emelte ki: a kelet-nyugati kereskedelmet azért nevezte „jó dolognak”, mert szerinte képes lehet arra, hogy befolyásolja a kelet-európaiak gondolkodását. „Nem kell attól tartani – fogalmaztak a USIA elemzői –, hogy az Egyesült Államokkal szemben megnövekedett kereskedelmi forgalom miatt kiéleződik majd a viszony a Szovjetunió és csatlósai között.”⁵² A Pentagon azonban az előbbiekkal pontosan ellentétesen foglalt állást. A hadügy számításai szerint a kelet-európai részarány az Egyesült Államok külkereskedelmi forgalmában még a várt növekedés esetén sem haladja meg az egy százalékot, vagyis egyértelmű: nem várható tőle jelentős gazdasági előny. Az ára viszont az lenne, hogy a kormányzat elvesztené rugalmas tárgyalási pozícióját a szovjet tömbbel szemben, ha még a tárgyalások előtt elkötelezné magát a kereskedelmi kedvezmények mellett, így a liberalizálást csak a kapcsolatok fejlődésének függvényében vélte elképzelhetőnek. A hadügy tehát nem

⁴⁹ Reviewed NSSM 35, 12 May 1969. Uo.

⁵⁰ Memorandum by the Secretary of Treasury to the President, 14 May 1969. Uo., Memorandum for the President, Office of Emergency Preparedness, 14 May 1969. Uo.

⁵¹ Memorandum by the Acting Secretary of State to the President, 14 May 1969. Uo.

⁵² Memorandum by the USIA to the President, 14 May 1969. Uo.

tartotta „bölcseknek vagy szükségesnek” a meglevő törvények megváltoztatását, és az amerikai biztonság megőrzése érdekében sürgette, hogy tartsák fenn a kiviteli korlátozásokat. A védelmi minisztérium bármilyen változtatást csak a kölcsönösség alapján tudott elképzelni, és előzetes megbeszéléseket sürgetett, hogy felmérjék, származhat-e amerikai előny a liberalizálásból. Az Egyesült Államok Atomenergia Bizottsága (*Atomic Energy Commission*) is véleményt nyilvánított és biztonsági megfontolásból nem javasolt jelentős változtatást a stratégiai kiviteli korlátozásokban.⁵³

Az érintett kormányzati szervek tehát nagyon eltérően ítélték meg a kereskedelmi korlátozások megváltoztatásának indokoltságát és lehetséges következményeit is. Nixon elnök volt a döntőbíró, aki úgy határozott, hogy *nem támogatja* a kereskedelmi korlátozásokra vonatkozó törvények enyhítését. A Nemzetbiztonsági Tanács határozata értelmében az Egyesült Államok csak abban az esetben folytathat megengedőbb kereskedelmi politikát, ha „összességében megfelelő javulás történik” a kelet-európai országokkal fenntartott kapcsolatokban. Az amerikai kormányzatot utasították, hogy ne kezdeményezzék a kereskedelmi politika könnyítését,⁵⁴ amit e koncepció szerint nem a kelet-európai reformok és a kétoldalú kapcsolatok javulásának előmozdítására akartak alkalmazni, hanem mézesmadzagként használták és csak a kívánt eredmény elérése után, mintegy jutalmul adták volna. Kissinger kelet-európai ügyekért felelős tanácsadója, Helmut Sonnenfeldt csalódottságának adott hangot az elnök döntése miatt. Értékelése szerint Nixon ezzel megengedte, hogy a szovjetek diktálják az Egyesült Államok kelet-európai politikáját, bár „sohasem remélte”, hogy az amerikai kereskedelmi vagy kulturális politika képes lehet befolyásolni a szovjet politikát.⁵⁵ Amerikai üzleti körökben szintén kedvezőtlenül fogadták Nixon döntését, és a sajtó részéről is támadások érték az adminisztrációt. Ugyanakkor a Kongresszus várható ellenvetéseit sem lehetett volna félvállról venni abban az esetben, ha az elnök a liberalizálás mellett szállt volna síkra: arra lehetett számítani, hogy kifogásolták volna például, hogy az MFN révén olcsó kommunista termékek árasztanak el az amerikai piacot a honi munkahelyek rovására.⁵⁶

A stratégiai kiviteli korlátozások bonyolult kül- és védelempolitikai összefüggéseit egy francia-lengyel üzleti ügy illusztrálja. Franciaország nagy politikai és gazdasági jelentőséget tulajdonított annak, hogy a COCOM-bizottság engedélyezze számára egy szilíciumtranzisztor-gyártási sor eladását Lengyelország számára. Az amerikaiaknak fontos volt, hogy a franciák ne a COCOM megkerülésével adják el a technológiát. Tudták emellett, hogy a döntés hat majd a francia-amerikai kapcsolatokra is. Ugyanakkor meg kellett bizonyosodniuk arról, hogy az eladásra szánt termék nem érinti-e hátrá-

⁵³ Memorandum for the President by the Secretary of Defense (Laird), 15 May 1969. Uo., Memorandum by the Atomic Energy Commission, 15 May 1969. Uo.

⁵⁴ Action Resulting from the NSC Meeting on East-West Trade, 21 May 1969. NARA, Nixon Presidential Materials, Staff, National Security Council Institutional Files, Policy Papers, NSSDMs 1969–1974, Box H-210., NSDM 15, 28 May 1969. Uo.

⁵⁵ Memorandum by Sonnenfeldt to Kissinger, May 1969. *FRUS*, 1969–1970, Vol. XII, 160.

⁵⁶ Memorandum by the Secretary of Commerce (Stans) to Kissinger, 31 October 1969. NARA, Nixon Presidential Materials, Staff, National Security Council Institutional Files, Policy Papers, NSSDMs, Box H-210., Memorandum by William E. Timmons to Bergsten, 1970. Uo.

nyosan az Egyesült Államok biztonságát. Miközben a külügyminisztérium úgy vélte, hogy a biztonsági kockázat alacsony, a Pentagon szerint az üzlet megkötése aláaknázná a COCOM-rendszert és lehetővé tenné, hogy a Varsói Szerződés a katonai kommunikációs rendszerekben felhasználható integrált áramköröket gyártson. Ennek ellenére Kissinger közbenjárására a Pentagon egyetértett a külügyi állásponttal, hogy a francia–amerikai kapcsolatok érdekében ne akadályozzák meg az üzlet megkötését, mert az arra bátorítana másokat is, hogy a COCOM megkerülésével járjanak el.⁵⁷ A következő példa szerint a Boeing cég három 707-es típusú repülő eladását tervezte a Tarom román légitársaságnak 45 millió dollár értékben. Az ár ellensúlyozása érdekében az üzlet értékének 10 százalékáért alkatrészeket akart gyártatni Romániában. A State Department és a kereskedelmi tárca támogatta az üzlet létrejöttét annak értéke miatt, és mert azt remélték, hogy megnyílhat a kelet-európai piac az amerikai polgári célú repülőlékek számára. A védelmi minisztérium viszont attól tartott, hogy katonai repülőgépek gyártására is alkalmazható modern technológia kerülhet Romániába, és tiltakozására a Boeing több modern gépet törölt a Romániába szállítandó berendezések listájáról. A Pentagon azonban még így is meg akarta torpedózni a megállapodást, de a Nemzetbiztonsági Tanács végül nem találta megalapozottnak a védelmi tárca aggályait, ezért a megállapodás engedélyezését javasolta az elnöknek.⁵⁸

1970 elején a Kongresszus határozatot hozott az *amerikai tilalmi lista csökkentéséről*. Ez megfelelt a Nemzetbiztonsági Tanács döntésének, mely szerint az amerikai tilalmi listát közelíteni kell a COCOM-listához. A kereskedelmi kapcsolatok egyik fő támogatója Rogers külügyminiszter volt, aki a kongresszusi határozat fényében abban bízott, hogy jelentős előrelépés történhet ezen a téren. Ennek ellenére Nixon álláspontja továbbra is elutasító maradt, és csak 216 olyan cikk levételét javasolta, amelyek nem rendelkeztek stratégiai jelentőséggel.⁵⁹ Az amerikai kereskedelmi mérleghiány drasztikus növekedése 1970 őszén arra ösztönözte Rogers külügy- és Maurice H. Stans kereskedelmi minisztert, hogy újabb offenzívát indított Nixon politikájának megváltoztatására. A kereskedelmi miniszter szerint Kelet-Európa behozatala még Japánból is jelentősebb, mint az Egyesült Államokból, és kifejtette, hogy a fennálló kereskedelempolitika nem szolgál sem politikai, sem gazdasági érdekeket. Sürgette, hogy az Egyesült Államok szerezzen „realisabb” hányadot ezen a piacon, mivel ebből az amerikai gazdaság hasznot húzna. A kereskedelmi minisztérium a gazdasági kapcsolatok bővítésén dolgozott és együttműködött a USIA-val, hogy a kereskedelmi vásárokon állítsák ki az amerikai termékeket. Stans felhívta a figyelmet, hogy amerikai üzleti körök nem szívesen engedik át a lehetőségeket a japán és nyugat-európai versenytársaknak, és javasolta, hogy szüntessék meg a gazdasági kapcsolatokat gátló törvényi akadályokat. A Fehér Ház *Office of Management and Budget*-jének vezetője, George Shultz is támogatta a

miniszter kezdeményezését, akárcsak a Gazdasági Tanácsadó Bizottság (*Economic Advisors*) elnöke. Utóbbi azonban gyengítette is az érvelést, mert nem látott lehetőséget jelentős amerikai áttörésre a kelet-európai piacon. Nixon gazdasági ügyekért felelős tanácsadója viszont attól tartott, hogy a legnagyobb kedvezmény elve (MFN) megadásából származó kiviteli többletet amerikai adófizetők pénzéből kellene fedezni.⁶⁰

A késlekedés miatt több ígéretes üzlet meghiúsult a Szovjetunióval és Kelet-Európával, ami aggodalmat és ellenséges érzelmeket szült üzleti körökben.⁶¹ Stans álláspontját hiába támogatta Rogers is – nemcsak gazdasági, hanem politikai alapon. Számára ugyanis a kereskedelem a politika „fegyvere” volt, tudta, hogy az amerikai kivitelért nemigen van mit behozni Kelet-Európából.⁶² Egyrészt egyenlő feltételeket akart teremteni az amerikai üzleti szférának a versenytársakhoz képest is, másrészt így akarta jelezni, hogy az NSZK által Moszkvával aláírt egyezmény nem jelentheti azt, hogy a Nyugat elfogadta a szovjet érdekszférát Kelet-Európában. Új elemként jelent meg a külügyminiszter érvelésében, hogy az Egyesült Államoknak ellensúlyozni kell Bonn kelet-európai túlsúlyát.⁶³ A Pentagon azonban nem hitt a kereskedelem demokratizáló szerepében. Melvin Laird hadügyminiszter úgy vélte, hogy a gazdasági kapcsolatépítés nem változtatná meg az ellenséges kommunista hatalmak nemzetközi kapcsolatait. Erre csak belső liberalizálás esetén lehetne számítani, ezt viszont szerinte az országok gazdasági helyzetének romlásától lehet várni, *nem* pedig a külső nyomás csökkentésétől. Laird is osztotta azt a véleményt, hogy a kommunista országok nem tudnának fizetni az általuk megvásárolt amerikai termékekért, vagyis behozataluk költségeit Amerikának kellene állnia. Ezzel pedig maga járulna hozzá belső problémáik megoldásához és ahhoz, hogy gyorsabban behozzák technológiai lemaradásukat a nyugati világgal szemben. Ezért a gazdasági kapcsolatokra vonatkozó törvények enyhítését a kommunista országok gazdasági átalakításához, valutáik konvertibilissé tételéhez, a külkereskedelmi gyakorlatuk diszkriminációmentessé alakításához akarta kötni.⁶⁴ Ezzel olyan feltételeket támasztott, amelyek a kötött gazdasági rendszerek számára szinte megvalósíthatatlanok voltak. Nixon már idézett – gazdasági ügyekért felelős – tanácsadója viszont csak politikai megfontolásokat vett volna figyelembe, és ezen belül is az Egyesült Államok kapcsolatait Romániával. Megjelent az érvelésben az is, hogy miként lehetne kordában tartani több liberális demokrata politikust, így Walter Mondale-t vagy a későbbi külügyminisztert, Ed Muskie-t, akik korlátozni akarták az elnöki

⁵⁷ Memorandum by Kissinger to the Deputy Secretary of Defense, 20 October 1969. NARA, Nixon Presidential Materials Staff, Country Files Europe, Box 693., Memorandum by Kissinger to the President, October 1969. Uo.

⁵⁸ Memorandum by the NSC (Phil Odeem, Sonnenfeldt) to Kissinger, 5 January 1972. Uo. Box 702.

⁵⁹ Memorandum by the Secretary of State (Rogers) for the President, 26 January 1970. NARA, Nixon Presidential Materials, Staff, National Security Council Institutional Files, Policy Papers, NSSDMs, Box H-210., Memorandum by Fred Bergsten to Kissinger, 15 April 1970. Uo.

⁶⁰ Memorandum by the Secretary of Commerce to Nixon, 26 September 1970. Uo., Memorandum by the Secretary of Commerce to the President, October 1970. Uo., Memorandum by Shultz to Kissinger, 14 October 1970. Uo., Memorandum by the Chairman, Economic Advisors (McCracken) to Bergsten, 13 October 1970. Uo., Memorandum by Flanagan to Bergsten, 18 October 1970. Uo.

⁶¹ Memorandum by the Department of Commerce (Siciliano) to Kissinger, 7 January 1971. Uo.

⁶² Memorandum of Conversation, Nixon, Stans, Rogers, Haig. 15 November 1971. FRUS, October 1971–May 1972, Vol. XIV.

⁶³ Memorandum by the Secretary of State (Rogers) to the President, 22 October 1970. NARA, Nixon Presidential Materials, Staff, National Security Council Institutional Files, Policy Papers, NSSDMs, Box H-210.

⁶⁴ Memorandum by the Secretary of Defense (Laird) to the President, 26 November 1970. Uo.

hatalmat, hogy liberalizálhassák a kelet-európai kereskedelmi kapcsolatokat.⁶⁵ Kissinger úgy vélte, hogy a kisebb kelet-európai országok számára fontosak az amerikai gazdasági kapcsolatok, amiért hajlandóak lennének politikai engedményekre is. Romániaival például azért nem sikerült javítani a kapcsolatokat, mert nem tudták teljesíteni az exporthitelre és a legnagyobb kedvezmény elvére vonatkozó kérést. Úgy vélte, az MFN-nek jelentős politikai és lélektani hatása lenne Kelet-Európában, míg az export hitelnek gazdasági jelentősége. Ezért indítványozta, hogy a kormány kérjen törvényi felhatalmazást arra, hogy egyedi alapon kedvezményeket adhasson kelet-európai országoknak, annak érdekében, hogy cserébe jelentős politikai engedményeket lehessen kicsikarni tőlük. Eldöntendő kérdésnek tartotta, hogy minden kelet-európai országtól *előzetes* politikai engedményeket követeljenek-e, vagy csak a szovjetektől.⁶⁶ Stans kereskedelmi miniszter személyesen is igyekezett meggyőzni Nixont a liberalizálásról, de nem járt sikerrel. Az elnök úgy döntött, hogy *nem tesz kezdeményezést* ebben az ügyben.⁶⁷ Álláspontja világos volt: politikai engedményeket követelt gazdaságiakért, mert tudta, a túloldal számára „végtelenül” fontosabb a kereskedelem, mint Amerikának.⁶⁸ A nemzetbiztonsági, illetve gazdasági érvek ütköztetése az elkövetkező években tovább folyt, de a hídépítés politikájának megvalósításához szükséges változtatásokat Nixon nem engedélyezte. Bár retorikában messze távolodott az 1950-es évektől, az Egyesült Államok kelet-európai politikája gazdasági téren egészen 1972-ig nem sokat változott. Ekkor rövid időre megtört a jég: 1972 októberében szovjet–amerikai kereskedelmi egyezményt kötöttek, az Egyesült Államok 1,1 milliárd dollár értékben több, nagy jelentőségű ipari megállapodást írt alá a Szovjetunióval és egymilliárd dollár értékű gabonát is eladott. Ezzel párhuzamosan az amerikai kereskedelmi minisztérium kiviteli tilalmi listáján feltüntetett áruk száma 550 tételtől 73-ra csökkent.⁶⁹

LÉLEKTANI HADVISELÉS ÉS CSEREPROGRAMOK

Az Egyesült Államok kelet-európai politikájának másik pillérét hagyományosan a *lélektani hadviselés* képezte. Titkos akciók és propaganda révén igyekeztek kihasználni a Szovjetunió és szövetségesei közötti feszültségeket, nem azzal a céllal, hogy forradalmat robbantsanak ki, hanem azért, hogy meggyengítsék a kelet-közép-európai országok és a Szovjetunió közötti kapcsolatokat. Washingtonban sikerként könyvelték el, hogy a Szabad Európa Rádiónak 30 millió fős hallgatósága van, és a kommunista vezetés gyakorta elítéli. Úgy tudták az amerikaiak, hogy a Szovjetunió évi 150 millió dollárt költ az adások zavarására, kevés sikerrel. A rádióadások mellett, amelyek az 1950-es

⁶⁵ Memorandum by Bergsten to Kissinger, 3 December 1970. Uo., Memorandum by Bergsten to Kissinger, 8 January 1971. Uo.

⁶⁶ Memorandum for the President from Kissinger, 9 February 1971. Uo.

⁶⁷ NSDM 99, 1 March 1971. Uo.

⁶⁸ Memorandum of Conversation, Nixon, Stans, Rogers, Haig, 15 November 1971. I. m.

⁶⁹ Dobson, Alan: *US Economic Statecraft for Survival*. I. m. 182.

évekkel ellentétben már nem szólítottak fel közvetlen ellenállásra a kommunista rendszerek ellen, a CIA kelet-európai közönségnek szánt, Nyugatra kicsempészett kéziratokat jelentetett meg. Különösen sikeresnek vélték azt az akciót, melynek során olyan könyveket terjesztettek a vasfüggöny mögött, amelyek ott nem voltak hozzáférhetők.

Egy 1970-ben készült előterjesztésében az amerikai hírszerzés kilátásba helyezte, hogy a későbbiekben nagyobb hangsúlyt fektet majd az ellenzéki támogatására és olyan vezetők kiképzésére, akik demokratikus alternatívát kínálhatnak a szovjetek által támogatott tömegszervezetekkel szemben.⁷⁰ A lélektani hadviselés nyomásgyakorlásra is szolgált, hogy az amerikai vezetés számára létfontosságú világpolitikai kérdésekben kedvező politikai döntésekre kényszerítsék a szovjeteket. Az akciókat nemcsak a Szovjetunióban kellett végrehajtani, hanem olyan más területeken is, ahol a szovjeteknek fontos érdekeltségei voltak, így például Kelet-Közép-Európában. Utóbbi térségben a szovjet katonai beavatkozással és gazdasági kizsákmányolással szemben erősödő nacionalizmust akarták kihasználni a Szovjetunió és „az alárendelt államok közötti feszültség növelésére”.⁷¹

A lélektani hadviselés részét képezte a *tudományos-technikai csereprogram* is, amely élvezte az elnök támogatását. Úgy tartották, hogy a kelet-európai országok gazdasági és ipari fejlődésük érdekében, illetve azért szorgalmazzák ezeket a programokat, hogy csökkentsék függőségüket a Szovjetuniótól. Amerika vezetői szerint ez növelhette az érintett országok autonómiáját és érdeklődést keltett az Egyesült Államok iránt. Emellett nyomásgyakorlásra is fel lehetett használni az Egyesült Államok számára fontosabb *kulturális csereprogramok* érdekében.⁷²

A NIXON-ADMINISZTRÁCIÓ KELET-EURÓPAI POLITIKÁJA

A Nixon-adminisztráció fontossági sorrendet állított fel a kelet-európai országok között, hogy érdemeik szerint jutalmazhassa őket. Büntetésüket pedig a kilátásba helyezett jutalom megvonása jelentette. Első helyen az el nem kötelezett, tehát Moszkvától független külpolitikát folytató *Jugoszlávia* és az Egyesült Államoknak külpolitikai szolgálatokat teljesítő *Románia* állt, őket *Lengyelország* és *Magyarország* követte, míg az *NDK*, *Csehszlovákia* és *Bulgária* zárta a sort.⁷³ A gyakorlatban azonban Jugoszláviát le-

⁷⁰ Memorandum by Kissinger to the President, é. n. [1970], *Exploitation of Tension in the Soviet Union and Eastern Europe with Attached CIA Paper*. *FRUS*, 1969–1970, Vol. XII, 455–460.

⁷¹ Memorandum by the Director of the CIA (Helms) to the President, „Tensions within the Soviet Union and Eastern Europe: Challenge and Opportunity”, 13 May 1970. Uo. 482.

⁷² Memorandum by Kissinger for the Secretary of State, December 1969. *Expansion of Scientific and Technological Exchanges with Eastern Europe*, Memorandum by Rogers for the President, 24 December 1969. NARA, Nixon Presidential Materials, Staff, Country Files Europe, Box 667.

⁷³ Memorandum by Flanagan to Kissinger, 23 November 1971. NARA, Nixon Presidential Materials, Staff, National Security Council Institutional Files, Policy Papers, NSSDMs, Box H-210., Memorandum by Sonnenfeldt to Kissinger, Meeting with Ambassador Stoessel, 19 September 1970. NARA, Nixon Presidential Materials, Staff, Country Files Europe, Box 693.

számítva még mindig Lengyelország állt a rangsor élén, tekintve hogy Varsó korábban már olyan magas szintű kulturális és gazdasági kapcsolatokat épített ki Washingtonnal, amit a stratégiaileg kevésbé fontos – ám korántsem jelentéktelen – pillanatnyi kedvenc, Románia csak lassan érhetett utol. Emellett ne feledkezzünk meg arról sem, hogy tízmillió lengyel etnikumú amerikai élt az Egyesült Államokban, magának a Kongresszusnak pedig kilenc lengyel származású tagja volt. Ennek a belpolitikai súlyával egyetlen más kelet-európai ország sem versenyezhetett. Bizonyos tekintetben Románia és Lengyelország hasonló státust élvezett, Nixon például csak ezekbe az országokba ment el.

Lengyelország tekintetében a nagyobb mérvű függetlenség volt a cél és a szorosabb kapcsolatok Nyugat-Európával. Ez az ország tekinthető ebben az időszakban az Egyesült Államok legnagyobb kelet-európai kereskedelmi partnerének, a cél itt a „jelentős” amerikai gazdasági behatolás elérése volt. 1971-ben már mintegy 700 lengyel tartózkodott az Egyesült Államokban kulturális csereprogramok jóvoltából, ami a hat évvel korábbi szám mintegy duplája, de még így is kevesebb, mint az 1500 csehszlovák ösztöndíjas, akik 1968-ban az Egyesült Államokban éltek. Megfigyelhető, hogy a Gierek-rendszer elődjénél nyitottabb volt a kulturális kapcsolatok fejlesztésére. A tudományos és technikai csereprogramok egyértelműen megnövelték az Egyesült Államok lengyelországi tekintélyét és befolyását, és ennek megőrzése érdekében az amerikaiak betartották a varsói kormányzat kérését: ezek a programok a külvilág számára „láthatatlanok” maradjanak. A lengyel-amerikaiak – „szöges ellentétben” más kelet-európai emigránsokkal – aktívan támogatták, hogy Washington „pragmatikus alapon” bányázzon a lengyel vezetéssel. Az ő nyomásukra indítottak el egy segélyprogramot a lengyel nép megsegítése céljából. Lengyelország jelentőségére utal, hogy ott rendezték be a térség legnagyobb amerikai külképviseletét, amelynek éves fenntartási költsége 2146 ezer dollárra rúgott, miközben például a budapestire 861 ezer dollárt, a csehszlovákra 894 ezret költöttek. A SZER költségvetésének egynegyedét költötte lengyel programokra, a tudományos és technikai csereprogramok költsége elérte a kétfélmillió dollárt.⁷⁴

Ha eltekintünk Lengyelország belpolitikai jelentőségétől és stratégiai helyzetétől, a Nixon-adminisztráció számára a térségben minden más szempont szerint Románia játszotta a legfontosabb partner szerepét. Ennek elsősorban külpolitikai oka volt: Romániát a Szovjetuniótól „független tényezőként” tartották számon a nemzetközi politikában. Nem rontotta az ország kedvező megítélését sem a pártvezér személyi kultusza, sem az, hogy Románia „merev, ortodox” belpolitikát folytatott, miként az sem, hogy a kommunista párt az élet minden területét az ellenőrzése alatt tartotta.⁷⁵ Bukarest szintén szövetségi szerepet kapott: Ceaușescu magára vállalta, hogy elősegíti Nixon legfontosabb külpolitikai céljainak megvalósítását Kínában, Vietnamban és a Közel-Keleten. Hozzájárult ehhez, hogy több szinten is szorosnak nevezhető személyes kapcsolat alakult ki amerikai és román vezetők között. Emil Bogdan washingtoni román nagy-

követnek például rendszeres bejárása volt Kissingerhez és többször fogadta az elnök is, mondhatni a kelet-európai diplomaták „sztárja” volt Washingtonban. Nixon már alelnökként is megfordult Bukarestben, ahol lelkes fogadtatásban részesült és jó benyomást szerzett Ceaușescu pártvezérről, akit erős és őszinte személyiségnek tartott.⁷⁶ Bár Washington hasznát húzta a román vezetés külpolitikai törekvéseiből és abból, hogy Bukarest szemben áll Moszkvával, mégis óvatosan bántak vele. Noha a román-amerikai kapcsolatok fejlődését mintaértékűnek tartották a többi szocialista ország számára, és továbbra is támogatni kívánták a románok különutas külpolitikáját, leszögezték: ha Románia függetlenedése a Szovjetuniótól „túlmege bizonyos ponton”, az ellentétes lehet az amerikai és román érdekekkel. Egyrészt a Szovjetuniót fontos biztonsági szempontok kötötték Romániához, és az Egyesült Államok mindenképpen el akarta kerülni, hogy a függetlenedési folyamat szovjet beavatkozásba torkolljon. Másrészt azt sem lehetett megengedni, hogy a romániai politika hátrányosan befolyásolja az amerikai-szovjet viszonyt. Románia stratégiai fontossága tehát a délkelet-európai térség egésze szempontjából volt értelmezhető, amennyiben Jugoszláviával és Albániával együtt biztosította a balkáni térség stratégiai egyensúlyát és azt, hogy a Szovjetunió ne kerüljön egyeduralmi helyzetbe ezen a területen. A teljes körű szovjet hegemonia helyreállítása ugyanis „súlyos károkat” okozott volna az Egyesült Államoknak Nyugat-Európában, a Földközi-tenger keleti medencéjében és a Közel-Keleten.

Ugyanakkor Washington elismerte a Szovjetunió fontos biztonsági érdekeit a Balkánon és a Fekete-tenger térségében. Elfogadta a Szovjetunió és Bulgária között fennálló „különleges kapcsolatot”, és nem akart stratégiai előnyre szert tenni Kelet-Közép-Európában, illetve a Balkánon a Szovjetunió rovására, továbbá nem kívánta kihasználni kapcsolatait a kelet-közép-európai országokkal a szovjet biztonság aláaknázására. A helyzet bonyolultságát kifejezi, hogy szintén amerikai érdek volt az is, hogy Albánia „legyen mentes” a szovjet befolyástól, mivel Moszkva fennhatóságának helyreállítása megbontaná a balkáni erőegyensúlyt a NATO rovására. Ezzel pedig Jugoszlávia, valamint Ausztria helyzete is „kényesebbé” válna.⁷⁷ A politikai „udvarlás” Románia esetében nem volt egyoldalú, román részről is kifejtették, hogy Bukarest nagy jelentőséget tulajdonít az amerikai kapcsolatoknak az ország külpolitikájában. Bár ezt elvekkkel indokolták, egy percig sem rejtették véka alá, hogy gazdasági engedményeket, főleg a kereskedelmi diszkrimináció megszüntetését várják Washingtontól.⁷⁸

1969-ben Nixon román meghívásra Romániába látogatott. Ceaușescu tudta, hogy Nixon szívéhez közel áll Románia, mert amikor 1967-ben még alelnökként ellátogatott oda, hatalmas tömegek üdvözölték. Eleinte Nixon nem vett tudomást a meghívásról. Fő külpolitikai célja – mint már említettük – ebben az időszakban az volt, hogy megnyerje Moszkva támogatását a vietnami rendezéshez. Amikor azonban Koszigin mi-

⁷⁴ PARA Review, Eastern Europe, 31 March 1972. NARA, RG 59, General Records of the Department of State, Executive Secretariat, Briefing Books 1958–1976, Lot File 72D317, Box 131.

⁷⁵ State Department Briefing Paper, Romania, é. n. [1972?], NARA, RG 59, General Records of the Department of State, Briefing Books 1958–1976, Lot File 72D317, Box 131.

⁷⁶ Memorandum from Sonnenfeldt to Kissinger Regarding the President's Conversation with Ambassador Bogdan, 12 July 1969. NARA, Nixon Presidential Materials, Staff, Country Files Europe, Box 702.

⁷⁷ PARA Review Albania, Bulgaria, Romania, 28 April 1972. NARA, General Records of the Department of State Executive Secretariat, Briefing Books 1958–1976, Lot File 72D317, Box 131.

⁷⁸ Memorandum of Conversation, Secretary of State Rogers, Ambassador Bogdan, 20 February 1969. NARA, Nixon Presidential Materials, Staff, Country Files Europe, Box 702.

niszterelnök közölte, hogy a szovjet vezetés erre nem hajlandó, Nixon úgy döntött, hogy „megszurkálja” (*needle*) Moszkvát és elfogadja a bukaresti meghívást. A State Department ellenezte a dolgot, mert attól tartott, hogy az megtorpedózza a szovjet-amerikai kapcsolatokat, de hiába. Bogdan román nagykövet később úgy fogalmazott, hogy Nixon „megcsavarta a szovjetek orrát”.⁷⁹ A nixon-i látogatás céljai között nem szerepelt Románia „leválasztása” Moszkváról, inkább csak meg akarta mutatni, hogy Moszkva „ajtájában” is lehet saját érdeket követő külpolitikát folytatni. Emellett a látogatás annak is szólt, hogy a szovjetek tudatában legyenek, milyen árat kell fizetniük amerikai viszonylatban, amennyiben „gyengébb szomszédjuk” ellen fordulnak. Végül jelzésnek szánták a többi kelet-európai ország felé, hogy többé-kevésbé szabadon fejleszthetik gazdasági és kulturális kapcsolataikat az Egyesült Államokkal. Nixonnak ezúttal is nagy örömet okozott azoknak az embereknek a rajongása, akik az út széléről nézték az elnöki konvojt. Lelkesen beszélt Ceaușescuról és a román népről. Kissinger szerint a pártvezér ravasz, nagyra törő, hatalomorientált ember volt, akinek sikerült „csomóponttá” emelnie országát.⁸⁰

Az elnöki látogatás nagy felháborodást váltott ki Moszkvában, a szovjet vezetés emiatt elhalasztotta tervezett bukaresti útját. Moszkva ugyanis zokon vette, hogy látogatásával Nixon éket akar verni a szocialista országok közé, és a magyar reakció is ezt az álláspontot tükrözte. Az elnöki vizitnek azonban nem csak a szovjetek bosszantása volt a célja. A megbeszéléseken az Egyesült Államok bukaresti nagykövete Nixon kérésére nem lehetett jelen, mivel kényes témát, a vietnami háború lezárásában való román részvételt kívánták megvitatni. Nixon abban bízott, hogy Románia megbízható közvetítő lehet Washington és Peking között. A román vezetón keresztül üzent a kínai fővárosba, hogy az Egyesült Államok kész a kapcsolatok normalizálására, és azt is jelezni akarta, hogy nem fog külön megállapodást kötni a szovjetekkel Kína rovására. Emil Bodnaras román alelnök, aki egy alkalommal lesújtóan nyilatkozott az amerikaiaknak Brezsnyev politikai és szellemi képességeiről, a nagyhatalmak érdekszférápolitikájának lezárásaként értékelte Nixon bukaresti útját. Szerinte ez megerősítette országa nemzeti függetlenségét.⁸¹ Bukarest azt várta, hogy az elnöki látogatás eredményeként megkapja a legnagyobb kedvezményes elbánást, erre azonban nem került sor. Sőt Kissinger jobbnak látta lehűteni a román várakozásokat: nem várhatnak drámai fejleményeket és csak fokozatos javulásra számíthatnak a kapcsolatokban.⁸² A különleges viszony egyelőre nem hozott kézzelfogható eredményt a román vezetés számára. Ez komoly frusztrációt okozott Bukarestben, ahol sehogy sem értették, hogy miért nem kapják meg a várva várt kereskedelmi kedvezményt. Nem sejtették, hogy 1969-ben –

⁷⁹ Harrington, Joseph F.–Courtney, Bruce J.: *Tweaking the Nose of the Russians*. I. m. 285–289.

⁸⁰ Dallek, Robert: *Nixon and Kissinger*. I. m. 146.

⁸¹ Memorandum for Kissinger, Ambassador Meeker's Conversation with Bodnaras, 4 July 1970. In: Dallek, Robert: *Nixon and Kissinger*. I. m. 147.; Harrington, Joseph F.–Courtney, Bruce J.: *Tweaking the Nose of the Russians*. I. m. Bodnaras kifejtette, Nixon látogatása „Signifies an end to the spheres of influence approach by the US and the USSR which those powers had followed since Yalta. Signified a new status for Romania, a position of national independence for Romania as a country not under the influence of any power.”

⁸² Memorandum by Kissinger to John P. Walsh, Acting Executive Secretary, 19 July 1969. Uo.

mint már előzőleg utaltam rá –, amikor a Kongresszus kivételesen kész lett volna az MFN kiterjesztésére Kelet-Európára, maga Nixon torpedózta meg az ügyet. A maga részéről Bukarest úgy vett elégtételt, hogy késleltette az elnöki látogatás során aláírt kulturális megállapodás megvalósítását, amely amerikai kulturális központ megnyitását irányozta elő Bukarestben, illetve egy románét New Yorkban.⁸³

Ceaușescu nagyravágyó terveket fűzött az amerikaiakhoz: „a fekete-tengeri olajkincs feltárásában és kiaknázásában”, egymilliárd dollár értékű romániai réz kitermelésében és feldolgozásában, román beruházásokban történő részvételben számított rájuk.⁸⁴ Amikor a román pártvezető 1970 októberében viszonzta az elnök látogatását, Nixon azzal kecsegtette, hogy kedvezőek a két ország közötti kereskedelmi kapcsolatok kilátásai. Ceaușescu arról beszélt, hogy Romániának külföldi hitelekre van szüksége ahhoz, hogy folytatódjék a gazdasági növekedés, és felrótta, hogy az amerikai törvényhozás akadályozza a gazdasági kapcsolatok kibontakozását, bár megköszönte az elnöknek, hogy a maga részéről támogatja az akadályok elmozdítását. Nixon megerősítette, hogy továbbra is ezen dolgozik,⁸⁵ de állítása nem fedte a valóságot. A „színfalak mögött” Nixon a Kongresszussal összhangban maga is ellenezte a diszkriminatív törvények visszavonását, még „kedvence”, Románia számára is, bár hozzá kell tenni, igyekezett rávenni az amerikai üzleti élet jelentős képviselőit, hogy kereskedjenek Romániával.

Változásra 1971-ben került sor, amikor az Egyesült Államok történetének egyik legnagyobb fizetésimérleg-hiányát halmazta fel. Nixon felmondta az amerikai fizetőeszköz aranyra történő átválthatóságát, ami miatt a dollár leértékelődött. Ettől az amerikai külkereskedelmi mérleg javulását várták. Ilyen körülmények között némileg növekedett Kelet-Európa gazdasági jelentősége is. Nixon aláírta a Vietnambot támogató országoknak való hitelnyújtást megtiltó – már említett – Fino-törvénykiegészítést, valamint visszavonta azt a kötelező előírást, hogy a kommunista államokba irányuló szállítmányokat csak amerikai kereskedelmi hajókkal juttathatják el a címzetthez. Jelentős fordulat akkor történt, amikor néhány miniszterének javaslatára Nixon elfogadta, hogy a törvényhozás felhatalmazást adjon számára az MFN egyedi megadására Romániának. Bukarest érzékeltette, hogy az amerikai kölcsönök és kereskedelmi kapcsolatok nem okoznak problémát a román-szovjet kapcsolatokban, és a washingtoni román nagykövet intenzív, jól átgondolt kampányba kezdett kormányzati és kongresszusi körökben az MFN érdekében. Erőfeszítéseit teljes erővel támogatta Rogers külügyminiszter és Stans külkereskedelmi miniszter, az egyeztetések azonban túlságosan sok időt vettek igénybe. Nixon napirendre tűzte a stratégiai fegyverek csökkentésének megtárgyalását a Szovjetunióval, és nem akarta, hogy az amerikai-román kapcsolatok fejlesztése megrontsa viszonyát a szovjetekkel és megtorpedózza az egyezmény megkötését. Hiába szorgalmazta tehát két minisztere is, a szovjet kapcsolatépítés fontosságát.

⁸³ Memorandum by Frank Shakespeare to Kissinger, Romanian Roadblock for Establishing US Cultural Center in Bucharest, 13 March 1970. Uo., Memorandum by Theodore Eliot Executive Secretary to Kissinger, 16 April 1970. Uo.

⁸⁴ Message by Ceaușescu to Nixon as Read by Vasile Pungan, é. n. [1970]. Uo.

⁸⁵ Memorandum of Conversation, Oval Office, 26 October 1970. Participants: Nixon, Kissinger, Henry Barnes, Ceaușescu, Celac, Popescu. Uo.

gára hivatkozva Nixon lemondott a román MFN ügyéről. A hídépítés politikáját tehát érzékelhetően továbbra is alárendelte a Szovjetunióhoz fűződő viszonyának. Szeretet játszhatott döntésében, hogy a vietnami háború közepette népszerűtlen lett volna gesztust tenni egy kommunista országnak. Emellett komoly kongresszusi ellenállásra számíthatott, és a Fehér Ház stábjá sem támogatta a State Department és a kereskedelmi minisztérium által szorgalmazott kezdeményezést.⁸⁶ A hídépítés politikája tehát az amerikai külpolitikai döntéshozatal, személyes hatalmi harcok, a belpolitika és főleg a szovjet–amerikai viszony foglya maradt.

A megoldást nem segítette, hogy időközben Ceaușescu pekingi látogatása miatt kiéleződött Románia viszonya a Szovjetunióval, illetve a Moszkvához hű szocialista országokkal is. Odáig fajultak a dolgok, hogy a szovjetek hadgyakorlatot rendeztek Odessza mellett, a román határ közelében. Washingtonban 1971. július 15-én bejelentették, hogy Nixon is Pekingbe utazik. A szovjetek Washington–Bukarest–Peking háromszöget emlegettek, augusztus 1-jén a kelet-európai országok vezetői román részvétel nélkül tárgyaltak a Krímben, Bukarest pedig hadgyakorlatot készített elő, végül azonban azt nem tartották meg.⁸⁷ Augusztus 4-én a State Department arra figyelmeztetett, hogy a román–szovjet viszony kiéleződhet az elkövetkező hetekben, és bár nem tartották valószínűnek, hogy a szovjetek megtámadják Romániát, ennek lehetőségét „nem tudták kategorikusan kizárni”.⁸⁸ Ceaușescu levelet írt Nixonnak, amelyben felhívta figyelmét a Románia elleni szovjet sajtóhadjáratra. A román nagykövet felkereste Kissingert, aki biztosította, hogy az Egyesült Államok tudatja a moszkvai vezetéssel, hogy „amennyiben megtámadja Romániát, évekre véget vet az enyhülésnek... az Egyesült Államoknak jelentős érdeke fűződik Románia függetlenségéhez és autonóm politikájához”. Hozzátette, hogy országa nem tesz semmi olyat, ami elősegítheti, hogy „egy nagyhatalom” megfossza Romániát a függetlenségétől. Kissinger nyilván a készülő román csapatmegmozdulásra utalva figyelmeztette a nagykövetet, hogy Románia ne fenyegetse szomszédját, mire Bogdan közölte, hogy ez az elrettentés taktikája. Mindazonáltal a román diplomata megnyugvással vette tudomásul a nemzetbiztonsági tanácsadó által mondottakat.⁸⁹ Mivel Romániát nem támadták meg, így Kissinger ígéretét sem tették próbára – megjegyzendő azonban, hogy felelős amerikai politikus részéről még nem hangzott el ilyen egyértelmű és határozott kiállás egy kelet-európai ország mellett.

Csehszlovákia jelentőségét „kulcsfontosságú földrajzi helyzete” határozta meg, és kulturális hagyományai miatt leginkább Nyugat-orientált kelet-európai országnak tartották. Miközben az Egyesült Államok igyekezett megtartani „az erős történelmi szála-

kat”, az 1968. év eseményei után belpolitikai mozdulatlanságba merevedett országban csak szerény gazdasági célokat fogalmazhatott meg. A gazdasági kapcsolatok bővítését, így a kereskedelmi diszkrimináció megszüntetését csak a vagyoni követelések rendezését követően tartották elképzelhetőnek. Az 1968-as szovjet invázió miatt az amerikaiak óvatossá váltak és a kapcsolatépítés terén Nyugat-Európának adták át a vezető szerepet. Amerika csak annyit akart vállalni ebben, amennyit a Szovjetunió elvisel.⁹⁰ 1969 elején Csehszlovákiában újra feszültté vált a belpolitikai helyzet és Washington attól tartott, hogy ismét szovjet beavatkozásra kerülhet sor. Az ilyen típusú fenyegetéseket a Nixon-adminisztráció sokkal komolyabban vette, mint elődje. Ezért közölték Dobrinyin washingtoni szovjet nagykövettel, hogy „amit saját szövetségeseikkel tesznek, az az ő dolguk”, de amennyiben beavatkoznak, az jelentősen visszaveti az *európai biztonsági konferencia* ügyét. Tekintve hogy ennek összehívása Brezsnyev egyik legfontosabb külpolitikai célja volt, a figyelmeztetés hatásosnak tűnt. A megszokott szovjet válasz azonban mégis az volt, hogy az amerikaiaknak „semmi közük hozzá”.⁹¹ Az amerikai–csehszlovák kapcsolatok intenzitása az 1968-as konzervatív fordulat után hanyatlani kezdett. Drasztikus mértékben, mintegy a felére csökkent az Amerikába látogató csehszlovák ösztöndíjasok száma. Miközben a retorika szintjén Nixon „nagy lehetőséget” látott a tudományos-technikai csereprogramok fejlesztésében Kelet-Európával, olyan utasítást adott, hogy az ebből a célból a térségbe látogató amerikai tisztviselő csak Magyarországra és Lengyelországba menjen el, Csehszlovákiába ne.⁹² Nem sikerült megállapodni az Egyesült Államokban lévő, a németek által még a második világháborúban elszállított 18 tonnányi, 24 millió dollárértékelte csehszlovák arany visszaadásáról, illetve a Csehszlovákiával szemben fennálló amerikai vagyoni követelésekről sem. Bár a szovjet beavatkozás előtt Csehszlovákiának komoly esélye volt a legnagyobb kedvezmény elnyerésére, Nixon ezt levette a napirendről. 1969-ben, szinte napra pontosan egy évvel az 1968-as szovjet invázió után, Nixon nem volt hajlandó búcsulátogatáson fogadni a távozó csehszlovák nagykövetet, mert szerinte olyan rendszert képviselt, amely „gyors ütemben közeledik a neosztálinista állásponthoz”. A rossz viszonyt tovább éllezte, hogy augusztus 21-én 24 amerikai állampolgárt letartóztattak a csehszlovák hatóságok és többüket súlyosan bántalmazták.⁹³

Magyarország az 1970-es évek elejére a kelet-európai „fontossági sorrend” harmadik helyére került, megelőzve a korábban jóval előrébb sorolt Csehszlovákiát. Az 1956 után Magyarország „mészárosának” nevezett Kádár vezetése alatt álló országot „a reformpolitikát folytató kommunista rendszerek legjobb példája”-ként tartották nyilván 1972-ben, amely belpolitikája, gazdasági reformja révén pontosan abban az irányban haladt, amit az Egyesült Államok elképzelt. A belpolitikai mozgástér ára azonban a szovjet külpolitikai irányvonalhoz történő igazodás volt. Az Egyesült Államok támo-

⁸⁶ Harrington, Joseph F.–Courtney, Bruce J.: *Tweaking the Nose of the Russians*. I. m. 313–316. Memorandum by Kissinger to Nixon, Secretary Rogers' Conversation with Romania Foreign Minister Manescu, 12 June 1970. NARA, Nixon Presidential Materials, Staff, Country Files Europe, Box 702., Memorandum by Kissinger to Nixon, 7 July 1970. Uo., Memorandum by Kissinger to Rogers, Stans, 8 December 1971. Uo., Memorandum by Sonnenfeldt, Hormats to Kissinger, 30 November 1971. Uo.

⁸⁷ Harrington, Joseph F.–Courtney, Bruce J.: *Tweaking the Nose of the Russians*. I. m. 318–319.

⁸⁸ Memorandum by Sonnenfeldt to Kissinger, 4 August 1971. NARA, Nixon Presidential Materials, Staff, Country Files Europe, Box 702.

⁸⁹ Memorandum of Conversation, 31 August 1971. Participants: Kissinger, Bogdan. Uo.

⁹⁰ PARA Review, Eastern Europe, 31 March 1972. I. m.

⁹¹ Memorandum by Sonnenfeldt to Nixon, 21 January 1969. NARA, Nixon Presidential Materials, Staff, Country Files Europe, Box 667., Memorandum by Kissinger to the President, March 1969. Uo.

⁹² Memorandum by Kissinger to DuBridge, 22 June 1970. Uo.

⁹³ Memorandum by Kissinger to Nixon, 7 August 1967. Uo., Memorandum by Kissinger to the Secretary of State, 16 August 1969. Uo., Memorandum for Kissinger, Don Lesh, 28 August 1969. Uo., Memorandum by Kissinger to the President, 6 September 1969. Uo.

gatta Magyarországon a reformpolitika folytatását, ezen belül is az új gazdasági mechanizmust, amely „nyugati elveket és feltételeket” hozott a gazdaságba. Magyarország volt – az amerikaiak szerint – a legfőbb támogatója a Kelet–Nyugat közötti gazdasági együttműködésnek, az első kommunista ország, amelyik állampapírt bocsátott ki a nemzetközi pénzpiacra, és ezzel piaci, multilaterális irányba terelte a KGST-t. Külön érdemként tüntették fel, hogy a destabilizáció kockázata nélkül sikerült végrehajtani a reformot, ráadásul úgy, hogy az nem váltotta ki Moszkva aggodalmát. Nyíltan ki mondták, hogy az Egyesült Államoknak nem célja a magyar reformok olyan mértékű felgyorsítása, hogy az a szovjetek ellenkezését váltsa ki. Az amerikai cél tehát „aprólékosan megtervezett és végrehajtott reform volt Magyarországon, amely hosszú távú stabilitást eredményez, és amely lehetővé tenné, hogy a szovjetek csökkentsék magyarországi hadseregük létszámát” (kiemelés: B. L.). Ennek fényében az Egyesült Államoknak, amely nem sokat tehetett a reformok érdekében, visszafogottan kellett politizálnia. Az önérdemből végrehajtott magyar reformok ugyanis amerikai érdeket is szolgáltak. Ezért Washington, legalábbis papíron, támogatni kívánta Magyarország belépését a nemzetközi gazdasági és pénzügyi világba, az amerikai rádióadóknak be kellett számolniuk a reform sikereiről. Lehetőséget láttak a kereskedelmi forgalom emelésére – 1970-ben a magyar export elérte a 30 millió dollárt, ami közel egy szinten volt a csehszlovákkal (34 millió), de messze elmaradt a lengyeltől (95 millió dollár) – és a vállalat-szintű együttműködésre, amely technológiai, valamint vezetési és marketingismeretek átadását tehetné lehetővé. Az amerikai jelenlét érdekében szorosabb kulturális kapcsolatokat akartak kiépíteni, és többek között tervbe vették, hogy magyar professzort neveznek ki egy amerikai egyetemre. (A magyar professzor kinevezése egyébként a magyar állambiztonság figyelmét is felkeltette. A vizsgálódás célja nem elsősorban az oktatás előmozdítása volt, hanem olyan célszemélyek, főleg hallgatók azonosítása az amerikai egyetemi szférában, akiket a magyar hírszerzés beszervezhet.) A Szabad Európa Rádió feladatul kapta, hogy mozgósítsa a magyar közvéleményt a gazdasági reform támogatására, lehetőség szerint megtörve a magyar vezetés tájékoztatási monopóliumát.⁹⁴ Nagyot fordult tehát a világ: a Szabad Európa Rádióknak egy kommunista kormányzati intézkedést kellett támogatnia.

A valósághoz azonban hozzátartozik az is, hogy önmagában véve Magyarország tekintélye keveset ért. Az 1970-es évek elején az egyik amerikai nagykövet feltette a költői kérdést: „Mennyit számít [Magyarország] az amerikai nemzeti érdek szempontjából? Nagyon kicsit. Magyarország külkapcsolatainak aprópénze, és a fillérek közül néhány fából készült.”⁹⁵ Összehasonlításképp: a budapesti amerikai külügyi misszió fenntartása 861 ezer dollárba került, a lengyelé 2,146 millióba, a Szabad Európa lengyel adásának költsége 5,1 millió dollár volt, a magyaré 4,2 millió.⁹⁶ A két ország fontossága közötti eltérést a számok is jól tükrözik. Az Egyesült Államok magyarországi céljai is

sokkal korlátozottabbak voltak. Nem törekedtek a kétoldalú kapcsolatok normalizálására, a fennálló problémák megoldását sem tartották sürgetőnek. A megfogalmazás, miszerint a magyar reform az Egyesült Államok érdekeit is szolgálja, arra utalt, hogy a status quo megfelelt a washingtoni vezetés számára.

Talán ennek és nem csupán a magyar fél érdektelenségének volt köszönhető, hogy a gyakorlatban a kétoldalú viszony továbbra is hűvös, sőt szinte ellenséges maradt. Hillenbrand nagykövet, aki ha nem is nagy illúziókkal érkezett Budapestre, de a holtpontról való elmozdulás reményével mindenképpen, 1969 elején már úgy látta, hogy egyik félnek sincs kellő indoka arra, hogy javítson a kapcsolatokon, és ezért nem csak Budapestet tartotta felelősnek. Mansfield szenátor véleményét idézte, aki a Szenátus Külügyi Bizottságának elnökeként hangoztatta, hogy országa „nem hajlandó olyan megértéssel és a nagylelkűségnek olyan fokával viszonyulni a kelet-európai országok nehéz sorsához, ami méltó lenne e nemzet nagyságához”. A szenátor úgy vélte, az elnöknek érdekében állna felhatalmazást kérni a Kongresszustól, hogy megadhassa a legnagyobb kedvezmény elvét, amit fel lehetne használni a vagyoni jogi tárgyalások során. Jogos magyar kérdésnek tartotta a New York-i kereskedelmi iroda megnyitásának engedélyezését, javasolta, hogy az amerikai kiviteli korlátozásokat hozzák összhangba a nyugat-európai előírásokkal, annak érdekében, hogy a tiltott technológiát ne az ottani versenytársaktól szerezzék be. Az amerikai kultúra népszerűségére utalva felrótta, hogy az Egyesült Államok nem támogat szakkiállításokat, Magyarországon nem létezik amerikai nyelvtanítási program és magyar egyetemeken nincs amerikai előadó.⁹⁷ Gazdasági jellegű javaslatai összhangban voltak ugyan a State Department álláspontjával, de mint láttuk, az elnökével nem.

A MAGYAR NYITÁS KÉRDŐJELEI

Bár magyar megítélés szerint a nemzetközi politika egyik negatív főhőse az Egyesült Államok volt, a kétoldalú viszony fejlesztéséhez egyre több érdek fűződött. A reformszárnyhoz tartozó Nyers Rezső 1969 májusában azt állította, hogy Magyarország számára fontosabb a jó viszony Amerikával, mint addig bármikor, különösen a gazdasági szférában.⁹⁸ A külső forrásokra építő magyar gazdaságpolitika eredményeként az 1970-es évek közepére az amerikai pénzpiac a hitelfelvétel egyre fontosabb forrása lett. Fekete Jánosnak, a Magyar Nemzeti Bank alelnökének megfogalmazása szerint „hitelfelvételeink szempontjából az Egyesült Államokat, az olajtermelő arab országok mellett, a jövőre nézve is egyik fő piacunknak tekintjük”.⁹⁹

⁹⁴ PARA Review, Eastern Europe, 31 March 1972. I. m. „Hungary in pursuing its own interest is also serving US interest.”

⁹⁵ The American Embassy in Budapest to the Secretary of State, US–Hungarian Relations in Light of Hungarian Party Congress, 11 December 1970. NARA, RG 59, General Records of the Department of State, Subject Numeric File 1970–1973, Box 2352.

⁹⁶ PARA Review, Eastern Europe, 31 March 1972. I. m.

⁹⁷ The American Embassy in Budapest to the Secretary of State, Policy Assessment: Hungary, 10 January 1969. I. m.

⁹⁸ The American Embassy in Hungary to the Department of State (Meehan), Conversation with Nyers, 25 May 1969. I. m.

⁹⁹ Fekete János feljegyzése Nagy János külügyminiszter-helyettes számára, 1975. január 23. MNL OL, Küm, USA tük, XIX–J–1–j, 28. doboz. 528.00/081-1975.

A magyar gazdasági reform alapvetően az export növekedésére épült. A hitelekkel finanszírozott gazdasági modernizáció által felpörgetett exportból remélték törleszteni a kölcsönöket. A reform mögött nem állt különösebb ideológia, a változatlanul diktatórikus rendszer csupán elfogadottabbá akarta tenni magát és stabilizálni hatalmi pozícióját.¹⁰⁰ A reformerek belátták, hogy az amerikai–magyar kapcsolatok rendezése nélkül Magyarország nem juthat ki a nemzetközi pénzpiacokra. A tudományos és műszaki ösztöndíjak fontosak voltak, hogy az USA-ban kiképzett szakemberek részt vehessenek a gazdaság modernizálásában és működtetésében. A közeledés Washington és Budapest között ennek ellenére igencsak lassan haladt. A kommunista rendszer számára nagy dilemma maradt, hogy a nyitás a kapitalizmus felé vajon gyengíti vagy erősíti-e hatalmát. A konzervatívok álláspontja szerint az együttműködés lazítja, sőt aláássa a fennálló politikai status quót, míg a reformerek úgy vélekedtek, hogy a nyitás következményei kezelhetőek lesznek, s csak az ezekből származó előnyökkel tartható fenn a rendszer.

Gazdasági funkciót tölthettek be a kulturális kapcsolatok is, amelyeket egyébként a magyar vezetés azért igyekezett visszafogni, mert a „fellazítás” eszközének tartotta. Nehéz helyzetbe került a pártvezetés, mert egyes „tudományos témák”, mint például az agrártudományi vagy technikai területek „amerikai tanulmányozása a magyar nép-gazdaság szempontjából rendkívül jelentős” volt. A területért felelős Kulturális Kapcsolatok Intézete megállapította: „egyes tudományterületeken feltétlenül szükséges az amerikai tapasztalatszerzés... ezért kénytelenek vagyunk tudományos-kulturális kapcsolatainkat – ha erősen korlátozott keretek között is – fenntartani.”¹⁰¹ Jól látta tehát az amerikai külügyi vezetés, hogy a tudományos-technikai csereprogramok révén lehet kikényszeríteni a kulturális kapcsolatok kiszélesítését.¹⁰² Ez a „veszély” azonban nem került el a szovjet vezetés figyelmét sem. Brezsnyev még 1965-ben, a Varsói Szerződés Politikai Tanácskozó Testületének varsói ülésén hangsúlyozta, hogy „az imperialisták bővíteni igyekeznek kapcsolataikat a szocialista országokkal, hogy gazdasági, technikai és tudományos lehetőségeiket felhasználva az általuk kívánatos irányba befolyásolják országaink belső életének alakulását, lazítsák egységünket. Ezért különösen fontos az ideológiai behatolás, a fellazítás megelőzése és kivédése.”¹⁰³ Ugyanakkor a Szovjetunió számára a nyugati technológiához való hozzáférés legalább olyan fontos volt, mint a kisebb kelet-európai országok számára. Koszigin szovjet miniszterelnök például azért támogatta az enyhülést, mert azt remélte – akárcsak a szovjet ipar vezetői –, hogy hozzáférhetővé válnak a Nyugat gazdasági, pénzügyi és technológiai erő-

¹⁰⁰ Rainer, János M.: The Sixties in Hungary: Some Historical and Political Approaches. In: Rainer, János M.–Peteri, György (eds.): *Muddling Through the Long 1960s. Ideas and Everyday Life in High Politics and the Lower Classes of Communist Hungary*. Trondheim Studies on East European Cultures and Societies. Bp., Trondheim, 2005. 4–26: 16.

¹⁰¹ Kulturális Kapcsolatok Intézete, Belső terv, USA é. n. [1968.] MNL OL, Küm, USA tük, XIX-J-1-j, 10. doboz, 001149/3-1968.

¹⁰² Memorandum by Rogers to the President, Expansion of Cultural Exchanges, 24 December 1969. NARA, Nixon Presidential Materials, Staff, Country Files Europe, Box 667. Science and technology exchanges „are useful tradeoff against cultural exchanges, in which we have a greater interest than the East Europeans”.

¹⁰³ Idézi Békés Csaba: *A kádári külpolitika*. I. m. 247.

forrásai. Nyikolaj Bajbakov kőolajipari miniszter közölte az SZKP Politikai Bizottságával, hogy amennyiben elutasítják a szovjet–amerikai gazdasági és kereskedelmi szerződést, a Szovjetunió legalább harminc évig képtelen lesz kitermelni a szibériai olajmezőket.¹⁰⁴

Magyar értékelés szerint a Ford-ösztöndíjasok „számottevő” ismeretanyagot szereztek, amelyet „közvetlenül hasznosítani lehet az itteni tudományos kutatásban és termelésben”. Emellett Magyarországon még nem, vagy források híján alacsonyabb szinten művelt tudományos területekkel ismerkedhettek meg, és a Kulturális Kapcsolatok Intézetének feljegyzése szerint a társadalomtudományi kutatásokat is előmozdították. Nem elhanyagolható az sem, hogy a magyar kutatók elismertséget szerezhettek, bekapcsolódhattak a nemzetközi tudományos vérkeringésbe és megismertethették Amerikát a magyar tudomány eredményeivel. Dilemmát okozott a magyar fél számára, hogy az amerikaiak a *társadalomtudományok* súlyát kívánták növelni a programban – feltételezett „felforgató tevékenységük” érdekében. Ugyanakkor kiderült, hogy a társadalomtudományok képviselői – hozzátehetjük, mert korábban már volt szó róla: akiket meglehetősen gondossággal válogattak ki – vették észre leginkább „az amerikai életforma súlyos ellentmondásait”, és ők tehettek „a legtöbbet a szocialista társadalmi rendszer érdekében kifejezhető propagandatevékenység terén hazánkról szóló előadások tartásával”. Az sem kizárt persze, hogy ők voltak olyan „rutinosak”, hogy jelentéseikben rendre beszámoltak negatívumokról is. Félő volt azonban, hogyha a menedzserképzésben részt vett szakemberek szerepet kapnak a kibontakozó gazdasági reformban, azzal az Egyesült Államok közvetett befolyásra tehet szert a magyar gazdaságirányításban.¹⁰⁵ Nehéz volt egyértelműen megállapítani, hogy melyik fél számára hozott több hasznot, mégis úgy tűnik, a Ford-ösztöndíjról szerzett tapasztalatok alapján nem lehetett kétséges, hogy a kockázatok ellenére az amerikai kutatási lehetőségek és ösztöndíjak elérhetőségének fenntartása magyar érdek volt. A kétoldalú kapcsolatokat terhelő részletkérdések rendezése nélkül viszont nem volt remény arra, hogy akár ezen a téren, akár a gazdasági kapcsolatok fejlesztésében jelentős előrelépés történjen. Hiába lett volna azonban minden szempontból *hasznos* a viszony normalizálása, a belső, ideológiai, illetve a külső, nagyhatalmi béklyókkal küzdő magyar vezetés nem volt erre képes.

Az első magyar nagykövet, Nagy János, aki korábban Indonéziában és Indiában szolgált, az amerikaiak szerint angolul magas szinten tudott és professzionálisan viselkedett.¹⁰⁶ Váratlanul, Radványi disszidálása miatt kapta meg a washingtoni nagyköveti kinevezését, és 1968 őszén érkezett meg Washingtonba, nem sokkal a csehszlovák invázió után. Bemutakozó látogatásakor a State Department európai ügyekért felelős vezetőjénél azonban nem csak emiatt volt feszült hangulat. Leddy nem felejtette el bu-

¹⁰⁴ Zubok, Vladislav: *A Failed Empire*. I. m. 220.

¹⁰⁵ Tervezet – Előterjesztés az ügyvezető elnökség részére a Ford-ösztöndíjprogram tapasztalatairól, 1967. szeptember 30. MNL OL, Kulturális Kapcsolatok Intézete, XIX-A-33-a-USA, 217. doboz, 6022-1968.

¹⁰⁶ Memorandum of Conversation, Nagy, Lisle, 15 October 1968. NARA, RG 59, General Records of the Department of State, Central File 1967–1969, Box 2183. „Ambassador has superior command of English and handles himself as a professional.”

dapesti sérelmét és felhánytorgatta kellemetlen megbeszélését Szilágyival 1967 októberében. Leddy azt is közölte, hogy a Csehszlovákiában történt beavatkozás fényében a normalizálási folyamat Kelet-Európával lelassul majd. Az amerikaiak elsősorban a létszámkorlátozás megszüntetését akarták elérni, azonban a magyar fél ezt a konzulátusok ügyéhez és a kereskedelmi kirendeltség megnyitásához kötötte. A State Department ennek kapcsán megjegyezte, hogy a magyarok szívesen kérnek indokolatlan, egyoldalú engedményeket és képtelenek megragadni a kínálkozó alkalmakat a viszony javítására. A konzulátusok és a kereskedelmi kirendeltség megnyitását csak az amerikai vagyoni követelések rendezése után tartották lehetségesnek.¹⁰⁷

Az amerikaiak által elvárt pénzügyi megállapodás nem jelentett volna komolyabb megterhelést: a magyar kereskedelmi forgalom az USA-val kisebb volt, mint a többi szocialista ország esetében. Enélkül azonban nem lehetett megkapni a legnagyobb kedvezmény elvét, ami pedig a reformtervek megvalósítását segíthette. Áttörés nem történt, csak egy kisebb fordulat fedezhető fel 1969-ben. Megállapodás született a Hilton és az Intercontinental vállalatokkal, egy-egy szálloda felépítésére a Duna két oldalán. A pesti oldalon az Intercontinental a háború alatt elpusztult grandiózus szállodasor helyén éktelenkedő üres telekre került, a Hilton hasonlóan kiemelt helyre, a budai Várba. A megállapodás részét képezte a kormány Nyugatot célzó propagandakampányának. Ezzel a két amerikai építmény kezdte uralni a budapesti látképet, ékes bizonyítékként az élénkülő amerikai befolyásnak és az USA vonzerejének.

Bár 1957 után leépültek azok az intézmények, amelyek korábban a magyarországi szovjet befolyást és ellenőrzést biztosították, Moszkva álláspontját¹⁰⁸ amerikai viszonylatban sem lehetett figyelmen kívül hagyni. 1969 februárjában Kádár Moszkvába utazott, hogy meghallgassa Brezsnyev tájékoztatását a nemzetközi kapcsolatok helyzetéről. A szovjet pártfőtitkár utalt rá, hogy *új fejezet kezdődött* a nagyhatalmak viszonyában. Ezt annak tudta be, hogy az amerikaiak felismerték: nem képesek megváltoztatni a fennálló európai helyzetet és számolnak a realitásokkal, a Szovjetunió képességeivel és befolyásával. Brezsnyev megjegyzései több szempontból is érdekesek. Egyrészt mert rávilágítanak, hogy öt évvel a helsinki konferencia (a Helsinkiben tartott Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet) előtt a szovjet vezetés számára világos volt az a stratégiai változás, ami az USA külpolitikájában végbement az európai helyzet kapcsán (az, hogy Washington elfogadta kész tényként a kontinens két tömbre szakadását). Másrészt Brezsnyev kijelentései azt is megerősítették, hogy nem emel kifogást a washingtoni nyitással szemben, ha Kádár szem előtt tartja Moszkva érdekeit. Ennek ellenére a magyarok nem kaptak a lehetőségen és éveken át halogatták a megállapodást. Ennek egyik oka a *pártvezetés megosztottsága* lehetett a nyugati nyitás tekintetében. Természetesen léteztek határok is, amelyeket nem volt ajánlatos átlépni, és ezeket Kádár jól érzékelte. Nem véletlen, hogy a hazai propaganda hűen ismételte azt a szovjet álláspontot, hogy Nixon bukaresti útja károsan érinti a szovjet érdekeket, elmélyíti a

¹⁰⁷ Memorandum of Conversation, Nagy–Leddy, 17 October 1968. Uo. The Department of State to the American Embassy in Hungary, 23 December 1969. Uo.

¹⁰⁸ Baráth Magdolna: Hruscsov és ami utána jött: Magyarország és a Szovjetunió kapcsolatai a hatvanas években. In: uő: *A Kreml árnyékában. Tanulmányok Magyarország és a Szovjetunió kapcsolatainak történetéhez, 1944–1990.* Gondolat, Bp., 2014. 259.

szakadást Románia és a szocialista tábor többi tagja között, illetve megzavarja a nemzetközi kommunista mozgalmat.¹⁰⁹

Más tekintetben azonban Moszkva jelzései nem voltak egyértelműek. A reform sikere érdekében a magyar vezetés felmérte a Világbankba és a Nemzetközi Valutaalapba való felvétel lehetőségeit. A szovjet vezetés tudott erről, és álláspontját folyamatosan változtatta a kérdésben. Richard Gough szerint a magyar belépésre vonatkozó szovjet határozatlanság belpolitikai konfliktust tükrözhetett. 1967 júniusában a magyar–szovjet kormányközi tárgyalások alkalmával a szovjetek fenntartásaikat hangoztatták, később azonban Lescsenko miniszterelnök-helyettes azt mondta, hogy a döntést a magyarokra bízzák. Ezt követően 1967 novemberében Moszkvában Fock Jenő miniszterelnök azzal szembesült, hogy Koszigin szerint Lescsenko tévedett, és nem lenne helyes, ha egy szocialista ország belépne ezekbe a szervezetekbe.¹¹⁰ Baráth Magdolna szerint a szovjetek úgy foglaltak állást, hogy a döntés a magyaroké, valójában azonban attól tartottak, hogy az IMF-tagság letéríti Magyarországot a szocialista nemzetközi együttműködés útjáról.¹¹¹

1969-ben a magyar párt- és külügyi vezetés áttekintette a két ország kapcsolatait. Kereskedelmi és gazdasági téren alig történt előrelépés. Bár az amerikai hatóságok a második világháború óta először engedélyezték a magyar dobozott sonka kivitelét az Egyesült Államokba, az alacsony külkereskedelmi forgalom – ami 1968-ban mindössze 7 millió dollár kivitel és 11,1 millió dollár behozatal jelentett – „lényegesen elmaradt más szocialista országokétól”. Vagyonjogi egyezmény híján azonban nem lehetett számítani a legnagyobb kedvezmény elvének Magyarországra történő kiterjesztésére, pedig ez a kereskedelmi forgalom jelentős növekedésével kecsegtetett volna. Az egyetlen „eredmény”, hogy az IREX nevű amerikai szervezettel létrejött egyezmény alapján kölcsönös kiküldetésekre nyílt lehetőség a humán- és társadalomtudományok terén, 50-50 hónapos évi kerettel.

A szovjet ösztönzésre a magyar külügyminisztérium szerény javaslatokat terjesztett elő a holtpontonról való elmozdulás érdekében. Erre a nemzetközi politika, így a vietnami háború tárgyalásos rendezésére tett lépések, valamint a szovjet–amerikai kapcsolatok terén beállt kedvező változás adott lehetőséget. Óvatos kezdeményezésként javasolták az 1965-ben megszakadt vagyonjogi tárgyalások újraindítását és az egyéb kérdések megvitatását is. Ennek célja ismét csak a kereskedelmi kapcsolatok bővítése volt, különös tekintettel „a gátló tényezők eltávolítására” és a kereskedelmi kirendeltség megnyitására. Újból felmerült a konzuli egyezmény megkötésének lehetősége, amennyiben az Egyesült Államok hozzájárul a magyar konzulátusok megnyitásához New Yorkban és Clevelandben. Lehetővé vált az amerikai nagykövetség létszámának növelése, és lépések történtek a mozgáskorlátozás megszüntetésére. Bár 1969-ben az amerikaiak kérték a tájékoztatási tilalom feloldását, ehhez Magyarország nem járulha-

¹⁰⁹ Értékelés Nixon budapesti látogatásáról, MNL OL, Küm, USA tük, XIX–J–1–j, 11. doboz, 4-13-001366/21-1969.

¹¹⁰ Gough, Richard: *The Good Comrade. János Kádár, Communism and Hungary.* I. B. Tauris, London, New York, 2006. 161.

¹¹¹ Lásd Baráth Magdolna: *Hruscsov és ami utána jött.* I. m. 275.

tott hozzá, mint ahogy a kulturális egyezmény megkötéséhez sem.¹¹² Magyar részről fontosnak tűnt, ám az amerikaiak teljesíthetetlen követelésnek ítélték az „ellenséges emigráció” korlátozását, illetve „megszüntetését”. A szovjet külügyminisztérium illetékese, Georgij Kornijenko helyeselte a magyar álláspontot, különös tekintettel a kulturális központ felállításának elutasítására.¹¹³

Nagy János amerikai magyar nagykövet 1969 márciusában – pontosan akkor, amikor az amerikai külkereskedelmi stratégia újragondolása zajlott – bemutatkozó látogatást tett az amerikai külügyminiszternél. Közölte, hogy célja a problémák rendezése, különös tekintettel a követségi létszámokra, a bezárt konzulátusokra, az információszolgáltatás korlátozására és a Budapest által igényelt kereskedelmi kirendeltségre. A megbeszélés során Rogers rákérdezett: „Megjelenik-e valaha Magyarországon dicsőítő cikk az Egyesült Államokról?”¹¹⁴ A magyar tárgyalópartner meglehetősen nyersen adta az amerikaiak tudtára, hogy Magyarország elsősorban a gazdasági kapcsolatok erősítésében érdekelt. A magyar–amerikai tárgyalások vezetésével Szilágyi Béla külügyminiszter-helyettest bízták meg, aki határozottan közölte Frances Meehan ügyvivővel: „nehezíti a helyzetet, hogy mindkét fél másban érdekelt. Számunkra a gazdasági kérdéseknek van elsőbbsége, és sajnálatos, hogy ezt nem értik meg.”¹¹⁵ Amerikai részről Hillenbrand utóda, a német születésű Alfred Puhan nagykövet vezette a megbeszéléseket, aki budapesti kinevezése előtt az európai ügyekkel megbízott államtitkár helyettese volt. Puhan, aki – mint már említettem – az amerikai Oberlin College-ban egykor Jászi Oszkár tanítványa volt, végig kezdeményező szerepet töltött be a magyar–amerikai kapcsolatok rendezése érdekében, annak ellenére, hogy tudta, ez a kapcsolat a „futottak még” kategóriába tartozik az amerikai külpolitikában. Ha Magyarország és az Egyesült Államok viszonyának „normalizálása” összekapcsolható egyes személyek munkájával, akkor Puhan nagykövet biztosan ezek közé tartozik. Ebben az időszakban ugyanis kissé felgyorsultak az események. Magyarország első alkalommal járult hozzá amerikai színházi csoport beutazásához, amely a nagyközönség számára adott elő. Egy magyar–amerikai üzleti kerekasztal-megbeszélésen megjelent Fock miniszterelnök, és Magyarország önkéntesen korlátozta amerikai textilexportját, amit az amerikaiak dömpingvád miatt kértek.¹¹⁶

A tárgyalásokat „árukapcsolásos” alapon, azaz több probléma összevonásával tartották, ami szinte garantálta a kudarcot. A „globális” tárgyalások keretében, de külön

esett szó a vagyoni jogi kérdésekről. Ezzel kapcsolatban Szilágyi megállapodás megkötésére kapott felhatalmazást. Idetartozott a Magyarország által még ki nem fizetett kölcsönök ügye, mint például a második világháború után felvett hadfelszerelési kölcsön vagy az 1920-as évekre visszamenő, földbirtokrendezéssel kapcsolatos, úgynevezett Lebosz-kölcsön, valamint a kártalanítás nélkül államosított amerikai tulajdonok után fizetendő kompenzáció. Bár magyar részről kártérítést követeltek az Ausztria és Németország amerikai megszállási övezetébe szállított javakért, a mérleg így is az amerikaiak javára billent. A legfőbb kérdés az volt, mennyire lehet csökkenteni a magyar fizetési kötelezettséget.¹¹⁷ Ugyanakkor az amerikaiak ismételten közölték, hogy a Budapest által olyannyira áhított legnagyobb kedvezmény elve csak a vagyoni jogi kérdések rendezése után terjeszthető ki Magyarországra, sőt még ebben az esetben sem garantálható.¹¹⁸ Washington – mint mindig – fordított sorrendben gondolkodott: előbb a megállapodás és csak utána jöhet a kereskedelmi megkülönböztetés megszüntetése. A legnagyobb kedvezmény elvének biztosításánál realisabb magyar igénynek tetszett a kereskedelmi kirendeltség megnyitása New Yorkban. Szorgalmazták légügyi, illetve konzuli egyezmény megkötését, a mozgáskorlátozás eltörlését, a nyugdíjattutalás kérdésének rendezését, amelynek fejében bele lehetett egyezni a dollár/forint átváltási árfolyam tizenegyről harminc forintra emelésébe. Bár a tájékoztatási tevékenység engedélyezése nem képezte alku tárgyát, fölmerült az *Amerika* című folyóirat néhány száz példányban történő ideiglenes terjesztésének lehetősége is.¹¹⁹ A magyar tárgyalási szándékról május 26-án tájékoztatták a washingtoni illetékeseket, az Egyesült Államok pedig egy hónappal később elfogadta a kezdeményezést.

Kisebb előrelépés történt, amikor július 26-án az amerikai nagykövet közölte, hogy amennyiben a hadfelszerelési kölcsön ügyében megállapodás születik, azaz megváltoztatják a dollár átváltási árfolyamát, az Egyesült Államok hozzájárul a magyar kereskedelmi kirendeltség megnyitásához.¹²⁰ Mivel a magyar fél teljesítette az amerikai követelést, az amerikai nyugdíjra jogosultak megkaphatták illetményüket. A magyar vezetés számára pedig az volt a fontos, hogy lehetővé vált amerikai kölcsönök felvétele, tehát „olcsó dollárhoz lehetett jutni”. A megállapodást egy augusztus 14-i levélváltás rögzítette. Eszerint a dollárt harminc forinttal számolták el, cserébe Magyarország kereskedelmi kirendeltséget nyithatott New Yorkban. Washington pedig vállalta, hogy megkezdje az amerikai nyugdíjak magyarországi folyósítását. Kölcsönösen emelték a külképviseletek létszámát, és Budapest engedélyezte, hogy az amerikai nagykövetség védelmét tengerészgyalogosok lássák el. Ezt követően egyoldalú lépésként a magyar fél feloldotta az amerikai nagykövetre vonatkozó mozgáskorlátozást.¹²¹ Komolyabb

¹¹² Lásd Jegyzőkönyv a Politikai Bizottság 1969. április 9-én tartott üléséről. MNL OL, M-KS 288. f., 5. cs., 487. ó. e., illetve Előterjesztés az MSZMP KB Politikai Bizottságának, 1969. március 31. MNL OL, M-KS 288. f., 32. cs., 1. ó. e. A Magyar Forradalmi Munkás–Paraszt Kormány határozata a Magyar Népköztársaság és az Amerikai Egyesült Államok államközi kapcsolatairól, 1969. április 24. MNL OL, Küm, USA tük, XIX-J-1-j, 4-1-0069/10-1969.

¹¹³ Józán Sándor konzultációja a Szovjetunió Külügyminisztériumában, 1969. július 16–19. MNL OL, Küm, USA tük, XIX-J-1-j, 10. doboz, 00361/29-1969.

¹¹⁴ Memorandum of Conversation, Nagy's Introductory Call, 14 March 1969. NARA, RG 59, General Records of the Department of State, Central File 1967–1969, Box 2183.

¹¹⁵ Szilágyi Béla megbeszélése Meehan ügyvivővel, 1969. március 7. MNL OL, Küm, USA tük, XIX-J-1-j, 10. doboz, 1-00361/9-1969.

¹¹⁶ The American Embassy in Hungary to the Department of State, 11 April 1969. NARA, RG 59, General Records of the Department of State, Central File 1967–1969, Box 2183.

¹¹⁷ Feljegyzés a magyar–amerikai vagyoni jogi tárgyalások taktikai elgondolásairól, 1969. május 13. MNL OL, Küm, USA tük, XIX-J-1-j, 12. doboz, 4-52-002660-1969.

¹¹⁸ Alfred Puhan amerikai nagykövet bemutatkozó látogatása Szilágyi Béla külügyminiszter-helyettnél, 1969. június 26. Uo.

¹¹⁹ Javaslat az amerikai–magyar megbeszélésekhez, 1969. július 9. Uo.

¹²⁰ Bartha János feljegyzése Puhan nagykövettel folytatott beszélgetéséről, 1969. július 26. Uo. 10. doboz, 1-00361/24-1969.

¹²¹ Feljegyzés a magyar–amerikai kapcsolatokról, 1969. december 22. Uo.

engedményt azonban az Egyesült Államok tett azzal, hogy engedélyezte a kereskedelmi kirendeltség megnyitását.

Bár a szocialista országokkal fenntartott kapcsolatok apró-cseprő ügyei aligha tarthattak számot világpolitikai jelentőségre, a Fehér Ház mégis úgy ítélte meg, hogy a State Department túlzott önállósággal jár el. A nemzetbiztonsági tanácsadó kelet-európai referense, Helmut Sonnenfeldt, arra hivatkozva, hogy az elnök számon kérte, ami Kelet-Európában történik, megpróbált tájékoztatást kapni a külügy tevékenységéről, de hiába. Egyetlen utasítás sem került át a Fehér Házba, amelyet Puhannak küldtek. Ennek kapcsán Sonnenfeldt kifejtette, hogy Kádár Csehszlovákia megszállásakor és más ügyekben „nem viselkedett különösen segítőkészen, beleértve Vietnamban, amelyben a románoktól eltérő módon Péter külügyminiszter önnön nagyságát növelni akaró szerepet játszott”. Sonnenfeldt e véleményét minden bizonnyal a Radványi által elmondottakra alapozta. Puhán – szerinte – „olyan messzire ment, amennyire lehet”. Sonnenfeldt arra is elérkezettnek látta az időt, hogy felülvizsgálják a magyarországi politikát az általános kelet-európai irányvonal fényében. Kissinger nemzetbiztonsági tanácsadó emlékeztette Rogers külügyminisztert, hogy az elnök szorosan a saját kezében akarja tartani a kommunista országokhoz kapcsolódó politikát és felszólította, hogy ezt követően a State Department minden Magyarországra vonatkozó kezdeményezését, beleértve a javaslatokat és problémákat is, terjessze be az elnökhöz felülvizsgálatra. Kiderült, nem csak ez az ügy váltotta ki az elnöki stáb haragját: néhány héttel korábban a Fehér Ház arra a következtetésre jutott, hogy a State Department igyekszik „megkerülni” Nixon – negatív – döntését a Kelet-Európa számára adható legnagyobb kedvezmény elvéről.¹²² A vitát nem csupán politikai nézetkülönbségek motiválták, hanem az elnök és tanácsadóinak az a törekvése is, hogy kivegyék a külpolitika irányítását a State Department kezéből. Mindenesetre Puhán szerénynek látszó eredményei is messzebbre mentek, mint amit a felső vezetés indokoltnak tartott.

MINDSZENTY, A SZENT KORONA ÉS AZ ÚRHAJÓSOK

Időközben újra napirendre került a Mindszenty-kérdés. Az MSZMP vezetése még 1967-ben állást foglalt a rendezést illetően. Eszerint a maximális cél az volt, hogy Mindszentyt már az előtt mentse fel a pápa esztergomi érseki címe és funkciója alól, hogy elhagyná az országot, a minimális pedig az, hogy az esztergomi főegyházmegye élére a pápa úgy nevezzen ki apostoli kormányzót, hogy a kinevezés egyértelműen Mindszenty egyidejű felfüggesztését jelentse. Ugyanakkor a bíboros távozása feltételeként ragaszkodott egyebek között érseki hivatalához, több bebörtönzött pap szabadon bo-

¹²² Memorandum by Sonnenfeldt, August 1969. NARA, Nixon Presidential Materials, Staff, Country Files, Box 667., Memorandum by Kissinger to the Acting Secretary of State, é. n. [1969. augusztus]. Uo., Box 693., Memorandum by Al Haig to Bergsten, 4 July 1969. Uo., Box 667., Memorandum by Bergsten to Kissinger, 9 July 1969. Uo.

csatásához, új püspökök kinevezéséhez és az 1951-ben lerombolt Regnum Marianum-templom újjáépítéséhez.¹²³ Egyértelművé vált, hogy a megoldás meghaladja a kétoldalú kapcsolatok kereteit, különösen ha figyelembe vesszük a Vatikán kulcsszerepét: a pápa állásfoglalásán múlott, hogy a magyar egyházi vezető egyáltalán elhagyhatja-e hazáját. Az amerikaiak viszont sürgették a probléma rendezését, mert Mindszenty jelenléte a nagykövetségen folyamatosan feszültséget okozott. Hillenbrand érkezésekor például a főpásztor azzal fenyegetőzött, hogy elhagyja a nagykövetség épületét, és ezzel a magyar hatóságok kezére adja magát, ami évekre visszavethette volna a magyar–amerikai viszony javulását. Ehhez hozzátartozik az is, hogy Mindszenty nem szívesen hagyta a bajban magára gyülekezetét. Véleménye minden bizonnyal meggyezett az osztrák König bíboroséval, aki 1969 nyarán úgy tájékoztatta a State Departmentet, hogy „Magyarországon az egyház helyzete rosszabb, mint bármelyik másik csatlós országban”. Kifejtette, hogy az egyik püspök „teljesen a magyar kormány bábja, egy másik pedig a kormány és az egyház között ingadozik”. Négy újonnan kinevezett katolikus főpap szerinte kormányzati befolyás alatt állt, az Állami Egyházügyi Hivatalról pedig azt állította, hogy az teljesen beépült az egyházi hierarchiába.¹²⁴

Mindszenty egészségi állapota megrendült, fennállt a veszély, hogy az amerikai nagykövetségnek a magyar hatóságokhoz kell fordulnia a gyógykezeltetése ügyében, aminek a kockázatát nehéz lett volna vállalni. Bár a bíboros erős akcentussal és hibásan beszélt angolul, a nagykövetségen tartott prédikációi ünnepélyes és felemelő liturgiai élményt jelentettek. Egyszerű volt az életvitele, és ritkán volt kérése. Szerény vacsorái, amelyet az alagsori kápolnában fogyasztott el egy kis üveg sörrel, nem okoztak gondot. Nyolcvanéves korára is megőrizte hitét és alkalmanként szenvedélyességét.¹²⁵ Puhán mégis elérkezettnek látta az időt, hogy búcsút vegyen tőle. Egy 1969. július 4-i nagykövetségi fogadáson, ha az erről készült feljegyzésnek hinni lehet, kijelentette: „Mindszenty egy makacs, merev öregember, nem tudnak vele ők semmit kezdeni. Véleménye szerint ott hal meg a követségen.”¹²⁶ A nagykövet stratégiája a következő volt: meggyőzni a magyar felet, hogy érdekében áll Mindszenty távozása; rávenni az amerikai külügyminisztériumot, hogy foglalkozzon az ügygel; végül rábírní a Vatikánt, hogy gyakoroljon nyomást az érintettre a távozás érdekében.¹²⁷ A már idézett eseményen Puhán közölte, hogy amíg a bíboros a követségen van, aligha lehet szó a Szent Korona és a koronázási ékszerek visszaadásáról. Elismerte ugyanakkor, hogy a „makacs német” csak akkor menne a Vatikánba, ha erre a pápa kifejezetten utasítaná, ám erre „nem lehet számítani”.¹²⁸

¹²³ Lásd Balogh Margit: *Mindszenty József 1892–1975*. Elektra Kiadóház, Bp., 2002. 311–312.

¹²⁴ The American Embassy in Vienna to the Department of State, „Koenig on the Hungarian Church”, 8 July 1969. NARA, RG 59, General Records of the Department of State, Central File 1967–1969, Box 2182.

¹²⁵ Hillenbrand, Martin J.: *Fragments of Our Time*. I. m. 256–258.

¹²⁶ Feljegyzés a július 4-i fogadról, 1969. július 7. MNL OL, Küm, USA tük, XIX–J–1–j, 10. doboz, 1-00361/20-1969.

¹²⁷ Puhán, Alfred U. S. Ambassador (Ret.): *The Cardinal in the Chancery and Other Recollections*. Vintage Press, New York, Los Angeles, 1990. 191.

¹²⁸ Nagy János washingtoni nagykövet beszélgetése Puhán amerikai nagykövettel, 1969. július 12. MNL OL, Küm, USA tük, XIX–J–1–j, 10. doboz, 1-00361/31.

Hamarosan azonban megfeneklettek a kétoldalú tárgyalások, aminek ismét a nemzetközi politika volt az alapvető oka. Kádár moszkvai sugallatra nem tartotta kellően jónak a szovjet–amerikai viszonyt, illetve Kambodzsa megszállásával – melynek célja egyébként az volt, hogy tárgyalásra kényszerítsék az észak-vietnami vezetést – az Egyesült Államok a végletekig feszítette a vietnami konfliktust. A szovjet vezetés Nixonról alkotott véleménye kedvezőtlenebbre fordult, Brezsnyev jellemzése szerint az elnök „Johnsonnál is veszélyesebb és ravaszabb antikommunista”.¹²⁹ Nem meglepő tehát, hogy a Politikai Bizottság elutasította az amerikai úrhajósok magyarországi látogatására vonatkozó éppen ekkor érkezett javaslatot. Ráadásul Puja Frigyes külügyminiszter „keményvonalas” beszédet mondott az ENSZ-ben, s emiatt elmaradt a találkozója amerikai kollégájával. Washington rossz néven vette a „holdutasok” látogatását elutasító döntést: „Nixon – a hangnemet előtérbe állítva – rosszallását fejezte ki”, közölte Puhan nagykövet – aki szerint az elutasítást tartalmazó magyar jegyzéket úgy fordították le, hogy a magyar szavak legrosszabb megfelelőit használták. Majd hozzátette: „ez lelassítja a kétoldalú kapcsolatokban történő előrehaladást.” Puhan eredetileg igyekezett elérni, hogy az úrhajósok más kelet-európai országokba is ellátogassanak, mert a kezdetektől biztos volt abban, hogy ellenkező esetben Budapest válasza elutasító lesz, de hiába.¹³⁰ Aligha sejthette, hogy Kádár éppen ezt akarta elérni. „Moszkvában az Egyesült Államokról mint az imperializmus vezető hatalmáról kifejtettük – idézte Kádár az általa elmondottakat –, hogy a magyar–amerikai tárgyalásokat mi a szovjet–amerikai tárgyalásokhoz kívánjuk igazítani. Ebből kiindulva utasítottuk vissza a »holdutasok« magyarországi látogatási szándékát... Vagyonjogi és egyéb tárgyalásainkat is ebben a szellemben folytatjuk.”¹³¹ Washingtonban ugyan nem érzékelték, de a szovjet vezetés egyre kevésbé bízott Kádárban és a magyarországi reform is egyre népszerűtlenebbé vált Moszkvában.¹³² Nixon azonban nagy reményeket fűzött az ügghöz. 1969 májusában az Apollo–8 úrhajó parancsnoka, Frank Borman csehszlovákiai látogatásán tömegek jelentek meg. Ezen felbuzdulva Nixon elérkezettnek látta az időt, hogy „megszurkáljuk kissé moszkvai barátainkat azzal, hogy több ilyen látogatást szervezünk Kelet-Európában. Itt az ideje, hogy mi okozzunk nekik egy kis fejfájást.”¹³³ Ennek szellemében döntött úgy az elnök, hogy felajánlják az úrhajósok látogatását Magyarországra. A Fehér Ház, különös tekintettel az elutasítás hangvételére, úgy döntött, hogy „le kell hűteni kapcsolatainkat Magyarországgal”.¹³⁴

¹²⁹ Jegyzőkönyv az MSZMP KB Politikai Bizottságának üléséről, 1969. szeptember 1. MNL OL, M-KS 288. f., 5. cs., 498. ő. e.

¹³⁰ Bartha megbeszélése Puhannal, 1969. október 9. MNL OL, Küm, USA tük, XIX-J-1-j, 10. doboz, 1-00361/34-1969., Puhan, Alfred: *The Cardinal in the Chancery and Other Recollections*. I. m. 177–178.

¹³¹ Jelentés az MSZMP KB Politikai Bizottságának és a Kormánynak a Szovjetunióban tett külügyminiszeri látogatásról, 1969. december 22–29. MNL OL, M-KS 288. f., 5. cs., 18. ő. e.

¹³² Baráth Magdolna: *Hruscsov és ami utána jött*. I. m. 279.

¹³³ Memorandum for Dr. Kissinger, 2 June 1969. NARA, Nixon Presidential Materials, Staff, Country Files, Box 667.

¹³⁴ Memorandum by Theodore C. Eliot Executive Secretary to Hillenbrand, 13 September 1969. NARA, RG 59, General Records of the Department of State, Central Policy Files 1967–1969, Political and Defence, Box 2183.

Legfelső szinten foglalkoztak tehát a magyar–amerikai kapcsolatokkal Moszkvában, Budapesten és Washingtonban egyaránt. Az Egyesült Államok nagykövetét utasították, hogy csak olyan ügyekben folyhatnak tovább a tárgyalások, amelyek amerikai érdekeket szolgálnak.¹³⁵ A magyar külügyminisztérium igyekezett enyhíteni a helyzeten. Közölték Puhannal, hogy az átadott jegyzék eredetileg jóval enyhébb hangvételű volt, mint az angol változat, és kifejezték reményüket, hogy „eljön majd az ideje, amikor egy ilyen látogatásra sor kerülhet”.¹³⁶ Elmondták az amerikaiaknak azt is, hogy a retorziók a keményvonalasok helyzetét erősítik. Puhan arra hivatkozott feljebbvalóinak, hogy a magyarok „szovjet gazdáik kielégítésére törekedtek”.¹³⁷ A tárgyalások megkezdésére vonatkozó döntést a State Department kezdeményezésére Nixon hozta meg azzal, hogy azok csendesesen, „a szigorú viszonyosság alapján folyjanak”.¹³⁸ Bár a nagykövet kérte, hogy beszámoló céljából felkereshesse Nixont, Sonnenfeldt ezt megakadályozta, nehogy a Magyarországgal folytatott tárgyalások „lendületet kapjanak az elnöktől”.¹³⁹ Noha Magyarország gazdasági érdeke bevallottan a tárgyalások sikeres lezárását diktálta, a szovjet irányvonalhoz való illeszkedés kerekedett felül. 1970 februárjában Puhan már azt közölte, hogy az úrhajósügy lezártnak tekinthető, és Washington is feloldotta a magyar nagykövet mozgáskorlátozását, a kapcsolatok fejlesztése azonban mégis lelassult.

Puhan, aki szívében viselte a magyar–amerikai viszony rendezését, washingtoni konzultációja során felvetette a külügyminiszternek a *Szent Korona ügyét*. Ennek az volt az előzménye, hogy elutazása előtt fogadta őt Szilágyi külügyminiszter-helyettes, akivel Puhan „az egyik leghasznosabb, legígéretesebb megbeszélését folytatta, mióta Budapestre érkezett”. Szilágyi realisztikusnak nevezte Nixon külpolitikai beszédét, nem utalt sem Vietnamra, sem a Közel-Keletre. Szóba hozta viszont a koronázási ékszereket mint a kapcsolatok normalizálásának feltételét.¹⁴⁰ Rogers nem látta elvi akadályát a korona hazatérésének, de belpolitikai okok miatt ellenszolgáltatásra tartott igényt Magyarország részéről, ami egyet jelentett az udvarias elutasítással. Valójában az akkori helyzet még nem érett meg ennek a nagy horderejű ügynek a rendezésére, és az a tény, hogy a nagykövet szóba hozta, részéről némi tájékoztatlanságra vall. 1970 májusában Budapestre utazott Emory K. Swank külügyi államtitkár-helyettes, aki a koronaékszerek kapcsán leszögezte, hogy a visszaadásra csak a kapcsolatok javulásának függvényében kerülhet sor. Ennek ellenére úgy látszott, hogy e fontos kérdés elmozdul a holtpontról. 1970 júniusában ugyanis az amerikai külügyminiszter nem hivatalosan

¹³⁵ From the Secretary of State to the American Embassy, 20 September 1969. NARA, Nixon Presidential Materials, Staff, Country Files, Box 667.

¹³⁶ Telegram by Puhan to the Department of State, 29 September 1969. NARA, RG 59, General Records of the Department of State, Central Foreign Policy Files 1967–1969, Political and Defence, Box 2183.

¹³⁷ Telegram by Puhan to the Acting Secretary of State, 23 September 1969. NARA, Nixon Presidential Materials, Staff, Country Files Europe, Box 667.

¹³⁸ NARA, RG 59, General Records of the Department of State, Central Political Files, 1970–1973, Box 2353.

¹³⁹ Memorandum by Sonnenfeldt to Kissinger, Appointment with the President for Alfred Puhan, 3 March 1970. NARA, Nixon Presidential Materials, Staff, Country Files, Box 667.

¹⁴⁰ The American Embassy in Hungary to the Secretary of State, 6 March 1970. NARA, RG 59, General Records of the Department of State, Central Political Files, 1970–1973, Box 2353.

fogadta Boldizsár Ivánt, a *New Hungarian Quarterly* főszerkesztőjét. Rogers szóba hozta a Szent Korona visszajuttatását és első alkalommal közölte, hogy annak őrzési helye Fort Knox. Ugyanakkor Mindszenty, aki valahogyan megtudta, hogy szóba került a koronakérdés, azt állította, hogy Nixon elnök megígérte neki, hogy – Mindszenty szavaival – nem adja vissza a Szent Koronát a „Sátán eme követőinek”. Helmut Sonnenfeldt egy feljegyzéséből kiderül, hogy belpolitikai okok, valamint a kétoldalú viszony rendezetlen volta szolgált az ereklék visszaadása ellen.

Bár 1969-ben a magyar vezetés célul tűzte ki a magyar–amerikai viszony felzárkóztatását az Egyesült Államok és a többi szocialista ország szintjére, és a várható gazdasági előnyök miatt akár anyagi áldozatok árán is rendezendőnek tartotta a vagyoni kérdést. A pártvezetés azonban „az amerikai agresszivitás fokozódása”, a nemzetközi helyzet romlása és amiatt, hogy az amerikaiak „csak kisebb jelentőségű kérdésekben” hajlandók megállapodni, a tárgyalások lassítása mellett foglalt állást. Fokozta az Egyesült Államok politikájával szembeni ellenállást, hogy a pártvezetés szerint az amerikai propaganda rontotta a „közhangulatot”, „elsősorban az ifjúság, az értelmiség és a kispolgárság soraiban”, akik körében „a párt politikája elleni bizalmatlanságot, a hazai állapotok befektetését, nacionalizmust és szovjetellenességet” szított.¹⁴¹ Ezzel egy időben amerikai részről viszont úgy ítélték meg, hogy a szovjet uralom miatt nem történhet nagy változás a magyar–amerikai kapcsolatok terén, noha magyar részről „jelentős vágy” mutatkozik arra, hogy jobb kapcsolatuk legyen a Nyugattal, hogy amerikai befektetéseket, kulturális attrakciókat csábítsanak Magyarországra és mindent megtesznek, hogy üzletembereket fogadhassanak.¹⁴² Puhan igyekezett kedvezőbb képet kialakítani a magyar rendszerről, mint elődje. Úgy ítélte meg, hogy Kádárt „szokatlanul kompetens” emberek – Komócsin, Biszku, Németh, Fehér, Nyers, Fekete – segítik az ország kormányzásában, akik mindent megtesznek, hogy javítsák a magyarországi élet minőségét. Az átlag magyar számára javult az élet, az embereknek sok elkölteni való pénze marad. Az éttermek „viszonylag jó” ételeket szolgálnak fel, a nők „meglehetősen jól öltözöttek”, felgyorsult az épületek rendbehozatala és a város „piszkossága” megszűnőben van. „Budapesten és Debrecenben az emberek vidámabbnak látszanak, mint bárhol másutt Kelet-Európában.” Vélekedése szerint a politikai rendszer megengedőbb lett, s emiatt az egyház befolyása az emberek felett megrendült. Puhan „nem hallott panaszt” arról, ahogy a rendőrség az emberekkel bánik, bár „nyilvánvaló” volt számára „a nagyszámú civil ruhás rendőr jelenléte”. Jelentősnek vélte a nyugati, beleértve az amerikai kultúra megjelenését az országban. A nacionalizmust – szerinte – „jó okkal” kordában tartották, de azt tapasztalta, hogy ha Trianonról esett szó, „alig van különbség a kommunista funkcionáriusok és Mindszenty véleménye között”. „Bár hagyományosan erős”, vélte a nagykövet, de „nem észrevehető az anti-

¹⁴¹ Jegyzőkönyv az MSZMP KB Titkárságának 1970. július 6-án megtartott üléséről. MNL OL, M-KS 288. f., 5. cs., 357. ő. e.

¹⁴² Puhan to the Department of State, Hungary One Year After, 21 July 1970. NARA, RG 59, General Records of the Department of State, Central Foreign Policy Files 1967–1969, Political and Defence, Box 2183.

szemitizmus”.¹⁴³ Ugyanakkor önámításnak nevezte, hogy a magyar vezetés úgy tesz, mintha a fiatalság támogatná a fennálló rendszert, amely szerinte inkább „társadalmi letargiába” süllyedt, ezért a magyar kormánynak nem kell szembenéznie olyan típusú fiatalkori lázadással, mint a nyugatiaknak.¹⁴⁴

STAGNÁLÓ KAPCSOLATOK

Legközelebb az amerikai fél kezdeményezett: 1970. július 18-án egyoldalúan feloldotta a tájékoztatási tilalmat a washingtoni külképviselet számára,¹⁴⁵ de a gesztus válasz nélkül maradt. A bejelentés előtti napon az amerikai nagykövet a konzuli egyezményről, a budapesti amerikai ingatlanokról, a polgári repülésről és az információs tevékenységről tárgyalt Szilágyival, és az a benyomása támadt, hogy a kezdeményezés visszafogása, ami az amerikai hadsereg kambodzsai akciója miatt történt, véget ért.¹⁴⁶ Nem sikerült eredményt elérni a vagyoni tárgyalásokon sem, mert az amerikaiak által előterjesztett 32,5 millió dolláros átalányösszeget a magyar vezetés túl magasnak találta. Tárgyalások folytak a légügyi egyezmény ügyében is, de egyik fél sem szorgalmazta a gyors befejezést. A magyar konzulátusok megnyitását pedig Washington a tájékoztatási tevékenység magyarországi engedélyezéséhez kötötte.¹⁴⁷ Ez megfelelt az Egyesült Államok szocialista országok felé irányuló általános politikájának, amely nem külön-külön, hanem egy mással összekapcsolva kívánta rendezni a vitás kérdéseket.

Budapest kezdeményezte, hogy az ENSZ Közgyűlésén 1970 nyarán New Yorkban tartózkodó Péter János találkozzon Rogers külügyminiszterrel, ami alkalmat adhatott volna a stagnáló kapcsolatok holtpontról történő kimozdítására. Puhan nagykövet, akinek a szorgalmazására létrejött a találkozó, előzetesen figyelmeztette a magyar felet, hogy Péter János beszéde ne legyen „harcias hangú, mert ha ilyen lenne, lehetetlenné tenné a Péter–Rogers-találkozót”.¹⁴⁸ A magyar külügyminiszter korábban már többször találkozott Rogers hivatali elődjével, Dean Ruskkal, akivel a viet-

¹⁴³ Puhan to the Department of State, Hungary One Year After, 21 July 1970. NARA, RG 59, General Records of the Department of State, Central Foreign Policy Files 1967–1969, Political and Defence, Box 2183.

¹⁴⁴ The American Embassy in Budapest to the Department of State, Impact of the Youth and US National Interest, 9 February 1971. NARA, RG 59, General Records of the Department of State, Subject Numeric File 1970–1973, Box 2353.

¹⁴⁵ Kerekes József megbeszélése Titus másodtitkárral, 1970. július 16. MNL OL, Küm, USA tük, XIX-J-1-j, 17. doboz, 13-00428/21-1970.

¹⁴⁶ The American Embassy in Hungary to the Secretary of State, 17 July 1970. NARA, RG 59, General Records of the Department of State, Central Foreign Policy Files 1967–1969, Political and Defence, Box 2183.

¹⁴⁷ Az amerikai referatúra feljegyzése, 1971. február 1. Uo. 4-14/00700/3-1971.

¹⁴⁸ Telegram by Rogers to Puhan, 28 July 1970. NARA, RG 59, General Records of the Department of State, Central Political Files, 1970–1973, Box 2353. A New York-i magyar ENSZ-misszió számleltávirata a külügyminisztériumnak, 1970. október 17. MNL OL, Küm, USA tük, XIX-J-1-J.

nami ügyek kapcsán mondhatni szívélyes viszonyt alakított ki. A figyelmeztetés ellenére azonban Péter élesen támadta az amerikai külpolitikát, és azzal vádolta Washingtonot, hogy az atomsorompó-egyezmény megsértésére készül. Beszéde megdöbbsentette a washingtoni magyar nagykövetet, Nagy Jánost is. Később Nagy úgy emlékezett, hogy Péter beszédében azzal vádolta az amerikaiakat, hogy Japánnak kívánják átadni az atomtitkot, ami különösen nagy sértésnek számított. Kiderült, hogy Péter egy francia satirikus lapból vette az értesülését, és bár megígérte, sohasem sikerült bizonyítékot felmutatnia állítása igazolására. Elhangzott beszéde viszont újabb válságot okozott a kétoldalú kapcsolatok terén.¹⁴⁹ Ez annál is érthetőbb, mivel a találkozót eredetileg a magyar fél kérte az amerikaiaktól. Emellett a magyar vezetés Puhan értesülése szerint meglepetéssel és örömmel fogadta, hogy – mint már volt róla szó – Rogers 1970 nyarán találkozott Boldizsár Ivánnal és érdeklődést mutatott a magyar ügyek iránt.¹⁵⁰ A magyar–amerikai viszony rendezésének hátráltatásában, így Péter kárt okozó beszédében valószínűleg az MSZMP-n belüli baloldali pártellenzék előretörése is szerepet játszott.¹⁵¹ Talán nem véletlen, hogy elhangzása után a párton belüli „balosok” egyik vezéralakja, az MSZMP KB külügyi titkára, Komócsin Zoltán táviratban gratulált a külügyminiszternek. Ugyanakkor Péter Jánosnak egy későbbi megjegyzése, amely Puhan előtt hangzott el, arra utalt, hogy valamifajta szovjet politikai üzenetnek is köze lehetett a beszéd elhangzásához. Péter János ugyanis azt állította a nagykövetnek, hogy az Amerika „elleni kritikáinkkal a Szovjetunióhoz való viszonyunkat is javítani szeretnénk a hibák feltárásával”.¹⁵² Ez pedig megmagyarázná Péter látszólag spontán ballépését. Rogers végül fogadta ugyan a külügyminisztert, de hosszas várakoztatás után éles hangnemben kérte számon rajta a beszéd tartalmát, kifejezve, hogy az nem járult hozzá a két ország kapcsolatainak javításához. Ezzel a néhány perces beszélgetés kudarcba fulladt.

Puhan optimizmusa a történetek ellenére töretlen maradt. Világos volt számára a magyar stratégia lényege: a belpolitikai autonómiáért teljes külpolitikai hűséggel fizet a Szovjetunióknak. Egyetlen jelét sem látta annak, hogy Magyarország „a román utat” akarja követni, és még „a legártalmatlanabb célok” megvalósítását, mint például egy budapesti kulturális és információs központ megnyitását is elérhetetlennek tartotta. Ugyanakkor 1956 és 1968 fényében megértette, hogy Magyarország nem akar ujjat húzni Moszkvával. Emellett úgy vélte, hogy Magyarország esetében hiányzik az a belső gazdasági alap is, amivel például Bukarest rendelkezik.¹⁵³ 1971 elején a romló amerikai–szovjet kapcsolatokhoz képest tehát mégis jónak ítélte a magyar–amerikai kapcsolatok lehe-

¹⁴⁹ Nagy János közlése a szerzőnek (2009).

¹⁵⁰ Department of State Action Memorandum, Hillenbrand to the Secretary of State, 27 July 1970. NARA, RG 59, General Records of the Department of State, Central Political Files, 1970–1973, Box 2353., Puhan to Rogers, 13 July 1970. Uo.

¹⁵¹ A baloldali pártellenzékéről lásd Huszár Tibor: *Kádár János politikai életrajza 1957. november–1989. június*. Kossuth, Bp., 2003. 233–256.

¹⁵² Péter János külügyminiszter megbeszélése az amerikai nagykövettel, 1971. május 13. MNL OL, Küm, USA tük, XIX–J–1–j, 17. doboz, 4-14/00700/9-1971.

¹⁵³ The American Embassy in Budapest to the Secretary of State, US–Hungarian Relations in Light of Hungarian Party Congress, 2 December 1970. I. m.

tőségeit és javasolta a konzuli egyezmény megkötését, szorgalmazni akarta az információs tevékenységre vonatkozó tilalom megszüntetését, és javasolta, hogy Amerika továbbra is vegyen részt a budapesti vásáron. Hosszabb távon pedig elképzelhetőnek tartotta az MFN kiterjesztését és a kiviteli korlátozások enyhítését Magyarország számára. Időszzerűnek tartotta azt is, hogy ismét vizsgálják meg Mindszenty kiengedésének lehetőségeit. Amerikai diplomataként pedig – mint láthattuk – ő volt az első, aki javasolta, hogy „a megfelelő pillanatban adják vissza” a Szent Koronát. Úgy vélte, hogy a reformok folytatása kedvez az Egyesült Államoknak, mert ha a lengyelek és a csehszlovákok is követik a példát, az végső soron hatással lehet a Szovjetunióra is.¹⁵⁴

A NEMZETKÖZI PÉNZÜGYI SZERVEZETEK VONZÁSÁBAN

Az 1968-ban bevezetett gazdasági reform sikere érdekében – mint már említettem – Magyarországnak be kellett kapcsolódnia a nemzetközi pénzügyi rendszerbe. A gazdaság modernizálását belső forrásokból nem lehetett fedezni, ezért az ország külföldi kölcsönök felvételére szorult. Emiatt volt elengedhetetlen a magyar–amerikai viszony rendezése és az, hogy Magyarország megkapja a legnagyobb kedvezmény elvét. Ez jelzésértékű lehetett volna a nemzetközi pénzügy világ számára arról, hogy Magyarország komolyan vehető partner. A kölcsönfelvétel érdekében be kellett lépni a nemzetközi pénzügyi szervezetekbe is. A magyar pártvezetés – mint már jeleztem – 1967 óta foglalkozott a Világbankhoz és a Nemzetközi Valutaalaphoz (IMF) történő csatlakozással. Ez a csehszlovákiai bevonulás miatt lekerült a napirendről, majd 1971-ben a magyar vezetés azt kérte, hogy az IMF küldje Budapestre egy képviselőjét anélkül azonban, hogy megjelölne, milyen célból teszi. Magyarország formálisan tehát nem kérte felvételét a Nemzetközi Valutaalapba. Amerikai részről viszont el kellett dönteni, hogy támogatnák-e a magyar tagságot, amennyiben a magyar vezetés azt kéri. Nixon gazdasági tanácsadója, Bergsten, feljegyzést készített Kissinger számára e kérdésről. Eszerint a kommunista országok közül Jugoszlávia mellett Magyarország tette a legtöbbet a gazdasági átalakítás terén, és szorgalmazza a gazdasági kapcsolatok fejlesztését a Nyugattal. Bergsten úgy vélte, hogy bármelyik kelet-európai ország IMF-tagságának támogatása Amerika számára is rendkívül fontos lenne, mert olyan adatok közzétételére kényszerítené az adott országot, amelyek „drámai hatást” gyakorolnának gazdaságukra és társadalmukra. A State Department és a pénzügyminisztérium azt követelte, hogy az újonnan belépő országok azonnal vállalják az összes kötelezettséget, ami Bergsten szerint nehéz lenne anélkül, hogy ne vezessen elfogadhatatlan politikai ellenlépésekhez a szovjetek részéről.¹⁵⁵ Mivel azonban a belépés kérdése hamar lekerült a

¹⁵⁴ The American Embassy in Hungary to the Department of State, Policy Assessment of Hungary 1970, 15 January 1971. NARA, RG 59, General Records of the Department of State, Central Political Files 1970–1973, Box 2353.

¹⁵⁵ Memorandum by Bergsten to Kissinger, 8 February 1971. NARA, Nixon Presidential Materials, Staff, Country Files, Box 667.

napirendről, nem kellett kialakítani az amerikai álláspontot. Az epizód viszont ebben az esetben is rávilágított arra, hogy a régió Nyugathoz való közeledésének amerikai fogadtatása a politikai retorika ellenére sem volt mindig egyértelműen pozitív.

1971 márciusában Budapestre látogatott Richard T. Davies, a State Department kelet-európai ügyekkel foglalkozó külügyi államtitkár-helyettese. Davies úgy látta, kedvező a helyzet a „két világrendszer problémáinak a megvitatására”. A kétoldalú kapcsolatok tekintetében a már korábban is követett taktikát javasolta, mely szerint a könnyen megoldható, kis kérdések rendezésére kell törekedni, a nagyobbakat pedig későbbre kell halasztani. Ezzel azonban tárgyalópartnere, Marjai József külügyminiszter-helyettes nem értett egyet, ő a jelentős problémákban akart előrehaladást elérni. Davies találkozott Szalai Béla külkereskedelmi miniszterhelyetessel is, aki az új gazdasági mechanizmusról szólva elmondta, hogy az a szükségletek magasabb szintű ki-elégítését szolgálja. Szalai felvetette a legnagyobb kedvezmény elvének Magyarországra történő kiterjesztését, mire a megbeszélésen jelen levő Puhán nagykövet közbevetette, hogy az politikai kérdés, és amíg Budapest fegyvert szállít Vietnammal, addig a Kongresszus részéről szóba sem jöhet.¹⁵⁶ Davies végül azzal a benyomással távozott Budapestről, hogy változás állt be a magyar vezetés álláspontjában: a politikai helyzet javulásától teszik függővé a kisebb problémák megoldását is, amit ő helytelenített.¹⁵⁷ Nagy János azzal igyekezett megnyugtatni Daviest, hogy Kádár álláspontja a magyar-amerikai kapcsolatokról rugalmasabb, mint Marjaié. Elmondta, hogy Marjai nyersesége annak a magyar álláspontnak az őszinte kifejtése volt, hogy a megbeszéléseken jelentős gazdasági kérdéseket is meg kell vitatni a kisebb jelentőségű dolgok mellett.¹⁵⁸ A kapcsolatok immár sokadik elhidegülésére utal, hogy Kádár lemondta az amerikai nagykövet fogadását.¹⁵⁹

Davies benyomásai azonban pontosak voltak. A magyar külügyminisztérium által készített feljegyzésből kiderül, hogy az „agresszívabbra” fordult nixon-i külpolitika miatt „a nehezebben megoldható kérdések kerültek előtérbe”, melyekben csak lassú előrehaladást lehetett elérni. A magyar külpolitika némi következetlenségére utal, hogy röviddel a Politikai Bizottság határozata – miszerint Kádár nem fogadja Puhant – és azután, hogy Marjai közölte egy magas rangú amerikai diplomatával, hogy csak a magyar követelések teljesítése esetén lát lehetőséget az előrelépésre, Péter János kijelentette a konzultációra hazautazó nagykövetnek, hogy *országuk érdekelt a kapcsolatok javításában*, „még akkor is, ha a magyar kijelentések az ellenkezőjére utalnak”. A beszélgetésről magyar és amerikai jegyzőkönyv is készült, ami érdekes összehasonlításra ad lehetőséget. A magyar változat szerint Péter János „új lapot” akart nyitni a két ország kapcsolatainak történetében és elmondta, hogy konzultációkat folytatna az Egyesült Államok képviselőivel az európai biztonsági konferenciára vonatkozóan, hiszen

¹⁵⁶ Feljegyzés Richard T. Davies külügyi államtitkár-helyettes magyarországi látogatásáról, 1971. március 9. MNL OL, Küm, USA tük, XIX-J-1-j, 16. doboz, 4-13-001480/3-1971.

¹⁵⁷ Nagy János számjeltávírat, 1971. április 6. Uo.

¹⁵⁸ Memorandum by Deputy Assistant Secretary Davies on Meeting with Nagy, 6 April 1971. NARA, RG 59, General Records of the Department of State, Central Policy Files 1970–1973, Box 2353.

¹⁵⁹ Jegyzőkönyv az MSZMP KB Politikai Bizottsága üléséről, 1971. július 13. MNL OL, M–KS 288. f., 5. cs., 558. ő. e.

„abban az Egyesült Államok is érdekelt”. Az amerikai feljegyzés szerint Péter megígérte, hogy Magyarország viszonzozza az információs tevékenység korlátozásának feloldását. Az amerikai feljegyzésben emellett sokkal markánsabban megjelenik, amit a magyar külügyminiszter az európai biztonsági konferenciáról mondott. Péter kifejtette, hogy ő és kelet-európai kollégái nagy hibát követtek el az európai biztonsági konferenciára vonatkozó kampány kezdeti szakaszában, amikor az Egyesült Államokat és Kanadát nem vonták be a tárgyalásokba. A magyar érdek, fejtegette a külügyminiszter, hogy olyan európai biztonsági rendszer jöjjön létre, amely lehetővé tenné a külföldi csapatok kivonását Kelet- és Nyugat-Európából egyaránt. Ez amerikai érdek is, tette hozzá, mert segítene a fizetésimérleg-hiányon.¹⁶⁰

A MINDSZENTY-ÜGY MEGOLDÁSA

Péter, akit április 16-án a pápa is fogadott, Puhannal történt beszélgetésében hosszú idő óta először kitért a Mindszenty-kérdésre is. Közölte: a kétoldalú viszony rendezésének gátja *nem* a Mindszenty-ügy. A bíboros szabadon bocsátásának feltétele magyar részről az, hogy a főpap ne rontsa a magyar egyház és állam közötti viszonyt, illetve ne lehessen „hidegháborús célra” felhasználni. Tudomására jutott, hogy a pápa véleménye szerint Mindszenty „készségesebb elhagyni az országot, mint korábban”. Péter János kérte Washington, hogy a Vatikánon keresztül igyekezzen elérni a bíboros távozását. Kijelentette, hogy a bíboros jelenléte a nagykövetségen továbbra is problémát jelent Magyarországon, az Egyesült Államok és a Vatikán számára is.¹⁶¹ Július 13-án Puhán közölte, hogy Mindszenty hajlandó elhagyni az országot, ha erre a pápa felkéri, és az érintett felek egységes álláspontra jutnak.¹⁶² Mindszenty sorsának megnyugtató rendezését az is sürgette, hogy a hercegprímás egészségi állapota ismét rosszabbra fordult; újabb szívrohamot kapott.¹⁶³ Puhán azt is elmondta Nagy Jánosnak, a külügyminiszter-helyettesé frissen kinevezett korábbi washingtoni nagykövetnek, hogy „a State Department és a Fehér Ház is a normalizálás mellett van”. Gyakorlati lépésekben ez azonban még nem mutatkozott meg.¹⁶⁴

Időközben a nagypolitikában újra váratlan események történtek: júliusban Kissinger titkos látogatást tett Pekingben, Washingtonban pedig bejelentették Nixon – már

¹⁶⁰ Péter János külügyminiszter megbeszélése Puhán nagykövettel, 1971. május 13. MNL OL, Küm, USA tük, XIX-J-1-j, 17. doboz, 4-14/00700/9-1971., The American Embassy in Hungary to the Secretary of State, Meeting with Péter, 14 May 1971. NARA, RG 59, General Records of the Department of State, Central Policy Files 1970–1973, Box 2353. Lásd még Puhán, Alfred: *The Cardinal in the Chancery and Other Recollections*. I. m. 198.

¹⁶¹ Uo.

¹⁶² MNL OL, Küm, USA tük, XIX-J-1-j, 17. doboz, 4-14/00399/9-1971.

¹⁶³ A washingtoni nagykövetség távirata a külügyminisztériumnak, 1971. június 9. Sztj. 5792. Uo.

¹⁶⁴ Nagy János külügyminiszter-helyettes megbeszélése Puhannal, 1971. július 13. MNL OL, Küm, USA tük, XIX-J-1-j, 17. doboz, 4-14/00399/11-1971.

említett – kínai látogatását. Alig néhány nappal azt követően, hogy megkezdődtek a tapogatózások a Mindszenty-ügy rendezéséről, Puhan figyelmeztette Pétert, hogy zavaróak a *Népszabadság* és más magyar médiumok cikkei, miszerint Nixon tervezett perkingi útja szovjetellenes lépés. Ez az állítás a nagykövet szerint „túlmegegy még azon is, ahogyan a szovjet újságok kommentálják” az eseményt. Megjegyezte, hogy az effajta kommentárok miatt nehéz komolyan venni, hogy a magyar kormány javítani akarja kapcsolatait az Egyesült Államokkal. Végül közölte, hogy a magyar fél által szorgalmazott színtemelés a magyar–amerikai párbeszédben ilyen körülmények között nem valósulhat meg. Péter erre azt felelte, hogy amennyiben az amerikai kormány ilyen irányú kéréséről értesülne a magyar kormány, „örömmel elfogadná” azt. Egyben felvetette Vályi Péter miniszterelnök-helyettes washingtoni látogatásának lehetőségét. Puhan felettései a javaslat elfogadását ajánlotta annak érdekében, hogy elősegítse Magyarország csekély mértékű függetlenedését a tömbön belül.¹⁶⁵ Ezt követően Nagy külügyminiszter-helyettes közölte, hogy Bíró József külkereskedelmi miniszter meghívna amerikai kollégáját, Maurice Stanst.¹⁶⁶

Mindez lendületet adott a Mindszenty-ügy rendezésének. Puhan még 1971 januárjában kezdeményezte, hogy Washington változtasson azon az álláspontján, miszerint ez a kérdés Magyarország és a Vatikán ügye, és *vállaljon aktív szerepet* a megoldásban. Mindszenty a kijövetel feltételének tekintette memoárjának kiadását, eleinte azonban erre az amerikaiak nem akartak garanciát vállalni. Aktivizálódott a pápai állam is. A Vatikán e kérdésben illetékes diplomatája, Giovanni Cheli – aki úgy vélte, a bíboros árt az egyház magyarországi helyzetének – indítványozta, hogy egy magyar egyházi vezető győzze meg Mindszentyt a távozásról. Neki lett volna feladata közölni Mindszentyvel azt is, hogy már nem tekinthető a rendszerellenesség jelképének, illetve hogy emlékiratai nem kerülhetnek kiadásra, ha elhalálozik a nagykövetség.

Puhan azonban úgy vélte, hogy Mindszenty, aki továbbra is a passzív ellenállás szimbóluma akart maradni és ehhez elengedhetetlennek tartotta jelenlétét az országban, csak kényszerítő körülmények hatására hagyná el Magyarországot. Nyomás érvének a visszaemlékezések kiadását és a pápa távozásra felszólító kérését gondolta. Május 13-án Péter külügyminiszter felkereste Puhant és egyértelműen leszögezte: magyar érdek Mindszenty távozása. Elmondta, hogy a pápa is arra a következtetésre jutott, hogy a bíboros „nem töltheti hátralevő napjait Magyarországon”. Ekkor, június 19-én a nagykövet levélben fordult König bíboroshoz, amelyben arra figyelmeztette: amennyiben kudarcot vall küldetése, nem adódik újabb lehetőség. Cheli pedig kijelentette, hogy a Vatikán szerint Mindszenty távozása elengedhetetlen a magyarországi egyház jóléte szempontjából.¹⁶⁷ A pápai állam küldöttei – Monsignore Giovanni Cheli, szentszéki diplomata és Monsignore Zágón József, a római kúria hivatalnok – átadták

¹⁶⁵ The American Embassy in Hungary to the Secretary of State, 21 July 1971. NARA, RG 59, General Records of the Department of State, Central Policy Files 1970–1973, Box 2353.

¹⁶⁶ Uo.

¹⁶⁷ A Mindszenty távozására vonatkozó amerikai iratokat lásd NARA, Nixon Presidential Materials, Staff, Country Files Europe, Box 693. Az 1971-re vonatkozó iratanyagot közli Somorjai Ádám (szerk.): *Mindszenty bíboros az amerikai nagykövetségen*. METEM, Bp., 2008. 5–368.

Mindszentynek a pápa ezt megerősítő levelét.¹⁶⁸ Ebben VI. Pál kifejezte óhaját, hogy Mindszenty hagyja el az országot. A küldöttek azt az utasítást kapták, hogy ne gyakoroljanak közvetlen nyomást ebben a kérdésben az egyházfőre, aki az amerikaiak szerint arra gyanakodott, hogy a Vatikán és Washington összejátsszik az ő kárára. Végül König bíboros, bécsi érsek rábeszélésére Mindszenty hajlandó volt Chelivel és Zágónnal megvitatni a távozás feltételeit. A tárgyalásokon ígéretet kapott, hogy megtarthatja címeit, majd levélben közölte a Szentszékkal távozási szándékát. Ugyanakkor az a tény, hogy Nixon véleményét kérte arról, hogy mit tegyen, arra utalt, hogy elhatározása korántsem volt végleges.¹⁶⁹

A június 28-án visszatérő amerikai nagykövettel munkatársai közölték, hogy az érintett hajlandó a távozásra, s Puhan júliusban úgy tudta, hogy erre szeptember közepén kerülhet sor. Ezt követően azonban Mindszentyben újabb kételyek ébredtek, több alkalommal meggondolta magát, és csak szeptember 18-án döntött véglegesen a távozás mellett.¹⁷⁰ Végző elhatározásában minden bizonnyal szerepet játszott Nixon üzenete, amely arra utalt, hogy az „egyház érdekeinek” figyelembevétele lehet számára irányadó, tehát diplomatikusan a távozás mellett érvelt, illetve az is, hogy az amerikai diplomácia kötelezettséget vállalt: az emlékiratokat Mindszenty óhaja szerint kiviszik az országból és átadják a főpap bizalmasának.¹⁷¹ A Magyarország és a Vatikán által szeptember 9-én aláírt megállapodást követően 1971. szeptember 28-án, tizenöt év szünet után, Mindszenty József elhagyta a Szabadság téri épületet. Úgy tűnt, ezzel elhárult a magyar–amerikai kapcsolatok rendezésének egyik legfőbb akadálya. Fock Jenő miniszterelnök egyik megjegyzéséből kiderül, hogy ebben közrejátszott a magyar vezetésnek az a (megalapozatlan) reménye is, hogy a Mindszenty-ügy megoldásáért cserébe visszakapják a Szent Koronát.¹⁷² Péter János Puhan közreműködését méltatta, amikor az ősz folyamán az amerikai külügyminiszterrel találkozott: „tapintatos és segítőkész” közreműködése hozzájárult a sikeres megoldáshoz, és nem ez volt az első alkalom, hogy előmozdította a magyar–amerikai kapcsolatok javítását.¹⁷³

¹⁶⁸ Lásd Balogh Margit: *Mindszenty József*. I. m. 313–314.

¹⁶⁹ NARA, Nixon Presidential Materials, Staff, Country Files Europe, Box 693., Somorjai Ádám: *Mindszenty bíboros*. I. m.

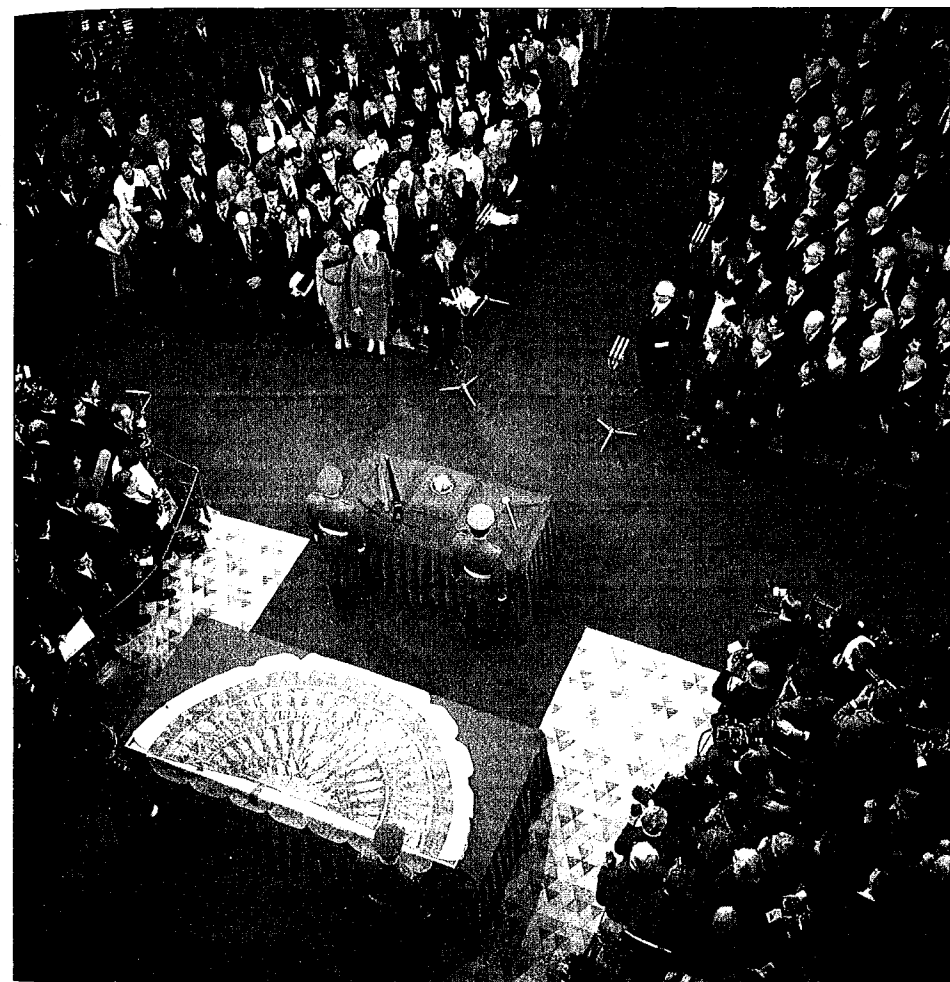
¹⁷⁰ A távozással kapcsolatos bonyodalmakról lásd Puhan, Alfred: *The Cardinal in the Chancery and Other Recollections*. I. m. 205–215.

¹⁷¹ NARA, Nixon Presidential Materials, Staff, Country Files Europe, Box 693., Somorjai Ádám: *Mindszenty bíboros*. I. m.

¹⁷² Jegyzőkönyv Fock Jenő és Nyers Rezső megbeszéléséről Cannon és Moss amerikai szenátorokkal, 1973. április 28. MNL OL, Küm, USA tük, XIX–J–1–j, 17. doboz, 134-002570/5-1973.

¹⁷³ Memorandum of Conversation, 14 October 1971. Participants: Péter, Szabó, Rogers, Davies. NARA, RG 59, General Records of the Department of State, Central Policy Files 1970–1973, Box 2353.

VIII. Normalizálás és a Szent Korona hazatérése, 1972–1978

A Szent Korona és a koronázási ékszerek átadása a Parlament Kupola-csarnokában, 1978. január 6.

1971 őszén a szovjet–amerikai kapcsolatok pillanatnyi állása is kedvezett a magyar–amerikai viszony javulásának. Augusztus 5-én Brezsnyev személyes hangú levelet kapott Nixontól. Az elnök arra kérte, hogy legyen partnere a „nagy kérdésekben”, mire a pártfőtitkár szovjet–amerikai csúcstalálkozót javasolt 1972 tavaszára.¹ Washington politikája egyre határozottabban abba az irányba fordult, hogy elfogadja állandósult állapotként a kelet-európai szovjet hegemoniát. Nixon Varsóba látogatott, ahol kifejtette, hogy megérti Lengyelország geopolitikai környezetéből fakadó helyzetét.

A washingtoni új magyar nagykövet, Szabó Károly reményét fejezte ki, hogy Nixon tervezett moszkvai látogatása jó hatással lesz a magyar–amerikai kapcsolatokra.² W. T. Blount postaügyi miniszter személyében pedig első ízben érkezett az Egyesült Államok kormányának egyik tagja Magyarországra. Nixon elnök Szabó nagykövet tisztelő látogatásakor kijelentette, hogy „különböző nézeteink ellenére megvan a lehetőség a viszony javítására”, és „kedvezőnek ítélte a magyar–amerikai kapcsolatok legutóbbi fejleményeit is”. Személyes hangot megütve, Nixon elmondta: „szívesen emlékezik vissza 1963-as budapesti látogatására; nagyon jó benyomása alakult ki a látottakról és a magyar emberekről”. Szabó beszámolója szerint: „Nixon magatartása barátságos, a beszélgetés hangneme szívélyes volt.” Bár Szabó beszámolójából ez nem derült ki, az elnök arról is szólt, hogy Magyarország „szomszédaihoz” fűződő viszonyát történelmi és földrajzi adottságainak tudja be.³ Mindez jó előjelnek tűnt az újabb Péter–Rogers-találkozó előtt. Péter János 1971. októberi New York-i tartózkodása során eszmecsere folytatótt Hillenbrand külügyi államtitkárral, aki elvben lehetségesnek ítélte, hogy amerikai–magyar konzultációkat tartsanak az európai biztonság kérdéseiről.⁴ Ezt követően került sor újabb megbeszélésre Rogers külügyminiszterrel, amely ezúttal sikerrel zárult. Egyetértettek, hogy a javuló nemzetközi légkör kedvez a magas szintű tárgyalásoknak, amelyeket 1972 májusára, Nixon pekingi, illetve moszkvai útja utáni időszakra időzítettek.⁵

A találkozót követően Puhan nagykövet „saját kezdeményezéseként” vetette fel Nixon elnök magyarországi látogatásának lehetőségét, az 1972-ben esedékes moszkvai útja után. Vélekedése szerint az általa addig már meglátogatott szocialista országokat – Romániát és Jugoszláviát – leszámítva Magyarország volt az egyetlen, ahová szóba jöhet az elnöki látogatás.⁶ Az MSZMP Politikai Bizottsága nem zárkózott el a lehetőségtől, és utasítást adott, hogy a diplomácia folytasson konzultációt „az illetékesek-

¹ Zubok, Vladislav: *A Failed Empire*. I. m. 216.

² Memorandum of Conversation, 22 October 1971. Participants: Szabó, Baker, Wilgis. NARA, RG 59, General Records of the Department of State, Central Policy Files 1970–1973, Box 2353.

³ Szabó Károly számjeltávirata a külügyminisztériumnak, 1971. október 22. MNL OL, Küm, USA tük, XIX-J-1-j, Szjt. 8675. Introductory Call, Nixon–Szabó. I. m.

⁴ Péter János távirata a külügyminisztériumnak, 1971. október 10. MNL OL, Küm, USA tük, XIX-J-1-j, 17. doboz, 146-002766/3-1971.

⁵ A New York-i képviselőlet számjeltávirata a külügyminiszternek, 1971. október 15. Uo. Szjt. 9462.

⁶ Az amerikai referatúra feljegyzése, 1971. december 16. MNL OL, Küm, USA tük, XIX-J-1-j, 17. doboz, 146-002766/3-1971.

kel". A külügyminisztérium javasolta Puhan kezdeményezésének elfogadását, hiszen számos emellett szóló érvet tudott felsorakoztatni. Ezek az érvek bepillantást engednek a magyar külpolitikai gondolkodásba is. Eszerint az elnöki vizit alkalmat adhat a kétoldalú viszony magas szintű megvitatására és megnyithatja az utat fontos kérdések rendezése előtt, lehetőséget kínálhat a nemzetközi kapcsolatokról alkotott magyar vélemény ismertetésére, a román és jugoszláv álláspont – nyilván szovjetbarát – ellen-súlyozására. Emellett, a külügyminisztérium vélekedése szerint, Nixon esetleges budapesti látogatása „csapást” mérhetne a jobboldali magyar emigrációra is. Ellene szóló érvként merült fel, hogy a látogatás „illúziókat keltene” a közvéleményben az Egyesült Államokat és a magyar–amerikai kapcsolatokat illetően, továbbá hogy Nixon a „fella-zítás” és saját politikai céljai szolgálatába állíthatná az eseményt.⁷

Megfigyelhető, hogy a magyar motiváció pontosan a román ellenkezője volt. Nixon fogadásával nem Magyarország Moszkvától való különállását akarták demonstrálni, hanem azt, hogy *Magyarország a szovjetek hű szövetségese*, amibe még az amerikai kapcsolatok magas szintű ápolása is belefér a remélt gazdasági haszon érdekében. A magyar vezetés azonban túlértékelte a nagykövet lehetőségeit. Puhan közlése alaptalan volt, egy 1974-ben készült feljegyzés szerint Nixon valójában sohasem mérlegelte, hogy ellátogat Magyarországra. Sonnenfeldt 1970 szeptemberében kelt memorandum rávilágít az okra: „legfontosabb feladatunk, hogy megmutassuk, a legbarátabb országok, Románia és Jugoszlávia hasznát húznak független álláspontjukból, és hogy mi megkülönböztetjük Kelet-Európa országait. Magyarországot és Lengyelországot egy-fajta köztes területként kezeljük.”⁸ Más esetben maga Puhan is úgy vélekedett, hogy Magyarország „nem túlzottan fontos kétoldalú kapcsolat a számunkra”.⁹

Derűlátásra adhatott okot Szabó nagykövet – egyébként minden bizonnyal téves – értesülése is, miszerint a Nemzetbiztonsági Tanácsban „javaslat készült, hogy a koronát 1971 karácsonyára vagy 1972 húsvétja alkalmából nagyobb ceremónia nélkül visszajuttatnák Budapestre”.¹⁰ A valóságban azonban a Szenátus 1971. október 29-i határozata leszögezte: „a Szent Koronát nem adják vissza a magyar kormánynak, [és] amíg a demokráciát és szabadságot vissza nem állítják a magyar nép részére, még az erre vonatkozó tárgyalásokat is elvetik.”¹¹ Tárgyalásokról tehát szó sem esett, a Fehér Házban nem tervezték a Szent Korona visszajuttatását. Ugyanakkor a híresztelés mégsem volt teljesen alaptalan. Az elnökválasztási kampány közepette megjelent ugyanis egy lapban, hogy felmerülhet a korona hazatérése. Erre – körmönfont módon – abból a hivatalos megfogalmazásból lehetett következtetni, hogy az adminisztráció „jelenleg nem tervezi” azt. A Fehér Ház „meg akarta ölni a kacsát”. Attól lehetett ugyanis tarta-

⁷ Jegyzőkönyv a Politikai Bizottság 1971. december 28-án megtartott üléséről. MNL OL M-KS 288. f., 5. cs., 571. 6. e.

⁸ Memorandum by Sonnenfeldt to Kissinger – U. S. Polish Relations, 19 September 1970. NARA, Nixon Presidential Materials, Staff, Country Files Europe, Box 693.

⁹ Telegram, American Embassy Budapest to the Secretary of State, 17 March 1972. NARA, RG 59, General Records of the Department of State, Central Policy Files 1970–1973, Box 2353.

¹⁰ Szabó Károly számjeltávirata a külügyminisztériumnak, 1971. december 2. MNL OL, Küm, USA tük, XIX-J-1-j, Szjt. 10044.

¹¹ Szabó Károly számjeltávirata a külügyminisztériumnak, 1971. november 17. Uo. Szjt. 10610.

ni, hogy az álhír miatt Nixon elvesztheti a kelet-európai és a katolikus szavazókat is. Egy kétségbeesett feljegyzés szerint: „Esdekelve kérem, mondja, hogy nem igaz. Csak a kelet-európaiak szavazatát akarjuk elveszíteni vagy a katolikusokat is?”¹²

A magyar–amerikai közeledés jeleként Hillenbrand államtitkár közölte: az Egyesült Államok kész külön megbeszélést folytatni a magyar kormánnyal az európai haderő-csökkentésekről.¹³ Korábban Szabó nagykövet jelezte, hogy Budapest hajlandó tárgyalni az európai haderő-csökkentési tárgyalásokban történő részvételről, egyben szükségesnek tartotta azonban leszögezni, hogy Magyarország „hűséges tagja a Varsói Szerződésnek és a KGST-nek is”.¹⁴ A hagyományos haderő-csökkentési tárgyalásokon történő hivatalos részvételnek az volt a jelentősége, hogy elvileg magával vonhatta a szovjet csapatok részleges vagy akár teljes kivonását a térség országaiból. Hillenbrand helyettese, Richard T. Davies tudtul adta, hogy kormánya a „realitások” figyelembevételével, „nem a magyar–szovjet kapcsolatok rovására kívánja elérni a kétoldalú viszony javulását”.¹⁵ Ugyanakkor az amerikaiak közölték azt is, tudatában vannak, hogy a magyar külpolitikának figyelembe kell vennie a Szovjetunió érdekeit, de a bilaterális kapcsolatok terén „a lehetőségekhez képest szeretnék elkülöníteni ezt a tényezőt, különösen az ideológiai vetületét”. Ezzel együtt nem akarnak „kárt okozni” a magyar–szovjet viszonyban.¹⁶ Egyúttal igyekeztek modellként állítani Jugoszlávia külpolitikáját a többi szocialista ország elé. Johnson külügyminiszter-helyettes a magyar nagykövetnek szintén azt fejtette, hogy országa „nem kíván zavart okozni Magyarország és barátai viszonyában”, egyúttal azonban utalt az USA és Jugoszlávia között levő „kellemes viszonyra”. Szabó habozás nélkül közölte, hogy a magyar külpolitika lojális marad a Szovjetunióhoz: „a példa nem reális, mert mi a Varsói Szerződés és a KGST tagjaiként a barátainkkal együtt vállalt önkéntes kötelezettségünket alapvetőnek tekintjük külpolitikánkban.”¹⁷ Bartha János külügyminisztériumi főosztályvezető igyekezett megnyugtatni Szabót, hogy a külügy tapasztalatai szerint „az amerikaiak józanul ítélik meg a helyzetet, és nem táplálnak hiú reményeket, hogy a magyar–amerikai kapcsolatok normalizálása, illetve fejlesztése a barátainkkal való szövetség lazításával is elérhető lenne”.¹⁸

¹² Memorandum by Alexander Haig to Chuck Holson, 25 January 1972. NARA, Nixon Presidential Materials, Staff, Country Files Europe, Box 693., Memorandum by Chuck Holson to Al Haig, 12 January 1972. Uo.

¹³ Szabó Károly számjeltávirata a külügyminisztériumnak, 1971. november 28. MNL OL, Küm, USA tük, XIX-J-1-j, Szjt. 9879.

¹⁴ Memorandum of Conversation, 26 October 1971. Participants: Szabó, Hillenbrand, Wilgis. NARA, RG 59, General Records of the Department of State, Central Policy Files 1970–1973, Box 2353.

¹⁵ Szabó Károly számjeltávirata a külügyminisztériumnak, 1971. december 9. MNL OL, Küm, USA tük, XIX-J-1-j, Szjt. 11369.

¹⁶ Memorandum of Conversation, 29 October 1971. Participants: Szabó Károly, Alexis U. Johnson, John A. Baker. NARA, RG 59, General Records of the Department of State, Central Policy Files 1970–1973, Box 2353.

¹⁷ Szabó Károly számjeltávirata a külügyminisztériumnak, 1971. november 1. MNL OL, Küm, USA tük, XIX-J-1-j, Szjt. 10019.

¹⁸ Bartha János távirata a washingtoni nagykövetségnek, 1972. január 8. MNL OL, Küm, USA tük, XIX-J-1-j, 17. doboz, 4-14/00700/261-1971.

Nixon a kelet-európai országok felé történő nyitásról nyilvánosan már 1970 februárjában beszélt. Eszerint az „Egyesült Államoknak nem áll szándékában a Szovjetunió jogos biztonsági igényeit aláaknázni... Az Egyesült Államok Kelet-Európa államait szuverén államoknak tekinti, nem pedig egy tömb részének. Én nem tudok elfogadni olyan doktrínát, amely korlátozná azt a jogukat, hogy velünk vagy másokkal való kapcsolataik kölcsönös javításának lehetőségét keressék.”¹⁹ Ugyanakkor az amerikaiak a lélektani hadviselés korábban már idézett eszközeivel mégis igyekeztek „feszültséget” okozni Moszkva és a szövetségesei között. A szovjetek teljes visszaszorítására azonban már nem gondoltak. William Rogers az elnöknek készített feljegyzésében mégis úgy fogalmazott, hogy országának „biztosítani kell a kelet-európai népeket, hogy az Egyesült Államok nem fogadja el az ottani status quót és nem alkudozik közvetlenül vagy közvetve az őket érintő ügyekben kizárólag a Szovjetunióval”.²⁰ Ebben a kérdésben azonban nem ő, hanem Nixon és környezete döntött. Rogers támogatóan szólt a függetlenség helyreállításáról, de szerinte az ebben az irányban tett lépéseknek „fokozatosnak” kell lenniük, mivel a gyors változások „kiválthatják Moszkva aggodalmát a biztonságáért”. Ennek pedig az 1968-as invázióhoz hasonló „destabilizáló” hatása lehet, ami „kiemelné az Egyesült Államok tehetetlenségét, a Szovjetunióval való összeütközés veszélyével járna és hátrányosan érintené az Egyesült Államok érdekeit Kelet-Európában”.²¹ Arról a kérdéstről, hogy a Szovjetunió katonai és hatalmi jelenléte miként lesz összeegyeztethető a nemzeti függetlenséggel, nem esett szó. Mindenesetre ez a cél egyre kevésbé tűnt fontosnak a stabilitás fenntartásához képest. A State Department részéről 1973-ban Kenneth Rush külügyminiszter-helyettes három elvet határozott meg az Egyesült Államok kelet-európai politikája számára, amelyekkel „egyedi alapon egyre bővülő szoros kapcsolattrendszert akart kiépíteni”. „Egyrészt mindegyikkel független, szuverén államként kell bánni. Másrészt növekvő kereskedelmi kapcsolatok és befektetések útján »állandó gazdasági kapcsolatokat« kell kialakítani. Végül a kelet-európai országokat be kell kapcsolni »Európa egészének ügyeibe.«”²² Maurice Stans kereskedelmi miniszter Szabó Károly nagykövettel beszélgetve kijelentette, hogy „Nixonnal együtt határozottan kívánják a szocialista országokkal való kereskedelem fejlesztését”, hiszen „Moszkvában megoldották a politikai problémákat”.²³ Nem tette azonban hozzá, hogy Nixon mindezt nálánál jóval kevésbé kívánja. A Chase Manhattan Bank elnöke, David Rockefeller úgy nyilatkozott, hogy „társadalmi, ideológiai eltéréstől függetlenül kész a szocialista országok-

¹⁹ A beszédet idézi a külügyminisztérium V. területi főosztályának feljegyzése, 1976. április 20. MNL OL, Küm, USA tük, XIX-J-1-j, 18. doboz, 1-2878/1976.

²⁰ Memorandum for the President by William Rogers, 19 April 1972. NARA, General Records of the Department of State, Executive Secretariat, Lot File 74D416, Box 164/A.

²¹ Briefing Book 1972, Eastern Europe. NARA, General Records of the Department of State, Executive Secretariat, Lot File 72D303, Box 98.

²² Kenneth Rusht idézi William Luers európai ügyekért felelős államtitkár-helyettes a Képviselőház Külügyi Bizottsága európai és közel-keleti ügyekért felelős albizottságának meghallgatásán, Eastern Europe, An Overview 1978. szeptember 7. MNL OL, Küm, USA tük, XIX-J-1-j, 23. doboz, 1-005139/1978.

²³ Szabó Károly megbeszélése Stans kereskedelmi miniszterrel, 1971. december 10. MNL OL, Küm, USA tük, XIX-J-1-j, Sztj. 11422.

kal üzleti kapcsolatait fejleszteni”.²⁴ Rockefeller hajlandó lett volna Magyarországra is ellátogatni, ennek előfeltételül azonban magas politikai szintű fogadást várt, arra hivatkozva, hogy Romániában Ceaușescu vendégszeretetét élvezte.²⁵ Kallós Ödörnek, a Magyar Kereskedelmi Kamara Washingtonban tartózkodó elnökének Stans elmondta, ha rajta és államtitkárán múlna, „a szocialista országoknak már holnaptól biztosítanak az egyenlő kereskedelmi feltételeket”. Stans – félrevezetően – azt is érzékeltette, hogy Nixon is hasonlóan vélekedik, ugyanakkor a kereskedelmi kapcsolatokat politikai kérdések megoldásával köti össze.²⁶ A valóságban azonban a Nixon-adminisztráció még nem volt kész kiterjeszteni a legnagyobb kedvezményes elbánást Magyarországra, azonban tegyük hozzá gyorsan: a magyar vezetés nem lehetett tisztában azzal, hogy a kereskedelmi miniszter megnyilatkozása nem tükrözi a hivatalos álláspontot.

ROGERS KÜLÜGYMINISZTER LÁTOGATÁSA

1972 fontos év volt a világpolitikában és jelentős amerikai külpolitikai sikereket hozott. Kínai viszonylatban megtört a jég, Nixon sikeres pekingi látogatása után megkezdődhetett az ázsiai nagyhatalom és az Egyesült Államok közötti párbeszéd. Nixon másik legfontosabb külpolitikai célja is megvalósult, a moszkvai csúcstalálkozón megállapodás született a stratégiai fegyverek korlátozásáról. Egyetlen téren nem valósult meg a Nixon–Kissinger páros elképzelése: a vietnami háborút nem sikerült lezárni. Olyannyira, hogy az újra fellángoló indokínai háború majdnem meghiúsította a Nixon–Brezsnyev-csúcstalálkozót, mert az átfogó észak-vietnami támadás mögött az amerikai elnök Moszkva kezét vélte felfedezni és Kissinger tanácsa ellenére kacérkodott a gondolattal, hogy lemondja utazását Moszkvába. Dobrinyin viszont azt erősítette meg, hogy Moszkva a párizsi béketárgyalások folytatására bátorította Hanoi.²⁷ Az ellenlépésként indított amerikai bombázás miatt viszont a szovjet vezetés gondolkodott el azon, hogy érdemes-e Nixont fogadni.

A moszkvai és pekingi utak mintegy mellékszíntereként alkalom kínálkozott arra, hogy az amerikai vezetés egyes tagjai ellátogassanak kelet-európai fővárosokba is, ne-hogy az a benyomás keletkezzen, hogy a fejük felett megállapodtak sorsukról a szovjetekkel. Ahogy Nixon Manescu román külügyminiszternek fogalmazott: moszkvai útja „nem más országok kárára” valósul meg.²⁸ Nem volt kérdés, hogy Nixon csak a legfontosabb kelet-európai országba, Lengyelországba megy el, ennek volt a legnagyobb szimbolikus jelentősége. Az amerikai elnök találkozni akart a lengyel katolikus egyház fejével, Wyszyński bíborossal is, ami meglehetősen provokatív lépés volt a len-

²⁴ Szabó Károly számjeltávirata a külügyminisztériumnak, 1971. december 9. Uo. Sztj. 11361.

²⁵ A New York-i képviselőlet számjeltávirata a külügyminisztériumnak, 1971. december 8. Uo. Sztj. 10864.

²⁶ Szabó Károly számjeltávirata a külügyminisztériumnak, 1971. december 14. Uo. Sztj. 11508.

²⁷ Dallek, Robert: *Nixon and Kissinger*. I. m. 371–373.

²⁸ Memorandum of Conversation, Nixon, Manescu. 21 March 1972. NARA, Nixon Presidential Materials, Staff, Country Files Europe, Box 702.

gyel egyházi vezetés és a pártvezetés közötti feszültség miatt. A washingtoni lengyel nagykövet kérésével összhangban Sonnenfeldt azt javasolta, hogy az elnök ne tárgyaljon a főpappal, Kissinger ezzel szemben úgy vélte, hogy egy magántalálkozó megfelelő lenne.²⁹ Varsóban aztán Nixon óvatosan nyilatkozott. Edward Gierk lengyel pártfőtitkár adta meg az alaphangot, aki emlékeztetett Lengyelország szövetségi kötelezettségére. Nixon kifejtette, hogy „az amerikaiakat különleges érzelmek fűzik a lengyelekhez”. Kijelentette: „realistaként” tudatában van annak, hogy Lengyelország kényes helyet foglal el Európában, hogy mindkét oldalon erős szomszédok veszik körül, akikkel „jóban” kell lennie. Úgy akar tehát együttműködni Varsóval, hogy „ne hozza nehéz helyzetbe”. Ugyanakkor ismét hangsúlyozta, hogy az Egyesült Államok „nem köt megállapodást a kis országok rovására és szem előtt tartja a kis nemzetek érdekeit”. Szavai úgy hangzottak, mintha azt mondta volna: Washington elismeri a fennálló helyzetet, de nem adja rá nyíltan az áldását.³⁰

Az amerikaiak Nixon májusi útja kapcsán puhatolóztak Rogers külügyminiszter lehetséges budapesti látogatásáról, de ekkor még – nyilvánvalóan a vietnami bombázás felújítása miatt – a magyar vezetés elzárkózott ettől. Pedig Rogersnél kevesen képviselték következetesebben az enyhülés ügyét és a gazdasági kapcsolatok normalizálását, ami a magyar vezetésnek is célja volt. Az amerikai jó szándék kinyilvánítását a budapesti nagykövet is szorgalmazta. Visszatérően javasolta a legnagyobb kedvezmény elvének kiterjesztését Magyarországra, a konzulátusok megnyitását, az utazási korlátozások felszámolását, sőt hosszabb távon a Szent Korona visszaadását is. Jelezte azonban a State Departmentnek, hogy washingtoni segítség nélkül nem tud elmozdulni a holtpontról.³¹ Rogers válasza kijózanító volt: nem látott lehetőséget arra, hogy a Nixon-adminisztráció kérje a legnagyobb kedvezményes elbánást Magyarország részére.³² Péter János magyarázatába pedig burkoltan akár a szovjet külpolitika bírálatát is beleérthetjük: „a vietnami bombázások miatt nehéz megértetni a magyar közvéleménnyel, hogy Kádár miért fogadja Rogerst, Brezsnyev miért fogadja Nixont.”³³ Holott Puhan mindent megtett, hogy lecsillapítsa a magyar vezetés aggodalmait. Kijelentette, hogy az Egyesült Államoknak nem célja egyrészt, hogy nehéz helyzetbe hozza Magyarországot, másrészt az sem, hogy olyasmit tegyenek, ami „szovjet nyomás”-sal

járna az országra nézve. Hozzátette: Magyarország döntheti el, milyen ütemben és módon akarja javítani a magyar–amerikai kapcsolatokat.³⁴

Puja Frigyes külügyminiszter-helyettes májusban „konzultációt” folytatott Moszkvában, ahol arról tájékoztatták: helyes volt kitérni a Nixon látogatására vonatkozó „szondírozás” elől pedig – mint tudjuk – ez komoly formában nem is merült fel. Egy újabb moszkvai megbeszélésen azonban magyar részről arról informálták N. N. Rogyionov szovjet külügyminiszter-helyettest, hogy a magyar vezetés elfogadta az amerikaiak kezdeményezését, és Rogers Budapestre látogat. Hozzátették, hogy Kádár nem fogadja a külügyminisztert, illetve hogy a látogatás során Budapest „bírálni” akarja a nixon „erőpolitikát” és tájékozódni kíván az európai biztonsági konferenciára, valamint a haderőcsökkentésre vonatkozó amerikai álláspontból. Rogyionov kifejtette, hogy Nixon moszkvai utazása után megváltozott a helyzet, az amerikaiak „realisták”, és „ma már tudják, hogy Rogers budapesti látogatását nem használhatják fel a szocialista országok egységének gyengítésére”. Szovjet részről elmondták azt is, hogy az amerikai külügyminiszter csak „másodlagos” szerepet tölt be Kissinger mögött és a „fontosabb külpolitikai döntések nem az ő szintjén születnek”, bár közel áll Nixonhoz. „Viszonylag mérsékelt” politikusként tartották.³⁵ A fentiekből kiderül, hogy az amerikai kapcsolatok tekintetében a magyarok – legalábbis hivatalosan – csak *utólag* kérték Moszkva jóváhagyását, bár az is világos, hogy a magyar vezetés már eleve igyekezett úgy eljárni, hogy az megfeleljen a pillanatnyi szovjet álláspontnak. Júniusban Rogers európai körútja során Jugoszláviába és Romániába is ellátogatott. Ennek során ismét felmerült budapesti látogatásának lehetősége, amelyet a magyar vezetés ekkor elfogadott. Eredetileg Fock Jenő távollétében egyedül Vályi Péter miniszterelnök-helyettes fogadta volna, később Bíró József külkereskedelmi és Csanádi György közlekedési miniszter is csatlakozott hozzá, végezetül Rogers számára „rövid” látogatást irányoztak elő Péter János külügyminiszternél.

A State Department útmutatót készített Rogers magyarországi útjára, amely hangsúlyozta, hogy a látogatás nem irányul harmadik ország ellen, és javasolta, hogy a külügyminiszter nyugtassa meg vendéglátóit: „nem akarjuk elcsábítani Magyarországot a szövetségeseitől”. Ugyanakkor köszöntőjében Rogers többek között kiemelte, hogy „a magyar nép szelleme... évszázadokon át lehetővé tette, hogy megtartsa nemzeti öntudatát” és azt, hogy „a nemzeti függetlenséghez való jog a világ népeinek legfőbb vágya”.³⁶ A Rogers számára javasolt irányvonal tehát támogatta a nemzeti függetlenedést anélkül, hogy megkérdőjelezte volna Magyarország helyét a szovjet érdekszférában. A közép-európai haderő-csökkentési tárgyalások kapcsán az amerikai külügyminiszter közölte, hogy Magyarország mind földrajzi, mind történelmi értelemben véve Közép-Európa része, tehát részesévé kell lennie a haderőcsökkentésnek. Vietnam kapcsán Rogers megjegyezte: nem képezheti a kétoldalú viszony fejlesztésének akadályát.

²⁹ Memorandum by Sonnenfeldt to Nixon, 19 April 1972. NARA, Nixon Presidential Materials, Staff, Country Files Europe, Box 693., Memorandum by Kissinger to Dwight Chapin, é. n. Uo.

³⁰ Memorandum of Conversation, Nixon, Kissinger, Rogers, Jablonski, Olszowski, Trampczynski, Hillenbrand, Stoessel, Mosbacher. 1 June 1972. Uo., Memorandum of Conversation, Nixon, Gierk. 1 June 1972. Uo. „Nixon appreciated as a realistic man, the position of Poland in a sensitive part of Europe [...] Polish leaders had alliances which they expected to keep [...] can become our friends without being anybody else's enemy. Poland had strong neighbors on both sides, essential that it maintained good relations with them. We seek cooperation with Poland without any effort to embarrass its leaders [...] We will make no arrangements at the expense of small countries, we heed the interests of small nations.”

³¹ The American Embassy in Budapest to the Secretary of State, 11 January 1972. NARA, RG 59, General Records of the Department of State, Central Policy Files 1970–1973, Box 2353., The American Embassy in Budapest to the Secretary of State, 17 March 1972. Uo.

³² The Secretary of State to the Ambassador in Budapest, 23 March 1972. NARA, RG 59, General Records of the Department of State, Central Policy Files 1970–1973, Box 2353.

³³ MNL OL, Küm, USA tük, XIX-J-1-j, IV-135, 002680.

³⁴ Memorandum of Conversation with Bartha, The American Embassy in Budapest to the Secretary of State. NARA, RG 59, General Records of the Department of State, Central Policy Files 1970–1973, Box 2353.

³⁵ MNL OL, Küm, SZU tük, XIX-J-1-j, 144, 95. doboz, 002830/1972.

³⁶ State Department Briefing Books, 1972 Hungary. NARA, General Records of the Department of State 1958–1976, Lot File 72D317, Box 131.

Az utolsó pillanatig kérdéses volt azonban, hogy Kádár fogadja-e az amerikai külügyminisztert. Rogers, aki Nixon Losonczy Pálnak, az Elnöki Tanács elnökének címzett személyes levelét hozta Budapestre, jelezte, hogy Kádár Jánossal is találkozni kíván. Amikor Puhan június 30-án Nagy Jánosnál puhatolózott az ügyről, Nagy kitérő választ adott, és az idő rövidségére hivatkozott. Július 5-én, azaz egy nappal a látogatás előtt Puhan megmutatta Bartha Jánosnak Rogers levelét, amely utal arra, hogy a külügyminiszter fogadását Nixon személyesen kéri. Rogers felhatalmazta a nagykövetet, hogy „bármivel érvelhet” az ügy érdekében. Péter azzal magyarázta Kádár vonakodását, hogy az amerikai külügyminisztérium szóvivője „barátságtalanul nyilatkozott” a magyar–amerikai kapcsolatokról, és kijelentette, hogy a Szent Korona visszaadását „egyes kérdések megoldásához kötik”. Továbbá Péter hivatkozott a vietnami bombázásokra, mire Puhan azzal vágott vissza, hogy Rogers pedig ismeri Péter parlamenti beszédét, melyben a vietnami háborút „a történelem leggaládabb háborújának nevezte”. Ez utóbbi közlés nyilván Rogers eltökéltségét tükrözte, hogy akár a retorikán is túllépve rendezze a magyar–amerikai viszonyt. Péter július 6-án feljegyzést készített Kádárnak és Komócsin Zoltánnak, a KB külügyi titkáranak, melyben ismertette Nixon arra vonatkozó kérését, hogy a pártfőtitkár találkozzon az amerikai külügyminiszterrel.³⁷ Végül Kádár vonakodva bár, de beleegyezett abba, hogy ő is fogadja Rogerst: „úgy tűnik, ez elől már nem lehet kitérni”, firkantotta az erről szóló előterjesztésre. Aczél György körbetelefonálta az elérhető PB-tagokat, Benke Valériát, Kállai Gyulát, Nyers Rezsőt, Gáspár Sándort és Komócsin Zoltánt, akik *utólag* jóváhagyták Kádár döntését.³⁸ Ha a helyzet úgy hozta, a pártfőtitkár egyedül is döntött fontos külpolitikai kérdésekben; vonakodásában azonban – és ezt nyilván nem köthették az amerikaiak orrára – belpolitikai megfontolások is közrejátszottak. Brezsnyev ugyanis februárban a magyarországi reform felülvizsgálatára szólította fel Kádárt, aki ezt követően hozzáfogott az „ellenreform” végrehajtásához.³⁹ A keményen megfogalmazott brezsnyevi vádak a külpolitika terén is óvatosságra intették Kádárt. Emellett, mint láttuk, a vietnami konfliktus kiéleződése miatt maga a szovjet vezetés is kacérkodott a moszkvai csúcs elnapolásával, és bár az ilyesmiről hivatalosan nem tájékoztatták a magyar vezetést, a jelek szerint ezek a hírek valahogyan mégis eljutottak Budapestre. Nixon sikeres májusi moszkvai útja után azonban, amikor a két nagyhatalom aláírta a stratégiai nukleáris fegyverek és nukleáris elhárító rendszerek korlátozásáról szóló egyezményt, aligha „érhette szovjet szó a ház elejét”. Vagyis Kádár vonakodása személyes véleményt is tükrözhetett. A magyar vezetés tájékoztatta Hanoi budapesti nagykövetét a tárgyalásokról, és biztosította, hogy nincs szó Vietnam „kiárúsításáról”. Az észak-vietnami vezetés – Nixon pekingi, illetve moszkvai útjának fényében – érzékeny volt erre, és könnyen lehet, hogy a vietnami kérdés retorikájának alkalmazása a szovjetek kétkulcsos vietnami politikájának mentegetését szolgálta.

³⁷ Jelentés a minisztertanácsnak Rogers látogatásáról, 1972. július 12. MNL OL, Küm, USA tük, XIX-J-1-j, 12. doboz, 135-002680-1972.

³⁸ Jelentés Kádár János és Komócsin Zoltán számára, 1972. július 5. MNL OL M-KS 288. f., 5. cs., 585. ó. e., Aczél György feljegyzése Kádár Jánosnak, 1972. július 5. Uo.

³⁹ Lásd Huszár Tibor: *Kádár János politikai életrajza*. I. m. 238–243.

Rogers megnyugtatta Kádárt, hogy a magyar–amerikai viszonyt Magyarországnak megfelelő módon és ütemben kívánják fejleszteni, és hogy az Egyesült Államok nem szól bele más országok belügyeibe. Kádár a két ország között meglevő „óriási különbségekre” tekintettel „normális” viszony kialakítását tartotta lehetségesnek, anélkül hogy „fantáziákat, álmokat kergetne”. Magyarországot, mint mondotta, a „helyzet ösztönzi”. Kijelentette, hogy „figyelemmel van” az amerikai és más érdekekre is, részéről a normalizálást az motiválja, hogy „az emberek békében és boldogságban élhessenek”.⁴⁰ Bár Rogers szeretett volna kulturális egyezményt aláírni, erre azonban Budapest nem mutatott hajlandóságot. Ugyanakkor az amerikai külügyminiszter ismételten leszögezte azt, hogy a Szent Korona visszaadására csak „javuló légkörben” kerülhet sor, a kellőképpen homályos megfogalmazással azonban lehetőséget adott arra, hogy a visszaadást határozatlan időre elodázzák. Mi több, Rogers nem adott át meghívást magyar kollégájának, mint később kiderült azért, mert az amerikai úrhajósok magyarországi látogatásának elutasítása után az amerikai külügyminisztérium még abban sem bízott, hogy őt magát fogadják-e Budapesten. A viszontmeghívás elmaradását Budapesten úgy értékelték, hogy Amerika számára Magyarország „nem fontos”.⁴¹ Rogers Nixonnak címzett táviratában ezzel szemben úgy vélte, látogatása új fejezetet nyitott a két ország kapcsolataiban. Az eredmények közé sorolta, hogy a magyar kormány fontos helyekre jól láthatóan kitette az amerikai zászlót, a Nagycsarnok egyik kirakatában pedig ott díszelgett egy 1963-ban Nixontól kapott autogram.⁴² Az amerikai elnök Losonczy Pálnak, az Elnöki Tanács elnökének címzett levelében kijelentette, hogy a külügyminiszter sikeres látogatása fontos állomása a két ország közötti kapcsolatok javulásának.⁴³

A GAZDASÁGI KAPCSOLATOK RENDEZÉSE

A nagy gazdasági összeomlás, mely később maga alá temeti majd a kommunista rendszert, az 1970-es évek elején az eladósodás eszkalálódásával kezdődött. Az évtized végére Magyarország még mindig elkötelezett tagja volt a szovjet katonai és gazdasági szövetségi rendszereknek, de fennmaradása már a nyugati világtól, illetve Amerikától függött. Az 1980-as évekre az ország majdnem fizetésképtelenné vált.⁴⁴ Magyarország külső hitelekkel finanszírozta modernizációját, abban a reményben, hogy így a politikai rendszer is hosszú távon fenntartható marad, a kölcsönök azonban gazdaságilag és

⁴⁰ A Kádár–Rogers-megbeszélést lásd Feljegyzés Kádár és Rogers megbeszéléséről. MNL OL, Küm, USA tük, XIX-J-1-j, 12. doboz, 135-002680/15-1972.

⁴¹ Feljegyzés Pedersen amerikai nagykövet búcsúlátogatásáról Puja Frigyes külügyminiszternél, 1975. május 27. MNL OL, Küm, USA tük, XIX-J-1-j, 25. doboz, 146-001196/1975.

⁴² Memorandum by Rogers to Nixon. NARA, RG 59, General Records of the Department of State, Central Policy Files 1970–1973, Box 2353.

⁴³ Nixon's Letter to Pál Losonczy, 8 August 1972. Uo.

⁴⁴ Tájékoztató a magyar–amerikai bankkapcsolatokról [Information on Hungarian–American Banking Relations], 30 May 1988. MNL OL, Küm, USA tük, XIX-J-1-j, 16. doboz, 13-001955/5-1988.

ideológiailag is szétzilálták azt. Az amerikai kapcsolat konszolidálása lehetővé tette a szinte korlátlan hozzáférést a nemzetközi pénzpiacokhoz, ami végül végzett a rendszerrel. Mindszenty kiengedése az országból a kezdő lépése volt az amerikai–magyar viszony normalizálódásának, mely 1972-ben elvezethetett Rogers látogatásához, s ahhoz, hogy Magyarország alkalmassá váljon az MFN-státuszra, amiért a szovjetek és a csatlós államok az 1960-as évek végétől versenyeztek. Így a gazdaság vált a kiegyensúlyozott amerikai–magyar kapcsolatok motorjává.

Az amerikai külügyminiszter látogatása újabb lökést adott a rendezésnek. Ennek eredményeként Csanádi György közlekedési miniszter magyar–amerikai légügyi egyezményt írt alá Washingtonban, és 1972. október 12-én Washingtonban parafálták a két ország közötti vagyoni jogi egyezményt. A vagyoni jogi tárgyalásokról szóló feljegyzés szerint – melynek sikerét nyilván elősegítette, hogy Washington és Moszkva megállapodott a hadfelszerelési kölcsön Szovjetunió általi törlesztéséről – „minden vonatkozásban érezhető volt az amerikai delegáció részéről az együttműködési készség, mindvégig korrekt, konstruktív magatartást tanúsítottak”. Fontos része volt a megállapodásnak, hogy Magyarország tartozásának törlesztését a legnagyobb kedvezmény elvének Magyarországra való kiterjesztéséhez köthették.⁴⁵

További sikerként lehetett elkönyvelni, hogy magyar részről ratifikálták a konzuli egyezményt, és megelégnéltek a kapcsolatok a politikát nem érintő területeken is. Így több magyar delegáció járt az Egyesült Államokban a mezőgazdasági együttműködés érdekében. Mindennek ellenére a két ország között még mindig alig volt valós kapcsolat. A kereskedelmi forgalom nem érte el a magyar áru kivitel, illetve -behozatal egy százalékát sem. Kivitel tekintetében ez 1972-ben 14,7 millió dollárt, az import tekintetében pedig 29 millió dollárt jelentett. Kedvező fejleményként értékelhető, hogy egyes amerikai pénzüzetek hajlandók voltak rövid lejáratú hitelt adni az áruimportra. A magyar kivitel több mint 40 százalékát élelmiszer és mezőgazdasági termék adta, ebből is főleg sonka, közel 40 százaléka pedig ipari fogyasztási cikk (kosár, textil és üvegáru) volt. Az amerikai import háromnegyedét mezőgazdasági cikkek, elsősorban takarmányok tették ki, ezenkívül alkatrészek és műszerek. A kölcsönös forgalom jelentősebb növekedését a nagy földrajzi távolságok mellett a kölcsönösen magas vámok is gátolták. Stratégiai jelentőségűnek minősített amerikai termékek, technológiák pedig a COCOM-korlátozások miatt nem juthattak el Magyarországra. Magyar részről „megfelelő gazdasági feltételek”, vagyis az amerikai export növekedése esetén abban bíztak, hogy lehetőség nyílik műszer- és számítástechnikai, híradástechnikai, közlekedési, erőssármú és fémipari cikkek behozatalára az Egyesült Államokból. Az ipari eredetű behozatal és a technológiai együttműködés fontosságára hívta fel a figyelmet a Világ-gazdasági Tudományos Tanács, mely megállapította, hogy az Egyesült Államok „a tőkés világ-gazdaságban” a „legfőbb újító ország, s a kor legfőbb iparágaiiban a legeslegújabb technika alapvető forrása”.

Fejlődésnek indultak tehát a két ország gazdasági kapcsolatai. Megemlíthető az iparszerű kukoricatermesztésre vonatkozó közös vállalkozás, a magyar „Bioplast” talál-

⁴⁵ A washingtoni magyar nagykövetség feljegyzése a magyar–amerikai vagyoni jogi tárgyalásokról, 1972. november 9. MNL OL, Küm, USA tük, XIX-J-1-j, 19. doboz, 528-001126/9-1972.

mány hasznosítása, a Coca-Cola, a Pepsi-Cola, a Hilton és az Intercontinental cégekkel kötött, már említett megállapodások. Több magyar nagyvállalat együttműködött a gyártás területén különböző amerikai cégekkel. Így például az Egyesült Izzó nyomtatott áramkörök készítésére, a Rába Művek magyarországi traktorgyártásra, amerikai licenc alapján a Mezőgép Tröszt mezőgazdasági gépek előállítására, vagy a Bábolna kukoricatermesztésre.⁴⁶ A Magyar Vagon- és Gépgyár 1974 októberében együttműködési szerződést írt alá a Steiger céggel erőgépek összeszerelésére részben hazai, részben import alkatrészekből magyarországi értékesítésre, tekintve hogy a szovjet szállítások nem tudták kielégíteni a magyar mennyiségi igényeket. Emellett a Rába és a Steiger megállapodott abban, hogy a Rába két év alatt 9 millió dollár értékű hátsó hidat szállít, és előzetes szerződés született további mintegy 100 millió dollár értékű szállításról 1980-ig, amely mintegy huszonötszöröse lett volna az 1974-ig megvalósult magyar gépexportnak az Egyesült Államokba.⁴⁷ Magyarország vált az amerikai tenyész-szarvasmarha legnagyobb piacává.⁴⁸ Bár Magyarország lehetővé tette a vegyes érdekeltségű vállalatok működését, visszavonta az országban tevékenységet folytató külföldi képviselők működési engedélyét, így külföldi cég vagy magánszemély nem nyithatott képviselői irodát.

1971-ről 1972-re 18 százalékkal nőtt a magyar vízumot kérő amerikaiak száma, de így is csak 53 ezer amerikai állampolgár utazott Magyarországra, közülük viszont minden harmadik családlátogatásra érkezett. Kulturális egyezmény továbbra sem született, azonban a két ország akadémiaja egyezményt kötött, így azon, illetve az amerikai IREX-program keretein belül lehetőség nyílt korlátozott mértékű tudományos-kulturális csereprogramokra.⁴⁹ A gazdasági kapcsolatok fejlesztésének előfeltétele volt a már parafált vagyoni jogi egyezmény végleges formába öntése és aláírása, amelyre Vályi Péter miniszterelnök-helyettes amerikai útján került sor. Vályi kiutazása előtt Moszkvában járt, ahol N. Sz. Patolicsev szovjet külkereskedelmi miniszterrel konzultált a szovjet–amerikai lend-lease (kölcsön-bérlet) egyezmény feltételeiről. Ebből kiderült, hogy miként lehet összekapcsolni a vagyoni jogi egyezmény aláírását a legnagyobb kedvezmény elvével. A szovjet–amerikai megállapodás ugyanis lehetővé tette, hogy Moszkva felfüggeszesse a részletfizetést, amennyiben mégsem kapja meg a vámkedvezményt. A szovjet külügyminisztérium illetékes felhívta a Vályival Moszkvában konzultáló Nagy János figyelmét, hogy a Kongresszus megakadályozhatja az MFN-t.⁵⁰ A minisztertanács felhatalmazta Vályit, hogy a vagyoni jogi egyezménytől elkülönítve vesse fel a Szent Korona kérdését, hangsúlyozva, hogy a magyar fél ennek

⁴⁶ Feljegyzés a magyar–amerikai műszaki-tudományos együttműködésről, 1974. június 14. MNL OL, Küm, USA tük, XIX-J-1-j, 18. doboz, 71-001897/7-1974.

⁴⁷ A gazdaságpolitikai osztály tájékoztatója a Politikai Bizottság számára a magyar–amerikai gépipari együttműködésről, 1975. július 9. MNL OL, M-KS 288. f., 5. cs., 1975.

⁴⁸ The American Ambassador in Budapest to the Secretary of State, 23 April 1974. NARA, PDF 1974.

⁴⁹ A washingtoni nagykövetség jelentése a magyar–amerikai kapcsolatokról, 1973. január 11. MNL OL, Küm, USA tük, XIX-J-1-j, 17. doboz, 4-14-00882/1-1973., A Nemzetközi Kapcsolatok Titkárságának előterjesztése a magyar–amerikai kapcsolatokról, 1973. január. Uo. 18. doboz, 511-001016-1973., A Világ-gazdasági Kutató Tanács tájékoztatója a Nemzetközi Gazdasági Kapcsolatok Bizottsága részére, 1973. január. Uo. 51-001817-1973.

⁵⁰ Nagy János feljegyzése Vályi Péter moszkvai útjáról, 1973. február 19. MNL OL, Küm, USA tük, XIX-J-1-j, 17. doboz, 4-130-00588/11-1973.

rendezését a teljes normalizálás feltételének tekinti.⁵¹ A megállapodás aláírását össze akarták kapcsolni a legnagyobb kedvezményrel, mégpedig olyan jegyzőkönyv vagy levélváltás formájában, amely tartalmazza, hogy Magyarország az MFN bevezetésével „összhangban tesz eleget fizetési kötelezettségének”.⁵² Erről azonban szó sem lehetett. Kissinger utasította Frederick B. Dent kereskedelmi minisztert, hogy óvakodjon a magyaroknak „bármilyen nyílt vagy implicit garanciát adni” a legnagyobb kedvezmény elvére vonatkozóan.⁵³ Erre azért nem kerülhetett sor, mert Magyarország nem „ugorhatta át” Romániát a kereskedelmi kapcsolatokban.⁵⁴ Magyarország reményei mégsem voltak teljesen alaptalanok, hiszen Dent kereskedelmi miniszter február 23-án még úgy tudta, hogy tárgyalhat Vályival az MFN kiterjesztéséről a Nemzetbiztonsági Tanács akkor még előkészületben levő NSM 163. számú dokumentuma alapján. Eszerint az erre vonatkozó tárgyalások haladéktalanul elindíthatók Romániával és Magyarországgal.⁵⁵ Erre tett javaslatot a legnagyobb kedvezmény elvével foglalkozó elnöki különbizottság is, és Magyarország tekintetében a State Department és a Pentagon csak annyi feltételt akart szabni, hogy a magyar fél tegyen engedményeket a kulturális és tudományos kapcsolatok bővítése terén. A magas beosztású tagokból álló bizottság fontosnak tartotta, hogy az Egyesült Államok kimutassa érdeklődését a térség iránt. Érzékeltetni kívánták az ottani lakossággal, hogy Amerika nem tekinti őket „egy olyan érdekszféra részének, ahol kizárólag a szuverenitás szovjet felfogása érvényesül”. A legnagyobb kedvezmény elvének kiterjesztése összességében ugyanis amerikai érdeket szolgált volna a térségben érvényesülő szovjet befolyás csökkentésével.⁵⁶ A State Department még Vályi látogatása után is javasolta, hogy Magyarország kapja meg a legnagyobb kedvezményt, amennyiben „megfelelő” szerepet játszik a vietnami ellenőrző bizottságban, előrelépés történik egy kulturális és tudományos csereegyezmény megkötéséről, és a magyar média tárgyilagosabban számol be az Egyesült Államokról és külpolitikájáról.⁵⁷ Elvi akadály a tehát már nem volt, hogy Magyarország számára megszűnjön a hátrányos kereskedelmi megkülönböztetés.

Legfelső szinten azonban továbbra is hangsúlyozni kívánták a szinte szövetségessé előlépő Románia kedvezményezett helyzetét ebben a fontos kérdésben, így a kész dokumentum az MFN-tárgyalások tekintetében Románia mögé sorolta Magyarországot. Egyértelmű, hogy Kissinger számára a román külpolitika nagyobb érték volt, mint a magyar reformpolitika. Kiderül az ügy kapcsán, hogy időről időre kisebb horderejű döntéseket elősegíthet vagy adott esetben hátráltathat, hogy egy, akár függő helyzet-

ben levő ország hajlandó-e kisebb gesztusokra. Kissinger kijelentette, hogy Romániának „minden tekintetben” Magyarország előtt kell maradnia: „Románia a tűzbe tette a kezét értünk és semmi értelme megjutalmazni Magyarországot, amely 1969-ben behúzta a nyakát és még azt sem engedte, hogy az úrhajósaink odalátogassanak.”⁵⁸ Amerikai részről ismételten meg akarták mutatni, hogy az általuk kívánt politikai irányvonalat megjutalmazzák. Magyarország esetében ez minden bizonnyal hiábavaló volt, mert semmi jele sem mutatkozott, hogy a magyar külügyi vagy pártvezetés megértette volna a negatív amerikai döntés mozgatórugóját. Nixon új kereskedelempolitikai irányelvei 1973 májusában születtek meg. Eszerint a kereskedelmi kapcsolatok fejlesztését *politikai engedményekhez* kellett kötni a kelet-európai országok részéről. Az egész térségre vonatkozó állásfoglalás külön kiemelte azt is, hogy Magyarországgal kulturális megállapodást kell kezdeményezni.⁵⁹ Kádár eszmei elkötelezettsége éppen a rendszer fennmaradása ellen hatott: negatív döntése az úrhajósok fogadásának ügyében, amellyel az „imperialista” hatást igyekezett kizárni, szerepet játszott abban, hogy a magyar diplomácia által évek óta szorgalmazott, a modernizálás politikájához elengedhetetlen gazdasági kedvezmény ügye ne nyerhessen kedvező megoldást.

Az új nemzetbiztonsági irányelv késlekedése miatt Vályi látogatását majdnem elhalasztották. Hogy ez nem így történt, az Kissingernek köszönhető, aki ezek szerint még a kisebb jelentőségű ügyeket is kézben tartotta.⁶⁰ A Szent Korona visszaadására sem kerülhetett sor a pénzügyi, kereskedelmi és kulturális kapcsolatok teljes normalizálásáig, holott a Vályi-látogatást új fejezet nyitányaként jelentették be. A State Department javasolta, hogy Nixon fogadja Vályit egyrészt azért, hogy megmutatkozzék: Amerika érdekelt a kapcsolatok javításában, másrészt Vályi személye miatt: „hogy kimutassuk, értékeljük személyét a magyar vezetésben”.⁶¹ A miniszterelnök-helyettes jó benyomást tett az amerikaiakra. Vályi kihangsúlyozta, hogy látogatását az Egyesült Államok megismerésére is szeretné felhasználni. Ipari és mezőgazdasági létesítmények megismerése mellett sétálgatni akart és könyvesboltokban nézelődni.⁶² Mindez jobban emlékeztetett egy polgári politikus kívánságlistájára, mint egy kommunista bürokrataéra. Ehhez képest a hivatalos meghívó fél, az amerikai kereskedelmi minisztérium, nem volt hajlandó fizetni Vályi Washingtonon kívüli programját, holott – ahogyan Puhan emlékeztetett rá – Rogers kíséretének költségeit a magyar fél „szó nélkül” állta. Ezért Puhan azt javasolta, hogy a felmerülő költségek fedezetét a magánszférából szedjék össze.⁶³

A külügyminiszterrel folytatott megbeszélése során Vályi mégis szóba hozta a Szent Korona ügyét. Félrevezető lehetett a magyar külügy számára, hogy a budapesti

⁵¹ A minisztertanács 3051/1973. számú határozata, 1973. február 15. MNL OL, Küm, USA tük, XIX-J-1-j, 17. doboz, 130-00588/12-1973.

⁵² A minisztertanács 3052/1973. számú határozata, 1973. február 15. MNL OL, Küm, USA tük, XIX-J-1-j, 19. doboz, 528-00585/2-1973.

⁵³ Memorandum by Kissinger to Dent, 2 March 1973. NARA, Nixon Presidential Materials, Staff, Country Files Europe, Box 667.

⁵⁴ Memorandum by Sonnenfeldt to Kissinger, 26 February 1973. Uo.

⁵⁵ Memorandum by Frederick B. Dent for Kissinger, Peter M. Flanagan, 23 February 1973. Uo.

⁵⁶ Memorandum by Stoessel, Acting Chairman Ad Hoc Group on Economic Policy Towards Eastern Europe, for Kissinger, Flanagan, 1 February 1973. *FRUS*, 1973–1976, Vol. E-15, Part 1, Documents on Eastern Europe.

⁵⁷ Memorandum by Eliot for Kissinger, 14 March 1973. Uo.

⁵⁸ Senior Review Group Meeting, 7 March 1973. Uo.

⁵⁹ National Security Decision Memorandum 212, 2 May 1973. Uo.

⁶⁰ Memorandum by Sonnenfeldt to Kissinger, 27 January 1973. NARA, Nixon Presidential Materials, Staff, Country Files Europe, Box 667.

⁶¹ Memorandum for the President by Kenneth Rush, Prepared Meeting with the Hungarian Deputy Premier, 2 March 1973. NARA, General Records of the Department of State, RG 59, Central Policy Files 1970–1973, Box 2353.

⁶² The American Ambassador in Budapest to the Secretary of State, 29 December 1972. NARA, Nixon Presidential Materials, Staff, Country Files Europe, Box 693.

⁶³ From the American Embassy in Budapest to the Secretary of State, 11 February 1973. NARA, RG 59, General Records of the Department of State, Central Policy Files 1970–1973, Box 2352.

amerikai nagykövet támogatta az ereklje visszaadását, Rogers pedig csak annyit mondott, hogy az „megfontolás tárgyát képezi”. Hozzáfűzte azonban, hogy az ügyet a pápánál is megemlíttette, aki „nem támogatja az erre vonatkozó amerikai javaslatokat”.⁶⁴ Vályi látogatásának legfontosabb eseménye az volt, hogy megszületett az 1964 óta tárgyalás alatt álló *vagyonjogi megállapodás*. Eszerint Magyarország a kölcsönös vagyonjogi igények rendezéseként húsz év alatt 18,9 millió dollárt volt köteles megfizetni, évi 945 ezer dolláros részletekben. Az egyezményhez csatolt levélben az amerikai kormány vállalta, hogy felhatalmazást kér a Kongresszustól az MFN Magyarországra történő kiterjesztésére. A magyar fél által csatolt levélben a kormány fenntartotta a jogot, hogy amennyiben a kedvezményes kereskedelmi elbánás kiterjesztésére nem kerül sor, mérlegeli a fizetések felfüggesztését. Vályi tárgyalásai alapján derűlátóan nyilatkozott a kereskedelmi lehetőségekről és megállapította, hogy egyes kiviteli termékekben az amerikai piac alternatívát jelenthet a Közös Piacca szemben, bár összességében az USA nem válhat a legfontosabb tőkés piaccá. Import tekintetében is kedvezőnek tűntek a feltételek az alacsony amerikai árak miatt.⁶⁵ A külügyminisztérium magyar sikerként könyvelte el a vagyonjogi megállapodást, amely „elősegíti pénzügyi kapcsolataink fejlesztését”, miközben a magyar fizetési kötelezettségeket a dollár árfolyamának esése csökkentette.⁶⁶ Ilyen értelemben az egyezmény mindenképpen beváltotta a hozzá fűzött reményeket. Az 1970-es évek közepétől „érezhetően nőtt az amerikai bankok érdeklődése a magyar üzletek iránt. Ez egybeesett az első jelentősebb magyar hitelfelvételi program kezdetével, így amerikai bankok számottevő részt vállaltak ez idő tájt aláírt hitelműveleteinkben.” Ez a későbbiekben is így történik: egy 1988-ban, Grósz Károly amerikai látogatására készült feljegyzés szerint „1982 során a Manufacturers Hanover Trust pénzintézet volt az, ami likviditási válságunk legkritikusabb és legnehezebb hitelét vezette”.⁶⁷

Nagy jelentőséget tulajdonított a megállapodásnak az amerikai külügyminisztérium, amely elintézte, hogy annak ténye prominens helyet kapjon a sajtóban. Amerikai részről „kielégítőnek” tartották az egyezményt, melynek létrejöttét az tette lehetővé, hogy a várakozásokkal ellentétben a magyarok nem ragaszkodtak ahhoz, hogy a legnagyobb kedvezmény elvéhez kössék. Ebbe az amerikaiak nem mentek volna bele, mivel azt különálló ügyként kívánták tárgyalni. John Irwin külügyi államtitkár mindezt azzal indokolta, hogy az MFN révén Magyarország számára megnyílt volna az amerikai piac, amire csak a viszonyosság alapján akartak lehetőséget adni. A sikeren felbuzdulva, a politikai és gazdasági érdekek figyelembevételével a többi kelet-európai

⁶⁴ Feljegyzés Vályi Péter megbeszéléséről Rogers külügyminiszterrel, 1973. március 19. MNL OL, Küm, USA tük, XIX-J-1-j, 17. doboz, 4-130-00588/15-1973.

⁶⁵ Feljegyzés Vályi Péter miniszterelnök-helyettes amerikai útjáról, 1973. március 22. MNL OL, Küm, USA tük, XIX-J-1-j, 17. doboz, 4-130, 00588/16-1973.

⁶⁶ A külügyminisztérium előterjesztése, 1973. július 18. MNL OL, Küm, USA tük, XIX-J-1-j, 14-003875/9-1975.

⁶⁷ Tájékoztató a magyar–amerikai bankkapcsolatokról, 1988. május 30. MNL OL, Küm, USA tük, XIX-J-1-j, 16. doboz, 13-001955/5-1988.

országgal is megállapodást kívántak kötni.⁶⁸ A State Department véleménye szerint a megegyezés aláírása a magyar–amerikai kapcsolatok négy éve tartó fokozatos javulásának a betetőzését jelentette, ami lehetővé teszi, hogy olyan fontos dolgok is megoldást nyerjenek, mint a legnagyobb kedvezmény elve vagy Szent István koronájának visszajuttatása.⁶⁹

Csak későn derült ki, hogy a szerződésbe súlyos hiba került. Magyarország abban a hitben írta alá, hogy felmentést kap az adós országokat sújtó, úgynevezett Johnson-törvény rendelkezései alól. Ez kizárta, hogy Magyarország az amerikai állam által támogatott hitelt szerezzon, és kötvényt bocsáthasson ki. Nem számoltak azzal, hogy az amerikaiak figyelmét elkerüli az 1920-as évekre visszanyúló lisztadósság, így ennek rendezése kimaradt a megállapodásból. A Johnson-törvény tiltó hatálya emiatt továbbra is érvényben maradt.

Röviddel Vályi washingtoni útja után Rogers Prágába látogatott, amit a nemzetbiztonsági stáb felháborodással vett tudomásul. Sonnenfeldt felrótta, hogy erre a Fehér Ház előzetes informálása és engedélye nélkül került sor, és „nem illik semmilyen koherens külpolitikai elképzelésbe”. Ráadásul kellemetlen helyzetbe is kerültek, mivel Ceausescut már „hosszasan várakoztatták” a látogatására vonatkozó időpontot illetően. Sonnenfeldt kifejtette, hogy Lengyelország „összehasonlíthatatlanul” fontosabb az Egyesült Államok számára, mint Csehszlovákia, és helytelenítette azt is, hogy 1968 után éppen Rogers lesz az első NATO-tagállami külügyminiszter, aki elmegy a csehszlovák fővárosba. Bár a külügyminiszteri vizitet már nem lehetett visszavonni, megtiltották neki, hogy érdemben tárgyaljon a csehszlovák–amerikai kapcsolatok kardinális kérdéseiről, vagyis a befagyasztott számlákról, a csehszlovák aranyról és a vagyonjogi megállapodásról.⁷⁰ Az események ilyenén alakulása azt mutatja, hogy a hivatalok közötti küzdelembe bevonták Kelet-Európát, vagyis a politikát nemcsak a térségbeli kihívások alakították, hanem a külügyminisztérium és a Nemzetbiztonsági Tanács hatalmi vetélkedése is. Így Rogers állítása, miszerint látogatására Nixon politikájának szellemében került sor, amely minden országgal a társadalmi berendezkedéstől függetlenül javítani akarja a kapcsolatokat, nem fedte a teljes valóságot. A külügyminiszter egyébként Prágában is elismételte, amit Budapesten mondott: nem kíván beavatkozni a belügyekbe, mindenki a maga tempója szerint alakíthatja kapcsolatait az Egyesült Államokkal és egyetlen országot sem akar befolyásolni arra nézve, hogy milyen irányba fejlődnek.⁷¹

⁶⁸ Memorandum by Kissinger for Nixon, 14 October 1972. NARA, Nixon Presidential Materials, Staff, Country Files Europe, Box 693., Memorandum by Sonnenfeldt to Kissinger, 13 October 1972. Uo., Memorandum by Acting Secretary of State John N. Irwin, II for the President, 29 September 1972. NARA, RG 59, General Records of the Department of State, Central Policy Files 1970–1973, Box 2353.

⁶⁹ Memorandum by Walter J. Stoessel Jr. for the Secretary, „Visit of Hungarian Deputy Premier Vályi”, 15 February 1973. NARA, RG 59, General Records of the Department of State, Central Policy Files 1970–1973, Box 2352.

⁷⁰ Memorandum by Sonnenfeldt for Kissinger, 7 July 1973. NARA, Nixon Presidential Materials, Staff, Country Files Europe, Box 667.

⁷¹ Secretary Rogers' Meeting with the Czechoslovak Secretary General, Prime Minister. Participants: Husak, Strougal, Chnoupek, Rogers, Sherer, Stoessel, Bray. 9 July 1973. Uo.

HADERŐ-CSÖKKENTÉSI TÁRGYALÁSOK, 1973

A Nixon-adminisztráció álláspontja a szovjet érdekszféra helyzetéről tükröződött a közép-európai katonai egyensúlyról folytatott megbeszéléseken is. A kölcsönös haderő-csökkentési tárgyalásokat tekintették az európai egyensúly új pillérének. Willy Brandt NSZK-kancellár úgy vélte, hogy országa az új biztonsági rendszer magját képezheti, melynek célja, hogy változásokat hozzon a szovjet szférában és lehetővé tegye a német egyesülést. Nixon és Kissinger szerint azonban a haderőcsökkentés megerősítette a szovjet befolyást Európában, de kénytelenek voltak tárgyalni, hogy elkerülhesék az egyoldalú amerikai haderőcsökkentést. Brezsnyev pedig az európai status quo megőrzésére hivatott eszközként tekintett rá.⁷²

Még 1972 novemberében több NATO-tagállam javasolta, hogy 1973 januárjában kezdődjenek megbeszélések a közép-európai csapat- és fegyverzetcsökkentésről.⁷³ Amerikai részről az indokolta a kezdeményezést, hogy a vietnami konfliktus lezárását követően, a gazdasági válság közepette a washingtoni kormányra saját lakossága gyakorolt jelentős nyomást annak érdekében, hogy csökkentse a külföldön állomásozó amerikai csapatokat. A Szovjetunió egyetlen feltételt támasztott: a megbeszéléseken ne legyen szó Magyarország területéről. Amerikai források szerint *Magyarország részt akart venni a megbeszéléseken*, mint olyan ország, amelyet érintene a csapat- és fegyverzetkorlátozásról szóló esetleges megállapodás. Ez a szovjet csapatok kivonásával vagy legalábbis csökkentésével járhatott volna. Brüsszelből úgy értesült az amerikai külügyminisztérium, hogy a szovjet döntés, miszerint Magyarország nem vehet részt a megbeszéléseken teljes jogú résztvevőként, „a magyarok feje fölött” született meg.⁷⁴ Sonnenfeldt úgy tudta, „a magyarok nem titkolják, hogy felháborította őket a szovjet álláspont”.⁷⁵ Annyi a hazai iratokból is kiderül, hogy Budapest részt kívánt venni a fegyverzet- és csapatcsökkentési tárgyalásokon és ennek feltételül Olaszország bevonását jelölte meg. A nyugat-európai szövetségesek szintén Magyarország részvétele mellett szálltak síkra, mert úgy vélték, hogy enélkül értelmetlen lenne megállapodni. A máshonnan kivont csapatokat ugyanis Moszkva átcsoportosíthatta volna magyar területre. Azonban több amerikai feljegyzés is arra utal, hogy moszkvai kezdeményezésre az amerikaiak „privát” alapon megegyeztek a szovjetekkel, hogy az Egyesült Államok támogatja álláspontjukat: Magyarország maradjon ki a csökkentésre szánt területekből.⁷⁶ Ennek megfelelően a tárgyalások úgy kezdődtek, hogy a *Magyarország*

⁷² Kieninger, Stephan: *Transformation Versus Status Quo*. I. m. 108–109.

⁷³ Lásd erről Előterjesztés a minisztertanácsnak, az európai fegyverzetcsökkentésre irányuló tárgyalások előkészítése, 1973. január 31. MNL OL, Küm, XIX-J-1-j, HCS 1973, 115. doboz.

⁷⁴ The American Ambassador in Brussels to the Secretary of State, 16 February 1973. Nixon Presidential Materials, Staff, Country Files Europe, Box 67.

⁷⁵ Memorandum by Sonnenfeldt for Kissinger, 23 February 1973. Uo. „The Hungarians made it clear that they are outraged by the Soviet position and have even urged the West to be tough.”

⁷⁶ The Soviets complain „about our bad faith in not supporting the Soviet position as agreed privately”. Uo. Lásd még Memorandum by Sonnenfeldt to Kissinger, 17 January 1973. Uo. „The Soviets want us to agree [...] in private that the actual reductions areas exclude Hungary.” Memorandum by Vorontsov handed to Brent Scowcroft, 13 February 1973. Eszerint Moszkva azt akarta elérni,

területén levő magyar, illetve szovjet erők nem vonatkoztak. Ez aggasztó volt, hiszen a Szovjetunió növelhette magyarországi erőit, megerősíthette Moszkva kelet-közép-európai pozícióit és lehetővé tehetné, hogy a szovjetek további politikai és katonai nyomást gyakoroljanak Jugoszláviára.⁷⁷ Mindez minden eddiginél egyértelműbben mutatta, hogy az Egyesült Államok belenyugodott Kelet-Európa szovjet megszállásába.

MAGYAR SZEREP A VIETNAMI BÉKEFENNTARTÓ BIZOTTSÁGBAN

Vályi amerikai útját a Politikai Bizottság eredményesnek ítélve döntött a washingtoni nagykövetség létszámának növeléséről. A belügyminisztérium elfogadhatónak tartotta a kölcsönös létszámemelést, de a létszámkorlátozás teljes eltörlését ellenezte.⁷⁸ Néhány nappal később azonban ismét kedvezőtlen fordulat állt be a két ország kapcsolatában. 1973. március 31-én Kenneth Rush külügyminiszter-helyettes magához kérte Szabó Károly nagykövetet, és rosszallását fejezte ki a Vietnami Nemzetközi Ellenőrző és Felügyelő Bizottságban folytatott, szerinte a vietnami kommunista erőket támogató, részrehajló magyar tevékenység miatt. A békefenntartó bizottságban való magyar részvételre a vietnami háborút lezáró 1973. januári békeszerződés keretében került sor. Egy nappal korábban Washington Lengyelországnak is jegyzéket adott át ugyanebben az ügyben, eredménytelenül. Emiatt elhalasztották két amerikai miniszter lengyelországi látogatását. Világos volt az amerikaiak számára, hogy a lengyelek a „szovjet nyomás” miatt nem tudnak változtatni magatartásukon.⁷⁹

Rush kijelentette a magyar nagykövetnek: „az ellenőrző bizottság képtelen a feladatait teljesíteni, ezért a felelősség a magyar és a lengyel delegációt terheli”, amelyek „tevékenységüket a VDK [Vietnami Demokratikus Köztársaság] és a DIFK [Dél-vietnami Ideiglenes Forradalmi Kormány] védelmezésének” szentelik. Állítása szerint a magyar kormány „elszabotálta” az ellenőrző bizottságot. Rush hozzátette, hogy „a magyar kormány tevékenysége komoly kihatással lehet a magyar–amerikai kapcsolatokra is”, és kérte, hogy „vegye fontolóra” működését az ellenőrző bizottságban. Ezt követően a nagykövet megbeszélést folytatott Nagy János külügyminiszter-helyetessel, aki kategorikusan elutasította a vádakát. Puhán úgy vélte, hogy Nagy igyekezett visszafogottan viselkedni, ami arra utal, hogy a magyar kormány nem akarja, hogy az ügy kihasson a kétoldalú kapcsolatokra, de összességében nem kíván változtatni Vietnammal kapcsolatos magatartásán. Az ügy fontosságára való tekintettel Puhán jelentésével a legmagasabb

hogy Magyarország maradjon ki a csökkentésre szánt területekből, vagy Olaszországgal együtt kerüljön bele.

⁷⁷ The US Mission NATO to the Secretary of State, UK Paper on Hungary, 20 August 1974. NARA, PDF 1974.

⁷⁸ Rác Pál belügyminiszter-helyettes átirata Nagy János külügyminiszter-helyettesnek, 1973. május 24. MNL OL, Küm, USA tük, XIX-J-1-j, 17. doboz, 116-002846/1-1973.

⁷⁹ Memorandum by Executive Secretary Thomas Pickering for Kissinger, Secretary Weinberg's visit to Poland, 11 April 1973. NARA, Nixon Presidential Materials, Staff, Country Files Europe, Box 693.

posabb vizsgálat deríti ki, hogy a tudományos mez ellenséges szándékot takar”, legálabbis ez derül ki a témakörben írt 1974-es feljegyzésből. Különösen veszélyesnek ítélték az Amerikában élő magyar származású tudósokat, akiket „igyekeztek... a fellazítás szolgálatába állítani”.⁹³ A Nyugatra meghívott szakemberek – mint már volt róla szó – a Kulturális Kapcsolatok Intézetének jóváhagyása nélkül nem utazhattak ki. A KKI 1977-ben nem járult hozzá például ahhoz, hogy a Magyar Nemzeti Múzeum egy munkatársa a New York Egyetemen előadást tartson Rákóczi államának hadigazdálkodásáról, tekintve hogy az egyik szervező a Nemzetőrség egykori parancsnoka, Király Béla volt.⁹⁴

Felmerülhet a kérdés, hogy „veszélyességük” tudatában miért engedték be egyáltalán az országba a humán tudományok Amerikában élő magyar származású képviselőit. Minden bizonnyal azért, mert egyébként nem küldhették volna Amerikába azoknak a tudományterületeknek a kutatóit, akik a magyar gazdaság fejlődése szempontjából nélkülözhetetlen tudással tértek haza. Ugyanakkor a pártvezetés úgy vélte, hogy „az imperialista propagandában... a tömegtájékoztatási eszközökön kívül egyre nagyobb szerepet játszik a kulturális kapcsolatokon keresztül végzett propaganda”, amelynek hatását nem lehetett számításán kívül hagyni.⁹⁵ A kulturális kapcsolatok kiépítése kétélű fegyvernek bizonyult: „alapvetően hasznos” volt és az ország „érdekeit” képviselte, de egyúttal „nagyobb lehetőséget” biztosított, hogy a nyugati hatalmak „fellazítási tevékenységüket érvényesítsék”, „az együttműködés alapján és címen hamis értékeket, politikailag káros termékeket is eljuttassanak” Magyarországra. A tudományok területén a Kulturális Kapcsolatok Intézete megfogalmazása szerint arra törekedtek, hogy „a magyar tudományt függőségi helyzetbe hozzák”.⁹⁶ A politikai vezetés szerint tehát „az imperialista propaganda” a fennálló rendszer, illetve a szocialista országok közösségének a felbomlását akarta elérni, bár azt homályban hagyták, hogy milyen végső célból.

Ennek fényében nem meglepő a már korábban idézett történet, amikor 1973 novemberében váratlanul kiutasították az országból az IREX-ösztöndíjjal Budapesten kutató Deák István történészt, a Columbia Egyetem tanszékvezető professzorát. Az eset jelezte, hogy a Kádár-korszak „liberalizálása” bármikor önkényesen felfüggeszthető. Magyar oldalról azzal indokolták Deák kiutasítását, hogy a professzor „illegális”, vagyis hírszerző tevékenységet folytatott, amerikai részről viszont arra gyanakodtak, hogy Deák nemet mondott a magyar belügyi szervek beszerzési kísérletére. A magyar fél szándékaira utal a Kulturális Kapcsolatok Intézetének feljegyzése, miszerint a Deák-ügy „várhatóan azt eredményezi majd, hogy a korábbihoz képest

csökkenni fog a társadalomtudományok területén működő magyar származású amerikaiak ideutazása, ami egybevág érdekeinkkel”. A kiutasítás „nagy port vert fel amerikai egyetemi és tudományos körökben”, és az IREX szüneteltette magyarországi csereprogramját. Maga az érintett levélben fordult Aczél Györgyhez az ügy kivizsgálása érdekében. Nagy külügyminiszter-helyettes igyekezett biztosítani arról az amerikai diplomáciát, hogy elszigetelt esetről van szó.⁹⁷ A Deák-ügy megítélésével kapcsolatban eltérő vélemények alakultak ki Washingtonban. Rush külügyminiszter-helyettes, akinek egyszer már meggyűlt a baja a magyarokkal Vietnam kapcsán, úgy látta: más kelet-európai országokban „nincsen ilyen jellegű hírszerzési tevékenység amerikai állampolgárok ellen”.⁹⁸ Ezzel szemben Sonnenfeldt a magyar álláspontot fogadta el, és úgy vélte, a Deákkal szembeni intézkedések „kizárólag ellene irányultak és nem jellemzik a magyar politikát általában”.⁹⁹ Emiatt nem támogatta az akkor még egyetemi tanárként működő Zbigniew Brzezinski – korábban már szintén idézett – véleményét, hogy megtorlást kellene életbe léptetni. A State Department illetékese ezzel szemben úgy vélte: „mindent meg kell tenni, hogy a csatornák nyitva maradjanak.” Brzezinski kifejtette, hogy az amerikai egyetemi közvélemény szerint a State Department túlságosan védekezően járt el.¹⁰⁰ Ugyanakkor nézeteltérés bontakozott ki az amerikai nagykövetség, illetve az ösztöndíj-szervezet, az IREX között is. Január végén a magyarul jól beszélő és az ország belső ügyeiben tájékozottnak tartott Stephen Dachy kulturális attasé már úgy nyilatkozott, hogy a Deák-ügyet lezártnak kell tekinteni, és véget kell vetni a kulturális kapcsolatokat gátló további amerikai akcióknak. Elhatárolta az amerikai külügyi szerveket az IREX „ostoba vezetőségének” tulajdonított intézkedésektől.¹⁰¹ Eközben az IREX megállapodott a Columbia Egyetemmel, hogy amennyiben nem érkezik kielégítő válasz Budapestről, felszólítja az IREX-szel együttműködő összes intézményt, hogy függesszék fel magyarországi csereprogramjaikat. A State Department azonban nem volt hajlandó átadni ezt az üzenetet, nehogy úgy tűnjön, mintha összebeszélt volna az IREX-szel „egy megtorló taktika érdekében”.¹⁰² Puhán Kissingerrel értett egyet, mert attól tartott, hogy az IREX által szorgalmazott „nyomás” „tönkreteszi” az amerikai kormány kulturális kapcsolatait Magyarországgal. Magyar kormánytisztviselők által mondottakra alapozva úgy vélte, hogy Deák esete egyedi és a magyar kormány nem készül politikájának megváltoztatására. Ezért az ügy „elszigetelését” és a kulturális kapcsó-

⁹³ Kulturális és tudományos kapcsolataink az Egyesült Államokkal, é. n. MNL OL, Küm, USA tük, XIX-J-1-j, 18. doboz, 71-001897-1974.

⁹⁴ Polgár Endrének, a Kulturális Kapcsolatok Intézete főosztályvezetőjének feljegyzése Bartha János külügyi főosztályvezetőnek, 1977. május 6. MNL OL, Küm, USA tük, XIX-J-1-j, 003048-1977.

⁹⁵ A Politikai Bizottság 1973. május 22-i határozata az imperialista propaganda ellen folytatott harc tapasztalatairól és erősítéséről. MNL OL, XIX-J-1-j, vegyes, 14. doboz, II-81-003395-1973.

⁹⁶ A Kulturális Kapcsolatok Intézetének összefoglaló jelentése. Beszámoló a tőkés országokkal folytatott kulturális és tudományos kapcsolatokról, valamint a fellazítási politika ezen a területen tapasztalt megnyilvánulásairól, 1973. március. Uo. 13. doboz, 002079/1-1973.

⁹⁷ Feljegyzés Nagy János megbeszéléséről Puhán nagykövettel, 1974. január 19. MNL OL, Küm, USA tük, XIX-J-1-j, 17. doboz, 146-00464-1974. Deák István levelét lásd uo. 19. doboz, 72-001041/3-1974.

⁹⁸ Nixon Presidential Materials Staff, Country Files, Europe, Box 693.

⁹⁹ Sonnenfeldt's Letter to Zbigniew Brzezinski, 4 October 1974. NARA, RG 59, General Records of the Department of State, Lot File 81D286, Box 9.

¹⁰⁰ Brzezinski's Letter to Sonnenfeldt, 11 September 1971. Uo., Letter by Titus, Department of State East European Affairs to Brzezinski, 16 July 1974. Uo.

¹⁰¹ Feljegyzés Dachy kulturális attasé látogatásáról, 1974. január 26. MNL OL, Küm, USA tük, XIX-J-1-j, 19. doboz, 72-001041/4-1974.

¹⁰² The Secretary of State (Kissinger) to the American Ambassador in Budapest, 19 January 1974. NARA, PDF 1974.

latok további bővítését szorgalmazta.¹⁰³ Kissinger megértést kért az IREX részéről, és a magyar fél megegyezési szándékát illetően tudtára akarta adni a magyar kormány-
nak, hogy „a rendőrpoltika” a kölcsönösen hasznos kulturális programok felmon-
dását eredményezheti.¹⁰⁴

Ezt követően Budapestre érkezett Alan Kassof, az IREX ügyvezető igazgatója, aki
kilátásba helyezte a csereprogram helyreállítását. Kérte azonban, hogy a magyar ható-
ságok tegyék lehetővé Deák magyarországi beutazását családlátogatás címén.¹⁰⁵ A
State Department és a budapesti amerikai nagykövetség nyomása ellenére az IREX
igazgatósága hajthatatlannak bizonyult, és a Deák számára szóló vízum kiadásáig csak
a csereprogramok részleges helyreállításra volt hajlandó.¹⁰⁶ Az érintett, akinek ügyé-
ben Aczél György járt el, végül megkapta a vízumot.¹⁰⁷ A történet arra utal, hogy az
IREX akciója sikerrel járt, a magyar vezetés visszaretent a kulturális csereprogramok
leállításától. Deák megpróbáltatásai azonban ezzel még nem értek véget. Bár ismét ka-
pott beutazási vízumot, tartózkodását ellehetetlenítette, hogy az állambiztonsági szer-
vek minden lépését feltűnően és zavaróan figyelték. Emiatt Deák levelet írt az IREX-nek,
melyben leírta a vele történeteket. Kassof azzal fenyegetőzött, hogy ezúttal „nem lehet
majd megállítani az IREX igazgatóságát” és „egyetlen magyar sem marad az Egyesült
Államokban”. Dachy kulturális attasé eltűzöttnek tartotta a reakciót és nem értette,
hogy az érintettek miért nem veszik figyelembe, hogy Deák „hosszas diplomáciai alku-
dozás eredményeként, humanitárius alapon” kapott vízumot. Úgy vélte, egy erőszak-
os reakció súlyos károkat okozna azoknak, akik hozzájárultak ahhoz, hogy Deák újra
vízumot kapjon, és azokat a „sötét” erőket segítené, amelyek a kapcsolatok megzava-
rásában érdekeltek.¹⁰⁸

AMERIKAI ELKÉPZELÉSEK KELET-EURÓPA JÖVŐJÉRŐL

Minden jel arra mutatott, hogy az amerikaiaknak megfelelt a kapcsolatok fokozatos,
lassú fejlődése. Az Egyesült Államok kelet-európai érdekei a *hatalmi realitásokhoz* ido-
multak. Az 1970-es évek közepén azt akarták elérni, hogy a kelet-európai térség álla-
mai „függetlenebb” egységekké váljanak, amelyek jobban figyelembe veszik a lakos-
ság igényeit, és erősíteni akarták a térség népeinek kötődését a nyugati világhoz. Ettől

azt várták, hogy gyengül a Szovjetunió befolyása és „katonai helyzetének biztonsága”
Kelet-Európában. Ugyanakkor – mint az eddig leírtak is megerősítik – a függetlenedé-
si folyamat csak fokozatosan történhetett, hogy ne váltsa ki a szovjetek katonai beavat-
kozását, mert az mellett, hogy szovjet–amerikai összeütközés veszélyével járna, véget
vetne a pozitív folyamatoknak, ráadásul az Egyesült Államok kénytelen lenne ölbe tett
kézzel nézni az eseményeket. Az amerikaiak úgy tudták, hogy nagy népszerűséget él-
veznek Csehszlovákiában, Lengyelországban és Magyarországon is, pedig utóbbi az
ellenkező oldalon állt a második világháborúban. „Kelet-Európa népei még mindig
európaiak, és alapvetően Amerika-barátok és szovjetellenesek.” Magyarországon „ha-
talmatlan jóindulat” (*tremendous reservoir of goodwill*) nyilvánult meg az Egyesült Államok
iránt. Magyarország, amelyet Kelet-Európán belül is a „külső körben”, igaz, azon belül
az első helyen tartottak nyilván, belpolitikai viszonyait a lehetőségekhez képest elfo-
gadhatónak találták, értékelték a kulturális és gazdasági vonalon bekövetkezett válto-
zásokat és úgy vélték, hogy a konzervatív fordulat sem hoz majd alapvető visszaren-
deződést. A magyar rendszert kelet-európai összehasonlításban humanusnak találták.
Arra számítottak, hogy az Egyesült Államok érdekeit szolgáló átalakulás nemcsak a
belső viszonyokra hat ki – a gazdasági reform „burzsoá mentalitás” megjelenéséhez
vezetett –, hanem a többi kommunista országra is áttérjed majd, hozzájárul a kommu-
nista rendszerek amerikai érdekek szerinti átalakulásához és ezzel a kelet–nyugati fe-
szültség csökkenéséhez.

A magyarországi reformok támogatása tehát az Egyesült Államok külpolitikai ér-
dekében állt. Ugyanakkor nem volt szabad látványosan kiállni a reformok mellett,
vagy túlságosan gyors haladásra buzdítani a magyarokat, nehogy az a Szovjetunió
beavatkozását vonja maga után. Csak alig „észrevehetően, visszafogottan és közvetve”
akarták bátorítani a reformpolitikát. A kapcsolatok építését a kereskedelmi, kulturális
csere óvatos fejlesztésével képzelték el, úgy, hogy az ne vívja ki a konzervatív belpoli-
tikai erők gyanakvását, és ne használhassák fel a további reformok elleni érvként. Ezért
az amerikai diplomácia csak visszafogottan bírálhatta a közelmúlt belpolitikai fejlemé-
nyeit: a State Department fontosabbnak tartotta a kedvező fejlemények támogatását,
mint a kedvezőtlenek kritikáját. Emellett szorgalmazták magas szintű látogatások
megszervezését a magyar gazdasági vezetés tagjaival. Ugyanakkor a külpolitikai terén
el akarták érni, hogy Magyarország a korábnál nagyobb mértékben vegye figyelem-
be az Egyesült Államok külpolitikai érdekeit és „ne bírálja erősebben az amerikai kül-
politikát, mint a Szovjetunió”. Magyarország nemzetközi törekvéseit alapján ellen-
tétlennek tartották az Egyesült Államok nemzeti érdekeivel és rámutattak, hogy noha a
belpolitikai reformok fejében Budapest rákényszerül erre az irányvonalra, ugyanakkor
„lelkiesen”, „meggyőződésből” is követi azt. A magyar–amerikai kapcsolatok fejleszté-
sét tudatosan a szovjet–amerikai *mögé* sorolták, hogy a gazdaság kivételével sehol se
tartsanak előbbre, mint a Szovjetunió. Céljai elérésére a State Department ki akarta
használni a legnagyobb kedvezményt és azt, hogy Magyarország rászorul az amerikai
technológiára.

A State Department a Szent Korona visszaadásának lehetőségét Magyarország
nyugati irányultságának fenntartása szempontjából vizsgálta, rámutatott, hogy enél-
kül nem képzelhető el a kapcsolatok teljes normalizálása és úgy vélte, hogy vissza-

¹⁰³ The American Ambassador in Budapest to the Secretary of State, 24 January 1974. NARA, PDF 1974.

¹⁰⁴ The Secretary of State to the American Ambassador in Budapest, 28 January 1974. Uo.

¹⁰⁵ A Kulturális Kapcsolatok Intézete elnökének átirata Nagy Jánosnak, 1974. február 8. MNL OL, Küm, USA tük, XIX–J–1–j, 19. doboz, 72-001041/5-1974.

¹⁰⁶ The Secretary of State (signed by Kenneth Rush) to the American Embassy in Budapest, 1974. NARA, PDF 1974.

¹⁰⁷ A Kulturális Kapcsolatok Intézetének átirata a külügyminisztériumhoz, 1974. február 26. MNL OL, Küm, USA tük, XIX–J–1–j, 19. doboz, 001041/5-1974.

¹⁰⁸ The American Ambassador in Budapest to the Department of State, 17 June 1974. NARA, PDF 1974.

latok további bővítését szorgalmazta.¹⁰³ Kissinger megértést kért az IREX részéről, és a magyar fél megegyezési szándékát illetően tudtára akarta adni a magyar kormány-nak, hogy „a rendőrpolitika” a kölcsönösen hasznos kulturális programok felmon-dását eredményezheti.¹⁰⁴

Ezt követően Budapestre érkezett Alan Kassof, az IREX ügyvezető igazgatója, aki kilátásba helyezte a csereprogram helyreállítását. Kérte azonban, hogy a magyar ható-ságok tegyék lehetővé Deák magyarországi beutazását családlátogatás címén.¹⁰⁵ A State Department és a budapesti amerikai nagykövetség nyomása ellenére az IREX igazgatósága hajthatatlannak bizonyult, és a Deák számára szóló vízum kiadásáig csak a csereprogramok részleges helyreállítására volt hajlandó.¹⁰⁶ Az érintett, akinek ügyé-ben Aczél György járt el, végül megkapta a vízumot.¹⁰⁷ A történet arra utal, hogy az IREX akciója sikerrel járt, a magyar vezetés visszaretent a kulturális csereprogramok leállításától. Deák megpróbáltatásai azonban ezzel még nem értek véget. Bár ismét ka-pott beutazási vízumot, tartózkodását ellehetetlenítette, hogy az állambiztonsági szer-vek minden lépését feltűnően és zavaróan figyelték. Emiatt Deák levelet írt az IREX-nek, melyben leírta a vele történeteket. Kassof azzal fenyegetőzött, hogy ezúttal „nem lehet majd megállítani az IREX igazgatóságát” és „egyetlen magyar sem marad az Egyesült Államokban”. Dachy kulturális attasé eltúlozottnak tartotta a reakciót és nem értette, hogy az érintettek miért nem veszik figyelembe, hogy Deák „hosszas diplomáciai alku-dozás eredményeként, humanitárius alapon” kapott vízumot. Úgy vélte, egy erősza-kos reakció súlyos károkat okozna azoknak, akik hozzájárultak ahhoz, hogy Deák újra vízumot kapjon, és azokat a „sötét” erőket segítené, amelyek a kapcsolatok megzava-rásában érdekeltek.¹⁰⁸

AMERIKAI ELKÉPZELÉSEK KELET-EURÓPA JÖVŐJÉRŐL

Minden jel arra mutatott, hogy az amerikaiaknak megfelelt a kapcsolatok fokozatos, lassú fejlődése. Az Egyesült Államok kelet-európai érdekei a *hatalmi realitásokhoz* ido-multak. Az 1970-es évek közepén azt akarták elérni, hogy a kelet-európai térség álla-mai „függetlenebb” egységekké váljanak, amelyek jobban figyelembe veszik a lakos-ság igényeit, és erősíteni akarták a térség népeinek kötődését a nyugati világhoz. Ettől

azt várták, hogy gyengül a Szovjetunió befolyása és „katonai helyzetének biztonsága” Kelet-Európában. Ugyanakkor – mint az eddig leírtak is megerősítik – a függetlenedé-si folyamat csak fokozatosan történhetett, hogy ne váltsa ki a szovjetek katonai beavat-kozását, mert az amellett, hogy szovjet–amerikai összeütközés veszélyével járna, véget vetne a pozitív folyamatoknak, ráadásul az Egyesült Államok kénytelen lenne ölbe tett kézzel nézni az eseményeket. Az amerikaiak úgy tudták, hogy nagy népszerűséget él-veznek Csehszlovákiában, Lengyelországban és Magyarországon is, pedig utóbbi az ellenkező oldalon állt a második világháborúban. „Kelet-Európa népei még mindig európaiak, és alapvetően Amerika-barátok és szovjetellenesek.” Magyarországon „ha-talmas jóindulat” (*tremendous reservoir of goodwill*) nyilvánult meg az Egyesült Államok iránt. Magyarország, amelyet Kelet-Európán belül is a „külső körben”, igaz, azon belül az első helyen tartottak nyilván, belpolitikai viszonyait a lehetőségekhez képest elfo-gadhatónak találták, értékelték a kulturális és gazdasági vonalon bekövetkezett válto-zásokat és úgy vélték, hogy a konzervatív fordulat sem hoz majd alapvető visszaren-deződést. A magyar rendszert kelet-európai összehasonlításban humánusnak találták. Arra számítottak, hogy az Egyesült Államok érdekeit szolgáló átalakulás nemcsak a belső viszonyokra hat ki – a gazdasági reform „burzsoá mentalitás” megjelenéséhez vezetett –, hanem a többi kommunista országra is áttérjed majd, hozzájárul a kommu-nista rendszerek amerikai érdekek szerinti átalakulásához és ezzel a kelet–nyugati fe-szültség csökkenéséhez.

A magyarországi reformok támogatása tehát az Egyesült Államok külpolitikai ér-dekében állt. Ugyanakkor nem volt szabad látványosan kiállni a reformok mellett, vagy túlságosan gyors haladásra buzdítani a magyarokat, nehogy az a Szovjetunió beavatkozását vonja maga után. Csak alig „észrevehetően, visszafogottan és közvetve” akarták bátorítani a reformpolitikát. A kapcsolatok építését a kereskedelmi, kulturális csere óvatos fejlesztésével képzelték el, úgy, hogy az ne vívja ki a konzervatív belpoli-tikai erők gyanakvását, és ne használhassák fel a további reformok elleni érvként. Ezért az amerikai diplomácia csak visszafogottan bírálhatta a közelmúlt belpolitikai fejlemé-nyeit: a State Department fontosabbnak tartotta a kedvező fejlemények támogatását, mint a kedvezőtlenek kritikáját. Emellett szorgalmazták magas szintű látogatások megszervezését a magyar gazdasági vezetés tagjaival. Ugyanakkor a külpolitikai terén el akarták érni, hogy Magyarország a korábbinál nagyobb mértékben vegye figyelem-be az Egyesült Államok külpolitikai érdekeit és „ne bírálja erősebben az amerikai kül-politikát, mint a Szovjetunió”. Magyarország nemzetközi törekvéseit alapján ellen-tetésnek tartották az Egyesült Államok nemzeti érdekeivel és rámutattak, hogy noha a belpolitikai reformok fejében Budapest rákényszerül erre az irányvonalra, ugyanakkor „lelkesen”, „meggyőződésből” is követi azt. A magyar–amerikai kapcsolatok fejleszté-sét tudatosan a szovjet–amerikai *mögé* sorolták, hogy a gazdaság kivételével sehol se tartsanak előbbre, mint a Szovjetunió. Céljai elérésére a State Department ki akarta használni a legnagyobb kedvezményt és azt, hogy Magyarország rászorul az amerikai technológiára.

A State Department a Szent Korona visszaadásának lehetőségét Magyarország nyugati irányultságának fenntartása szempontjából vizsgálta, rámutatott, hogy enél-kül nem képzelhető el a kapcsolatok teljes normalizálása és úgy vélte, hogy vissza-

¹⁰³ The American Ambassador in Budapest to the Secretary of State, 24 January 1974. NARA, PDF 1974.

¹⁰⁴ The Secretary of State to the American Ambassador in Budapest, 28 January 1974. Uo.

¹⁰⁵ A Kulturális Kapcsolatok Intézete elnökének átirata Nagy Jánosnak, 1974. február 8. MNL OL, Küm, USA tük, XIX-J-1-j, 19. doboz, 72-001041/5-1974.

¹⁰⁶ The Secretary of State (signed by Kenneth Rush) to the American Embassy in Budapest, 1974. NARA, PDF 1974.

¹⁰⁷ A Kulturális Kapcsolatok Intézetének átirata a külügyminisztériumhoz, 1974. február 26. MNL OL, Küm, USA tük, XIX-J-1-j, 19. doboz, 001041/5-1974.

¹⁰⁸ The American Ambassador in Budapest to the Department of State, 17 June 1974. NARA, PDF 1974.

adását vagy az MFN-ről szóló, vagy pedig egy kulturális megállapodáshoz kell kötni.¹⁰⁹

A budapesti amerikai nagykövetség beosztottai viszont más nézőpontból szemléltek az eseményeket. Robert C. Mudd ügyvivő a stagnálásban személyi okokat is látott, és véleményét az addigi gyakorlathoz képest szokatlanul őszintén fogalmazta meg, nem kímélve egyik oldalt sem. Az 1975 elején visszahívott Pedersen nagykövete „gyenge és tehetségtelen” embernek, szolgálatának idejét pedig pangásnak minősítette. Hozzátette azt is, hogy washingtoni tartózkodásakor igyekezett meggyőzni a State Department illetékeseit, hogy Pedersen „nem ismeri” Magyarországot, és „igen sokat árt” a kapcsolatok jövőjének. Ugyanakkor azt állította, hogy a washingtoni magyar nagykövet, Szabó Károly „ellendrukker”, és nagyrészt az ő rovására írható, hogy nem fejlődtek a kapcsolatok, és hogy Bíró József, valamint Vályi Péter amerikai útja nem bizonyult kellően sikeresnek. Úgy vélte, a New York-i magyar konzulátus működése is ártott Magyarországnak. Ezzel szemben dicsérte Puja Frigyes külügyminisztert, akit „ortodox” nézetei és annak ellenére, hogy a „párt erős pillére... egyenes, őszinte, cél-tudatos, világos beszédű, racionális” diplomataként jellemzett. Az újonnan kinevezendő amerikai nagykövetet, Eugene McAuliffe-t tapasztalt, művelt, „Puhan-típusú” emberként írta le.¹¹⁰ Puja jellemzése nem meglepő, és nem is arról van szó, hogy a magyar feljegyzés esetleg eltorzította az amerikai diplomata mondandóját. Az amerikai attitűd a magyar politikusok megítélésében megváltozott. A nagykövetség egy másik beosztottja például „becsületos, komoly ember”-ként jellemezte Székér Gyula miniszterelnök-helyettest.¹¹¹

Míg Budapest az amerikaiakat hibáztatta a rossz viszonyért, az amerikai diplomácia a magyar *érdektelenséget* róta fel. Pedersen nagykövet Fock Jenőnél tett búcsúlátogatása során megemlítette, hogy „Brezsnyev felszólalása pozitívabb módon foglalkozott az USA-val való kapcsolatok kérdésével”, mint Kádárnak a pártkongresszuson elhangzott egyik beszéde. Pedersen tudatában volt annak, hogy a magyar külpolitikában „különböző szempontokat kell figyelembe venni”, de felhívta a figyelmet arra, hogy a magyar megnyilvánulásokat Washingtonban a lengyel magatartással hasonlítsák össze.¹¹² Pedersen felrótta, hogy Washington jelentősebb erőfeszítéseket tett a kap-

csolatok jobbítása érdekében, mint Budapest, és a vietnami ellenőrző bizottságban betöltött magyar szerepet, valamint a magyar sajtó Amerika-ellenességét tartotta a kibontakozás fő akadályának.¹¹³ A nagykövet úgy vélte azonban, hogy a Szabad Európa Rádió is felelős a feszültségért. Egyrészt arra kényszeríti a magyar kormányt, hogy „kevesebb torzítással” számoljon be a helyi és a világpolitikai eseményekről, mint azt egyébként tenné, másrészt azonban a rádió kommentárjai gyakran a kákán is csomót keresve csak a negatívumokat hangsúlyozzák, ami az adó népszerűségét is csökkenti. Javasolta, hogy a SZER az enyhülés politikájával összhangban ezentúl inkább a kedvező fejleményekre összpontosítson és az érzelmileg fűtött hangnem helyett tárgyilagosabban tájékoztasson.¹¹⁴

A magyar külpolitika ellentmondásos volt. Az amerikai nagykövet felhívta a figyelmet, hogy egy szorosabb viszony az Egyesült Államokkal összeegyeztethető a Moszkva iránti lojalitással, és hangsúlyozta: nem mindegy azonban, milyen retorikát használnak a magyar–amerikai viszony kapcsán. Az egyik legaktívabb kelet-európai országban, ahol gazdasági együttműködési egyezményeket írtak alá nyugati, köztük tengerentúli vállalatokkal és amerikai cégek luxusszállodákat építettek Budapesten, az amerikaiak természetes módon el akarták érni, hogy mérséklődjék az Amerika-ellenes propaganda a magyar médiában.¹¹⁵ A gazdasági érdeket egyre inkább érintő normalizálás elősegítésére a külügyminisztérium több intézkedést is javasolt. Bár a Politikai Bizottság döntött arról, hogy az amerikai tájékoztatási tevékenységet a többi ország nagykövetségével egyenlő elbírálás alapján kezelik, a határozatot nem hozták az amerikaiak tudomására. Amerikai részről megelőzték a magyar diplomáciát, és a régi magyar követelésnek engedve, kezdeményezték az utazási korlátozások megszüntetését.¹¹⁶

Puja Frigyes Henry Kissinger kérésére találkozott az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet (EBEÉ) alkalmából 1975. augusztus 1-jén amerikai kollégájával. Kissinger közölte, hogy bár a „kétoldalú kapcsolatok részleteit nem ismeri... elvileg a két ország között nincsenek ütköző nemzeti érdekek”. Kissinger realista külpolitikai szemléletét tükrözte a kijelentés: amennyiben Magyarország nem tanúsít különös rosszindulatot az Egyesült Államok iránt és „nem támadja meg valamelyik szomszédját”, mód van a kapcsolatok fejlesztésére. Tehát csak a külpolitikai magatartás számított, az, hogy mi van a „dobozon belül”, nem. Gerald Ford elnöknek a helsinki konferenciát követő romániai és jugoszláviai látogatásai különös nyomatókat adtak ennek az elvnek. Puja válaszában „megértést” tanúsított az amerikai kormány nehézségei iránt a legnagyobb kedvezmény elvének a szocialista országokra való kiterjesztése kapcsán, és reményét fejezte ki, hogy erre sor fog kerülni. Ugyanakkor jelezte, hogy Magyarország számára a törvény több kitétele elfogadhatatlan. Kissinger a család-

¹⁰⁹ Memorandum for Scowcroft, „Issues Paper for the Secretary's Briefing of the President”, 23 January 1975. *FRUS*, 1973–1976, Vol. E-15, Part 1., The American Embassy Budapest to the Department of State, Annual U. S. Policy Assessment, Hungary, 8 August 1974. NARA, RG 59, Department of State, P Reel Printouts 1974, Box 85D. „The primary U. S. interests in this region are the evolution of the individual states [...] into more independent entities [...] and the enhancement of the existing identification of the peoples of the area with the West. Such developments would reduce Soviet influence and weaken the security of the Soviet Union's military posture in Central Europe. [Hungarian reform] policies have good prospects of leading not only to evolutionary processes in Hungary, but possibly elsewhere as well. Such developments would help reduce tensions, lead to more cooperative relations...”

¹¹⁰ A nemzetközi gazdasági kapcsolatok titkárságának feljegyzése, 1975. január 31. MNL OL, Küm, USA tük, XIX-J-1-j, 25. doboz, 146-001196-1975.

¹¹¹ The American Embassy in Budapest (Donald Kursch) to the Department of State, 12 December 1973. NARA, RG 59, General Records of the Department of State, Central Policy Files, Box 2353.

¹¹² Feljegyzés Pedersen búcsúlátogatásáról, 1975. március 24. Uo. 26. doboz, 146-002129/1-1975.

¹¹³ The American Ambassador in Budapest to the Department of State, Tour d'horizon, János Nagy, 30 September 1974. NARA, Department of State, PDF 1974.

¹¹⁴ The American Ambassador to the Secretary of State, 2 December 1974. NARA, Department of State, PDF, 1974.

¹¹⁵ The American Embassy in Budapest to the Secretary of State, 30 April 1974. NARA, Department of State, PDF 1974, Annual Policy Assessment, Hungary, 8 August 1974. I. m.

¹¹⁶ Nagy János feljegyzése az amerikai nagykövet látogatásáról, 1975. június 11. MNL OL, Küm, USA tük, XIX-J-1-j, 28. doboz, 36-003835-1975.

egyesítések esetében kért garanciát, ami azt jelentette, hogy Magyarország számára a román minta alapján felajánlotta az MFN státusát, a Szent Korona ügyében pedig diplomatikusan a kérdés megvizsgálását helyezte kilátásba. Puja magyarországi látogatásra hívta meg Kissingert, aki ettől nem zárkózott el. Végül Kissinger kikérte Puja álláspontját Izrael ENSZ-tagságának felfüggesztéséről. A magyar külügyminiszter válasza, mely szerint egy ilyen lépés sértené az ENSZ egyetemességét, és nem oldana meg semmit, minden bizonnyal elfogadható volt Kissinger számára.¹¹⁷

A helsinki konferenciát a szovjet diplomácia sikereként értelmezték, hiszen nemzetközi elismerést nyert a második világháború után kialakult európai rend. Ez a megállapítás azonban csak korlátozottan igaz, hiszen a „harmadik kosár”, amely az emberi jogokkal foglalkozott, felhatalmazást adott a nyugati hatalmaknak a kommunista országok belső ügyeibe történő beavatkozásra. Feltűnő volt, hogy Kádár Brezsnyevvel ellentétben, érdemben foglalkozott az emberi jogok kérdésével. Utalt a bécsi kongresszusra is, amely Mudd ügyvivő szerint egybevág a magyar vezetés erőfeszítéseivel, azzal, hogy a fennálló rendszert a történelem természetes folyamánként mutassa be. A változást jelezte, hogy hozzáfogtak a műemlékek helyreállításához.¹¹⁸ A helsinki konferencia jelentette az enyhülés csúcspontját, és ez a magyar–amerikai kapcsolatoknak is lökést adott. Az amerikai nagykövetség lehetőséget látott a politikai párbeszédre, Puja felvetette, hogy ellátogatna az Egyesült Államokba. A nagykövet javasolta, hogy az Egyesült Államok igyekezzék kiterjeszteni magyarországi kulturális és információs tevékenységét, illetve nagyobb szeletét megszerezni a magyar behozatalnak, hiszen úgy értesült, hogy az elkövetkező években a magyar kormány 3 milliárd dollárt kíván elkölteni nyugati importra. Felvetette prominens magyar értelmiségiek amerikai meghívását is, hogy Magyarországon tárgyilagosabb kép alakulhasson ki az Egyesült Államokról és politikájáról.¹¹⁹

Bár 1975 őszén Kissinger a szovjet blokk több országába is ellátogatott, Magyarországra csak helyettesét, Robert Ingersollt küldte. Nem biztos, hogy Magyarország érdektelensége vagy a kapcsolatok nem kielégítő állapota miatt történt mindez. Könnyen lehet, hogy a State Department által elfogadott – az előzőekben már részletezett – politikai irányvonal érvényesült, amely szerint nem akarták látványosan támogatni a magyar reformokat, nehogy szemet szúrjon a szovjeteknek. Erre utalt, hogy Ingersoll a két ország kapcsolatairól szólva „további fokozatos, nem látványos” fejlődésről beszélt a „kölcsonös előnyök alapján, amely két szuverén ország kapcsolatait jellemezni szokta”.¹²⁰ Ugyanakkor az amerikai kulturális attasé nagy jelentőséget tulajdonított a látogatásnak, mondván, hogy „legmagasabb szinten” döntés született a normalizálásról, és Ingersoll útja ezt a célt szolgálja. Tudni vélte, hogy a diplomata a Szent Korona

¹¹⁷ Nagy János feljegyzése Puja Frigyes külügyminiszter-helyettes megbeszéléséről Henry Kissinger amerikai külügyminiszterrel, 1975. augusztus 5. MNL OL, Küm, USA tük, XIX-J-1-j, 27. doboz, 144-004556-1975.

¹¹⁸ The American Embassy in Budapest to the Secretary of State, 9 August 1975. NARA, Department of State, PDF 1975.

¹¹⁹ Annual Policy Assessment, 17 April 1975. NARA, Department of State, PDF 1975.

¹²⁰ The American Embassy in Budapest to the Secretary of State, Prepared Toast for Robert Ingersoll, 26 August 1975. Uo.

kérdésében új álláspontot képvisel majd, és ha a kapcsolatok normalizálása „ilyen ütemben halad tovább, [a korona] visszaadása időszerűvé válik”.¹²¹ Marjai József miniszterelnök-helyettes közölte Ingersoll-lal, hogy Magyarország különösen a kereskedelmi, gazdasági és ipari együttműködési programoknak tulajdonít nagy jelentőséget. Gyenes Andrást, a KB külügyi titkárát Ingersoll biztosította arról, hogy Magyarországgal csupán kisszámú kivándorlási és családegyesítési problémát kell megoldani. Majd megismételte Kissinger Pujának egy külön kereskedelmi megállapodásra vonatkozó ajánlatát Magyarország és az USA között. A családegyesítési és kivándorlási kérdéssel összefüggésben Puja kijelentette, hogy Magyarország kész eleget tenni a helsinki záródokumentum előírásainak, melyeknek a kétoldalú viszonyban kell teljesülniük.¹²² Végül soron tehát Magyarország késznek mutatkozott a Jackson–Vanik-kiegészítés feltételeinek teljesítésére, ám a kereskedelmi szerződés megkötésének politikai feltételei még nem érték meg. A Szent Korona ügyében Ingersoll úgy tájékoztatott, hogy a kapcsolatok javulása során ennek az ügynek a rendezésére is sor kerülhet,¹²³ vagyis végre komolyan kilátásba helyezte a visszajuttatást.

A gazdasági kapcsolatok előirányzott fejlesztése szempontjából jelentős lépésnek számított, hogy 1975. október 15-én Magyarország bejelentette készségét a vagyoni jogi egyezményből „kifelejtett” lisztadósság rendezésére, amivel mentesülhetett a pénzügyi kapcsolatokat korlátozó Johnson-törvény alól. Kádár János fogadta az új amerikai nagykövetet, Eugene McAuliffe-t, aki Ford elnök szóbeli üzenetét közvetítette a párt első emberének. McAuliffe tapasztalt diplomata volt, korábban főleg katonapolitikai kérdésekkel foglalkozott, előző posztján az Egyesült Államok NATO-képviselőjének helyettes vezetőjeként működött. Budapesti tartózkodása rövidre sikerült; 1976-ban védelmi miniszterhelyettesé nevezték ki. Az új nagykövet, akinek Mudd szerint jó Fehér Ház-i nexusai voltak, felajánlotta, hogy amennyiben a legfelső magyar vezetés üzenetét kíván eljuttatni Washingtonnak, rajta keresztül megteheti, és kérte, hogy az amerikai vezetés üzeneteinek tolmácsolása érdekében bejelentkezessen magas rangú magyar vezetőknél. Közölte, hogy utasítása szerint „mindent meg kell tennie a normalizálás érdekében”, a már megszokott fordulattal hozzátéve: anélkül hogy zavart okozna „Magyarország és a szövetségesei közötti kapcsolatokban”. Kádár, aki elismerte, hogy „ritkán írunk jót az USA-ról”, méltatta az Egyesült Államok kulcsszerepét a helsinki konferencián. A pártvezető gyakorlatiasabbá váló nézeteit tükrözte, hogy kifejtette: a békés egymás mellett élésnek nincs alternatívája, „a nukleáris háború senki számára nem elfogadható”. Elismételte gyakran hangoztatott mondókáját is: „Ami minket illet, untig elég az, ami [az atombomba-] forgalomból a fejünk fölött véletlenül lepotyog.” A nagykövet megjegyzése pedig – miszerint Kádár „történelmi személyi-

¹²¹ A Kulturális Kapcsolatok Intézetének átirata a külügyminisztériumnak, 1975. szeptember 10. MNL OL, Küm, USA tük, XIX-J-1-j, 25. doboz, 146-001196/2-1975.

¹²² Feljegyzés Marjai József megbeszéléséről Ingersoll amerikai külügyminiszter-helyetessel, 1975. szeptember 17. MNL OL, Küm, USA tük, XIX-J-1-j, 27. doboz, 135-004651/11-1975., Feljegyzés Gyenes András megbeszéléséről Ingersoll-lal, 1975. szeptember 17. Uo., Feljegyzés Puja Frigyes megbeszéléséről Ingersoll-lal, 1975. szeptember 18. Uo.

¹²³ Marjai József jelentése Robert Ingersoll magyarországi látogatásáról, 1975. szeptember 18. Uo. 135-004561/7.

vetkezőket jelentette ki: egy harmadik világháború megelőzése miatt az amerikai politikának arra kell törekednie, hogy a Szovjetunió és Kelet-Európa között „szerves kapcsolat” jöjjön létre. „Politikáknak Kelet-Európa finlandizálására kell törekednie.” Szerinte az idevezető folyamat „az elkövetkező száz évben” elkerülhetetlen lesz, tehát az Egyesült Államoknak „reagálnia kell a kelet-európaiak jól látható törekvéseire, hogy autonómabb helyzetbe kerüljenek az erős szovjet geopolitikai befolyás összefüggésében”. Példaként a lengyel-szovjet *modus vivendi*, valamint Magyarországot hozta fel, ahol Kádár „olyan utakat talált, amelyek megfelelőek a Szovjetunió számára, megfelelnek a nép természetes törekvéseinek, magyar gyökereket eresztenek”. Sonnenfeldt paradox módon ezt annak tulajdonította, hogy négy szovjet hadosztály tartózkodik Magyarországon, és emiatt a magyar reformok nem okoztak túlságosan sok aggodalmat a Kreml számára. Végül kifejtette, „elismeri azokat az érveket, melyek szerint segítünk a szovjeteknek fenntartani ellenőrzésüket Kelet-Európában. Ismételten hangsúlyoznám, hogy a legtöbb, amit tehetünk, azt befolyásolni, ahogyan a szovjetek felhasználják a hatalmukat.” Sonnenfeldt máskor arról is beszélt, hogy a Magyarországon állomásozó szovjet csapatok a magyar gazdaság „szubvencionálását” jelentik.¹²⁸ Tehát a kelet-európai ügyekben egyik legbefolyásosabb amerikai elismerte, hogy az Egyesült Államok beletörődött, a kelet-európai szovjet befolyás belátható ideig fennmarad, és ezen csak hosszas „evolúciós” folyamat változtathat. Az előadáshoz hozzászóló magas rangú külügyi vezetők nem vonták kétségbe a tanácsadó elemzését.¹²⁹ Egy Budapesten dolgozó amerikai diplomata úgy vélte, hogy „pontosan fejtette ki az amerikai politika lényegét”. Talán nem véletlen azonban, hogy a diplomata a szovjet nagykövetség egy tanácsosának mondta el véleményét.¹³⁰

Tekintve hogy Sonnenfeldt előadása széles körben ismertté vált, nem kizárt, hogy Washington arra szánta, hogy megnyugtassa Moszkvát kelet-európai szándékait illetően. Mindenesetre az érintett és Kissinger is védekezésre kényszerült. Sonnenfeldt igyekezett cáfolni, hogy ő és az Egyesült Államok elfogadta a Szovjetunió kelet-európai uralmát. Ugyanakkor április 16-i kongresszusi meghallgatásán arról beszélt, hogy Washington támogatja a „kelet-európai népek és országok függetlenségét, nemzeti szuverenitását és autonómiáját”. Hasonlóan fogalmazott Kissinger is, aki egy Sonnenfeldt álláspontját kifogásoló szenátornak küldött levelében azt írta, hogy az Egyesült Államok az érintett országok „függetlenségét és autonómiáját” támogatja. James L. Buckley számára világos volt az ellentmondás, és azzal vádolta a külügyminisztert, hogy „értésülési szerint” Kissinger „elismeri és elfogadja a Szovjetunió érdekszféráját Kelet-

Európában”.¹³¹ A State Departmentnek a Szabad Európa Rádió számára készített irányelvei szerint a rádióknak el kellett távolodnia a hidegháborús retorikától. Az Egyesült Államok ugyanis nem támogat olyan irányvonalat, amely alkalmas lehet arra, hogy a jelenlegi evolúciós folyamatot megakassza azáltal, hogy beavatkozásra kényszeríti a Szovjetuniót, ami súlyos következményekkel járna a kelet-európaiakra nézve.¹³² Eszerint a kelet-európai változások *tempója* és *irányultsága* megfelelt az Egyesült Államok érdekeinek, és a Szovjetunió hatalmi helyzetének megszüntetése nem szerepelt a célok között, mint ahogy a kontinens egyesítése sem. Egy tárcaközi bizottság a nemzeti függetlenség helyreállításáról beszélt, valamint „a térség és a Nyugat közötti kapcsolatok bővítéséről”.¹³³ Az 1970-es évek közepén Washington leginkább amiatt aggódott, hogy egy kelet-európai „robbanás” miatt szembekerülhet a Szovjetunióval.

A magyar diplomácia nagy megértéssel fogadta Sonnenfeldt kijelentéseit, hiszen azt mondta, amit Budapesten már régóta szerettek volna hallani: Washingtonban nem a szovjetekkel fenntartott kapcsolatok gyengítésére, hanem éppenséggel „természetesebbé” tételére törekszenek. Kissinger és Sonnenfeldt a románok előtt viszont magyarázkodásra kényszerült. A román pártvezér külpolitikai tanácsadója, a későbbi külügyminiszter, Mircea Malița szóvá tette, hogy Sonnenfeldt kijelentései úgy értelmezhetők, hogy az Egyesült Államok „érdektelenségét” fejezte ki a térség iránt. Kifogásolta Romániának „az utolsó kelet-európai sztálinista rendszer”-ként történt említését, valamint az arra vonatkozó utalást, hogy egy ország szovjet megszállása akár hasznos is lehet, amennyiben több belpolitikai mozgásteret biztosít Bukarest számára. Sonnenfeldt kategorikusan visszautasította a vádakát, és kijelentette, hogy az amerikaiak nem támogatják a Szovjetunió kelet-európai uralmát, sőt túlsúlyát sem, és csak arra törekszenek, hogy Moszkva „normálisabb” kapcsolatokat építsen ki a szövetségeseivel. Ugyanakkor hozzátette, hogy a földrajzi fekvésen nem lehet változtatni, és a Szovjetunióknak óhatatlanul érdekeltége van Romániában.¹³⁴ Válaszai nem elégtették ki a román vezetést az amerikai szándékokat illetően, és a román nagykövet néhány hétre rá újra kérdőre vonta Kissingert, aki ekkor kijelentette: „nem fogadják el az érdekszférákat”, és Washington mindent megtesz, hogy megerősítse Románia nemzetközi helyzetét.¹³⁵ A Ford-adminisztráció kelet-európai vesszőfutása ezzel nem ért véget. Az elnökjelöltek televíziós vitájában Ford kijelentette, hogy Kelet-Európában *nem érvényesül szovjet dominancia*, e tévedés feltehetően hozzájárult a vereségéhez. Ugyan vitapartnere elnöki kampánya során erősen kritizálta Ford megállapítását, elnökként hasonló gondolatot fogalmazott meg naplójában. 1979 januárjából származó bejegyzésében Carter azt írta, hogy az Egyesült Államok

¹²⁸ Memorandum of Conversation, US–Hungarian Relations, 5 May 1976. Participants: Sonnenfeldt, Andrews, Gerth, Nagy, Esztergályos. NARA, RG 59, General Records of the Department of State, Lot File 81D286, Entry 5339, Records of the Counsellor, 1955–1977, Box 9.

¹²⁹ Sonnenfeldt beszédét és a hozzászólásokat lásd *FRUS*, 1973–1976, Vol. E-15, Part 1, Documents on Eastern Europe. A külügyminisztérium V. területi osztályának feljegyzése a Sonnenfeldt-doktrínáról, 1976. április 20. MNL OL, Küm, USA tük, XIX-J-1-j, 18. doboz, 1-2878-1976.

¹³⁰ A Külügyminisztérium nemzetközi politikai kapcsolatok főosztályának feljegyzése, 1976. április 29. MNL OL, Küm, USA tük, XIX-J-1-j, 18. doboz, 1-002878/5-1976.

¹³¹ Sonnenfeldt's Statement, 12 April 1976., Letter by Henry A. Kissinger to James Buckley, 27 March 1976., Letter James Buckley to Brent Scowcroft, 5 May 1976. NARA, RG 59, General Records of the Department of State, Lot File 81D286, Box 9.

¹³² Memorandum by John A. Armitage to Sonnenfeldt, 14 April 1976. Uo.

¹³³ Interagency Review, Eastern Europe, November 1976. Uo.

¹³⁴ Memorandum of Conversation, 16 April 1976. Participants: Mircea Malita, Corneliu Bogdan, Sonnenfeldt, James Montgomery. NARA, RG 59, General Records of the Department of State, Lot File 81D286, Entry 5339, Records of the Counsellor, 1955–1977, Box 10.

¹³⁵ Memorandum of Conversation, 1 June 1976. Participants: Kissinger, Sonnenfeldt, Bogdan, Ionita. Uo.

„felszámolta” a szovjet befolyást „Egyiptomban, Indonéziában, Kínában, Jugoszláviában, Romániában, Skandináviában, Szomáliában, Angolában, Magyarországon, Észak-Koreában és a Közel-Keleten”.¹³⁶ Érzéketlenségén túlmenően a bejegyzés az új elnök nagyfokú külpolitikai tájékozatlanságára is utal.

NIXON ÉS A SZENT KORONA

A Szent Korona a második világháború utolsó napjaiban került amerikai kézbe és visszaszolgáltatását a hidegháború késleltette. A magyar független államiság e jelképének hazatérése megvilágítja a Nyugat és Kelet megváltozott viszonyát a fennálló status quohoz, illetve nyilvánvalóvá teszi a szimbólumok kiemelten fontos szerepét a külkapcsolatok alakulásában. Amerikai részről a korona visszaadásának gesztusa az autonómiatörekvések melletti állásfoglalás volt, s talán Kádár hatalmának megerősítése is a célok között szerepelhetett, mert Washington őt látta a reformok mögött, és a viszonylagos nemzeti függetlenség megőrzőjének tekintette. A korona visszatérése Magyarországra a szovjet érdekszféra elfogadását is megerősítette. Annak ellenére, hogy a korona a magyar reformok elismeréseként kerülhetett vissza Budapestre, az eseményt övező politikai folyamatok nem hagytak kétséget a Kádár-rendszer diktatórikussága felől, még ha az elnyomás mikéntje és mértéke nem is volt szembeeső a külső megfigyelők számára.

Robert C. Mudd amerikai ügyvivő, aki kitaróan dolgozott a kapcsolatok javításán, és egy időszakban a diplomácia szintjén tapogatózott, vajon elképzelhető-e Nixon elnök magyarországi látogatása, ekkor fölcillantotta a reményt, hogy sor kerülhetne a korona visszaadására, akár a látogatás előtt, vagy akár „Nixon magával hozná” Budapestre. Mudd hangsúlyozta, hogy érdeklődése magánjellegű.¹³⁷ Utólag nézve az sem kizárt, hogy félreértésről volt szó. A nagykövet később tagadta, hogy a nagykövetség részéről felvetették az elnöki látogatást, és azt állította, hogy az ötlet egy magyar diplomatától, Várkonyi Józseftől származott. Ő mondta el Mudd első beosztottnak „hipotetikus” formában, amire szerinte az volt a válasz, hogy a nagykövetség nem tud ilyen szándékról. A nagykövet úgy tudta, hogy amerikai részről egyedül egy bizonyos Janszewski ezredes vetette fel Nixon látogatását, amikor 1974 februárjában Budapesten járt.¹³⁸ A washingtoni nagykövetség viszont olyan információhoz jutott, miszerint Nixon esedékes moszkvai útja után Budapestre is ellátogatna, és átadná a koronaékszereket is.¹³⁹ Ezúttal a Politikai Bizottság Nixon fogadása mellett foglalt állást.¹⁴⁰ A korona

¹³⁶ Carter, Jimmy: *White House Diary*. Farrar Strauss and Giroux, New York, 2011. 282.

¹³⁷ Várkonyi József feljegyzése, 1974. január 31. MNL OL, Küm, USA tük, XIX-J-1-j, 131-001644/2.

¹³⁸ The American Embassy to the Secretary of State, Possible Presidential Visit to Hungary, 10 June 1974. NARA, Nixon Presidential Materials, Staff, Country Files Europe, Box 693.

¹³⁹ A washingtoni nagykövetség számjeltávirata a külügyminisztériumnak, 1974. március 6. MNL OL, Küm, USA tük, XIX-J-1-j, Szjt. 2616.

¹⁴⁰ Jegyzőkönyv az MSZMP KB Politikai Bizottsága üléséről, 1974. február 12. MNL OL, M-KS 288. f., 5. cs., 630. ő. e.

visszaadásának szándékával hozták összefüggésbe, hogy Pedersen nagykövet találkozni kívánt a püspöki kar több tagjával. Az Állami Egyházügyi Hivatal átirata rávilágít az egyházi vezetés alávetettségére. A nagyköveti látogatásra az ÁEH jelölte ki a „javasolt” püspököket, akiknek előírták, hogy vessék fel a korona visszaadását a magyar államnak.¹⁴¹ Az egyházakat felügyelő állami szerv arról is megbizonyosodott, hogy az érintettek az előre megbeszélteket mondták-e a nagykövetnek.

1974. május 21-én Arthur Hartman külügyminiszter-helyettes közölte a magyar nagykövettel, hogy „rövidesen sor kerül” a korona visszajuttatására, és „a magyar fél korrektsége” hozzájárul a végleges döntés meghozatalához.¹⁴² Ezt követően Puja javasolta a Politikai Bizottságnak az elnöki látogatást, tekintettel arra, hogy „a csehek is készek meghívni”. Puja és a szovjet külpolitikai érdeket is szem előtt tartó magyar vezetés más tagjai a republikánus, korábban élesen kommunistaellenes nézeteket hangoztató elnök személyében látta „a legtöbb reményt, hogy az USA tovább halad a Szovjetunióval és a szocialista országokkal való kapcsolatok javításának útján”.¹⁴³ Hamarosan kiderült azonban, hogy a Szent Korona visszaszerzésének reménye légvárra épült, és Nixon sem kíván Magyarországra látogatni. Richard Armitage külügyminiszter-helyettes ugyanis közölte Szabó Károly nagykövettel, hogy a budapesti amerikai nagykövetség a State Department felhatalmazása és hozzájárulása nélkül „folytatott beszélgetést az elnök látogatásáról, amivel nem foglalkozunk”.¹⁴⁴

További kutatásokra lenne szükség, hogy eldönthessük, volt-e egyáltalán komoly lehetőség 1974 tavaszán a korona visszajuttatására, és mi indokolta Hartman külügyminiszter-helyettes közlését. Elképzelhető, hogy a nagykövetség a maga szakállára vetette fel Nixon budapesti látogatását, de az is feltételezhető, hogy az elnök ingattaggá vált helyzete miatt került le a napirendről egy olyan horderejű döntés, mint egy, a Szovjetunióhoz külpolitikailag lojális, ám reformokkal kísérletező szocialista ország meglátogatása. Valószínű, hogy ebben az időszakban a State Department legalábbis foglalkozott a korona ügyével. Szeptember 9-én Rupert Vance Hartke szenátor Armitage külügyminiszter-helyettes jelenlétében késznek mutatkozott, hogy a korona visszaadását kezdeményezze, ha a magyar kormány kötelezettséget vállal múzeumban történő elhelyezésére és a nyilvánosságnak való bemutatására. Közölte, hogy álláspontját, amit az Amerikában tartózkodó Mindszentyvel való beszélgetése alapján alakított ki, egyeztetette a State Departmenttel.¹⁴⁵ Ismeretes, hogy a Szent Korona visszaadásának 1978-ban egyik fontos feltétele volt, hogy a széles nyilvánosság számára megtekinthető legyen, tehát elképzelhető, hogy a korona átadása már ekkor felmerült.

¹⁴¹ Az Állami Egyházügyi Hivatal átirata a külügyminisztériumnak, 1974. március 13. MNL OL, Küm, USA tük, XIX-J-1-j, 18. doboz, 28-002290-1974.

¹⁴² A washingtoni nagykövetség számjeltávirata a külügyminisztériumnak, 1974. május 21. Uo. Szjt. 5946.

¹⁴³ Puja Frigyes előterjesztése a politikai bizottságnak, 1974. május 15. MNL OL, Küm, USA tük, XIX-J-1-j, 17. doboz, 14-00959/10-1974.

¹⁴⁴ Szabó Károly nagykövet számjeltávirata a külügyminisztériumnak, 1974. május 29. Uo. Szjt. 5946.

¹⁴⁵ A washingtoni nagykövetség számjeltávirata a külügyminisztériumnak, 1974. szeptember 11. MNL OL, Küm, USA tük, XIX-J-1-j, Szjt. 9818.

A LEGNAGYOBB KEDVEZMÉNY ÜGYE ÉS A KIVÁNDORLÁS

Mint már annyiszor, a két ország kapcsolatának rövid felívelő szakaszát ismét megtorpanás váltotta fel. Ezúttal is a Vietnamban tevékenykedő magyar megfigyelőket érte amerikai kritika. Most már nem az elfogultság kérdése merült föl, hanem az, hogy Magyarország egyes stratégiai pontokról kivonta megfigyelőit, amit az amerikaiak a kivonulás jelének tekintettek, s „elvárták”, hogy Magyarország küldje vissza a megfigyelőket. Mudd ügyvivő úgy vélte, hogy „a lengyelek sokkal okosabban viselkednek”, „tanulni” lehetne tőlük.¹⁴⁶ Emellett más kérdések is „súlyosan veszélyeztették” a magyar–amerikai viszonyt. Washington nehezményezte például, hogy az Amerika Hangja tudósítói nem kaptak beutazási vízumot, és felmerült egy elintézetlen családjegyesítési probléma is.¹⁴⁷ Mesterházy Zsoltnak és családjának kivándorlási ügye kellemetlenül érintette az amerikai külügyminisztériumot, mivel éppen akkor folytak az új kereskedelmi törvényről szóló kongresszusi meghallgatások, melyek során eldőlt, hogy a szocialista országok mentesülnek-e a büntetővámok alól.¹⁴⁸ A State Department kelet-európai ügyekkel foglalkozó irodájának vezetője figyelmeztetett, hogy a Mesterházy-ügy hátrányosan érinti Magyarország legnagyobb kedvezményes státusát, és akárcsak Csehszlovákia esetében, a vagyoni jogi egyezmény Magyarországra nézve hátrányos újratárgyalásához is vezethet.¹⁴⁹ Pedersen nagykövet pedig azért bírálta a magyar vezetést, amiért szerinte kisebb érdeklődést tanúsít a kétoldalú viszony iránt, mint a többi szocialista ország.¹⁵⁰

A lassítás tudatos volt. Az 1974. április 4-i fogadáson Kádár megkereste az új amerikai nagykövetet, Richard Pedersent, és elmondta neki, hogy szerinte a magyar–amerikai kapcsolatok „lassan fejlődnek”, a „lassan” szót kétszer elismételve. A tolmácsként közreműködő Nagy János külügyminiszter-helyettes magyarázatot fűzött a nagykövet számára a pártfőtitkár által elmondottakhoz: Kádár nagyon pontosan fogalmazott és a kapcsolatok fejlesztésének üteméről mondottakat komolyan kell venni.¹⁵¹ Az újabb visszalépésnek a moszkvai sugallatra végrehajtott belpolitikai visszarendeződés lehetett az oka, melynek eredményeként 1974 elején a *reformszárny képviselői kiszorultak a felső vezetésből*.¹⁵² Októberben, amikor Kádár Moszkvába utazott, az amerikaiaknak feltűnt a szovjetek iránt megnyilvánuló, még a megszokottnál is „ömlengőbb” propagan-

da. A „Szovjetunió és a marxista–leninista doktrína iránti hűség ismételt kinyilvánítására” a nagykövetség szerint a belső autonómia és a gazdasági engedmények érdekében volt szükség, hiszen a szovjet vezetés tisztában volt a magyar lakosság nagyobb részének kommunistaellenes érzelmeivel.¹⁵³ Ezt aláhúzta az amerikaiak értesülése, hogy a szovjet nagykövetség tanácsosa, Nyikolaj Mardonyijev elégedetlenségének adott hangot amiatt, hogy a magyarok figyelmen kívül hagyják a marxizmus–leninizmus elveit, az ottani helyzet „a burzsoá Nyugathoz” hasonlít.¹⁵⁴

Ezzel együtt a magyar diplomácia továbbra is napirenden tartotta a *legnagyobb kedvezmény ügyét*, amit a vagyoni jogi megállapodáshoz csatolt levélváltás is kilátásba helyezett. Erre Gerald Ford, a Watergate-botrányként elhíresült lehallgatási ügy miatt lemondani kényszerült Nixon utóda hajlandó is lett volna. A budapesti amerikai nagykövetség ezt már szinte kész ténynek is vette, és javasolta, hogy Washington hivatalosan értesítse Kádárt arról, hogy a magyarok által a legnagyobb horderejű kétoldalú ügyként kezelt legnagyobb kedvezmény életbe fog lépni Magyarország számára. Pedersen fontosnak tartotta, hogy Washington ily módon támogassa a politikustársai közül „toronymagasan kiemelkedő” Kádárt, akit szerinte a lakosság jelentős része támogat, és úgy tekintik, mint „a legjobbat, amit kaphatnak”, mert belpolitikája az egész tömbön belül a „legjobb indulatú”.¹⁵⁵ Áprilisban a Fehér Ház Office of Management and Budget-jének helyettes vezetője, Frank Zarb vezetésével kereskedelmi küldöttség érkezett Budapestre, a látogatás „minden várakozást felülmúlóan sikeres” volt.¹⁵⁶ Nagy Jánossal közölték, hogy még sohasem tűnt ilyen kedvezőnek a légkör Washingtonban az MFN számára, és hogy a Szovjetunió, illetve Románia után Magyarországgal is megkezdődhetnek majd a kedvezmény megadására vonatkozó tárgyalások.¹⁵⁷ Bíró József külkereskedelmi miniszter Washingtonban tárgyalt, igaz, különösebb eredmény nélkül, mivel senki sem tudta, mit hoz az új kereskedelmi törvény, illetve a külkereskedelmi minisztérium szerint a magyar külügy rosszul szervezte meg az útját.¹⁵⁸

A legnagyobb kedvezmény elve kapcsán a kulcskérdés nem a kis szocialista országok voltak, hanem maga a Szovjetunió. A kereskedelmi korlátozások eltörlése Moszkva számára a Nixon–Kissinger páros enyhülési politikájának egyik pillére volt. Szovjet részről is részben ez indokolta az engedékenyebb külpolitikát. 1973-ban a Nixon-adminisztráció benyújtotta a Kereskedelmi Reform Törvényt (*Trade Reform Act*), ami a kelet-európai országokra vonatkozó kereskedelmi megkülönböztetés megszüntetésének lehetőségét adta volna meg az amerikai kormányzatnak. Ekkor azonban az enyhülés politikáját ellenző neokonzervatív Henry „Scoop” Jackson szenátor benyújtott egy

¹⁴⁶ A Nemzetközi Gazdasági Kapcsolatok Titkárságának feljegyzése, 1975. január 31. MNL OL, Küm, USA tük, XIX–J–1–j, 25. doboz, 146-001196-1975.

¹⁴⁷ Esztergyósy Ferenc beszélgetése Armitage külügyminiszter-helyetessel, 1974. szeptember 22. Uo. Szjt. 10522., A washingtoni nagykövetség számjeltávirata a külügyminisztériumnak Kovács megbeszéléséről Andrews külügyi osztályvezetővel, 1974. szeptember 20. Uo. Szjt. 10279.

¹⁴⁸ Nagy János megbeszélése Pedersen nagykövettel, 1974. október 2. MNL OL, Küm, USA tük, XIX–J–1–j, 17. doboz, 146-00464/9-1974.

¹⁴⁹ A washingtoni nagykövetség jelentése, 1974. október 8. MNL OL, Küm, USA tük, XIX–J–1–j, 17. doboz, 14-005323/1974.

¹⁵⁰ Nagy János megbeszélése Pedersen nagykövettel, 1974. október 2. I. m.

¹⁵¹ The American Ambassador in Budapest to the Secretary of State „Kádár's Views on US–Hungarian relations”, 10 April 1974. NARA, PDF, 1974.

¹⁵² Részletesen lásd Huszár Tibor: *Kádár – A hatalom évei 1956–1989*. Corvina, Bp., 2006. 202–245.

¹⁵³ The American Ambassador to the Secretary of State, Kádár Visit to USSR, 4 October 1974. NARA, Department of State, PDF 1974.

¹⁵⁴ The American Embassy in Budapest to the Secretary of State, 30 October 1974. NARA, Department of State, PDF 1974. Az értesülés a budapesti japán nagykövetség első beosztottjától származott.

¹⁵⁵ The American Ambassador in Budapest to the Secretary of State, NARA, PDF 1974.

¹⁵⁶ The American Ambassador in Budapest to the Secretary of State, 22 April 1974. Uo.

¹⁵⁷ The American Ambassador to the Secretary of State, 11 February 1974. Uo.

¹⁵⁸ A külkereskedelmi minisztérium jelentése a minisztertanács részére, 1974. november 24. MNL OL, Küm, USA tük, XIX–J–1–j, 18. doboz, 57-005995/1-1974, 18. d; A külügyminisztérium V. területi osztályának feljegyzése, 1974. március 28. Uo.

olyan törvénymódosítást, amely a törvény elfogadását a szovjet zsidók kivándorlásához kötötte. Akcióját nem csupán politikai meggyőződése motiválta, hanem így akart belpolitikai támogatást szerezni szenátusi újrávalásztásához. Válaszul Moszkva megszüntette a kivándorlási kvótát, és adatokat szolgáltatott az Egyesült Államoknak a zsidó kivándorlásról. Kissinger, aki nem mérte fel a valós belpolitikai helyzetet, 1973 májusában igyekezett megnyugtatni az aggodalmaskodó Brezsnyevet, hogy a törvénymódosítási javaslat „periférikus”. A szovjet vezetésnek nem került el a figyelmét, hogy a Watergate-botrány fokozatosan aláaknáztatta az adminisztráció hatalmát. Így 1974 decemberében már a Ford-adminisztráció átfogó kereskedelmi törvényt a Jackson–Vanik-kiegészítéssel fogadták el. A legnagyobb kedvezmény elvét tehát a kivándorláshoz kötötték, és előírták a kedvezmény évenkénti felülbírálatát. Válaszul a szovjetek visszavonták az 1972-es szovjet–amerikai kereskedelmi szerződést, és elutasították a szovjet belügyekbe történő amerikai beavatkozást.¹⁵⁹

A hír nemcsak Moszkvában hatott bombaként, hanem Budapesten is. Nyilvánvalóvá vált, hogy a magyar–amerikai gazdasági kapcsolatok fejlődése hosszabb időre elakadt, a legnagyobb kedvezmény elvének hiánya hátrányosan érintette Magyarország külgazdasági kapcsolatait. „Nem tudom elmondani – írta az amerikai nagykövetség első beosztottja, Robert C. Mudd –, mennyire elkeseredtünk, amikor a szovjetek elutasították a kereskedelmi törvényt. Minden, amit itt csináltunk, mióta Vályi 1973-ban az Államokban járt, arra irányult, hogy végül az MFN-t kiterjesztik Magyarországra, és ezzel elhárulnak a magyar–amerikai kereskedelmi akadályok. Most azt sem tudjuk, mit tegyünk.”¹⁶⁰ Nagy János Magyarországra látogató kongresszusi képviselők előtt elfogadhatatlannak nevezte a törvény kitételeit, és az ország belügyeibe történő beavatkozásnak minősítette azokat.¹⁶¹ Charles Wilson képviselő ugyan közölte, hogy a törvény kivándorlásra utaló kitétele „kizárólag a Szovjetunió ellen irányul”, ami lehetővé tenné, hogy Magyarország Romániához hasonlóan egy írásbeli vagy szóbeli nyilatkozat ellenében megkapja az MFN-státust. Ettől azonban Budapest elzárkózott.¹⁶² Ebben a pillanatban kilátástalanná vált az MFN, Ford elnök a törvény módosítását, illetve azt kívánta előírni, hogy az „érintett országok teljesítik az Egyesült Államok feltételeit”.¹⁶³ A kétoldalú kapcsolatok fejlesztését attól tették függővé, hogy az adott ország milyen álláspontot képvisel az Egyesült Államokat érintő nemzetközi kérdésekben, illetve hogy törekszik-e a kétoldalú ügyek megoldására.¹⁶⁴ Ez a feltételrendszer egyértelműen Romániának kedvezett. Bulgária is készen állt az aláírásra, pedig Magyarország előtte állt a fontossági sorrendben (*pecking order*). Kissinger külügyminisz-

¹⁵⁹ Hanhimäki, Jussi: *The Flawed Architect*. I. m. 340–342., 379–380.

¹⁶⁰ Robert C. Mudd to William A. Shepherd, Hungarian Affairs Officer, 1975. január 16. MNL OL, XXXII-17, 2. doboz.

¹⁶¹ A külügyminisztérium V. területi osztályának jelentése kongresszusi képviselők látogatásáról, 1975. január 20. MNL OL, Küm, USA tük, XIX-J-1-j, 28. doboz, 2-00649/1-1975.

¹⁶² A washingtoni nagykövetség feljegyzése beszélgetésről a Magyarországon járt képviselőkkel, 1975. február 27. Uo.

¹⁶³ Presidential Guideline, é. n. [1975]. NARA, General Records of the Department of State, Lot File 81D276, Box 9.

¹⁶⁴ Memorandum by George Springsteen to Brent Scowcroft, 6 October 1975. Uo.

tert felhívta, hogy Bulgária esetleg Magyarország elé kerülhet, ami szerinte azért történhet meg, mert a State Department referensei „vették kezükbe a tárgyalásokat”, amikor Zsivkov „gyorsabban lépett”, mint Kádár. Sonnenfeldt számára az volt a dilemma, hogy „reagálni kell, ha egy kelet-európai ország mozdulni akar”, de ez azzal a kockázattal jár, hogy „olyan országokat is jutalmazunk, amelyek a legkevésbé sem tértek el a szovjet vonaltól”. Kissinger utasítást adott, hogy a Fehér Ház diktálja a kelet-európaiak legnagyobb kedvezményes elbánásának menetrendjét.¹⁶⁵

Felmerült, hogy Magyarország nem fizeti ki a vagyoni jogi megállapodás 1975-re esedékes részletét. Erre elvileg lehetőséget adott volna az egyezményhez csatolt levél, amely kilátásba helyezte a legnagyobb kedvezmény elvét. A külügyminisztérium kikérte Fekete Jánosnak, a Magyar Nemzeti Bank elnökhelyettesének a véleményét, aki fontos gazdasági érdekekre hivatkozva a törlesztés mellett foglalt állást. Kifejtette, hogy az amerikai bankok, az érvényben levő korlátozások ellenére, egyre nagyobb szerepet vállalnak a magyar áruimport finanszírozásában, illetve a magyar hitelműveletekben. Magyarország, az olajtermelő arab államok mellett, a „mindinkább beszűkülő” pénzpiacra, az Egyesült Államokat tekinti egyik fő hitelpiacának, melynek jelentősége állandóan nő.¹⁶⁶ Fontos ellenérvként merült még föl, hogy a nem fizetés automatikusan kizárja Magyarországot a vámkedvezményből,¹⁶⁷ melytől a magyar fél „a tőkés piac széthúzását várta”.¹⁶⁸

A külügyminisztérium a kereskedelmi törvény Magyarországra nézve negatív rendelkezésein túlmenően is úgy látta, hogy az Egyesült Államok nem érdekelt a kapcsolatok fejlesztésében, részben Magyarország kifogásolt vietnami szerepe miatt. Nagy János külügyminiszter-helyettes borúlátó feljegyzése szerint „állandósulni látszott”, hogy a többi „szocialista országhoz viszonyítva is jelentős lemaradás van a kapcsolatok normalizálása terén”. Hozzátette azonban, hogy „egyetlen olyan terület” sincs, „ahol függő viszonyban lennénk az USA-tól, vagy ahol az USA retorzióval érzékeny kárt tudna okozni nekünk”. A változó viszonyokra utalva Puja Frigyes külügyminiszter e sorokhoz írt lakonikus megjegyzése a következő volt: „ez nem így van.”¹⁶⁹

Bár a Kádár-rendszer hivatalos megítélése kedvezőbbre fordult, és megszaporodtak a felső szintű kapcsolatok, ezt nem követte a két ország közötti érintkezés intenzívebbé válása, noha még az amerikai nagykövetség tájékoztatótevékenységét is engedélyezték. Utóbbi az *Amerika* című folyóiratot 5 ezer, míg egy gazdasági témájú kiadványt néhány száz példányban kívánt terjeszteni. Ellenben még mindig nem kaphattak többszöri beutazásra jogosító vízumot a Magyarországra gyakran látogató üzletemberek és más hivatalos ügyben érkező személyek, nem haladtak a kulturális egyezmény

¹⁶⁵ Memorandum of Conversation, 12 May 1976. Participants: Kissinger, Sonnenfeldt, Hartman, Armitage, Andrews. Uo.

¹⁶⁶ Fekete Jánosnak, az MNB elnökének feljegyzése Nagy János külügyminiszter-helyettesnek, 1975. január 23. MNL OL, Küm, USA tük, XIX-J-1-j, 28. doboz, 528-00/081-1975.

¹⁶⁷ Szalai Béla külkereskedelmi miniszter feljegyzése Nagy János külügyminiszter-helyettesnek, 1975. január 23. Uo.

¹⁶⁸ Nagy János külügyminiszter-helyettes feljegyzése, 1975. február 17. Uo. 16. doboz, 131-001644/1-1974.

¹⁶⁹ Uo.

tárgyalásai sem, és függőben maradt a koronaékszerek, illetve az MFN ügye. Az amerikai nagykövet többek között azt is sérelmezte, hogy egyszer másfél órát kellett várnia, amíg rezidenciájáról városi vonalat kapott.¹⁷⁰

Az 1976–1978 közötti időszak – az előző évekkal ellentétben – a magyar–amerikai kapcsolatok *addigi legsikeresebb korszaka* lett. Ekkor zajlottak a tárgyalások a Szent Korona hazahozataláról és Magyarország MFN-státusáról. Szerencsére nem jött közbe olyan válságos helyzet, ami hátráltatta volna e két nagy horderejű kérdés rendezését. Székér Gyula miniszterelnök-helyettes 1976. májusi útja lendületet adott a normalizálás évtizedek óta húzódó folyamatának. Székér meghívta Magyarországra az őt fogadó Ford elnököt, és maga ez a tény is új korszakot sejtetett Magyarország Egyesült Államokhoz kapcsolódó politikájában. A választásra készülő Gerald Ford a korábban már idézett Sonnenfeldt-botrány miatt úgy döntött, hogy fogadja Székért. Ezzel is szeretne volna kimutatni érdeklődését Kelet-Európa iránt, egyúttal jelezni: nem tekinti a térséget kizárólagos szovjet érdekszférának.

Székér kifejtette Fordnak, hogy a kereskedelmi forgalom az MFN-státussal kétféle szorososára növelhető, és javaslatot tett az ipari és mezőgazdasági együttműködés bővítésére. A Szent Korona kapcsán Székér arra hivatkozott, hogy az a magyar nép tulajdona, és hogy a magyar történelmi emlékek nagy része elpusztult. Ford megértést tanúsított az elmondottak kapcsán. Ígéretet tett, hogy megvizsgálják a kérdést és visszatérnek rá. A Magyarországra vonatkozó állásfoglalásokkal összhangban szorgalmazta a két ország közötti kulturális egyezmény aláírását. Elliot Richardson kereskedelmi miniszter kiemelte: az Egyesült Államok „nagyra értékeli”, hogy Magyarország nem szüneteltette a vagyoni jogi egyezményből eredő törlesztéseket, a kötvényadósságok rendezését és hogy engedélyezték külföldi képvisleti irodák magyarországi megnyitását.¹⁷¹ William E. Simon amerikai pénzügyminiszter közölte, hogy amennyiben Magyarország törleszti a még fennálló négymillió dolláros adósságát, mentesülhet a Johnson-törvény korlátozása alól. Simon ígéretet tett arra is, hogy megvizsgálja a korona visszaadásának lehetőségét. Charles Vanik képviselő, a már többször idézett, az MFN-státust a kivándorláshoz kötő törvénykiegészítés társszerzője kijelentette, hogy 1977-re megoldódhat Magyarország legnagyobb kedvezményes státusa, mivel az országgal kapcsolatban nem merülnek fel kivándorlási és családegyesítési problémák. Székér és a kíséretében levő szakemberek, így például Horváth Ede, a Rába Művek vezérigazgatója további ipari és mezőgazdasági területeket érintő együttműködési lehetőségekről tárgyaltak.¹⁷²

A politikai akarat eredményeként 1976 októberében aláírták az évek óta tárgyalás alatt álló kulturális, oktatási, tudományos és műszaki egyezményt. Magyarország beleegyezett, hogy a négy területre vonatkozó megállapodás egyetlen dokumentumba

¹⁷⁰ Puja Frigyes feljegyzése McAuliffe amerikai nagykövet látogatásáról, 1976. március 15. MNL OL, Küm, USA tük, XIX-J-1-j, 27. doboz, 14-003875/11-1976., Nagy János feljegyzése McAuliffe látogatásáról, 1976. március 26. MNL OL, Küm, USA tük, XIX-J-1-j, 17. doboz, 1-001277/2-1976.

¹⁷¹ Vagyis az 1920-as években felvett, a földbirtok-rendezéssel kapcsolatos, úgynevezett Lebosz-hitelt.

¹⁷² Székér Gyula miniszterelnök-helyettes jelentése az MSZMP KB Politikai Bizottságának az Egyesült Államokban tett látogatásáról, 1976. május 24. Közli: Borhi László: *Magyar–amerikai kapcsolatok, 1945–1989. Források.* MTA Történettudományi Intézet, Bp., 2009. 678–686.

kerüljön bele. Ez különösen a művészetek, valamint a humán- és társadalomtudományok képviselőinek kedvezett. Hosszú távú hatását már nyilvánvalóan nem tudták ellensúlyozni olyan intézkedések, mint például az USA fennállásának 200. évfordulóját megünnepelni szándékozó műsorok „méréséklése”, az amerikai emigrációs sajtóban elhelyezett cikkek, vagy a Zrínyi Könyvkiadó által megjelentetett, az amerikai hírszerzést leleplező kötet.¹⁷³ Ugyanakkor 1978-ban a magyar–amerikai kulturális kapcsolatok még elmaradtak az Egyesült Államok, illetve a Szovjetunió, Románia, Jugoszlávia és Lengyelország közötti kulturális együttműködés szintjétől.¹⁷⁴

Székér miniszterelnök-helyettes 1976 novemberében, májusi megbeszélésükre visszatérve, kikérte Richardson kereskedelmi miniszter véleményét arról, milyen lépéseket lát szükségesnek a legnagyobb kedvezmény elvének biztosításához.¹⁷⁵ Ekkorra ugyanis a magyar vezetés feladta elzárkózó álláspontját, és „összhangban a szocialista országok egyeztetett külpolitikájával”¹⁷⁶ hajlott arra a megoldásra, hogy a Jackson–Vanik-kiegészítés megkerülésével tanúbizonyságot tesz a helsinki záróokmány – valójában Washington kivándorlási és családegyesítési politikájának – elfogadásáról. Mindezt azért, hogy az amerikai elnök saját hatáskörében meghatározott időre kiterjeszthesse a legnagyobb kedvezmény elvét Magyarországra. Ez szovjet érdeket is szolgált, mert elősegíthette az akkorra már megkérdőjelezett enyhülés folyamatának újraindulását. Richardson elmondta, hogy az ehhez szükséges biztosítékok a magyar szabályozás és gyakorlat alapján rendelkezésre állnak. Richardson nem kívánt állást foglalni Székér arra vonatkozó felvetéséről, hogy a felkínált feltételek, amelyek a Szovjetunió számára nem álltak rendelkezésre, figyelembe veszik-e „a mi szövetségi rendszerünket”.¹⁷⁷

A Ford-adminisztráció több képviselője is az MFN kiterjesztése mellett foglalt állást. Ennek oka, hogy a szovjet szféra ebben az időszakban már gazdasági szempontból is fontossá vált az Egyesült Államok számára, különösen a *mezőgazdasági szektor*. Earl Butz mezőgazdasági miniszter a kommunista országokba irányuló mezőgazdasági kivitel fontosságával érvelt egy szenátusi meghallgatáson, különös tekintettel a gabonakivitelre. Robert Ingersoll külügyminiszter-helyettes pedig kiemelte, hogy a kelet–nyugati kereskedelem a gazdasági haszon mellett kedvezőbb légkört teremt a politikai ügyek rendezésére is. Az Egyesült Államok és a szocialista világ közötti szoros gazdasági viszony mindkét fél számára ösztönzést adhat arra, hogy javítsák politikai kapcsolataikat is.¹⁷⁸ Felmerült, hogy a szocialista országok jelentik a világ legdinamikusabban fejlődő piacát, és ötéves távlatban akár 175 milliárd dollár értékű ipari

¹⁷³ A belügyminisztérium átirata Nagy Jánosnak, 1976. december 7. MNL OL, Küm, USA tük, XIX-J-1-j, 20. doboz, 7-0041/5-1976.

¹⁷⁴ Jelentés a Washingtonban folytatott magyar–amerikai külügyi konzultációról, 1978. július 17. MNL OL, Küm, USA tük, XIX-J-1-j, 22. doboz, 1-003275/5-1978.

¹⁷⁵ Székér Gyula feljegyzése Richardson kereskedelmi miniszterrel folytatott megbeszéléséről, 1976. november 30. MNL OL, Küm, USA tük, XIX-J-1-j, 571-004830/6-1976.

¹⁷⁶ Nagy János jelentése Marjai Józsefnek, 1978. január 31. MNL OL, Küm, XIX-J-1-u sz. n./N. J.-1978, 42. doboz.

¹⁷⁷ Uo.

¹⁷⁸ A kongresszusi meghallgatások jegyzőkönyveit lásd MNL OL, Küm, USA tük, XIX-J-1-j, 19. doboz, 5-00456-1976.

terméket vásárolhatnak a Nyugattól. Átlagban az Egyesült Államoktól vásárolták meg a világ iparcikkszükségletének a 16 százalékát, ez szocialista viszonylatban azonban mindössze 4 százalékot tett ki. Az amerikai kereskedelmi minisztérium adatai alapján a 16 százalék elérése e térségben jelentős befolyást gyakorolhatna az amerikai munkaerőpiacra és fizetési mérlegre is. Végso soron mind a magyar, mind az amerikai fél gazdasági előnyöket várt a kereskedelmi megszorítás megszüntetésétől, az amerikaiak ezenkívül abban is bíztak, hogy a kiterjedt kapcsolatok politikai téren is harmonikusabb kelet–nyugati viszonyhoz vezetnek majd.

Szövetségeseivel „szoros egyetértésben” Magyarország kezdeményezte a legnagyobb kedvezményre vonatkozóan „az amerikai adminisztráció esetleges egyoldalú megadási szándékának megerősítését”,¹⁷⁹ amelyet immár „nagy jelentőségűnek” tartott.¹⁸⁰ Puja Frigyes külügyminiszter 1976 decemberében beszédet mondott az Országgyűlésben, melyben kinyilvánította, hogy Magyarországon a kivándorlás és család-egyesítés nem jelent problémát, amit szerinte az addigi politikai gyakorlat is mutat. Hozzátette, hogy Budapest ezt a politikát szándékozik folytatni a jövőben is. Ezt követően Puja javasolta az Egyesült Államoknak, hogy mindkét fél tegyen nyilatkozatot az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet elveinek elfogadásáról.¹⁸¹ Emellett Magyarország rendezte a lisztadósságot, és ezzel mentesült a Johnson-törvény alól. A magyar engedelkenységnek nyomós gazdasági oka volt: az amerikaiak tudták, hogy a Kádár-rendszer keményvaluta- és külkereskedelmimérleg-hiánnyal küzd, és emiatt a gazdasági növekedés csökkenésével kell számolnia.¹⁸²

A pénzügyi követelések rendezése azonban így sem ment simán, Faluvégi Lajos pénzügyminiszter arról panaszkodott, hogy az amerikaiak szándékosan akadályozzák, nehogy vissza kelljen adni a koronát. Amerikai részről pedig úgy látták, hogy „a magyarok ösztönösen nem szeretnek és gyanakvással fogadnak minden egyszerű, közvetlen, tiszta” ügyletet, és ezt a „nemzeti hajlamot” figyelembe kell venni.¹⁸³ Sonnenfeldt elismerte, hogy az adminisztráció módosítani akarta a kereskedelmi törvényt, de az angolai helyzet miatt nem lehetett.¹⁸⁴

¹⁷⁹ Bartha János külügyminisztériumi főosztályvezető tájékoztatója Esztergályos Ferenc nagykövét számára, 1977. február 10. MNL OL, Küm, USA tük, XIX-J-1-j, 5-00770/1-1977.

¹⁸⁰ Székér Gyula Puja Frigyesnek, 1977. február 16. MNL OL, Küm, XIX-J-1-j, 21. doboz, 5-00770/2-1977.

¹⁸¹ Puja Frigyes külügyminiszter feljegyzése Székér Gyula miniszterelnök-helyettesnek, 1977. február 4. MNL OL, Küm, USA tük, XIX-J-1-j, 21. doboz, 5-00770/2-1977.

¹⁸² The American Embassy in Budapest to the Secretary of State, 9 February 1975. NARA, Records of the Department of State, PDF 1975.

¹⁸³ The American Embassy in Budapest to the Secretary of State, 1975. NARA, Records of the Department of State, PDF 1975.

¹⁸⁴ Memorandum of Conversation, US–Hungarian Relations, 5 May 1976. I. m.

A CARTER-ADMINISZTRÁCIÓ BEMUTATKOZÁSA

Az 1977-ben hatalomra kerülő Carter-adminisztráció az amerikai külpolitika megújításának szándékával lépett hivatalba, ám a kelet-európai országok tekintetében nem változtatott érdemben elődje politikáján. Carter és külpolitikai stábjában az emberi jogok érvényesítését tűzte zászlajára elődei immorálisnak nevezett hatalmi politikájával szemben. A mélyen vallásos elnök csak a választási kampány során karolta fel a wilsoni idealizmus hagyományát, korábban a hatalmi egyensúly elvét képviselte. Megvonta a támogatást Irán és Nicaragua diktatórikus rendszereitől, nem számolva azzal, hogy az Egyesült Államokkal ellenséges rezsimek kerülhetnek hatalomra. Carter külpolitikai teljesítménye végül meglehetősen felemásra sikeredett. Rendezte a kínai–amerikai viszonyt, békét teremtett Egyiptom és Izrael között, visszaadta Panamának a csatornát. Ugyanakkor tehetetlenül szemlélte az iráni forradalmat és az agg Brezsnyev által elrendelt afganisztáni bevonulást, melyek megrendítették az USA hadállásait a Közép-Keleten. Carter és Vance akarata ellenére – és ez jelentette a legnagyobb csapást – összeomlott az amerikai–szovjet enyhülési folyamat. Nem erősítették meg a SALT-II szerződést, és veszélyes konfrontáció bontakozott ki az európai közép-hatótávolságú nukleáris fegyverek terén.¹⁸⁵ Egy történész Carter emberi jogokkal kapcsolatban képviselt álláspontját képmutatónak nevezte: az amerikai vezetők tökéletesen tisztában voltak a kínai emberi jogi helyzettel, mégis szemet hunytak felette és külpolitikai szövetségesként kezelték az országot. Ez a fajta cinizmus azzal a reálpolitikával volt összhangban, amit Nixon és Kissinger még büszkén vállalt.¹⁸⁶

Hasonló volt Carter viszonyulása Romániához is. Az 1970-es évek vége felé változás történt Románia kisebbségi politikájában, amely az idáig mérsékelt volt a szovjet tömbben megszokotthoz képest, de ettől kezdve Bukarest egyre inkább elnyomó politikát folytatott a magyar és német kisebbséggel szemben. A State Department kilátásba helyezte, hogy nyomást gyakorol Romániára a magyar kisebbség helyzetének javítása érdekében,¹⁸⁷ ezt azonban a magyar diplomácia visszautasította arra hivatkozva, hogy nem a jó szándék motiválja, hanem jól körülhatárolható politikai célok.¹⁸⁸ New York polgármestere, Edward Koch javasolta az elnöknek, hogy hozza szóba ezt a problémát Ceaușescunak amerikai látogatása során, de Carter erre nem volt hajlandó. Kifejtette, hogy „komolyan érdekli a probléma”, szerinte azonban „már jelentős párbeszéd folyik erről a kérdésről Romániával”. Carter arra hivatkozva utasította el a közbenjárást az erdélyi emberi jogok kérdésében, hogy „több száz éves problémáról van szó, amely érzékeny területi kérdéseket vet fel”. Tudnia kellett volna, hogy Magyarország a párizsi békeszerződés

¹⁸⁵ A Carter-korszak külpolitikájáról lásd Craig, Campbell–Logevall, Frederik: *America's Cold War*. I. m. 289–302.

¹⁸⁶ Cohen, Warren I.: *America's Response to China: A History of Sino-American Relations*. Columbia University Press, New York, 2010. 234.

¹⁸⁷ Az MSZMP KB Külügyi Osztályának jelentése, 1978. június 5. MNL OL, Küm, USA tük, XIX-J-1-j, 22. doboz, 1-004038-1978.

¹⁸⁸ A külügyminisztérium V. területi osztályának feljegyzése Vas Zoltán telefonhívásáról, 1978. január 23. MNL OL, Küm, USA tük, XIX-J-1-j, 23. doboz, 195-00/621/9-1978.

aláírásával lemondott minden területi követeléséről és vezetése tartózkodott attól, hogy bármilyen formában megemlítsé, milyen jellegű ellentét létezik a két ország között. Az elnök szavai szerint „az együttműködés kínálja a legjobb esélyt a haladásra”, ami azt jelentette, hogy nem akart módosítani az USA romániai politikáján.¹⁸⁹

Az új adminisztráció nem változtatott sokat az USA kelet-európai politikáján sem. Vance szerény célokat fogalmazott meg: a térség, illetve a Nyugat közötti hosszú távú kapcsolatok fejlesztését, a humanitárius helyzet javítását és azt, hogy a Szovjetunió ne használhassa föl a térséget ellenséges célokra.¹⁹⁰ Carter nemzetbiztonsági tanácsadója, Zbigniew Brzezinski továbbra is a Moszkvától való függetlenség politikáját, azaz Romániát támogatta volna leginkább, míg az új külügyminiszter, Cyrus Vance, aki számos alapvető külpolitikai kérdésben nem értett egyet Brzezinskivel, a belső reformokat elindító Magyarországot és Lengyelországot is favorizálta volna a románok mellett. Vance és Brzezinski feszült viszonya Rogers és Kissinger elmérgesedett kapcsolatára emlékeztetett. A külügyminiszter végül lemondott, amikor Carter és a nemzetbiztonsági tanácsadó a tudta nélkül döntött a Teheránban túsul ejtett amerikai diplomaták végül kudarcba fulladt kiszabadításáról. Ellentétük dacára viszonyulásuk a szovjet blokkhoz meglehetősen hasonló volt. Brzezinskit tanácsadói arra ösztökölték, hogy a szovjeteknek a *folytonosságot* hangsúlyozza Amerika kelet-európai politikájában.¹⁹¹ Az elnök által aláírt 21. számú direktíva végül azokra a kelet-európai országokra helyezte a hangsúlyt, amelyek külpolitikai szempontból függetlenek Moszkvától és/vagy viszonylag megengedő belpolitikát folytatnak. Ennek megfelelően Carter ellátogatott Lengyelországba annak ellenére, hogy több szakértő attól tartott, hogy a szovjetek provokációnak foghatják fel. A State Department nemtetszésével dacolva az elnöki pár felkereste a lengyel katolikus egyház fejét, Wyszyński bíborost is.¹⁹²

Az elnök kijelentette, „csodálatosan sikerült a látogatása”, és „figyelemreméltó mértékű vallásszabadsággal” találkozott. Azt tanácsolta Giereknek, hogy legyen keresztény, mint ő maga és Wyszyński bíboros.¹⁹³

Egy ízben Carter őszintén megfogalmazta az Amerika által korábban követett alapelvet: „A kommunizmustól való mérhetetlen félelmünk arra indított bennünket, hogy bármilyen diktátort a keblünkre öleljünk, aki az oldalunkra áll.” Ennek megváltoztatását ígérte.¹⁹⁴ Mégis, a Nixon- és a Ford-adminisztrációhoz hasonlóan Washington továbbra is előnyben részesítette az egyébként „merevnek, ortodoxnak” és nacionalistának tartott román vezetést a többi kelet-európai országnál „kevésbé illiberális”-nak

¹⁸⁹ Letter by Carter to Koch, 3 May 1978. Carter Presidential Library, Carter Presidential Papers, White House Central File, Confidential File, Hungary. Letter by Carter to Koch, 3 May 1978. Carter Presidential Library, Carter Presidential Papers, White House Central File, Confidential File, Hungary.

¹⁹⁰ Memorandum by Cyrus Vance to the President, é. n. [1977]. MNL OL XXXII. 17/1977. Proveniencia: NARA, RG 59, Records of the Department of State PS 40134-1856.

¹⁹¹ Memorandum for Zbigniew Brzezinski from Robert King, 22 June 1978. Carter Presidential Library, Carter Presidential Papers – Staff Offices, National Security Affairs – Brzezinski Material, Country File: Hungary.

¹⁹² Brzezinski, Zbigniew: *Power and Principle. Memoirs of the National Security Advisor, 1977–1981*. Farrar, Giroux, Strauss, New York, 1983. 296–298.

¹⁹³ Carter, Jimmy: *White House Diary*. I. m. 155.

¹⁹⁴ Craig, Campbell–Logevall, Frederik: *America's Cold War*. I. m. 289.

tartott magyarral szemben. Ez abban is megnyilvánult, hogy Carter meghívta Ceaușescu, holott ismert volt, hogy országában „a gazdasági, politikai és társadalmi élet minden vetülete a párt ellenőrzése alatt áll”.¹⁹⁵ Az 1978-as washingtoni találkozó alkalmával Carter kiemelte Ceaușescu közvetítő szerepét a közel-keleti válságban és kijelentette, hogy Románia képes megoldani emberi jogi problémáit. Bukarest hasznát húzta abból, hogy feszült volt a viszonya Moszkvával, mert ez is hozzájárult ahhoz, hogy Carter támogassa Romániát.¹⁹⁶ Hasonlóan alakult a helyzet, mint Jugoszláviával: a Moszkvától való eltávolodás közelebb hozta Washingtont.

SIKERTELEN AKCIÓK A LEGNAGYOBB KEDVEZMÉNYÉRT

1977-ben végső stádiumába érkezett a régóta vajdó MFN-ügy. Magyarország elfogadhatónak tartott egy olyan megállapodást, amelyben az Egyesült Államok egyoldalú lépéssel, külön kötelezettségvállalás nélkül és Magyarország GATT-kedvezményeinek fenntartásával köt kereskedelmi szerződést. Ám egyoldalú nyilatkozatot nem vállalt családegyesítési és kivándorlási ügyben, mert attól tartott, hogy ezzel a „szocialista országok ellen fordítanak”.¹⁹⁷ Gazdasági érdekre hivatkozva azonban kereskedelmi tárgyalást lehetett kezdeni, abban az esetben, ha az amerikaiak „elfogadható formájú” egyoldalú lépést tesznek.¹⁹⁸ Április 8-án Mudd ügyvivő magánvéleményként jelezte, hogy Székér Gyula elképzelése – miszerint egyoldalú amerikai nyilatkozattal, időhöz kötve lehetne megadni az MFN-t Magyarországnak – elfogadható lenne az Egyesült Államok számára. Bartha János válaszában közölte, hogy a magyar fél „igen rugalmas”, és a fenti megoldás, tekintve hogy a magyar családegyesítési és kivándorlási politika „egybevág az amerikai felfogással”, elfogadható lenne.¹⁹⁹

Bár „elvileg nem volt akadály” a legnagyobb kedvezmény megadásának, a két ország álláspontja ekkor még nem közeledett egymáshoz. Magyarország ódzkodott a „román” megoldástól – amely bizalmas magyar garanciavállalást feltételezett a család-jogi és kivándorlási feltételek elfogadásáról – és egyoldalú amerikai nyilatkozatot várt. Májusban washingtoni illetékesek a *vámkérdésre* vonatkozó tárgyalásra hívták meg Nyerges Jánost, a Külkereskedelmi Minisztérium Nemzetközi és Vámpolitikai Osztályának vezetőjét, aki pénzügyi és külügyi illetékesekkel folytatott eszmecsere. Tár-

¹⁹⁵ A román rendszer jellemzését lásd State Department Briefing Paper, Romania, é. n. [1973?] NARA, RG 59, General Records of the Department of State, Lot File 81D286, Entry 5339, Records of the Counsellor, 1955–1977, Box 131., A magyarról: the American Embassy to the Secretary of State, 24 December 1975. NARA, Records of the Department of State, PDF 1975.

¹⁹⁶ Harrington, Joseph F.–Courtney, Bruce J.: *Tweaking the Nose of the Russians*. I. m. 434., 440.

¹⁹⁷ Puja Frigyes feljegyzése Székér Gyulának. MNL OL, Küm, USA tük, XIX–J–1–j, 21. doboz, 5-00770/2-1977.

¹⁹⁸ Feljegyzés Székér Gyulának, 1977. március 8. Uo.

¹⁹⁹ Feljegyzés Bartha János beszélgetéséről Mudd ügyvivővel, 1977. április 8. MNL OL, Küm, USA tük, XIX–J–1–j, 1-001002/2-1977.

gyalt Charles Vanik képviselővel is, aki aktívan támogatta a legnagyobb kedvezmény elvének Magyarországra való kiterjesztését. A State Department elvben nem ellenezte Magyarország kedvezményes státusát, de a törvénytervezet benyújtásának elhalasztását javasolta, mivel a Carter-adminisztráció nem dolgozta ki az erre vonatkozó irányvonalat. Bonyolította a helyzetet, hogy a Szovjetunió számára nem jöhetett számításba a vámkedvezmény. Tekintettel akartak lenni Romániára is, amely szerintük „gyötrelmes procedúrán” ment keresztül az MFN érdekében.²⁰⁰

Vanik úgy vélte, a Kongresszus pozitívan ítéli meg Magyarországot, és javasolta, hogy a magyar vezetés indítványozza az amerikai kormánynak a diszkrimináció megszüntetését. Elgondolása szerint a helsinki záróokmány aláírása és Puja parlamenti nyilatkozata elegendő lett volna az elnök számára, hogy az MFN kiterjesztését kérje a törvényhozástól. A pénzügyminisztérium megbeszélésén jelen levő tisztviselője viszont közölte, hogy egyik sem elegendő bizonyíték a Jackson–Vanik-kiegészítés 402. paragrafusa tekintetében. Armitage külügyminiszter-helyettes megerősítette, hogy Magyarország részéről a Jackson–Vanik-törvénykiegészítés 402. paragrafusa által megszabott politikai feltételre vonatkozó nyilatkozatnak kell elhangoznia.²⁰¹ Más megoldás nemigen kínálkozott. Vance közölte Pujával, hogy a törvényhozás nem fog változtatni a Jackson–Vanik-kiegészítésen.²⁰²

Az új amerikai nagykövet, Philip Kaiser azzal biztatta Lázár György miniszterelnököt, hogy a kormány és a Kongresszus többsége támogatja a kereskedelmi kedvezmény kiterjesztését Magyarországra, mert „a magyar kormány humánusan jár el az emberi jogok kérdésében és viszonylag szabad légkört teremtett az országban”.²⁰³ Azt tanácsolta, hogy a magyar kormány juttasson el bizalmas nyilatkozatot Carter elnöknek, aki ezt biztosítéknak értékelve az emberi jogokat illetően megadhatná az MFN-t, miközben megőrizné a levélváltás bizalmas jellegét. A magyar külügyminisztérium képviselője erre közölte, hogy nem várható olyan magas szintű nyilatkozat, amelyet a Jackson–Vanik-törvénykiegészítés megkövetel.²⁰⁴ Mindazonáltal Kaiser javasolt egy tárgyalási alapként szolgáló megfogalmazást, de Budapest szkeptikus volt a bizalmaság tekintetében.

²⁰⁰ A washingtoni nagykövetség feljegyzése, 1977. május 6. MNL OL, Küm, USA tük, XIX-J-1-j, 21. doboz, 5-007709-1977.

²⁰¹ Nyerges János feljegyzése, 1977. június 28. MNL OL, Küm, USA tük, XIX-1-j, 21. doboz, 5-00770/13-1977.

²⁰² Feljegyzés Puja Frigyes magyar és Cyrus Vance amerikai külügyminiszter megbeszéléséről, 1977. október 4. MNL OL, Küm, USA tük, XIX-J-1-j, 20. doboz, 1-005285/1977.

²⁰³ Philip Kaiser amerikai nagykövet látogatása Lázár György miniszterelnöknél, 1977. október 15. Uo.

²⁰⁴ Feljegyzés Bartha János beszélgetéséről Philip Kaiserrel, 1977. október 24. MNL OL, Küm, USA tük, XIX-J-1-j, 18. doboz, 1-00278/6-1977.

A KORONA VISSZAADÁSA MINT POLITIKAI KÉRDÉS

1977-ben végre sikerült áttörést elérni a Szent Korona ügyében,²⁰⁵ mert Magyarország amerikai megítélése kedvezőre fordult, és Carter elnök hajlandó volt vállalni a kérdés megoldásával járó belpolitikai kockázatot. A magyar rendszert „a legliberálisabbnak, gazdaságilag a legfejlődőképesebbnek és a leginnovatívabbnak” tartották a kelet-európai régióban. Vance kijelentette: „Magyarország lett a Varsói Szerződés legszabadabb országa.”²⁰⁶ Kádár páratlan államférfinak mutatkozott a vasfüggönyön túl. Még az is felmerült, hogy ő az egyetlen olyan kommunista vezető, aki megnyerné a szabad választásokat is – a hipotézis igazsága sajnálatra méltó módon nem derülhetett ki. Mindenesetre Magyarországot „Kelet-Európa legnyitottabb állama”-ként tartották nyilván Amerikában, „főleg Kádár tehetséges politizálásának köszönhetően”.²⁰⁷ Washington úgy vélte, hogy a magyar állam megfelelően végrehajtja a helsinki egyezmény emberi jogokra, konkrétan a kivándorlásra és a családegyesítésre vonatkozó rendelkezéseit. Ez pedig az ilyen típusú jogok védelmét zászlajára tűző demokrata párti elnök számára igen fontosnak tűnt. Thomas Gerth, a State Department magyar referense, a korona amerikai „őre” – akinél a láda kulcsait elhelyezték – kijelentette, „amerikai részről kapcsolatainkat problémamentesnek tartják”.²⁰⁸ Mudd ügyvivő annak a meggyőződésének adott hangot, hogy Magyarországon „a nép elfogadta a szocializmust, és támogatja a meglevő irányvonalat”, ráadásul megítélése szerint Magyarország az „eddiginél önállóbb, »magyar arlatú« külpolitikai tevékenységet folytatott számos területen”.²⁰⁹ Armitage külügyminiszter-helyettes elismerően szólt a magyar kormány és a nép viszonyáról.²¹⁰ A budapesti nagykövet kifogásolta, hogy a State Department a degradáló „rezsim” szóval illeti a Kádár-rendszert az egyébként szélesebb körben nem hozzáférhető diplomáciai levelezésben, és kifejtette, hogy „még azok a magyarországi és külföldi magyarok is, akik nem kedvelik a fennálló rendszert, magánbeszélgetések során elismerik, hogy Magyarország és a népe sokkal jobban él, mint a legtöbb kelet-európai szomszéd”. Különösen furcsállta a szóhasználatot annak fényében, hogy míg más kommunista és egyéb diktátorok „személyi kultuszt” építettek ki maguk körül, Kádár „kerüli a rivaldafényt”.²¹¹

²⁰⁵ A Szent Korona visszaadásának történetéről lásd még Glant Tibor: *A Szent Korona amerikai kalandja 1945–1978*. KLTE, Debrecen, 1997. 66–112.

²⁰⁶ Letter to W. Obbagy, 5 November 1977. Carter Library, Carter Presidential Papers, White House Central File, Confidential File.

²⁰⁷ Memorandum for Madeline Albright from Stephen Larrabee, NSC, 23 January 1979. Carter Library, Carter Presidential Papers, White House Central File, Confidential File.

²⁰⁸ Feljegyzés a State Department magyar referensének látogatásáról Bartha Jánosnál, 1977. május 19. MNL OL, Küm, USA tük, XIX-J-1-j, 18. doboz, 1-00278/3-1977.

²⁰⁹ A Kulturális Kapcsolatok Intézetének feljegyzése, 1977. június 27. MNL OL, Küm, USA tük, XIX-J-1-j, 20. doboz, 1-004077/1977.

²¹⁰ Nyerges János feljegyzése, 1977. június 28. MNL OL, Küm, USA tük, XIX-J-1-j, 21. doboz, 5-00770/13-1977.

²¹¹ The American Ambassador to the Secretary of State, 24 December 1975. NARA, Records of the Department of State, PDF 1975.

A Szent Korona visszaadásának problémakörét felidézve érdemes egyúttal röviden áttekinteni a rendezésre vonatkozó amerikai álláspontok alakulását. Azért, hogy megakadályozzák szovjet kézre kerülését, a Szent Koronát kivitték az országból, és a koronaország 1945-ben átadta az amerikai megszálló hatóságoknak Ausztriában. Már 1946 augusztusában felmerült a hazaszállítás kérdése. Ekkor azonban Schoenfeld amerikai követ tudtára adták, hogy Nagy Ferenc akkori miniszterelnök – a Szövetséges Ellenőrző Bizottság szovjet vezetésének esetleges negatív álláspontja és olyan sajtóhírek fényében, hogy Csehszlovákia követeli a koronának és a hozzá tartozó ékszereknek egy „ENSZ-múzeumban” való elhelyezését – jobban szeretné, ha a relikviák időlegesen amerikai gondnokság alatt maradnának, és a végleges döntést néhány hónapra felfüggesztenék.²¹² Az 1947. évi kommunista hatalomátvétel után a magyar diplomácia kérte a korona restitúcióját, de az amerikai álláspont addigra megváltozott: közölték, hogy nem képezheti visszaadás tárgyát. Ekkor Mindszenty József esztergomi érsek igyekezett a kezébe venni az ügy rendezését. Először 1947. augusztus 1-jén levélben fordult Selden Chapin követhöz, melyben kérte, hogy a relikviákat adják át a Vatikánnak. Mivel válasz nem érkezett, hónapokkal később, 1948. március 15-én kelt, a Vatikánnak és az amerikai külügyminisztériumnak eljuttatott levelében visszatért a kérdésre. Azzal érvelt, hogy a Szent Korona pápai ajándékként érkezett Magyarországra, vagyis egyházi tulajdont képez. Magáévá tette ezt az álláspontot a Szentszék külügyekért felelős államtitkára, Giovanni Battista Montini bíboros, a későbbi VI. Pál pápa is. Az államtitkár Mindszenty érvelésére hivatkozva a németországi apostoli vizitátor közvetítésével kérte a korona átadását megőrzés céljából a Szentszék részére, „addig, amíg biztonságosan visszaadható lesz Magyarországnak”. Válaszában a State Department körvonalazta azt az 1948-ban²¹³ kikristályosodott álláspontot, amelyet Washington az elkövetkező negyedszázadban képviselt ebben a kérdésben. „Az Egyesült Államok kormánya tudatában van a koronázási ékszerek történelmi és szimbolikus jelentőségének mind vallási, mind pedig politikai szempontból”, és „a magyar nép tulajdonának tekinti” azokat. A korona politikai fontossága miatt „nem lehet elkerülni, hogy hátrányos következmények támadjanak”, ha a királyi jelvények helyzetében változás történne, az időpont nem alkalmas arra, hogy „döntés szülessék átadásáról vagy végső elhelyezéséről”.²¹⁴

Az 1949-ben letartóztatott amerikai üzletember, Robert Vogeler elengedésének kapcsán merült fel ismét a korona ügye. Ekkor az amerikaiak közölték, hogy a Szent Korona nem képezi alku tárgyát az üzletember kiszabadulásáért, és magyarázatul megfogalmazták azt a fontos kitélt, miszerint a kérdéses tárgyakat „nem erőszakkal

²¹² Schoenfeld to the Department of State, 21 August 1946. MNL OL, XXXII-17, 3. doboz. Egy 1977-ben készült amerikai feljegyzés szerint Nagy 1946-ban azt közölte, hogy szerinte a Korona ügyét politikai okokból vetették fel, hogy ellentétet szítsanak a tarthatatlan politikai helyzetben, és kérte, hogy a relikvia maradjon amerikai kézen a magyarországi helyzet stabilizálásáig. Memorandum, Legal Issues Concerning the Crown of St. Stephen, 1977. június 15. XXXII-17, 2. doboz.

²¹³ Memorandum by CSCA D to USFA, OMGUS, Berlin, 3 September 1948. MNL OL, XXXII-17, 3. doboz.

²¹⁴ The Hungarian Holy Crown, memorandum drafted by A. C. Klay, é. n. (1977), MNL OL, XXXII-17, 3. doboz.

vitték el Magyarországról, hanem megőrzés céljából adták át az amerikai hatóságoknak”, azok amerikai megőrzés alatt állnak, „ezért nem képezik restitúció tárgyát, és továbbra is különleges státusú tulajdonként kezelik őket”.²¹⁵

Ezt követően Magyarország is kidolgozta álláspontját, amely ellentétben állt az amerikaival. E szerint a korona a magyar állam tulajdonát képezi, ezért „senki, semmilyen céllal nem helyezheti letétbe, és nem lehet megőrzési joga sem a Magyar Népköztársaság kívánsága ellenére”.²¹⁶ 1952. november 19-én pedig megismételték a restitúcióra vonatkozó kérelmet. Ezután hivatalos magyar részről több mint egy évtizedes hallgatás következett, mígnem – mint korábban is említettem – 1964 decemberében Szilágyi Béla külügyminiszter-helyettes újból szóba hozta, hogy kormánya fel akarja vetni a korona hollétének, biztonságának és sorsának kérdését, amelyet állítása szerint a „visszavonuló németek vittek ki” az országból. A megfogalmazás tudatos volt, hiszen ha igazolni lehet, felmerülhet az amerikaiak jogi kötelezettsége a visszaszolgáltatásra. Fontos körülmény, hogy az amerikaiak nem kötötték a rendezést meghatározott fejleményhez, a megfelelő körülmények elérkezte Washington szubjektív ítéletétől függött. Szilágyi a korona őrzését „makulátlannak” nevezte (nem tudni, mire alapozta véleményét, hiszen elvileg azt sem tudta, hol őrzik) és a maga részéről úgy értelmezte a State Department közlését, hogy a magyar fél számíthat a relikviák hazatérésére, azt követően, hogy a kétoldalú viszonyban bizonyos eredményeket érnek el.

Bár a beszélgetés során Elim O'Shaughnessy ügyvivő nem vonta kétségbe Szilágyi állítását, az 1965-ben átadott válasz már kitért erre, és megerősítette az amerikaiak egyébként történetileg igazolható álláspontját, miszerint a koronaország adta át a relikviákat az amerikai hadseregnek. Ugyanakkor fontos előrelépés is történt, mert a State Department kinyilvánította, hogy szándékában áll a Szent Korona és a hozzá tartozó relikviák visszajuttatása – az Egyesült Államok által szabott feltételek teljesülése esetén. Eszerint a visszaszolgáltatás „megfelelő körülmények és időzítés kérdése”, amelyre akkor kerülhet sor, amikor „pozitív változás történik a magyar–amerikai kapcsolatokban”.²¹⁷ Akkor erre nem sok esély mutatkozott. Amikor Szilágyi 1969-ben újra felvetette a kérdést, az akkori nagykövet sem fogalmazott sokkal konkrétabban. Puhán úgy vélte, hogy a koronát a kapcsolatok jelentős javulását követően lehetne visszaadni. Elődje, az akkor már külügyi államtitkár Martin Hillenbrand szerint a korona visszaszolgáltatására egy nagyobb ügy megoldását követően kerülhet sor, ami esetleg a pénzügyi követelések rendezése lehet.²¹⁸ Mint később kiderült, nem Hillenbrand véleménye volt az uralkodó, és továbbra sem kötötték a korona visszaadását egyetlen más kérdés rendezéséhez sem.

A halogatásnak nemcsak kül-, hanem belpolitikai okai is voltak. Az amerikai magyar emigráció egyes csoportjain kívül ugyanis a kelet-európai származású amerikaiak egy része is hevesen ellenezte a korona átadását Kádáréknak, többek között arra hivatkozva, hogy ez az aktus törvényességet biztosítana egy általuk törvénytelennek tartott

²¹⁵ Uo.

²¹⁶ Hungarian Bulletin, 1951. december. Uo.

²¹⁷ The Hungarian Holy Crown, memorandum drafted by A. C. Klay. Uo.

²¹⁸ Uo.

kommunista rendszer számára. Erre akkor derült fény, amikor a *The New York Times* 1970. április 14-i cikkében David Binder arról írt, hogy „közel lehet az a nap, amikor Washington alkalmat talál Magyarország nemzeti kincsének visszaadására”. A cikk nagy felzúdulást okozott a törvényhozásban, s a State Department kínos magyarázkodásra kényszerült. Emory Swank, az európai ügyekért felelős államtitkár-helyettes kénytelen volt megnyugtani Varga Bélát, a parlament volt elnökét, hogy „jelenleg nem tervezzük a korona visszaadását”.²¹⁹

Ezt követően Mindszenty József, aki a szabadságát időközben visszanyerte, tartotta napirenden a koronaügyet. 1972. október 26-án levélben fordult Nixon elnökhöz (ezt Kissingerhez is eljuttatták), amelyben kifejezte aggodalmát a korona Magyarország-nak történő visszaadása miatt, és korábbi álláspontját megismételve kérte, hogy Washington adja át a relikviákat a Vatikánnak. Bár a külügyminisztérium által megfogalmazott válasz (tudniillik hogy a korona visszaadása nincs napirenden) megnyugtatta a bíborost, nem hagyott kétséget afelől, hogy a „magyar nemzet tulajdonaként” az csak Magyarországra származhat vissza.²²⁰ Mindenesetre a Nemzetbiztonsági Tanács magyar ügyekben is illetékes tanácsosa, Helmut Sonnenfeldt kifakadt: elege van a korona-ügyből, és szerette volna tudni, hogy Kissinger részéről egyáltalán milyen szempont miatt merült fel a kérdés.²²¹ Az elnökválasztás évében különösen óvatosan kellett bánni a kelet-európai szavazóbázissal, melyről feltételezték, hogy az óhaza cserbenhagyásaként értelmezné a magyar Szent Korona átadását.

Kétségtelen, hogy e kérdéssel a magyar ügyekhez mérten szokatlanul magas szinten foglalkoztak, és a magyar külpolitikának is fontos célja volt a korona visszaszerzése. Washingtoni látogatása során, 1973 márciusában, Vályi Péter miniszterelnök-helyettes kifejtette Rogers külügyminiszternek, hogy a koronaékszerek hazatérése után lehet normalizálásról beszélni. Rogers válaszából pedig kiderült, hogy Mindszenty levelét követően az amerikaiak komolyan foglalkoztak a vatikáni lehetőséggel. A pápai államban tett látogatás során Rogers felvetette „annak lehetőségét, hogy a korona őrzését [a Vatikánra] ruháznák, de úgy tűnt, hogy a pápa nem szimpatizál ezzel a javaslat-tal”. Sorsának rendezése – közölte Rogers –, további mérlegelés tárgyát képezi.²²²

Miután 1973-ban, közel egy évtizednyi tárgyalás után a mindkét fél részéről megnyilvánuló politikai akarat eredményeként aláírták a vagyoni jogi megállapodást, a magyar külpolitika joggal feltételezhette, hogy nincs akadálya a koronaügy rendezésének. Nagy János külügyminiszter-helyettes egyenesen úgy fogalmazott: nehéz belátni, milyen jogalapon tartja vissza Amerika a koronaékszereket a kapcsolatok jelentős javulása után, hacsak az Egyesült Államok nem vonja kétségbe a magyar kormány státusát. Az akkori amerikai nagykövet, Richard Pedersen óvakodott belemenni ennek az

²¹⁹ Memorandum of Conversation, 21 March 1970. Participants: Varga Béla, Lady Malcolm Douglas-Hamilton, Emory C. Swank, Robert McKisson, John R. Vought. MNL OL, XXXII-17, 2. doboz.

²²⁰ Mindszenty József levele Richard Nixon amerikai elnöknek, 1972. október 26., Letter by Acting Assistant Secretary of State for European Affairs Russel Fessenden to Mindszenty, 6 December 1972. MNL OL, XXXII-17, 2. doboz.

²²¹ Memorandum by Sonnenfeldt to Haig, 20 January 1972. Nixon Presidential Materials Staff, Country Files Europe, Box 667.

²²² Call of Hungarian Deputy Vályi on Secretary Rogers, 6 March 1973. MNL OL, XXXII-17, 2. doboz.

érzékeny kérdésnek a megvitatásába. Ehelyett közölte, hogy további javulás szükséges, illetve a magyar kormánynak meg kell mutatnia, hogy érdekelt a magyar–amerikai viszony fejlesztésében a nyugati világgal való kapcsolatok általános javításán túlmenően olyan területeken is, amelyek nem képezik olyan különleges érdekek tárgyát, mint például a technológia megszerzése. Hozzátette, hogy a magyar kormány jó szándékának további bizonyítására van szükség, különösen a – korábban már részletezett – Deák-ügy fényében, amely „sok kárt okozott”.²²³

Mindenesetre a State Department 1973. március 16-án hivatalos közleményben is elismerte, hogy a *Szent Korona a magyar nemzet tulajdona*, de elzárkózott annak visszajuttatásától, amit a korábbival ellentétben a magyar–amerikai kapcsolatok általános javulásától tett függővé.²²⁴ Ez egyben azt is jelentette, hogy a problémát már nem lehetett többé a szőnyeg alá söpörni, az amerikai kormánynak előbb-utóbb döntenie kell.

A budapesti amerikai nagykövetség az enyhülési folyamat csúcspontján, a helsinki záróokmány aláírásának évében, 1975-ben elérkezettnek látta az időt a korona státusának végső felülvizsgálatára. Nem véletlen, hogy a kezdeményezés „alulról” érkezett, hiszen a nagykövetség munkatársai érzékelték a legközelebbiből a magyar belpolitikai helyzet változásait és azt, hogy ezekre milyen válaszok adhatók. Néhány amerikai nagykövet, elsősorban Puhan, McAuliffe és Kaiser pedig láthatóan rokonszenvet mutatott nemcsak az ország, hanem bizonyos fokig a vezetés reformszárnya iránt is. A nagykövetség felhívta a figyelmet, hogy amint a hidegháború évei egyre inkább a feledés homályába merülnek, annál láthatóbbá válik a múlt relikviájaként fennmaradt koronaügy, amely egy lassan letűnőben levő korszak utolsó szimbóluma lett. Felhívták a figyelmet, hogy a magyar lakosság negyede 1956 után született, a sztálinisták nagy része meghalt vagy félreállították. Megváltoztak a kelet–nyugati kapcsolatok, lezajlott a helsinki csúcstalálkozó. Az amerikai belpolitika sem a régi: a törvényhozás fiatalabb nemzedéke kikényszerítheti a Budapestnek kedvező döntést – erre jó példa volt a román MFN esete –, ezt a lehetőséget a magyar kormány is észrevette és igyekszik élni vele. Tekintve hogy a kétoldalú kapcsolatok javultak, lassan a visszaadás minden feltétele teljesülhetett, olyan helyzetbe hozva az amerikai külpolitikát, hogy konkrét választ kelljen adnia a koronával kapcsolatos szándékairól. Ennek fényében javasolta a nagykövetség, hogy a State Department vizsgálja felül a koronával kapcsolatos politikáját, a visszatartás, illetve a visszaadás mellett és ellen szóló érveket. Burkoltan azonban a McAuliffe nevével jegyzett irat a visszaadás mellett foglalt állást,²²⁵ amit egyébként már elődje, Alfred Puhan is szorgalmazott.

Komolyabb előrelépésre ennek ellenére csak egy évvel később került sor. Charles Hackett, a Képviselőház külügyi bizottságának tagja már az elnökválasztási kampány során, 1976 szeptemberében közölte, hogy Carter vezérkara egy tagjának felkérésére

²²³ The US Embassy (Pedersen) to the Department of State, 8 November 1974. MNL OL, XXXII-17, 2. doboz.

²²⁴ Glant Tibor: *A Szent Korona amerikai kalandja*. I. m. 67.

²²⁵ The American Embassy in Budapest to the Secretary of State, September 1975. MNL OL, XXXII-17, 2. doboz.

készült feljegyzésében a korona visszaadására tett javaslatot.²²⁶ A kezdeményezés annak ellenére Budapestről érkezett, hogy a budapesti amerikai nagykövetség igyekezett meggyőzni a magyar felet, hogy ne indítson nyilvános kampányt a visszajuttatásra, mert az Egyesült Államok nem viselné el, hogy látszólag egy „kis kommunista ország” nyomására döntsön, vagyis ezzel az ügy késedelmet szenvedne. Magyar részről viszont hangsúlyozták, hogy „magas szintű” érdeklődés mutatkozik a korona iránt, és egyre bajosabb elhiteni, hogy a jelenlegi politika – vagyis az úgynevezett „halk diplomácia” – eredményre vezet. A nagykövetség csak a hivatalos álláspontot közölhette: „nem tudni, mikor kerül sor a korona visszaadására.”²²⁷

Valójában azonban az amerikai vezetésben nagyon is sok szó esett arról, hogy a magyar kormány igényeinek megfelelően pontot tegyenek az ügyre. Nyilvánvalóan felgyorsította az eseményeket a Carter-adminisztráció újrafogalmazott kelet-európai politikája. Washington az Egyesült Államok érdekeként határozta meg „a hosszú távú kapcsolatok kiépítését a Nyugat és a térség között, az ottani lakosság helyzetének javítását. Emellett korlátozni akarták a Szovjetuniókat az azt a képességét, hogy a térséget ellenséges célra használja fel.”²²⁸ A Kongresszust megosztotta az ügy, de a visszajuttatás mellett kardoskodó törvényhozók nemcsak számbeli fölényben voltak, hanem jóval nagyobb befolyással rendelkeztek, mint az ellenzők. Így például Székér Gyulának 1976 májusában tett ígéretéhez híven Charles Vanik szenátor 1977. március 8-án kelt levelében felszólította Zbigniew Brzezinski nemzetbiztonsági tanácsadót, hogy támogassa Szent István koronájának a magyar nép számára történő visszajuttatását. Brzezinski, aki a Carter-adminisztráción belül a leginkább ellenezte az enyhülés folytatását, nem kötelezte el magát. „Ez egy rendkívül érzékeny kérdés”, fogalmazott a szenátornak írt válaszában, „és szívesen folytatom a párbeszédet”.²²⁹ Visszaemlékezésében Brzezinski arról ír, hogy a korona visszaadása jelképezte a Carter-kormányzat új kelet-európai politikáját. Megemlíti, hogy ő és Vance kész volt lépni ebben az ügyben, bár eleinte tartott a kelet-európai származású szavazókra gyakorolt negatív hatástól, de hamarosan beadta a derekát.²³⁰ Valójában közte és Vance között jóval kisebb volt az összhang, és a nemzetbiztonsági tanácsadó – legalábbis eleinte – ellenezte a korona átadását a magyar vezetésnek. A State Department álláspontja 1977-ben már egyértelművé vált. William Luers, az európai ügyekért felelős államtitkár-helyettes kifejtette, hogy nem látja értelmét a korona visszatartásának, és ha az Egyesült Államok semmi másra nem képes Magyarország kapcsán, a legkevesebb, amit megtehet, hogy vissza-

²²⁶ A washingtoni nagykövetség feljegyzése, 1976. szeptember 13. MNL OL, Küm, USA tük, XIX-J-1-j, 19. doboz, 004800-1976.

²²⁷ The US Embassy in Budapest to the Secretary of State, 11 January 1977. MNL OL, XXXII-17, 2. doboz.

²²⁸ Memorandum by Secretary of State Cyrus Vance for the President on Strengthening Relations with Hungary, é. n. (1977). MNL OL, XXXII-17, 2. doboz.

²²⁹ Charles Vanik levele Zbigniew Brzezinskinek, 1977. március 8. MNL OL, XXXII-17, 2. doboz, Brzezinski to Vanik, 17 March 1977. Uo.

²³⁰ Brzezinski, Zbigniew: *Power and Principle*. I. m. 299.

adja. A korona ügye rámutatott a szankciónak – mint a külpolitika eszközének – problémájára: ha egyszer alkalmazzák, nagyon nehéz visszavonni.²³¹

A végleges döntésben ismét Nagy Ferenc véleménye adott útmutatást. Miniszterelnökként 1946-ban ellenezte a korona hazatérését, az 1970-es évek végére azonban megváltozott a véleménye, és ő is a hazaküldés mellett érvelt. Kifejtette, hogy egyrészt egyetlen kommunista rendszer sem vezetné le törvényességét a Szent Koronából, másrészt annak alkotmányos jelentősége is megszűnt, amikor 1946-ban bevezették a köztársasági államformát. Harmadrészt úgy vélte, hogy a korona hazatérése nem változtatna a társadalomnak a fennálló rendszer iránti fenntartásain.²³² Hamarosan kiszivárgott, hogy a kormányzat foglalkozik az üggyel. Emiatt 1977 áprilisában a visszaadást élesen ellenző Mary Oaker képviselő, valamint hat magyar emigráns találkozott a nemzetbiztonsági stáb néhány tagjával, akik a valóságnak nem megfelelően azt állították, hogy nem tudnak arról, hogy szóba került volna a korona visszajuttatása. William Hylandet továbbra is aggasztotta, hogy a korona nagy belpolitikai károkat okozhat és leszögezte, hogy semmit sem lehetne nyerni vele a magyaroknál. Brzezinski erre azt felelte, hogy értelmetlen lenne az idők végezetéig ragaszkodni a negatív vállalásokhoz.²³³ Ő az Egyesült Államok kelet-európai politikájának általános felülvizsgálata keretében kívánt dönteni, míg ellenlábasa, Vance egyértelműen a visszaadást támogatta. A State Department több erkölcsi, illetve politikai érvet talált a pozitív döntés mellett. Rámutatott egyfelől, hogy a korona és a hozzá tartozó tárgyak magyar tulajdont képeztek. Másfelől visszajuttatásuk előmozdíthatja az Egyesült Államok kelet-európai céljait, a nagyobb mértékű autonómiát, a nemzeti identitás erősítését és Magyarország nyugati orientáltságát. Végül elismerték a magyar bel- és külpolitika pozitív változásait, hiszen a külügy feljegyzése szerint javultak a kétoldalú kapcsolatok, Budapest különösen jól együttműködött az EBEE megvalósításában, mértékletességet tanúsított az emberi jogok területén, és az amerikaiak tudomása szerint Magyarországon nem voltak politikai foglyok.

A koronát, érvelt Vance, azért kell visszajuttatni Magyarországnak, hogy támogassák „Kelet-Európa országainak nagyobb autonómiáját, nemzeti öntudatát és nyugati orientációját”. A hazaszállítás gesztusa jutalom is volt egyben. Vance elismerte Magyarország eredményeit: „a magyarországi kommunista rendszer igencsak messze áll a demokratikustól, de az elmúlt néhány évben Magyarország lett a Varsói Szerződés legszabadabb országa.” Természetesen jó adag ábránd is társult Magyarország megítéléséhez: a külügyminiszter kifejtette, hogy a magyar állam „toleráns” a másként gondolkodókkal szemben, az egyház és az állam kapcsolata meglehetősen „jó”, és „nyitott a nyugati behatásokra”. Kiemelte, hogy Kádár sikeresen védte a viszonylagos liberalizmust a Varsói Szerződés keményvonalasaival szemben, így megerősítve azt a mítoszt – melyet a magyar vezetés is gondosan ápolt –, miszerint Kádár az egyetlen

²³¹ Thomas Simons közlése a szerzőnek.

²³² The Secretary of State (Vance) to the American Embassy in Rome (Lodge), May 1977. Suggestions for Conversation with Casaroli. MNL OL, XXXII-17, 2. doboz.

²³³ Memorandum for Brzezinski from William G. Hyland, 29 April 1977. Carter Presidential Library, Carter Presidential Papers, Staff Offices NSC Affairs, Brzezinski Material, Country File: Hungary.

vezető, aki elejét tudja venni az ország resztalinizációjának.²³⁴ Ez a rózsás kép talán a politikai rendszer realitásainak kényelmes figyelmen kívül hagyásából származhatott, mely egyben igazolta azokat a lépéseket, melyeket a State Department véghez akart vinni.

A Carter-adminisztráció a koronára mint „a nemzeti függetlenség, a keresztény hagyományok szimbólumára” utalt, így visszaadását akár szovjetellenes lépésként is lehetett értelmezni. Az adminisztráció más interpretációs lehetőséget is felvetett, így például azt, hogy a „gesztus igazolná a magyarországi kommunista rendszert”,²³⁵ tekintve hogy a korona a „hatalom és legitimitás legfőbb jelképe”. William Hyland, a nemzetbiztonsági stáb tagja szerint a korona „a legitimitás legfontosabb szimbóluma”.²³⁶ Álláspontja alátámasztotta számos kortárs vélekedését, akik szerint Amerika e gesztussal elismerte a magyar kommunista rendszer legitimitását. Az elnök ennek kapcsán viszont azt jegyezte fel naplójába, hogy visszaadja a koronát, mint „a magyar függetlenség szimbólumát és a szabadság elkötelezett híveinek támaszát”.²³⁷

A Kongresszus, valamint a magyar emigráció ellenállását a State Department nem tartotta kellően erősnek az átadás megakadályozására. Sürgette azonban a döntést a közelgő belgrádi EBEÉ-utókonferencia is, ahol feltételezhetően Washington „kellemetlen” helyzetbe kerülhet, amennyiben „nem oldja meg ezt a kérdést”.²³⁸ A Carter elnök által 1977. július 15-re összehívott megbeszélésen, amelyre az alelnök és a nemzetbiztonsági tanácsadó is meghívást kapott, Vance ezt az álláspontot képviselte. Az első „menetet” ő nyerte, mert az elnök a visszajuttatás mellett döntött, annak ellenére, hogy elmondása szerint a pápa amerikai érdeklődésre válaszolva „nem tartotta elérkezettnek” a pillanatot.²³⁹ A kedvező döntés mellett azonban számos nyomós érv szólt. Vance, akinek az általa elmondottak alapján nem sok fogalma lehetett a magyarországi viszonyokról, úgy vélte, Magyarország mindent megtesz a pénzügyi követelések rendezésére, jelentősen nőtt a kölcsönös áruforgalom, a két ország kulturális és tudományos megállapodást kötött, a média korrekt módon foglalkozik az Egyesült Államokkal, a nagykövetség munkatársait fogadják vezető magyar tisztviselők – vagyis a legtöbb, korábban kifogásolt probléma megoldódott. Bár a Kádár-rendszert nem lehetett demokratikusnak nevezni, az emberi jogok, a kulturális pluralizmus és a szocialista

jólét terén minden más Varsói Szerződés-tagállamnál előbbre járt, akárcsak, legalábbis Vance szerint, az állam és az egyház viszonyában. Ráadásul a Magyar Katolikus Egyház támogatásáról biztosította a korona visszaadását (hogy milyen politikai nyomásra, nem firtatták). Az Egyesült Államoknak tehát sem jogi, sem erkölcsi alapja nem maradt a korona további őrzésére, hazaszállításától pedig a Kelet-Európával kapcsolatos amerikai célok megvalósítását lehetett várni.²⁴⁰

A SZENT KORONA HAZATÉR

Mudd ügyvivő már 1977 januárjában arról tájékoztatta Bartha János külügyminisztériumi főosztályvezetőt, hogy az elnök nem ellenzi a relikviák visszaadását, és már csak a technikai körülményeket kell elrendezni.²⁴¹ Mudd közlése azonban elhamarkodottnak bizonyult. Márciusban egy amerikai magyar lap közölte Nicholas G. Andrews külügyi osztályvezető cikkét, mely szerint „az amerikai kormány nem foglalkozik” a korona kérdésével, amíg nincs javulás a kétoldalú kapcsolatokban. A cikk kapcsán a magyar diplomácia magyarázatot kért az amerikai külügyminisztériumtól.²⁴² Április 8-án Mudd visszakozott, de azzal biztatott, hogy „rövidesen döntés születik” a kérdésben. Némi túlzással azt állította, hogy a végső szó Carter elnöké.²⁴³ Néhány nappal később Budapesten járt Arthur Hartman külügyminiszter-helyettes, aki az Andrews-cikk kapcsán közölte, hogy aki a korona kérdésében az amerikai vélemény negatívra fordulásáról ír, az ferdít, vagy „rossz a fordítás”. Szerinte a hazaszállítás mikéntje foglalkoztatja az amerikai külügyminisztériumot.²⁴⁴ Hartman látogatása – melynek során aláírták a magyar–amerikai kulturális együttműködésről szóló egyezményt – terepszemlének is minősült, amely a State Department részéről lezárta a „vizsgálódást”.²⁴⁵ Ugyanezen a napon azonban a Carter-kormány *Policy Review Committee*-je a korona visszaadásához szkeptikusan viszonyuló Brzezinski nemzetbiztonsági tanácsadó javaslatára elha-

²³⁴ Memorandum by Cyrus Vance to President Carter, 3 June 1977. Carter Presidential Library, Carter Presidential Papers – Staff Offices, National Security Affairs – Brzezinski Material, Country File: Hungary.

²³⁵ Letter to W. Obbagy, 5 November 1977. „Some allege that this action recongnizes legitimacy of Communist regime in Hungary” which „overlooks fact that we have diplomatic contact on ambassadorial level.” Carter Presidential Library, Carter Presidential Papers, White House Confidential File, Hungary.

²³⁶ Synopsis of Patrick Kelleher, the Holy Crown of Hungary. Papers and Monographs of the American Academy in Rome, Vol. XIII. Rome, 1951. Uo. Memorandum by William Hyland to Brzezinski, 15 March 1977. CPL, Carter Presidential Papers, White House Central File, Executive File, Hungary.

²³⁷ Carter, Jimmy: *White House Diary*. I. m. 132.

²³⁸ Memorandum by George Vest to Tarnoff, é. n. [1977. július]. MNL OL, XXXII-17, 2. doboz. Proveniencia: Carter Presidential Library.

²³⁹ Memorandum by George Vest to Cyrus Vance through Matthew Nimetz, 20 July 1977. Uo.

²⁴⁰ Memorandum by the Secretary of State to the President on Strenghtening Relations with Hungary, é. n. [1977]. MNL OL, XXXII-17, 2. doboz.

²⁴¹ Bartha János beszélgetése Mudd ügyvivővel. MNL OL, Küm, USA tük, XIX-J-1-j, 18. doboz, 1-00278-1977. Lásd még Glant Tibor: *A Szent Korona amerikai kalandja*. I. m. 69.

²⁴² A külügyminisztérium V. területi osztályának feljegyzése, 1977. március 12. MNL OL, Küm, USA tük, XIX-J-1-j, 19. doboz, 10-001100/2-1977.

²⁴³ Bartha János feljegyzése beszélgetésről Mudd ügyvivővel. 1977. április 8. MNL OL, Küm, USA tük, XIX-J-1-j, 19. doboz, 1-001002/2-1977.

²⁴⁴ Jelentés az amerikai külügyminiszter-helyetessel folytatott beszélgetésről, 1977. április 14. MNL OL, Küm, USA tük, XIX-J-1-j, 18. doboz, 1-00278/2-1977.

²⁴⁵ The American Embassy in Budapest to the Secretary of State, For Counsellor Sonnenfeldt and Assistant Secretary Hartman, „Care and Feeding of Ferenc Esztergályos”. 2 June 1975. NARA, Records of the Department of State, PDF 1975. Esztergályos „világi, nyílt, jó képességű diplomata, akit tisztelnek a nyugati diplomaták [...] Jó rendőri és pártkapcsolatai vannak, kollégái a Külügyminisztériumban megbecsülik.”

lasztotta a döntést egészen a kelet-európai politika részletes kidolgozásáig.²⁴⁶ Ezek az események rámutatnak arra a káoszra, ami a koronaügy kapcsán a döntéshozatalban uralkodott. Akárcsak az előző adminisztrációban, a külügyi és a nemzetbiztonsági apparátus egymástól alaposan eltérő álláspontot képviselt. Emellett a zavar arra is utalt, hogy többről volt szó, mint Washington és egy kevésbé fontos kommunista állam közötti egyezkedésről. A korona visszaadásának politikai hatását a *legmagasabb szinten* mérlegelték.

Vanik képviselő az amerikaiak által kifinomult és jó képességű diplomatának tartott Esztergályos Ferenc nagykövettel folytatott beszélgetése után levelet írt az elnöknek, melyben sürgette a korona visszaadását.²⁴⁷ A magyar származású kulturális attasé, Stephen Dachy is fontos szerepet játszott. A magyarok őt tartották az egyik legtajékozottabb diplomatának, így tudnia kellett, hogy Lékai László bíboros, Mindszenty újonnan kinevezett utódja csupán „gyalog” a sakkjátszmában, aki az Állami Egyházügyi Hivatal – mely alig volt több, mint az állambiztonsági szervezet egy fiókvállalata – utasításait követte. Később Kaiser nagykövet beszámolt egy „megindító” megbeszélésről, amit Lékai Lászlóval folytatott, aki „teljes szívvel támogatta” az elnöki döntést a korona visszaszolgáltatásáról.²⁴⁸ Nem sok választása volt, hiszen az egyházi vezetés politikai ellenőrzés alatt állt, és a hatóságok pontosan meghatározták, mit tehetnek vagy mondhatnak a koronáról.²⁴⁹ Így Kaiser bizonyítéka a State Department döntésének helyességéről pusztán látszatra épült.

Carter döntésének meggyorsítására az amerikai diplomácia is a magyar egyházi vezetők fellépését kérte. Az ő közbenjárásukat Mudd már februárban szorgalmazta, arra hivatkozva, hogy a visszaadást a „magyar emigráció jelentős része ellenzi”, ez pedig szükségessé teszi, hogy az amerikai kormány a magyar egyházak támogatására is számíthasson.²⁵⁰

Mivel tiltakozó levelek sokasága érkezett a hazajuttatás ellen, az amerikaiak kérték, hogy Lékai László esztergomi érsek írjon az Amerikai Egyházak Tanácsának, melyben kifejti, hogy a hazavitel „a magyar nép érdekeit szolgálja”. Egyben méltatták az ügyben tanúsított magyar türelmet. Budapest viszont attól is tartott, hogy az egyház bevonása azt a hátsó szándékot takarja, hogy a koronát az egyháznak juttatnák vissza.²⁵¹ Thomas Gerth, a State Department magyar referense jelezte, hogy a visszaadás „kizárólag elnöki

²⁴⁶ Glant Tibor: *A Szent Korona amerikai kalandja*. I. m. 79.

²⁴⁷ Feljegyzés Dachy kulturális attaséval folytatott megbeszéléséről, 1977. április 27. MNL OL, Küm, USA tük, XIX-J-1-j, 19. doboz, 10-001100/5-1977.

²⁴⁸ Kaiser's Telegram to Budapest, 30 November 1970. Carter Presidential Library, Carter Presidential Papers, Staff Offices, NSC Affairs, Brzezinski Material, Country File: Hungary.

²⁴⁹ 1974-ben, amikor az akkori nagykövet bejelentette, hogy találkozni kíván egyházi vezetőkkel, az egyházügyi hivatal utasította a nagykövet által meglátogatandó személyeket, hogy fejezzék ki óhajukat a korona hazatérésére. Még a pontos megfogalmazást is előírták, amit a külügy is jóváhagyott. Az Állami Egyházügyi Hivatal feljegyzése a külügyminisztériumnak, 1974. március 13. MNL OL, Küm, USA tük, XIX-J-1-j, 18. doboz, 28-002990-1974.

²⁵⁰ Miklós Imre, az Állami Egyházügyi Hivatal Elnökének feljegyzése Mudd ügyvivővel folytatott megbeszéléséről, 1977. február 15. MNL OL, Küm, USA tük, XIX-J-1-j, 10-001100/1-1977.

²⁵¹ Feljegyzés Mudd látogatásáról Nagy Jánosnál, 1977. április 29. MNL OL, Küm, USA tük, XIX-J-1-j, 19. doboz, 10-001100/5-1977.

döntésre vár”. Bár az emigráció tiltakozásait jelentéktelennek nevezte, nem rejtette véka alá, hogy a Carter-kormányzat kénytelen figyelembe venni az ellenzők véleményét. Ezzel indokolta, hogy Washington a visszaszolgáltatás fejében elvárja, hogy Magyarország mindenki számára hozzáférhetővé helyen kiállítsa a koronát, valamint azt, hogy az Egyesült Államok a koronaékszereket a „magyar nemzet képviselőinek adja vissza”.²⁵²

Míg a külügyminiszter azzal érvelt, hogy Washingtonnak nincs joga magánál tartani a koronát, a Nemzetbiztonsági Tanács felhívta a figyelmet a visszaszolgáltatás veszélyeire. A döntést a belpolitika továbbra is befolyásolta, hiszen bizonytalan volt, hogy az elnök meghozza-e ezt a döntést, mely esetleg ellene fordíthatja a magyar származású amerikai közösség néhány tagját. A gesztus hatással lehetett az Amerika kelet-európai politikájáról alkotott képre is. A Nemzetbiztonsági Tanács úgy látta, hogy a korona visszaszolgáltatása „valami újat” jelent, de nem tisztázott, hogy pontosan mi ez az „új”. Sok „antikommunista azt gondolhatja”, hogy ezzel Amerika „elismeri a Kádár-rendszer legitimitását”, s kérdéses, hogy ez erősíti-e az autonómiát, ahogyan azt Vance remélte. A testület egy átfogó Kelet-Európa-stratégiát szeretett volna látni, és legalább ennek kidolgozásáig igyekeztek késleltetni a döntést.²⁵³ Végül soron a Nemzetbiztonsági Tanács attól tartott, hogy a korona átadásával Washington anélkül legitimálja a kommunista rendszert, hogy bármit nyerne vele. Brzezinski attól tartott, hogy a legnagyobb kedvezmény megadása párosulva a korona visszaadásával „erős amerikai érdekeltséget sugallna” a térség iránt, „amit kelet-európai politikánk változásaként is lehetne értelmezni”. Carter elfogadta Brzezinski álláspontját és kijelentette: „don't heat up now” (ne gyorsítsuk fel).²⁵⁴ 1977. június 15-én a nemzetbiztonsági tanácsadó értesítette Vance-et az elnök halasztó szándékáról. Jelezte, hogy a halasztást *belpolitikai megfontolások* indokolták.²⁵⁵

Június végén a Washingtonban tárgyaló Nyerges János megtudta, hogy Vanik támogató levele az enyhülés ellenfelének számító Zbigniew Brzezinski nemzetbiztonsági tanácsadó asztalán van, de még nem érkezett rá válasz.²⁵⁶ Kisvártatva a külügyminisztérium úgy értesült, hogy az elnök *pozitív határozatot* hozott. Carter 1977 júliusában közölte Helmut Schmidt nyugatnémet kancellárral, aki néhány nappal korábban éppen Kádár Jánost fogadta, hogy a „belpolitikai nehézségek”, az amerikai magyar emigráció „és az egyéb azokkal szimpatizáló körök minden erőfeszítése ellenére a királyi koronát visszaadják Magyarországnak”. A Schmidttel folytatott beszélgetésből kiderült, hogy az elnök döntését befolyásolta Kádár enyhüléspárti politikája, és a hírek szerint Carter tervbe vette a magyar pártvezető washingtoni meghívását.²⁵⁷ Gerth magyar referens júliusban ismét Budapesten járt, és ismertette a koronaügy aktuális hely-

²⁵² Feljegyzés Gerth látogatásáról, 1977. május 19. MNL OL, Küm, USA tük, XIX-J-1-j, 18. doboz, 1-00278/3-1977.

²⁵³ Memorandum for Brzezinski from Robert Hunter, William G. Hyland, 12 June 1977. Carter Presidential Library, Carter Presidential Papers, Staff Offices, NSC Affairs, Brzezinski Material, Country File: Hungary.

²⁵⁴ Memorandum for the President from Brzezinski, 14 June 1977. Uo.

²⁵⁵ Memorandum by Brzezinski to Vance, 15 June 1977. Uo.

²⁵⁶ Nyerges János feljegyzése, 1977. június 28. I. m.

²⁵⁷ Jelentés Manfred Schüllerrel, a kancellári hivatal államtitkárával folytatott megbeszéléséről, 1977. július 25. MNL OL, Küm, USA tük, XIX-J-1-j, 19. doboz, 10-001100/8-1977.

zetét. Időpontot nem tudott mondani, de jelezte, hogy a kérdés „közel van a megoldáshoz”. Tájékoztatót adott az amerikai fél konkrét elképzeléseiről a korona hazaszállításáról, a kísérő delegációról, valamint a fogadási ünnepségről. Gerth közlése szerint a washingtoni vezetés részéről felmerült, hogy két éven belül sor kerülhetne a legmagasabb szintű kapcsolatfelvételre. Eszerint először Kádár utazott volna Amerikába, ezt követően Carter Budapestre.²⁵⁸ Esztergályos washingtoni nagykövet pedig úgy értesült, hogy Kádár amerikai meghívását 1979-re tervezik.²⁵⁹

Vance pontot akart tenni az ügy végére még a szeptemberi, belgrádi EBEÉ-konferencia előtt. Kaiser budapesti nagykövet megosztotta a jó hírt, ám a Nemzetbiztonsági Tanács ellentámadásba lendült, és kifejezte kételyét, hogy az elnök valóban beleegyezett volna a korona visszaadásába, azt sejtette, hogy ez pusztán a „külgügy benyomása”. Megismételték, hogy a gesztust jelzésértékűnek tekintik, nem csupán Magyarország megjutalmazásának. Brzezinski egyetértett stábjával abban, hogy a visszaadásnak sokkal nagyobb jelentőséget fognak tulajdonítani, s nem egyszerűen egy, a magyaroknak tett szívességgként értelmezik majd. Kifejtette, hogy az átadásnak „megfontoltnak és jól időzítettnek” kell lennie. Carter azonban ismét meggondolta magát és utasította tanácsadóját, „ne vállaljon kötelezettséget” a korona visszaadására. Budapestet pedig az ereklje kiállításáról faggatta, „amennyiben visszakerül”.²⁶⁰

Carter júliusi pozitív döntését követően úgy tűnt, hogy a korona ünnepélyes átadása még a belgrádi konferencia megnyitása, vagyis szeptember 15-e előtt megtörténhet. Vance legalábbis ezt javasolta az elnöknek, továbbá hogy az újonnan kinevezett nagykövet, Philip Kaiser megbízólevelének átadásakor közölje a jó hírt a magyar féllel. A külügyminiszter arra hivatkozott, hogy a magyar fél minden amerikai feltételt – az átadási ceremónián „a társadalom minden szegmense” részt vehet, a koronát nyilvános helyen kiállítják és az azt megillető „tisztelettel” kezelik – elfogadott.²⁶¹ Losonczi Pál, az Elnöki Tanács elnöke azonban az amerikaiak által vártnál majd egy héttel korábban, augusztus 4-én fogadta Kaisert a megbízólevelét átvétele céljából. Addig még a nagykövet sürgetése ellenére sem hagyta jóvá az elnök Vance javaslatát a végleges döntés közléséről.²⁶² Az amerikai nagykövet augusztus 17-én megtudta, hogy Brzezinski befolyására Carter visszavonta a végső döntést annak érdekében, hogy a kérdést az Egyesült Államok kelet-európai stratégiájába ágyazottan lehessen megvizsgálni. Kaisert ezért kényes diplomáciai feladattal bízták meg: felső szinten kellett érdeklődni – úgy, hogy nem vállalhatott kötelezettséget a visszaadásra –, hogy a magyar vezetés milyen módon kívánja kiállítani a koronát.²⁶³

²⁵⁸ Beszélgetés Mudd ügyvivővel és Gerth magyar referenssel, 1977. július 26. MNL OL, Küm, USA tük, XIX-J-1-j, 18. doboz, 1-00278/5-1977.

²⁵⁹ A washingtoni nagykövetség jelentése a külügyminisztériumnak, 1978. március 22. MNL OL, Küm, USA tük, XIX-J-1-j, 1-00381/1-1978.

²⁶⁰ Memorandum by Brzezinski for the President with Carter's Handwritten Note, 3 August 1977. Carter Presidential Library, Carter Presidential Papers, Staff Offices, NSC Affairs, Brzezinski Material, Country File: Hungary.

²⁶¹ Memorandum by Vance to President Carter, 1977. július 27. MNL OL, XXXII-17, 2. doboz.

²⁶² The State Department to the US ambassador, é. n. [1977. augusztus 3.]. MNL OL, XXXII-17, 2. doboz, The US ambassador (Kaiser) to the Secretary of State (Vance), 3 August 1977. Uo.

²⁶³ Telegram by Nimetz to the US ambassador, 17 August 1977. MNL OL, XXXII-17, 2. doboz.

Utasításának megfelelően a nagykövet augusztus 18-án közölte Nagy Jánossal, hogy „az ügy a döntés stádiumába érkezett”. Kaiser körvonalazta – a hivatalosan még mindig el nem határozott – visszaadás feltételeit. A fogadódelegációnak tükröznie kell, hogy a koronát „az amerikai nép adja vissza a magyar népnek”. Továbbá az amerikai belső helyzetre hivatkozva a magyar félnek nyilatkozni kell, miként kívánja elhelyezni az ereklüket úgy, hogy azok mindenki számára hozzáférhetőek legyenek.²⁶⁴ Erre vonatkozóan Magyarország megfelelő kötelezettséget vállalt. Kaiser nagykövet olyan értelmű nyilatkozatot kapott Nagytól, miszerint Budapest „e nemzeti erekljét megillető méltó fogadásban részesíti a koronát, s a magyar társadalom minden rétege üdvözlőné, ha a korona visszakerülne Magyarországra”. Ha hihetünk a Nagy és Kaiser között augusztus 26-án lezajlott megbeszélésről készült magyar feljegyzésnek, akkor Kaiser a visszaadás ellen tiltakozókat „neofasiszta” csoportnak nevezte.²⁶⁵ A végső döntés szeptember 13-án az NSC-21-es számú elnöki utasítás keretében született meg, amely a korona visszaadásának csupán azt a feltételt szabta, hogy nyilvános helyen állítsák ki.²⁶⁶ Ennek értelmében az átadást követően kereskedelmi tárgyalások indulhatnak, amennyiben Magyarország, a Jackson–Vanik-törvénykiegészítésnek megfelelően, kellő biztosítékot ad a kivándorlásról. Bár a hivatalos döntés szeptember 13-án megszületett, Vance külügyminiszter csak október 1-jén, az ENSZ ülészakán közölte a hírt Puja Frigyessele. Már csak az a kérdés maradt, hogy „mikor és hogyan történjék meg” az átadás. Vance arra kérte magyar kollégáját, hogy a döntést ne hozzák nyilvánosságra.²⁶⁷

A State Department még mindig megosztott volt a helyes irányvonal tekintetében. Míg Peter Tarnoff, a külügy egyik vezető beosztású tisztviselője az EBEÉ-konferencia előtt szerette volna lezárni az ügyet, Matthew Nimetz tanácsadó, aki jelen volt, amikor Vance bejelentette Pujának az ereklje visszaszolgáltatását, úgy nyilatkozott Nagynak, még nincs végleges döntés.²⁶⁸ Kaiser nagykövet október 24-én egy négy szemközti ebéden szintén azt állította Barthának, hogy még nem született döntés, és elképzelhetőnek tartotta, hogy előbb az MFN kérdésében lesz megoldás.²⁶⁹ Ez egyébként megfelelt volna az eredeti amerikai elképzelésnek.

Lehetséges, hogy a kételyt sugalló közlésekkel az amerikaiak a döntés idő előtti kiszivárgását akarták elkerülni, bár feltételezhetők, hogy Nagy János, akit végig beavattak

²⁶⁴ Feljegyzés Kaiser látogatásáról Nagy Jánosnál. MNL OL, Küm, USA tük, XIX-J-1-j, 19. doboz, 10-001100/10-1977. Lásd még Glant Tibor: *A Szent Korona amerikai kalandja*. I. m. 82.

²⁶⁵ Nagy János feljegyzése Kaiser látogatásáról, 1977. augusztus 26. MNL OL, Küm, USA tük, XIX-J-1-j, 19. doboz, 10-001100/11-1977. Lásd még Glant Tibor: *A Szent Korona amerikai kalandja*. I. m. 83. Glant nem közli Kaiser megjegyzését.

²⁶⁶ Memorandum by Vest to the Deputy Secretary of State through Nimetz, 1977. október 11. MNL OL, XXXII-17, 2. doboz, Glant Tibor: *A Szent Korona amerikai kalandja*. I. m. 75–76.

²⁶⁷ Feljegyzés Puja Frigyes magyar és Cyrus Vance amerikai külügyminiszter megbeszéléséről, 1977. október 4. I. m., Glant Tibor: *A Szent Korona amerikai kalandja*. I. m. 83.

²⁶⁸ Memorandum by Peter Tarnoff to Brzezinski, 22 September 1977. Carter Presidential Library, Carter Presidential Papers, Staff Offices, NSC Affairs, Brzezinski Material, Country File: Hungary; Memorandum on Visit by Matthew Nimetz, 17 October 1977. MNL OL, Küm, USA tük, XIX-J-1-j, 20. doboz, 1-005301/1977.

²⁶⁹ Bartha feljegyzése Kaiserrel folytatott beszélgetéséről, 1977. október 24. MNL OL, Küm, USA tük, XIX-J-1-j, 18. doboz, 1-00278/6-1977, 18. d.

a koronaügy részleteibe, tudomást szerezhettek Vance közléséről. November 2-án viszont már csak arról volt szó, hogy az eredetileg tervezett december eleji időpont Carter „belpolitikai nehézségei” miatt csúszni fog.²⁷⁰ November 4-én, az 1956-os szovjet bevonulás évfordulóján Washingtonban jelentették be nyilvánosan a visszaadásról szóló döntést. Erre azért került sor éppen ezen a gyászos napon, mert a korona visszaadását magyar származású szavazóbázisára való tekintettel ellenző clevelandi képviselő, Mary Oaker tudomást szerzett a döntésről, és aznap nyílt levélben tiltakozott az elnöknel.²⁷¹

A Fehér Házat elárasztották a levelek. Az amerikai magyar szövetség egyhangú tiltakozást fogalmazott meg, miszerint a korona „nem kerülhet vissza Magyarország jelenlegi vezetőihez”, a Lengyel Amerikai Kongresszus hasonló értelmű nyilatkozatot bocsátott ki. Másrészt a baptista szövetség a magyar kormány nyitottságát egyfajta függetlenségként és a keresztény tradíciók felismeréseként üdvözölte. A nagy múltú *William Penn Fraternal Society* szintén a visszaadás mellett foglalt állást.²⁷²

A tiltakozások és kongresszusi meghallgatások ellenére Washington nem visszakozott. Megindultak a részletek tisztázását szolgáló tárgyalások Kaiser és Nagy között.²⁷³ Carter naplója alátámasztja, hogy a végső döntés csak november 11-én született meg: Carter „leghatározottabban a lebonyolítást támogatja”, míg Vance és Brzezinski „idegesen” egyetértettek.²⁷⁴

A korona visszaadásáról december 16-án közös közleményt adtak ki. Ebben nem szerepelt az időpont, és a magyar pártvezetés nyilván óvatosságból, megtiltotta ennek nyilvános közlését. Amerikai kérésre a fogadóbizottságnak tükröznie kellett, hogy a magyar nép kapja vissza a koronát. Emiatt mintegy 200 fős „szervezett tömeget” vezényeltek a fogadásra, ahol a magyarországi egyházak vezetői is megjelentek. Kádár nem kívánt részt venni a fogadáson, igaz, mint láttuk, távolmaradását az amerikaiak is kérték. A párt határozatáról szóló jegyzőkönyv szerint Kádár külön kérésre fogadhatta az amerikai küldöttség vezetőjét, ám erre végül nem került sor. A dolog pikantériája, hogy egy amerikai feljegyzés szerint eredetileg a magyar fél kezdeményezte diszkrét diplomáciai formában, hogy Vance találkozzék Kádárral. Eszerint Bartha külügyi főosztályvezető azt mondta Kaisernek, hogy „nem kívánunk konkrét találkozókat javasolni, de úgy hisszük, nagyon hasznos lenne, ha egy bizonyos találkozóra sor kerülne. Tudja, mire gondolok, és óvatosan tegyen jelentést.”²⁷⁵ A két forrás közötti ellentmondás látszólagos: a Politikai Bizottság megfogalmazása lehetővé tette, hogy Kádár ne vesztítsen tekintélyéből, ha Vance nem hajlandó találkozni vele. Vance pedig azért, hogy nem találkozott az ország valódi vezetőjével, az MSZMP első titkárával, elhárította azokat a vádakát, melyek szerint legitimitást adnak a Kádár-rendszernek.

²⁷⁰ Puja Frigyes megbeszélése Kaiserrel, 1977. november 2. MNL OL, Küm, USA tük, XIX-J-1-j, 18. doboz, 1-00278/7-1977.

²⁷¹ Glant Tibor: *A Szent Korona amerikai kalandja*. I. m. 85.

²⁷² Carter Presidential Library, Carter Presidential Papers, Staff Offices, NSC Affairs, Brzezinski Material, Country File: Hungary.

²⁷³ Glant Tibor: *A Szent Korona amerikai kalandja*. I. m. 105–107.

²⁷⁴ Carter, Jimmy: *White House Diary*. I. m. 153.

²⁷⁵ Telegram by the US Embassy in Budapest to the State Department, 21 December 1977. MNL OL, XXXII-17, 2. doboz.

Kádár diplomáciai érzékenységről tanúskodott, hogy hajlandó volt távolmaradni az átadástól. Végül is durva sértés lett volna a konzervatív Amerikának, különösen pedig számos kelet-európai származású emigránsnak, ha a megszentelt tárgyat egy ateista vezérnek adják át. Ugyanakkor a pártvezető távolmaradása furcsa is volt, hiszen az ő politikai szerepét igyekeztek Washingtonban honorálni azzal, hogy átadták a koronát. Továbbá a magyar kommunista párt legitimitása azon az állításon nyugodott, hogy a magyar nép akaratának képviselője. Az a tény tehát, hogy kihagyták Kádárt az átadási ceremóniából, az amerikaiak tudathasadásos viszonyulását mutatta a kelet-európai kommunista rendszerekhez.

A Szent Korona hazatérése elől azonban még ekkor sem hárult el minden akadály. Szinte az utolsó pillanatig folytak az egyeztetések. Egyszer Kaiser szinte szégyenkezve beállított Nagy Jánoshoz azzal, hogy Washington feltételként ki akarja kötni, hogy a koronát nem lehet Moszkvába vinni. Nagy a magyar önértékre hivatkozott, és elfogadható megoldásként azt a megfogalmazást javasolta, hogy a relikvia nem vihető ki az országból.²⁷⁶ Bár a magyar–amerikai megállapodás szerint szabadon lehetett tudósítani az eseményről, a Szabad Európa Rádió és a magyar emigráció – az MSZMP felső vezetése által „fasisztának” nyilvánított orgánumainak tudósítói – nem kaphattak beutazási engedélyt. Megkapták az útmutatást a hazai sajtó is – árulkodva a politika és a média korabeli viszonyáról –, amely nem róhatta föl az Egyesült Államoknak a korona késedelmes hazajuttatását, de nem is értékelhette túl az eseményt. Előírták azt is, hogy melyik napilap pontosan mekkora terjedelmet szentelhet az eseménynek.²⁷⁷

Carter kijelentette, hogy a koronát „vallási és nemzeti jelentősége” miatt szolgáltatják vissza. Azt remélte, „a féltett ereklje jelenléte megerősíti majd a magyar emberek kötődését keresztény gyökereikhez, kulturális és történelmi hagyományaikhoz és mindenekelőtt a nemzeti függetlenséghez”.²⁷⁸ Saját bevallása szerint „összinte büszkeséggel” cselekedett, abban a hitben, hogy a döntés „erősíti a két kormány kapcsolatát és elősegíti a béke és prosperitás megteremtését”.²⁷⁹ Lényeges, hogy a két kormányra és nem a két nemzetre utalt az elnöki szöveg: a kettő egy és ugyanannak tűnt, így Kádár hatalmon maradása nem volt ellentétes a nemzeti függetlenséggel. Brzezinski, aki sokáig késleltette a visszaadást, végül elégedett volt az eseménnyel. Budapesten, mint mondta, „még mindig tisztelik nemzeti szimbólumaikat” és „az átlag magyar állampolgár elégedettnek tűnt a döntéssel”. Bár a magyar propaganda az enyhülés és a Szovjetunió könyörtelen ellenzőjeként ábrázolta, elfogadta a magyar kommunista rendszert. Hitt abban, hogy a korona visszaadása jótékonyan befolyásolja a kétoldalú kapcsolatokat, és meg akarta hívni a magyar pártvezetőt Washingtonba.²⁸⁰

²⁷⁶ Nagy János közlése a szerzőnek.

²⁷⁷ Az MSZMP KB Politikai Bizottsága 1977. december 13-i jegyzőkönyve és a külügyminiszter javaslata a Politikai Bizottságnak, 1977. december 9. MNL OL, M-KS 288. f., 5. cs., 733. ó. e.

²⁷⁸ Carter's Letter to Justice Williams, 6 January 1978. Carter Presidential Library, Carter Presidential Papers, White House Executive File, Hungary.

²⁷⁹ Carter levele Losonczinak, 1978. január 6. MNL OL, M-KS Kádár János titkársága, 35. cs. 1978.

²⁸⁰ Highlights and Sidelights on the Return of the Holy Crown of Saint Stephen, Memorandum by Brzezinski, é. n. [January 1978]. Carter Presidential Library, Carter Presidential Papers, Staff Offices, NSC Affairs, Brzezinski Material, Country File: Hungary.

A KORSZAK ÁLTALÁNOS TANULSÁGAI

Vance és Puja tárgyaltak a döntés lehetséges előnyeiről. Puja az enyhülést és a békés egymás mellett élést hangsúlyozta, olyan fogalmakat emelve középpontba, melyek már kissé divatjamúltnak számítottak, de jelezték Kádár preferenciáit. Puja szavait Moszkva üzeneteként is lehetett értelmezni: a Szovjetunió bosszús volt, hogy a háttérbe szorult a jól alakuló kínai–amerikai viszonyhoz képest. Puja példátlan gesztusa, hogy hivatalos látogatásra invitálta Vance-t, a rohamosan romló szovjet–amerikai kapcsolatok ellenére, arra utalt, hogy Magyarország viszonya az USA-hoz már nem kötődött magától értetődően két szuperhatalom éppen aktuális kapcsolatához.

A korona visszaadása „kiemelkedő gesztus” volt Kelet-Európa és a Szovjetunió számára. Jelezte, hogy a világpolitikai ellentétek dacára Amerika elfogadja viszonylag legitimként a fennálló magyar rendszert és a szovjet érdekszférát is. Azok a feltételek, melyeket Magyarország a korona visszaadásáért elfogadott, hogy bármilyen, akár külföldről hazatérő magyar polgár is megnézheti a tárgyakat, segített a zárt politikai rendszer alapjainak kikezdésében. Amerika prioritása már nem a kommunizmus felszámolása volt: Carter és adminisztrációja kevésbé elnyomó rendszereket és hosszabb szovjet pórázot akart Kelet-Európában, de ez nem jelentett egyet a teljes demokráciával vagy a szovjet hatalom megszüntetésével. A korona, a legitimitás és a hatalom ősi jelképe egy olyan ember politikájának jutalmaként érkezett vissza az országba, aki segített a szovjeteknek az 1956-os forradalom leverésében, amely sikere esetén helyreállította volna a magyar függetlenséget. Washingtonban olyan politikusként látták Kádárt, akit „nagyértékben elfogad a politikai elit és az emberek is, akit megbecsülnek az élet-színvonal javításáért, a viszonylagos kulturális szabadságért, és a politikai és gazdasági stabilitásért”.²⁸¹ Úgy tűnt, nem nagyon számított, hogy a rendszer alapvetően nem demokratikus és hogy a korlátozott gazdasági reformokat²⁸² nyugati hitelből fedezik, amelyet nagyrészt értelmetlen beruházásokra, a fogyasztásra vagy „testvéri” mozgalmak támogatására fordítottak el.

Vance, illetve Puja pohárköszöntői az előzetes megállapodásnak megfelelően a két nép barátságát emelték ki, és utaltak arra, hogy a „történelmi esemény” kihat majd a kétoldalú viszony további fejlődésére. Puja határozottan kiállt az enyhülés és békés egymás mellett élés politikájának folytatásáért, ami az Egyesült Államoknak küldött szovjet üzenetként is felfogható volt amellest, hogy Kádár nézeteit is tükrözte. Puja és Vance 1978. január 7-én sorra került megbeszélésén a magyar külügyminiszter köszönetet mondott kollégájának és Kaiser nagykövetnek a Szent Korona hazatérése érdekében kifejtett tevékenységükért, és egyben hivatalos látogatásra hívta meg. Vance megerősítette, hogy az Egyesült Államok minden kelet-európai országgal javítani akarja kapcsolatait.²⁸³

Összegzésül, a Szent Korona visszajuttatása az Egyesült Államok kelet-európai politikája – a régió kommunista rendszerei számára – kedvező változásának és annak volt köszönhető, hogy „fontos eltérések” voltak „az elmúlt évek magyar kormányának és az 1956-os (forradalom utáni) kormány viselkedése között”.²⁸⁴ A washingtoni diplomácia is jelentős sikerként könyvelhette el, hogy a magyar kormány elfogadta az összes amerikai feltételt, egyebek között azt is, hogy minden magyar, bárhol is él, megtekinthesse Szent István koronáját, és hogy ebből a célból beutazási vízumot kapjon. Korábban ez a feltétel a belügyekben történő beavatkozásnak minősült volna. Így szinte észrevétlenül vállalt a Kádár-rendszer egy újabb kötelezettséget a határok fokozottabb megnyitására, az emberek szabad mozgásának engedélyezésére és akaratlanul is hozzájárult az amerikai külpolitikának a vasfüggöny fokozatos lebontására irányuló erőfeszítéseivel. Ezzel, akárcsak a helsinki záróokmány aláírásával, valamint a külgazdasági korlátok kényszerűségéből történő fokozatos felszámolásával a Kádár-rendszer óhatatlanul hozzájárult saját felszámolásához. Az amerikaiak kelet-európai politikájának célja a Szovjetunióról történő leválasztás helyett a kelet-európai rendszerek hosszú távú bel- és külpolitikai átalakítása volt, az egyes országok sajátosságaira szabott eszközökkel és ütemben. Nagy János külügyminiszter-helyettestel 1978. júliusi washingtoni látogatása során „minden szinten közölték, hogy az Egyesült Államok nem tömbként kezeli a szocialista országokat, hanem mindegyikkel külön-külön vizsgálja a kapcsolatok fejlesztésének módjait. Lehetőség szerint nem kívánják ezeket a kapcsolatokat veszélyeztetni a szovjet–amerikai kapcsolatokban bekövetkezett nehézségekkel.”²⁸⁵

A Carter-kormányzat nem óhajtotta kelet-európai kapcsolatait a szovjet–amerikai viszony „túszaként” kezelni, sem pedig „gátlástalan, destabilizáló európai politikát folytatni” a fennálló helyzet megváltoztatására, figyelmen kívül hagyva a nemzetközi helyzetet. Ehelyett Washington elismerte és támogatta minden érintett ország különállóságát a bel- és a külpolitikában egyaránt, és „szuverén államként” kezelte őket a „térsg politikai és hatalmi realitásainak”, az európai biztonság és az amerikai befolyás korlátainak figyelembevételével. Ezért szélesíteni kívánta a kereskedelmi és az emberek, intézmények közötti kapcsolatokat, az információ áramlását. Ennek a politikának volt egyik alkotóeleme a legnagyobb kedvezmény elvének kiterjesztése az arra érdemesnek bizonyult országokra.²⁸⁶ Lengyelország és Románia mellett Magyarország is ezek közé került. Voltak, akik meggyőződéssel támogatták a magyar tagságot, William

²⁸¹ Hungary – Political Overview, May 1980. Carter Presidential Library, Carter Presidential Papers, Staff Offices, NSC Affairs, Brzezinski Material, Country File: Hungary.

²⁸² Kornai János már idézett munkájában (*A hiány*) rámutatott, hogy a sztálinista gazdasági rendszer legfontosabb pilléreit meghagyták.

²⁸³ Jegyzőkönyv az 1978. január 7-i külügyminiszteri tárgyalásról. MNL OL, Küm, USA tük, XIX-J-1-j, 22. doboz, 1-00381/7-1978.

²⁸⁴ Letter by Robert G. Beckel, Assistant Secretary for Congressional Relations to Mary Rose Oaker, House of Representatives, 1978. január 11. MNL OL, XXXII-17, 2. doboz.

²⁸⁵ Jelentés a Washingtonban folytatott magyar–amerikai külügyi konzultációról, 1978. július 17. I. m.

²⁸⁶ Statement by William H. Luers, Deputy Assistant Secretary of State for European Affairs, 1978. szeptember 7. MNL OL, Küm, USA tük, XIX-J-1-j, 23. doboz, 1-005139/1978.

Frenzel képviselő például abban a hitben tért vissza Magyarországról, hogy az ország vezetése elkötelezett az emberi jogok betartása iránt.²⁸⁷

Júliusban Budapestre érkezett az amerikai diplomácia doyenje, Carter leszerelési ügyekért felelős különmegbízottja, Averell Harriman. Meghívását Kaiser nagykövetszorgalmazta, de látogatása túlmutatott a kétoldalú kapcsolatokon. Ebben az időszakban tárgyalták a támadó stratégiai fegyverek korlátozásáról szóló SALT-II egyezményt, melynek sorsa a látványos romlásnak indult szovjet–amerikai kapcsolatok miatt veszélybe került, holott Carter és Brezsnyev is szorgalmazta a megkötését. Paradox módon a nagyhatalmi feszültség fő kiváltó oka éppen a nukleáris egyensúly kérdése volt, amiről igyekeztek megállapodni. Amerikai részről azzal vádolták Moszkvát, hogy a SALT-I megállapodás kiskapuit kihasználva erőfölényre tett szert a több robbanófejjel ellátott (MIRV) interkontinentális ballisztikus rakéták terén.

A tekintélyes amerikai diplomata azért érkezett Budapestre, hogy Kádár segítségét kérje egy Brezsnyev–Carter-csúcstalálkozó létrehozásában. Egyszer már találkozott Kádárral, akkor Hruscsov hozta össze a találkozót a moszkvai Luzsnyiki stadion dísztribünjén. Kedvező benyomást szereztek egymásról, holott 1963-ban a két ország viszonya igencsak ellenséges volt. Harriman tekintélyes államférfinak tartotta Kádárt, akinek szoros kapcsolatát Brezsnyevvel hasznosnak vélte az Egyesült Államok és a Szovjetunió közötti közvetítésre. A State Department által számára készített portré nem szólt Kádár 1956-os szerepéről és jótékonyan hallgatott a forradalmat követő megtorlásokról is. A térség legjelentősebb reformerének nevezte – bár meghívását az Egyesült Államokba nem tartották időszerűnek. Mivel a politikai érdek úgy kívánta, Harriman Magyarországról a pozitívumokat hangoztatta: „politikai és gazdasági stabilitás uralkodik.” Hasonlóan, mint Romániáról, ahová Ceaușescu vendégeként – akiről a világpolitika megbecsült személyeként tett említést az amerikai külügyminisztérium tájékoztatója – szintén elutazott. A State Department dicsérte a román kisebbségi politikát és rámutatott, hogy támogatja Románia területi integritását.

Harriman arra hivatkozva, hogy Magyarország „a Szovjetunió lojális szövetségese”, de kiépítette nyugati kapcsolatait, arra kérte Kádárt, hogy jelezze Moszkvának, Carter kész lenne találkozni Brezsnyevvel. Kádár az atomháború veszélyéről beszélt, ami szerinte a magyar nemzet pusztulását okozná, és óvatosan bírálta a szovjet vezetést. Közvetítő szerepet ugyan nem vállalt, de Harriman üzenetét még aznap továbbította Moszkvába. A megbeszélésről készült magyar feljegyzésből kimaradt Kádár megjegyzése: „a magyar tisztségviselők látóköre szélesebb, mint szovjet kollégáiké, mert sokan életüknek egy részét kapitalista rendszerben éltek le, egy részét pedig szocializmusban”, mint ahogy az is, amit nyilvánosan aligha mondott volna: „1956 történetében semmire sem lehetünk büszkék.”²⁸⁸

²⁸⁷ Letter from Congressman Frenzel to Carter, 16 September 1977. Carter Presidential Library, Carter Presidential Papers, White House Executive File, Hungary.

²⁸⁸ Harriman Kádárral és Ceaușescuval folytatott beszélgetéseiről készült szó szerinti jegyzőkönyvet, valamint a State Department által Magyarországról és Romániáról készített háttéranyagokat lásd Library of Congress, Manuscript Division, Papers of Averell Harriman, Box 598. A Kádár–Harriman-találkozóról készült magyar feljegyzést, amely nem tartalmazza Kádár negatív kijelentéseit a Szovjetunióról lásd MNL OL, M–KS Kádár János titkársága, 35. cs. 1978.

Néhány hónappal később Kaiser nagykövet a *Népszabadság* főszerkesztőjének felvetette Kádár washingtoni látogatását, mert képes lenne a „közvetítőszerepre” Moszkva és Washington között, amire „sem Tito, sem Ceaușescu nem alkalmas”.

1956-ot követően kevés Amerika-ellenesebb vezető és állam volt, mint Kádár és Magyarország, azonban a helyzet az 1970-es évek végére megváltozott. A gazdasági és pénzügyi kényszer, az a tudat, hogy az amerikaiak belenyugodtak magyarország belsejébe és külső politikai helyzetébe, a változóban levő Amerika-kép mind-mind közrejátszhatott abban, hogy Kádár komolyan fontolóra vegye az amerikai látogatást. Puja külügyminiszter felvetette Kádár meghívását az USA-ba, amikor Vance Budapesten járt, és Brzezinski is támogatta az ötletet.²⁸⁹ A pártvezető utazása Washingtonban is felmerült. Amikor Ribicoff szenátor Budapestre látogatott, „lenyűgözte” a magyar vezető és csodálkozását fejezte ki, hogy nem invitálták még Washingtonba. Ennek belpolitikai oka volt, Kádár, „ügyes politikája” ellenére, még mindig megosztotta az amerikai magyar közösséget. Emiatt és a „korona visszaadása keltette hullámok miatt” úgy döntöttek, „elhalasztják” a meghívást az 1980-as választásokig.²⁹⁰ Berecz Jánosnak, az MSZMP magas rangú funkcionáriusának jelezték Washingtonban, hogy „a kétoldalú kapcsolatokat lépésenként kell javítani, így Kádár meghívására még várni kell”.²⁹¹ Látszatra szalonképessé vált, de 1956-os szerepét sohasem felejtették el Washingtonban, és talán ez magyarázza, hogy többször tervezett látogatása sohasem valósulhatott meg.²⁹²

Az amerikaiak nyomására azonban a legnagyobb kedvezmény elvének kongresszusi vitája előtt a fennálló családgyesítési ügyekben döntést kellett hozni, a hat közül azonban a belügyminisztérium csak kettőt tartott elintézhetőnek. Carter hivatalosan az emberi jogok védelmére helyezte az amerikai külpolitika fő hangsúlyát, ám Vance 1977-ben új meghatározását adta az emberi jogoknak, melyben a polgári és politikai szabadságok biztosítását a rangsor végére, a negyedik helyre sorolta, amely a kommunista országok számára volt kedvező.²⁹³

Talán ennek is köszönhető, hogy több, az emberi jogokat durván megsértő ország részesülhetett a kedvezményes elbánásban, holott még az 1960-as évek közepén, főleg a Kongresszus, illetve az amerikai szakszervezet, az AFL-CIO ellenállásán ez a törekvés megbukott. Románia például már 1974-ben elfogadta az amerikai feltételeket és megkapta a legnagyobb kedvezmény elvét. Az ok önálló külpolitikája volt és az, hogy ennek érdekében hajlandó volt eltérni a kivándorlást. Így hiába hívta fel 38 kongresszusi képviselő Ford elnök figyelmét az erdélyi magyarok sanyarú sorsára, a román MFN-t simán megszavazták. Magyarország esetében ennek csak 1978-ban érkezett el az ideje. Berecz Jánossal, az MSZMP KB Külügyi Osztályának vezetőjével amerikai

²⁸⁹ Nemes Dezső feljegyzése Kádárnak, 1978. december 19., Feljegyzés Kaiser és Rényi megbeszéléséről, 1979. december 19. Uo.

²⁹⁰ Visit of First Secretary Kadar, Memorandum by Stephen Larrabee to Madeline Albright, 23 January 1979. Carter Presidential Library, Carter Presidential Papers, White House Central File, Confidential File, Hungary.

²⁹¹ Az MSZMP KB Külügyi Osztályának jelentése, 1978. június 5. I. m.

²⁹² Mark Palmer közlése a szerzőnek.

²⁹³ Lásd erről Kovrig, Bennett: *Of Walls and Bridges*. I. m. 176.

útja során közölték, hogy a korábbihoz hasonlóan fokozatosan, lépésről lépésre akarják a két ország viszonyát javítani, „nagy fordulatokra nem érett a helyzet”. A „magas szintű” látogatásokat pedig alacsonyabb szinten lefolytatott megbeszélésekkel akarták előkészíteni, ezért Kádár meghívása, mint láttuk, lekerült a napirendről.²⁹⁴

A magyar–amerikai kereskedelmi szerződés 1978. július 7-i életbelépésének előnyeit némileg csökkentette, hogy a Kongresszusnak évente meg kellett újítania a legnagyobb kedvezmény elvét, ami kockázatot jelentett a magyar exportőröknek. Pedig a magyar kivitel fokozására már csak azért is szükség volt, mert a kölcsönös árucserében Magyarországnak jelentős hiánya mutatkozott. Így 1975-ben a 165 millió dolláros forgalomból 37 millió, az 1976-os 150 millióból 53 millió, az 1977-es 188 millióból pedig 54 millió dollár volt a magyar kivitel.²⁹⁵ Ez tiszta konvertibilis devizabevételt jelentett a magyar gazdaság számára, mert ellentétben a legtöbb tőkés országgal, az export fejében nem írták elő amerikai áru vásárlását.²⁹⁶ Amerikai részről elmondták, hogy nem Magyarország, hanem Románia miatt nem lehet az évenkénti megújításon változtatni, viszont nem akarják a két országot eltérő módon kezelni.²⁹⁷ Mint később kiderült, ez nem felelt meg a valóságnak, hiszen a Jackson–Vanik-kiegészítés alól Magyarország csak a rendszerváltást követően kapott végleges felmentést, holott akkor Bukarest már jó ideje kegyvesztett volt Washingtonban.

A Carter-adminisztráció nem változtatott az USA Kelet-Európa-politikáján. Cyrus Vance kijelentette, hogy az adminisztráció lépései, mint a Szent Korona visszaszolgáltatása, „az autonómia, a nemzeti öntudat és Kelet-Európa nyugati orientációjának támogatását szolgálják, hosszú távon”. Hozzáfűzte: „a belátható jövőben nem bízhatunk nem kommunista rendszerek hatalomra kerülésére a térségben.”²⁹⁸ A külügyminisztériumnak az 1978-ról készült jelentése némi túlzással megállapította, hogy a magyar–amerikai viszony normalizálása befejeződött. Célul tűzte ki, hogy „1980 után magas szintre emelkedjék a két ország közötti érintkezés”, bár érezhető volt, hogy a fellendülés időszaka a végéhez közeledhet. Bár „a fő célok vonatkozásában” a Carter-kormány politikája „nem jelentett változást”, a „szovjet–amerikai kapcsolatok rontását akaró erőknél kedvezett”, a „szovjet–amerikai kapcsolatok romlottak”, állapította meg a külügy elemzése.²⁹⁹ Nagy Jánosnak washingtoni konzultációja során azt mondták, hogy a szovjet–amerikai viszony „nehézségeivel” „lehetőleg nem akarják veszélyeztetni” a szocialista országokkal fennálló kapcsolatokat. Mégsem került el a szovjet vezetés figyelmét, hogy egyes kelet-európai országok kapcsolatai az Egyesült Államokkal egyre függetlenebbé váltak a szovjet–amerikai kapcsolatoktól, amely 1975 után újra feszültebbre fordult. Brezsnyev alig leplezett figyelmeztetést címzett a magyar vezetés-

nek a javuló magyar–amerikai viszony kapcsán. Kifejtette, hogy Washington igyekszik „elrománosítani” a szocialista országokat és a NATO „elfogadta a szocialista országok aláaknázásának távlati terveit”. „Egységünk erősítése – mondotta Kádárnak – nem egy pud vas kérdése, hanem komoly politikai feladat.”³⁰⁰ Bár a szovjet–amerikai viszonyban az évtized végére visszarendeződés következett be, ez a magyar–amerikai kapcsolatokban már nem történhetett meg ugyanígy.

Ebben a korszakban a magyar–amerikai kapcsolatok a Kádár-rendszer történetének, sorsának alakulására is kihatottak. Kádár fontos külpolitikai sikert könyvelhetett el éppen ebben, az általa korábban jobbra elhanyagolt viszonylatban: a korona visszaszolgáltatása és a legnagyobb kedvezmény elvének megszerzése a nevével fémjelzett magyar vezetés nemzetközi presztízsének emelkedését jelezte. Ebben az időszakban kezdődött el az a gazdasági folyamat, melynek eredményeként Magyarország olyan mértékben eladósodott a Nyugat, illetve az Egyesült Államok irányában, hogy a rendszer fennmaradása nagyrészt a nemzetközi kölcsönök folyósításán múlt, vagyis gazdaságilag kiszolgáltatott helyzetbe került a kapitalista világgal szemben.

Az egyik történész úgy fogalmazott, hogy az Egyesült Államokkal történő szakítást nem kockáztathatta meg az ország. A külkereskedelmi stratégia központjában a tőkés kivitel fokozása volt a földrajzi távolságtól függetlenül.³⁰¹ Ennek következtében Kádár hajlandó volt kisebb politikai engedményekre, és megindult egy gazdasági eltávolodási folyamat a Szovjetuniótól. Magyarország a kelet-európai térségen belül az Egyesült Államok harmadik, politikailag legfontosabb partnere lett Lengyelország és Románia mögött – a tömbön kívüli Jugoszlávia külön kategóriát képviselt. Varsó hagyományosan is a legfontosabb partner volt, Románia pedig külpolitikai irányvonala miatt. Magyarország egyre inkább a szovjet tábor kirakatállama lett, holott korábban Moszkva Csehszlovákiának szánta ezt a szerepet.³⁰²

A magyar–amerikai kapcsolatok története, a kétoldalú viszony feltárásán túlmenően, bepillantást enged a Kádár-rendszer egészének viszonyaiba. Megfigyelhető, hogy a külügyminisztérium szerepe az MSZMP KB Külügyi Bizottsága ellenében a külpolitika lebonyolításában egyre jelentősebb lett. Fontos változást jelentett a korábbi korszakhoz képest, hogy a Szovjetunióval történő konzultáció egy-egy külpolitikai lépésről nem feltétlenül előzetesen, hanem esetenként *utólag* történt, bár nem lehet kétséges, hogy Moszkva tudomást szerzett a magyar lépésekről. Taktikai jellegű ügyekben tehát a szovjet ellenőrzés enyhült. Ugyanakkor a tömbfegyelem fenntartása továbbra is előbbre való volt más megfontolásoknál. Nem változott a Kádár-rendszer sebezhetősége a külső ideológiai behatásoktól sem. Nem véletlen, hogy a magyar–amerikai kulturális egyezmény csak nagy sokára született meg. Deák István kiutasítása nemcsak az amerikai befolyástól való félelemre világít rá, hanem arra is, hogy a szabadság csak látszólagos volt, a politikum továbbra is meghatározta az élet minden területét, és a részleges liberalizálás központi akarattal bármikor visszavonható volt.

²⁹⁴ Az MSZMP KB Külügyi Osztályának jelentése, 1978. június 5. MNL OL, Küm, USA tük, XIX-J-1-j, 22. doboz, 1-004038-1978.

²⁹⁵ A külügyminisztérium V. területi osztályának feljegyzése a magyar–amerikai kapcsolatokról, 1978. november 22. MNL OL, Küm, USA tük, XIX-J-1-j, 23. doboz, 1-004942/9-1978.

²⁹⁶ Honvári János: *Pénzügyi és vagyoni tárgyalások*. I. m. 70.

²⁹⁷ Jelentés a Washingtonban folytatott magyar–amerikai külügyi konzultációról, 1978. július 17. I. m.

²⁹⁸ Memorandum by Cyrus Vance to President Carter, 3 June 1977. I. m.

²⁹⁹ A külügyminisztérium V. területi osztályának feljegyzése a magyar–amerikai kapcsolatokról, 1978. november 22. I. m.

³⁰⁰ Jelentés a Politikai Bizottságnak Kádár János és Leonyid Iljics Brezsnyev találkozásáról, 1978. július 31. MNL OL, M-KS 288. f., 5. cs., 752. ó. e.

³⁰¹ Honvári János: *Pénzügyi és vagyoni tárgyalások*. I. m. 68., 70.

³⁰² Lásd Faure, Justine: *L'Ami Américain*. I. m. 364.

A pártállami ellenőrzésre utal, hogy az egyházak vezetői csak egy állami szerv engedélyével találkozhattak egy külföldi ország képviselőjével, és az Egyházügyi Hivatal előírhatta számukra, hogy egy adott témában milyen álláspontot kell elfoglalniuk. A Szent Korona hazatérése kapcsán az is kiderül, hogy a rendszer nem tűrt spontán megnyilvánulásokat. A sajtó részletes eligazítást kapott, hogy mit írhat meg. Nem hozhatta nyilvánosságra a Szent Korona hazatérésének pontos időpontját sem, mert annak fogadására – mint láthattuk – csak „szervezett” tömeg juthatott el.

Végző soron a magyar–amerikai viszony fejlődésének jól látható korlátot szabott Magyarország kényszerű belpolitikai berendezkedése és külpolitikai elkötelezettsége. E viszonylatban világosan kiderül, hogy az enyhülés politikája nem vezethetett el baráti viszony kialakításáig. A hangzatos nyilatkozatok ellenére a két világrendszer hatalmi érdekei és értékrendje túl messze állt egymástól a tartósan harmonikus együttéléshez. Nem véletlen, hogy a magyar–amerikai viszony javulásának időszakait óhatatlanul megszakították az újabb és újabb válságok, amit többek között a vietnami ellenőrző bizottságban betöltött magyar szerep mutatott. A nemzetközi felhatalmazás pártatlanságot feltételezett, a szocialista külpolitika pedig a vietnami kommunisták politikai érdekeit helyezte előtérbe, tekintet nélkül a nemzetközi visszhangra és a magyar–amerikai viszonyra. Mégis tévedés lenne azt hinni, hogy az enyhülés teljes kudarcot vallott. Ellenkezőleg, hiszen politikai engedményekre és gazdasági nyitásra készítette a kelet-európai országok egy részét, melyek elősegítették az ottani politikai rendszerek, következésképpen a szovjet tömb egészének a felbomlását.

IX. Az eladósodás és következménye, a gazdasági válság, 1979–1988

* Vendégek az első magyarországi McDonald's gyorsétteremben, Budapest, 1988. július 5.

Bár az Egyesült Államok egyértelműen elfogadta az európai status quót, és ebből nem is csinált különösebb titkot, az enyhülés időszaka a végéhez közeledett. A Carter-adminisztráció korszakának második felétől (1978–1980) látványosan romlottak a szovjet–amerikai kapcsolatok. Ennek számos oka volt. Egyrészt a két nagyhatalom egymást vádolta a SALT-I megszegésével, konkrétan azt kifogásolták, hogy kölcsönösen nem tartják be a szerződésnek a támadó jellegű interkontinentális rakéták korlátozására vonatkozó részeit. Egyes vélekedések szerint a felek, elsősorban a Szovjetunió, a nem kellően egyértelmű megszövegezésből eredő kiskapukat használták ki a maguk javára,¹ és emiatt az amerikai Szenátus nem erősítette meg az 1979. évi SALT-II szerződést. Másrészt a két politikai-katonai rendszer valójában sohasem bízott meg egymásban. Churchill szavaival élve a biztonság továbbra is a „terror robusztus gyermeke” volt. Moszkva kifogásolta, hogy az USA rakétarendszereket telepített Európába, és meg akart szabadulni azoktól, a NATO viszont a biztonság fontos elemének tartotta ezeket a hagyományos haderő terén Kelet-Közép-Európában mutatkozó hatalmas szovjet fölény miatt.

Fokozódott a rivalizálás a harmadik világban is, elsősorban Afrikában, ahol a Szovjetunió igyekezett kiterjeszteni ideológiai és politikai befolyását. Moszkva 1978 és 1984 között 40 milliárd dollárnyi katonai segílyt küldött a kontinensre.² Kuba nyomdokai-ban haladva a szovjetek forradalmi helyzetet feltételeztek Közép-Amerikában, és fegyvereket küldtek többek között a nicaraguai lázadóknak. A végső dőfést az enyhülés politikájának a Szovjetunió afganisztáni bevonulása (1979. december) adta meg, amit csak tetézett a lengyelországi válság (1980. augusztus).

Moszkva végzetes afganisztáni akciójának egyik kiváltó oka a NATO 1979. decemberi döntése volt, amelyben a Pershing típusú közép-hatótávolságú rakéták európai telepítéséről határoztak.³ Egy amerikai történész szerint „a szovjet vezetők nem a kínálkozó alkalmat ragadták meg, hanem a fenyegetettség érzése miatt vonultak be Afganisztánba. Amerika és a NATO új közép-hatótávolságú nukleáris rakétákat készült telepíteni Európába. E döntés, a Kreml értelmezésében megsértette az egyenlő biztonság elvét, amelyen az enyhülés alapult.”⁴

A NATO rakétatelepítési akciója alapján azonban nem az enyhülés ellen irányult, hanem „egy bonyolult, sokszintű tárgyalási folyamat eredményezte, melyben belpolitikai, bürokratikus, intézményi és szövetségesi politikák keveredtek az egyre ellenségesebb hidegháborús viszonyokkal”. Valójában „a nem különösebben tette kész ameri-

¹ Garthoff, Raymond: *Détente and Confrontation: American–Soviet Relations from Nixon to Reagan*. Brookings Institute Press, Washington D. C., 1985.

² Haslam, Jonathan: *Russia's Cold War*. I. m. 312–313.

³ Lásd erről Zubok, Vladislav: *A Failed Empire*. I. m. 263.

⁴ Leffler, Melvyn: *For the Soul of Mankind: The United States, the Soviet Union, and the Cold War*. Hill and Wang, New York, 2007. 332–333.

kaiakat Európa sürgette a szovjet nukleáris politika határozott megválaszolására”.⁵ Eleinte a szovjet vezetés elvetette a közvetlen katonai beavatkozást Afganisztánban, ahol egy kommunista puccs éket vert Irán és Pakisztán közé. Attól tartottak, hogy Afganisztán a Szovjetunió Vietnamja lehet. Úgy tűnik, Washington éppen ezt akarta elérni. A nagyrészt amerikai forrásokból származó, megtévesztő értesülések hatására, miszerint az ország kommunista vezetője, Hafizullah Amin Amerika-barát fordulatra készül, az SZKP KB Politikai Bizottsága 1979 decemberében mégis úgy döntött, hogy csapatokat küld Kabulba. Egyes források szerint Carter nemzetbiztonsági tanácsadója ujjongott.⁶ Az amerikai elnök azonnal elítélte a szovjet bevonulást és figyelmeztette a szovjet vezetést: ha „nem változtat jelenlegi magatartásán, aláássa az amerikai–szovjet kapcsolatokat”.⁷

A NATO és a Szovjetunió végzetes döntése, hogy a nukleáris fegyverek új nemzedékét telepítik Európába, végső soron az atomháború lehetőségét hordozta magában. A szovjet döntés, amelyet a félelem motivált, teljesen titokban született meg, még a szovjet hírszerzést sem tájékoztatták róla. Ez önmagában a szovjet hadiipari ágazat és külügyminisztériumi szövetségeik növekvő befolyását jelezte, s azt, hogy Brezsnyev hatalma végzetesen meggyöngült. A szovjet vezérkar 1979-ben megvitatta egy korlátozott háború lehetőségét, és bár Brezsnyev nem zárkózott el attól, hogy csak a leselejtezett régebbi típusú rakétákat helyettesítsék újakkal, képtelen volt meggyőzni erről Gromikót.⁸ Washington csak 1979 végén kezdte komolyabban venni ezeket a lépéseket és ekkor szánta rá magát a Pershing- és a cirkálórakéták telepítésére.

Moszkva sérelmezte, hogy az amerikai vezetés nem tartotta be a „Pekingtől és Moszkvától való egyenlő távolság” elvét, amikor Brzezinski nemzetbiztonsági tanácsadó Kína-barát politikája felülkerekedett Vance külügyminiszter Moszkvát favorizáló irányvonala fölött. Carter, aki a jobboldali támadások kereszttüzébe került, határozottan reagált az afganisztáni szovjet bevonulásra: a róla elnevezett doktrína értelmében, az olajban gazdag Perzsa-öbölhöz közel eső ország elleni támadást az Egyesült Államok úgy kezelte, mintha az USA-t érte volna közvetlen erőszak. Az elnök megnövelte a költségvetési kiadásokat és engedélyezte egy új interkontinentális rakétarendszer kiépítését. Jobboldali ellenfeleinek mindez azonban nem volt elég: azzal vádolták meg, hogy alábecsüli a kommunista veszélyt és politikája hozzájárul a szovjet agresszióhoz.⁹

Az 1970-es évek végére kudarcot vallott tehát az enyhülés politikája, nem sikerült a világrendszerek közötti vetélkedést az ideológia síkján tartani. Minden bizonnyal eleve illúzió volt azt feltételezni, hogy a „szavak háborújának” elnevezett eszmék között folyó harc helyettesítheti a hatalom egyéb területein uralkodó versengést. A kommunista ideológia a szocializmus győzelmét hirdette, s az emberek lelkéért folytatott kommunista propagandaháború értelmetlen lett volna a „szocialista” politikai rendszer

diadalra juttatásának terve nélkül. A békés egymás mellett élés, a két nagyhatalom javuló viszonyának alapja az a feltevés volt, hogy a háború után kialakult világrend szent és sérthetetlen. Azoknak az országoknak a helyzete, amelyeket 1944–1945-ben leroht a Vörös Hadsereg, legjobb esetben is csak a távoli jövőben változhatott volna meg. Kelet-Közép-Európa többé nem jelentett fontos problémát a Szovjetunió és Amerika viszonyában. A nyugati retorika támogatta a szabadságot és a nemzeti függetlenséget, valójában azonban a NATO tagállamai elfogadták Európa végleges és megváltoztathatatlan megosztottságát.

Újabb gondot jelentett a lengyel válság kiéleződése. Miközben Moszkva magára vállalta, hogy támogatásban részesíti a szovjet blokkon kívül eső kommunista rendszereket, kelet-európai birodalmát ismét veszélybe sodorták a lengyelországi események. 1980. augusztus 28-án az országos méreteket öltő lengyel sztrájkhullám megfékezésére a szovjet honvédelmi minisztérium felvetette a katonai beavatkozás lehetőségét, a politikai vezetés azonban ezt szükségtelennak tartotta és pusztán erődemonstrációt rendelt el. A lengyel pártvezetés, amely hiába kérte a szovjet haderő segítségét, végül kénytelen volt elfogadni Moszkva javaslatát és 1980 decemberében bevezette a szükségállapotot.¹⁰ Árulkodó volt az új amerikai elnök, Ronald Reagan reakciója: vissza nem térő lehetőséget látott a lengyel forradalomban „az átkozott hatalom ellen”.

Carter utóda ugyanis időközben Ronald Reagan lett, aki a neokonzervatív filozófiát a kormányzati politika szintjére emelte. A kelet–nyugati viszonyban újra hidegháborús tél következett, annak ellenére, hogy Reagan megsemmisítette elődjének az amerikai gazdasági érdekeket sértő embargós intézkedéseit. Bár újabb kutatások rámutatnak arra, hogy Reagan retorikája – John Foster Dulleséhez hasonlóan – radikálisabbnak tekinthető, mint az általa valóban képviselt politikai irányvonal, és fő külpolitikai célja – főleg elnökségének második terminusában – a nukleáris leszerelés mellett az volt, hogy megtalálja a modus vivendit Moszkvával a „realizmus, erő és dialógus” elve alapján,¹¹ az 1980-as évek elején a szovjet–amerikai kapcsolatok egyértelműen mélypontra jutottak. Ennek ellenére a magyar vezetés az amerikai kapcsolatok szinten tartását, sőt a nagyhatalmak közötti politikai közvetítést tűzte ki célul.

1983. január 17-én Reagan aláírt egy nemzetbiztonsági utasítást (*National Security Defense Directive 75*), amely Amerikát a szovjet terjeszkedés megfékezésére és ha lehetséges, visszaszorítására kötelezte. Ez azonban nem vonatkozott Kelet-Európára. Reagan viszonya a szovjet blokkhoz továbbra is óvatos maradt és rövid távon semmilyen változást nem ígért.¹² Noha Reagan irtózott a kommunista rendszertől, egy megállapodás érdekében kész volt a színpalak mögött egyezkedni a kommunista vezetőkkel. Elsősorban azért, hogy elkerülhető legyen egy esetleges atomháború, melyet – s ezzel Reagan is tisztában volt – senki nem nyerhet meg. Egy 2008-ban, jelen kötet szerzője által készített interjújában John Whitehead, Reagan bizalmasa és külügyminiszter-helyettesként kelet-

⁵ Spohr-Readman, Kristina: Conflict and Cooperation in Intra-Alliance Nuclear Politics: Western Europe, the United States and the Genesis of NATO's Dual-Track Decision, 1977–1979. *Journal of Cold War Studies*, Vol. 13. No. 2. Spring 2011. 39–89.

⁶ Haslam, Jonathan: *Russia's Cold War*. I. m. 323–324.

⁷ Leffler, Melvyn: *For the Soul of Mankind*. I. m. 335.

⁸ Haslam, Jonathan: *Russia's Cold War*. I. m. 303–309.

⁹ Craig, Campbell–Logevall, Frederik: *America's Cold War*. I. m. 302–308.

¹⁰ Haslam, Jonathan: *Russia's Cold War*. I. m. 335–337. A válság szovjet vetületéről lásd Mitrovits Miklós: *A remény hónapjai... A lengyel Szolidaritás és a szovjet politika (1980–1981)*. Napvilág Kiadó, Bp., 2010.

¹¹ Lásd Matlock, Jack F.: *Reagan and Gorbachev: How the Cold War Ended*. Random House, New York, 2005.

¹² Leffler, Melvyn: *For the Soul of Mankind*. I. m. 352–353.

európai tanácsadója azt állította, hogy az elnöknek nem volt célja szétrobbantani a szovjet blokkot.¹³ Az adminisztráció németkérdésben elfoglalt álláspontját Rozanne Ridgway, Reagan európai és kanadai ügyekért felelős külügyi államtitkára úgy összegezte, hogy a kialakult helyzet stabil és erősíti a békét, a német újraegyesítésről folytatott vita felmelegítése idő előtti és átgondolatlan lépés lenne.¹⁴ *Reagan stabilitásra irányuló politikája tehát Kelet-Európa kérdésében nem tért el az 1970-es évek stratégiájától.*

A Reagan-adminisztráció 1982-ben megerősítette, hogy a kommunista államok mind a belső liberalizálás, mind pedig a külpolitikai önállósulás véghezvitele esetén részesülhetnek amerikai kedvezményekben. George Bush, Reagan ekkori alelnöke, Jugoszláviát, Romániát és Magyarországot érintő kelet-közép-európai körútját követően 1983. szeptember 21-én Bécsben elmondott beszédében kijelentette, hogy az Egyesült Államok támogat minden, a társadalmi, humanitárius és demokratikus ideálok irányába tett lépést, de egyetlen kormányt sem akar nehéz helyzetbe hozni. Hivatalos szintre emelkedett az úgynevezett „differenciálás politikája”, ami azt jelentette, hogy Washington „szorosabb politikai, gazdasági és kulturális viszonyt alakít ki olyan országokkal, mint Magyarország és Románia, amelyek nagyobb nyitottságot és függetlenséget mutatnak”. Bár Bush kedvezően nyilatkozott a magyar gazdasági reformokról és úgy tartotta, hogy a magyar belpolitikai gyakorlat „kevésbé elnyomó, mint a román”, az amerikai politikában Románia továbbra is az élen állt, különösen annak fényében, hogy a szükségállapot bevezetése miatt Lengyelország elvesztette a legnagyobb kedvezmény elvét. Bár a Kongresszusban egyre hangosabban tiltakoztak Románia kedvezményezett státusa miatt, melyet minden évben meg kellett újítani, Reagan még 1987-ben is megszavaztatta azt Bukarest számára. A State Department azzal indokolta ezt az álláspontot, hogy a Jackson–Vanik-kiegészítés csak a kivándorlásra vonatkozik – ennek a kötelezettségének pedig Bukarest eleget tesz –, a vallásgyakorlás szabadságára, kisebbségi jogokra és az emberi jogok egyéb aspektusára – amely esetekben Románia magatartása kifogásolható – nem. Hivatkoztak arra is, hogy az MFN nélkül egyáltalán nem lehetne hatni a román politikára.¹⁵

A MAGYAR–AMERIKAI KAPCSOLATOK ÚJ FEJEZETE

A nagyhatalmak közötti feszültség nem okozott jelentős zavarokat a magyar–amerikai viszonyban. Budapest azt remélte, hogy hamar elcsitul a vihar és a szovjet rosszallás ellenére változatlanul megőrizheti az Egyesült Államokhoz fűződő jó kapcsolatát. Kádár megértette, hogy a szovjeteket is felelősség terheli a kiélezett világpolitikai helyzet miatt. Moszkva továbbra is a szovjet típusú szocializmus terjesztésére törekedett.

¹³ A szerző interjúja John Whiteheaddel, 2008. május.

¹⁴ Maynard, Christopher: *Out of the Shadow: George H. W. Bush and the End of the Cold War*. Texas A&M University Press, College Station, 2008. 29.

¹⁵ A román MFN-ről szóló belpolitikai vitát lásd Harrington, Joseph F.–Courtney, Bruce J.: *Tweaking the Nose of the Russians*. I. m.

Egyes jelek szerint Borisz Ponomarjov és Jurij Andropov úgy gondolták, hogy bizonyos államok, mint például Olaszország, megérették a szocialista fordulatra.¹⁶ Kádár ezt illúzióknak tartotta, a magyar vezető érdeke a szocialista és kapitalista világ közötti status quo fenntartása, valamint az atomháború elkerülése volt, amely Kádár szerint is a teljes civilizációt pusztította volna el. Ez nem jelentette azt, hogy Kádár kevésbé lett volna kommunista, mint moszkvai kollégái – 1981-ben például azt tanácsolta a lengyel vezetőknek, hogy ne kegyelmezzenek az osztályellenségeknek: „az emberség parancsa felfüggeszthető ellenük”¹⁷ –, csupán azt, hogy realistább volt, mint legtöbbjük.

Ezekkel a világpolitikai fejleményekkel egy időben, és azoktól talán nem is egészen függetlenül, Magyarország pénzügyileg az összeomlás szélére került, és nem volt más választása, mint előre menekülni. Az ország belépése a Nemzetközi Valutaalapba (1982) már Moszkva előzetes hozzájárulása nélkül történt. Bővültek a kapcsolatok immár az élet szinte minden területén – folyamatosan emelkedett az Amerikából Magyarországra látogatók száma, bár az USA-ba utazó magyar továbbra is ritka volt, mint a fehér holló. Vegyes vállalatok létesültek, erősödött az ipari és a mezőgazdasági együttműködés, 1981-ben a Magyar Tudományos Akadémia anyagi hozzájárulásával magyar professzúra kezdte meg működését az Indiana Egyetemen, az állam kulturális monopóliumát kikezdte az 1983-ban létrehozott Soros Alapítvány. Ugyanakkor nem lehetett figyelmen kívül hagyni a hatalmi realitásokat sem. Az 1980-as években a magyar hírszerzés igyekezett kifürkészni az Egyesült Államok katonai titkait, valamint illegálisan megszerzett és továbbított a Szovjetunió számára COCOM-listán szereplő termékeket. (Ezekre a fejleményekre a későbbiekben még részletesen visszatérek.)

Az új gazdasági mechanizmus külgazdasági politikája azonban *illúzióra épült*, nem sikerült ugyanis nyugati kölcsönökkel áthidalni a Kelet és Nyugat között tátongó mélységes gazdasági szakadékot. 1978-ban Magyarország kényszerhelyzetbe került. Nettó adóssága kétszerese volt a konvertibilis exportnak, a hiteltörlesztés és a kamatfizetés felemésztette az éves konvertibilis exportbevétel mintegy egyharmadát. Kiderült, ha nem sikerül jelentősen lelassítani az eladósodást, akkor Magyarország kénytelen lesz visszafogni a behozatalt, ami végső soron az életszínvonal drasztikus csökkenéséhez vezet.¹⁸ Márpedig a Kádár-rendszer, melynek a politikai legitimitását éppen az életszínvonal folyamatos, a gazdaság teljesítményétől független növelése adta, erre a lépésre nem vállalkozhatott. Egyetlen lehetősége maradt: még több hitelt felvenni, és ezzel tovább fokozni a nyugati hiteleknek való kiszolgáltatottságot. Ezáltal pedig Magyarország fokozatosan kezdett átcsúszni, legalábbis gazdaságilag, a „kapitalista” tömb vonzáskörébe. Korabeli, kissé eufemisztikus megfogalmazás szerint „ha a hitel felvétel valamiért lehetetlenné válik, akkor a magyar gazdaság súlyos helyzetbe kerül”.¹⁹ Már 1979-ben napirendre került az ország tagsága a Világbankban és a Nemzetközi Valutaalapban, amire a Kreml rosszallása miatt ekkor még nem kerülhetett sor (ahogy Brezsnyev megjegyezte, „a magyarok többet költenek, mint amennyit termel-

¹⁶ Haslam, Jonathan: *Russia's Cold War*. I. m. 296.

¹⁷ Tischler, János: The Hungarian Party Leadership and the Polish Crisis of 1980–1981. *Cold War International History Bulletin*, Issue 11, (Winter, 1998), 77–89.

¹⁸ Földes György: *Az eladósodás politikatörténete, 1957–1986*. Maccenas, Bp., 1995. 144.

¹⁹ Uo. 147.

nek"). A csatlakozástól pedig a hitelfelvételi lehetőségek javulását, a magyar mozgástér bővülését várták. Egyszerűen nem volt más alternatíva a magyar vezetés számára, ha meg akarta őrizni a mesterségesen fenntartott életszínvonalat. Egy rövid időszaktól eltekintve a helyzet azonban tovább romlott, 1982-re az ország a fizetéseképtelenség szélére sodródott, és az ugyancsak súlyos gazdasági nehézségekkel küzdő Szovjetuniótól nem lehetett segítséget várni. Ebben az időszakban tulajdonképpen a *szovjet övezet egyensúlyát nyugati hitelek biztosították*. 1984-ben Magyarország csökkentette a kiadásokat, azonban ezt a politikát hamarosan elvetették. A lassú növekedés közepette csak további kölcsönök felvételével lehetett biztosítani az életszínvonal fenntartását. A Politikai Bizottság érzékelte, hogy amennyiben ez nem sikerül, nehéz helyzetbe kerül a gazdaság. A kormány kénytelen volt az árakat olyan jelentősen megemelni, amire az 1950-es évek óta nem volt példa, és ezzel megsértette az árstabilitás elvét. Gazdasági válság alakult ki.

Magyarország arra kényszerült, hogy még szorosabbra fonja a gazdasági szálakat a kapitalista világgal, és a reformerek abban az illúzióban ringatták magukat, hogy ez nem vezet majd politikai függőséghez. Koszigin szovjet miniszterelnök azonban nem így gondolta, és figyelmeztette magyar kollégáját, hogy a Valutaalap egy amerikaiak által uralt politikai intézmény, amely politikai befolyást gyakorol azokra, akik a „karmai” közé kerülnek.²⁰

Lássuk mindezt részletesebben! 1979-ben tehát a szovjet vétó miatt Magyarországnak még le kellett mondani a további hitelfelvételi lehetőségeket biztosító világbanki tagságról. Moszkva szívesen elkerülte volna ezt a pénzügyi támogatáskérést, hiszen ezzel – szerinte – „Magyarország eladná magát a Nyugatnak”, de segíteni nem tudott, vagy nem akart. Brezsnyev egymilliárd dolláros hosszú távú hitelt ajánlott fel, ami végül nem érkezett meg.²¹ A gazdasági összeomlás elkerülése érdekében a magyar vezetők 1980-ban a szolgáltató szektor liberalizációjával, illetve megszorító intézkedések bevezetésének gondolatával kacérkodtak. Az adósságcsapda, melyet súlyosbított a második olajválság, illetve számos kedvezőtlen világpolitikai folyamat, nyilvánvalóan magát a rendszert is veszélybe sodorta. Az új gazdasági környezetben egyre nehezebb volt kölcsönhöz jutni, amely ugyanakkor elengedhetetlen lett volna az ország túléléséhez. 1981 szeptemberében a Politikai Bizottság – a változatlan szovjet rosszállást figyelmen kívül hagyva – nem látott más kiutat, mint Magyarország jelentkezését a világbanki (IMF-) tagságra. A felvételi kérelmet 1981. november 4-én jelentették be, napra pontosan 25 évvel az 1956-os szovjet megszállás után. Lázár György szovjet kollégáját, Nyikolaj Tyihonovot mindössze két nappal korábban tájékoztatta.²² Bár nem tudjuk bizonyítani, valószínű, hogy Moszkva már korábban tudomást szerzett a készülő lépésről. Tekintve hogy a Szovjetunió nem volt hajlandó támogatni a roskadozó kelet-európai gazdaságokat, illetve az NSZK vezetése elzárkózott attól, hogy Magyarország szorosabb kapcsolatra lépjen az Európai Gazdasági Közösséggel, nem lehetett mást tenni.

²⁰ Mong Attila: *Kádár hitele*. I. m. 165.

²¹ Gough, Richard: *The Good Comrade*. I. m. 207–208.

²² Részletesen lásd uo. V. fejezet.

Erős gazdasági érdek indokolta tehát, hogy az afganisztáni szovjet intervenciót követően a magyar pártvezetés az enyhülés eredményeinek a fenntartása mellett foglaljon állást. Carter elnök ugyanis gazdasági szankciókat léptetett életbe a szovjet tömb országai ellen az afganisztáni invázió miatt, ami a tömbön belül gazdasági nehézségeket okozott. Egy 1980-ban zajlott moszkvai megbeszélésen a kelet-európai országok pártvezetői közölték a szovjet pártvezetéssel, hogy *nem engedhetik meg maguknak a gazdasági kapcsolatok megszakítását a Nyugattal*.²³ A magyar aggodalmakat fokozta a lengyel válság. Kádár kifejezetten dühös volt a lengyel vezetésre és megdöbbenett a Szolidaritás felemelkedése, ám ennek ellenére Brezsnyevet a szovjet beavatkozás szükségességéről igyekezett meggyőzni.²⁴

A szovjet zóna *minden téren átalakulóban volt*. A gazdasági kapcsolatok folytonosságának fenntartását képviselte 1980 januárjában washingtoni útja alkalmából Horn Gyula, az MSZMP KB külügyi osztályának helyettes vezetője. Amerikai tárgyalopartnerei megerősítették ezt, és felhívták a figyelmét, hogy az évente megújítandó kedvezményes státus attól függ, milyen magatartást tanúsít Magyarország az Egyesült Államok iránt.²⁵ Ekkor azonban közbeszólt a szovjet vezetés, amelyet meglepett a Nyugat váratlanul heves reakciója az SS-20-as típusú közép-hatótávolságú rakéták telepítésére, és a megtorlás részeként arra utasította Magyarországot, Csehszlovákiát és az NDK-t, hogy mondják le a közeli jövőben nyugati politikusokkal tervezett magas szintű találkozóikat. Magyarországtól Puja Frigyes külügyminiszter bonni, illetve egy parlamenti delegáció washingtoni útjának törlesztését kérték.²⁶ Bár a Politikai Bizottság tagjai az 1980. január 29-i ülésen – a szovjet intervenció rémét falra festő Kádár János határozott állásfoglalása miatt – meggyőződésük ellenére elfogadták a szovjetek követelését, Kádárnak sikerült kieszközölnie Moszkvánál, hogy a nyugati kapcsolatokat végül ne kelljen befagyasztani.²⁷ De nemcsak Nyugat-Európával volt képes megőrizni az 1970-es években kialakított kapcsolatrendszer, hanem a szovjet–amerikai viszony drámai megromlása ellenére az Egyesült Államokkal is. A külügyminisztérium 1984-ben rámutatott: „kapcsolataink az USA-val ellentétes irányú mozgást mutattak a romló kelet-nyugati kapcsolatok egészének alakulásától”, bár ez a viszony még így sem érte el néhány „szocialista ország amerikai kapcsolatainak korábban elért szintjét”. Házi Vencel washingtoni nagykövet elégedetten jegyezte meg, hogy a nemzetközi légkör megromlása ellenére sikerült megőrizni a kétoldalú kapcsolatok addigi eredményeit.²⁸ Budapesti értékelés szerint az amerikai politika elfogadta „társadalmi berendezkedésünket és szövetségi hovatartozásunkat”,²⁹ ami magyar részről megteremtette a jó viszony

²³ Zubok, Vladislav: *A Failed Empire*. I. m. 269.

²⁴ Tischler, János: Kádár and the Polish Crisis of 1980–1981. *Hungarian Quarterly*, Vol. 39. No. 151, 1998.

²⁵ Lásd Békés Csaba: Magyar külpolitika a szovjet szövetségi rendszerben, 1968–1989. In: Gazdag Ferenc–Kiss J. László (szerk.): *Magyar külpolitika a XX. században – Tanulmányok*. Zrínyi Kiadó, Bp., 2004. 133–172: 157–158.

²⁶ Uo. 158–160.

²⁷ Lásd erről uo. 160–163.

²⁸ MNL OL, Küm, USA tük, XIX–J–1–j, 133/1984. SZT.

²⁹ A külügyminisztérium feljegyzése Havasi Ferenc washingtoni útjához, 1985. MNL OL, M–KS 288. f., 32. cs., 4. ő. e.

alapjait. A kívánnál kisebb mértékben ugyan, de fejlődtek a gazdasági kapcsolatok, és 1984-re Amerika már Magyarország tizedik legfontosabb kereskedelmi partnere lett. A fejlődés kereteit adó magyar–amerikai kereskedelmi szerződés valódi jelentősége abban mutatkozott meg, hogy növelte Magyarország „mozgásterét a tőkés pénzpiacokon és a multinacionális vállalatok körében”.³⁰

A látszat szerint a nyitottság megszilárdította a politikai helyzetet. Ugyanakkor arról sem szabad megfeledkezni, hogy Magyarország a Varsói Szerződés tagállama volt, ami nem változott. Időről időre erre a szovjetek is emlékeztettek. 1983-ban egy magas rangú pártvezető beszéde után a már nagyon beteg Andropov kifejezte értetlenségét és csalódottságát Kádárnak. Immár lassan az egyetlen szalonképes kelet-európai vezetőként 1984 során Kádár a nyugati vezetők egész sorát fogadta: Craxit, Kohlt, Thatchert.

Saját érdekein túl a magyar külpolitika igyekezett közvetítő szerepet betölteni a két szuperhatalom között a rendszeres washingtoni diplomáciai konzultációk fenntartásával, amelyek egyre inkább az önállósodó, professzionális külpolitika irányába mutatnak. Házi Vencel washingtoni nagykövet szerint az amerikai külügyi vezetés Magyarországra úgy tekintett, mint „számukra legalkalmasabb partnerre”, hogy „rajtunk keresztül üzenjenek a szovjet vezetőknek”, a magyar véleményt pedig „abból a szempontból vizsgálják, hogy betudhatják-e ezt a szovjetek álláspontjának”.³¹ Nagy János 1984. júliusi washingtoni útja után a State Department illetékesei kijelentették, hogy a kelet–nyugati kapcsolatok mélypontján különösen nagy jelentőséget tulajdonítanak az ilyen eseményeknek és fontosnak tartják az ehhez hasonló „csatornák” nyitva hagyását.³² Havasi Ferencnek, az MSZMP KB gazdasági ügyekért felelős titkárnak 1985-re előírányzott látogatását pedig „a kelet–nyugati kapcsolatok szempontjából is kiemelkedőnek” tekintették.³³ A magyar pártvezér természetesen jó viszonyt tartott fenn Andropovval is, és ugyanolyan „konzervatív” reformernek tartotta, mint saját magát.³⁴ Talán Kádár személyes kapcsolata a szovjet pártfőtitkárral volt az oka annak, hogy az amerikai külügyminisztérium illetékesei a kelet–nyugati viszony szempontjából minden magas rangú magyar látogatást kiemelkedő jelentőségűnek találtak.³⁵ Max Kampelman nagykövet, a Madridban tárgyaló amerikai küldöttség vezetője kijelentette: „Magyarország sajátos szerepet tölthet be a szovjet–amerikai kapcsolatok normalizálásában, a két nagyhatalom közötti kommunikációs szakadék áthidalásában, mivel a két ország közötti kapcsolatok mélypontra vannak és nincs lehetőség a szakadék közvetlen áthidalására... Magyarország sokat tehet a béke és biztonság érdekében.”³⁶

³⁰ Uo.

³¹ Házi Vencel washingtoni nagykövet távirata Nagy János külügyi államtitkárnak, 1984. június 20. MNL OL, Küm, USA tük, XIX-J-1-j, 1984, 28. doboz, 00705/1.

³² Házi Vencel nagykövet távirata Nagy János külügyi államtitkárnak, 1984. július 12. MNL OL, Küm, USA tük, XIX-J-1-j, 1984, 28. doboz, 003705/6.

³³ Házi Vencel távirata a külügyminisztériumnak, 1984. október 1. MNL OL, Küm, USA tük, XIX-J-1-j, 1984, 28. doboz, 004975.

³⁴ Gough, Richard: *The Good Comrade*. I. m. 219.

³⁵ Házi Vencel távirata a külügyminisztériumnak, 1984. október 1. I. m.

³⁶ Feljegyzés Max Kampelman budapesti látogatásáról, 1985. szeptember 11. MNL OL, Küm, USA tük, XIX-J-1-j, 29. doboz, 4-134, 004876. Ugyancsak 1985-ben, két Magyarországra látogató szenátor úgy vélte, Magyarország esetleg hídszerepet tölthet be Kelet és Nyugat között.

A nagyhatalmak közötti viszony újbóli elmérgesedése azonban mégis a magyar–amerikai kapcsolatok átmeneti visszaeséséhez vezetett. Kádár érzékelte, hogy az amerikaiak – „az anyja krisztusát”, mondta az alkalmanként nyersen fogalmazó pártvezér – „differenciált” kelet-európai politikája mögött szovjetellenes szándék húzódik meg. Tudtukra akarta adni, hogy a realitásokkal számolniuk kell: Magyarország a Varsói Szerződés tagállama, „meg a Szovjetunió szövetségese és ez így is marad”. Ezzel együtt a normális kapcsolatok fenntartását a pártvezető továbbra is szorgalmazta.³⁷ 1980-ban szovjet kérésre elhalasztották az Apró Antal által vezetett országgyűlési küldöttség washingtoni útját, 1981-ben pedig Kádár állásfoglalására Alexander Haig külügyminiszter budapesti látogatását, annak ellenére, hogy korábban egyetértett a meghívással. Attól tartott ugyanis, hogy a külügyminiszter „itt kezdené nekünk Budapesten szidni a Szovjetuniót meg a »hegemonisztikus« törekvéseit, vagy mi az istennek hívják ezek”, hiszen az „ilyenek nem lehet szájkosarat rakni a szájára”.³⁸ Elhalasztották az amerikai alelnök magyarországi útját is. Budapest – a szovjet példát követve – lemondta az 1984-es Los Angeles-i olimpián történő részvételt. A magyar vezetés láthatóan nem tette próbára Moszkva tűréshatárát egy külpolitikai szempontból ilyen viszonylag jelentéktelen kérdésben, míg Románia részt vett a sporteseményen. Egyértelmű tehát, hogy a magyar külpolitika mozgásterét végső soron Moszkva határozta meg.

Az Egyesült Államokról alkotott kép Magyarországon az 1970-es években – 1956 tapasztalata ellenére – összességében kedvező volt: „a lakosság többsége naiv módon foglalkozott Amerikával és... idealizálta az amerikai életformát”.³⁹ Minden ellenpropaganda dacára ez a kedvező kép lassanként az ország egyes vezetőiben is kialakult. Pozitív tapasztalatot szerzett az Egyesült Államok mezőgazdaságáról Romány Pál mezőgazdasági és élelmiszerügyi miniszter, aki 1976-ban amerikai kollégája, Earl Butz meghívására igyekezett Magyarországon is hasznosítható ismereteket szerezni. Úgy vélte, „azokat a tapasztalatokat, amelyeket szocialista mezőgazdaságunk fejlesztésében jól lehet hasznosítani, bátran kell adaptálni”. Nemcsak az amerikai mezőgazdaság magas szintű technikai színvonala nyerte el tetszését, hanem a mezőgazdasághoz való amerikai hozzáállás is. Nagy Ferenc 1946-ban elborzadt az Amerikában az állattartással kapcsolatban uralkodó üzleties szemlélettől. Három évtizeddel később a kommunista állam mezőgazdasági minisztere elismeréssel szólt arról, hogy Amerikában „nagy céltudatossággal nevelik a jövő generációját – a gyerekeket – a munkára, a mezőgazdaság szeretetére”, dicsérte az agrárszektor nagy társadalmi elismertségét, a termelés és termelékenység magas színvonalát.⁴⁰ A Kulturális Kapcsolatok Intézete és

³⁷ Kádár János felszólalása az MSZMP KB Politikai Bizottsága 1983. április 19-i ülésén. Napirendi pont: Jelentés a magyar–amerikai kapcsolatokról szóló határozatok végrehajtásáról és az előttünk álló feladatokról. MNL OL, M-KS 288. f., 5. cs., 880. ó. e. 1983.

³⁸ Kádár János felszólalása az MSZMP KB Politikai Bizottsága 1981. június 23-i ülésén. Jelentés a Magyar Népköztársaság és az Amerikai Egyesült Államok kapcsolatairól. MNL OL, M-KS 288. f., 5. cs., 829. ó. e. 1981.

³⁹ Feljegyzés az amerikai gazdasági propagandáról, 1972. MNL OL, M-KS 288. f., 5. cs., 34. ó. e.

⁴⁰ Lásd például: Jelentés a minisztertanács számára a mezőgazdasági és élelmiszerügyi miniszter látogatásáról az Egyesült Államokban, 1976. október 19. MNL OL, Küm, USA tük, XIX-J-1-j, 20. doboz, 551-005358-1976.

az amerikai IREX közötti együttműködés keretein belül a szakemberek számára szervezett amerikai tanulmányút céljai rávilágítottak, hogy egyes területeken lehetőség nyílt arra, hogy ne pusztán a marxista ideológia prizmáján lássák az Egyesült Államokat, hanem megismerjék a valódi társadalmi tényeket és profitáljanak belőlük. Eszerint az 1970-ben Amerikába utazó négytagú küldöttség megismerkedhetett a mezőgazdaság műszaki fejlesztésének szociológiai hatásaival, új fejleményekkel a technológia, az intézményi rendszer, az agrároktatás és -kutatás területein, a városi elvándorlás és az ehhez szükséges átállás tapasztalataival, a farmerek változó életformájával, gazdasági területen pedig a közgazdasági kutatásokon alapuló mezőgazdaságra vonatkozó politika tapasztalataival.⁴¹

Bár az amerikai populáris kultúra magyarországi térhódítása ellen védekezni próbáltak, a két ország kulturális kapcsolatai folyamatosan bővültek. Igaz, nem az amerikai nagykövetség által elvárt ütemben. Budapesten nem működött amerikai kulturális intézmény, holott a szovjetek „nagy és feltűnő” központot tartottak fenn (vagy például a bukaresti Amerikai Könyvtárat 1972-ben, megnyitásának évében, 4000 ember látogatta meg). Ezzel szemben a budapesti Amerikai Információs Központ könyvtára zsúfolt, barátságtalan és rossz helyen volt. A nagykövet javasolta, hogy az amerikai kulturális jelenlét Magyarországon legalább olasz- és a franciaországi szintet érje el. A könyvtár amerikanisztikai irányban történő bővítésére, angol nyelvoktatásra, filmvetítésre, kulturális és tudományos programokra gondolt, melyeket egy új épületben lehetett volna tartani.⁴² A magyar diplomácia azonban nem járult hozzá az amerikai kulturális központ létrehozásához, hiába működött ilyen Varsóban és Bukarestben is. A magyar állambiztonság pedig továbbra is feljegyezte és nyilvántartotta az amerikai könyvtár látogatóit. Mivel ez a tény viszonylag közismert volt, a nagykövet által remélt látogatottság még jobb körülmények között is kétséges maradt.

AMERIKAI TÉRNYERÉS MAGYARORSZÁGON

Amerika és a Nyugat Magyarországról nézve hivatalosan még mindig az ellenséges világhoz tartozott, és ennek a felfogásnak olyan abszurd megnyilvánulásai voltak, mint például az, hogy ki kellett vonni a forgalomból a *US Army* feliratú játékokat és táskákat, amit a Triál kereskedelmi vállalat tévedésből forgalmazott.⁴³ Nem tiltották, de lehetőség szerint tartózkodni kellett az amerikai dzsesszzenekarok meghívásától, vagy például a nyugati krimi irodalom kiadásánál a brit és amerikai szerzőkkel szemben más nemzetiségűeket, főleg franciákat és skandinávokat kellett előnyben részesí-

⁴¹ Note to files: Hungarians, 1970. április 10. MNL OL, KKI, XIX-A-33-a, 5405-1970, 221. doboz. A Kulturális Kapcsolatok Intézetének átíratja a külügyminisztériumnak, 1970. április 16. Uo. 5279-1970.

⁴² The American Ambassador in Budapest to the Secretary of State, Cultural Center in Budapest, 12 October 1975. NARA, Records of the Department of State, PDF 1975.

⁴³ Az MSZMP KB Gazdaságpolitikai Osztályának feljegyzése Szurdi István belkereskedelmi miniszternek, 1973. február 24. MNL OL, M-KS 288. f., 22. cs., 4. ő. e. 1973.

teni. Mégsem lehetett kizárni az amerikai hatásokat. Ihlető erővel hatott a fiatal magyar irodalom egymást követő két nemzedéke számára is két amerikai antológia megjelenése: az 1967-ben kiadott *Üvöltés* Bart István szavaival „hazai minták híján formát és nevet adott a magyar ifjúság lázongó indulatainak”, illetve az 1982-ben közzétett *Entrópia*, amely „a poszt-modern irodalom első magyarországi bemutatkozása volt”.⁴⁴ 1977-ben kiadták Bernard Malamudnak, az amerikai zsidó irodalom kiemelkedő képviselőjének *Lakók* című regényét, holott a róla szóló lektori jelentés szerint: „A szöveg rendkívül brutális, durva, trágár, helyenként az ízléstelenség határát súrolja... kiragadott mondatokkal csúf négerellenes vagy antiszemita szöveggyűjteményt lehetne belőle összeállítani.”⁴⁵ A korszak könyvkiadására jellemző, hogy 1978-ban 38 amerikai szerzőtől származó szépirodalmi mű jelent meg közel 1,8 millió példányban.⁴⁶ 1976-ig az angolból fordított művek száma az oroszról fordítottakénak mintegy 70-80 százaléka volt, 1977 ilyen szempontból fordulatot jelentett, hiszen ekkor, első alkalommal, az oroszhoz viszonyítva több angolból fordított munka jelent meg. 1984-től kétszer több angol-szász munkát adtak ki, mint szovjet-oroszt, és 1990-ben az utóbbiak száma csak 17,5 százaléka volt az előbbinek. Addig több angol szerzőt fordítottak, mint amerikaiat, de 1990-ben már kétszer annyi amerikai szerzőtől származó írás került az olvasók elé, mint angol.⁴⁷ A magyar irodalmi ízlés hasonlított a csehszlovákhöz: az ottani olvasók John Steinbeck, William Faulkner, Arthur Miller, Tennessee Williams, Ray Bradbury, Carson McCullers vagy a beatnemzedék tagjai közül Jack Kerouac és Allen Ginsberg munkáival ismerkedhettek meg.⁴⁸

Aczél György jó adag naivitásról árulkodva a Politikai Bizottság fórumán kijelentette, hogy nem kell tartani a társadalomtudományi, politikai kapcsolatok erősödésétől, a magyar szakembergárda segíthet az Egyesült Államok „fellazításában”.⁴⁹ A két ország lehetőségei azonban e téren sem voltak egyenlőek: 1978-ban amerikai filmszínházak csupán két magyar filmet mutattak be, míg a mozi magyar rajongói 19 amerikai alkotást tekinthettek meg. Igaz, amerikai turnén vett részt a Liszt Ferenc Kamarazenekar, a Budapest Együttes és a Rádiózenekar, de aligha a felfogatás szándékával. Tíz magyar zenetanár pedig a Kodály-módszer oktatására utazott a tengerentúlra. A kulturális csere dilemmáit – illetve a magyar kulturális élet bürokratikus irányítási viszonyait – jól szemlélteti a „jazz életben az év legjelentősebb könnyűzenei eseményének ígérkező” amerikai *Count Basie* dzsesszzenekar 1970-es vendégszereplése körül kialakult hercehurca. Miután a tánc- és zeneművészeti főosztály előterjesztése nyomán a művelődésügyi minisztérium utazási bizottsága jóváhagyta a zenekar meghívását, a Kulturális Kapcsolatok Intézetéhez – amelynek nem volt kifogása a meghívás ellen – került az ügy a szükséges egyeztetések elvégzése érdekében. Bartha János külügyi fő-

⁴⁴ Bart István: *Világirodalom és könyvkiadás a Kádár-korszakban*. Scholastica, Bp., 2000. 39., 100.

⁴⁵ Uo. 105.

⁴⁶ A művelődésügyi minisztérium feljegyzése, 1979. április 12. MNL OL, Küm, USA tük, XIX-J-1-j, 1-002562/8-1979.

⁴⁷ Bart István: *Világirodalom és könyvkiadás*. I. m. 112–113.

⁴⁸ Faure, Justine: *L'Ami Américain*. I. m. 351.

⁴⁹ Jegyzőkönyv az MSZMP KB Politikai Bizottsága 1979. január 9-én megtartott üléséről. MNL OL, M-KS 288. f., 5. cs., 763. ő. e. 1979.

osztályvezető az intézetnek címzett feljegyzéséből kiderült, hogy a külügynek voltak aggályai: „megfelelő, felsőbb határozat értelmében nagyobb amerikai együttesek meghívását általában nem tartjuk célszerűnek, beat-együttesek fellépését pedig eleve elnezzük. A szóban forgó *Count Basie* dzsesszegyüttes beutazása ellen külpolitikai szempontból nem emelünk kifogást. Mivel azonban, az említett felsőbb szervek általában ellenzik a nagyobb létszámú amerikai együttes behozatalát és felléptetését, végleges álláspontjuk kialakítása előtt feltétlenül szükségesnek tartjuk Aczél elvtárs jóváhagyását kikérni.” Erre a Kulturális Kapcsolatok Intézetének vezetése számon kérte, hogy „miért írtunk a külügynek ebben az ügyben támogatólag?” Kiderült, már a felső szintű egyeztetés előtt „öles plakátok hirdették az egész országban a vendégszereplést”. „Kinek jó ez, miért támogatjuk *látványos* akciók szervezését?” – tették fel a kérdést. A művelődésügyi minisztériumtól pedig számon kellett kérni „a plakátokat és a nagy hűhót”.⁵⁰

Jelentősen növekedett az Egyesült Államok szerepe a kulturális, tudományos és oktatási csereprogramokban is. A Nyugattal bonyolított ilyen irányú kapcsolatok terén a kiutazók számát tekintve a második, de az ott-tartózkodási idő alapján az első helyre került. Nagy volt az aránytalanság a kulturális cserében: Magyarországon évi 40–60 amerikai mű jelent meg az 1980-as évek derekán mintegy 2,1–3,4 millió példányban, 25–30 játékfilmet mutattak be, és mintegy 100 televíziós programot vettek át. Ezzel szemben Amerikában mindössze évi egy-két magyar szerző munkáját adták ki 2000–3000 példányban, és csak 2 magyar játékfilmet vettek meg. Ennek az aránytalanságnak a nyilvánvaló mennyiségi fölényen kívül, a külügyminisztérium szerint az volt az oka, hogy az amerikaiak a művészeti rendezvények terén elzárkóztak a kölcsönösségtől. Abszolút számokban egyoldalúnak mondható a látogatások száma is: míg közel száz-ezer amerikai érkezett Magyarországra 1984-ben, alig több mint hétezer magyar állampolgár utazott a tengerentúlra.⁵¹

Ugyanakkor a kapcsolatok bővülése nem feltétlenül járt kedvező tapasztalatokkal. Egy hazalátogató emigráns magyar a bejelentkezési tortúra miatt panaszkodott. Az ambivalens érzelmekre utal, hogy ennek hallatán egy rendőr megjegyezte, „nem muszáj hazajönni”. Gyakori panasz volt, hogy a megmaradt forintot a határon nem lehetett visszaváltani. Kényelmetlen volt a nehézkes és rendkívül hosszas határátlépési eljárás, amit egyesek a politikai rendszer rovására írtak. Egy panaszos szerint a magyar hatóságok 13 órát várakoztatták turistabuszukat a határon.⁵² De csalódottan tértek haza azok a magyar ösztöndíjasok is, akik a mezőgazdasági minisztérium és egy

amerikai alapítvány megállapodása értelmében az ottani mezőgazdasági technológia tanulmányozására utaztak az Egyesült Államokba, hogy „hozzájáruljanak a magyar és az amerikai nép kölcsönös kulturális megismeréséhez és barátságához, megismerkedjenek a két ország kultúrájával, szokásaival, gazdasági és állami életével, történelmével és hagyományaival”.⁵³ Elmondásuk szerint az agráregyetemet végzett fiatalokat másodvonalbeli farmokra osztották be, ahol szakirányú tapasztalatot sem igen szerezhettek, a kulturális élettől távol, nehéz fizikai munkát végeztek, esetenként megalázó körülmények között.⁵⁴ A csereprogram negatív tapasztalatát a Politikai Bizottság fórumán is szóvá tették.

Az 1978-ban kötött kereskedelmi egyezmény hatására egy év alatt a magyar árukivitelt az Egyesült Államokba 43 százalékkal növelték, a deficit azonban még így is jelentős maradt: 237 millió dolláros forgalomból a magyar export 81 milliót, arányait tekintve a magyar import 5, a kivitel 3,9 százalékát tette ki. A jelentős deficit nem egyetlen, de alapvető oka a megfelelő *magyar árualap hiánya* volt. Bíró József külkereskedelmi miniszter szavaival: „bárcsak árunk lenne”.⁵⁵ Mindazonáltal 1977 és 1980 között a kétoldalú áruforgalom megkétszereződött. 1980-ra 82 magyar–amerikai szerződés lépett életbe, ennek fele a gép- és gépipar területét érintette. Három magyar–amerikai vegyes vállalat működött, ezek közül a Tungsram a kommunista hatalomátvétel előtti tulajdonosával, a General Electrictel állt össze. Három önálló magyar cég is megtelepült Amerikában, és Magyarországon is négy amerikai érdekeltségű vállalat volt jelen, köztük a gyógyszeripari óriás, Eli Lilly. Kereskedelempolitikai téren érdekazonosságból fakadó együttműködés alakult ki Magyarországon és az Egyesült Államok között az Európai Gazdasági Közösséggel szemben.⁵⁶

Washington megértéssel fogadta a magyar külpolitika nehézségeit. 1981-ben nem az eredetileg meghívásra kijelölt Haig külügyminiszter, hanem helyettese, Lawrence Eagleburger érkezett Budapestre. Felettesére hivatkozva közölte Puja Frigyessele, hogy „az Egyesült Államokban szimpátiával fogadják, amit Magyarország tesz”, és fontosnak tartják a problémák rendezését. Eagleburger, aki nyilvánosan is sürgette, hogy az amerikai külpolitika tegyen különbséget az olyan országok, mint Jugoszlávia és Magyarország, amelyek liberalizálták gazdaságukat, illetve a szovjet tömb keményvonalas tagjai között, tapintatosan járt el, így nem ismétlődött meg az 1968-as jelenet, amikor az akkori nagykövet arra a közlésre akarta rávenni magyar tárgyalópartnerét, hogy a csehszlovákiai bevonulás szovjet nyomásra történt. Eagleburger azt állította: a szocialista országokat differenciáltan bírálják el, és ennek a kereskedelmi kapcsolatokban is érződnie kell. Ugyanakkor a már megszokott fordulattal biztosította tárgyalópartnerét, hogy „az Egyesült Államok nem kíván változtatni a magyar külpolitika perspektíváin”. „Magánvéleményként” pedig még azt is elmondta tárgyalópartnerének, Berecz Jánosnak, hogy a NATO mellett a Varsói Szerződést is az európai stabilitás biz-

⁵⁰ A zene- és táncművészeti főosztály javaslata a 'Count Basie' jazz-együttes magyarországi vendégszereplésére, 1970. február 12., A művelődésügyi minisztérium átirata a Kulturális Kapcsolatok Intézetének, 1970. február 26., A Kulturális Kapcsolatok Intézetének átirata a külügyminisztériumnak, 1970. március 5., A külügyminisztérium átirata a Kulturális Kapcsolatok Intézetének, 1970. március 17., a Kulturális Kapcsolatok Intézetének belső kézírásos feljegyzése, 1970. március 27. MNL OL, KKI, XIX-A-33-a, 7028-1970, 221. doboz.

⁵¹ A külügyminisztérium feljegyzése a magyar–amerikai kapcsolatokról, 1985. december 6. MNL OL, Kül, USA tük, XIX-J-1-j, 28. doboz, 14-002235/3-1985.

⁵² Esztergályos Ferenc nagykövet jelentése Puja Frigyes külügyminiszternek az 1977-es idegenforgalomról. MNL OL, Kül, USA tük, XIX-J-1-j, 25. doboz, 5-001626/1978.

⁵³ Megállapodás, 1977. MNL OL, Kül, USA tük, XIX-J-1-j, 25. doboz, 5-001879/1/1978.

⁵⁴ A washingtoni nagykövetség jelentése, 1978. március 8. MNL OL, Kül, USA tük, XIX-J-1-j, 25. doboz, 5-00384/1/1978.

⁵⁵ Uo.

⁵⁶ Jelentés a minisztertanácsnak a magyar–amerikai kapcsolatokról, 1981. d. n. MNL OL, Kül, USA tük, XIX-J-1-j, 21. doboz, 14-00388/11-1981.

tosítékának tekinti. A magyar gazdaság nehézségeinek fényében nem véletlen, hogy Eagleburger ígéretet tett, hogy az exportkorlátozás terén Magyarországot a lehető „legliberálisabban” fogják kezelni. A külügyminiszter-helyettes átadta Haig Pujának címzett levelét is. Ebben Haig megleléssel nyugtázta a lengyel válság kapcsán elfoglalt magyar álláspontot – amely szerint Lengyelország problémáit a lengyeleknek kellett megoldaniuk – és jelezte, talán a Szovjetunióknak szánt üzenetként, hogy az amerikai politika a Lengyelország belügyeibe való be nem avatkozásra nyugszik. A magyar–amerikai kapcsolatok alakulása kapcsán kifejezte reményét, hogy ez a fejlődés folytatódni fog.⁵⁷

Korlátaival együtt kialakulóban volt tehát egy különleges kapcsolat, melynek eredményeként *Magyarország az Egyesült Államok egyik legfontosabb partnere lett a vasfüggöny mögött*. Válaszlevelében, amelyet személyesen adott át Harry Bergold amerikai nagykövetnek, Puja elmondta, hogy Magyarország nagy jelentőséget tulajdonít a szovjet–amerikai kapcsolatok alakulásának, és jelezte, hogy világpolitikai jelentéktelensége ellenére és szövetségi rendszere iránti elkötelezettségének figyelembevételével Magyarország igyekszik a nemzetközi együttműködéshez „konstruktívan hozzájárulni”. Teljes szakítást jelentett ez a korábbi gyakorlathoz képest: a nemzetközi légkör romlása ellenére Budapest kész volt a kapcsolatok további fejlesztésére.

REAGAN ÉS A FELSZABADÍTÁS MÍTOSZA

Még elnökké választása előtt Reagan a Szovjetunióval kapcsolatban a jövőre nézve határozottan kijelentette: „mi nyerünk, ők veszítenek”. A 32. számú nemzetbiztonsági utasítás értelmében az Egyesült Államoknak arra kellett törekednie, hogy gyengítse a Szovjetunió gazdaságát és erősítse a szovjet térség ellenzéki erőit.⁵⁸ Reagan számára azonban a győzelem nem jelentette a kialakult kelet-európai helyzet megváltoztatását.

1982 nyarán Reagan leváltotta a keményvonalas Haig külügyminisztert, helyére George Shultzot nevezte ki, aki rugalmasabb és pragmatikusabb irányvonalat képviselt a szovjet kapcsolatok kérdéskörében. Nem sokra rá Shultz megszervezett egy találkozót Dobrinyin szovjet nagykövet és az elnök között. Bár Reagan hangsúlyozta, hogy konstruktív politikát akar folytatni, ennek ellentmondott, hogy néhány nappal később, 1983. március 8-án a „gonosz birodalmának” nevezte a Szovjetuniót, majd 28-án bejelentette a Szovjetunió és szövetségesei erős rosszallását kiváltó, úgynevezett Stratégiai Védelmi Kezdeményezést (SDI), amely azt a meggyőződését tükrözte, hogy a kölcsönösen biztosított pusztulás elve abszurd, és hogy az atomháború nem nyerhető meg. Amennyiben megvalósul, a Stratégiai Védelmi Kezdeményezés megsértette volna az 1972-es SALT-I szerződésnek a védelmi rakétarendszerek korlátozására vonatkozó részét. Reagan személyes támadásként élte meg a szükségállapot bevezetését Lengyel-

országban, és annak lengyelországi politikája miatt igyekezett nyomást gyakorolni a Szovjetunióra. Moszkva gazdasági nehézségeinek fokozása érdekében rávette szövetségeseit, hogy helyezték embargó alá a transzkontinentális kőolajvezetékét, az „Urengo–Nyugat-Európát”, amely kulcsfontosságú volt a szovjet olajbevételek növeléséhez. William Casey, a CIA elnöke és Caspar Weinberger védelmi miniszter provokatív titkos akciókat indított a szovjet határ mentén, hogy ezzel is nyomást gyakoroljanak Moszkvára. A szovjetek érzékenyen reagáltak. Az 1982-ben elhalálozott Brezsnyev utódja a KGB korábbi elnöke, Jurij Andropov lett, aki 1981-ben azt feltételezte, hogy Washington nukleáris csapásra készül a Szovjetunió ellen. Ezért aztán nem válaszolt az általa eleve nagy gyanakvással szemlélt Reagan nukleáris fegyverzetcsökkentési tárgyalásra vonatkozó kezdeményezésére.⁵⁹ Pedig Reagan hangsúlyozta, hogy tárgyalni kíván a szovjet vezetéssel és nem akarja arra kényszeríteni a Szovjetuniót, hogy lemondjon nagyhatalmi státusáról vagy legitim nemzeti érdekeiről.⁶⁰

Miközben a konzervatív és keresztény elveket valló amerikai elnök a magyar propagandagépezet kiemelt célpontja volt, 1982 májusában Marjai Józsefet, aki a kereskedelmi minisztérium meghívására utazott Amerikába, maga Reagan fogadta, ami már önmagában is különleges jelentőséget kölcsönzött Marjai útjának. Reagan közölte vele, továbbra is támogatni fogja a bilaterális viszony fejlesztését. Marjai pedig biztosította, hogy kormánya mindent megtesz a két ország kapcsolatainak további fejlődése érdekében.⁶¹ Négy nappal később az Egyesült Államok támogatásával Magyarország a Nemzetközi Valutaalap tagja lett. A *propaganda* és a *valóság* között egyre mélyült a szakadék. Kenneth Dam külügyminiszter-helyettes, aki Shultz nevében meghívólevelet adott át a magyar külügyminiszternek, elmondta, hogy a támogatás a differenciálási politika gyakorlati következménye.⁶² Ezúttal a magyarországi nyitás nem a State Department partizánakciója volt, mint az 1970-es évek elején. Az élesen kommunistaellenes retorikát használó Reagan 1985-ben maga döntött arról, hogy párbeszédet kezdeményez a kelet-európai országok vezetésével, még az olyan „ortodoxokkal” is, mint Csehszlovákia. A tárgyalások megszervezése érdekében a személyes ismeretségi körébe tartozó befektetési bankárt, John Whiteheadet külügyminiszter-helyettesi rangban kinevezte kelet-európai különmegbízottjának.⁶³

1983 szeptemberében került sor a két ország (Magyarország és az Egyesült Államok) addigi legmagasabb szintű diplomáciai találkozására. Külön pikantériája volt a látogatásnak, hogy 1983-ban volt a szovjet–amerikai kapcsolatok mélypontja az 1960-as évek eleje óta. Andropov „kiszámíthatatlannak” nevezte az amerikai elnököt, akitől „bármilyen kitalálható”. Röviddel George Bush alelnök már említett budapesti találkozója előtt (1983. szeptember 1.) a szovjet légierő lelőtte a Korean Airlines KAL-007 számú gépét, amikor az a Kuril-szigetek fölé tévedt, ami a szovjet külső védelmi rendszer fontos ré-

⁵⁹ Zubok, Vladislav: *A Failed Empire*. I. m. 272–272.

⁶⁰ Leffler, Melvyn: *For the Soul of Mankind*. I. m. 355–356., Wilentz, Sean: *The Age of Reagan*. I. m. 165.

⁶¹ Esztergályos Ferenc számjeltávirata a külügyminisztériumnak, 1982. május 2. MNL OL, Küm, USA tük, XIX–J–1–j, 21. doboz, 14-001154/9-1982.

⁶² Feljegyzés Kenneth Dam, az amerikai külügyminiszter első helyettesének látogatásáról, 1983. március 28. MNL OL, Küm, USA tük, XIX–J–1–j, 25. doboz, 135-002258/2-1983.

⁶³ John Whitehead közlése a szerzőnek, 2008. május.

⁵⁷ Jelentés Eagleburger külügyminiszter-helyettes budapesti tárgyalásairól, 1981. október 24. MNL OL, Küm, USA tük, XIX–J–1–j, 21. doboz, 13-005807/2-1981.

⁵⁸ Wilentz, Sean: *The Age of Reagan: A History, 1974–2008*. Harper, New York, 2008. 151–155.

sze volt. A már betegségének végső stádiumába érkezett szovjet pártfőtitkár, Jurij Andropov, abban a hitben, hogy az amerikaiak sohasem tudják meg az igazságot, nyilvánosan letagadta az incidenst. Válaszul az amerikaiak gyűlöletkampányt indítottak a Szovjetunió ellen.⁶⁴ Moszkva nem fogadta el az eurorakéták teljes kivonására („nulla megoldás”) vonatkozó amerikai javaslatot, és a szovjet küldöttség kivonult a genfi fegyverzetcsökkentési tárgyalásokról.

Ilyen külpolitikai körülmények között érkezett az alelnök Budapestre egy európai körút állomásaként. Bush tárgyalt Kádár Jánossal, valamint Lázár György miniszterelnökkel. Ha hinni lehet a washingtoni magyar nagykövetség feljegyzésének, Bush évekkel később azt mondta a vele megbeszélést folytató Kapolyi László ipari miniszternek, hogy a Kádárral „folytatott beszélgetés még ma is az egyik legemlékezetesebb számára, amelyet valaha is folytatott államférfival”. Bush úgy vélte, hogy a magyar nép részéről „olyan tisztelet és szeretet nyilvánul meg Kádár iránt, hogy bármilyen szabályok szerint tartanának választásokat Magyarországon, nagy többséggel újraszavaztanák az ország vezetőjévé”.⁶⁵

Amerikai források is alátámasztják, hogy budapesti látogatása során az alelnök kedvező benyomást szerzett Kádárról, akit „hatalmas kapacitású és vezetői képességekkel” megáldott embernek nevezett, akivel „stimuláló, gyönyörűen őszinte megbeszélést folytatott”. Ez rámutat Kádárnak arra a képességére, hogy azt mondja tárgyalópartnereinek, amit azok hallani szerettek volna. A kormány által adott díszvacsorán elmondott köszöntőjében Bush dicsérte a magyar kormány emberi jogokkal kapcsolatos politikáját, ami washingtoni emigráns körökben visszatetszést váltott ki. Egy meg nem nevezett magyar emigráns szerint Bush „erkölcsileg és egyoldalúan legitimálta a szovjetek által hatalomra ültetett kormányt”.⁶⁶ Az Egyesült Államok kelet-európai politikáját egy magánlevélben fejtette ki: „Szeretnék rámutatni, hogy [bécsi] beszédem erősen kritikus a Szovjetunióval szemben, amely fojtogató uralma alatt tartja a kelet-európai országokat. Nem akarunk nyílt forradalmat kirobbantani, ugyanakkor nem vagyunk hajlandók elfogadni Európa örökös és megváltoztathatatlan [immutable] megosztottságát, amely különböző kultúrájú és hagyományú emberek millióit elviselhetetlen uralomnak vet alá.”⁶⁷

Nem csak Bush fordult elismeréssel Kádár felé. Shultz külügyminiszter a magyar feljegyzés szerint úgy nyilatkozott, hogy 1985-ös budapesti látogatása során „sokat nyert és tanult Kádárral való találkozójából”, akit „napjaink kiemelkedő politikusának” nevezett.⁶⁸ A maga részéről Kádár továbbra is gyanakvással viseltetett az ameri-

⁶⁴ Zubok, Vladislav: *A Failed Empire*. I. m. 24.

⁶⁵ A washingtoni nagykövetség számjeltávirata a külügyminisztériumnak, 1986. szeptember 15. MNL OL, Küm, USA tük, XIX-J-1-j, 27. doboz, 4-53, 004315/2.

⁶⁶ Memorandum, Lejas Kojelis to John Lenczowski. Ronald Reagan Presidential Library, White House Staff and Office Files, Katherine, Chumachenko Files.

⁶⁷ Bush's Letter to Chairman John Genys, Chairman, Joint Baltic-American National Committee, 7 October 1983. Ronald Reagan Presidential Library, White House Staff and Office Files, Katherine, Chumachenko Files.

⁶⁸ A washingtoni nagykövetség számjeltávirata, 1987. március 19. MNL OL, Küm, USA tük, XIX-J-1-j, 21. doboz, 4-13.

kaiak iránt, akik szerinte kettős politikát folytatnak. Egyrészt magas szintű kapcsolatokat építettek, másrészt „a CIA és az összes kapcsolt részek, a Szabad Európa Rádió és így tovább” a kormány jóváhagyásával együttműködnek a magyarországi ellenzékkel.⁶⁹ Holott az alelnöki látogatásból kiderülhetett, hogy a Reagan-adminisztráció kelet-európai ambíciói nem mennek túl a belső liberalizálás és a Szovjetuniótól való mérsékelt eltávolítás céljain, és hogy a két dolognak nem kell feltétlenül egyszerre megvalósulnia. Reagan megszokott hatásos retorikájával arról beszélt, hogy a „Stettin és Trieszt” között hatalomra juttatott „totalitáriánus rendszereknek harminc év állt rendelkezésükre, hogy megteremtsék legitimitásukat, de egy sem merészelt szabad választásokat tartani”, mivel a „bajonettel hatalomra ültetett rendszerek nem vernek gyökeret”.⁷⁰ Alelnöke viszont zárt ajtók mögött Kádárt és rendszerét magasztalta, ahogyan majd tette azt elnökként 1989-ben. Akárcsak a hidegháború korábbi évtizedeiben, a nyilvánosan kifejtett álláspontok gyökeresen eltértek a nem nyilvánosan elmondott véleményektől.

Magyar részről a találkozó célja a kétoldalú kapcsolatok továbbfejlesztése, a nemzetközi politika szempontjából pedig kimondottan a kelet-nyugati párbeszéd fenntartása volt a „szövetségesekkel egyeztetett külpolitika” alapján: a szocialista országok elleni „hidegháborús politika megtörésére” s a „nemzeti érdekek érvényesítésére”. Konkrétan: Magyarország a legnagyobb kedvezmény hosszabb időre történő jóváhagyását és a kiviteli engedélyezésben rugalmasabb eljárást szeretett volna elérni. Emellett fel akarták hívni Bush figyelmét „a Szovjetunió békeakarátának, megállapodási hajlandóságának őszinteségére”.⁷¹ Bush látogatása a remények szerint elősegíthette a kapcsolatok magasabb szintre emelését, az amerikai nézetekről való tájékozódást, illetve azoknak a „szerény” magyar lehetőségekhez mértén való befolyásolását. Kádár, aki korábban évekig váratott amerikai nagyköveteket, mielőtt fogadta volna őket – és az éppen szolgálatot teljesítő Harry Bergold kapcsán megjegyezte: ha három évet várt, várhat még néhány hónapot –, Bushsal folytatott megbeszélése során a „kontaktusok fenntartásának, a párbeszédnek fontosságát (sic!)” hangsúlyozta, és az abban vállalt amerikai szerepet méltatva arról beszélt, hogy a normalizálás „mindkét nép hasznára vált”. Kijelentette, hogy az elért eredményeket tovább kell fejleszteni. Miután Kádár válaszolt Bushnak a Szovjetunió és a dél-koreai repülőgép kapcsán feltett kérdéseire, az alelnök közölte vele, hogy a látszat ellenére Reagan komolyan veszi a fegyverzetcsökkentést. Ez egybevágott Reagan Andropovnak küldött személyes üzenetével. Lázár Györgynek az alelnök a magyar gazdasági reformot és kivándorlási politikát méltatta. Bár elmondta, hogy a magyar–amerikai kapcsolatok fontosak az Egyesült Államok számára, jelezte, hogy az amerikai kereskedelempolitika nem független a világpolitika alakulásától, vagyis nem lehetséges a legnagyobb kedvezmény kiterjesztése egy évnél hosszabb időre. Felhívta a külgazdasági kapcsolatok fontosságát hangsúlyozó Lázár figyelmét: Magyarországnak erőfeszítéseket kell tennie annak érdeké-

⁶⁹ Kádár 1986-os megnyilvánulását idézi Huszár Tibor: *Kádár – A hatalom éve*. I. m. 292.

⁷⁰ Idézi Leffler, Melvyn: *For the Soul of Mankind*. I. m. 340.

⁷¹ Koncepcióterv George Bush magyarországi látogatásához, 1983. szeptember 5. MNL OL, Küm, USA tük, XIX-J-1-j, 24. doboz, 131-002059/7-1983.

sze volt. A már betegségének végső stádiumába érkezett szovjet pártfőtitkár, Jurij Andropov, abban a hitben, hogy az amerikaiak sohasem tudják meg az igazságot, nyilvánosan letagadta az incidenst. Válaszul az amerikaiak gyűlöletkampányt indítottak a Szovjetunió ellen.⁶⁴ Moszkva nem fogadta el az eurorakéták teljes kivonására („nulla megoldás”) vonatkozó amerikai javaslatot, és a szovjet küldöttség kivonult a genfi fegyverzetcsökkentési tárgyalásokról.

Ilyen külpolitikai körülmények között érkezett az alelnök Budapestre egy európai körút állomásaként. Bush tárgyalta Kádár Jánossal, valamint Lázár György miniszterelnökkel. Ha hinni lehet a washingtoni magyar nagykövetség feljegyzésének, Bush évekkel később azt mondta a vele megbeszélést folytató Kapolyi László ipari miniszternek, hogy a Kádárral „folytatott beszélgetés még ma is az egyik legemlékezetesebb számára, amelyet valaha is folytatott államférfival”. Bush úgy vélte, hogy a magyar nép részéről „olyan tisztelet és szeretet nyilvánul meg Kádár iránt, hogy bármilyen szabályok szerint tartanának választásokat Magyarországon, nagy többséggel újraválasztanák az ország vezetőjévé”.⁶⁵

Amerikai források is alátámasztják, hogy budapesti látogatása során az alelnök kedvező benyomást szerzett Kádárról, akit „hatalmas kapacitású és vezetői képességekkel” megáldott embernek nevezett, akivel „stimuláló, gyönyörűen őszinte megbeszélést folytatott”. Ez rámutat Kádárnak arra a képességére, hogy azt mondja tárgyalópartnereinek, amit azok hallani szerettek volna. A kormány által adott díszvacsorán elmondott köszöntőjében Bush dicsérte a magyar kormány emberi jogokkal kapcsolatos politikáját, ami washingtoni emigráns körökben visszatetszést váltott ki. Egy meg nem nevezett magyar emigráns szerint Bush „erkölcsileg és egyoldalúan legitimálta a szovjetek által hatalomra ültetett kormányt”.⁶⁶ Az Egyesült Államok kelet-európai politikáját egy magánlevélben fejtette ki: „Szeretnék rámutatni, hogy [bécsi] beszédem erősen kritikus a Szovjetunióval szemben, amely fojtogató uralma alatt tartja a kelet-európai országokat. Nem akarunk nyílt forradalmat kirobbantani, ugyanakkor nem vagyunk hajlandóak elfogadni Európa örökös és megváltoztathatatlan [immutabel] megosztottságát, amely különböző kultúrájú és hagyományú emberek millióit elviselhetetlen uralomnak vet alá.”⁶⁷

Nem csak Bush fordult elismeréssel Kádár felé. Shultz külügyminiszter a magyar feljegyzés szerint úgy nyilatkozott, hogy 1985-ös budapesti látogatása során „sokat nyert és tanult Kádárral való találkozásából”, akit „napjaink kiemelkedő politikusának” nevezett.⁶⁸ A maga részéről Kádár továbbra is gyanakvással viseltetett az ameri-

kaiak iránt, akik szerint kettős politikát folytatnak. Egyrészt magas szintű kapcsolatokat építettek, másrészt „a CIA és az összes kapcsolt részek, a Szabad Európa Rádió és így tovább” a kormány jóváhagyásával együttműködnek a magyarországi ellenzékkel.⁶⁹ Holott az alelnöki látogatásból kiderülhetett, hogy a Reagan-adminisztráció kelet-európai ambíciói nem mennek túl a belső liberalizálás és a Szovjetuniótól való mérsékelt eltávolítás céljain, és hogy a két dolognak nem kell feltétlenül egyszerre megvalósulnia. Reagan megszokott hatásos retorikájával arról beszélt, hogy a „Stettin és Trieszt” között hatalomra juttatott „totalitáriánus rendszereknek harminc év állt rendelkezésükre, hogy megteremtsék legitimitásukat, de egy sem merészelt szabad választásokat tartani”, mivel a „bajonettel hatalomra ültetett rendszerek nem vernek gyökeret”.⁷⁰ Alelnöke viszont zárt ajtók mögött Kádárt és rendszerét magasztalta, ahogyan majd tette azt elnökként 1989-ben. Akárcsak a hidegháború korábbi évtizedeiben, a nyilvánosan kifejtett álláspontok gyökeresen eltértek a nem nyilvánosan elmondott véleményektől.

Magyar részről a találkozó célja a kétoldalú kapcsolatok továbbfejlesztése, a nemzetközi politika szempontjából pedig kimondottan a kelet-nyugati párbeszéd fenntartása volt a „szövetségekkel egyeztetett külpolitika” alapján: a szocialista országok elleni „hidegháborús politika megtörésére” s a „nemzeti érdekek érvényesítésére”. Konkrétan: Magyarország a legnagyobb kedvezmény hosszabb időre történő jóváhagyását és a kiviteli engedélyezésben rugalmasabb eljárást szeretett volna elérni. Emellett fel akarták hívni Bush figyelmét „a Szovjetunió békeakaratának, megállapodási hajlandóságának őszinteségére”.⁷¹ Bush látogatása a remények szerint elősegíthette a kapcsolatok magasabb szintre emelését, az amerikai nézetekről való tájékozódást, illetve azoknak a „szerény” magyar lehetőségekhez mérten való befolyásolását. Kádár, aki korábban évekig váratott amerikai nagyköveteket, mielőtt fogadta volna őket – és az éppen szolgálatot teljesítő Harry Bergold kapcsán megjegyezte: ha három évet várt, várhat még néhány hónapot –, Bushsal folytatott megbeszélése során a „kontaktusok fenntartásának, a párbeszédek fontosságát (sic!)” hangsúlyozta, és az abban vállalt amerikai szerepet méltatva arról beszélt, hogy a normalizálás „mindkét nép hasznára vált”. Kijelentette, hogy az elért eredményeket tovább kell fejleszteni. Miután Kádár válaszolt Bushnak a Szovjetunió és a dél-koreai repülőgép kapcsán feltett kérdéseire, az alelnök közölte vele, hogy a látszat ellenére Reagan komolyan veszi a fegyverzetcsökkentést. Ez egybevágott Reagan Andropovnak küldött személyes üzenetével. Lázár Györgynek az alelnök a magyar gazdasági reformot és kivándorlási politikát méltatta. Bár elmondta, hogy a magyar–amerikai kapcsolatok fontosak az Egyesült Államok számára, jelezte, hogy az amerikai kereskedelempolitika nem független a világpolitika alakulásától, vagyis nem lehetséges a legnagyobb kedvezmény kiterjesztése egy évnél hosszabb időre. Felhívta a külgazdasági kapcsolatok fontosságát hangsúlyozó Lázár figyelmét: Magyarországnak erőfeszítéseket kell tennie annak érdeké-

⁶⁴ Zubok, Vladislav: *A Failed Empire*. I. m. 24.

⁶⁵ A washingtoni nagykövetség számjeltávirata a külügyminisztériumnak, 1986. szeptember 15. MNL OL, Küm, USA tük, XIX-J-1-j, 27. doboz, 4-53, 004315/2.

⁶⁶ Memorandum, Lejas Kojelis to John Lenczowski. Ronald Reagan Presidential Library, White House Staff and Office Files, Katherine, Chumachenko Files.

⁶⁷ Bush's Letter to Chairman John Genys, Chairman, Joint Baltic-American National Committee, 7 October 1983. Ronald Reagan Presidential Library, White House Staff and Office Files, Katherine, Chumachenko Files.

⁶⁸ A washingtoni nagykövetség számjeltávirata, 1987. március 19. MNL OL, Küm, USA tük, XIX-J-1-j, 21. doboz, 4-13.

⁶⁹ Kádár 1986-os megnyilvánulását idézi Huszár Tibor: *Kádár – A hatalom évei*. I. m. 292.

⁷⁰ Idézi Leffler, Melvyn: *For the Soul of Mankind*. I. m. 340.

⁷¹ Konceptióterv George Bush magyarországi látogatásához, 1983. szeptember 5. MNL OL, Küm, USA tük, XIX-J-1-j, 24. doboz, 131-002059/7-1983.

ben, hogy növelje a differenciálási politika híveinek számát és meggyőzze a kételkedőket, Magyarország különbözik a többi szocialista országtól.⁷²

Közvetlenül Bush budapesti látogatása után Shultz külügyminiszter Washingtonban fogadta magyar kollégáját, Várkonyi Pétert, akinek elmondta, hogy sikeresnek értékelik az alelnök magyarországi megbeszéléseit. Közölte, hogy a kapcsolatok javítása érdekében továbbra is a kis lépések politikáját kívánják folytatni a látványosság elkerülésével, nyilvánvalóan azért, hogy ez ne okozzon bonyodalmat a magyar–szovjet viszonyban. Shultz, illetve Malcolm Baldrige kereskedelmi miniszter Washington támogatásáról biztosította a magyar gazdaságpolitikai célokat, de a legnagyobb kedvezmény évenkénti elbírálásának megváltoztatására nem vállaltak kötelezettséget. Shultz – Várkonyi szerint – mérsékelt hangnemben hosszasan fejtegette az amerikai álláspontot a szovjet–amerikai viszony kapcsán, és végül közölte, készek minden lényeges kérdésben *megegyezni a Szovjetunióval*. Ugyanakkor a dél-koreai repülő ügyében tanúsított szovjet magatartás kapcsán elmondta, hogy az amerikai vezetésre a kiábrándultság jellemző. Ezt követően a külügyminiszter kikérte a magyar véleményt a nemzetközi helyzetről és érdeklődött Andropov főtitkár „személye, emberi tulajdonságai” felől. A feszült nemzetközi légkör közepette Várkonyi vendéglátói különösen hangsúlyozták, hogy az Egyesült Államok nem kíván semmi olyat tenni a magyar–amerikai viszony terén, ami zavaróan hatna a magyar tagságra a Varsói Szerződésben, azaz ismét megerősítették: az európai status quo megváltoztatása az amerikai politikának nem célja, bár az alelnök nem tartotta elfogadhatónak a szovjetek „fojtogató” uralmát.

Bush magyarországi útja után Bécsben – mint korábban idéztem – bíráló beszédet mondott a kelet-európai országokról, melyben politikájuk tekintetében különbséget tett közöttük és bírálta a Keletet a Nyugattól elválasztó falat. A magyar diplomácia hevesen tiltakozott a beszéd ellen, amit ellentétesnek tartott a budapesti tárgyalások józan légkörével. Tette ezt nem teljesen véletlenül, hiszen Viktor Komlektov szovjet külügyminiszter-helyettes az alelnök beszéde ürügyén szintén rosszállóan nyilatkozott a magyar külpolitikáról. Ügyelni kell, jelezte, hogy „ellenfeleink a magatartásunkból ne vonjanak le olyan következtetést, hogy eltérőek bizonyos kérdésekben az álláspontjaink”, és hangsúlyozta „a közös fellépés, az amerikai vezetés elítélésének” fontosságát.⁷³ Mindez mégsem okozott törést a magyar–amerikai, de még a szovjet–magyar viszonyban sem, holott időközben a nagyhatalmak kapcsolatai tovább romlottak.⁷⁴ A konfliktusok nem maradtak el. 1983 szeptemberének végén ugyanis a szovjet rakétaelhárító rendszer tévesen jelezte, hogy amerikai rakétatámadás indult. Októberben amerikai tengerészgyalogosok lepték el Grenada szigetét és megdöntötték Maurice Bishop marxista kormányát. Ezt követően novemberben a NATO hadgyakorlatot tartott az NSZK területén. Az NDK hírszerzése ezt valódi támadás előkészületének vélte és értesítette a szovjet hírszerzést. Megérkeztek Európába az első Pershing-rakéták,

⁷² Jelentés a minisztertanácsnak Bush amerikai alelnök látogatásáról, MNL OL, Küm, USA tük, XIX-J-1-j, 14. doboz, 131-002059-1983.

⁷³ Rajnai Sándor moszkvai nagykövet levele Szűrös Mátyásnak, továbbítva Várkonyi Péternek, 1983. november 14. MNL OL, Küm, XIX-J-1-u, Várkonyi Péter irathagyatéka, 80. doboz.

⁷⁴ Rajnai szerint „az a kis izgalom, ami véletlenül összezsúfolódott nyugati kapcsolataink kapcsán jelentkezett, múlófélben van”. Uo.

amelyeket a NATO 1979. évi döntése alapján telepítettek. December 1-jén a szovjet vezetés arra figyelmeztette a Varsói Szerződés tagállamait, hogy szovjet ellenlépések nélkül az amerikaiak akár váratlan támadást intézhetnek a szocialista országok ellen, hiszen a grenadai agresszió arra utal, hogy osztályérdekük miatt akár széles körű háborúra is képesek.⁷⁵ Az intenzív magyar–amerikai kapcsolatok fenntartását mindeközben mégsem kell feltétlenül a magyar függetlenség jeleként értelmezni. Mint korábban írtam, a szovjet vezetés tisztában volt Magyarország kritikás pénzügyi helyzetével, azaz, hogy 1982-ben az ország közel került az államcsödhöz. Nem lehetett kétséges Moszkva számára az sem, hogy a magyar rendszert nyugati kölcsönökből finanszírozzák, ehhez pedig Budapestnek szinten kell tartani a jó viszonyt Washingtonnal. Vagyis a magas szintű érintkezés szovjet érdek is volt. Emellett nem lehet kizárni, hogy Moszkva a konfrontatív irányvonal mellett annak alternatívájaként a szovjet–amerikai párbeszédben is érdekelt volt, és ebbe beleillett a magyar–amerikai kapcsolattartás.

Röviddel bécsi beszéde után Bush fogadta Házi Vencel nagykövetet és arra kérte, hogy „továbbítsa bocsánatkérését” a magyar vezetésnek, amennyiben bécsi beszéde félreérthető lett volna. Ugyanakkor ismételt utalt rá, hogy Amerikának nem célja a kelet-európai hatalmi viszonyok megváltoztatása. Bush ezúttal részletesen kifejtette, mit ért az Egyesült Államok differenciálási politikán. Eszerint ez semmiképpen sem a megosztás politikája lett volna, hiszen Washington elismeri, elfogadja, hogy a szocialista országok „ideológiai alapon egy szövetségi rendszerbe tartoznak”, de különböző nemzeti sajátosságokkal, törekvésekkel, magatartással rendelkeznek.⁷⁶ Házin keresztül megüzente, hogy Reagan elnöknek „eltökélt szándéka a leszerelés kérdését előmozdítani”, nem engedheti meg viszont, hogy állandósuljon a Szovjetunió katonai fölénye. Figyelemre méltó momentum volt, hogy a jó hangulatúnak minősített megbeszélésen Házi nyíltan nem cáfolta Bush állítását, miszerint a kapcsolatok romlása a Szovjetunió hibájából következett be, csak annyit jegyzett meg, hogy „az egyoldalú, néha túlzó vádaskodás egyik oldalról sem hasznos”. Korábban a magyar vezetés elzárkózott még a gondolatától is, hogy Washington megkülönböztesse a „testvéri” országoktól. Az 1980-as évekre már „üdvözölte a differenciálás politikáját a kelet-európai térség országai között, ha az valós történelmi, gazdasági, etnikai és politikai-társadalmi objektív különbségeket vesz alapul”.⁷⁷

1983-ban végül a kormányzati szint „alatt” is áttörés következett be az amerikai–magyar kapcsolatokban, amely hatással volt a fennálló politikai rendszer jövőjére, de egyben utalt annak válságára is. Az Amerikában élő magyar származású üzletember, Soros György jelentős összeget ajánlott föl a magyar társadalom, gazdaság és tudományok fejlődésére, könyv- és egyéb beszerzések támogatására, ösztöndíjak, tanulmányutak anyagi támogatására. Soros májusban először a washingtoni nagykövetségen előterjesztett, majd több csatornán keresztül megismételt javaslata a kezdettől fogva nyitott fülekre talált. E nagyfokú nyitottság egyik, minden bizonnyal fontos oka a

⁷⁵ Zubok, Vladislav: *A Failed Empire*. I. m. 274–275.

⁷⁶ A washingtoni nagykövetség jelentése Házi Vencel nagykövet látogatásáról Bush alelnöknél, 1983. november 30. MNL OL, Küm, USA tük, XIX-J-1-j, 24. doboz, 116-005517/3-1983.

⁷⁷ Témavázlat Marjai Józsefnek Ermarth elnöki tanácsadóval folytatandó megbeszéléséhez, 1987., d. n.

pénzhiány volt, az, ami végső soron Magyarország egész nyugati nyitását alapvetően motiválta. Áruklodó a belügyminisztérium egyik illetékésének a tárggyal kapcsolatos átirata, mely szerint a Soros által ajánlott lehetőség alkalmat adhatna az emigrációs propaganda bővítésére, például Magyarországot népszerűsítő filmek terjesztésére. „Egy olyan készülék”, írta Bogye János rendőr vezérőrnagy, belügyi főcsoportfőnök-helyettes, „amely alkalmas hazai film- és videoanyagok amerikai NTSC-rendszerre való áttételre, kb. 130 000 dollár. E készüléket esetleg ki lehetne egészíteni NTSC-rendszerű videó felvevővel”.⁷⁸ Az együttműködés tapasztalatait 1986-ban kiértékelő jelentés szerint az „pozitívan értékelendő”, mert „a kulturális, és tudományos élet olyan területei jutottak dollár-támogatáshoz, amelyek a mai körülmények között erre kemény valutát nem kaptak volna, illetve forinttámogatáshoz, amelyre a költségvetési keretek nem elégségesek”.⁷⁹ Soros 1983 októberében Budapestre érkezett elképzeléseinek megvitatása céljából. Ennek alkalmából az üzletember, akinek a magyar fél „minden elgondolását hajlandó volt megvizsgálni”, körvonalazta terveit, melyek szerint olyan Magyarország megteremtésében kíván közreműködni, „ahonnan ő sem akarna emigrálni”. Ragaszkodott hozzá, hogy az általa kínált lehetőségekről nyilvános közlés útján lehessen tudomást szerezni és fenn kívánta tartani a jogot az első évi egymillió dolláros hozzájárulás csökkentéséhez. Soros feltétele volt még, hogy a magyar fél forintban bocsássa rendelkezésre az általa adott pénznek megfelelő összeget. Soros olyan szervezeti felépítést javasolt a New Yorkban, illetve Budapesten felállítandó alapítványok számára, amely a támogatások és ösztöndíjak elbírálásában külföldi, vagyis a magyar hatóságoktól független személyek részvételét is biztosítja.⁸⁰ Bár a magyar vezetés hozzájárult a Soros által kezdeményezett programhoz, a hivatalos amerikai kulturális csereprogramoktól még mindig ódzkodott. Így például ugyanebben az évben a Fulbright oktatási és kutatási csereprogram hivatalos engedélyezésétől is tartottak, bár az 1980-as években több magyar értelmiségi került ki az Egyesült Államokba a program támogatásával. Amerikai vélemény szerint a tudományos-technikai csereprogramok a magyar fél számára kedvezőbbek, a magyar álláspont szerint humán területeken viszont a méretkülönbségek folytán az Egyesült Államok behozhatatlan előnyt élvezett.⁸¹

A Soros-programok finanszírozására egy 1985-ös feljegyzés szerint 1,5 millió dollár állt rendelkezésre, többek között 200 ezer dolláros könyvvásárlást, a református egyház két dokumentumgyűjteményének állagmegóvását, Kákossy László thébai ásatásait finanszírozta, orvosi diagnosztikai műszereket, nyomdagépeket vásárolt. A hatalom szempontjából mindez nem volt veszélytelen, hiszen a liberális beállítottságú milliár-

⁷⁸ Bogye János rendőr vezérőrnagy, a Belügyminisztérium III/I. Csoportfőnöksége vezetőjének átirata Házi Vencel külügyminiszter-helyettesnek, 1983. július 18. MNL OL, Küm, USA tük, XIX-J-1-j, 25. doboz, 142-004038/1-1983.

⁷⁹ Tájékoztató az Agitációs és Propaganda Bizottság részére a Soros Alapítvány működéséről, 1986. január 9. MNL OL, M-KS 288. f., 36. cs., 15. ő. e. 1986.

⁸⁰ Bogye János rendőr vezérőrnagy, a Belügyminisztérium III/I. Csoportfőnöksége vezetőjének átirata Házi Vencel külügyminiszter-helyettesnek, 1983. július 18. I. m.

⁸¹ Házi Vencel távirata Várkonyi Péternek, 1984. október 15. MNL OL, Küm, USA tük, XIX-J-1-j, 29. doboz, 71-005550-1984.

dos „olyan programokat is finanszírozott az Egyesült Államokban, amelyek kifejezett célja a magyarországi ellenséges körök támogatása”, az általa pénzelt *Open Society Fund* meghívására „kizárólag aktív ellenzéki-ellenséges tevékenységet kifejtő, vagy ilyen körökkel közeli kapcsolatban álló személyek kaptak meghívást az Egyesült Államokba” – írta jelentésében a washingtoni nagykövetség.⁸² A kiutazási engedélyek megadása érdekében a budapesti amerikai külképviselet is közbenjárt. Nem lehetett kétséges, hogy a program a fennálló rend kereteit feszegeti, de ezt a veszélyt a gazdasági összeomlás szélén álló „puha” diktatúra annak reményében vállalta, hogy képes uralni a helyzetet. Soros magyarországi működését kénytelenek voltak elfogadni, holott tudták, hogy „magyarországi tevékenységének célja a nyugati típusú liberális gondolkodás magyarországi fejlődésének, a társadalom »zártágának« feloldása” volt, amely „nyilvánvalóan nem azonos” a magyar „törekvésekkel”. Számítani lehetett arra is, hogy ellenzékiek is kapnak támogatást, ami végül „be is következett”.

Továbbra is érvényben maradtak az 1948-ban bevezetett gazdasági korlátozások is, köztük a csúcstechnológiát képviselő termékekre vonatkozó tilalom. A biztonsági célokat szolgáló korlátozások ellentétesek voltak nemcsak a liberális gazdasági elvekkel, hanem az Egyesült Államok gazdasági önértékével is, amerikai nagyvállalatok komoly üzleti lehetőségektől estek el, ráadásul az 1970-es évek közepén felmerült, hogy a szovjet tömb hatalmas (potenciális) felvevőképessége jelentheti a jövőt az amerikai termékek eladása szempontjából. Az 1960-as évek elején Kennedy a katonai és technológiai változásokhoz akart alkalmazkodni, ugyanakkor el akarta érni a nem stratégiai jellegű cikkek kereskedelmét finanszírozó hitel növelését. Az 1962-es kubai válság következtében a Kongresszus kiterjesztette a kiviteli tilalmat olyan árukra is, amelyek „jelentősen hozzájárulhattak” a célország katonai és gazdasági potenciáljához. Ezt a rendelkezést némileg enyhítette a kiviteli törvény (*Export Control Act*) módosítása 1969-ben, amely a katonai jelentőségű cikkekre összpontosított, majd újból az 1979. évi kiegészítés, amely a fejlett technológia védelmére helyezte a hangsúlyt. Afganisztán szovjet megszállását követően ismét a gazdasági hadviselés került előtérbe, és a Pentagon, illetve a kereskedelmi és a külügyminisztérium közötti vitában az előbbi merev irányvonala kerekedett felül. Ennek hátrányait Kemenes Ernő, az Országos Tervhivatal elnöke fogalmazta meg, aki szerint egyre nő a technológiai szakadék Kelet és Nyugat között, miközben a technológia növekvő szerepet tölt be a gazdaságban.⁸³

1984-ben felmerült, hogy a telefonrendszer modernizálása érdekében Magyarország amerikai gyártmányú berendezéseket vásárol az IT&T, esetleg az AT&T cégtől. Az utóbbi vezetése maga kereste meg a washingtoni nagykövetet az üzlet érdekében. Bár a budapesti amerikai nagykövet, Nicholas Salgo igyekezett közbenjárni Malcolm Baldrige kereskedelmi miniszternél az exportengedély ügyében, a Pentagon úgy vélte, hogy a Magyarország által kért technológia hasznosítható lehet a harcászati kommunikáció terén is. Felmerült annak a veszélye is, hogy Magyarország esetleg átadná a Szovjetunió számára a megvásárolt technológiát, ahol „űrhajók orrába” építenék be.

⁸² Tétényi Pál átirata Horn Gyulának, 1985. március 6. MNL OL, M-KS 288. f., 32. cs., 2. ő. e.

⁸³ A *Washington Post* 1988. szeptember 28-i számát idézi Kovrig, Bennett: *Of Walls and Bridges*. I. m. 233–241. Lásd még Dobson, Alan: *US Economic Statecraft for Survival*. I. m.

Úgy tűnik, az érvényben levő kiviteli szabályokat az amerikai óriáscégek sem tudták megkerülni.⁸⁴ Ráadásul amerikai vádak szerint Magyarország jelentős erőfeszítéseket tett embargós termékek megszerzésére és a Szovjetuniónak történő továbbítására. Washingtoni látogatása során Horn Gyulának is szeméretetették, hogy Budapest „túl sok technikai árut ad tovább a Szovjetuniónak”.⁸⁵ John Whitehead külügyminiszter-helyettes szóvá tette, hogy „az amerikai vezetés nyugtalansággal fogadja azokat az értesítéseket, amelyek a magyar szerveknek a technológiatranszfer illegális megszerzésében való részvételéről szólnak”.⁸⁶ Amerikai vád szerint 1981–1982-ben magyar diplomaták japán üzletemberekkel összejátszva amerikai lézerberendezést csempészték Magyarországra. George Shultz 1985 decemberében lezajlott budapesti tárgyalásai előtt néhány nappal az amerikai külügyminisztérium mozgáskorlátozás bevezetését helyezte kilátásba a magyar diplomaták számára, mivel értesüléseik szerint a magyar hírszerzés kezébe került az amerikai csúcstechnika néhány értékes darabja. 1987-ben sikerült megíósítani, hogy a szovjetek „hihetetlen katonai felhasználhatósággal” rendelkező számítógépet és mikroelektronikai berendezéseket szerezzenek meg magyar részvétellel. A szóban forgó japán berendezésben ugyanis amerikai alkatrészek voltak, és egy Szingapúrban Magyarország által létrehozott ál-külkereskedelmi vállalat rendelkezte meg.⁸⁷

Nemcsak az embargó gátolta a kétoldalú áruforgalom kibontakozását, hanem az is, hogy Magyarország nem folytatott piackutatást, nem igyekezett bevezetni termékeit az amerikai piacon, vagyis nem élt azokkal a technikákkal, amelyek a piacorientált gazdaságokra jellemzőek.⁸⁸ A legfontosabb szempont azonban mégis az lehetett, ami már korábban is szűkre szabta a lehetőségeket: az *eladható áru hiánya*.⁸⁹ Ritka kivétel volt, hogy a *Soldier of Fortune* című katonai lap magyar információ szerint 1986-ban a legjobb géppisztolynak egy magyar gyártmányút készült kihozni, és az egyik bűnügyi sorozatban a főhős magyar pisztolyt használt. Hiába, mert a Varsói Szerződés tagállamai nem szállíthattak fegyvert az Egyesült Államokba.⁹⁰ Import és export tekintetében is az ipari termékek uralták a magyar–amerikai árucserét. A magyar kivitel 78 és a behozatal 75 százalékát tette ki ez a termékcsoport. Bár a magyar–amerikai kereskedelmi

⁸⁴ A washingtoni nagykövetség rejteltávirata, 1984. október 30. MNL OL, Küm, USA tük, XIX-J-1-j, 29. doboz, 56005558-1984., A washingtoni nagykövetség rejteltávirata, 1984. november 23. Uo. 56-005558/1., Bényi József feljegyzése az amerikai ügyvivővel folytatott megbeszéléséről, 1984. november 8. Uo. 28. doboz, 14-003798/4-1984.

⁸⁵ Feljegyzés Horn Gyula washingtoni megbeszéléseiről, 1986. június 2. MNL OL, Küm, USA tük, XIX-J-1-j, 25. doboz, 4-116-003263/1986.

⁸⁶ A külügyminisztérium V. területi osztályának feljegyzése John Whitehead külügyminiszter-helyettes magyarországi látogatásáról, 1987. november 19. MNL OL, Küm, USA tük, XIX-J-1-j, 18. doboz, 4-135-002484/6/1987.

⁸⁷ Uo.

⁸⁸ Erre hívták fel Havasi Ferenc figyelmét 1985-ös amerikai útja során. Feljegyzés az MSZMP KB számára Havasi Ferenc washingtoni útjáról, 1985. február 11. MNL OL, Küm, USA tük, XIX-J-1-j, 28. doboz, 13-00125/7-1985.

⁸⁹ Feljegyzés Horn Gyula washingtoni megbeszéléseiről, 1986. június 2. I. m.

⁹⁰ A washingtoni nagykövetség számjeltávirata, 1986. november 11. MNL OL, Küm, USA tük, XIX-J-1-j, 57-003671/2-1986.

forgalom jelentősen emelkedett 1978-at követően, mintegy évtizeddel később is csak a teljes magyar forgalom egy százalékát tette ki, számszerűen 450 millió dollárt a tíz évvel korábbi 188 millió dolláros értékhez képest. A gazdasági együttműködés keretein belül mintegy 80 megállapodás született, például a Mogürt csuklós autóbuszokat szerelt össze, a Tungram izzólámpákat gyártott. Igaz, dömpingvád miatt eljárás indult a Rába, illetve a Tungram, valamint a textil- és acélkivitel ellen is. Az 1980-as évek közepétől csökkent az amerikai bankok részvétele a magyar hitelek megszervezésében, ami azt jelentette, hogy a visszafizetett hitelek helyett már nem adtak újat, illetve a magyar hiteleket másodpiacon értékesítették. Ennek oka egy 1988-ban készült külügyminisztériumi feljegyzés szerint részben az volt, hogy a bankok „egyre nagyobb gyanakvással követték adósságállományunk növekedését, és nem megvalósult terveinket”.⁹¹ Hátráltatta a kétoldalú kereskedelem fejlődését az is, hogy nem sikerült elérni a felmentést a legnagyobb kedvezmény évenkénti megújítása alól, és nem terjesztették ki Magyarországra a különleges vámpreferenciát sem, bár azt Havasi Ferenc, a Központi Bizottság gazdasági ügyekért felelős titkára 1985-ös látogatása során, majd később más magyar politikusok is kifejezetten kérték az amerikaiaktól.

A legnagyobb kedvezmény évenkénti felülvizsgálatának megszüntetése állt a magyar külpolitika erőfeszítéseinek homlokterében, hiszen ettől a magyar kivitel jelentős növelését lehetett volna várni. Mint kiderült, erre azért nem kerülhetett sor, mert az amerikai képviselőház, amely a legnagyobb kedvezmény elvéről döntött, megfelelőnek találta ugyan a kivándorlásra vonatkozó magyar gyakorlatot, de az erre vonatkozó törvényt túlságosan szigorúnak ítélte.⁹² Mint tudjuk, még Romániának sem sikerült elérni az évenkénti felülvizsgálat megszüntetését. Erre rendszerváltás nélkül nem kerülhetett volna sor. Azt is hiába kérte Magyarország, hogy főkonzulátust hozhasson létre Kaliforniában, holott 1982-ben az USA egyszer már beleegyezett ennek létesítésébe. Az amerikaiak azért zárkóztak el a több alkalommal is megismételt kérés teljesítésétől, mert azt gyanították, hogy Magyarország a Szovjetunió javára folytatott hírszerzésre használná fel a lehetőséget. Magyar párt- és külügyi források szerint a magyar–amerikai kereskedelem fellendítése miatt erőltették a kaliforniai képviselőlet megnyitását arra hivatkozva, hogy megnőtt a nyugati part szerepe az amerikai gazdasági életben. A távolságokat és a kétoldalú árucserét kilátásait figyelembe véve a nagy erőfeszítés aligha volt indokolt. Iratokkal nem lehet alátámasztani, ezért inkább arról lehetett szó, hogy a magyar hírszerzés közel akart kerülni az amerikai számítástechnika központjához, különösen akkor, amikor a szovjet konzulátusi körzetet az amerikai szervek megváltoztatták, hogy eltávolítsák a szovjeteket a Szilícium-völgy közeléből.⁹³ Mark Palmer, az Egyesült Államok budapesti nagykövete egy alkalommal kifejtette, személy szerint azért ellenzi a főkonzulátus engedélyezését, mert adatok bizonyítják, hogy magyar szervek a világ különböző országaiban „agresszív módon” igyekeznek kiviteli tilalom

⁹¹ Tájékoztató a magyar–amerikai bankkapcsolatokról, 1988. május 30. I. m.

⁹² A washingtoni nagykövetség számjeltávirata Steny Hoyer, a Kongresszus EBE-bizottsága társelnökével folytatott megbeszéléséről, 1986. június 20. MNL OL, Küm, USA tük, XIX-J-1-j, 25. doboz, 4-134-003549/1/1986.

⁹³ A szovjet konzuli körzetre vonatkozó információ Thomas Simonstól származik.

alá eső amerikai technológiát megszerezni.⁹⁴ Palmer már korábban is, amikor a külügyminisztériumban vezető szerepet töltött be, tiltakozott emiatt. Az amerikai nagykövetség jelezte, hogy tudomásuk van COCOM-listán szereplő, elsősorban mikroelektronikai cikkek engedély nélküli magyar behozataláról. A nagykövetség attól tartott, hogy amennyiben ez az információ Caspar Weinberger védelmi miniszter vagy helyettese, Richard Perle tudomására jut, „komoly és káros következményekkel járó ügy kerekedhet belőle”.⁹⁵ Ennél azonban súlyosabb vád is megfogalmazódott: az, hogy más szocialista országokkal együtt Magyarország a *terrorizmust támogató, sőt kiképző tevékenységet* folytat. Ebben és a technológia illegális megszerzésének ügyében „non-paper”-t, azaz nem hivatalos okmányt adtak át a szocialista országoknak, melyben létszám- és mozgáskorlátozást, valamint egyéb meg nem nevezett megszorító intézkedést helyeztek kilátásba. Washington úgy tudta, hogy a Carlos nevű, nemzetközileg ismert terrorista „a közelmúltban” nem hivatalosan Budapesten járt. Az ügy komolyságára való tekintettel a szovjet vezérkar „egyeztetett” választ szorgalmazott a szocialista országok részéről. Mindenesetre a felsorolt vádak a magyar külügy „kategorikusan” elutasította, és az amerikai lépést a Pentagon és a „szélsőséges erők” törekvéseivel magyarázta.⁹⁶ Amerikai részről sérelmezték továbbá, hogy a magyar hatóságok elveszik a Magyarországra visszatelepült magyar származású amerikai állampolgárok útlevelét és sokat közülük nem adnak vissza. A feljegyzés margójára Várkonyi Péter ráírta: „nem valami civilizált, amit az útlevelekkel csinálunk.”⁹⁷

Mindezek ellenére Magyarország az Egyesült Államok kelet-európai rangsorának az élén állt, az 1980-as évek közepétől Romániával együtt, majd 1988-tól 1989-ig egyedül. Románia a balkáni szovjet hatalmi törekvések ellensúlyozása és az általa nyújtott külpolitikai szolgáltatások miatt, Magyarország pedig azért, mert előrelépett a demokratikus jogok érvényesítése terén. Regionális súlyánál fogva mellettük Lengyelország továbbra is fontos szerepet játszott.⁹⁸ Magyarország kiemelt helye a magas szintű kapcsolatokban tükröződött, ám ezzel párhuzamosan, a jelek szerint, moszkvai megítélése megromlott. Gorbacsov tanácsadója, Oleg Bogomolov egy alkalommal megjegyezte: „Magyarországra hivatkozni még mindig szinte életveszélyes dolog, mert rád sütik a revizionista bélyeget.”⁹⁹ Mark Palmer szerint, aki a State Department kelet-európai politikáját irányította, Budapestnek sokkal kevesebb figyelmet szenteltek, mint Romániának vagy Lengyelországnak, mivel egyrészt nemzetközileg nem okozott problémát,

⁹⁴ Kovács László feljegyzése, 1988. május 18. MNL OL, Küm, USA tük, XIX-J-1-j, 16. doboz, 13-001955/5-1988.

⁹⁵ Az V. területi osztály feljegyzése, 1984. május 30. MNL OL, Küm, USA tük, XIX-J-1-j, 0034411/1984.

⁹⁶ A washingtoni nagykövetség számszámjeltávirata, 1984. március 15., A washingtoni nagykövetség számszámjeltávirata, 1984. március 26., Az V. területi főosztály feljegyzése, Zotov szovjet katonai és légügyi attasé látogatása, 1984. március 23. MNL OL, Küm, USA tük, XIX-J-1-j, 1984.

⁹⁷ Az V. területi osztály feljegyzése K. Smith amerikai első beosztott látogatásáról, 1984. június 21. Uo.

⁹⁸ Mark Palmer előadása a kelet-európai országokról. A magyar nagykövetség jelentése a külügyminiszternek, 1986. január 17. MNL OL, Küm, USA tük, XIX-J-1-j, 24. doboz, 10-00653.

⁹⁹ Gyovai Gyula levele Szűrös Mátyásnak, továbbítva Várkonyi Péternek, é. n. [1985. november]. MNL OL, Küm, XIX-J-1-u, Várkonyi Péter irathagyatéka, 80. doboz.

másrészt nem volt olyan magyar emigráns politikus, aki ráirányította volna a figyelmet.¹⁰⁰

Havasi Ferencet, akinek 1984-es látogatását a magyar diplomácia értesülése szerint a kelet-nyugati kapcsolatok szempontjából is kiemelkedőnek tekintették,¹⁰¹ a legmagasabb szintű fogadtatásban részesítették, hiszen Bush alelnök és Shultz külügyminiszter mellett fogadta Reagan elnök is, holott – mint már említettem korábban – a szovjet-amerikai viszony éppen mélyponton volt. Havasinak a budapesti nagykövet, Nicholas Salgo intézte el, hogy fogadja az elnök, akivel Salgo közeli kapcsolatban állt. Ugyanebben az időszakban utazott Washingtonba a csehszlovák külügyminiszter-helyettes is, aki csupán nem hivatalos formában járt a State Departmentben.¹⁰² Havasi látogatása Reagan elnök szerint a két ország „normalizált,” „jó viszonyát” tükrözte, valamint azt, hogy a magyar külpolitika kezdeményező szerepet vállalt a két tömb közötti párbeszéd fenntartására és a kapcsolatok javítására. Reagan és az amerikai vezetés más képviselői részletesen tájékoztatták Havasit a szovjet-amerikai viszonyról és a nukleáris fegyverzetcsökkentéssel, különösen az 1983-ban félbeszakadt közép-hatótávolságú „eurorakétákkal” kapcsolatos amerikai álláspontról, és nyilván a szovjet hallgatóságnak is címezve biztosították, hogy az Egyesült Államok olyan megállapodást akar, amely a Szovjetunió számára nem okoz presztízsvesztést. Reagan kijelentése azért is volt figyelemreméltó, mert ebben az évben jelentette be a világűrbe telepített rakétavédelmi programot, amit Moszkva az 1972. évi SALT-I egyezmény megszegésének, a fegyverkezési verseny fokozásának tartott. Konkrét magyar kérések teljesítésétől – az MFN éves felülbírálatának megszüntetése, a különleges vámpreferencia magyarországi kiterjesztése – továbbra is elzárkóztak az amerikai kereskedelmi hiányra, illetve arra hivatkozva, hogy a kedvezményes rendszert csak a legszegényebb országokra alkalmazzák.¹⁰³

1985 decemberében, az Amerika és Kelet-Európa közötti viszony általános megromlása közepette, Shultz külügyminiszter Budapestre utazott. December 4-én a State Department „non-paper”-t adott át, melyben kilátásba helyezte a mozgáskorlátozás bevezetését a magyar külképviselet számára, amennyiben „illegális kémtevékenységet folytat az Egyesült Államokban”. Budapestre érkezése előtt néhány nappal Shultz Moszkvában járt, ahol a szocialista országokkal kapcsolatos állásfoglalása negatív visszhangot keltett. Figyelmeztetésként is lehetett értelmezni a *Pravda* december 12-i cikkét, amely a szocialista országok belügyeibe történő beavatkozásként elítélte az amerikai külügyminiszter moszkvai nyilatkozatát, mely szerint „az Egyesült Államok elő akarja segíteni a nyílabb légkört a Szovjetunióval szomszédos országokkal”. A szovjet párt sajtóorgánuma szerint ez a szocialista országok gyengítésére és megosztására való törekvésre mutatott, bár „kudarcra volt ítélve”.

Nem sokkal ezt megelőzően az SZKP újonnan kinevezett főtájtára, Mihail Gorbacsov kelet-európai pártvezetőknek tartott eligazítást, melynek során kifejtette, hogy

¹⁰⁰ Mark Palmer közlése.

¹⁰¹ A washingtoni nagykövetség jelentése, 1984. október 1. MNL OL, Küm, USA tük, XIX-J-1-j, 28. doboz, 004975.

¹⁰² MNL OL, Küm, USA tük, XIX-J-1-j, 25. doboz, 4-116-002505.

¹⁰³ Feljegyzés az MSZMP KB számára Havasi Ferenc washingtoni útjáról. I. m.

elvárja az ideológiai éberség és az összetartás erősítését a szocialista nemzetközösség minden területén. Májusban meghosszabbították a Varsói Szerződést, Gorbacsov javaslatára nem a szokásos tíz, hanem harminc évvel. Az értekezleten Gorbacsov kiemelte a szocialista országok egységét, amely megíúsította az „imperialisták” kísérleteit, hogy aláássák vagy megsemmisítsék a szocialista rendet a testvéri országokban.¹⁰⁴

Shultzot, Reagan külügyminiszterét – elődjével, William Rogersszel ellentétben – Kádár már rutinszerűen fogadta. Budapest ismét gazdasági kedvezményeket igyekezett kicsikarni a technológiatranszfer, az MFN és a vámpreferencia terén, de Shultz csak arra tett ígéretet, hogy megvizsgálják, mit lehet tenni az exportengedélyezési eljárás, a műszaki-tudományos együttműködés és technológiaátadás terén. Továbbra sem tartotta teljesíthetőnek az MFN-re és a különleges vámpreferenciára vonatkozó igényt, utóbbit azért sem, mert azt csak a nem kommunista országok esetében alkalmazták. Budapesti útja előtt Shultz Bukarestben is járt, ahol figyelmeztette Ceausescu román pártfőtitkárta arra, hogy Románia elvesztheti az MFN-t, amennyiben nem javít az emberi jogok helyzetén. Ez lassú fordulatot jelzett az Egyesült Államok kelet-európai politikájában. 1985-ben megindult tehát a folyamat, amely végül a korábbi kedvenc kegyvesztettségéhez vezetett.

Nemcsak az amerikai politika változott az idők során. Néhány évvel korábban még aligha hangozhatott volna el Lázár György kijelentése, hogy üdvözli a külföldi tőke befektetéseit. Kádár és Shultz megbeszélésein szóba került az emberi jogok kérdése, melynek kapcsán, a romániai helyzetre utalva, a külügyminiszter kijelentette: mivel az amerikai lakosság soknemzetiségű és vallási tekintetben is sokszínű, „az átlagnál is érzékenyebb” ebben a tekintetben, „bárhon is vetődik fel a világban”.¹⁰⁵ Shultz szóhasználat az amerikai differenciálási politikáról megfelelt a magyar elvárásoknak, vagyis a történelmi, hagyománybeli, földrajzi, etnikai, illetve a gyakorlati politikában megnyilvánuló különbözőségeket emelte ki. Az agyfájt Kádár szóba hozta Nagy Imre kivégzését is, és azt állította, hogy a szovjetek megígérték, hogy nem hajtják végre a halálos ítéletet. Mint ma már tudjuk, a kivégzéshez Kádár maga ragaszkodott. Mindazonáltal a pártfőtitkár ismét kedvező benyomást tett az amerikai diplomatára, aki hazaküldött jelentésében leszögezte, hogy Kádár a folytonosságot és állandóságot képviseli a magyar politikában.¹⁰⁶ Magyar értesülések szerint a washingtoni körök sikeresnek értékelték a külügyminiszter budapesti tárgyalásait, amit ki lehetett használni a gazdasági és kereskedelmi érdekek érvényesítéséhez.¹⁰⁷ Whitehead külügyminiszter-helyettes, aki nagy energiákat mozgósított az amerikai befolyás erősítésére, jelezte, hogy a politikai és társadalmi változások fényében az Egyesült Államok kész a gazdasági, kereskedelmi és politikai kapcsolatok további bővítésére.¹⁰⁸

¹⁰⁴ Kramer, Mark: *The Demise of the Soviet Bloc*. I. m. 173., 177.

¹⁰⁵ Jelentés a minisztertanácsnak George Shultz látogatásáról, 1985. december 18. MNL OL, Küm, USA tük, XIX-J-1-j, 28. doboz, 13-001502/1985.

¹⁰⁶ Gough, Richard: *The Good Comrade*. I. m. 222.

¹⁰⁷ Házi Vencel nagykövet jelentése Várkonyi Péter külügyminiszternek Shultz látogatásának visszhangjáról, 1986. január 21. MNL OL, Küm, USA tük, XIX-J-1-j, 25. doboz, 4-116, 00649/1986.

¹⁰⁸ A washingtoni nagykövetség rejteltávirata a külügyminisztériumnak, 1986. október 10. MNL OL, Küm, USA tük, XIX-J-1-j, 25. doboz, 4-135-00482/1986.

Röviddel a külügyminiszteri látogatást követően egyre kilátástalanabb gazdasági helyzetében Magyarország megismételte gazdasági vonatkozású kéréseit, valamint a nyugati parti főkonzulátus megnyitására vonatkozó igényét, holott az amerikaiak már több ízben jelezték, hogy nem áll szándékukban teljesíteni azokat. A tudományos-technikai együttműködés fejlesztésén kívül egyetlen magyar felvetést sem fogadtak el, a technológiai transzfer ügyében pedig katonai érdekekre hivatkozva csak az eljárás enyhítését helyezték kilátásba.¹⁰⁹

Időközben ismét „viharfelhők” gyülekeztek a kapcsolatok fölött. Az amerikai diplomácia sérelmezte, hogy a magyar média tálalásában az Egyesült Államok líbiai politikája alkalmas a „Magyarországra utazó amerikaiak elleni gyűlöletkeltésre”. Szót emeltek Lezsák Sándor ügyében is, akit azért bocsátottak el az állásából, mert „helsinki szellemében... szabad véleménynyilvánítást tett lehetővé az általa szervezett rendezvényeken”. Kifogásolták továbbá, hogy a budapesti nagykövetség biztonsági tisztje számára több mint egy éve nem intézték el a magyar szervek a telefonvonal bekötését, illetve nem utaltak ki számára telefonnal rendelkező lakást. Szóvá tették – jelentősen megkésve –, hogy „egyes helyi hatóságok” lebeszéli a magyar állampolgárokat az amerikai könyvtárak látogatásáról.¹¹⁰ Nagyobb súllyal esett azonban latba, hogy a Kongresszuson belül egyre több bírálattal érte a magyar emberi jogi politikát, amely – szerintük – romló tendenciát mutatott, bár így is jobbnak tűnt, mint a többi szocialista országban. Különösen az ellenzékiek zaklatását bírálták, valamint a tüntetők elleni rendőrségi fellépést. Magyar részről pedig azt vetették az amerikaiak szemére, hogy a Szabad Európa Rádió folyamatosan be akar avatkozni Magyarország belügyeibe, felforgató tevékenységre, az ellenzék szervezésére buzdít.¹¹¹ Berecz János úgy vélte, hogy a nyugati adók a magyar fiatalság körében az egyik leghitelesebb hírforrások közé tartoznak.¹¹² Reagan elnök kommunikációs és információs tevékenységért felelős nemzetbiztonsági tanácsadó-helyettese nem utasította el egyértelműen a vádakát. Kijelentette, hogy George Urbannal, a SZER igazgatójával már „Washingtonban is voltak problémák”. Közölte Bányász Rezsővel, hogy amennyiben a rádió „újabbban tényleg beavatkozási vonalat követ, ez nem felel meg az amerikai kormány álláspontjának”.

Mindez azonban nem vetette vissza a kapcsolatokat, olyannyira nem, hogy Horn Gyula külügyminisztériumi államtitkár washingtoni megbeszélései során az amerikaiak javasolták egy Reagan–Kádár-találkozó lehetőségét Budapesten vagy Washing-

¹⁰⁹ Aide Memoire, 1986. február. MNL OL, Küm, USA tük, XIX-J-1-j, 24. doboz, 14-001233-1986.

¹¹⁰ A washingtoni nagykövetség rejteltávirata Kuchel külügyi főosztályvezető és Révész Miklós megbeszéléséről, 1986. január 13. MNL OL, Küm, USA tük, XIX-J-1-j, 25. doboz, 4-14-001971/1986., A külügyminisztérium V. területi osztályának feljegyzése Smith amerikai tanácsos látogatásáról, 1986. június 4. Uo. 24. doboz, 14-001233/1-1986.

¹¹¹ Feljegyzés Bányász Rezső és Walter Raymond Jr. megbeszéléséről, 1985. július 9. MNL OL, Küm, USA tük, XIX-J-1-j, 31. doboz, 21-42.

¹¹² Johnson, A. Ross: *Radio Free Europe and Radio Liberty: The CIA Years and Beyond*. Woodrow Wilson Press, Stanford University Press, Washington, D. C., Stanford, California, 2010. 135.

tonban.¹¹³ Kedvezően fogadták Kapolyi László ipari miniszter arra vonatkozó kérését is, hogy a fejlett technológiát három-öt éves késéssel lehessen megvásárolni.¹¹⁴

Steny Hoyer vezetésével amerikai delegáció érkezett Budapestre, melynek nagy jelentőséget lehetett tulajdonítani, hiszen a kongresszusi bizottságnak befolyása volt „fontos magyar érdekeket érintő kérdések”-re, például az MFN meghosszabbítására. Ezért a magyar álláspont ismertetésével igyekeztek „mérésékeltbb magatartásra ösztönözni”.¹¹⁵ Hoyer nyíltan bírálta a román vezetés emberi jogi politikáját. 1986 novemberében Budapesten tárgyalt Reagan különmegbízottja, John Whitehead külügyminiszter-helyettes. A pénzügyi szférából érkezett Whitehead, aki 1956-ban kapcsolatba került magyar menekültekkel, maga kezdeményezte Shultz külügyminiszternél, hogy szeretné felkelteni az amerikai vezetés figyelmét Kelet-Európa iránt, amely szinte teljesen elkerülte a State Department figyelmét. Ötlete nemcsak Shultz, hanem az elnök tetszését is elnyerte, holott az elnök stábjának konzervatív tagjai elleneztek, hogy az Egyesült Államok szóba álljon a kelet-európai politikussal.¹¹⁶ Így Kelet-Európa, ahova a State Department térségért is felelős államtitkára nem volt hajlandó elmenni,¹¹⁷ külügyminiszter-helyettesi szinten képviselőt kapott az amerikai külpolitikában. Hoyerrel ellentétben Whitehead dicsérte a magyar vezetést a „polgári szabadságjogok szinte teljes körű biztosításáért”, valamint a piaci elvek érvényesítését a gazdaság irányításában, ami szerinte mintaként szolgálhatott a szovjet vezetés számára is. A külügyminiszter-helyettes kijelentette, hogy a szocialista országok közül „Magyarország áll a legközelebb az Egyesült Államokhoz”, de nyíltan bírálta a magyar külpolitikát a függetlenség hiánya miatt. Várkonyi Péterrel folytatott megbeszélése során Whitehead sérelmezte, hogy az Egyesült Államokat elítélő ENSZ-határozatoknál a magyar diplomácia „minden esetben igazodik a szovjet magatartáshoz”. Szorgalmazta, hogy a határozati javaslatok „tartalmát és hangnemet esetről esetre megvizsgálva” Magyarország „olykor eltérő szavazattal, vagy tartózkodással” jelezze külpolitikai önállóságát. Felvetette Izrael elismerését, és azt is, hogy Magyarország vegye fontolóra kilépését a Varsói Szerződésből.¹¹⁸ Tájékoztatást ígért a szovjet-amerikai tárgyalásokról is, mert úgy vélte, a Szovjetunió ezekről nem mindig informálja pontosan a szövetségeseit. Magyar részről hangsúlyozták, hogy minden területen készek a kapcsolatok fejlesztésére. Konkrétan a technológiatranszfer kapcsán korábban előterjesztett Kapolyi-javaslat elfogadását kérték. Whitehead a még hasznos, de már nem csúcstechnológiát képviselő cikkek megszerzésére látott lehetőséget. Ígéretet tett, hogy előmozdítja a Magyarország által igényelt nagy teljesítményű számítógép eladásának engedélyezé-

¹¹³ Feljegyzés Horn Gyula washingtoni megbeszéléseiről, 1986. június 2. I. m.

¹¹⁴ Feljegyzés Kapolyi László ipari miniszter washingtoni látogatásáról, 1986. október 21. MNL OL, Küm, USA tük, XIX-J-1-j, 27. doboz, 53-00431/3-1986.

¹¹⁵ Feljegyzés Bányász Rezsőnek, a Tájékoztatási Hivatal elnökének, 1986. november 3. MNL OL, Küm, USA tük, XIX-J-1-j, 25. doboz, 4-116-003549/3-1986.

¹¹⁶ John Whitehead közlése a szerzőnek.

¹¹⁷ Mark Palmer közlése. Thomas Simons külügyi államtitkár-helyettes szerint nem lehetett karriert építeni Kelet-Európára alapozva.

¹¹⁸ John Whitehead közlése a szerzőnek.

sét.¹¹⁹ Hazatérése után a megbeszélések sikerére utalva konzultációt kezdeményezett a technológia átadásának kérdéséről.¹²⁰

Az Egyesült Államok magyarországi gazdasági szerepvállalását sürgette amerikai látogatása során Szűrös Mátyás is, aki Bush alelnök, Shultz külügyminiszter, Whitehead külügyminiszter-helyettes, Ridgway külügyi államtitkár mellett megbeszélést folytatott Charles Freedenberggel, a tilalmi listán szereplő áruk engedélyezéséért felelős kereskedelmi miniszterhelyetttel is. Szűrös arra hivatkozott, hogy „a magyar-amerikai gazdasági-kereskedelmi kapcsolatok” alacsony szintűek, és szorgalmazta az amerikai működő tőke részvételét a magyar gazdaság fejlesztésében. Ismételtén kérte a legnagyobb kedvezmény elvének több évre történő biztosítását, vámpreferenciák megadását, a technológiatranszfer előmozdítását és a nyugati parti magyar képviselő engedélyezését. Ez utóbbi kapcsán a magyar álláspont szerint nem a csúcstechnológiára volt szükség, hanem „másod-, harmadgenerációs, egyes kelet-európai szocialista országokba vagy éppenséggel a Szovjetunióba is elkerült technológiákra, mint például az elavult telefonhálózat felújítását szolgáló IT&T típusú telefonközpontokra” vagy az éppen bevezetendő új adórendszer működtetéséhez szükséges két Siemens komputerre.¹²¹ Szűrös tárgyalásokat folytatott a McDonnell-Douglas céggel is utasszállító repülőök megrendeléséről. Bush utalt rá, hogy ezek megvásárlása keretében sor kerülhet a technológiatranszfer engedélyezésének gyakorlati próbájára.

Bush ezzel szemben szorgalmazta az emberek közötti érintkezés, valamint a vállalatvezetés fejlesztését. Hatékonyabb együttműködést sürgetett a kábítószer-kereskedelem és a terrorizmus elleni küzdelemben is, ami „bátorítást adhatna az amerikai üzleti világ számára”. Shultz a politikai és gazdasági liberalizálást nyugtázva, további változásokat sürgetett a magyarországi amerikai befektetések érdekében: a magyar gazdaságfejlesztés stratégiájának láthatóvá tételét, a magyar vállalatok mozgásszabadságának növelését – vagyis az amerikai javaslatok a *központosított gazdasági rendszer leépítésére* vonatkoztak. Whitehead megerősítette a korábban már többször közölt álláspontot, miszerint az MFN több évre történő meghosszabbítása nem lehetséges, a technológiatranszfer terén pedig ígéretet tett, hogy több technológiai vívmányhoz könnyebben lehet majd hozzáférni, egyszerűsödik az eljárás, az engedélyezés folyamata pedig felgyorsul. Ennek kapcsán az illetékes miniszterhelyettes, Charles Freedenberg elmondta, hogy a COCOM felülvizsgálata kiterjedhet a telefonközpontokra, a repülés-irányítási elektronikára, áramfejlesztő berendezésekre és szeizmikus komputerek megvásárlására. Whitehead megismételte a Budapesten már előadott kritikát, miszerint a magyar külpolitika nem mutat függetlenséget: „az amerikai vezetést negatívan befolyásolja”, hogy Magyarország „az ENSZ-ben egyetlenegyszer sem szavazott a szocialista közösségtől eltérően, még számára lényegtelen kérdésekben sem mutatott bi-

¹¹⁹ A külügyminisztérium V. területi osztályának feljegyzése John Whitehead külügyminiszter-helyettes látogatásáról, 1986. november 14. MNL OL, Küm, USA tük, XIX-J-1-j, 25. doboz, 4-116-005368/1986.

¹²⁰ A washingtoni nagykövetség számjeltávirata, 1986. november 11. MNL OL, Küm, USA tük, XIX-J-1-j, 25. doboz, 4-135-005368/1-1986.

¹²¹ Témavázlat Marjai József találkozójához a State Department magyar ügyekben illetékes szakértőivel, 1987. november 3. MNL OL, Küm, USA tük, XIX-J-1-j, 18. doboz, 4-13-0050022/2-1987.

zonyos mértékű függetlenedést, vagy nagyobb rugalmasságot". Igaz, Shultz külügyminiszter úgy nyilatkozott, hogy Kádárral folytatott megbeszélése nyomán jobban megérti Magyarország helyzetét. Kissinger volt külügyminiszter, aki korábban bírálta a szervilis magyar külpolitikát, mostanra szintén megértőbbé vált és kifejtette, hogy a magyar külpolitika „nagyon ésszerű, senki sem várja el, hogy Magyarország saját szövetségi rendszere ellen tevékenykedjen és a magyar politika sem ingerli feleslegesen a szovjet vezetést”. Kissinger és Nixon az enyhülés keretein belül hallgatólagosan elismerte a fennálló európai helyzetet annak reményében, hogy ez lehetővé teszi a kommunista rendszerek fokozatos megnyitását és demokratizálását. A Reagan-adminisztráció a jelek szerint lehetőséget látott arra, hogy *ezt a folyamatot felgyorsítsa*.

Ellentmondásos kép rajzolódott ki Magyarországról az amerikai törvényhozásban. Dante Fascell, a Szenátus Külügyi Bizottságának elnöke azt állította, hogy a Magyarországgal fenntartott kapcsolatok fejlesztésének erős támogatottsága van a Kongresszusban, hiszen Magyarország „jól reagált az emberi jogok terén megnyilvánuló nemzetközi kihívásokra”. Chris Dodd szenátor arra hívta fel a figyelmet, hogy a kapcsolatok fejlesztésének kulcsa a törvényhozás, ezért javasolta „minél több szenátor meghívását” a magyarországi helyzet megismertetése érdekében. Dodd biztosította Szűröst, hogy támogatja a Romániában élő magyar kisebbség védelmét. Steny Hoyer a magyar–amerikai viszonyt ítélte a legjobbnak az összes szocialista ország közül, amelyben szerinte az emberi jogok helyzete is szerepet játszott. Úgy vélte, hogy Magyarország képviseli azt a modellt, amely irányában Gorbacsov is mozdulni akar. Ezzel együtt a Kongresszus EBEÉ-bizottságának társelnöke kifogásolta, hogy „egyre gyakrabban értesülnek az emberi jogok magyarországi megsértéséről”. Egy másik képviselő viszont elismerően szólt azokról az intézkedésekről, amelyeket a magyar kormány a „zsidó közösség jogainak és életfeltételeinek biztosításáért tett”.¹²² Szűrös amerikai útjából azt a következtetést lehetett levonni, hogy a Magyarország által igényelt gazdasági engedmények előfeltétele a függetlenebb külpolitika, illetve a gazdaság, valamint a politikai élet további liberalizálása.

Ezt követően Whitehead újból Budapestre látogatott. Minden bizonnyal nemcsak politikai célból, hanem mert a gazdaságilag egyre nyitottabb légkört kihasználva igyekezett nyomást gyakorolni amerikai óriáscégek érdekében. Útjának jelentőségére utal, hogy Grósz Károlyt és Kádárt beleértve a teljes magyar vezetéssel tárgyalt. Magyar részről továbbra is a gazdasági, kereskedelmi és műszaki együttműködés fejlesztése, a fejlett technológia megszerzését gátló akadályok leépítése, az MFN-státusz több évre szóló meghosszabbítása és a nyugati parti főkonzulátus megnyitása fogalmazódott meg tárgyalási célként.¹²³ Whitehead jónak értékelte a magyar–amerikai viszonyt, és kiemelte, hogy a magyar gazdasági rendszer közelebb került az amerikaihoz. Nagyobb szerepet szánt a magyar vezetésnek a szovjetunióbeli változásokban, illetve „az amerikai szándékok és törekvések” ottani „megértésének előmozdításában”.

¹²² AZ MSZMP KB Külügyi Osztályának jelentése az MSZMP KB Politikai Bizottságának Szűrös Mátyás, az MSZMP KB külügyi titkára amerikai útjáról, 1987. március. MNL OL, Küm, USA tük, XIX-J-1-j, 21. doboz, 13-001102/2-1987.

¹²³ Témavázlat Grósz Károlynak John Whitehead külügyminiszter-helyettessel folytatandó megbeszéléséhez, 1987. MNL OL, Küm, USA tük, XIX-J-1-j, 16. doboz, 00/182-1988.

Whitehead kijelentette, hogy a kelet-európai országok közül „talán Magyarország a legfontosabb az Egyesült Államok számára”, míg szerinte Románia mindhárom hatalom, Anglia, Franciaország és az Egyesült Államok rangsorának a végére került.¹²⁴ Németh Miklós miniszterelnökkel közölte, hogy a gazdasági stabilizációs program az Egyesült Államok „lelkes támogatására számíthat”. Ugyanakkor leszögezte, hogy a magyar átalakulás csak abban az esetben kaphat amerikai támogatást, ha Magyarország nem folytatja a csúcstechnológia megszerzésére irányuló erőfeszítéseit. A rendelkezésre álló feljegyzés szerint Németh nem cáfolta a vádat. A külügyminiszter-helyettes arra is utalt, hogy a gazdasági kapcsolatok fejlődésének „nagy lendületet adna, ha a magyar kormány repülőgépek vásárlásánál amerikai cég ajánlata mellett döntene”. Hozzáfűzte, hogy értesülései szerint az egyik kiszemelt óriáscég, a McDonnell-Douglas által felajánlott finanszírozási konstrukció „messze a legelőnyösebb minden más ajánlattal szemben”. Közlése arra utalt, hogy a lassan megnyíló kelet-közép-európai piacokért megindult a vetélkedés. Ezt jelzi az amerikai gyártmányú John Deere traktorok megvásárlásának ügye is. Ennek kapcsán a német Gyáriparosok Országos Szövetségének elnöke szóvá tette, hogy amennyiben a magyar kormány nem változtatja meg a döntését, illetve nem a német ajánlatot fogadja el, „és az üzlet valóban az előrejelzések szerint jön létre, az kedvezőtlenül befolyásolhatja német üzleti körök tevékenységét” Magyarországon.¹²⁵ Várkonyi Péterrel folytatott megbeszélése során Whitehead az Iránnak történő magyar fegyverszállítás („katonai járművek”) leállítását kérte. Várkonyi nem utasította el kategorikusan az állítást, annyit mondott, hogy „nincs tudomása magyar fegyverszállításokról, de a dolognak utánanéz”.¹²⁶ A külügyminiszter-helyettes felvetette még a nemzetközi terrorizmus elleni harc szükségességét, hangsúlyozva, hogy az nem kelet–nyugati probléma, hanem a világ minden országát érinti.¹²⁷ Egy Horn Gyula számára készült jelentésből kiderül, hogy Magyarország részletes adatokkal szolgált egy dél-koreai repülő ellen elkövetett merénylet gyanúsítottjairól.¹²⁸

Az 1980-as évek végén *változás* következett be az Egyesült Államok kelet-európai politikájában. Ezt a változást több tényező kényszerítette ki. Egyrészt az, hogy Reagan szakított az erőegyensúly elvére épülő külpolitikával és előtérbe helyezte a wilsoni idealista hagyományt, illetve komolyan vette az Egyesült Államok missziós szerepét a nemzetközi politikában. Másrészt Gorbacsov felkínálta a lehetőséget, hogy a szovjet

¹²⁴ Teljes kudarcba fulladt Whitehead 1988 februárjában lebonyolított bukaresti tárgyalása Ceaușescuval és a román vezetés több más tagjával. Közölte, hogy nem optimista a román MFN-státust illetően, mire a román pártvezető kategorikusan elzárkózott attól, hogy megvitassa az emberi jogok kérdését. A bukaresti nagykövetség számjeltávirata, MNL OL, Küm, USA tük, XIX-J-1-j, 17. doboz, 4-135-00355/1988. Később Románia lemondott az MFN-státusról, mielőtt azt az amerikai Kongresszus visszavonhatta volna.

¹²⁵ A kereskedelmi minisztérium (Zoltay Ákos) feljegyzése a külügyminisztériumnak (Alföldy Tádé), 1990. január 31. A külügyminisztérium irattára (KIT), NSZK SZT 1990, 54. doboz, 109-5, 00464.

¹²⁶ Ebben az időszakban zajlott az iraki–iráni háború, tehát Magyarország a semlegességet sértette meg a fegyverszállítással. Mint kiderült, az Egyesült Államok Iránnak szállított fegyvert egy titkos akció keretein belül, amely az ügy kipattanásakor kis híján Reagan elnökségébe került.

¹²⁷ A külügyminisztérium V. területi osztályának feljegyzése Whitehead külügyminiszter-helyettes látogatásáról, 1987. november 19. I. m.

¹²⁸ Tárgyalási tématervezet Horn Gyulának, 1988. június 2. MNL OL, Küm, USA tük, XIX-J-1-j, 00278/1988.

érdekszférán belül változások induljanak el, és a Reagan-adminisztráció ezzel élni akart. Végül a kelet-európai országok politikai és főleg gazdasági hanyatlása válsággal fenyegetett, amit az ottani diktatórikus rendszerek demokratizálásával, a központosított gazdasági rendszerek piacosításával véltek elkerülhetőnek.

Lengyelország és Magyarország szinte kezelhetetlen pénzügyi nehézségekkel küzdött. Míg a gyengülő hatalom e két országban – Alexis de Tocqueville belátását igazolva – szélesre tárta a rendszerváltás számára a kaput, addig Romániában példátlan mértékű gazdasági hiány és terror uralkodott. Különböző módon, de mindhárom csatlós ország hatalmi rendszerében jelentkeztek a pénzügyi válság hatásai, még akkor is, ha e folyamatok nem voltak világosak a legtöbb külföldi megfigyelő számára. Magyarországon az ellenzék képviselői és a hatalom reformerei 1987-ben találkoztak, hogy megoldást találjanak az ország egyre erősebb politikai, gazdasági és morális válságára. Nyilvánvaló volt, hogy a magyar politikában új fejezet kezdődött, még ha a népiek és a liberálisok nem is értettek mindenben egyet.¹²⁹ A lassan kibontakozó reformok a kezdetben mit sem változtattak a Szovjetunió és a szocialista tömb viszonyán. Gorbacsov még nem biztosította azt a mozgásszabadságot, mely majd 1989-ben lehetővé teszi a rendszerváltást. A szovjet vezető 1986 júliusában még azt hangsúlyozta a lengyel vezetőknek, hogy a „szocializmus visszafordíthatatlan” és kiemelte az „internacionalizmus” jelentőségét. Szergej Szokolov honvédelmi miniszter a Varsói Szerződés védelmi minisztereinek 1987 májusában kijelentette, hogy a harci készséget meghatározatlan ideig fenn kell tartani, és kérte a szövetségeseket, hogy vállaljanak részt a közös védelmi erőfeszítésekből. Csehszlovákiában pedig Gorbacsov megerősítette, hogy a Szovjetunió „helyes döntést hozott 1968-ban”.¹³⁰

Egy 1987 júniusában készült tárcaközi hírszerzői elemzés a kelet-európai feszültség (unrest) erősödésével számolt az elkövetkező években, bár nem tartotta valószínűnek, hogy a nyugtalanság ellenőrizhetetlenné válik. Az sem volt elképzelhető számukra, hogy a disszidens aktivisták komoly kihívást jelentenek a fennálló rendszerek számára. Nem láttak lehetőséget arra, hogy Washington jelentős befolyást gyakoroljon a kelet-európai országokban történő politikai fejleményekre, ugyanakkor azzal számoltak, hogy a tömb országai gazdasági okok miatt szorosabb viszonyra törekednek majd az Egyesült Államokkal.¹³¹ Bár még nem volt nagy hatása, de az USA már nem megfigyelőnek, hanem *aktív szereplőnek* tekintette magát a vasfüggöny mögött. Egy 1988 tavaszán elfogadott nemzetbiztonsági határozat (National Security Decision Directive No. 305) a következőben jelölte meg az Egyesült Államok célját a moszkvai Reagan–Gorbacsov-csúcstalálkozón: „megerősíteni a szovjeteknek és a nyugat-európaiaknak is, hogy az Egyesült Államoknak továbbra is az a célja, hogy túllépjen Európa háború után kialakult kelet–nyugati megosztottságán, és ennek előmozdítása a hosszú távú stabilitás és a kelet–nyugati kapcsolatok javulásának legjobb garanciája”.¹³² Pontosan nem lehet

¹²⁹ Ripp Zoltán: *Rendszerváltás Magyarországon 1987–1990*. Napvilág Kiadó, Bp., 2006.

¹³⁰ Idézi Kramer, Mark: *The Demise of the Soviet Bloc*. I. m. 181., 184.

¹³¹ Interagency Intelligence Memorandum, 10 June 1987. National Security Archive, Washington, D. C. (NSAWDC), End of the Cold War Project, Box 1.

¹³² National Security Decision Directive No. 305, Objectives of Moscow Summit, 26 April 1988. NSAWDC, End of the Cold War Project, Box 3.

tudni, mit értettek a megosztottságon történő túllépésen, de a szövegezésből, amely kelet–nyugati kapcsolatokat említ, az derül ki, hogy az elnök összeegyeztethetőnek tartotta a kelet-európai országok függetlenségét az európai stabilitással. Végül azonban Reagan nem vetette fel Kelet-Európa helyzetét Gorbacsovnak. Nem kétséges, hogy Reagan célja a kommunista államok demokratizálása, illetve a Szovjetunió és kelet-európai szövetségei közötti kapcsolatok lazítása volt. Valószínűleg helyesen látta a washingtoni magyar nagykövetség elemzője: „a szocialista országok helyzetének meggyengülése, a gazdasági-társadalmi reformok... részben az óvatosságot és konkrét kötelezettségvállalások kerülését erősíti[k].”¹³³ Annyi bizonyos, hogy az elnök nem gondolt egyetlen kelet-európai ország „elszakítására” sem a Szovjetuniótól.¹³⁴ Hangzatos szónoklatai, mint például az 1982-es „keresztes hadjárat a szabadságért” beszéde, melyben a „történelem szemétdombjára” utalta a marxizmus–leninizmust, vagy Gorbacsovnak címzett felszólítása, hogy „bontsa le a falat”, az elnök „vízióját” és nem közvetlen céljait tükrözte.¹³⁵ Amerika a térséget válságövezetként kezelte, de a robbanásban nem volt érdekelt. A magyar politikai vezetés azzal számolt, hogy az amerikaiak – a stabilitást figyelembe véve – a minél radikálisabb intézményes változásokat, a *politikai pluralizmust* akarják elérni, de a kihívást csak „bizonyos keretek között” tartják vállalandónak.¹³⁶ Az amerikai diplomácia ebben az időben, és talán ez a legmeglepőbb, nem csinált titkot abból, hogy az Egyesült Államok változást akar elérni Kelet-Európában. John Whitehead mindenesetre bízott ebben és nyilvánosan kifejtette, hogy egyedülálló, talán soha vissza nem térő alkalom kínálkozik a térség politikai és gazdasági liberalizálására, mégpedig oly módon, hogy a válság problémáinak megoldása érdekében a térség országai a Nyugathoz fordulnának segítségért, amely így alapvető reformokat eszközölhetne ki, békés jelleggel.¹³⁷

Ami a gazdasági rendszerváltást illeti, az amerikaiak nyitott kapukat döngettek, hiszen a reformkommunista vezetés előre menekült a teljes körű gazdasági összeomlás elől. Magyar részről hangsúlyozták, hogy a cél a *világgazdasági rendszerbe történő bekapcsolódás* volt. Marjai József miniszterelnök-helyettes a magyar–amerikai közös érdek érvényesítésére hívta fel a figyelmet az Európai Közösség piacvédő törekvéseivel szemben. Elmondta azt is, hogy a magyar célok között szerepel a KGST mélyreható pénzügyi reformja, többek között a tagállamok közötti elszámolásra használt transzferábilis rubel részleges konvertibilissá tétele. Amerikai részről támogatták a „szocialista piacgazdaság” megteremtésére irányuló törekvéseket, ugyanakkor már 1988 legelején William Verity kereskedelmi miniszter figyelmeztette Marjait arra, hogy a későbbiek-

¹³³ Pataki István feljegyzése a külügyminisztériumnak, 1987. december 3. MNL OL, Küm, USA tük, XIX-J-1-j, 21. doboz, 103-002610/1-1987. Az aktív cselekvő szerepre történő utalás amerikai kormányzati értékelésre hivatkozik.

¹³⁴ Mark Palmer közlése a szerzőnek. Ebben az időben Mark Palmer a State Department kelet-európai ügyekkel foglalkozó irodájának a vezetője volt.

¹³⁵ Thomas Simons közlése. Simons Reagan európai ügyekért felelős államtitkár-helyetteseként működött.

¹³⁶ Témavázlat Kovács László szófiái Varsói Szerződés konzultációjához, 1988. augusztus 26. MNL OL, Küm, USA tük, XIX-J-1-j, 16. doboz, 13-sz. n.-1988.

¹³⁷ A külügyminisztérium V. területi osztályának feljegyzése az Egyesült Államok kelet-európai politikájáról, 1988. január 28. MNL OL, Küm, USA admin, XIX-J-1-k, 16. doboz, 1-1196-1988.

ben már nem hajlandóak segélyek és kölcsönök formájában fenntartani a kelet-európai rendszereket. Ehelyett a gazdaság reformját kívánták támogatni technikai és vezetési ismeretek átadásával, illetve a kétoldalú kereskedelem további fejlesztésével.¹³⁸ Bár igen sokan reménykedtek egy ezúttal a szovjet térségnek szánt, új Marshall-tervben, igen hamar világossá vált, hogy ilyen nagyságrendű támogatásra az európai kontinens keleti része nem számíthat.

GRÓSZ KÁROLY AMERIKAI LÁTOGATÁSA

Ebben az átmeneti és kritikus helyzetben került sor a két ország történetének legmagasabb szintű érintkezésére, Grósz Károly pártfőtitkár 1988. július 19. és 28. közötti washingtoni látogatására. Reagan fontos célja volt, hogy megmutassa Gorbacsovnak Amerikát, hogy meggyőzze békés szándékairól, és arról, hogy demokráciája követendő példa.¹³⁹ Hasonló célja volt Grósz meghívásának is. Kádár utódját a kelet-európai „új nemzedék tagjának” tartották, aki nem állt ugyan „liberális” hírében, de „alakíthatónak” tűnt. Meghívásának az volt a célja, hogy lássa a „nyugati világot”, és hogy meggyőzzék, a demokrácia és a piacgazdaság a jövő útja. Grósz meglátogatta Kaliforniában élő rokonát, akinek életstílusa mély benyomást gyakorolt rá.¹⁴⁰ Felfigyeltek rá, hogy Magyarországon változóban van a hangulat: Thomas Simons külügyi államtitkár-helyettesnek rosszkedvűnek, borúlátónak tunktek a vele tárgyaló magyarok.¹⁴¹ Amerikai részről Grósz látogatását nem tekintették protokoll szempontból hivatalosnak, bár gesztusként felajánlották az ismeretlen katona sírjának megkoszorúzását.

Grósz utazását megelőzően az amerikaiak kifogásolták az 1988. június 16-i tüntetés résztvevőivel szembeni brutális rendőri fellépést, és jelezték, hogy a főtitkár látogatása során fel kívánják vetni Nagy Imrének és társainak rehabilitálását, sírjaik azonosítását, valamint a kivándorlási politika megszorító törvényi szabályozásának negatív hatásait.¹⁴² Volt olyan feltevés, mely szerint Magyarország veszített jelentőségéből az Egyesült Államok számára, hiszen a másutt is elkezdődő reform nyomán „nemzetközi súlyának megfelelő helyre esett vissza”, és hogy a viszonylag alacsony magyar helyezés miatt „az Egyesült Államok nem akart politikai tőkét felhasználni már minimális nehézség árán sem” a magyar érdek javára.¹⁴³ Mint később kiderült, ezek az előrejelzések nem bizonyultak pontosnak.

¹³⁸ Marjai József miniszterelnök-helyettes, kereskedelmi miniszter jelentése William Verity amerikai kereskedelmi miniszterrel folytatott tárgyalásáról, 1988. június 24. MNL OL, Küm, USA admin, XIX-J-1-k, 1-9333/T-1988.

¹³⁹ Matlock, Jack F.: *Reagan and Gorbachev*. I. m. 125.

¹⁴⁰ Mark Palmer közlése.

¹⁴¹ Thomas Simons közlése.

¹⁴² Feljegyzés Kovács László washingtoni konzultációjáról, 1988. július 16. MNL OL, Küm, USA tük, XIX-J-1-j, 17. doboz, IV-135, 03500.

¹⁴³ Bánlaki György főkonzul jelentése a külügyminisztériumnak, 1988. május 20. MNL OL, Küm, USA tük, XIX-J-1-j, 16. doboz, 4-13, 001955/6.

Grósz amerikai útja hozott bizonyos eredményeket, ám néhány illúziót eloszlatott Magyarország gazdasági segélyezése szempontjából. Reagan kiemelte a magyar-amerikai együttműködés olyan területeit, mint a nemzetközi terrorizmus és a kábító-szer-kereskedelem elleni fellépés. Összességében pozitívnak minősítette az emberi jogok magyarországi érvényesülését, ami alapot adott a kapcsolatok további fejlesztésére. Beszélte a magyarországi amerikai export növeléséről, különös tekintettel a Whitehead által már Budapesten hangsúlyozott repülőgép-vásárlásról. Ennek kapcsán William Verity kereskedelmi miniszter elmondta, hogy javaslatot tettek a vásárlás engedélyezésére, illetve egy szeizmikus berendezés leszállítására. Jelezte, hogy a McDonnell-Douglas cég „minden eddiginél kedvezőbb” ajánlatot fog tenni a repülőek megvételére vagy lízingjére. Bush alelnök történelmi jelentőségű kijelentést tett, miszerint a szovjet-amerikai kapcsolatok alakulásától függetlenül is tovább akarja fejleszteni a kapcsolatokat. Mindez szakítást ígért azzal a korábbi irányvonallal, amely Kelet-Európa ügyét összekapcsolta az amerikai-szovjet viszonyal.

Verity kompromisszumos megoldást jelentett be a nyugati parti főkonzulátus ügyében. Egyrészt Magyarország diplomáciai mentességgel nem rendelkező kereskedelmi képviselő megnyitására kapott engedélyt Kaliforniában és ígéretet arra, hogy a kivándorlási törvény módosítása esetén nem lesz akadálya a legnagyobb kedvezmény több évre szóló meghosszabbításának. Másrészt kiderült, hogy a legfejlettebb technológia átadása tekintetében Magyarország a Varsói Szerződés tagállamaként nem részesülhet azonos elbánásban Kínával. Verity egyedül a kérelmek addiginál kedvezőbb elbírálását helyezte kilátásba. Ígéretet tett a korábban dömpingvád alá eső magyar termékek, mint például a nemesacél kvótáinak megemelésére. Bár a korabeli sajtóban előkelő helyen szereplő téma volt a magyar adósság átütetése, James Baker pénzügyminiszter (aki Bush elnök külügyminisztere lett) közölte, hogy erre nem lát lehetőséget, szerinte a helyzet javítása a piacgazdaság erősítésével, a külföldi befektetések fokozásával, vagyis piaci eszközökkel érhető el. Ennek kapcsán a Federal Reserve Bank elnöke, Alan Greenspan sürgette, hogy Magyarország tegye minél szélesebb körben nyilvánossá a tőkeberuházás és a vegyesvállalat-alapítás lehetőségeit, illetve feltételeit.

Grósz a külpolitika új irányvonaláról beszélt, amely „a magyar nép érdekeiből kiindulva széles körű kapcsolatokra törekszik az előnyök kölcsönössége alapján”. Tartózkodása során a pártfőtitkár egy 100 millió dollár értékű egyezményt írt alá egy üvegipari vegyes vállalat létrehozásáról. Még 1988 áprilisában megnyílt az amerikai életforma megtestesítőjének is tekinthető McDonald's-lánc első kelet-európai gyorsétterme Budapesten, s Magyarországon a Bábolna mezőgazdasági kombinát részvételével működő cég további ötven, hosszabb távon több száz magyarországi étterem megnyitására folytatott tárgyalásokat. A Hyatt-lánc balatoni szállodáról, a General Motors gépkocsik eladásáról, a McDonnell-Douglas repülő és helikopterek értékesítéséről tárgyalt, az utóbbi magyar áruért cserébe. Érdeklődés mutatkozott egy 100–200 millió dolláros befektetési alap létrehozásáról.¹⁴⁴ Az 1945-ben felállított gazdasági vasfüggöny lassan szétmállott.

¹⁴⁴ Jelentés a Politikai Bizottságnak Grósz Károly amerikai látogatásáról, 1988. augusztus 4. MNL OL, Küm, USA tük, XIX-J-1-j, 16. doboz, 00/182-1988.

Ugyanakkor a magyar gazdasági átalakulásra szánt amerikai segítség igencsak szűkre szabottnak mutatkozott. Nem sikerült keresztülvinni a Tengerentúli Magánbiztosító Társaság (OPIC) magyarországi kiterjesztését. Gesztusként egy tanácsadói cég szolgáltatásainak igénybevételét ajánlották föl, amely gazdasági vagy gazdaságirányítási problémák megoldásának elősegítése érdekében, 6000 dolláros havonkénti díjazás fejében, nyugdíjba vonult szakértőt küldene Magyarországra. A budapesti amerikai nagykövetségre vezényelték az IBM egy „vezető munkatársát”, hogy előmozdítsa az amerikai nagyvállalatok befektetéseit, és ígéret született arra is, hogy külföldi befektetések felfutása esetére magyarországi irodanyitásra ösztönöznek amerikai központú számviteli cégeket.¹⁴⁵

1988 novemberében ezúttal már jelentős hazai médiahírvéres közepette Magyarországra érkezett Whitehead külügyminiszter-helyettes. Tárgyalt az MSZMP főtitkárával, aki amerikai befektetési támogatást kért. Whitehead elégedetten fogadta Grósz Károly tájékoztatását arról, hogy Budapest diplomáciai kapcsolatot létesített Dél-Koreával és Izraellel, majd biztosította vendéglátóit, hogy országa támogatja a magyar gazdasági és politikai reformot. Ugyanakkor kifogásolta, hogy Magyarország behoza-tala az Egyesült Államokból 1988-ban 27 százalékkal csökkent. Felhívta a figyelmet, hogy amennyiben a mérleget nem sikerül egyensúlyba hozni, „át kell értékelni a kereskedelmi kapcsolataink megítélését”. Megjegyzendő, hogy korábban, különösen az árucseré-forgalom felfutása óta folyamatosan a magyar oldalon mutatkozott passzívum. Megismételte azt a korábban már több alkalommal hangoztatott kritikát, hogy Magyarországnak nem kellene minden ENSZ-szavazásnál a szovjet álláspontot támogatnia. Bár a romániai terror, a „szisztematizálás,” vagyis a falurombolás politikájával új fejezetéhez érkezett, Whitehead elmondta, hogy az amerikai külpolitikának nincsen befolyása a román belpolitikára. Magyar részről szóvá tették a rugalmasabb vízumgyakorlatra és exportengedélyezésre vonatkozó igényt. A hatalmi viszonyok radikális átrendeződésére utal, hogy a külügyminiszter-helyettes felvetette a szovjet csapatok kivonásának lehetőségét. Ennek kapcsán kifejtette, hogy a szovjet hadsereg kivonását Kelet-Európából nem lehet a Nyugat-Európában, illetve az NSZK-ban állomásozó amerikai erők távozásához kapcsolni.¹⁴⁶ A magyar–amerikai kapcsolatok elérték az adott politikai keretek által megengedett legmagasabb szintet.

Magyarországra viszont, egy végét járó birodalom katonai szövetségének tagjaként, bizonyos kötelezettségek hárultak még akkor is, ha ezek időközben egyre kényelmetlenebbekké váltak. Grósz Károly látogatását követően pattant ki ugyanis a két ország kapcsolatának legjelentősebb *kémbotránya*. Lebukott Clyde Lee Conrad, az amerikai hadsereg NSZK-ban állomásozó 8. hadosztályának főtörzsőrmestere, aki 1974 és 1985 között a magyar katonai hírszerzés számára kémkedett. Conradot egy Zoltan Szabo nevű, magyar származású százados szervezte be 1974-ben, aki akkor már hét esztendeje kémkedett Magyarország javára. Conradék több ezer oldal *Top Secret* és *Cosmic Secret* minősítésű NATO-iratot továbbítottak a magyar és csehszlovák hírszerzésnek a

katonai szervezet Varsói Szerződés elleni hadászati-hadműveleti terveiről, nukleáris és hagyományos fegyverzetéről. Az átadott anyagok között volt a Varsói Szerződés támadása ellen kiépített aknazár teljes dokumentációja. Ezeket a magyar szervek továbbították a Szovjetunió katonai hírszerzésének, a GRU-nak (Goszudarsztvennoje Rosz-szijszkoje Upravlenyje). Az amerikai hírszerzést egyébként egy magyar hírszerző, Belovai István értesítette a katonai titkok kiszivárgásáról 1984. május 19-én, akit ezért börtönbe zártak, bár az ügyész halálos ítéletet kért rá.¹⁴⁷ Bár Belovai kiszabadult a rendszerváltást követően, soha nem rehabilitálták. Ez pedig rávilágít az új demokratikus hatalom sajátos viszonyára a kommunista múlthoz. Conradot, illetve a kémcsoport többi tagját csak Belovai akciója után néhány évvel sikerült az amerikaiaknak azonosítaniuk.

Whitehead közölte, hogy a leleplezés igen kedvezőtlen hatást váltott ki az Egyesült Államokban és a kétoldalú viszonyt is hátrányosan érinti. A diplomata nem nyilvános garanciát kért arra, hogy „hasonló eset” a későbbiekben nem fordul elő. Whitehead elismerte, hogy a hírszerzés a korszak realitásai közé tartozik, de a Conrad-ügyet azért tartották elfogadhatatlannak, mert „létfontosságú nyugati biztonsági érdekeket érintett”, és mert a kémkedést Magyarország a Szovjetunió javára hajtotta végre. Kijelentette, hogy Magyarország Amerika szempontjából hátrányos helyzetbe kerülhet, és felszólította tárgyalópartnereit a magyar nemzeti érdek figyelembevételére.¹⁴⁸

Mindazonáltal elégedetten nyilatkozott a tárgyalásokról, és magyar értesülés szerint elfogadta Grósz Károly védekezését, hogy nem tudott az ügyről. Ennek ellenére Verity kereskedelmi miniszter közölte, felfüggesztik a Grósszal kötött megállapodások végrehajtását, ennek értelmében visszavonták Reagan szóbeli ígéretét a nyugati parti kereskedelmi képviselő megnyitására, amiért pedig a magyar diplomácia már régóta lobbizott. Elfogadták viszont a Grósz által adott személyes garanciát, hogy kivizsgál-tatja az ügyet, és ígéretét, hogy hasonló tevékenységre a jövőben nem kerül sor. Verity úgy vélte, hogy a következő elnöki ciklusban a kétoldalú viszony visszatérhet a normális mederbe, tekintve hogy „a magyar vezetés nem csak a gazdasági és politikai reformok útján halad következetesen, hanem a nemzeti önállóság erősítése terén is”. Whitehead még ennél is továbbment, amikor úgy értékelte, hogy a kémügy ellenére a két ország kapcsolata „jobb, mint valaha”. Nyilvánvaló, hogy a kelet-európai bomlási folyamat megindulása előtt, hasonló esetben aligha tett volna ilyen kijelentést felelős amerikai tisztviselő.¹⁴⁹

Mark Palmer nagykövet a „magasabb” diplomáciát figyelmen kívül hagyva, nyilvánosan követelte, hogy a belpolitikai liberalizálódásnak a gyakorlatban is érvényesülnie kell. Budapesten rendezték meg az *American Society for Travel Agents* éves találkozó-ját, melynek 1988. október 24-i megnyitóján nagyszámú hallgatóság előtt kijelentette a nagykövet: az a tény, hogy a hatóságok „sajnálatosan” megtiltották október 23-ának a megünneplését, jelzi, „mekkora utat” kell még Magyarországnak megtennie. A ko-

¹⁴⁷ Belovai István: *Fedőneve Scorpion*. Magánkiadás, Bp., 1998.

¹⁴⁸ Kovács László jelentése Whitehead külügyminiszter-helyettes látogatásáról, 1988. október 21. I. m.

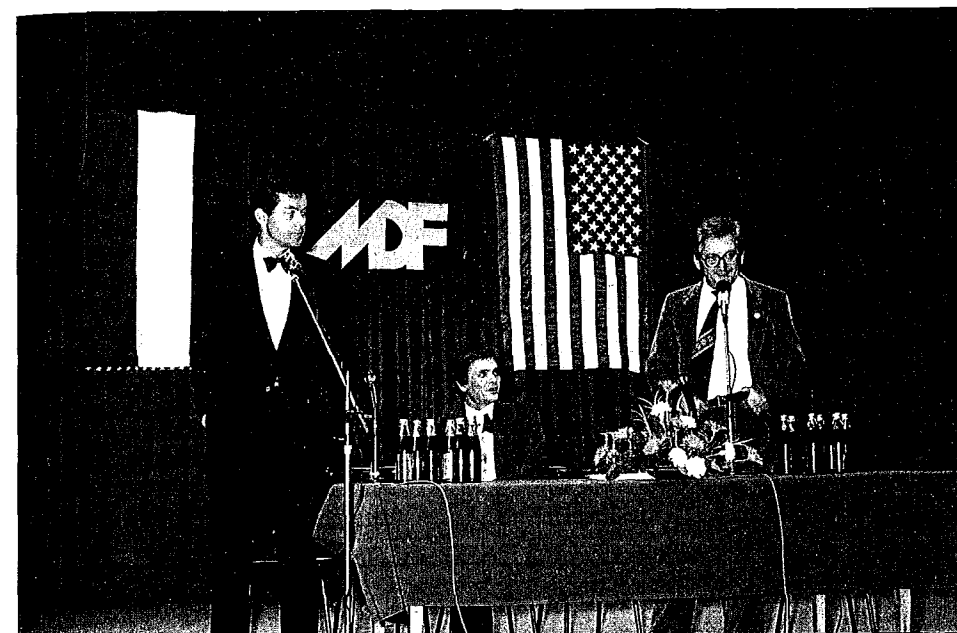
¹⁴⁹ A washingtoni nagykövetség rejteltávirata, 1988. október 10. MNL OL, Küm, USA tük, XIX–J–1–j, 17. doboz, 135-002278/6/1988., A washingtoni nagykövetség számjeltávirata, 1988. november 11. Uo., 002278/10/1988.

¹⁴⁵ Kovács László jelentése Whitehead külügyminiszter-helyettes látogatásáról, 1988. október 21. MNL OL, Küm, USA tük, XIX–J–1–j, 17. doboz, 4-135-002278/5-1988.

¹⁴⁶ Uo.

rábbi gyakorlattal ellentétben nem kérték be hivatalosan Palmert, de a Nemzetközi Managerképző Központ megnyitóján Kovács László külügyminiszter-helyettes közölte vele, hogy Grósz Károly „rosszallással fogadta” a kijelentést, nem annyira a téma-választás miatt, hanem azért, mert nyilvánosan kritizált egy magyar kormányzati döntést. Palmer szerint beszéde hitelességét csökkentette volna a találkozó résztvevői számára, ha nem teszi szóvá az október 23-i megemlékezés betiltását, s a rendőrség és a munkásőrség demonstratív jelenlétét.¹⁵⁰ Egyébként később Palmer a munkásőrség parancsnokával, Borbély Sándorral is tárgyalt és javasolta, hogy a szervezetet az amerikai nemzetőrség mintájára alakítsák át. A magyar jogállamiság megteremtésének fontosságára hívta fel a figyelmet budapesti megbeszélése alkalmával Robert Schifter, a State Department emberi jogokért felelős külügyminiszter-helyettese is, aki a gyűlekezési jog kapcsán a rendőrség és a bíróság hatásköreinek megfelelő körülhatárolását, a jogi testületek függetlenségét, a magánszféra védelmét, illetve az eredmények elismerése mellett a társadalmi nyitottság megteremtését szorgalmazta. Schifter nyíltan utalt arra a gyakorlatra, hogy Magyarország humanitárius engedményeket adott gazdaságia-kért, kilátásba helyezte, hogy a kivándorlási politika „liberalizmusának” eredménye-ként sor kerülhet az MFN időhatár nélkül történő megadására, bár ennek kapcsán to-vábbi törvényhozási lépéseket tartott szükségesnek a mozgás szabadságának garantá-lására.¹⁵¹ Schifter még Románia esetében is támogatta az MFN meghosszabbítását. Emiatt szócsatába keveredett az erről szóló kongresszusi meghallgatáson, ahol azzal vádolták meg, hogy még saját jelentéseit sem olvassa el az emberi jogok romániai hely-zetéről.

X. A rendszerváltás, 1989–1990

A Magyar Demokrata Fórum nagygyűlésének vendége Mark Palmer, az USA budapesti nagykövete (balra), mellette Lezsák Sándor, az MDF alelnöke és a tolmács. Lakitelek, 1989. szeptember 22.

¹⁵⁰ Kovács László feljegyzése, 1988. november 2. MNL OL, Küm, USA admin, XIX-J-1-k, 1-9382-1988., A külügyminisztérium V. területi osztályának feljegyzése Palmer nagykövet megnyilvánulásáról, 1988. október 25. Uo.

¹⁵¹ A külügyminisztérium tervező és elemző osztályának (Kós András) feljegyzése Schifter külügyminiszter-helyettes budapesti tárgyalásairól, 1988. december 31. MNL OL, Küm, USA admin, XIX-J-1-k, 18. doboz, 1-689-2-1988.

Mark Kramernek a *Bevezetés*ben már idézett megállapítása szerint a kelet-közép-európai kommunista rendszerek nagyrészt békés összeomlása egyaránt volt köszönhető a szovjet külpolitika radikális irányváltásának és a kelet-európaiak bátorságának és kitartásának.¹ Jelen könyv azt kívánja bizonyítani, hogy az említett két tényező közül a kelet-európai országokban történt események vitték túl a változásokat azon a ponton, amelyet sem a szovjet vezetés, sem Bush, sem szövetségesei eredetileg nem akartak átlépni. A magyar határnyitás 1989 nyarán például, mint cseppben a tenger, tükrözi 1989 egész történelmét: merész lépések sorozata, ami olyan következményekhez vezetett, melyekre azok, akik a tetteket végrehajtották, eredetileg maguk sem számítottak.

A külpolitika elméletének egyik – a *Bevezetés*ben már szintén idézett – irányzata szerint a nemzetközi rendszer átalakulásának oka a hatalom térbeli újraelosztása.² Kína részvétele az 1950-es koreai háborúban például olyan politikai és gazdasági változásokat hozott, melyek egyébként elképzelhetetlenek lettek volna Mao új népköztársaságában.³ A külpolitika ez esetben radikális belső, belpolitikai változásokat okozott. Nem történhetett ez megfordítva 1989-ben? Az események úgy is értelmezhetők, hogy a Lengyelországban és Magyarországon lezajlott belpolitikai átalakulás vetett véget a kétpólusú világrendnek. A Szovjetunió befolyásának hanyatlása pedig szorosan összefügg a nemzetközi rendszer átalakulásával, amely megfosztotta e nagyhatalmat európai hadállásaitól. A hidegháború lezárását a közvélemény és a kutatók is Gorbacsovnak és a nagyhatalmak politikai irányváltásának tulajdonítják. A hidegháború egyik vezető szakértője, Melvyn Leffler kifejtette: „A hidegháborúnak Gorbacsov vetett véget. Reagan szerepe is létfontosságú volt, de Gorbacsov szerepe nélkülözhetetlen a változásban.”⁴ John Lewis Gaddis hasonlóan vélekedik: „Gorbacsov nyilvánvalóvá tette Kelet-Európa népei számára, hogy az ajtó nyitva áll.”⁵ A hidegháború végének másik szakértője ezzel szemben leszögezi, hogy Gorbacsov „nem akarta felszámolni Európa megosztottságát, hanem belső változásokat akart elérni. A külpolitika módosulásai a peresztrojka sikerét szolgálták.” Gorbacsov „abban reménykedett, hogy új életet lehet lehelni a szocializmusba”. Így eszerint Bush diplomáciai tevékenysége vetett véget Európa kettészakítottságának és segítette elő a hidegháború lezárását „csendes és robbanásmentesen”.⁶ Szvetlana Szavranszkaja ezzel szemben arra a következtetésre jutott, hogy „a hidegháború Kelet-Európában ért véget, a népi mozgalmak söpörték el... a kelet-európaiak vették át a kezdeményezést, kihasználták a Bush-adminisztráció tétovázását és azt a zűrzavart, amely az Atlanti-óceán mindkét partján

¹ Kramer, Mark: *The Demise of the Soviet Bloc*. I. m. 172.

² Waltz, Kenneth: *Theory of International Politics*. I. m. 100–101.

³ Jian, Chen: *Mao's China and the Cold War*. The University of North Carolina Press, Chapel Hill, 2001. 60.

⁴ Leffler, Melvyn: *For the Soul of Mankind*. I. m. 466.

⁵ Gaddis, John Lewis: *The Cold War: A New History*. Penquin, New York, 2006. 236.

⁶ Maynard, Christopher: *Out of the Shadow*. I. m. 128–129.

uralkodott.”⁷ Robin Okey brit történész vélekedése szerint a rendszerváltást 1989-ben a Szolidaritás választási győzelme és a magyar határnyitás indította útjára, mindezzel Okey is a szovjet térség kis államainak kezdeményező szerepét hangsúlyozza.⁸ Mary Sarotte egyenesen úgy véli, hogy a kis államok szerepe fontosabb volt, mint a nagyhatalmaké.⁹

Két megjegyzést szeretnék ezekhez hozzátenni. Először is a kapcsolat a Szovjetunió és a csatlós államok között nem volt egyirányú: a szovjet vezetés politikáját befolyásolta és meghatározta a szovjet megszállás alatt álló reformállamok politikája. Másodszor, Gorbacsov politikai irányváltása – mint már a Bevezetésben is leszögeztem – szükséges, de nem elégséges feltétele volt az egykori csatlós országok átalakulásának, a kontinens egyesítésének. Gorbacsov valójában meg akarta őrizni azt a rendszert, amely 1944–1945-ben öltött formát, és könnyen lehet, hogy 1989-ben még nem ismerte fel, hogy a szovjet szupremácia Kelet-Európában véget érhet. A változás kis lépésekben történt, ezért Gorbacsovnak úgy tűnhetett, nem kell a kelet-európai birodalom sorsáról döntenie. 1989-ben az 1945-ös birodalomépítés fordítottja zajlott le. 1945-ben a magyar vagy akár a csehszlovák demokratikus vezetés tagjai sem szembesültek olyan döntéshelyezettel, amikor az ország sorsáról kellett volna határozniuk. Mint az előzőekből láttuk, a kisebb-nagyobb lépések fokozatosan vezettek el a sztálinista politikai rendszer kialakulásához és a birodalmi státushoz.

Gorbacsov tehát mindvégig meg akarta őrizni a szocializmust, de közben mélyen-szántó reformokat is akart. Azt szerette volna, ha Európa két része békében él egymással, nagyon hasonlóan George F. Kennan, James Byrnes és Walter Lippmann 1946-os elképzeléséhez, akik a kontinens két része között a felek jóindulatán alapuló együttműködést vizionáltak. Gorbacsov a kelet-európai rendszereket is alaposan át akarta alakítani, hiszen még a reformok terén a legmesszebbre jutott magyarországi rendszer is sztálinista pilléreken nyugodott. De sohasem utalt arra, hogy elfogadná a kommunista rendszer bukását, a Varsói Szerződés és a KGST széthullását. A nyugati hatalmak sem hittek a demokratikus átalakulásban, a két tömb teljes felszámolásában. A rendszerváltást a csatlós államok indították el, ahol különböző belpolitikai okokból a központi hatalom meggyengült. Az új rend pedig spontán módon alakult ki. Nem kétséges továbbá, hogy több különböző végeredmény is lehetséges lett volna 1989-ben. A parlamenti demokráciák létrejötte és Európa újraegyesítése nem volt szükségszerű végkifejlet, a változások mélysége a szovjet zóna „gyenge” államainak köszönhető. Mary Buckley-nak csak részben van igaza abban, hogy Gorbacsov „tette lehetővé a kelet-európai folyamatokat... segítő, jóváhagyó, meggyőző és vesztes karakter ő, aki beindította a motort és elvesztette az uralmát a jármű felett”, hiszen a demokratikus mozgal-

⁷ Savranskaya, Svetlana: The Logic of 1989: The Soviet Peaceful Withdrawal from Eastern Europe. In: Savranskaya, Svetlana–Blanton, Thomas–Zubok, Vladislav (eds.): *Masterpieces of History – The Peaceful End of the Cold War in Europe, 1989*. CEU Press, Bp., New York, 2010. 47.

⁸ Okey, Robin: Echoes and Precedents: 1989 in Historical Perspective. In: McDermott, Kevin–Stibbe, Matthew (eds.): *The 1989 Revolutions in Central and Eastern Europe – From Communism to Pluralism*. Manchester University Press, Manchester, New York, 2013. 37.

⁹ Sarotte, Mary: *1989: The Struggle to Create Post-Cold War Europe*. Princeton University Press, Princeton, 2009. 22.

mak már a szovjet reform előtt elindultak, bár a *peresztrojka* nélkül nem érthették volna el a végkifejletet.¹⁰

A szovjet uralom több elemből állt össze, mint ahogy az első pillantásra feltűnhetett, a katonai megszállás csak a legszembeszökőbb alkotórésze volt a formális és informális kontrollnak. A szovjet hadsereg jelenléte nem is volt feltétlenül szükséges: Csehszlovákiában 1968 után, míg Romániában 1958-at követően már nem állomásoztak szovjet csapatok. Így amikor Gorbacsov beleegyezett a részleges csapatkivonásokba, korántsem adta fel befolyását a régió országai felett. A csapatkivonás nem jelentette azt, hogy Gorbacsov „felszabadította” volna a szovjet zóna országait. Mark Kramer fontos megállapítása, hogy a kelet-európai események fontos szerepet játszottak a Szovjetunió átalakulásában. Ezek hatására megváltozott a környezet, amelyben a szovjet vezetők a döntéseiket meghozták, a történések aláásták a szovjet rezsim ideológiai alapjait, nyilvánvalóvá tették a kommunista rendszerek illegitimitását, és ezek a tényezők mind-mind hatottak a szovjet elitre is.¹¹ Ripp Zoltán a *glasznoszty* szerepét elemezve kifejtette, hogy a gazdasági válság mellett ez volt az, ami alapjaiban megrengette a Kádár-rendszert: már nem lehetett külső körülményekre hivatkozva halogatni a radikális reformokat.¹²

1989-ben Moszkva és a Nyugat még egyetértett abban, hogy a Jaltával fémjelzett európai rendszernek fenn kell maradnia – az együttműködés alapján. Henning Wegener, a NATO politikai ügyekért felelős főtítkárhelyettese 1989 őszén kijelentette, hogy a Varsói Szerződés fontos szerepet tölt be a stabilitás fenntartásában.¹³ Ugyanekkor Lawrence Eagleburger külügyminiszter-helyettes nosztalgiával beszélt a hidegháború „figyelemre méltó kiszámíthatóságáról és stabilitásáról”, pedig az még véget sem ért.¹⁴ Magyarországon valamennyi ellenzéki mozgalom programjában szerepelt a nemzeti függetlenség visszaállításának, így a szovjet csapatok kivonásának követelése. 1989 elejétől a magyar diplomácia a Varsói Szerződés döntéshozói folyamatának radikális átalakítását szorgalmazta, és már hivatalos tárgyaláson is felmerült a semlegesség gondolata. Az év végére nyilvánvalóvá vált, hogy a belpolitikai változások nem maradnak meg a nagyhatalmak által kijelölt keretek között.

A szovjet birodalom válságos helyzetbe került, ám a folyamat kimenetele még bizonytalannak látszott.¹⁵ Bár az amerikai vezetés több tagja, például a CIA elnöke,

¹⁰ Buckley, Mary: The Multifaceted External Soviet Role in Processes Towards Unanticipated Revolutions. In: McDermott, Kevin–Stibbe, Matthew (eds.): *The 1989 Revolutions in Central and Eastern Europe*. I. m. 55., 69.

¹¹ Kramer, Mark: The Collapse of East European Communism and the Repercussions within the Soviet Union. Part 2. *Journal of Cold War Studies*, Vol. 6, No. 4, (Fall 2004), 43–64.

¹² Ripp Zoltán: *Rendszerváltás Magyarországon*. I. m. 22.

¹³ NATO at Forty: New Vision of East–West Relations, 20 November 1989. MINL. OI., Küm, XIX–J–1–j, NATO 1989, 111. doboz, sz. n.

¹⁴ Idézi Waltz, Kenneth: The Emerging Structure of International Politics. In: Uő: *Realism and International Politics*. Routledge, New York, London, 2008. 166.

¹⁵ A Szovjetunió összeomlását befolyásoló tényezők közé szokták sorolni, hogy a peresztrojka meghirdetésének idején jelentősen csökkent a fő szovjet állami bevételt biztosító szénhidrogének világpiacon árá, a szénhidrogének adásvételének elszámolására használt dollár árfolyama, az alkoholtilalom megszüntetése az egyik fő adóbevélet forrását, csökkent a fegyvereladásból származó jövedelem,

Robert Gates és legfőképpen Dick Cheney védelmi miniszter nem hitt Gorbacsovna, ¹⁶ a korábban héjaként viselkedő Reagan a reykjavíki csúcstalálkozó (1986) kudarc után megtalálta a közös hangot a szovjet vezetővel, és a közös politikai szándéknak köszönhetően áttörést értek el a fegyverzetkorlátozás terén. 1987-ben a washingtoni csúcstalálkozón megállapodtak a rövid és közép-hatótávolságú atomrakéták eltávolításáról Európában, és megkezdődtek a stratégiai atomfegyverek drasztikus csökkentéséről szóló megbeszélések is. Tény azonban, hogy nem jött létre megállapodás a szuperhatalmak között Kelet-Európa sorsáról. Nem született „Jalta-II”, mint ahogy a nagyhatalmak „hivatalosan” a második világháború után sem osztották fel a világot. Akárcsak 1945-ben, a kontinens sorsát egy előre meg nem tervezett és előre pontosan meg nem jósolható politikai folyamat alakította, amely – ismételt hangsúlyozom – többféle végkimenetelt is eredményezhetett volna. Fél évszázaddal korábban az Egyesült Államok meghátrált a Szovjetunió elől, nem gördített különösebb akadályt a kelet-európai szovjet birodalom kiépítése elé (bár ebben nem az amerikai politika játszott a döntő szerepet, hanem a szovjet). Magas beosztású amerikai politikusok visszaemlékezései szerint Washington külpolitikájának középpontjában az európai kontinens megosztásának a felszámolása állt, mégpedig a szovjet szövetségesek függetlenségének helyreállításával. ¹⁷

Valójában a csatlós államok függetlenségének teljes helyreállítása tekintetében az amerikai politika, akárcsak nyugat-európai szövetségesei, nagyfokú óvatosságot tanúsított, és a belső átalakulás gyors, forradalmi jellegű változása helyett lassú, evolúciós jellegű fejlődést szorgalmazott. A kelet-európai szovjet megszállás megszűnését, a Varsói Szerződés felbomlását 1989-ben még a legjelentősebb külpolitikai gondolkodók sem látták előre. Sőt az európai hatalmi viszonyok radikális megváltozását sem Amerikában, sem pedig Nyugat-Európában nem tartották ekkor még kívánatosnak. Washington az 1960-as évek elején leszámolt a felszabadítás doktrínájával és az 1960-as évek közepétől már nem tartotta feltétlenül kívánatosnak a kontinens újraegyesítését. Mindenképpen bíztak a fennálló status quo hosszú távú módosulásában, ugyanakkor drámai megváltoztatása szerintük nem feltétlenül kedvezett volna az európai stabilitásnak és biztonságának. Az 1960-as években felhívták a figyelmet, hogy az újjáéledő kelet-európai nacionalizmus akár romboló erőként is hathat Európa stabilitására. A kelet-európai országok tekintetében az autonómia és a belső liberalizálás volt a cél, hogy ezek az országok ne a szovjet nagyhatalom bábjaiként lépjenek fel a nemzetközi politikában. Alfred Puhan 1971-ben – mint már idéztem – úgy vélte, hogy Magyarország egyetlen esélye a felszabadulásra az, ha a Szovjetunióban változás történik. Hel-

jelentős kiadási többlettel jártak a Szovjetunió által bejelentett csapatkivonások, a peresztrojka nem hozta működésbe a gazdaságot. Vagyis, a gazdasági hanyatlás miatt működésképtelenné vált az ország. Lásd Kotkin, Stephen: *Armageddon Averted: The Soviet Collapse, 1970–2000*. Oxford University Press, Oxford, 2008.; Sz. Bíró Zoltán: A szovjet végjáték. In: *Megroppan a világrend, 1989–1991 – célok, szereplők, következmények*. Argumentum, Bp., 2013. 21–49.

¹⁶ Craig, Campbell–Logevall, Frederik: *America's Cold War*. I. m. 328.

¹⁷ Lásd erről Hutchings, Robert L.: *American Diplomacy and the End of the Cold War. An Insider's Account of U.S. Policy in Europe, 1989–1992*. Woodrow Wilson Center Press, Washington, D. C., 1997.; Bush, George–Scowcroft, Brent: *A World Transformed*. Vintage Books, New York, 1998 című munkáit.

mut Sonnenfeldt pedig a harmadik világháború megakadályozása érdekében „normalizálni” akarta a Szovjetunió és a kelet-európaiak viszonyát.

Bár a vasfüggöny mögötti országok a rendszerváltást megelőzően válságos gazdasági helyzetbe sodródtak, amely megroppantotta a kommunista politikai és gazdasági berendezkedést, nem mutatkozott egyértelmű jele annak, hogy Moszkva vagy a helyi kommunista pártok lemondanának addig kikezdetlen hatalmukról. Charles Gati, a magyar származású amerikai politológus a tekintélyes *Foreign Affairs* hasábjain úgy fogalmazott: „A Szovjetunió nem megy egyszerűen haza, és szövetségesei küzdelem nélkül nem sülyednek el.” ¹⁸ Helmut Sonnenfeldt egy magyar diplomatának kifejtette, „hosszú távon elképzelhetőnek” tartja, hogy „Kelet-Európa, de mindenekelőtt Lengyelország és Magyarország finlandizálódik vagy ausztrializálódik, de csakis akkor, ha a nemzetközi enyhülés, a csapat- és fegyverzetcsökkentés előrehaladtával olyan helyzetet teremt, hogy a Varsói Szerződés és a NATO felbomlik, és tagjai önállósodhatnak. Ennek egyelőre nincs realitása.” Henry Kissinger 1989 júniusában nem tartotta „realisnak arra számítani, hogy a keleti blokk, azaz a Varsói Szerződés felbomlana, vagy ebből bármelyik ország kiléphetne”. Igaz, ez nem is látszott feltétlenül kívánatosnak. Zbigniew Brzezinski a szovjetek „törvényes biztonsági igényeinek” figyelembevételét hangsúlyozta. Kifejtette, hogy Amerika nem a keleti szövetségi rendszer felszámolásában, hanem annak átalakításában érdekelt, „olyan módon, hogy az valódi politikai szövetség legyen”. ¹⁹ Már idézett cikkében Charles Gati úgy vélte, hogy „a szovjet érdek szükségessé teszi egy nemzetközileg garantált békezőna kialakítását Kelet-Európában, amely őszintén baráti államokból állna, amelyek figyelembe veszik a legitim szovjet érdekeket, és hogy (ezek) vajon végül olyanná válhatnának, mint Ausztria vagy Finnország, esetleg pluralisztikus, független létre tehetnének szert a Varsói Szerződés keretein belül, jelenleg majdnem lényegtelen.” Ezek a gondolatok a State Department Sztálin halála után kidolgozott elképzeléseire emlékeztettek, melyek akkoriban még túlságosan merészeknek, 1989-ben azonban kissé konzervatívnak hatottak, még akkor is, ha Gati a szovjet birodalom „békés, stabil körülmények közötti elsorvadásáról” (*devolution*) írt. De a „csoda évének” eseményeire senki sem számított. „Milyen igazam volt, hogy a történelem »kifürkészetlenségéről értekeztem«, „annyi minden történt tavaly... amiről azt gondoltam, hogy míg élek, nem történhet meg”, írta 1990-ben a jelentős amerikai történész, Arthur Schlesinger. ²⁰

¹⁸ Gati, Charles: Eastern Europe on Its Own. *Foreign Affairs, America and the World*, Vol. 68, No. 1, Special 1988. 114.

¹⁹ A washingtoni nagykövetség számjeltávirata a külügyminisztériumnak, Gecse megbeszéléséről Helmut Sonnenfeldt-tel, 1989. március 7. MNL OL, Küm, USA tük, XIX–J–1–j, 1989, 9. doboz, 00625/3., A külügyminisztérium rejtjeltávirata, 1989. június 18. Uo., 00819., A New York-i főkonzulátus számjeltávirata Brzezinski Foreign Press Association beszédéről, 1989. május 24. Uo., 002543.

²⁰ Idézi Craig, Campbell–Logevall, Frederik: *America's Cold War*. I. m. 342.

MAGYARORSZÁG MINT A KELET-EURÓPAI
ÁTALAKULÁS ÉLLOVASA

Az 1970-es évek második felétől a nyugati államok Magyarországot a legszabadabb és leginnovatívabb vasfüggöny mögötti rezsimként ünnepelték. A gazdasági reform azt sugallta, hogy a szovjet típusú szocializmus és a kapitalizmus egy napon találkozhat. Kádár bűneit és a szovjet „segítséget”, mely hatalomra juttatta, elfelejtették, az egykori „budapesti mészáros” többen az európai politika egyik nagy öregjének tekintették. Kezdeti sikerei ellenére az 1968-as gazdasági reform torzóban maradt, 1982-re Magyarország az államcsőd szélére sodródott. Az ország gazdasága nyugati hitelekbeől működött úgy-ahogy, így a szovjet nemtetszés ellenére egyre szorosabbá váltak kereskedelmi és pénzügyi kapcsolatai a „tőkés világgal”, elsősorban Nyugat-Németországgal és az Egyesült Államokkal. Mivel a rezsim belpolitikai stabilitása a növekvő állampolgári jóléten nyugodott, Kádár politikai támogatása nem volt elég erős, hogy kibírja, ha tartósan megszorításokat alkalmaznak. A rendszerváltáskor az ország államadóssága Európában a legmagasabbak közé tartozott.

A pártvezetés 1982 után jelentős politikai kockázatot vállalva az életszínvonalat csökkentő intézkedéseket volt kénytelen bevezetni. Mivel azonban a népszerűtlenségtől való félelem miatt hiányzott a politikai akarat a reformok végigvitelére, érdemben nem változott Magyarország pénzügyi helyzete. Így az oly sokat dicsért gazdasági nyitás nem csupán pénzügyi kataklizmához vezetett, de a rendszer legitimitását is ki kezdte. 1983-ban válaszütt elé került a kormányzat. Szerkezeti változtatásokra volt szükség a versenyképesség növelése érdekében. A megszorító intézkedések és az IMF-hitel eleinte elodázták az összeomlást, de külföldi szakértők és a párton kívüli, illetve belüli reformerek is figyelmeztették az ország vezetését arra, hogy újabb liberalizáció nélkül az államcsőd reális veszély marad. A párt konzervatívjai attól tartottak, ha megfogadják a szakértők tanácsait, többek közt Kornai Jánosét – aki 1980-ban megjelent könyvében kifejtette, hogy a krónikus hiány a tervgazdálkodás természetes velejárója, amely nem orvosolható a rendszer keretein belül –, és meghozzák a szükséges intézkedéseket, az elvezethet a kapitalizmushoz. A radikális megoldás helyett az ország vezetése egy „felhígított” változatot fogadott el. 1985-ben Kádár a kockázatok ellenére úgy döntött, hogy azokat támogatja, akik a gazdasági növekedést „pénzpumpával” kívánják elindítani, s így a „gyorsítás” politikája mellé állt.

„Higgyék el nekem” – fejtette az „Öreg,” vagyis Kádár János a Központi Bizottság tagjainak 1984 tavaszán –, hogy „a 0,5 százalékos nemzetijövedelem-növekedéssel... nem lehet létezni, és nem lehet vele a tömegek támogatását elnyerni”. Havasi Ferenc, az MSZMP Központi Bizottságának gazdasági ügyekért felelős államtitkára nem rejtette véka alá a politikai vonatkozásokat sem: elérkezett az idő, hogy a „gazdaság segítse a politikát”, különös tekintettel arra, hogy 1985-ben volt a XIII. pártkongresszus és a felszabadulás negyvenedik évfordulója. A már sokadik gazdaságpolitikai fordulat következményei lesújtóak voltak, 1987-ben az országot újfent államcsőd fenyegette.²¹

²¹ Mong Attila: *Kádár hitele*. I. m. 221–272.

A gazdasági teljesítmény növelése érdekében a magánvállalkozás és a külföldi tőke újra fontos szerephez jutott, a General Electric például 150 millió dollárt fektetett be az országban. Bár Moszkva számára tökéletesen nyilvánvaló volt, hogy Budapest gazdaságilag kiszolgáltatott a kapitalista világnak, mégsem segítette hitelekkel. Gorbacsov gazdasági reformkísérlete ugyanis szintén csődöt mondott, a szovjet állam bevételei az olajárzuhanás és az alkoholtilalom miatt megcsappantak, nem volt tehát pénz a vergődő kliensállamok megmentésére.

1985-ben független jelöltek is részt vehettek a magyarországi választásokon, és bár egyértelmű volt, hogy az eredményeket manipulálták, világosan megmutatkozott az állampárt hatalmának gyöngülése. 1987-ben reformértelmiségiek két fontos dokumentumot hoztak nyilvánosságra. Az egyik összekapcsolta a politikai és gazdasági problémákat, a másik az egypártrendszer és a kommunista párt mélyreható átalakításával foglalkozott.²² Kádár úgy akarta megőrizni a hatalmát, hogy olyan vezetőkre bízta a reformokat, akik biztosítják az egypártrendszer fennmaradását. Mivel a rendszer gazdaságilag kiszolgáltatottá vált a nyugati világ kölcsöneinek, a hatalomnak tartózkodnia kellett a komoly megtorlástól a formálódó és egyre megosztottabb ellenzékkel szemben. Mivel már nem lehetett velük egyszerűen leszámolni, a pártvezetés igyekezett maga is megosztani az ellenzéket, hogy lehetetlenné tegye az egységes fellépést.

Noha a párt szorítása a hatalom minden szintjén gyengült, 1987-ben a Politikai Bizottság még mindig az „osztályharc” mellett foglalt állást és elutasította a hatalom megosztását. A párt az „oszd meg és uralkodj” elve alapján viszonyult az ellenzéki csoportokhoz, a titkosszolgálatnak minden jelentősebb ellenzéki szervezetben voltak ügynökei. 1988-ban a legnagyobb ellenzéki csoportosulás, a Magyar Demokrata Fórum (MDF) szervezetté alakult és – hangsúlyozták – *nem párttá*. Példáját hamarosan követte a Szabad Kezdeményezések Hálózata, a Szabad Demokraták Szövetségének (SZDSZ) elődje. A Demokrata Fórum önmeghatározásában tagadta, hogy kormányzati vagy ellenzéki csoportosulás lenne, és kiállt a többpártrendszer bevezetése mellett. Az MDF a kizsákmányolás minden formáját elítélte, függetlenül attól, hogy a totalitárius állam vagy a magántőke felelős érte.

A rendszerváltás történetének legfontosabb és nélkülözhetetlen mozzanata az 1946-ban ellehetetlenített civil szféra újraéledése volt. Ennek egyik kiemelkedő példája a Duna megmentésére létrejött összefogás, amelynek bizonyítására 1988 májusában 2000 ember demonstrált a nagymarosi erőmű megépítése ellen. Szeptemberben ennél is nagyobb tömeg gyűlt össze azt követően, hogy a kormányzat a projekt folytatása mellett döntött. A tiltakozók a vízlépcsőt a nemzeti érdek elárulásának és a kormányzati hozzá nem értés szimbólumának tekintették. E küzdelem jelentősen csökkentette a kormányzat támogatottságát. A történelem – vagy inkább annak értelmezése – még annál is nagyobb hatást gyakorolt a jövőre, mint a politikai színezetű környezetvédelmi tiltakozások. Az 1956-os forradalom ellenforradalomként történő értelmezése volt a Kádár-rendszer legitimitációjának hivatkozási alapja. A frissen alakult Történelmi Igazságtétel Bizottság a fennálló rendszer jogosságát alapjaiban kérdőjelezte meg, amikor követelte, hogy nyilvánosan emlékezzenek meg Nagy Imre kivégzéséről. A rend-

²² A rendszerváltás politikatörténetéről lásd Ripp Zoltán: *Rendszerváltás Magyarországon*. I. m. 13–144.

őrség feloszlatta a rendezvényt, de a szellem kiszabadult a palackból. A közelmúlt történelmi eseményeinek újraértelmezése, a politikai hazugságok leleplezése jelentősen befolyásolta a politikai küzdelem végkimenetelét. Bár a forradalomra emlékező októberi rendezvényt meghiúsította a hatalom, amely pontosan tisztában volt az esemény delegitimáló hatásával, a nemzeti kérdést nem lehetett többé a szőnyeg alá söpörni. Június 27-én a Ceaușescu-rendszer erdélyi elnyomó intézkedései ellen közel százezer ember tüntetett. Az ellenzék vezette nemzeti megmozdulás lehetővé tette, hogy átengedjék a határokon a romániai menekülteket, amely az első lépés volt az osztrák határ megnyitása felé.

Bár Kádár az összes ellenzéki szervezetet rendszerellenesnek tekintette, az MSZMP-n belüli reformerek bizonyos csoportokkal szemben nyíltan ellenségesek voltak, míg az MDF-fel lehetségesnek tartották a tárgyalások megkezdését. Kádár utódja, Grósz Károly viszont hallani sem akart semmilyen együttműködésről. Merevsége jól érzékeltette a szakadást az MSZMP vezetőségében, amely nézetkülönbségek végül is az állampárt széteséséhez vezettek. Grósz azonban mérsékeltnek tartott politikusként a párt minden szárnya, a Szovjetunió és a Nyugat számára is elfogadható személy volt, ám visszafogott reformtervei hamarosan elégtelennek bizonyultak.

1988 novemberében a Szabad Kezdeményezések Hálózatából megalakult a Szabad Demokraták Szövetsége. Programjukban a nemzeti függetlenség és Európa újraegyesítése is szerepelt. Az SZDSZ szerveződésével párhuzamosan a „történelmi pártok” is újraéledtek hosszú tetszhalálukból, először a Független Kisgazdapárt (FKGP) jött létre november 18-án, majd a Szociáldemokrata Párt (SZDP) e hónap végén. A pártok megosztottak voltak, némelyik radikális szakítást követelt a fennálló hatalommal, míg mások elképzelhetőnek tartották az együttműködést az MSZMP-vel. Grósz rövid uralma alatt, amit a pesti szlengben csak *grósznoszty*-ként emlegettek, megkísérelte szűk keretek között tartani a változásokat. Mélyreható gazdasági átalakulást sürgetett, politikai nyilatkozatai keményvonalas politikusnak mutatták. Az MSZMP ragaszkodott a „szocialista pluralizmus” fogalmához és az egypártrendszerhez, még akkor is, amikor de facto már többpártrendszer működött Magyarországon. Grósz megpróbálta felrázni pártját november 29-i beszédével, és arra biztatta hallgatóságát, hogy szálljanak szembe az „ellenséges, ellenforradalmi erővel”. Bár ez a retorika idejétmúlt volt, és aligha volt alkalmas arra, hogy megállítsa a bomlást, a pártvezér mondandója részben összecsengett az arra vonatkozó nyugati aggodalmakkal, hogy kiéleződhetnek a feszültségek a kommunista diktatúra alól felszabaduló régióban. Szűk körben a pártvezető megtárgyalta a szükségállapot bevezetésének lehetőségét is. Grósz harcias beszéde készítette arra a nyolc független szervezet képviselőjét, hogy aláírja a későbbiekben a rendszerváltás motorjaként működő *nemzeti kerekasztal* létrehozását indítványozó levelet.

Grósz nem volt könnyű helyzetben. A gazdaság átalakítása halaszthatatlanná vált, az ország 1987 derekától az államcsőd szélén egyensúlyozott, John Whittome IMF-igazgató jelezte, hogy az összeomlás elkerülése érdekében késlekedés nélkül megszorító intézkedéseket kell bevezetni és végre kell hajtani a szerkezeti átalakításokat is. A problémák az elhibázott növekedési politikának, a dollár gyengülésének, illetve nagy volumenű, katasztrofális hazai és külföldi beruházásoknak a következményei voltak.

Kádár politikából való kiszorulása után Magyarország olyan lépések meghozatalára vállalt kötelezettséget, amelyek elvezettek a gazdasági rendszerváltáshoz. Az IMF-megállapodásért cserébe a kormány kötelezettséget vállalt arra, hogy csökkenti a támogatott áruk körét, visszaszorítja a nem nyereséges vállalatok támogatását, illetve lehetővé teszi a vállalatok számára a bérek meghatározását és a külkereskedelmi tevékenységet. Lassan visszaszivárgott a piacgazdaság, hiszen bevezették a személyi jövedelemadót, lehetővé tették, hogy magánszemélyek korlátozott felelősségű társaságot alapítsanak és az állami gyárak részvénytársaságokká alakultak.²³

A Nyugat az 1989-es „csoda” évében súlyos dilemmával szembesült. Szükség volt a kommunista politikai és gazdasági rendszerek lényegi átalakítására, hogy elkerülhetőek legyenek a zavargások, de ha a változások irányíthatatlanná válnak, veszélybe sodorhatják a régió stabilitását. Így a nyugati vezetők a mérsékelt reformokat támogatták: szerintük addig szabad elmerészkedni, hogy eleget tegyenek a demokratizálódásra vonatkozó követeléseknek és hogy orvosolni lehessen a gazdasági válságot, de meg kell állni azon a ponton, ami még nem veszélyezteti az európai stabilitást. 1989 júliusában az MSZMP KB Külügyi Osztályának vezetője, Szokai Imre kifejtette: „nyugat-európai partnereink határozott véleménye”, hogy a stabilitás és a történelmileg kialakult status quo érdekében nem történhet rendszerváltás Magyarországon, a magyar politika nem lehet ellentétes a Szovjetunió biztonsági, katonai és politikai érdekeivel. Még a pusztá említését is annak, hogy Magyarország kilép a Varsói Szerződésből, veszélyes képzelgésnek tartják. Az amerikai nagykövet tevékenysége ezzel élesen szemben állt.²⁴ Mark Palmernek, az USA magyarországi nagykövetének aktív részvétele a belpolitikában nem tükrözte kormányának álláspontját, mint később elismerte, nézeteltérései voltak a Bush-adminisztrációval a tekintetben, hogy egy nagykövet milyen mértékben támogathatja az ellenzékét.²⁵ Washington nyilvánosan meghirdetett célja a hidegháború lezárása, Európa megosztottságának felszámolása, a kelet-európai országok békés demokratizálása volt, ám az amerikai politika nem különbözött a némi eufémizmussal óvatosnak mondható nyugat-európaiktól. Bush kelet-európai ügyekben illetékes tanácsadója, Robert Hutchings kijelentette: a térség átalakulása túlszárnyalt minden előzetes várakozást.²⁶ Washington néhány éves átmeneti időszakra számított, amely megelőzte volna a kelet-európai demokráciák kialakulását. Az események azonban felülírták a Bush-adminisztráció menetrendjét.

²³ Mong Attila: *Kádár hitele*. I. m. 268–270.

²⁴ Javaslat a Politikai Intéző Bizottság részére, 1989. július. MNL OL, M–KS 288. f., 5. cs., 1078. ő. e.

²⁵ Bodzabán István–Szalay Antal (szerk.): *A puha diktatúrától a kemény demokráciáig*. Pelikán, Bp., 1994. 131.

²⁶ Hutchings, Robert L.: *American Diplomacy and the End of the Cold War*. I. m. 46–47.; Beschloss, Michael R.–Talbot, Strobe: *At the Highest Levels: The Inside Story of the End of the Cold War*. Little, Brown and Company, Boston, 1993.; Bush, George–Scowcroft, Brent: *A World Transformed*. I. m.

A RENDSZERVÁLTÁS ÉS AZ EURÓPAI NAGYHATALMAK

A Szovjetunió nem titkolta hatalmi válságát a kelet-európai szövetségesek előtt. Eduard Sevardnadze szovjet külügyminiszter 1985-ben még azt fejtette ki Reagan elnöknek: tévedés azt hinni, hogy a verseny az Egyesült Államokkal gazdaságilag kimerítette a Szovjetuniót.²⁷ Néhány év alatt azonban nagyot változott a világ. 1988 nyarán a Varsói Szerződés Politikai Tanácskozó Testületének ülésén Sevardnadze bejelentette: „A Nyugat minden területen felülmúlt bennünket, az állandósult fegyverkezési versenyt nem bírjuk. A szovjet gazdaság válság előtti helyzetben van, súlyos gondokkal küzdenek más szocialista országok is. A fegyverkezési verseny megállításának abszolút prioritása van, minden adódó alkalmat fel kell használni megállapodások elérésére.”²⁸ Továbbá a testület előtt elhangzott szovjet hozzászólásokra az 1960–1970-es években jellemző triumfáló hangvétel. A hatalmi válság és Gorbacsov „új gondolkodása” azonban, amelynek a Csernobilban bekövetkezett nukleáris katasztrófa adott hatalmas lökést,²⁹ nem jelentette, hogy Moszkva lemondott a kelet-európai ütközőzónáról. *Gorbacsov retorikája és politikája egyaránt kétértelmű maradt.*

Felvetődik a kérdés: vajon megérte volna a Szovjetunióknak Kelet-Európa megtartása? Számításaink szerint az 1945-öt követő évtized során a Szovjetunió akkori árfolyamon egy-másfél milliárd dollárt vont ki Magyarországról és ehhez hasonló összeget egyenként Romániából és Bulgáriából.³⁰ Biztosra vehető, hogy az 1980-as évek végére Magyarország, illetve Kelet-Közép-Európa már nem termelt ilyen nagyságrendben hasznot a birodalmi központnak. Ezzel együtt az SZKP Nemzetközi Osztályának konkrét példákra alapuló, ebben az időszakban készült elemzése szerint a Kelet-Európával folytatott kereskedelem jelentősen kedvez a Szovjetunióknak, a térségbeli országok a kezdettől fogva a Szovjetunió biztonsági zónáját alkotják, és alapvetően most is ezt a feladatot látják el.³¹ Ezek szerint tehát a szatellitállamok szerepe 1945 óta nem változott. Ezt bizonyítja, hogy a rendszerváltáskor a Szovjetunió ki nem fizetett áruszállításokért egymilliárd dolláros adósságot halmozott föl Magyarországgal szemben. Gorbacsov megválasztása után alig változott valami Moszkva kelet-európai politikájában. Ez csak 1988-ban alakult át, amikor Gorbacsov bejelentette, hogy ragaszkodni fog az egyenlőség és a belügyekbe történő be nem avatkozás elveihez. Bár többször elismételte, hogy nem tekinti érvényesnek a Brezsnyev-doktrínát, elhatárolódása nem volt eléggé egyértelmű, Békés Csaba találó kifejezésével „lebegtette” a kérdést.³² Ráadásul a szovjet politikai és katonai elit egy része elítélte a második világháborús győ-

zelem gyümölcseként számon tartott, katonai és gazdasági befolyási övezetnek tekintett Kelet-Közép-Európa „elvesztését”.³³ Az is igaz viszont, hogy a katonai vezetés nem merte megtámadni a pártfőtitkár irányvonalát az SZKP Politikai Bizottságában.³⁴

Történészek gyakran magyarázzák Gorbacsov politikáját azzal, hogy Kelet-Európa már nem volt fontos a szovjet külpolitika számára. Vagyis Gorbacsov – úgymond – szabadon bocsátotta a szövetségeseit.³⁵ Ezt az állítást azonban nem támasztják alá az események. A rendszerváltás éveiben a szovjet felső vezetés legalább annyiszor találkozott a „baráti” államok képviselőivel akár kétoldalú tárgyalásokon, akár a Varsói Szerződés keretein belül, mint korábban bármikor. Magyar részről Németh Miklós, Nyers Rezső és Grósz Károly is meglátogatta a kreml-i vezetést. Vlagyimir Krucskov, a KGB elnöke ellátogatott Budapestre, hogy rábírja Kádárt a lemondásra. Ivan Aboimov külügyminiszter-helyettes 1989 őszén járt Budapesten és a pártvezetésen kívül Antall Józseffel is eszmecsere-t folytatott. Borisz Sztukalin nagykövet aktív diplomáciai tevékenységet fejtett ki. (Ne felejtjük el, hogy 1956-ban Hruscsov nem jött el Budapestre a válság ellenére sem, holott például Varsóban megjelent. Mégsem állítható, hogy nem volt számára fontos az, ami Magyarországon történt.) Gorbacsov és köre abban bízott, hogy az általuk is szorgalmazott reformok megerősítik a szocialista rendszert, és a Varsói Szerződés demokratikusabb elveken alapulva ugyan, de fennmarad – és vele együtt a kelet-európai szovjet érdekszféra.

1989. március 24-én az SZKP főtitkára közölte Grósz Károllyal: Magyarországnak a „szocializmus lehetőségeinek jobb kihasználásával” a stabilitás veszélyeztetése nélkül kell megoldania a problémáit. Sokatmondó a „tűréshatár” tekintetében, hogy Gorbacsov azt is hozzáfűzte: az 1968-as csehszlovák események ellenforradalomnak minősíthetők, bár, tette hozzá, nem lehet beavatkozni a szocialista országok belügyeibe.³⁶ Júliusban arról beszélt a Varsói Szerződés vezetőinek, hogy az átalakulás „a szocializmus felsőbbrendűségét” bizonyíthatja. Egyben kijelentette, hogy nem tűri el a Nyugat beavatkozását a kelet-európai folyamatokba. Ugyanakkor a magyar küldöttségnek az volt a benyomása, hogy „elmúlt a Brezsnyev-doktrína érvényesítésének időszaka”.³⁷ Gorbacsov „közös európai háza” nem feltételezte a kontinens egyesítését, a tömbök felszámolását. 1989 áprilisában a szovjet külügyminisztérium részletes tájékoztatót adott a koncepcióról. Eszerint Gorbacsov víziója az európai politikai és területi realitások tiszteletben tartására, a szövetségi rendszerek fenntartására épül az együttműködés elve alapján. Gorbacsov a németkérdés megoldását az egységes német identitásra,

²⁷ Matlock, Jack F.: *Reagan and Gorbachev*. I. m. 141.

²⁸ Beszámoló a Varsói Szerződés Politikai Tanácskozó Testületének varsói üléséről, 1988. július 15–16., MNL OL, M-KS 288. f., 5. cs., 1032. ő. e.

²⁹ Zubok, Vladislav: *A Failed Empire*. I. m. 288–294.

³⁰ Lásd erről Borhi László: *Magyarország a hidegháborúban*. I. m.; Iber, Walter M.–Ruggenthaler, Peter (eds.): *Stalins Wirtschaftspolitik an der Sowjetischen Peripherie*. I. m.

³¹ Az SZKP Nemzetközi Osztályának elemzése: Baráth Magdolna–Rainer M. János (szerk.): *Gorbacsov tárgyalásai magyar vezetőikkel*. 1956-os Intézet, Bp., 2000. 250.

³² Békés Csaba: *Európából Európába*. I. m.

³³ Kramer, Mark: The Collapse of East-European Communism and the Repercussions within the Soviet Union. Part 3. *Journal of Cold War Studies*, Vol. 7, No. 1, (Winter 2005), 13–96.

³⁴ Zubok, Vladislav: *A Failed Empire*. I. m. 296.

³⁵ Lásd Lévesque, Jacques: *The Enigma of 1989: The USSR and the Liberation of Eastern Europe*. University of California Press, California, 1997.

³⁶ Jelentés a Politikai Bizottságnak Grósz Károly látogatásáról a Szovjetunióban, 1989. március 23–24. MNL OL, Küm, XIX-J-1-r, 93. doboz, 41/VP. Közli Baráth Magdolna–Rainer M. János (szerk.): *Gorbacsov tárgyalásai*. I. m.

³⁷ Jelentés a minisztertanácsnak a VSZ tagállamai Politikai Tanácskozó Testületének bukaresti üléséről, 1989. július 8. MNL OL, Küm, VSZ 1989, 001367/12.

de két német államra alapozva képzelte el.³⁸ A jelek szerint tehát Moszkva nem is számolt azzal, hogy megbukhat a régi rend. Júliusban, már a magyarországi demokratikus átmenetről szóló tárgyalások megkezdése után, Anatolij Dobrinyin, aki ekkor Gorbacsov tanácsadója volt, elmondta az Egyesült Államok budapesti nagykövetének, hogy a szovjet vezetés még nem mérlegelte egy koalíciós kormány létrejöttének eshetőségét.³⁹ Néhány hónappal később, a német menekültválság kellős közepén Vlagyimir Petrovskij külügyminiszter-helyettes házastársával a Balatonnál töltötte szabad-ságát. Felhasználta az alkalmat, hogy a magyar külügyminisztérium illetékeseinél, többek között Horn Gyulánál, tájékozzék a belpolitikai helyzetről és a szovjet „különleges szolgálatok” is beszámoltak neki erről a kérdéstről. Petrovskij azzal tért haza, hogy a Szovjetunió mellett Magyarország és Lengyelország is úttörő szerepet fog vállalni a szocializmus megújításában.⁴⁰

1988-ban Gorbacsov egyoldalú haderőcsökkentést jelentett be, amelynek a fele Közép-Európából és a nyugati katonai körzetekből került ki. Ezután Magyarország is bejelentette, hogy csökkenti fegyveres erőinek létszámát, és 1989. május 16-án az MSZMP KB Politikai Bizottsága úgy döntött, hogy tárgyalásokat kell kezdeményezni a „Magyarországon tartózkodó szovjet csapatok kivonásával kapcsolatos kérdésekről”. Gorbacsov azonban elsietettnek tartotta a tervezett magyarországi haderőcsökkentést, amelynek mértékét a bécsi tárgyalásoktól akarta függővé tenni. Utóbbin a magyar fél olyan megállapodást kívánt elérni, amely egyaránt lehetővé tette volna a magyar hadsereg, illetve a megszálló csapatok létszámának leszállítását. Bár a bécsi tárgyalásokon úgy tűnt, mintha a szovjet politikai vezetés már nem tekintené biztonságára előfeltételének, hogy a szomszédos országokban katonai kontingenst tartson,⁴¹ Moszkva álláspontja a hagyományos fegyverek csökkentéséről csak lassan változott. A bécsi haderőcsökkentési tárgyalásokon folytatott szövetségesek közötti megbeszéléseken a régi szovjet stílus uralkodott. A magyar delegáció tájékoztatása szerint a szovjet küldöttség kész tények elé állította őket és igyekezett az egyeztetéseket a szovjet pozíció támogatására degradálni. A beszámoló szerint a szovjet fél felkészületlen és kompromisszumképtelen volt. Nem változott a katonai gondolkodás sem: a magyar küldöttség benyomása szerint a szovjetek arra készültek, hogy változatlan formában fenntartsák kelet-közép-európai jelenlétüket és a szovjet biztonsági igények maradéktalan elfogadását követelték.⁴²

A szovjet vezetés megnyilvánulásai nem voltak egyértelműek. Nyers Rezsőnek Gorbacsov azt mondta, hogy a haderőcsökkentések elvezethetnek a teljes szovjet csa-

patkivonáshoz. Magas rangú tisztek azonban továbbra is hangsúlyozták, hogy a közös biztonság alapja a Varsói Szerződés. Pjotr N. Lascenko hadseregtábornok szeptemberben cikket tett közzé, melyben az 1956-os szovjet beavatkozást méltatta. Irományával minden bizonnyal azt akarta elérni, hogy az átalakulás ne vezessen el a szovjet csapatok kivonásához.⁴³

Márciusban Gorbacsov elutasította a Varsói Szerződés felszámolását, és a szervezet demokratizálását tűzte ki célként.⁴⁴ Ugyanakkor moszkvai látogatása során Németh Miklós kérésére beleegyezett, hogy a Magyarország területén, a Tótvázsonynál tárolt szovjet nukleáris tölteteket – amelyek hivatalosan nem is léteztek, a magyar miniszterelnök pedig csak beiktatása után szerzett róluk tudomást – a Szovjetunió kivonja.⁴⁵ Októberben pedig Ivan Aboimov szovjet külügyminiszter-helyettes leszögezte Horn Gyula külügyminiszternek, hogy a szovjet csapatok magyarországi jelenlétét Moszkva „az európai egyensúly fontos részének, garanciájának tekinti”, a moszkvai vezetést pedig zavarják a szovjet csapatok azonnali kivonására vonatkozó követelések.⁴⁶ November 22-én Dmitrij Jazov szovjet védelmi miniszter a szocialista országok bécsi leszere-lési értekezleten részt vevő küldöttségvezetőinek kifejtette, hogy a Varsói Szerződés az európai egyensúly záloga, és szerinte „erős marad, függetlenül a Kelet-Európában végbemenő folyamatoktól”.⁴⁷ Másnap, november 23-án G. N. Gorinovics, a szovjet külügyminisztérium kelet-európai főosztályának vezetője közölte: Moszkva nem tűri el, hogy a Nyugat a helyzet destabilizálására vagy a második világháború után kialakult „realitások” megváltoztatására használja ki a Moszkva által támogatott demokratikus átalakulást. Leszögezte, hogy a „fennálló politikai és katonai struktúrák” garantálják az európai stabilitást.⁴⁸ Az Egyesült Államok moszkvai nagykövete, Jack Matlock pedig úgy vélte, hogy a „szovjetek szerint alapvető reformokat lehet bevezetni anélkül, hogy aláaknáznák a Varsói Szerződést, de a lényeg számukra az, hogy a kelet-európai biztonsági rendszer érintetlen maradjon”.⁴⁹ A szovjet vezetők kijelentései igazolták Matlock véleményét.

Maga Gorbacsov a decemberi *máltai csúcstalálkozóról* a szövetségesei számára adott tájékoztatójában összefoglalta, hogy miként gondolkodik az új európai rendről. Kijelentette, hogy az Európa megosztottságának felszámolására tett erőfeszítések igénye „objektív”. „Elfogadhatatlan viszont – tette hozzá – az egységnek a szocializmus felszámolása és kizárólag a nyugati értékrend alapján történő megvalósítása, a Brezs-

³⁸ Feljegyzés moszkvai konzultációról, 1989. április 24. MNL OL, Küm, SZU tük, XIX-J-1-j, 1989, 84. doboz, 002112.

³⁹ Barabás János jelentése Anatolij Dobrinyin és Mark Palmer kijelentéseiről, 1989. július 25. MNL OL, Küm, SZU tük, XIX-J-1-j, 1989, 83. doboz, 001245/3.

⁴⁰ Oplatka András: *Egy döntés története – Magyar határnyitás 1989. szeptember 11. nulla óra*. Helikon Kiadó, Bp., 2010. 189–190.

⁴¹ Nagy János jelentése a szovjet álláspontokról a bécsi haderőcsökkentési tárgyalásokon, 1989. január 15. MNL OL, Küm, XIX-J-1-j, Európa 1989, 96. doboz, 00139/4.

⁴² Gyarmati István, Horváth Dezső jelentése a bécsi haderőcsökkentési tárgyalásokról [Report on the CFE talks in Vienna], 17 July 1989. MNL OL, Küm, XIX-J-1-j, Európa 1989, 96. doboz, 00275/48.

⁴³ Kramer, Mark: *The Collapse of East European Communism and the Repercussions within the Soviet Union*. Part 3. I. m.

⁴⁴ Jegyzőkönyv Mihail Gorbacsov és Németh Miklós 1989. március 3-i találkozásáról. Baráth Magdolna–Rainer M. János (szerk.): *Gorbacsov tárgyalásai*. I. m. 156–168.

⁴⁵ Oplatka András: *Egy döntés története*. I. m.

⁴⁶ A külügyminisztérium feljegyzése Ivan Aboimov szovjet külügyminiszter-helyettes magyarországi látogatásáról, 1989. október 20. MNL OL, KÜM, SZU tük, XIX-J-1-j, 1989, 84. doboz, 003982.

⁴⁷ A bécsi nagykövetség jelentése a külügyminisztériumnak, 1989. november 23. MNL OL, Küm, Európa tük, XIX-J-1-j, 1989, 97. doboz, 00275.

⁴⁸ A moszkvai nagykövetség jelentése a külügyminisztériumnak, szovjet vélemény a kelet-európai folyamatokról, 1989. november 27. MNL OL, Küm, SZU tük, XIX-J-1-j, 83. doboz, 004341.

⁴⁹ The American Ambassador in Moscow to the Secretary of State, 6 October 1989. NSAWDC, The End of the Cold War Project, Box 3.

nyev-doktrínának egyfajta Bush-doktrínával való felváltása.” Hozzáfűzte még: „óvatosságra van szükség a külföldön állomásoztatott csapatok kivonása tekintetében is.”⁵⁰ A megbeszélésről az amerikaiak tájékoztatták a NATO-országokat, ebből mindenki számára kiderült, hogy Gorbacsov ragaszkodik az 1945 után kialakult szövetségi rendszerek fenntartásához.⁵¹ Néhány nappal a máltai Bush–Gorbacsov-megbeszélés után a kanadai és a svéd miniszterelnök nem hivatalos megbeszélést folytatott a szovjet pártvezetővel. Amikor arról kérdezték, hogy mi a véleménye Magyarország és Lengyelország esetleges kiválásáról a Varsói Szerződésből, Gorbacsov azt felelte, hogy nem történhet változás a szervezetben, mert az súlyosan destabilizáló hatású lenne.⁵² Ellenezte a katonai szervezet felbomlását a szovjet katonai vezetés is. Ivan Mihalin tábornok, a csendes-óceáni flotta parancsnoka véleménye – „a Nyugat elszigetel minket a kontinens periferiáján” – jellemző volt a szovjet katonai vezetés álláspontjára. Ehhez még hozzátette: a Szovjetunió visszatért „az 1939 előtti helyzetéhez”.⁵³ A szovjet megszállás alóli felszabadulás és a sztálinista eredetű rendszerek megdöntése iránti igény tehát nem a Szovjetunióból eredt.

Mint az előzőekből is kitűnik, a Nyugat is tartott a nem veszélytelen, de kiszámítható és megszokott európai rend gyors átalakulásától. A semleges Ausztria például kényes földrajzi és politikai helyzete, a szovjet csapatok közelsége és a potenciális menekültáradat miatt érzékenyen reagált a magyarországi változásokra, sőt szerette volna azokat leállítani. Minden jel szerint Bécs a fennálló európai helyzet megőrzésében volt érdekelt. Február 13-án, mindössze két nappal azután, hogy a kész tényeket elismerve az MSZMP Központi Bizottsága elfogadta a többpártrendszer létezését, illetve az 1956-os forradalomnak az uralkodó párt legitimitását megkérdőjelező átértékelését, határ menti találkozóra került sor Németh Miklós miniszterelnök és Franz Vranitzky osztrák kancellár között, ahol Németh körvonalazta kormányának programját. Elmondta, hogy célja a jogállamiságon és szocialista piacgazdaságon nyugvó demokrácia. Vranitzky biztosította, hogy Ausztria a kétoldalú gazdasági együttműködés terén tud segíteni, illetve közvetítő szerepet is vállal harmadik országok felé. Egyben figyelmeztetett, hogy „a reform-eufória” veszélyes is lehet. Kijelentette, hogy „a magyarországi belső folyamatok felgyorsulásának és ellenőrizhetetlenné válásának veszélye komoly aggodalmat keltett az osztrák vezetésben”.⁵⁴ Magyar diplomáciai értesülés szerint az osztrák szociáldemokrata párt, az SPÖ nem érti, miért tesz az MSZMP sorozatos engedményeket a szerintük tömegbázissal nem rendelkező ellenzéki erőknek, és azt sem, hogy mi indította 1956 átértékelésére, a többpártrendszer bevezetésére, a semle-

gesség feszegetésére. Magyar értesülés szerint az SPÖ vezetői szerint a reformok csak a belső stabilitás megtartása mellett folytathatók, és nem tartják elképzelhetőnek, hogy a változások elvezetnek az „igazi választások”-hoz.⁵⁵ Friedhelm Frischenschläger, a Szabadságpárt (FPÖE) parlamenti frakciójának tényleges vezetője kifejtette magyar diplomatáknak, hogy „pártja vezetése nagy figyelemmel és nyugtalansággal figyeli a semlegességgel, a finn utat követendő példaként történő beállításával kapcsolatos magyarországi megnyilvánulásokat”. Kijelentette, hogy nézete szerint „Európa stabilitása a status quón, az egyre alacsonyabb szintre szállított katonai erőegyensúlyon nyugszik”, ennek megbontása „beláthatatlan következményekkel” járna.⁵⁶

Más osztrák politikai körök részéről is ehhez hasonló aggályoskodás nyilvánult meg. Hangsúlyozták Gorbacsov nehéz helyzetét, és utaltak rá, hogy esetleges eltávolítása súlyos következményekkel járna. Ernst Baumgartnertől, a Wiener Allianz elnökétől eltekintve, aki a leninizmus alapelveihez való visszatérést javasolta Magyarországnak, az osztrákok a lassú, kiszámítható demokratizálási folyamat mellett foglaltak állást.⁵⁷ Thomas Klestil, az osztrák külügyminisztérium főtitkára az átalakulás hatáiról és arról faggatta Horn Gyulát, hogy mindez vajon nem okoz-e feszültséget Magyarországnak és a Szovjetunió között. Bécsi politikusok tartottak a reformok Ausztriára gyakorolt hatásától is. Alois Mock külügyminisztert aggodalommal töltötte el az a februári döntés, hogy Magyarország eltávolítja a műszaki határzárát, mert féltő volt, hogy ennek következtében egyre több kelet-európai menekült érkezik Ausztriába. A rá nehezedő pénzügyi teherre hivatkozva Mock kilátásba helyezte, hogy Bécs megváltoztatja menekültpolitikáját.⁵⁸ Július–augusztus táján az osztrák szociáldemokraták aggodalmuknak adtak hangot, hogy széteshet az MSZMP, és eluralkodik az anarchia, amelyet ugyanolyan jelentős veszélynek gondoltak, mint a visszarendeződést. Bécs üzenete, magyar összefoglalásban az volt, hogy Magyarország „ne okozzon ismét fejfájást” Ausztriának.⁵⁹ A jelek szerint Ausztria álláspontja a későbbiekben sem módosult, bár vezetői üdvözölték a köztársaság kikiáltását. Az Osztrák Néppárt (ÖVP) külügyi szóvivője, Andreas Kohl megerősítette, hogy a Szovjetunió, illetve a szovjet csapatok magyarországi állomásoztatása fontos tényezője az európai stabilitásnak. Valószínűsíthető, hogy Kohl kijelentését az az osztrák sajtóban is megszélesített budapesti eredetű hír motiválta, miszerint Románia őszi időponttal katonai akciót készít elő Magyarországgal ellen.⁶⁰

⁵⁰ Jelentés a minisztertanácsnak a Varsói Szerződés tagállamai vezetőinek tanácskozásáról, 1989. december 4. MNL OL, Küm, XIX-J-1-r, 177/HGY, 94. doboz.

⁵¹ The Secretary of State to All NATO Capitals, Debrief of Malta for NATO Ambassadors, December 1989. NSAWDC, End of the Cold War Project, Box 3.

⁵² Bush's Working Dinner with Mulroney, 29 November 1989. http://bushlibrary.tamu.edu/research/memcons_telcons.php.

⁵³ Kramer, Mark: *The Collapse of East European Communism and the Repercussions within the Soviet Union*. Part 3. I. m. 30–32.

⁵⁴ Jelentés a minisztertanácsnak Németh Miklós és Franz Vranitzky határ menti találkozásáról, 1989. február 15. MNL OL, Küm, Ausztria tük, XIX-J-1-j, 1989, 19. doboz, 00342/2.

⁵⁵ A bécsi nagykövetség számjeltávirata, osztrák vélemények az átalakulásról, 1989. február 21. MNL OL, Küm, Ausztria tük, XIX-J-1-j, 1989, 19. doboz, 001225.

⁵⁶ A bécsi nagykövetség számjeltávirata, osztrák vélemények az átalakulásról, 1989. március 3. MNL OL, Küm, Ausztria tük, XIX-J-1-j, 1989, 19. doboz, 001225/3.

⁵⁷ A bécsi nagykövetség jelentése, beszélgetés dr. Prattnerrel, 1989. április 25. MNL OL, Küm, Ausztria tük, XIX-J-1-j, 1989, 19. doboz, 00225/10; Beszélgetés Ernst Baumgartnerrel, 1989. április 13. Uo.

⁵⁸ Jelentés Thomas Klestil látogatásáról, 1989. március 7. MNL OL, Küm, Ausztria tük, XIX-J-1-j, 1989, 19. doboz, 00125.

⁵⁹ A bécsi nagykövetség jelentése, osztrák vélemény az átalakulásról, 1989. július 6. MNL OL, Küm, Ausztria tük, XIX-J-1-j, 1989, 19. doboz, 001225/11.

⁶⁰ A bécsi nagykövetség számjeltávirata, 1989. augusztus 3. MNL OL, Küm, Ausztria tük, XIX-J-1-j, 1989, 20. doboz, 003390.

Az NSZK álláspontja egyértelműen az volt, hogy a térségben végbemenő folyamatoknak nem szabad túl messzire menniük, és annak érdekében, hogy ne kerüljön veszélybe Európa békéje, a kelet-európai országoknak maradniuk kell a Varsói Szerződésben. A *Wandel durch Annäherung* elvén nyugvó keleti politika jegyében az idő múlásával Bonn szoros kapcsolatot épített ki Magyarországgal. Különösen aktív volt a gazdasági tevékenység, és ezáltal az NSZK Magyarország legfontosabb nyugati kereskedelmi partnere lett. A bonni politika 1989-ben hozta meg a gyümölcsét, amikor a Németh-kormány segített megásni a keletnémet állam sírját azzal, hogy megnyitotta nyugati határait azoknak az NDK-állampolgároknak, akik nem kívántak visszatérni hazájukba. Kohl kancellár felvetését visszautasítva Németh közölte, hogy Magyarország mindezt nem pénzbeli támogatásért teszi (amire Budapest egyébként számított, és amiből kapott is), hanem azért, mert a németekkel való emberséges bánásmód a demokratizálódás próbaköve.⁶¹

1989-ben az NSZK jobb- és baloldali politikusai, hasonlóan nyugat-európai és amerikai kollégáikhoz, támogatták a lengyelországi és magyarországi reformokat, de igen csak aggasztotta őket is a *változások gyorsasága és radikalizmusa*. Helmut Kohl kancellár kedvező véleményt alakított ki számos kelet-európai rezsimről. Például amikor Gorbacsov panaszkodott a klánszerűen működő bolgár rendszerre, Kohl kijelentette, hogy „szereti a bolgárokat”. Kiemelte a bolgárok fejlődését és leszögezte, hogy az NSZK-ba látogató bolgárok „modern módon gondolkodnak és cselekszenek és lelkesen befogadják gazdasági tapasztalatainkat”. Kohl azt is hozzátette, hogy „nagyon kedveli” a bolgár vezetőt, Todor Zsivkovot, akit „igen rugalmas” politikusként jellemzett. A kancellár baráti érzéseket táplált a magyarok irányában is. Sajátos emlékezetkihagyásról tanúskodva azzal ecsetelte a két ország jó viszonyát, hogy „egy évezrede nem volt fegyveres konfliktus Magyarország és Németország között”, elfelejtkezve arról a tényről, hogy a Wehrmacht 1944-ben megszállta Magyarországot. Rendkívül elismerően nyilatkozott a magyar külpolitikáról és arra biztatta Bush elnököt, segítse gazdaságilag az országot. 1989 februárjában Kohl aggodalmi is kiderültek, amikor találkoztukon kifejtette Margaret Thatcher brit miniszterelnöknek, hogy amennyiben az események kicsúsznak az ellenőrzés alól, veszélybe sodorhatják Európa rendjét. Emellett kétségét fejezte ki, hogy Magyarország képes lenne törleszteni adósságait. A nyugatnémet külügyminiszter, Hans-Dietrich Genscher lekicsinylően beszélt a magyar ellenzékéről, amely szerinte csak papíron létezik, és ellentétben a lengyellel, nincs karizmatikus vezéralakja.⁶² Genscher meggyőződése szerint a szovjetek a stabilitás megőrzésében voltak érdekelték. Ennek pedig szerinte az lehet az alapfeltétele, hogy elnyerjék a térség népeinek a támogatását, és hogy az ottani országok maradjanak a Varsói Szerződés-

ben. Ezért sürgette a Nyugatot: „hangsúlyozza”, hogy nem kíván hasznát húzni a problémákból, melyeket a kelet-európai reformok okozhatnak Moszkvának.⁶³

Röviddel az első lengyel többpárti választás után, amelyen az állampárt súlyos vereséget szenvedett, Kohl jelezte Bushnak, hogy az „Egyesült Államoknak és az NSZK-nak segítenie kell Jaruzelskinek”.⁶⁴ Kohl a magyar kerekasztal-tárgyalások június 13-ai megkezdését követő napon beszélt Gorbacsovval és hangsúlyozta: azt javasolja a magyaroknak (mármint a pártvezetésnek), hogy „ne menjenek túl messze, mert elveszíthetik az uralmat a hatalom eszközei fölött és a rendszer felszámolja önmagát”.⁶⁵ A pártok vezetőivel beszélgetve önuralomra intettek az NSZK politikusai. A Szabad Demokraták elnöke, Wolfgang Mischnick figyelmeztetett, hogy a Varsói Szerződés felbontása egyenértékű lenne a reformok végrehajtásának feladásával.⁶⁶ Lothar Späth, Baden-Württemberg miniszterelnöke dicsérte a reformokat, de felhívta a figyelmet a piacgazdaság azonnali bevezetésének kockázatára, az ellenzékkel kapcsolatban pedig megjegyezte, hogy irreális elvárásaik fenyegetik az ország stabilitását. Horn megnyugtatta Späthet, Magyarország nem fogja felmondani a Varsói Szerződést, és megérezve az NSZK-ban uralkodó hangulatot, hozzáfűzte, hogy a demokratikus ellenzék „sztálinista módszereket” alkalmaz és problémákat okozhat a külpolitikában. Horn minden bizonnyal nem mondott igazat, amikor azt állította, hogy a „radikálisok” Amerikából kapnak támogatást.⁶⁷ Az NSZK aggodalmi megerősítést nyertek Richard von Weizsäcker államfő és Bush találkozásánál, utóbbi – mérföldkőnek tekinthető – budapesti és varsói látogatása előtt. Weizsäckert aggasztották a lengyel választási eredmények, így arról beszélt, hogy a „kelet-európai reformokat ellenőrzés alatt kell tartani és nem válhatnak túl viharossá”. Kifejtette, hogy Magyarország és Lengyelország a Nyugathoz akar közeledni, de maradni szándékoznak a Varsói Szerződésben is. Az európai diplomácia régi hagyományának szellemében Weizsäcker javasolta, hogy a nagyhatalmak tárgyalják meg Kelet-Európa sorsát: Bush „csendben vitassa meg Moszkvával a térség jövőjét”. Az államfő jelezte, országának nincsenek hátsó szándékai: „Németország nem akar újabb opciót Kelet-Európával.”⁶⁸ Ezzel párhuzamosan Kohl megnyugtatta Gorbacsovot, hogy figyelembe veszi az európai politikai realitásokat: „Nem vagyok gyáva, de jól ismerem a történelmet és a földrajzot.”

Bonnban eközben megszilárdult az a vélekedés, hogy az átalakulás kizárólag az MSZMP reformpolitikusi javára írható, míg az ellenzék mértéktelenségével kockáztatja a változás sikerét. Volker Rühe, a CDU főtitkára az MSZMP elnökével, Nyers

⁶¹ Lásd erről Horn Gyula: *Cölöpök*. Zenit könyvek, Bp., 1991.; Horváth István–Németh István: *...és a falak leomlanak. Magyarország és a német egység (1945–1990). Legenda és valóság*. Magvető, Bp., 1999.; Oplatka András: *Egy döntés története*. I. m.

⁶² ÁBTL, NSZK 1989, 6719-1058. Az állambiztonsági szolgálatok feljegyzése, 1989. április 10. Az NSZK-ra vonatkozó iratokért Andreas Schmidt-Schweitzernek tartozom köszönettel.

⁶³ Memorandum of Conversation with Hans-Dietrich Genscher, 21 February 1989. BPL, http://bushlibrary.tamu.edu/research/memcons_telcons.php.

⁶⁴ Telephone Conversation, President Bush, Chancellor Kohl, 31 May 1989. http://bushlibrary.tamu.edu/research/memcons_telcons.php. Kohl ezt követő kijelentését kitarták az iratból.

⁶⁵ Record of Conversation Between Mikhail Gorbachev and Helmut Kohl 14 June 1989. National Security Archive End of the Cold War, Box 2.

⁶⁶ Feljegyzés Nyers Rezső látogatásáról az NSZK-ban, 1989. június 24. MNL OL M-KS 288. f., 32. cs., 44. ó. e.

⁶⁷ Jelentés Lothar Späth, Baden-Württemberg miniszterelnökének látogatásáról, 1989. június 6. MNL OL, M-KS 288 f., 32. cs., 58. ó. e. NSZK/1989/A.

⁶⁸ The President's Meeting with Richard von Weizsäcker, 6 June 1989. http://bushlibrary.tamu.edu/research/memcons_telcons.php.

Rezsővel találkozott, aki a „jobboldali veszélyről” panaszkodott. Rühé biztosította, hogy meglátása szerint az MSZMP reformerei nélkül nem történtek volna radikális változások és nélkülük nem alakulhattak volna meg más pártok sem. Rühé aggódott az állampárt sorsáért, tartott tőle, hogy az ellenzék demagóg, nacionalista szlogenekkel fogja megnyerni a tömegeket és megbuktatni az MSZMP-t.⁶⁹ Az MDF vezetői azonban megnyugtatták a német politikust, hogy az MSZMP reformerei helyet kapnak majd az új kormányban és a párt tiszteletben tartja az ország szövetségi kötelezettségeit.⁷⁰ Rühénél is határozottabban kiállt az állampárt mellett az SPD elnöke. Miután meghallgatta Nyers figyelmeztetését a destabilizálódás és a pártszakadás küszöbönálló veszélyeiről, Hans-Jochen Vogel leszögezte, hogy más körülmények között nem üdvözlöme egy kommunista pártot, de Magyarország esetében ez nagyon jól jönne. Támogatta ugyan az átalakulást, de csak úgy, hogy nem vezet káoszhoz. Nyilvánvaló, hogy a német álláspont mögött Gorbacsov féltése húzódott meg. Vogel utalt rá, hogy Gorbacsov bukása tragédiát okozna.⁷¹

Ezért aztán Kohl biztosította Gorbacsovot, hogy „az NSZK nem fog beavatkozni más államok belügyeibe, legyen szó Magyarországról vagy Lengyelországról, hogy ne taszítsa vissza Európát a bizalmatlanság és feszültség légkörébe”.⁷² Amikor Németh augusztus 5-én, Gymnichben találkozott a kancellárral, a magyar miniszterelnök bizonytalannak mutatkozott Magyarország varsói szerződésbeli szerepét illetően. Kifejtette, hogy a semlegesség nem része pártja terveinek, de bármilyen külföldi beavatkozás arra készítetné, hogy felülvizsgálja álláspontját. Azt is megjegyezte, hogy a lengyel események gondot jelentettek Gorbacsovnak, aki nyomást gyakorolt a lengyel pártra, hogy őrizze meg hatalmát. Németh elpanaszolta Alan Cranston kaliforniai szenátor kijelentését, miszerint az amerikai segítség feltétele egy koalíciós kormány megalakítása. Kohl megnyugtatta Némethet, hogy Bush nem így vélekedik, és jelezte, kérni fogja az amerikai elnököt, támogassa Magyarországot. Továbbá megerősítette azt az álláspontját, hogy a reformok nem lehetnek elhamarkodottak. Lengyelország számára hasonló német intelmet kézbesítettek. A kancellár elárulta, hogy munkaügyi minisztere útban van Varsó felé egy olyan üzenettel a tarsolyában Lech Wałęsának, a Szolidaritás vezetőjének, hogy tartsák kordában magukat, ne sodorják veszélybe a reformokat.⁷³

1989 őszén Kohl még abban bízott, hogy a pártszakadás után megalakult Magyar Szocialista Párt (MSZP) benne maradhat majd az újonnan létrejövő kormányban.

⁶⁹ Rühét idézi Szokai Imre, Javaslatok a Politikai Intéző Bizottságnak, MNL OL, M-KS 288. f., 5. cs., 1078. ó. e.

⁷⁰ Feljegyzés az MSZMP KB Nemzetközi Kapcsolatok Osztálya számára Volker Rühé látogatásáról, 1989. augusztus 24. MNL OL, M-KS 288. f., 32. cs., 58. ó. e.

⁷¹ Feljegyzés az MSZMP-nek Hans-Jochen Vogel és Nyers Rezső megbeszéléséről, 1989. október 16. MNL OL, M-KS 288. f., 32. cs., 58. ó. e. NSZK/1989/A.

⁷² *Dokumente zur Deutschlandpolitik. Deutsche Einheit. Sonderedition aus den Akten des Bundeskanzleramtes 1989/1990.* Bearbeitet von Hanns Jürgen Küsters und Daniel Hofmann. R. Oldenbourg Verlag, München, 1998. 278–287.

⁷³ Hans-Dietrich Genscher feljegyzése Kohl megbeszéléséről Némethtel és Hornnal, 1989. augusztus 25. In: Gecsényi Lajos–Máthé Gábor (szerk.): *Sub Clausula 1989 – Dokumentumok az 1989-es rendszerváltozás történetéhez.* A dokumentumokat válogatta és a jegyzeteket készítette Baráth Magdolna. Magyar Közlöny Lap- és Könyvkiadó, Bp., 2009. 630–633.

Bushnak megjegyezte, hogy „a jelenlegi kormány hatalmas kockázatot vállal: a változást az MSZMP reformszárnya indította el, de nem teljesen bizonyos, hogy ezt méltányolják a választásokon... talán koalíció alakul”.⁷⁴ Bonn reformkommunisták iránti rokonszenvét világossá tették Budapest számára. A kancellár politikai tanácsadója, Friedberg Pflüger nem titkolta, hogy a stabilitás és a kiszámíthatóság a legfontosabb szempont Kohl számára. Ennek garanciája egy MSZP–MDF koalíció lehetne, amely a mielőbb megtartandó szabad választások eredményeként alakulhatna meg.⁷⁵ Meglehetősen világos volt tehát a szándék, hogy olyan irányba tereljék a változásokat, amely ellentétben állt számos szavazó akaratával. A rendszerváltás forgatókönyvét azonban nem Bonn és nem is Moszkva írta. Hiába javasolta Bonn 1990 februárjában Magyarországnak, hogy maradjon a Varsói Szerződés és a KGST tagja, mert kiválása „veszélyeztetné” az NSZK és a Szovjetunió tárgyalásait.⁷⁶

Olaszország a *Quadragonale* elnevezésű kezdeményezéssel igyekezett részt venni a politikai folyamatokban, amelyet 1989 novemberében, Budapesten hívtak életre, hogy erősítse a regionális együttműködést Olaszország, Jugoszlávia, Ausztria és Magyarország között az ipar, a tudomány, a közlekedés és a környezetvédelem területén. Az olasz külügyminiszter, Gianni De Michelis szerint a kezdeményezés, melyre áldását adta az USA és a Szovjetunió is, segíthet abban, hogy a kelet-európai régió megtalálja helyét a „közös európai otthonban”. A *Quadragonale* működése azonban nem volt egészen önzetlen. Róma, akárcsak London és Párizs, tartott a német befolyás erősödésétől, s mint október derekán egy olasz tisztviselő kifejtette, Magyarország számára előnyösebb volna, ha Olaszország közvetítését kérné Európa felé, mintsem Németországhoz fordul. Figyelembe kell venni, érvelt, hogy Németország újraegyesítése problémát okozhat az európai erőegyensúlyban.⁷⁷

Franciaország számára a nagyhatalmi státus megtartása és a nyugat-európai integrációs folyamat fenntartása volt a tét. George Bush kelet-európai ügyekben illetékes egykori különmegbízottja, Robert Hutchings megjegyezte, hogy a régiónak „nemigen volt helye a francia stratégiában, egy távlati céltól eltekintve, amely egy szuperhatalmaktól mentes Európát vizionált”. Franciaország stratégiai célja Hutchings szerint az volt, hogy lelassítsa a kelet-európai változásokat és felgyorsítsa az Európai Gazdasági Közösség elmélyítésének menetét.⁷⁸ Kelet-Európa csak rövid ideig játszott fontos szerepet Franciaország kül- és biztonságpolitikájában. 1920-tól Párizs a kisantant mögé állt a keleti biztonság érdekében – Németországgal, illetve Oroszával szemben. Nem mozgósított azonban kellő erőforrásokat ahhoz, hogy szembeszállhasson a német gazdasági és kulturális terjeszkedéssel, és nem is kínált explicit biztonsági garanciát. Az 1930-as évek közepétől Franciaország fokozatosan magára hagyta a rendszert

⁷⁴ Telephone Call from Chancellor Helmut Kohl to President Bush, 23 October 1989. http://bushlibrary.tamu.edu/research/memcons_telcons.php.

⁷⁵ Magánbeszélgetés Friedberg Pflügerrel, számjeltávirat, 1989. november 22. ÁBTL, NSZK 1989, 39/8714.

⁷⁶ Feljegyzés a dr. Martin Heckerrel folytatott megbeszélésről, 1990. február 12. Uo.

⁷⁷ A római nagykövetség jelentése, 1989. október 10. MNL OL, Küm, EK 1989, XIX–J–1-j, 110. doboz, 002988/6.

⁷⁸ Hutchings, Robert L.: *American Diplomacy and the End of the Cold War.* I. m. 15–17.

(melynek kudarc addigra már mindenki előtt világos volt), noha a létrehozása fölött maga bábáskodott.⁷⁹ Bár az 1960-as években Párizs újra felfedezte a térséget, nem váltalt hatalmi felelősséget, és ottani gazdasági szerepe elmaradt az NSZK-étól. Magyarország jelentősége a francia kelet-európai politikában az 1970-es évek végétől és az 1980-as évek elejétől értékelődött fel. Párizsnak – akárcsak Washingtonnak – számított az, hogy Magyarország a kelet–nyugati viszony romlása közepette is fenntartotta nyugati kapcsolatait és igyekezett hídszerepet betölteni a két tömb között. Gorbacsov hatalomra jutása után Mitterrand francia elnök ugyan Jalta meghaladásáról beszélt, valójában azonban nem akart túllépni az európai status quón és a kelet-európai országok belső átalakulását is a reformszocializmus keretein belül képzelte el.⁸⁰

Bár 1987–1988-ban Franciaország tartott attól, hogy a francia–szovjet viszonynál Moszkva számára fontosabb lesz az NSZK, és attól is félt, hogy Kelet-Közép-Európában megerősödik a német befolyás, Mitterrand mégsem fogadta el Kohl javaslatát, hogy dolgozzanak ki közös francia–német kelet-európai politikát. Párizs túlságosan kockázatosnak tartotta, hogy olyan változásokat támogasson a vasfüggöny mögött, amelyek veszélybe sodorhatják Európa stabilitását. A térségben érvényesülő szovjet dominancia még mindig előnyösebbnek tűnt számukra, mint a káosz vagy a német uralom. A belpolitikai átalakulásnak pedig meg kellett felelnie a stabilitás és a kiszámíthatóság kritériumainak. Ugyanakkor Párizs befolyásának erősítésére 1988-ban Magyarországra látogatott a francia miniszterelnök, aki ekkor már az ellenzék képviselőivel is találkozott, majd az újraválasztott elnök fogadta Grósz Károly pártfőtitkárt, aki arról – ki tudja, milyen információ alapján – úgy tudták, hogy politikája és személyisége Gorbacsovéhoz hasonlít. Ezzel együtt Párizs tartott a magyar helyzet destabilizálódásától.⁸¹

Mitterrand 1988 novemberében az akkori állapotokhoz képest merészen fogalmazott, de az események hamarosan túlhaladtak az elképzelésein. Ekkor Grósz Károlynak arról beszélt, hogy túl kell lépni Jaltán, és az európaiaknak maguknak kell dönteniük saját sorsukról. Talán meglepő, de Mitterrand az Egyesült Államokat helyezte a középpontba. Hangsúlyozta, hogy Európának együtt kell működnie a japán technológia segítségével előretörő amerikai kulturális terjeszkedés megakadályozása érdekében.⁸² Finoman talán arra is utalt, hogy neki fontosabb Nyugat-Európát megszabadítani az amerikaiaktól, mint a Keletet a szovjetektől. 1989 elején francia üzleti körök kiemelkedő érdeklődést tanúsítottak Magyarország iránt, de ezzel a bürokrácia nem tudott lépést tartani. A francia külkereskedelmi miniszter kabinetje például nem tudta elérni, hogy félmillió frankkal emeljék Magyarország háztartási porcelánra megállapí-

⁷⁹ Lásd Ádám Magda: *A kisantant és Európa, 1920–1929*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1989.; Adamthwaite, Anthony: *Grandeur and Misery: France's Bid for Power in Europe, 1914–1940*. Arnold, London, 1995. A háborút követő magyar–francia viszonyról lásd Kecskés D. Gusztáv (szerk.): *Magyar–francia kapcsolatok, 1945–1990*. MTA BTK Történettudományi Intézet, Bp., 2013.

⁸⁰ Garadnai Zoltán–Schreiber, Thomas: *A magyarországi rendszerváltozás a Quai d'Orsay szemével. Külügyi Szemle, VII. (2008 nyár), 2. 129–149: 131–134.*

⁸¹ Uo. 136.

⁸² Tájékoztató Grósz Károly franciaországi látogatásáról, é. n. MNL OL, Küm, Franciaország tük, XIX–J–1–j, 1989, 35. doboz, 00547.

tott 2,1 millió frankos kontingensét.⁸³ Thomas Schreiber megállapítása szerint Mitterrand az európai stabilitás érdekeinek szem előtt tartásával, elkerülendő a francia–német rivalizálás újraéledését, „átengedte” az Egyesült Államoknak Kelet-Európát.⁸⁴

A francia vezetés óvatosan reagált a többpártrendszer bevezetésére, hiszen Párizs számára az állampárti kormány kiszámíthatóbb partner volt, mint a tapasztalatlannak ítélt magyar ellenzék képviselői.⁸⁵ Egy diplomáciai jelentés szerint hivatalos francia körök „aggodalommal figyelik a hazai események felgyorsulását”, és a *Matra* cég egyik vezérigazgatója erre hivatkozva lemondta a vegyes vállalat alapítását célzó budapesti programját.⁸⁶ Február 15-én, vagyis Franz Vranitzky korábban már idézett, óvatosságra intő közlésével szinte egy időben Mitterrand elnök tanácsadója, Loic Hennekine közölte Vass László diplomatával, hogy Párizs támogatja ugyan a magyar reformokat, de nem kívánja, hogy ezek destabilizálják a kontinenst vagy politikai-gazdasági válsághoz vezessenek.⁸⁷ A magyar diplomácia francia nézeteket összegző jelentése szerint elítélték az olyan „demagóg” nézeteket, mint például Magyarország kilépése a Varsói Szerződésből vagy a bős–nagymarosi építkezés leállítása. Francia megítélés alapján az ellenzék nem volt koalícióképes, és a francia fővárosban nem értették, hogy Lengyelországgal ellentétben az uralkodó párt miért hátrál meg fokozatosan az ellenzéki erőkkkel szemben, szerintük ehelyett mérsékelte, kiszámítható reformfolyamatra lenne szükség.⁸⁸ Bár Jacques Attali kifejtette, hogy tízéves távlatban Magyarország az Európai Közösség tagja lehet, a francia tervezési miniszter, Lionel Stoleru azt mondta Kemenes Ernőnek, az Országos Tervhivatal elnökének, hogy az EGK „erődítmény” akar lenni az Egyesült Államok és Japán elleni gazdasági harcban, és a kelet-európai átalakulási folyamat nem akadályozhatja meg „a tizenkettek erős és egységes uniójának kialakulását”. A reformok felgyorsulása a kelet-közép-európai térségben, érvelt Stoleru, katasztrófához vezethet.⁸⁹

Mitterrand a lengyelországi választások után Varsóba utazott, ahol elmondta, hogy a közös európai ház a 12 európai uniós ország integrációjában testesül meg. Kifejtette, hogy a kezdeti szakaszban a megosztott Európán belül a kapcsolatok új modelljét lehet kialakítani, és ennek alapján lehet eljutni majd az egységesített Európáig.⁹⁰ Az MSZMP októberi feloszlata után a francia szocialista párt *aggodalmát fejezte ki a fennálló rendszer gyors összeomlása miatt, és úgy foglalt állást, hogy a jobboldal győzelme nem*

⁸³ A külügyminisztérium feljegyzése, é. n. [1989. január], MNL OL, Küm, Franciaország tük, XIX–J–1–j, 1989, 35. doboz, 00428.

⁸⁴ Schreiber, Thomas: *Les actions de la France à l'Est ou Les absences de Marianne*. L'Harmattan, Paris, 2000. 198–200.

⁸⁵ Garadnai Zoltán–Schreiber, Thomas: *A magyarországi rendszerváltozás a Quai d'Orsay szemével*. I. m.

⁸⁶ A párizsi nagykövetség rejteltávirata, 1989. február 17. MNL OL, Küm, Franciaország tük, XIX–J–1–j, 1989, 35. doboz, 0070/1.

⁸⁷ A párizsi nagykövetség rejteltávirata, 1989. február 15. Uo. 00104.

⁸⁸ A párizsi nagykövetség rejteltávirata, 1989. április 25. Uo. 001104/1.

⁸⁹ A francia nagykövetség rejteltávirata, Jacques Attali közlései 1989. február 17. Uo. 001104/6., A párizsi nagykövetség jelentése, francia vélemények az átalakulásról, 1989. február 28. Uo. 001104/8.

⁹⁰ Roska István nagykövet jelentése Mitterrand varsói látogatásáról, 1989. június 26. Uo. 002970/1.

érdeke Nyugat-Európának és Magyarországnak sem.⁹¹ November 17-én, már a berlini fal leomlása után, a francia elnöki palota, az Élysée főtitkára, Jean Louis Bianco megfogalmazásában is elhangzott az általános nyugati álláspont, miszerint a Magyarországnak szánt nyugati segítség nem zavarhatja meg a magyar–szovjet kapcsolatokat. Kifejtette, hogy a Nyugat elfogadta a Szovjetunió feltételeit a kelet-európai változásokkal illetően, és ezek a határok sérthetatlensége, illetve a szövetségi rendszerek fennmaradása voltak.⁹² Néhány nappal később a Quai d'Orsay egyik magas beosztású tisztviselője a német orientáció veszélyeire figyelmeztetett, és kijelentette, hogy Franciaország képes a német befolyás ellensúlyozására politikai, gazdasági és kulturális tekintetben is.⁹³ A francia jobboldal vezére, Valérie Giscard d'Estaing Pozsgay Imrével folytatott megbeszélésén azt állította, hogy egyetért a köztársasági elnök politikájával a szovjet zóna országai tekintetében, és úgy gondolja, hogy a magyarországi átmeneti időszak hosszú lesz. Hozzátette, hogy az EKG-tagság csak kompatibilis gazdaságok és NATO-tagok részére lehetséges, ami még Ausztria belépését is kizárja.⁹⁴

Mitterrand kelet-berlini látogatása, amelyre a berlini fal leomlását közvetlenül megelőzően került sor, arra utalt, hogy Párizs viszonya az európai status quo átalakulásához meglehetősen ambivalens. Megbeszéléseiről a kelet-berlini francia nagykövetség adott tájékoztatást. Eszerint az elnök német ügynek tekinti Németország egyesítését, de szeretné megtartani az NDK nemzetközi státusát. Az egyesítés nem destabilizálhatja Európát, és nem vezethet a határok megkérdőjelezéséhez.⁹⁵ Budapesten a francia köztársasági elnök kifejtette, hogy korábban a térség a nagyhatalmak egyfajta „felügyelete” alatt állt, de adott a lehetőség ennek megszüntetésére, Málta anti-Jaltaként is értelmezhető. Elmondása alapján azonban nem gondolt az 1945 után kialakult európai rendszer rövid távú meghaladására. A közelebről nem definiált „európai konföderáció” létrejöttét „legalább” tizesztendő távlatban látta lehetségesnek, és politikai, jogi jellegű szerződéseket javasolt Kelet- és Nyugat-Európa között a biztonság és a gazdasági együttműködés érdekében.⁹⁶ Egyértelmű tehát, hogy – legalábbis rövid távon – nem gondolt a kontinenst megosztó tömbök felszámolására. Ennek fényében nem meglepő, hogy tárgyalópartnerei, Pozsgay Imre, Medgyessy Péter, illetve a szláv és a német népek közé ékelődött magyarság számára francia támogatást szorgalmazó Szűrös Mátyás egyaránt egyetértéséről biztosította Mitterrand koncepcióját.⁹⁷ Mitterrand Bushsal is megosztotta stratégiai vízióját, kifejtve, hogy „a stabilitás érdekében a Varsói Szerződésnek akár az évszázad végéig fenn kell maradnia”.⁹⁸

Nagy-Britannia Franciaország mellett „társszerző” volt a két világháború közötti kelet-közép-európai rend kialakításában. London igyekezett ellensúlyozni a francia regionális jelenlétet, és megpróbálta megtalálni azt az államot, amelyre ottani politikáját építheti, de mindezt sikertelenül. Így hamarosan kiábrándult a győztes utódállamokból is.⁹⁹ Az 1920-as évek közepe után London nem folytatott aktív külpolitikát a térségben. Nagy-Britannia háború utáni politikájáról szólva Geraint Hughes megállapította, hogy „a hagyományos brit kelet-európai politika... a stabilitásra helyezte a hangsúlyt az önrendelkezés rovására... az erőszakos felkelések pedig... veszélyt jelenthettek az európai biztonságra.”¹⁰⁰ A brit politika 1989-ben is ettől tartott, amennyiben a reformok túl messzire mennek. Robert Hutchings szerint „a britek... kevés esélyt láttak a valódi változásra és számos kihívást a Nyugat kohéziójára”.¹⁰¹ Geoffrey Howe akkori brit külügyminiszter később elismerte, hogy a kelet-európai változások számos stratégiai problémát vetettek fel, különösen a Nyugat szovjetpolitikájában.¹⁰² Eleinte Londonban úgy gondolták, hogy a magyarországi reformok kedvezően hatnak a gorbacsovi peresztrojkára. Margaret Thatcher, aki rendkívül szkeptikusan ítélte meg Kádár reformjait,¹⁰³ 1989 márciusában azt mondta Várkonyi Péter külügyminiszternek, hogy a magyar átalakulás befolyásolhatja Gorbacsov választási lehetőségeit, és a Szovjetunió számára is modellértékűvé válhat. Biztosította Várkonyit, hogy Gorbacsovnak Magyarországot említette mint a szocialista átalakulás mintáját.¹⁰⁴ Az általa használt „szocialista átalakulás” kifejezés arra utal, hogy Thatcher jól körülhatárolható keretek között szerette volna tartani a reformokat. Néhány nappal korábban Leonard Appleyard budapesti brit nagykövet bekérte az ellenzék vezetőit, és arra figyelmeztette őket, hogy legyenek türelemmel a vezetés iránt, és ne okozzanak felesleges bonyodalmakat. Appleyard tájékoztatta Borisz Sztukalin szovjet nagykövetet is erről a lépésről.¹⁰⁵ Szeptemberben Thatcher azzal kapcsolatban is egyetértéséről biztosította az SZKP főtitkárát, hogy a reform nem kérdőjelezheti meg a Varsói Szerződést.¹⁰⁶ A brit hivatalos körök ezután a magyar diplomácia tudtára adták, hogy Európa stabilitása a szovjet biztonságon nyugszik, amely elsőbbséget élvez a kelet-európai reformokkal szemben.

Az őszi folyamán kiderült, hogy Nagy-Britannia külpolitikája, hagyományainak megfelelően, a nemzeti önrendelkezésnél fontosabbnak tartja a kiszámíthatóság és a stabilitás kritériumait. Októberben a Foreign Office tervező osztályának küldöttsége érkezett Budapestre, ahol megbeszélést folytatott a külügyminisztérium megfelelő részlegének képviselőivel. A brit küldöttség kifejtette, hogy a kelet-európai reformok sorsa attól függ, hogy mi lesz a Szovjetunióban, ahol nem várható töretlen fejlődés. Vi-

⁹¹ A párizsi nagykövetség jelentése a francia szocialista párt véleményéről, 1989. november 3. Uo. 001104/1.

⁹² Feljegyzés Jean Louis Bianco és Vass László megbeszéléséről, 1989. november 17. Uo. 00724/8.

⁹³ Feljegyzés a Blot külügyi főigazgatóval folytatott megbeszéléséről, 1989. november 22. Uo. 001104/9.

⁹⁴ Feljegyzés Pozsgay Imre és Giscard d'Estaing megbeszéléséről, 1989. december 6. Uo. 001104/9.

⁹⁵ Jelentés Mitterrand NDK-beli látogatásáról, 1990. január 2. KIT, NDK SZT 1990, 51. doboz, 108-13.

⁹⁶ Jelentés Mitterrand látogatásáról, 1990. január 23. KIT, Franciaország SZT 1990, 26. doboz, 00160/6.

⁹⁷ Jelentés François Mitterrand látogatásáról, 1990. január 23. Uo.

⁹⁸ The President's Meeting with French President François Mitterrand, 13 July 1989. http://bushlibrary.tamu.edu/research/memcons_telcons.php.

⁹⁹ Lásd Batonyi, Gábor: *Britain and Central Europe, 1918–1933*. I. m.

¹⁰⁰ Hughes, Geraint: *British Policy Towards Eastern Europe and the Impact of the Prague Spring*. I. m. 134.

¹⁰¹ Hutchings, Robert L.: *American Diplomacy and the End of the Cold War*. I. m. 14.

¹⁰² Bodzabán István–Szalay Antal (szerk.): *A puha diktatúráról a kemény demokráciáig*. I. m. 153.

¹⁰³ Thatcher, Margaret: *The Downing Street Years*. HarperCollins Publishers, London, 1993. 455–457.

¹⁰⁴ Jelentés Várkonyi Péter londoni látogatásáról, 1989. március 17. MNL OL, Küm, Anglia tük, XIX-J-1-j, 1989, 15. doboz, 00412/13.

¹⁰⁵ Várkonyi Péter feljegyzése Horn Gyulának, 1989. március 11. MNL OL, Küm, SZU tük, XIX-J-1-j, 1989, 83. doboz, 001245/1.

¹⁰⁶ Memorandum of Conversation, 1989. szeptember 23. In: Békés Csaba et al. (szerk.): *Rendszerváltás Magyarországon 1959–1990*. Kiadatlan iratgyűjtemény, 1999.

lágossá tették, hogy továbbra is a Szovjetuniót tekintik a térség legfontosabb államának, és elengedhetetlennek tartják, hogy Moszkva biztonságban érezze magát. Ennek érdekében azt szerették volna elérni, ha lelassulnak a reformok, melyekről úgy vélték, hogy békéseknek és kiszámíthatóknak kell lenniük. A brit küldöttség tagjai kifejtették, hogy a szovjet biztonság érdekében meg kell őrizni a Varsói Szerződést, mert annak felbomlása kiszámíthatatlan következményekkel járna. Jelezték, hogy brit részről nagy jelentőséget tulajdonítottak a stabilitásnak, és óvatosságra intették a reformországokat: „nem szabad egyszerre megváltoztatni túl sok mindent”. A magyar belpolitika kapcsán az angolok közölték, hogy szívesen látnának reformkommunistákat – Pozsgayt, Némethet, Hornt – a választások utáni koalíciós kormányban, amely hasonló segítségre számíthat a Nyugat részéről, mint a Szolidaritás.¹⁰⁷ November végén Kovács László William Waldgrave államminiszterrel, David Ratford főcsoportfőnökkel és David Cradockkal, Thatcher külpolitikai tanácsadójával tárgyalt Németh Miklós és Margaret Thatcher találkozásának előkészítéséről. Angol részről meglepéssel szoltak arról, hogy más szocialista országokkal ellentétben Magyarországon nem az „utca” kényszeríti ki a reformokat, hanem az uralkodó párt diktálja azokat. Megfogalmazták a brit politika dilemmáját: miként lehetne segíteni anélkül, hogy „gondot okoznának Gorbacsovnak”. Békés, fokozatos reformokat sürgettek, amelyek nem veszélyeztetik Európa stabilitását. Kovács megtudta, hogy Bush elnökkel folytatott legutóbbi megbeszélésén Thatcher igyekezett meggyőzni az amerikai elnököt, hogy a kelet-európai változások által keltett bizonytalanságot a két katonai tömb megőrzésével lehet ellensúlyozni, miközben bővíteni lehet a közöttük meglevő kapcsolatokat. Tárgyalópartnerei javasolták Kovácsnak, hogy Németh kérje Thatcher támogatását, melynek érdekében a miniszterelnök biztosítsa arról brit kollégáját, hogy elkötelezett a szabad választások és a demokratikus jogállam kiépítése mellett, illetve arról, hogy a reformok nem taktikai jellegűek. Magyarország EKG-tagsága tekintetében a brit miniszterelnök társulási szerződést tartott lehetségesnek, de a teljes körű tagságot az európai struktúrák hosszú távú átalakulásához kötötte.¹⁰⁸

December 13-án lezajlott találkozójukon Németh igyekezett eloszlatni a brit kormányfő aggályait. „Most először látunk komoly esélyt arra – magyarázta –, hogy fejlődésünk magunk választotta irányát nem fogja külső beavatkozás zavarni.” Álláspontja szerint a legfontosabb tényező Gorbacsov sikere. Bár a szovjet vezetőt támadások érik, Németh úgy vélte, mint kiderült, tévesen, hogy a „KGB és a hadsereg mögötte áll”. Kifejtette, hogy nyugati segítség híján az átalakulás nem járhat eredménnyel. Azzal érvelt, hogy a magyar siker megerősítheti Gorbacsov helyzetét és más szocialista országok reformjait is, míg a kudarc fordított hatást gyakorolhat. Végül a kormányfő kifejezte köszönetét, hogy mind Bush, mind pedig Thatcher elkerülte még a látszatát is annak, hogy hasznát húz a helyzetből. A maga részéről a brit kormányfő elmondta, hogy szükség van Magyarországra mint pozitív példára, szemben Lengyelországgal,

¹⁰⁷ A külügyminisztérium politikai elemző főosztályának feljegyzése a Foreign Office politikai tervező osztálya delegációjával folytatott konzultációjáról, 1989. október 11. MNL OL, Küm, Anglia tük, XIX-J-1-j, 1989, 15. doboz, 003852.

¹⁰⁸ Kovács László konzultációja a brit kormány képviselőivel, 1989. november 27–28. Uo. 004387.

amely nézete szerint válság felé tart katasztrofális gazdasági helyzete miatt. Ugyanakkor a többi NATO-országbeli vezetővel összhangban hangsúlyozta, hogy a magyar ellenzéknek felelős magatartást kell tanúsítania. A brit kormány nevében Thatcher biztosította Magyarországot arról a támogatásáról, amely egy 25 millió fontos *know how fund*-ban (tudományos-technikai alap) öltött testet.¹⁰⁹ London nemcsak Magyarországnak tartogatta szűkmarkú politikáját, hanem azt a kormányzati bölcsesség szintjére emelte. John Major külügyminiszter kifejtette, hogy nem szabad Lengyelországot „pénzzel elárasztani”.¹¹⁰

Magyar megítélés szerint London még 1990 elején is tartott attól, hogy a kelet-európai radikális változások megbontják a kontinensen uralkodó egyensúlyt, fontosnak tartotta elismerni a szovjet biztonsági igényeket, és a két szövetségi rendszer révén fenntartani az európai stabilitást.¹¹¹ 1990 márciusában Horn felvetette brit kollégájának, Douglas Hurdnek, hogy Magyarország a biztonság új, reális kereteit keresi, és így a semlegesség is felvetődik, hiszen a Szovjetunió az ottani bizonytalanság miatt már nem kínál megfelelő biztonsági garanciát. Hurd a NATO fontosságát hangsúlyozta az Egyesült Államok európai jelenlétének biztosítása, illetve Németország „féken tartásának” szempontjából, amit „európai érdeknek” nevezett.¹¹²

Nemzeti önrendelkezés vagy felszabadulás? Ez volt a Nyugat katonai és gazdasági szervezeteinek dilemmája. A NATO főtitkárhelyettese, Hennig Wegener egy beszédében arról szólt, hogy a Varsói Szerződés az európai stabilitás támasza és a jövőben is fontos szerepet tölthet be, ha demokratikus alapokra épül.¹¹³ A szervezet főtitkára, Manfred Wörner ezzel szemben olyan szabad Európáról beszélt, amely maga dönthet a sorsáról és mentes mind a berlini faltól, mind pedig a Brezsnyev-doktrínától.¹¹⁴ Ugyanakkor nem volt meggyőződve, hogy Gorbacsov rábeszélhető arra, hogy a jó szomszédok előnyösebbek, mint egy katonai szövetségi rendszer.¹¹⁵ Wörner tökéletes pontossággal felmérte, hogy az „oroszok a Varsói Szerződést a háború jelentős vívmányának tartják”, amely „biztonságuk forrása” és „világhatalmi helyzetük záloga”.¹¹⁶

Az EKG részéről Jacques Delors, az Európai Bizottság elnöke 1989 januárjában az egységes európai piac előnyeit ecsetelte, de elmondásából kiderült, hogy erre csak

¹⁰⁹ Jelentés a minisztertanácsnak, 1989. december 14. MNL OL, Küm, Anglia tük, XIX-J-1-j, 1989, 15. doboz, 003935/1.

¹¹⁰ The President's Memorandum of Conversation with British Foreign Secretary John Major, 11 September 1989. http://bushlibrary.tamu.edu/research/memcons_telcons.php.

¹¹¹ A londoni nagykövetség jelentése, 1990. február 8. KIT, Anglia SZT 1990, 11. doboz, 00835., A külügyminisztérium feljegyzése, 1990. február 21. Uo. 003935/1.

¹¹² Jelentés Douglas Hurd brit külügyminiszter magyarországi látogatásáról, 1990. március 5. KIT, Anglia SZT 1990, 11. doboz, 0010801/1.

¹¹³ NATO at Forty: New Visions of East-West Relations, 20 November 1989. MNL OL, Küm, NATO 1989, XIX-J-1-j, 111. doboz, sz. n.

¹¹⁴ Memorandum of the President's of Conversation with NATO Secretary General Manfred Woerner, 12 April 1989. http://bushlibrary.tamu.edu/research/memcons_telcons.php.

¹¹⁵ Memorandum of Conversation with Woerner, 12 April 1989. https://bushlibrary.tamu.edu/research/memcons_telcons.php.

¹¹⁶ Memorandum of Conversation with Woerner, 11 October 1989. https://bushlibrary.tamu.edu/research/memcons_telcons.php.

hosszabb távon kerülhet sor. A nyár folyamán a szervezet döntést hozott, hogy koordinálja a Magyarországnak és Lengyelországnak szánt segítséget az átalakulás támogatása érdekében, de ennek konkrét formája a következő hónapokban nem alakult ki. Ezzel egy időben a politikai együttműködésért felelős főtájtár, Giovanni Januzzi nagykövet körvonalazta a szervezet Magyarországra vonatkozó elvárásait, amelyek a fennálló struktúra konzerválását jelentették. Eszerint az EGK üdvözölte Magyarország közeledését, ugyanakkor hangsúlyozottan *nem várta el*, hogy feladja a szocializmust és átvegye a „vadkapitalizmust”. Januzzi megfelelőnek tartotta volna, ha Magyarországon a kommunista párt vezető szerepének jegyében működő kormány lesz, s azt is, ha Budapest a Varsói Szerződés olyan státusú tagjává válik, mint Párizs a NATO-nak. Januzzi kijelentette, hogy Magyarországnak „nemcsak lehetősége, hanem feladata is a Varsói Szerződés tagjának maradni”, mert ezt kívánja az európai stabilitás.¹¹⁷ Ezzel együtt a támogatásról biztosította a reformokat annak reményében, hogy megszűnhet Európa megosztottsága olyan módon, hogy a múlt rivalizálását a kelet–nyugati együttműködés hálózata váltja fel.¹¹⁸ Ebben az esetben azonban nemcsak biztonságpolitikai, hanem gazdasági érdekről is szó volt. Az EGK mindent megtett, hogy védje piacát a gazdasági tekintetben már romokban levő KGST-tagállamok termékeitől,¹¹⁹ és azt is világossá tették, hogy belátható időn belül nem kerülhet sor új tagállamok felvételére.

RENDSZERVÁLTÓ VOLT-E A BUSH-KORMÁNYZAT?

A történeti munkák és a kortársak visszaemlékezései azt a benyomást keltik, hogy Bush elnök és kormánya stratégiai terveiben központi helyet foglalt el a vasfüggöny mögött lezajló drámai átalakulás. Magyarország tekintetében viszont 1989 első hónapjaiban még alig változott valami a még mindig a hidegháború által meghatározott kétoldalú kapcsolatok terén, és Washington nem nagyon foglalkozott az itteni történésekkel. A magyar gazdaság összeomlástól való megmentése érdekében azonban a magyar külpolitika számított Washington segítségére. Horn Gyula megfogalmazása szerint „elsődleges célunknak tekintjük, hogy pénzügyi és gazdasági helyzetünk megszilárdításához, kibontakozási programunk megvalósításához az Egyesült Államoktól érdemi támogatást kapjunk”. Egy amerikai szenátornak Horn kifejtette, hogy Keletről nem lehet segítséget várni, az Egyesült Államok „kulcsszerepet” játszik majd.¹²⁰ A várt engedmények közé tartozott a nyugati parti konzulátus megnyitása – nehéz elképzelni, hogy ez mi-

¹¹⁷ A brüsszeli nagykövetség feljegyzése a külügyminisztériumnak, 1989. július 24. MNL OL, Küm, nemzetközi szervezetek 1989. tük, XIX-J-1-j, 111. doboz, 00743.

¹¹⁸ Frank Andriessen közlését lásd Ham, Peter van: *The EC, Eastern Europe and European Unity: Discord, Collaboration and Integration since 1947*. Pinter, London, New York, 1993. 167.

¹¹⁹ Uo. 173.

¹²⁰ Horn Gyula átirata Németh Miklósnak, 1989. május 12. MNL OL, Küm, USA tük, XIX-J-1-j, 1989, 11. doboz, 002244., The American Ambassador in Budapest to the State Department, Horn–Cransten Meeting, 24 August 1989. NSA-WDC, End of the Cold War Project, Box 3.

ként segíthette volna a gazdaság talpon maradását –, az amerikai befektetésekre vonatkozó amerikai állami garancia kiterjesztése, és legfőképpen a Jackson–Vanik-kiegészítés alóli mentesítés, az exportengedélyezési rendszer enyhítése. Ehhez a magyar büntető törvénykönyvnek a közveszélyes munkakerülésre és a kivándorlásra vonatkozó részét kellett módosítani.¹²¹ A régi receptet követve Washington politikai engedményeket kért gazdaságiakért.

A COCOM-rendelkezések kapcsán az amerikai tárgyalófelek „minden alkalommal értésünkre adták, hogy az úgynevezett illegális beszerzés és hírszerzési tevékenység” akadályozza a rendelkezések enyhítését.¹²² Hiába hangsúlyozta a magyar diplomácia, hogy kész garanciát adni az amerikai biztonsági érdekek tiszteletben tartására, a hidegháború egyik sarokkövének számító technológiai embargó eltörlésére a fennálló viszonyok között nem kerülhetett sor. Paul Wolfowitz védelmi államtitkár kijelentette, hogy ez nemcsak a magyar, hanem a szovjet politikát is érinti, s hiába történtek Magyarországon alapvető változások – állította –, a Szovjetunió változatlanul a tiltott technológia megszerzésére törekszik, és Washington arra kér garanciát, hogy a magyar kormány meg fogja akadályozni a technológia átadását Moszkvának.¹²³ A legőszintébben Robert Hutchings, az elnök kelet-európai ügyekben illetékes tanácsadója fogalmazott, aki kijelentette, hogy „a magyar hírszerzés az amerikai érdekekre nézve a legellenségesebb tevékenységet folytató országok között szerepel”, ezért a tiltó listák tekintetében Magyarország hátrányos helyzetben van.¹²⁴

A Conrad-ügy és a számítógép-alkatrészek illegális beszerzése mellett az amerikaiakban felmerült a gyanú, hogy Magyarország – mint már az előző fejezetben is említettem – szerepet játszhatott a dél-koreai légitársaság egyik gépe ellen elkövetett terrorista merényletben is. Mark Palmer nagykövet 1988 januárjában Horváth István belügyminiszterrel folytatott megbeszélésén azt állította, hogy amerikai értesülés szerint „nemzetközileg ismert terroristák rövidebb-hosszabb ideig Magyarországon szokatlanul tartózkodni”. Konkrétan a dél-koreai gép elleni merénylet ügyét hozta fel, amelynek két elkövetője amerikai értesülés szerint Magyarországon is megfordult. Palmer kijelentette, hogy „egyes” amerikai személyek összefüggésbe hozták a merényletet Magyarországgal.¹²⁵

¹²¹ Feljegyzés a Bush-látogatást előkészítő küldöttséggel (Bruce Swihart, Robert Hutchings) folytatott megbeszélésről, 1989. május 11. MNL OL, Küm, USA tük, XIX-J-1-j, 1989, 11. doboz, 002245/2.

¹²² Melega Tibor külkereskedelmi miniszter feljegyzése Kovács László külügyminiszter-helyettesnek, 1989. április 18. Uo. 13. doboz, 001742.

¹²³ Feljegyzés Kovács László washingtoni konzultációjáról, 1989. november 8. Paul Wolfowitz és Robert Blackwill közlései. MNL OL, Küm, USA tük, XIX-J-1-j, 1989, 11. doboz, 135-004198-1989., A külügyminisztérium politikai elemző és tájékoztató osztálya vezetőjének (Hajdu András) jelentése amerikai konzultációjáról, 1989. november 24. Uo. 004198.

¹²⁴ A külügyminisztérium V. területi osztályának feljegyzése (Horváth Gábor) a Bush-látogatással kapcsolatos amerikai elképzelésekről, 1989. május 11. MNL OL, Küm, USA tük, XIX-J-1-j, 1989, 13-002245/2-1989.

¹²⁵ A belügyminisztérium átirata Kovács László külügyminiszter-helyettesnek, a BM nemzetközi kapcsolatok osztályának feljegyzése Horváth István belügyminiszter és Mark Palmer amerikai nagykövet 1988. január 27-i megbeszéléséről, 1988. február 1. MNL OL, Küm, USA tük, XIX-J-1-j, 1989, 9. doboz, 001864.

Washington több alkalommal hangoztatott gazdasági jellegű kifogásokat is: nevezetesen azt, hogy a kétoldalú kereskedelmi mérlegben 100 millió dolláros – vagyis az amerikai külkereskedelem szempontjából nézve elhanyagolható –, ám az 526,5 millió dollár¹²⁶ összértékű magyar–amerikai árucseré arányaihoz képest viszonylag jelentős többlet mutatkozott Magyarország javára. Ennek kiegyenlítését követelték,¹²⁷ s dacára annak, hogy az adósságsapdában vergődő magyar gazdaság a csőd szélén állt, helyzetét kedvezőbbnek ítélték, mint a lengyelét. Az amerikaiak nyíltan megmondták, hogy Kelet-Európa nem számíthat egy újabb Marshall-tervre. A State Department kelet-európai ügyekkel foglalkozó irodájának vezetői értésre adták, hogy bár Magyarország és Lengyelország külön megítélés alá esik a szocialista országok csoportjában, „nagyszabású pénzügyi támogatásra ők sem számíthatnak a kormányzat részéről, noha a politikai fejlemények ezt esetleg indokolnák”.¹²⁸ A gazdaság katasztrofális helyzetére utal, hogy az elutasító álláspont ellenére a magyar diplomácia ismételt felvetette ezt a kérdést.¹²⁹

John Whitehead már 1988 során elmondta Budapesten, hogy Kelet-Európának a „közeljövőben” nagyobb hangsúlyt kell kapnia az amerikai külpolitikában, hiszen a „kibontakozó társadalmi változások minden eddiginél jobb lehetőséget biztosítanak” az amerikai politikai törekvések érvényesítéséhez. Egyúttal az általa „egyedülállónak és talán rövid életűnek” tartott lehetőség kihasználását sürgette: a régió országai forduljanak a Nyugathoz problémáik megoldása érdekében, amely így lényegi politikai és gazdasági változások kialakulását segítheti elő békés és tartós jelleggel.¹³⁰ Magyarország megragadta az alkalmat és 1989 legelején már arról tájékoztatta a Budapestre látogató szenátort, Arlen Spectert, hogy a politikai-gazdasági és társadalmi berendezkedés gyökeres megváltoztatására törekszik. A bejelentett változások – a piacgazdaság (a szocialista jelzővel együtt is), a „demokratikus, pluralista jogállam”, „a nemzet összefogása” – az 1950-es évek legmerészebb amerikai álmait is fölülmúlták. Budapesten tisztában voltak a tengerentúli vezetés kételyeivel, hiszen az átalakítást, vagyis a rendszerváltást a „perspektivikus koalíciós partnerekkel” egyetértésben, „a gazdasági és a politikai stabilitás fenntartásával” kívánták végrehajtani.¹³¹

¹²⁶ A külügyminisztérium tájékoztatója a magyar–amerikai kapcsolatokról, 1989. május 18. MNL OL, Küm, USA tük, XIX–J–1–j, 1989, 11. doboz, 14-0022.

¹²⁷ Feljegyzés a képviselőház költségvetési bizottsága elnökének (Rostenkowski) 1989. március 27–29-i látogatásáról. MNL OL, Küm, USA tük, XIX–J–1–j, 1989, 11. doboz, 001363/3/1989.

¹²⁸ A washingtoni nagykövetség rejteltávirata, 1989. április 12. MNL OL, Küm, USA tük, XIX–J–1–j, 1989, 9. doboz, 00625/5.

¹²⁹ Így például Házi Vencel nagykövet május 8-án úgy érvelt Tom Lantos szenátornak, hogy amennyiben az USA helyesli a változásokat, hathatósabban kell segíteni – a gazdasági helyzet romlik, megkérdőjelezi vagy megakadályozza a magyar politikai sikereket. „Kiemeltem”, írta jelentésében, hogy „mintegy másfél-kétmilliárd dollár segélyre lenne szükség”. A washingtoni nagykövetség számjeltávirata a külügyminisztériumnak, 1989. május 5. MNL OL, Küm, USA tük, XIX–J–1–j, 9. doboz.

¹³⁰ A külügyminisztérium V. területi főosztályának (Kis Tibor) feljegyzése John Whitehead megbeszéléséről. MNL OL, Küm, USA tük, XIX–J–1–j, 18. doboz.

¹³¹ A külügyminisztérium V. területi főosztályának tárgyalási javaslatai Németh Miklós számára Arlen Specter szenátorral, a szenátus igazságügyi és hírszerzési bizottsága tagjával folytatandó megbeszéléséhez, 1989. január 2. MNL OL, Küm, USA tük, XIX–J–1–j, 1989, 10. doboz, 0016/2.

1989. január 31-én Grósz Károly összehívta az MSZMP Politikai Bizottságát. A tanácskozás fordulatot hozott a párt politikájában. Nyers Rezső figyelmeztetett, hogy az MSZMP csak „fut az események után”. A *többspártrendszer* látszott az egyetlen járható útnak, habár Nyers remélte, hogy ez a „szocialista pluralizmus” keretei közt tartható. Egy héttel később a Politikai Bizottság a többspárti rendszer kialakításának javaslatát terjesztette a Központi Bizottság elé. Ez a történelmi lépés nem pusztán az ellenzék növekvő önbizalmának, támogatottságának köszönhető. Az IMF januárban, az ország romló pénzügyi helyzetére tekintettel, drasztikus gazdasági lépéseket követelt: a kiadások nyolcmilliárd dolláros lefaragását és a forint tízszázalékos leértékelését. Pozsgay, anélkül hogy egyeztetett volna a párt vezetésével, bejelentette, hogy 1956 népfelkelés volt és ezzel megkérdőjelezte az MSZMP legitimitását. Bár később Pozsgayt megrovásban részesítették, kijelentését nem érvénytelenítették. Február 7-én a Politikai Bizottság elfogadta a többspártrendszert, bár az első titkár figyelmeztetett arra, hogy egy azonnali rendszerváltás polgárháborúval járhat. Azt nem körvonalazták, hogy mennyi időt vesz igénybe az új rendszer felállítása, és az MSZMP biztos akart lenni abban, hogy meghatározó hatalmi tényező marad. Bár az állampárt lemondott a hatalmi monopóliumról, a Központi Bizottság leszögezte, hogy változatlanul meghatározó szerepet vállal az ország irányításában és ragaszkodik hegemon szerepének alkotmányos garanciáihoz. A reformpártiak abban bíztak, hogy a párt többséget szerezhet az 1990-es választásokon, így sürgették egy új alkotmány kidolgozását, hogy meghatározhassák az új politikai rendszer alapjait.¹³²

Mindeközben a Bush-adminisztráció az amerikai külpolitika újraértékelésével, Gorbacsov szándékainak feltérképezésével volt elfoglalva. Kissinger korábbi külügyminiszter, az „ingadiplomácia” mestere a kormányzat tudtával és hallgatólagos áldásával Moszkvába utazott. Churchill diplomáciai örököseként Kissinger „politikai párbeszédet” javasolt a szovjet vezetésnek Kelet-Európa „rendezett politikai fejlődésének” elősegítésére, hogy elejét lehessen venni az „instabilitás lehetőségének”. A cél „a veszélyesen instabil körülmények” megszüntetése és a „politikai robbanás” megakadályozása volt.

Kissinger közölte, hogy „részletesen megvitatta az ügyet környezetével”, és az új adminisztráció hajlandó ezeket a kérdéseket „bizalmasan” és a „Szovjetunió jogos biztonsági igényeit figyelembe véve” megvitatni. Bár Gorbacsov üdvözölte a kezdeményezést, attól tartott, hogy olyan benyomás keletkezhet, mintha a Szovjetunió és az USA összejárásának Európára rovasára.¹³³ James Baker külügyminiszter a *The New York Times*-ban megjelent publicisztikájában azt sugallta, mintha az adminisztráció támogatná a Kissinger-tervet. A Lengyel–Amerikai Kongresszus nevű szervezet aggodalmát fejezte ki, hogy az elképzelés felidézi egy „második Jalta” lehetőségét. A Nemzetbiztonsági Tanács részéről Condoleezza Rice jelezte, hogy az emigráns közösségeknek „igazságuk lehet” abban, hogy „a térségben zajló dinamikus változások közben nem lenne bölcs dolog Moszkvával történő megbeszélésekkel korlátot szabni a kelet-euró-

¹³² Lásd Ripp Zoltán: *Rendszerváltás Magyarországon*. I. m. 277–286.

¹³³ Kramer, Mark: *The End of the Beginning*. I. m. 207–208., Savranskaia, Svetlana: *The Logic of 1989*. I. m. 22–23.

pai önállóságnak”¹³⁴ [kiemelés: B. L.]. Kissinger javaslata rávilágított a folytonosságra Washington kelet-európai politikájában: a szovjet biztonsági érdekek elsőbbséget élveznek a térség országainak nemzeti önrendelkezésével szemben. Nem csak Kissinger aggódott azonban a biztonság miatt. 1989 őszén Lawrence Eagleburger külügyminiszter-helyettes a „hidegháború kiszámíthatóságát, figyelemre méltó stabilitását” méltatta.¹³⁵ Ugyanakkor a State Department Reagan idejében magas rangú munkatársa, Thomas Simons kijelentette, hogy a kelet-európai szovjet hegemoniát instabilnak tekintették.¹³⁶ Kissinger javaslatának időzítése kedvező volt a magyar pártvezetés számára, amely a gazdasági és politikai káosz terhét meg akarta osztani az ellenzékkel, miközben minden eszközzel törekedett társadalmi és politikai befolyásának megőrzésére.

Bush és tanácsadója, Scowcroft közös visszaemlékezésükben azt állították, hogy alapjaiban változtatták meg az USA korábbi politikáját abból kiindulva, hogy a hidegháború befejezése karnyújtásnyira van. A Szovjetunió súlyos politikai és gazdasági problémái, a szovjet tömb egészére kiterjedt általános válság szokatlan lehetőséget kínált: Moszkva a Nyugat gazdasági segítségére szorult, és ezáltal könnyen nyomást lehetett gyakorolni rá.¹³⁷

A visszaemlékezések alapján a következő kép bontakozik ki az Egyesült Államok szerepéről. A lengyelországi események, nevezetesen a többpártrendszer, illetve a hatalom megosztása a LEMP, valamint a lengyel ellenzék között meggyőzték az amerikai elnököt és tanácsadóit, hogy a *hidegháborúnak ott kell véget érnie, ahol elkezdődött: Kelet-Európában*. Így tehát a térség már nemcsak eszközként szolgált arra, hogy hatást gyakoroljanak a szovjet külpolitikára vagy hogy megbontsák a Varsói Szerződés egységét, hanem függetlenségének helyreállítása rövid távon megvalósítható cél lett. Ezzel Washington leszámolt a feltartóztatás politikájával, amely változó eszközökkel, de végső soron a Szovjetunió hosszú távú, lépésről lépésre történő megváltoztatását akarta elérni, és amelyben a kelet-európai országok felszabadítása a távoli jövőbe helyezett, szinte elérhetetlen célként lebegett. Immáron viszont a régió sorsának rendezése lett a kelet-nyugati viszony normalizálásának legfontosabb feltétele. Felcserélődtek a hangsúlyok: a korábbi nagy kérdések alárendelődtek az addig csak másodlagos fontosságú problémának: a kelet-európai függetlenség helyreállításának. Így például a fegyverzet-korlátozás, illetve -csökkentés ezt is szolgálta. Ezzel megváltoztak a térségnek nyújtott amerikai támogatás feltételei. Többé már nem volt elég, hogy egy-egy kommunista

¹³⁴ Memorandum by Condoleezza Rice to Brent Scowcroft through Robert Blackwill, 30 March 1989. Bush Presidential Library, Scowcroft Collection, USSR Chronological File, Box 12.

¹³⁵ Waltz, Kenneth N.: *The Emerging Structure of International Politics*. I. m. 166.

¹³⁶ A szerző interjúja Thomas Simonsszal.

¹³⁷ Visszaemlékezések szerint Thatcher Gorbacsovval 1989. szeptember 23-án folytatott megbeszélésén egy ponton kérte, hogy ne rögzítsék az általa mondottakat. Közölte Gorbacsovval, hogy Nagy-Britanniának és Nyugat-Európának nem érdeke a német egyesítés és az sem, hogy Kelet-Európa destabilizálódjon vagy hogy a Varsói Szerződés szétzilálódjon, és Nagy-Britannia nem akarja gyorsítani a kommunizmus térvesztését Kelet-Európában. Thatcher ezek szerint azt állította, hogy az amerikai elnök is ezt az álláspontot képviseli, és kérte őt, továbbítsa Gorbacsovnak, hogy az Egyesült Államok egyetlen olyan lépést sem tesz, ami veszélyeztetné a Szovjetunió biztonsági érdekeit.

diktatúra eltávolodjék a Moszkva által diktált külpolitikai irányvonalról, hanem ezzel együtt mélyenszántó belső reformnak is meg kellett valósulnia.

Az új amerikai stratégia lényege – legalábbis Bush szerint – az volt, hogy konkrét követelések támasztásával szaván fogják Gorbacsovot. Az amerikai vezetés a szovjet-amerikai kapcsolatok fejlődését, Moszkva biztonsági igényeinek figyelembevételét a szovjetek kelet-európai magatartásának változásához kötötték. Bush terve – állítása szerint is – merész volt, amit az óvatos kivitelezés leplezett. Őt különböző helyszínen egymást követő és egymásra épülő beszédben fejtette ki elképzeléseit. Az amerikai elnök nyilvánosan célul tűzte ki a szabad választások megtartását, a térség nemzeti szuverenitásának, önrendelkezésének helyreállítását, amelynek egyúttal a kelet-nyugati viszony normalizálásához kellett vezetnie. Bush, ebben a tekintetben is szakítva a feltartóztatás vonalával, úgy vélte, hogy a Szovjetuniót integrálni kell a nemzetek közé, de ennek elengedhetetlen feltételeként a szovjet rendszer lényegi változását jelölte meg. Kijelentette: a hidegháború csak akkor érhet véget, ha Európa egyesül. A cél már nem a reform, hanem a *politikai rendszerváltás* volt.

Az elnök szerint jelentős eltérést jelentett a korábbi állásponthez képest, hogy az amerikai vezetés többé már nem ismerte el legitim szovjet biztonsági érdekként a kelet-európai ütközőzóna fenntartását, vagyis a finn modell alkalmazása, ami a kelet-nyugati konfliktusnak az 1950-es években még vágyott megoldása volt, már nem tűnt elégségesnek. Míg 1945 után csak gazdasági szempontból akarták elérni, hogy Kelet-Európa nyitott legyen, most már politikai értelemben is. Ugyanakkor az amerikai politikának fel kellett oldania egy fontos dilemmát: miként lehet úgy előmozdítani az érintett népek önfelszabadítását, hogy az ne vezessen részükéről olyan drasztikus lépésekhez, amelyek kiválthatnak egy szovjet beavatkozást, 1953, 1956 és 1968 megismétlődését.

A magyar és amerikai források ezzel szemben arra is utalnak, hogy az amerikai vezetés – Bush elnök, Baker külügyminiszter, Scowcroft nemzetbiztonsági tanácsadó – számára továbbra is az amerikai-szovjet viszony volt az elsődleges szempont. Washington attól tartott ugyanis, hogy Kelet-Európa elvesztése esetén konzervatív ellenzék eltávolítja Gorbacsovot a hatalomból. Ez pedig a szovjet reform és a kelet-nyugati közeledés végét, a hidegháborús visszarendeződést jelenthette volna. Mark Palmer, az akkori budapesti amerikai nagykövet szerint mindenekelőtt *Gorbacsovot akarták hatalmon tartani*, és ezt sokkal fontosabbnak tartották, mint Kelet-Európa felszabadítását. Palmer szerint Reagan sokkal radikálisabb volt, mint a stabilitást hangoztató Bush.¹³⁸ Bush és Scowcroft – utóbbi a Nixon-adminisztrációban is szolgált – az amerikai külpolitika realista hagyományát képviselte, szemben Reagannel, aki szívesen dolgozott ki tervet külföldi rendszerek aláaknázására. Egy amerikai szerzőpár nézete szerint Bush és beosztottai nem voltak „rendszerváltók”, az erőegyensúly, a stabilitás koncepcióját helyezték előtérbe. Nem érdekelte őket, milyen egy hatalom belső berendezkedése, mert nem hittek abban, hogy a külvilág megváltoztatása nagyobb biztonságot hoz a világnak és Amerikának. Emiatt a végsőkig kitartottak az egységes Szovjetunió fenntartása mellett, és semmi olyat nem akartak tenni, ami aláássa Gorbacsov

¹³⁸ Mark Palmer közlése a szerzőnek.

hatalmát. A közte és az orosz elnök, Borisz Jelcin közötti küzdelemben egyértelműen Gorbacsov mellé álltak.¹³⁹

Ezzel szemben Robert Hutchings azt állítja, hogy a Reagan-adminisztrációt egyáltalán nem érdekelte ez a térség, és csak a Szovjetunióval foglalkozott. Megfogalmazása szerint a Bush-adminisztráció „radikális céljai óvatos megvalósítással párosultak”, szerinte az elnök és vezérkara, Baker, Scowcroft „a világpolitika első helyére emelte Kelet-Európát”. Annál is inkább, mivel amerikai szerepvállalás nélkül helyreállhatott volna a német *Mitteuropa*-konceptió. Ilyen értelemben az amerikaiakra szükség volt, mert Franciaország nem vállalt komoly kelet-európai szerepet.¹⁴⁰ Bush és Scowcroft könyvükben hangsúlyozzák, nem tudták, Gorbacsov meddig hajlandó elmenni, és az a félelem, hogy akár csak 1956-ban, ismét öngyilkos akcióba kergetik a lengyeleket és a magyarokat, óvatosságra és arra ösztönözte őket, hogy hangsúlyozzák a stabilitás fontosságát. Hutchings szóban is megerősítette, tartottak attól, hogy „lecsapnak a szovjetek”, „maga Gorbacsov és Sevardnadze sem tudja, hogy akkor mire gondoltak”. Emlékei szerint az NDK-ból érkezett olyan értesülés, hogy akció készül egy szovjet beavatkozás kiprovokálására.¹⁴¹ Februári táviratában az Egyesült Államok moszkvai nagykövete, Jack Matlock sem tartotta teljesen kizártnak egy szovjet intervenció lehetőségét, bár úgy gondolta, hogy ennek csekély a valószínűsége.¹⁴² Thomas Simons szerint, aki 1989 nyár elejéig volt a State Department Európáért felelős külügyi államtitkár-helyettese, az Egyesült Államok sohasem a „stabilitás tényezőjének” tartotta a szovjetek uralta Kelet-Európát, hanem inkább „lényegéből fakadóan instabilnak”.¹⁴³ Ugyanakkor az amerikai külpolitika korábban éppen ezen próbált változtatni, hiszen a szovjet kivonulást a veszélyek miatt nem merte kikényszeríteni. Simons elismerte: „azt hittük, örökre fennmarad a szovjet katonai jelenlét.”

Bush tehát nem óhajtotta a kelet-európai rendszerek bukását, többször méltatta Jaruzelskit és Kádárt, miként a magyar kormányt is. 1983-as találkozásuk után – mint már említettem – Bush Kádárt nagy formátumú, jó vezetői képességekkel megáldott emberként jellemezte. Nem kevés érdektelenségről vagy tudatlanságról számot adva Bush 1983-ban méltatta „Magyarország teljesítményét az emberi jogok terén és a tolerancia ottani érvényesülését”, és kijelentette, hogy „nincs eltérés a két ország között az emberi és alapvető szabadságjogok tekintetében”. Majd hozzátette: „lenyűgözte az innovatív politika, mely lehetőséget ad a vállalkozó kedvű és kreatív polgároknak.”¹⁴⁴ 1989-ben, amikor Kádár már partvonalra került és zajlottak az egyeztetések Nagy Imre újratemetéséről, az elnök Franz Vranitzky osztrák kancellárnak bizalmasan megjegyezte, hogy „Kádár amerikai megítélése 1956-os szerepvállalásán alapult, de saját vé-

leménye jóval toleránsabb, mint a magyar embereké”.¹⁴⁵ Bush meleg, személyes hangvételű levélben méltatta Jaruzelski tábornokot. Ebben kiemelte Jaruzelski szerepét a „lengyel demokratikus átalakulásban... és a demokrácia ügyének előmozdításában Lengyelországban”.¹⁴⁶

Az egyik amerikai főszereplő, Brent Scowcroft elismeri, hogy a Bush-kormányt joggal illetheti az a vád, hogy túlságosan óvatos volt, hiszen attól tartottak, hogy Gorbacsovot megbuktatják, mint 1991-ben meg is történt. Scowcroft elmondása szerint Washington „nem akart káoszt, hanem fokozatos, fenntartható változást”, a „Varsói Szerződés feloszlata nem volt elsődleges szempont”, hiszen „nagyon tartottunk a Szovjetuniótól”. Scowcroft szerint bár a Varsói Szerződést nem tartották a stabilitás tényezőjének, attól féltek, hogy Gorbacsov mindkét katonai csoportosulás feloszlátását akarja, ami nem lett volna érdeke Washingtonnak. Az egykori nemzetbiztonsági tanácsadó szerint óvatosságra intett az enyhülés korszaka is, ami nem váltotta be a hozzá fűzött reményt, ezért vigyázni kellett, hogy ne ismét „elragadjon a hév”. Scowcroft visszaemlékezése szerint Németországot tartották a legfontosabbnak, ez volt „számunkra az igazi geopolitikai kérdés”. Visszatekintve 1989-re Brent Scowcroft elismerte: „Talán egy kicsit túlságosan óvatos voltam.”¹⁴⁷

Mi volt tehát az USA álláspontja és szerepe az 1989-es átalakulásban? És mit árul ez el a nemzetközi rend megváltozásának dinamikájáról? A Bush-adminisztráció idézett megnyilvánulásai megerősítik, hogy Washington jelentős változásokra számított, de nem egyeztek az álláspontok a fennálló európai rendszerről. Baker külügyminiszter Bush és Gorbacsov máltai találkozója után alig pár nappal a Berlin Press Clubban mondott beszédet, s bár a cím – *Új Európa, új atlantizmus: az új rendszer felépítése* – radikális eltávolodást sejtetett a régi európai rendtől, Baker elképzelése a jövőről továbbra is óvatos maradt. Elismerte, hogy a térség politikai és gazdasági reformjai a kontinens stabilitását és a szovjet biztonságot erősítik, és megjegyezte: „az új szervezetben helyet kell hogy kapjanak az értékes régi szerveződések, például a NATO.” Míg hangsúlyozta, hogy Németország megosztottságát fel kell számolni, nem látta előre Kelet-Európa és Nyugat-Európa egyesítésének lehetőségét, azt várta, hogy „az EBESZ válhat a Kelet- és Nyugat-Európa közti együttműködés legfontosabb fórumává”.¹⁴⁸ Az elnök bátrabban nyilatkozott. A Gorbacsovvál folytatott megbeszélések után kijelentette: „reményeink, hogy egy történelmi transzformáció eredményeként Európa egy megosztott kontinensből egységes és szabad Európává válhat, valóra válnak... Kormányaink elkötelezettek abban, hogy véget vetnek Európa fájdalmas megosztottságának, amelyet Amerika soha nem fogadott el.” Némi kétértelműséget kölcsönzött a beszédnek, hogy Bush az EBESZ-t mint „hidat” említette – ami viszont feltételezte, hogy a „két part” továbbra is megmarad.

¹³⁹ Lásd erről Goldgeier, James M.–McFaul, Michael: *Power and Purpose*. I. m. Mark Palmer szavai szerint Bush és Scowcroft számára „mindig a stabilitás volt az első”.

¹⁴⁰ Robert Hutchings közlése a szerzőnek.

¹⁴¹ Uo.

¹⁴² The American Ambassador in Moscow to the Secretary of State, 6 October 1989. NSAWDC, End of the Cold War, Box 3.

¹⁴³ Thomas Simons közlése.

¹⁴⁴ Speech by Vice President Bush 19 September 1983. Bush Presidential Library, White House Office of Speech Writing, Mark Davis Files, Subject File 1989–1991, Box 5.

¹⁴⁵ Memorandum of Conversation, President Bush, Chancellor Vranitzky, 5 May 1989. https://bushlibrary.tamu.edu/research/memcons_telcons.php.

¹⁴⁶ Bush Presidential Library, Condoleezza Rice Collection.

¹⁴⁷ Brent Scowcroft közlése a szerzőnek.

¹⁴⁸ Address by James Baker to the Berlin Press Club, 12 December 1989. Bush Presidential Library, NSC, European and Soviet Directorate Files, Briefing Books, Box 1.

Az 1956-os forradalom tragikus tapasztalatára utalva Bush nem akarta „súlyosbítni” Magyarország és Lengyelország problémáit.¹⁴⁹ Scowcroft európai utazása előtt kijelentette, hogy a hidegháborúnak ott kell véget érnie, ahol elkezdődött, Európa egysítésével. Nagy érzelmi töltéssel hozzáfűzte, hogy „Kelet és Nyugat kibékülésének egyetlen alapja a közös értékrend, az önrendelkezés, a személyiségjogok és a sokszínű társadalom”.¹⁵⁰ Azonban Scowcroft elsősorban realista volt, így a sorsfordító változásokhoz nem rendelt ütemtervet. Amikor Bush útra kelt történelmi európai körútjára, melynek egyik állomása Brüsszel volt, ahol a NATO jövőjét vitatták meg, úgy tűnt, elérkezett az idő, hogy „újrarajzolják Európa háború után kialakult katonai és politikai térképét”.¹⁵¹ Asszisztense, Robert Gates még abban sem volt biztos, hogy a Szovjetunió kevésbé jelent fenyegetést, mert, ahogy fogalmazott, „nem tudhatjuk, hogy mi lesz a glasznoszty és a peresztrojka következménye, mint ahogy abban sem lehetünk biztosak, hogy egy gazdaságilag fejlettebb Szovjetunió kisebb katonai fenyegetést jelent”. Gates úgy vélte, hogy a Szovjetunió növelte katonai kiadásait és nem vetette el a Brezsnyev-doktrínát. Ezért javasolta, hogy „növelni kell a szovjet politikára nehezedő nyomást, hogy a Kreml még több mértékletességet és átgondoltságot tanúsítson”. Gates nem várt számottevő változást, egyelőre csak arra számított, hogy a szovjetek ragaszkodnak a Varsói Szerződéshez és a KGST-hez.¹⁵² Bush biztatónak nevezte a vasfüggöny mögötti történeteket, de hozzátette, hogy a NATO „nem eshet szét az eufória miatt”.¹⁵³ Óvatos volt a State Department is, amikor Magyarország felvetette semlegeségének gondolatát, az amerikai külügy részéről kijelentették, hogy egy semleges, Nyugathoz kötődő Magyarország csak hosszú távon képzelhető el.¹⁵⁴

A magyar és a lengyel pártállam fokozatos szétesése, a határzár felszámolása az osztrák–magyar határon, valamint Gorbacsov propagandatogatója Nyugat-Európában arra indította a Fehér Házat, hogy bejelentse, Bush elnök Budapestre és Varsóba is ellátogat európai útja során. A fő motiváció Gorbacsov népszerűségének ellensúlyozása lehetett. Bush kijelentette: miközben Gorbacsov Nyugat-Európában utazgat, elvárható, hogy ő maga is kimutassa, támogatja Kelet-Európa reformjait.¹⁵⁵ Hozzáfűzte, hogy „a Nyugatnak megfelelő módon kell támogatnia a reformfolyamatokat és el kell kerülnie, hogy túlzó retorikával feszültséget okozzon”. Óvatos megfogalmazással jelezte, hogy kormánya a reformok fékezésében és nem gyorsításában érdekelt: az Egyesült Államok „támogatja a változásokat, de ügyelnie kell, hogy kiegyensúlyozott poli-

¹⁴⁹ Memorandum of Conversation with FRG President Richard von Weizsaecker, 24 February 1989. https://bushlibrary.tamu.edu/research/memcons_telcons.php.

¹⁵⁰ Memorandum by Scowcroft to Bush, 25 May 1989. Bush Presidential Library, Scowcroft Collection, USSR Chronological File, Subseries SNF Files, Box 14.

¹⁵¹ Talking Points, for Meeting with Defense Policy Board, May 1989. Uo.

¹⁵² Memorandum of Conversation with Woerner, 11 October 1989. https://bushlibrary.tamu.edu/research/memcons_telcons.php.

¹⁵³ Memorandum of Bush's Conversation with Belgian Prime Minister Wilfrid Martens, 28 May 1989. Uo.

¹⁵⁴ A washingtoni nagykövetség jelentése, 1989. május 15. MNL OL, Küm, USA tük, XIX-J-1-j, 1989, 10. doboz, 002245.

¹⁵⁵ Memorandum on the President's Telephone Conversation with Chancellor Kohl, 5 May 1989. https://bushlibrary.tamu.edu/research/memcons_telcons.php.

tikát folytasson”.¹⁵⁶ Bush tehát nem rendszerváltóként érkezett a lengyel és a magyar fővárosba.

Eredetileg nem is a Bush-kormányzaté volt a kelet-európai utazás ötlete, amely végső soron ez esetben is arra utalt, hogy a szovjet szféra radikális átalakulása nem tartozott számára a legfontosabb külpolitikai események közé. A gondolat John Whiteheadtól származott, aki 1989 márciusában járt a régióban. Ő fontosnak tartotta, hogy Washington egy elnöki látogatással különös figyelemben részesítse Lengyelországot és Magyarországot konzervatívabb szomszédaiikkal szemben. Bár március közepén küldte el javaslatát, azt csak több mint három hét múlva továbbították Scowcroftnak.¹⁵⁷ Noha Eagleburger dicsérte az osztrák határ megnyitását és rokonszenvéről biztosította a reformokat,¹⁵⁸ diplomáciai források arra utaltak, hogy Washington nem akarta, hogy a reformok kicsúszzanak az ellenőrzés alól. Moszkva túróképességét pedig nehéz volt felmérni.¹⁵⁹ Palmer nagykövet Moszkvában ismételten hangsúlyozta, hogy országának nem célja leválasztani Magyarországot a szovjet blokkról, sőt Washington érdeke a kiszámítható, békés és fokozatos változás.¹⁶⁰

Bush utazásának bejelentésére a moszkvai reakció vegyes volt. Egy május 11-én lezajlott Sevardnadze–Baker-találkozón a szovjet külügyminiszter üdvözölte a bejelentést, és közölte, hogy országa tiszteletben tartja más nemzetek jogát, hogy megválasszák saját útjukat.¹⁶¹ Ugyanakkor a magyar pártvezetés számára készített bizalmas jelentés nem zárta ki fegyveres beavatkozás lehetőségét sem konzervatív fordulat esetén.¹⁶² A szovjet hadsereg lapja, a *Krasznaja Zvezda* május 12-én egy bizonyos Manki Ponomarjov tollából cikket közölt, amelyben a szerző megvádolta az amerikai vezetést, hogy éket akar verni a szocialista országok közé, igyekszik megbontani a kontinentális erőegyensúlyt, és kifejtette, hogy Bush lehet az első amerikai elnök, aki kétségbe vonja a történelmileg kialakult európai realitásokat.¹⁶³ Július 4-én Gorbacsov személyes üzenetet küldött az amerikai elnöknek, melyben kérte, „legyen megértőbb, ha segíteni akar”.¹⁶⁴ Sok hasonló nyilatkozat született szovjet tiszték részéről is, főleg 1989 után. Baker úgy látta, hogy a Szovjetunió helyzete a térségben visszafogott amerikai magatartást kíván: „nem akarják, hogy agresszív módon szítsuk a reformokat. Azzal a

¹⁵⁶ Memorandum of Conversation, Bush, Vranitzky, 5 May 1989. I. m.

¹⁵⁷ Memorandum from Condoleezza Rice through Robert Blackwill to Scowcroft. Bush Presidential Library, Condoleezza Rice Collection.

¹⁵⁸ A washingtoni nagykövetség rejteltávirata, 1989. május 11. MNL OL, Küm, USA tük, XIX-J-1-j, 1989, 9. doboz, 002245/3.

¹⁵⁹ A washingtoni nagykövetség feljegyzése [Memorandum, Embassy in Washington], 15 May 1989. MNL OL, Küm, USA tük, XIX-J-1-j, 1989, 10. doboz, 0016/2.

¹⁶⁰ A washingtoni nagykövetség feljegyzése, 1989. május 15. MNL OL, Küm, USA tük, XIX-J-1-j, 1989, 10. doboz, 002245/3.

¹⁶¹ Szovjet tájékoztatás a külügyminisztériumnak, 1989. május 12. MNL OL, Küm, SZU tük, XIX-J-1-j, 1989, 83. doboz, 0015057/1.

¹⁶² Lásd erről Békés Csaba: *Európából Európába*. I. m.

¹⁶³ Megjegyzések a *Krasznaja Zvezda* cikkéhez, 1989. június 30. MNL OL, Küm, SZU tük, XIX-J-1-j, 1989, 86. doboz, 003062.

¹⁶⁴ Matlock, Jack: *Autopsy of an Empire: The American Ambassador's Account of the Collapse of the Soviet Union*. Random House, New York, 1995. 198.

feltétellel engednek utat a változásoknak, hogy a kelet-európai országok tagjai maradnak a Varsói Szerződésnek.”¹⁶⁵

Röviddel indulása előtt Bush meghirdette a „békés átmenetet a demokratikus jövőbe” programját és kijelentette, hogy „Európa megosztottságának felszámolása többé nem vágyalom... hanem cél”.¹⁶⁶ Bush retorikája merészebb lett a Kohllal folytatott megbeszélés után, ahol egy pohárköszöntőben még a megosztottság „enyhítéséről” beszélt. Megérkezésekor azonban alaposan visszafogta a mondókáját. Varsóban John Quincy Adamst, az USA hatodik elnökét idézte: „Amerika nem megy idegen földre, hogy szörnyeket tépjen szét. Szabadságot és függetlenséget kíván mindenkinek.”

Nixon 1972. májusi varsói látogatását tömegjelenetek kísérték, amiket Bush feltétlenül el akart kerülni. Félt, hogy a szimpátia tömeges megnyilvánulása összecsapásokhoz vezet a rendfenntartókkal, és indokot adhat arra, hogy a szovjetek közbelépjenek. „El akartuk kerülni, hogy a szovjetek lecsapjanak” – emlékezett Scowcroft. Ez is jól mutatja, hogy a washingtoni vezetés még mindig nem bízott Moszkvában. Bush maradásra kérte Jaruzelski lengyel elnököt, azt a politikust, aki 1981-ben bevezette a szükségállapotot, és aki sokáig ugyanolyan páriája volt a nemzetközi politikának, mint 1956-ot követően Kádár. Robert Hutchings szerint erre azért került sor, mert be akarták biztosítani, hogy végrehajtsák a lengyel kerekasztal megállapodásait, vagyis szerinte nem a status quót védték. Ezzel szemben Thomas Simons szerint az elnök a stabilitás érdekében akarta hatalmon tartani Jaruzelskit.¹⁶⁷ A források ez utóbbi verziót támasztják alá.

Minden jel arra utal, hogy Bush elsősorban azért ment Varsóba, hogy támogatásáról biztosítsa Jaruzelskit. A lengyel kerekasztal-tárgyalások eredményeként ugyanis olyan kompromisszum született, hogy félig-meddig szabad választásokat tartanak az uralkodó párt és az ellenzék hatalommegosztásának elve alapján. Az ottani amerikai nagykövet azonban attól tartott, hogy az ellenzék „totális, vagy azt megközelítő győzelmet arat”, ami szovjet leszámolást vonhat maga után. Jaruzelski elnökké választását megakadályozta az ellenzék fölényes győzelme, és az amerikai diplomácia számára féltő volt, hogy emiatt destabilizálódik a helyzet. John Davis nagykövet még taktikai tanácsokat is adott a Szolidaritás mérsékelt képviselőinek, hogy miként támogathatják a tábornok megválasztását anélkül, hogy ténylegesen rá kelljen szavazniuk. Röviddel az elnök érkezése előtt Davis figyelmeztetett, hogy a „patthelyzet” által keltett „rengések” egyre erősebbé válnak.¹⁶⁸

Többről volt tehát szó, mint a lengyel belpolitikai stabilitás féltéséről. Bush arra kérte Thatchert, hogy mivel Jaruzelski rendkívül népszerűtlen az USA-ban, tekintve hogy az elnyomás szimbóluma, ő viszont szeretné erősíteni a tábornok nemzetközi rangját azzal, hogy meghívja Amerikába, Thatcher előbb invitálja meg Londonba, mert az se-

gítené a tábornok helyzetét Amerikában. „Bár csak kozmetikai ügy”, tette hozzá, „Jaruzelski tábornoknak új szemüvegre van szüksége”.¹⁶⁹ Bush nem rejtette véka alá ellentmondásos nézeteit a lengyel fővárosban sem. Kifejtette Rakowski kormányfőnek, hogy „Jaruzelski ellentmondásos, de széles körben elismert ember az Egyesült Államokban”, aki egy új korszakba vezeti Lengyelországot. Egy történész megjegyezte, hogy a vizit során az amerikaiak látványosan államfőként kezelték Jaruzelskit, miközben Lech Wałęsával mint magánszeméllyel tárgyaltak, ami „ahhoz hasonlóan furcsa és degradáló állapot volt, mint amit a kommunisták ruháztak Wałęsára, amikor 1982-ben kiengedték a börtönből”. Míg a Jaruzelski–Bush-találkozók személyes rokonszenvet árasztottak, Wałęsa és az amerikai elnök viszonya láthatóan hűvös maradt.¹⁷⁰

Zárt ajtók mögött Bush meg sem említette az „egységes és szabad Európa” gondolatát. Mondandóját azzal kezdte, hogy biztosította Jaruzelskit, „semmi olyat nem tesz, ami tovább bonyolíthatná azt a kényes helyzetet, mellyel Lengyelország és Jaruzelski szembe találja magát”. Bush jelezte, hogy „nem azért érkezett Lengyelországba, hogy feszültséget okozzon a szovjetek és szövetségeseik között”. Hangsúlyozta, hogy „támogatni fogja a reformokat, de tartózkodik a beavatkozástól”. Válaszul Jaruzelski megerősítette elkötelezettségét a tömbpolitika iránt. Emlékeztetett arra, hogy Gorbacsov „németországi és franciaországi útja alatt mindig figyelembe vette az amerikai érdekeket”, és kifejezte megelégedését, hogy mindkét vezető „támogatja a kelet–nyugati együttműködést és a szovjet tömb reformjait”. Jaruzelski megemlítette, hogy Gorbacsovot „nagyon aggasztotta” Bush korábbi kijelentése a szovjet csapatok lengyelországi kivonásáról, mire az elnök azt válaszolta, hogy nem akart „vitát provokálni, csak a jövőbe nézett”. A beszélgetés meggyőzte Jaruzelskit, hogy az USA látja a stabilitás előnyeit, és megígérte, közvetíti ezt Gorbacsovnak is.¹⁷¹ Bush döntése, hogy meghívja Jaruzelskit Washingtonba, hatalmas tiltakozást váltott ki a „Száműzött Szolidaritás” nevű szervezet részéről, amely a meghívás visszavonására kérte az amerikai elnököt.¹⁷² Miután a Bush-kormány nem volt hajlandó erre, végül Jaruzelski egy privát üzenetben lemondta utazását.¹⁷³

Magyarországon a hatalom igyekezett a fő politikai áramlatba kerülni azzal, hogy képviselői részt vettek a március 15-i ünnepségen, az ellenzék pedig egyre radikálisabb követeléseket fogalmazott meg. Ezek között szerepelt a parlamentáris demokrácia, az alkotmányosság megteremtése – s ez fenyegetőbb volt a fennálló status quóra –, a függetlenség visszaállítása, semlegesség és a szovjet csapatok kivonása. Ezek a követelések már elvezethettek a kontinens újraegyesítéséhez, valamint a kelet-európai államok nemzeti önrendelkezésének megteremtéséhez, és így messzebbre mentek, mint azt Gorbacsov és Bush szeretne volna. Orbán Viktor, a Fidesz vezetője tömör megfogal-

¹⁶⁵ The President's Meeting with Allies, 25 September 1989. https://bushlibrary.tamu.edu/research/memcons_telcons.php.

¹⁶⁶ Bush's Closing Remarks, EE Symposium, 6 July 1989. Bush Presidential Library, Scowcroft Chronological Files.

¹⁶⁷ Brent Scowcroft, Robert Hutchings és Thomas Simons közlése.

¹⁶⁸ Dember, Gregory: Skepticism and Stability – Reevaluating U.S. Policy During Poland's Democratic Transformation in 1989. *Journal of Cold War Studies*, Vol. 13, No. 3, (Summer 2011), 52–87: 70.

¹⁶⁹ The President's Telephone Conversation with Prime Minister Thatcher, 6 June 1989. https://bushlibrary.tamu.edu/research/memcons_telcons.php.

¹⁷⁰ Dember, Gregory: *Skepticism and Stability*. I. m. 72.

¹⁷¹ Memorandum of Conversation, President Bush's Meeting with Jaruzelski, Chairman of Poland, 10 July 1989. https://bushlibrary.tamu.edu/research/memcons_telcons.php.

¹⁷² Bush Presidential Library, Scowcroft Chronological File, Box 17.

¹⁷³ Bush Presidential Library, Condoleezza Rice Collection.

mazásában: nem beszélhetünk nemzeti függetlenségről, míg orosz csapatok vannak az országban.

Az MSZMP-nek az volt az érdeke, hogy a választásokra mihamarabb sor kerüljön, amíg még reális esélye lehet a győzelemre. A Németh-kormány időközben felfüggesztette a nagymarosi erőmű építését, ami tovább rontotta az amúgy is feszült viszonyt Csehszlovákiával, de alkalmas lehetett arra, hogy megfékezze a párt további népszerűségvesztését. A kommunisták térvészése mégis fokozódott. Amikor Grósz 1988-ban találkozott Reagannal, olyan ígéretet tett, ami tovább erodálta az állampárt helyzetét: Nagy Imre újratemetését. Az ellenzék pedig gondoskodott róla, hogy az ígéret ne menjen feledésbe. Utolsó próbálkozásként, szovjet elvtársai segítségével, Grósz megpróbálta Nagy Imrét a közvélemény szemében diszkreditálni. Azt állította, hogy Nagy a Cseka és az NKVD ügynöke volt, és részt vett a cár és családjának kivégzésében. A „bizonyítékokat” a KGB szolgáltatta. Az állambiztonság ügynökei igyekeztek a nyugati diplomaták előtt lejáratni az újratemetést, arra hivatkozva, hogy zavargásokhoz vezethet és veszélyeztetheti az ország stabilitását. Eközben Csurka István az MDF részéről felvetette, hogy a „fiatal Magyarország” is hallassa hangját a temetésen. Az állampárt konzervatívjai azonban nem törődtek bele a harc elvesztésébe. A *The New York Times*nak adott interjújában a párt első titkára kijelentette, hogy az MSZMP nem mond le a hatalomról. Egy meg nem nevezett munkatársa hozzáfűzte, hogy Európának ez a része a szocialista világhoz tartozik és 1994-ig nem tartanak szabad választásokat. Mindazonáltal június 9-én az MSZMP és az Ellenzéki Kerekasztal, ami fenntartotta a kényes egységét a hatalmi párt megosztó taktikája ellenére, aláírt egy egyezményt, amely rögzítette a Nemzeti Kerekasztal alapvető irányelveit, többek közt a szabad választások szükségességét és a békés átmenet biztosítását.

Egy héttel később, s alig pár nappal a Tienanmen téri mészárlás után, újratemetették Nagy Imrét és mártírtársait. Szimbolikus történelmi fordulópont volt ez az esemény. Mécs Imre nemzeti összefogásra buzdított, Orbán Viktor a kommunista rendszerrel való szakítást, szabad választásokat és olyan kormányt sürgetett, mely tárgyalhat a szovjet megszálló csapatok kivonásáról. Beszédében élesen elvlasztotta az ellenzékét és az ellenséget, az MSZMP-t. Ez pontosan az a forgatókönyv volt, melyet Bush nem tartott kívánatosnak, s melyet más irányba akart terelni a reformkommunisták látványos támogatásával. Orbán nyílt követelése a szovjet csapatok kivonásáról kihívás volt a fennálló világrendre nézve, annak ellenére, hogy eddigre már minden ellenzéki szervezet ragaszkodott a *semlegességhez*. Horn Gyula külügyminisztert aggasztotta a lehetséges szovjet reakció az MSZMP bukására és a rendszerváltásra. A Központi Bizottság számára készített elemzés figyelmeztetett, hogy egy esetleges szovjet politikai fordulat esetén nem zárható ki a katonai beavatkozás a „szocializmus védelmében”. Horn hangsúlyozta, hogy Magyarország hű marad a megreformált Varsói Szerződéshez és a KGST-hez.¹⁷⁴ Miközben az MSZMP felszámolta az egypárti uralom néhány jól látható elemét, készült a választások utáni helyzetre is. Június 26-án például megszüntették az Állami Egyházügyi Hivatalt. Eközben a köznyelvben „ejtőernyősnek” nevezett vezető pártfunkcionáriusokat juttattak irányító pozíciókba. Kora júniusban utasították az ál-

¹⁷⁴ Ripp Zoltán: *Rendszerváltás Magyarországon*. I. m. 379–388.; Békés Csaba: *Európából Európába*. I. m.

lambiztonsági szolgálatokat, hogy támogassák a békés átmenetet oly módon, hogy az MSZMP megőrizhesse pozícióit és fenntarthassa ellenőrzését a változások fölött. Ezenkívül törekedtek az ellenzéki pártok bomlasztására és hiteltelenítésére. A párt Központi Bizottsága megújította a pártvezetést. Bár Grósz, aki politikai alkalmatlanságának köszönhetően elvesztette hitelét, nem kényszerítették lemondásra, hatáskörét egy Nyers Rezső által vezetett, négytagú elnökség korlátozta.

Hutchings elnöki tanácsadó szerint Budapesten az amerikaiak sokkal merészebbek voltak, mint Varsóban, annak érdekében, hogy felgyorsítsák a reformokat. Scowcroft élete egyik legemlékezetesebb eseményeként tekint vissza arra a néhány napra, amit akkoriban Budapesten töltött: „nagyszerűek voltak az emberek”, mondta. Sokak számára emlékezetes marad Bush 1989. július 11-i, Kossuth téri szereplése, ahol előre megírt szövegét szétéptve, zuhogó esőben, rögtönözve szólt az egybegyűlt tömeghez és a televízió nézők sokaságához. Bizonyára szép számban akadtak olyanok, akik úgy értelmezték, hogy az Egyesült Államok hatalmas ereje áll Magyarország mögött, amikor szakítani akar az egypártrendszerrel és véget akar vetni a közel fél évszázados szovjet megszállásnak. Bush nem tartott ernyőt a feje fölé a zord időben, ezzel mintha arra utalt volna, hogy nem folytatja a megbékítés politikájának chamberlaini hagyományait.

Zárt ajtók mögött azonban Bush óvatosnak mutatkozott, inkább a fennálló nagyhatalmi struktúra fenntartására, semmint megváltoztatására buzdított. Bár elképzelhető, hogy nem tudott róla, éppen amikor Budapestre érkezett, a pártvezetés új törvényt fogadott el a gyűlekezési és egyesülési jog szabályozására abban a reményben, hogy bizonyos mértékű pluralizmus engedélyezésével elkerülheti a valódi többpártrendszer. Fejti György, a Politikai Bizottság tagja arra figyelmeztetett, hogy az MSZMP nem engedheti, hogy az alkotmányos berendezkedéssel szemben álló ellenzéki csoportok politikai céljaik elérésére használják a választást. Még élt a remény, hogy az új rendszer alapja a „szocialista pluralizmus” lesz.¹⁷⁵

Bush közölte Németh Miklóssal, hogy az Egyesült Államok semmi esetre sem akarja Magyarországra „erőltetni értékrendjét, a beavatkozás látszatát is kerülni akarja”. Hangsúlyozta, a látogatással, a magyar–amerikai kapcsolatépítéssel nem szeretne „problémát okozni sem Gorbacsovnak, sem a magyar vezetésnek, nem akarja megzavarni Magyarország és szövetségesei viszonyát”.¹⁷⁶ Ez a megfogalmazás lényegében megegyezett azzal, amit amerikai diplomaták az 1970-es évektől fogva hangoztattak Magyarországon. Hutchings verziója szerint az elnök arra is utalt, hogy minél jobb a szovjet–amerikai viszony, annál jobb Magyarországnak is.¹⁷⁷ Ezt úgy is lehetett értelmezni, hogy a magyarországi változásokat az USA csak közvetve tudja segíteni. Amikor a szerző megemlítette Hutchingsnak, hogy magyar fül számára az elnök által elmondottak nem hangoztak túlságosan merészen, meglepődve válaszolta: pedig annak szánták. A maga részéről Németh Miklós arról igyekezett meggyőzni Busht, hogy „a Brezsnyev-doktrína halott”, Nyers Rezső pedig azt fejtette az elnöknek, hogy

¹⁷⁵ Ripp Zoltán: *Rendszerváltás Magyarországon*. I. m. 162–163.

¹⁷⁶ Feljegyzés George Bush amerikai elnök látogatásáról. MNL OL, M–KS 288. f., 11. cs., 4460. ő. e.

¹⁷⁷ Hutchings, Robert L.: *American Diplomacy and the End of the Cold War*. I. m. 66.

Magyarországnak 1947 óta nem volt ilyen mozgásszabadsága. Palmer nagykövet röviddel az elnöki látogatást követően egy moszkvai előadásában szintén arról beszélt, hogy az Egyesült Államok nem akarja leválasztani Magyarországot a Szovjetunióról, Washington a kiszámítható, békés és fokozatos átmenetben érdekelt.¹⁷⁸

A Bush-látogatás így is több fronton áttörést hozott. Az elnök bejelentette, hogy az új magyar ki- és bevándorlási törvény elfogadását követően elnöki jogkörével élve időhatár nélkül megadja Magyarországnak a legnagyobb kedvezmény elvét, hogy az Egyesült Államok biztosítja a különleges vámpreferenciát, és kilátásba helyezte, hogy a Szenátus elfogadja az amerikai befektetéseket biztosító kormánygaranciák kiterjesztését. Az MFN véglegesítéséhez feltételül szabták a kivándorlási törvény megalkotását, a befektetési kormánygaranciához pedig azt, hogy az Országgyűlés törölje a büntető törvénykönyv közveszélyes munkakerülésre vonatkozó passzusát, ami egyébként már napirenden volt. Fontos változás történt a COCOM-előírások Magyarország által már 1982-ben végrehajtott liberalizálása terén is. Horn Gyula és James Baker tárgyalásain az amerikai fél kezdeményezte olyan kétoldalú tárgyalások elindítását, amelyek a Magyarországra irányuló fejlett technológiák amerikai exportjának könnyítését célozták, bár hiányoztak az amerikaiak által kért garanciák teljesítésének belső jogi feltételei.¹⁷⁹ Bush ígéretet tett, hogy 25 millió dollár támogatás megszavazását kéri a Kongresszustól a magyar magánszektor élénkítésére és további ötmilliót helyezett kilátásba egy regionális környezetvédelmi központ budapesti létrehozására. A valójában kismértékű segély arra utalt, hogy az Egyesült Államok nem hagyta magára Kelet-Európát, de nem kérdőjelezi meg a szovjetek döntő befolyását sem. Nyers Rezső nyilván e csekély összegre utalva mondta Gorbacsovnek, hogy a Bush-látogatás nem hagyott illúziókat. Nem sokkal Bush utazása előtt Nyers még más húrokat pengetett. A Varsói Szerződés bukaresti tanácskozásán kijelentette, hogy szerinte a nyugati államok „remélik, hogy gazdaságilag térdre kényszeríthetik a szocialista országokat. Tisztán, illúziók nélkül kell látnunk szándékaikat.”¹⁸⁰ Az elnökkel folytatott megbeszélést követően Nyers arról is beszámolt az SZKP főtítkárának, hogy Bush hangsúlyozta semlegességét a magyar belpolitikában, hozzátéve, hogy magyar részről ezt tekintik a kétoldalú viszony alapjának.¹⁸¹

A magyar diplomácia igyekezett utánajárni, hogy Washington miért volt ilyen szűkmarkú. A Washingtonból származó információk alapján azt a következtetést vonták le, hogy a magyar gazdaság állapotát közel sem tartották olyan kritikussnak az amerikaiak, mint a számukra stratégiaileg jóval fontosabb Lengyelországot. Washington a választások kimenetelét is meg akarta várni, nehogy úgy tűnjön, hogy fenn akarja tar-

¹⁷⁸ A washingtoni nagykövetség feljegyzése, 1989. május 15. MNL OL, KÜM, USA tük, XIX-J-1-j, 1989. 10. doboz, 002245/3.

¹⁷⁹ A külügyminisztérium nemzetközi gazdasági kapcsolatok főosztályának feljegyzése a fejlett technológiák exportliberalizálását célzó magyar–amerikai tárgyalások előkészítéséről, 1989. szeptember 13. MNL OL, KÜM, USA tük, XIX-J-1-j, 1989, 57-003520/1-1989.

¹⁸⁰ Jelentés a minisztertanácsnak a Varsói Szerződés Politikai Tanácsadó Testületének találkozásáról, 1989. július 8. MNL OL, KÜM, XIX-J-1-j, Európa 1989, 107. doboz, 001367/12.

¹⁸¹ Jelentés az MSZMP Politikai Intéző Bizottságnak Nyers Rezső és Grósz Károly 1989. július 24–25-i moszkvai látogatásáról. In: Baráth Magdolna–Rainer M. János (szerk.): *Gorbacsov tárgyalásai*. I. m. 194.

tani a meglevő rendszert.¹⁸² Nyilvánvalóvá vált, hogy nincs könnyű kiút a gazdasági válságból. Bár Horn jelezte, hogy az IMF feltételei elfogadhatatlanok, az USA ragaszkodott elfogadásukhoz.¹⁸³

Bár Lengyelország nagyobb amerikai támogatásban részesült, az összeg ott sem közelítette meg azt, amit a Szolidaritás remélt. 1981-ben Reagan Lengyelországot egy újabb Marshall-terv lehetőségével kecsegtette, ezért az évtized végére nem csupán a lengyelek, de a magyarok is nagy összegű amerikai segítségre számítottak. A Szolidaritás vezetői 1989-ben tárgyaltak egy „mini” Marshall-tervről, 10 milliárd dollár körüli összeget javasoltak. Washingtoni vélekedések szerint azonban a csődhez közeli állapotba került kommunista államok nem voltak jogosultak nagyobb nyugati segítségre. A Nemzetbiztonsági Tanács leszögezte: „nem fogjuk az 1970-es évek hibáját újra elkövetni, amikor pénzzel akarunk megoldani egy problémát... bár Lengyelország lépéseket tesz a politikai reformok irányában, még mindig tagja a Varsói Szerződésnek, és nem fogunk olyan döntéseket hozni, melyek veszélyeztetthetik biztonságunkat.”¹⁸⁴ Lengyelországi látogatásán John Sununu, Bush kabinetfőnöke kissé leereszkedően kijelentette, hogy „nem akarunk túl sok pénzt juttatni Lengyelországnak, mert úgy viselkedne az ország, mint egy gyermek és nem ismerné a határokat”.¹⁸⁵ A brit miniszterelnök, John Major kijelentése jól összefoglalja a nyugati világ bizonytalanságát, amely keveredett némi megvetéssel is: „a Nyugat nem áraszthatja el [Lengyelországot] túl sok segítséggel, mert a végén nem teszik meg a szükséges lépéseket. A brit kormány előtt nem tisztázottak Gorbacsov kelet-európai céljai sem.” Bushnak szintén nem állt szándékában pénzzel elárasztani a térséget. Meglehetősen érzéketlenül kijelentette Mitterrand-nak, hogy bár sok kongresszusi képviselő több pénzt juttatna Lengyelországnak, „ő nem akarja a csatornába önteni a pénzt”.¹⁸⁶ Horn meg is jegyezte: „szükségünk van segítségre és csak magunkra számíthatunk.”¹⁸⁷

Bush az ellenzékkel is találkozott, de memoárjában azt írja, hogy kedvezőbb benyomást tett rá az MSZMP reformokért elkötelezett vezetése.¹⁸⁸ A megbeszéléseket követően a budapesti nagyköveti rezidencián Bush és Baker kijelentette Palmernek, hogy „a barátai – mármint az ellenzék – sohasem fogják irányítani ezt az országot”.¹⁸⁹

Bush remélte, hogy az MSZMP komoly politikai erő marad a változások után is. Elismerően nyilatkozott Nyers szerepéről a gazdasági és politikai reformokban, és dicsérte az ellenzék mérsékelt magatartását. Úgy vélte, hogy a megreformált

¹⁸² A washingtoni nagykövetség rejteltávirata 1989. október 7. és október 10. MNL OL, KÜM, USA tük, XIX-J-1-j, 1989, 5-003865-1989.

¹⁸³ A politikai elemző és tájékoztatási főosztály (Kerékgyártó László) feljegyzése Kursch első beosztott látogatásáról, 1989. december 10. Uo.

¹⁸⁴ NSC Redraft, Draft Presidential Statement, Poland. Bush Presidential Library, Scowcroft Collection, USSR Chronological File, Box 12.

¹⁸⁵ Domber, Gregory: *Skepticism and Stability*. I. m. 61.

¹⁸⁶ Telephone Conversation, President Bush, French President Mitterrand, 26 August 1989. https://bushlibrary.tamu.edu/research/memcons_telcons.php.

¹⁸⁷ Memorandum of Conversation, President Bush, Foreign Minister Horn, New York, 25 September 1989. Uo.

¹⁸⁸ Bush, George–Scowcroft, Brent: *A World Transformed*. I. m. 126.

¹⁸⁹ Mark Palmer közlése a szerzőnek.

MSZMP-nek megvan minden esélye, hogy meghatározó erő maradjon a szabad választások után is.¹⁹⁰

Körútjának befejeztével az elnök találkozott Szergej Ahromejev szovjet vezérkari főnökkel. Arra kérte, hogy tudassa Gorbacsovval, budapesti és varsói látogatásának nem az volt a célja, hogy „megnehezítse a Szovjetunió helyzetét”.¹⁹¹ Moszkva értékelte Bush önuralmát. A budapesti amerikai nagykövetség arról tájékoztatott, hogy Dobrinyin megvitatta Bush látogatását a magyar vezetéssel, melyből kiderült, Bush hangsúlyozta, nem kíván a magyar–szovjet kapcsolatokban zavart okozni. A nagykövetség jelezte, hogy „a szovjetek észrevették és értékelték az elnök visszafogottságát”. A szovjetek elégedettek voltak azzal is, hogy Amerika a vártnál kevesebb támogatást ajánlott fel Lengyelországnak.¹⁹² A szovjet reakciók azonban nem voltak egybehangzóak. A TASZSZ hírügynökség nyilatkozatot bocsátott ki arról, hogy az USA támogatja Magyarország és Lengyelország eltávolodását a szocializmustól, míg a *Krasznaja Zvezda*, amely korábban élesen kritizálta a látogatást, Bush szerepét méltatta a kelet–nyugati kapcsolatok javításában. A szovjet külügyminisztérium ezzel összhangban ki nyilvánította, hogy Bush segített a közös európai ház létrehozásában.

Moszkva azonban mégsem volt teljesen nyugodt. A szovjet aggodalmakat Eduard Sevardnadze szovjet külügyminiszter jelezte amerikai kollégájának, James Bakernek. Sevardnadze abban látta a fő veszélyt, hogy a gyors kelet-európai politikai változások általános destabilizálódáshoz vezethetnek, és katasztrofális hatásuk lehet. Felszólította az Egyesült Államokat: ne használja ki azokat egyoldalú módon az előnyére. Baker biztosította arról, hogy Washington támogatja az átalakulást, amely nem fenyegeti a szovjet biztonságot, de arra is figyelmeztette, hogy a változások erőszakos elfojtása súlyos következményekkel járna a szovjet–amerikai viszonyra nézve. Bush elnök magyar és lengyel látogatása hatására úgy döntött, találkoznia kell a szovjet pártfőtitkárral, hiszen érzékelte, mit jelentene Kelet-Európa számára a rendszerváltozás. Nem hivatalos körülmények között akarta megvitatni a világ dolgait, hogy elnyerje Gorbacsov bizalmát, ám anélkül, hogy politikai áttörést akarna kikényszeríteni. Bush úgy érezte, biztosítani kell szövetségeseit arról, nem kíván beleavatkozni a kelet-európai ügyekbe. A holland miniszterelnöknek, Ruud Lubbersnek kifejtette, hogy Lengyelországban és Magyarországon is hangsúlyozta, hogy „az Egyesült Államok nem jelent fenyegetést Gorbacsovnak”.¹⁹³

Szeptember végén egy országgyűlési küldöttséggel Amerikában járva Szűrös Mátyás felvetette a *semlegesség* lehetőségét Brent Scowcroft nemzetbiztonsági szakértőnek, aki azt válaszolta, Amerika „segíteni akar, de nem szeretne provokatívnak látszani”.¹⁹⁴

¹⁹⁰ Barabás távirata Palmer közléseiről, 1989. július 25. MNL OL, Küm, SZU tük, XIX-J-1-j, 1989, 83. doboz, 001245/3.

¹⁹¹ Memorandum of Conversation Between President Bush and Sergei Akhromeiev, undated. Bush Presidential Library, Condoleezza Rice Collection. Box 1.

¹⁹² Telegram by the Embassy in Budapest, 17 July 1989. Uo.

¹⁹³ Memorandum of conversation with Ruud Lubbers, 17 July 1989. https://bushlibrary.tamu.edu/research/memcons_telcons.php.

¹⁹⁴ Az Országgyűlés elnöki titkárságának jelentése a Szűrös Mátyás vezette küldöttség amerikai látogatásáról, 1989. szeptember 26. MNL OL, Küm, USA admin, XIX-J-1-k, 1989, 24. doboz, 4243-4/T.

Ezzel majdnem egy időben Bush megerősítette Sevardnadzenak, hogy bár Amerika támogatni kívánja a kelet-európai demokratikus változásokat, „nem akar felelőtlen lenni vagy ostobaságokat elkövetni”.¹⁹⁵ Az amerikaiak igyekeztek szem előtt tartani a szovjetek érdekeit, ezért szerették volna a kommunistákat hatalmon tartani. Ennek volt a jele Jaruzelski már említett meghívása Amerikába. Jaruzelski „kisegítésének” ötlete Kohl kancellártól származott.¹⁹⁶ Európa újraegyesítését vizionáló merész nyilatkozatai ellenére az amerikai elnök nem nyilvánosan minden alkalmat megragadott, hogy biztosítsa a szovjeteket: egy pillanatra sem téveszti szem elől érdekeiket. Nem sokkal az után, hogy Magyarországon megállapodtak a többpártrendszer bevezetéséről, Bush megkérte Thatcher, tájékoztassa Gorbacsovot, hogy „a kelet-európai folyamatok nyugati támogatása nem veszélyezteti a Szovjetunió érdekeit”.¹⁹⁷ A NATO-szövetségesek tartottak a vasfüggöny mögötti elnöki látogatás szovjet visszhangjától. A holland külügyminiszter, Van der Broek azt firtatta, vajon a Kreml „aggódik-e a kelet-európai nyugati aktivitás miatt”. Baker tájékoztatta, hogy a szovjetek „nem akarják, hogy agresszíven támogassuk a változást. Addig támogatják az átalakulást, míg a kelet-európai országok a Varsói Szerződés tagjai maradnak.”¹⁹⁸

Nem tagadható, hogy Bush látogatása egyértelműen új fejezetet nyitott az 1947 utáni magyar külpolitikában. A vezetés korábban elképzelhetetlen nyíltsággal tájékoztatta a lakosságot a Bush-utazáshoz fűzött külpolitikai elvárásokról, az ahhoz kapcsolódó belső vitákról, illetve a Magyarországon zajló külpolitikai orientációváltásról. Kovács László külügyminiszter-helyettes Puja Frigyes volt külügyminiszter nyilvános kritikájára hivatkozva, valójában a régi rendszer utóvédharcai ellen szólva, igyekezett megnyugtani a közvéleményt, hogy a nyugati országok vezetésének „nem fűződik érdekük Kelet-Európa destabilizálásához”, az amerikai vezetők „nem kívánják próbára tenni a Szovjetunió tűrőképességét”. Hangsúlyozta, hogy „a kelet–nyugati viszony kedvező feltételeket biztosít az ilyen látogatások lebonyolítására.” Vagyis a szovjet külpolitika változása *megengedte a magyar irányvonal jelentős módosítását*. Kovács reagált az ország „kiürítésére” vonatkozó vádakra is: „olyan korábbi vezetők bírálják a magyar külpolitikát, akik részesei voltak az eladósodáshoz vezető döntéseknek... s olyan nemzetközi kötelezettségeket vállaltak, amelyek meghaladták hazánk teherbíróképességét... Különösnek tartom, hogy olyanok aggódnak most a nemzet sorsáért, akik korábban a nemzeti érdeknek még a létét is tagadták, képviselőtüket, érvényesítőket pedig az internacionalizmus feladatának minősítették.”¹⁹⁹

A külpolitika függetlenedése abban nyilvánult meg, hogy szeptember 11-én kiengették Magyarországról azokat az NDK-állampolgárokat, akik május óta vágytak

¹⁹⁵ Memorandum of Conversation with Soviet Foreign Minister Eduard Shevardnadze, 21 September 1989. https://bushlibrary.tamu.edu/research/memcons_telcons.php.

¹⁹⁶ Memorandum of Conversation with FRG Chancellor Helmut Kohl, 31 May 1989. https://bushlibrary.tamu.edu/research/memcons_telcons.php. December 2011.

¹⁹⁷ Bush's Letter to Thatcher, 22 September 1989. Bush Presidential Library, Scowcroft Collection, USSR Files, Subseries: START Files, Box 16.

¹⁹⁸ Memorandum of Conversation, Secretary of State Baker Van Der Broek, 25 September 1989. https://bushlibrary.tamu.edu/research/memcons_telcons.php.

¹⁹⁹ MNL OL, Küm, USA admin, XIX-J-1-k, 1989, 24. doboz, 1-4979-23/1989.

arra, hogy átléphessenek Ausztriába. Az osztrák–magyar határ megnyitása, amely útnak indította a német egyesítést, meg nem jósolható és nem szándékolt következménye volt az előtte történeteknek.²⁰⁰ Kevés 1989-es esemény tette ennél nyilvánvalóbbá a történelmi változások gyakran spontán, esetleges jellegét. A határnyitás nem lett volna lehetséges kormányzati szereplők, civil kezdeményezések, illetve az állampolitika és a magyarországi politikai mozgalmak szerencsés interakciója nélkül.

A lezárt határok elengedhetetlenek voltak a kommunista rezsimek túléléséhez. Magyarország nyugati határán csak az 1970-es évekre számolták fel az aknamezőt. A szögesdrót kerítés elavult rendszerének lebontása először 1981-ben vetődött fel, majd 1987-ben a határőr-konferencián. A cél nem a határőrség felszámolása, hanem a hatékonyság növelése volt. A határőrök évente 4000 téves riasztással foglalkoztak, és az elavult elektromos rendszer fenntartásának költsége egyre nehezebbé vált a pénzügyi válsággal és szigorú gazdasági megszorításokkal küszködő Magyarország számára. A kérdés Németh Miklós 1988-ban alakult kormányában vált igazán aktuálissá. A döntést február 28-án hozta meg a Politikai Bizottság. Az okok között nem csupán a gazdasági nehézségek és a határőrizet problémái szerepeltek. 1987-ben a kormány bevezette a „világútlevelet”, amely lehetővé tette az állampolgároknak, hogy a kommunista hatalomátvétel után először korlátozás nélkül utazzanak. E lépés értelmetlenné tette a fizikai akadályok megtartását. Bár a világútlevél célja az volt, hogy kiengesztelje a politikai helyzettel egyre elégedetlenebb tömegeket, az eredmény visszaütött, mert az állampolgárok Nyugatra vitték megtakarításaikat, hogy mosógépet és hűtőszekrényt vásároljanak. A turizmus, mely 370 millió dollár bevételt hozott az államnak 1987-ben, 420 milliós deficitet mutatott és tovább rontotta az elviselhetőség szélén álló fizetési mérleget. A turizmus liberalizációja egy újabb érv volt a határzár fenntartása ellen.

Mikor bejelentették a határnyitást 1989 márciusában, román és keletnémet vezetők azonnal felfedezték az ebből adódó lehetséges veszélyeket. Kelet-Berlin azzal fenyegetőzött, hogy Magyarországot nyugati úti célként kezeli. Évtizedekig a Balaton kedvelt találkozópontra volt a szétszakadt német családoknak, akik vakációját mindenütt jelen lévő Stasi-ügynökök figyelték. 1989-ben számos keletnémet turista érkezett a tó nap-sütötte partjára, mert azt hitték, a vasfüggöny lebontása megnyitotta az utat Ausztriába. Ugyanakkor eddigre több tízezer romániai, nagyrészt erdélyi magyar menekült érkezett Magyarországra. Az egyre erősödő ellenzék komoly nyomást gyakorolt a kormányra, hogy foglalkozzon a külföldre szakadt magyarság helyzetével, így az, ha meg akarta tartani hatalmát, nem söpörhette szőnyeg alá a kérdést. 1988 júniusában a kormány engedélyezett egy alternatív csoportosulások által Erdély javára szervezett tömegmegmozdulást. A belügyminiszter-helyettes kijelentette, hogy a hatóságok kötelessége a Romániából menekülők segítése.²⁰¹ 1988 óta, amikor elkezdődött a romániai falurombolás, Magyarország nem adta ki a menekülteket annak ellenére, hogy egy kétoldalú egyezmény szerint vissza kellett volna őket küldeni Romániába. Ennek legalizálására június 12-én aláírták a menekültekről szóló genfi egyezményt. A tény, hogy

²⁰⁰ Lásd erről részletesen Oplatka András: *Egy döntés története*. I. m.

²⁰¹ Ripp Zoltán: *Rendszerváltás Magyarországon*. I. m. 176–177.

Budapest csatlakozott a genfi egyezményhez, növelte annak valószínűségét, hogy a keletnémet polgárok útja Magyarországon keresztül vezethet az NSZK-ba.²⁰²

Amikor május 2-án megkezdődött a szögesdrót lebontása, Günter Schabowski, az NDK állampártjának politikai bizottsági tagja, aki nem sokra rá akaratlanul is részese lett a berlini fal lebontásának, úgy érezte, élete egy új fejezete kezdődik. Megértette, ez az NDK végét jelenti, melynek fennmaradását többé nem garantálja a Szovjetunió. A magyar kormány biztosította Kelet-Berlint, hogy a határt szigorúan őrzik, a határsértőket átadják a Stasinak és visszatoloncolják Kelet-Németországba, mint korábban. Június 9-én azonban az NSZK külügyminisztere, Hans-Dietrich Genscher követelte, hogy a magyar hatóságok vessenek véget a menekültek visszatoloncolásának és annak a gyakorlatnak, hogy a kiutasítottaknak pecsétet tesznek az útlevelébe. Ez megtette a hatását és június 12-től Magyarország már nem adta át a határsértőket Kelet-Németországnak. A határ azonban zárva maradt még azután is, hogy Horn és Mock – a bevezetőben már idézett – közös felvétele bejárta a világot. Viszont a fotó még több keletnémetet ösztökölt arra, hogy útnak induljon, ám szembesülniük kellett azzal, hogy a határőrök még mindig feltartóztatják őket. A magyar belügyminiszter kijelentette a nyugatnémet nagykövetnek, hogy Magyarország nem lesz a német menekültek „ugródeszkája”.

Bonn álláspontja ellentmondásos volt. Arnot nagykövet jelezte a belügyminiszternek, hogy a magyar lépések ellentétesek az emberi jogokról tett nyilvános kijelentésekkel és a menekülteket magánlakásokban kellene elhelyezni. Ugyanakkor Arnot Somogyi külügyminiszter-helyettesnek azt is kijelentette, a Nyugat-Németországba tartó keletnémet menekültáradat nem érdeke az NSZK-nak.²⁰³ Walter Priesnitz államtitkár a német sajtóban közölte: mindenki maradjon ott, ahol volt, az egyesülés ne az NSZK-ban történjék meg. Az SPD elnöke, Hans-Jochen Vogel és Kohl kabinetjének tagja, Hans Klein is hasonló értelemben nyilatkoztak. A budapesti nagykövetség arra kérte a külügyminisztériumot, tegyen meg mindent, hogy a keletnémetek ne jussanak Magyarországon keresztül Nyugatra.²⁰⁴ Ugyanakkor Jürgen Südhoff államtitkár augusztus 16-án azzal az üzenettel érkezett Budapestre, hogy Magyarországnak szemet kell hunynia és meg kell nyitnia határait.

A megoldást egy olyan esemény hozta, amely önmagában megtestesítette az átalakulás félig spontán, félig tudatos, de mindenképpen *megjósolhatatlan* jellegét. Mészáros Ferenc, az MDF debreceni csoportjának tagja június 20-án egy vacsora alkalmával felvetette Habsburg Ottónak a későbbiekben páneurópai piknik elnevezést kapó esemény ötletét, amelyet Sopron közelében terveztek. Ottó, az európai politika nagy öregje, pártolta az elképzelést. Szokatlan egyetértésben az eseményt civilek és politikai pártok szervezték, az MDF, az FKGP, az SZDSZ és a Fidesz is részt vett a megvalósításban.

²⁰² Gyarmati György: A vasfüggöny és az állambiztonsági szervek alkonya Magyarországon 1989-ben. In: Gyarmati György (szerk.): *A Páneurópai Piknik és határátjárás húsz év távlatából*. Sopron Megyei Város Önkormányzata, L'Harmattan, Bp., Sopron, 2010. 95–116: 98.

²⁰³ Feljegyzés Somogyi Ferenc külügyminiszter-helyettes és Alexander Arnot NSZK nagykövet megbeszéléséről, 1989. augusztus 7. MNL OL, Küm, NSZK tük, XIX-J-1-j, 1989, 002106/1/1989.

²⁰⁴ Tóth Imre: A keletnémet menekültkérdés hatása a Berlin–Bonn–Budapest háromszög kapcsolatrendszerére. In: Gyarmati György (szerk.): *A Páneurópai Piknik*. I. m. 67–94: 69.

A hír, hogy a határ néhány órára megnyílik, hamarosan elért Kelet-Berlinbe, valószínűleg a nyugatnémet titkosszolgálat terjesztette szórólapokon. Bár Pozsgay és Németh is számított rá, hogy néhányan ki akarják majd használni az alkalmat, hogy átjussanak Ausztriába, a határőrség nem kapott egyértelmű utasítást arra nézve, hogy mi a teendő. Augusztus 19-én, az esemény napján, még élt a parancs, hogy meg kell akadályozni az illegális határátlépéseket. Hirtelen azonban 100–150 ember rohamozta meg az ideiglenes határátkelőt. A parancsot figyelmen kívül hagyva a határőrök parancsnoka, Bella alezredes átengedte őket, s az elkövetkező néhány napon több száz menekült jutott át hasonló módon. Pár nappal korábban egy férfit, aki családjával kísérelt meg átszökni, dulakodás közben lelőtt egy őr. A krízis megoldásának modellje készen állt. Horn Gyula azonban még mindig tartott attól, hogy a „nyakunkra jönnek a szovjetek”. Augusztus 25-én ő és a miniszterelnök találkozott Kohllal és megígérték, megnyitják a határokat. A magyarokra Palmer is nyomást gyakorolt, aki saját szakállára jelezte, ha nem engedik át a menekülteket, egyetlen cent amerikai támogatást sem fognak látni. A gymnichi találkozó után Horn Kelet-Berlinbe utazott, ahol fagyos hangulatú megbeszélésen tájékoztatta az NDK vezetőit: Magyarország felfüggeszti az 1969-es kétoldalú határegyezmény bizonyos passzusait és „átmenetileg” megnyitja átkelőit Ausztria felé.

Az NDK túlélési esélye egyre csökkent. Még a Stasi is elutasította az utazási korlátozások bevezetésének ötletét, így a keletnémet diplomácia igyekezett ígérekkel hazacsábítani a sorsuk jobbra fordulását külföldön váró állampolgárokat. Mindhiába. Utolsó kétségbeesett próbálkozásként kelet-berlini diplomaták szovjet segítségért folyamodtak, ismét csak nagyon kevés eredménnyel. Egyedül a bonni szovjet nagykövet volt hajlandó a közbenjárásra.²⁰⁵ Végül a magyar kormány szeptember 11-én, éjfélkor nyitotta meg a határokat. Összességében 50 ezer ember hagyta el az NDK területét Magyarországon keresztül. Bár Kohl úgy időzítette az eseményt, hogy felülkerekedhessen CDU-beli ellenlábasain, sem ő, sem a nyugat-berlini diplomaták nem tettek sokat a sikerért. A német újraegyesítést értékelő egyik történész leszögezte, hogy „a berlini fal valójában az osztrák–magyar határ megnyitásakor ingott meg. Ez volt az NDK végjátékának kezdete.”²⁰⁶

Bush azt állította, hogy óvatos bátorítást akar nyújtani Kelet-Európának. Bátorítás helyett azonban az elnök és beosztottai is inkább önmérsékletre szólítottak fel. Szeptemberben – mint már említettem – Szűrös Mátyás vezetésével országgyűlési küldöttség járt az Egyesült Államokban, melynek keretében Szűrös magas kormányzati szinten folytatott konzultációt. Az átmenet békés jellegét és a stabilitás fenntartását hangsúlyozta, illetve elválaszthatatlannak nevezte a politikai átalakulást a „vegyes tulajdonon alapuló piacgazdaság megteremtésétől”. Magyarország nehézségeit mutatja, hogy Szűrös „külső segítség nélkül” megoldhatatlannak nevezte a helyzetet. Kijelentette, hogy csak a Nyugattól várható pénzügyi, gazdasági segítség – nem segély

²⁰⁵ Tóth Imre: *A keletnémet menekültkérdés hatása a Berlin–Bonn–Budapest háromszög kapcsolatrendszerére*. I. m. 87.

²⁰⁶ Stent, Angela: *Russia and Germany Reborn: Unification, the Soviet Collapse and the New Europe*. Princeton University Press, Princeton, 1998. 84.

formájában, hanem gazdasági és kereskedelmi könnyítéseként –, és hogy Magyarország külpolitikai tekintetben semlegességre törekszik: „hosszabb távon a finn és az osztrák típusú semlegesség a cél.” Ennek megvalósulását a politikus „tízéves távlatban” vélte elérhetőnek. A „realitásokat figyelembe véve” Szűrös kijelentette, hogy Magyarország jelenleg „nem kíván kilépni a Varsói Szerződésből”. Scowcroft nemzetbiztonsági tanácsadó azonban óvatos kijelentést tett: az Egyesült Államok „a magyarországi átmenet békés és kiegyensúlyozott viszonyok közötti megvalósításában érdekelt... de csak olyan módon és olyan ütemben, hogy ne okozzanak problémát sem Magyarországnak, sem a Szovjetunióknak”. Eagleburger külügyminiszter-helyettes megerősítette: „országuk nem törekszik a kelet-közép-európai térség destabilizálására.”²⁰⁷ Félreérthetetlenül fogalmazott a Nemzetbiztonsági Tanács osztályvezetője, Robert Blackwill is, aki 1989 októberében egyértelműen kijelentette a Washingtonban tárgyaló Somogyi Ferenc külügyi államtitkárnak, hogy az „Egyesült Államok nem tartja időszerűnek Magyarország semlegességét”.²⁰⁸

Az első kisebb lépések, köztük hogy megszakítsák a kapcsolatot Moszkvával, az amerikaiak nyomására már megtörténtek. A magyar hírszerző apparátus azonban még ezer szállal kötődött a szovjetekhez.²⁰⁹ Robert Blackwill további információkhoz ragaszkodott a Conrad-üggyel kapcsolatban, és ahhoz, hogy a magyar titkosszolgálat szakítsa meg kapcsolatait a szovjetekkel, és ne dolgozzon a KGB felügyelete alatt vagy azzal szoros együttműködésben.²¹⁰ Kovács László külügyminiszter-helyettes ez időben küldték Washingtonba, ahol bemutatott egy feljegyzést arról, hogy 16 szovjet ügynök elhagyta az országot.²¹¹ A washingtoni magyar rezidentúra megjegyezte, hogy az ügynökök mindössze a belügyminisztérium épületét hagyták el, s felhívta a külügy figyelmét, hogy „baj lesz belőle”, ha erre az amerikaiak rájönnek. Az egyre erősödő amerikai nyomás miatt a hírszerzés vezetője, Bogye János utasította a külföldi rezidentúrákat, hogy legyenek óvatosabbak és konspiratív formában létesítsenek kapcsolatot a baráti országokkal.²¹²

Bush elnök eközben folyamatosan hangsúlyozta elkötelezettségét az európai változások mellett. A frissen kikiáltott magyarországi köztársaságnak küldött üzenetében megerősítette, pártolja „a szabadságon és prosperitáson alapuló közös jövő építését... az egységes és szabad Európa megteremtését”. Markáns volt a különbség a nyilvános megnyilatkozások és a zárt ajtók mögött megfogalmazott kijelentések között. A State Department feljegyzése arra utal, hogy Bush „szabad és egész Európa”-elképzelése

²⁰⁷ Az Országgyűlés elnöki titkárságának jelentése a Szűrös Mátyás vezette küldöttség amerikai látogatásáról, 1989. szeptember 26. I. m.

²⁰⁸ A washingtoni nagykövetség rejtelt távirata a külügyminisztériumnak, 1989. október 12. MNL OL, Küm, USA tük, XIX–J–1–j, 9. doboz, 003990.

²⁰⁹ Brent Scowcroft közlése a szerzőnek. Robert Hutchings a vele készített interjú során elmondta, hogy „meglehetősen pontos képünk volt a szovjet hírszerzés magyarországi tevékenységéről”.

²¹⁰ ÁBTL washingtoni rezidentúra, „Pagnon” jelentése, 1989. október 12.

²¹¹ Nagy Lajos távirata Biszku örnagynak, 1989. november 28. Uo.

²¹² Bogye János vezérőrnagy főcsoportfőnök-helyettes távirata a külképviseleteknek, 1989. november 27. Uo.

nem különbözött Gorbacsov „közös európai ház”-gondolatától.²¹³ Kevésbé volt mérész, mint amennyire hangzott. Bush „víziójában” nem szerepelt a kontinens újraegyesítése, inkább a két tömb közötti szoros együttműködésre gondolt.

A kelet-közép-európai átalakulás Gorbacsov hatalomvesztése mellett egyéb veszélyekkel is járt. Eagleburger külügyminiszter-helyettes ezek közül az *etnikai kérdést* emelte ki, s úgy vélte, hogy „a szovjet tömbön belül végbemenő reformok és a Kelet-Európában érvényesülő szovjet ellenőrzés enyhülése régóta elnyomott etnikai ellenségeskedéseket és nemzeti rivalizálásokat hozott a felszínre, és ismét a nemzetközi politika napirendjére tűzi a németkérdést”. Eagleburger arra is utalt, hogy nem az Egyesült Államok lesz az európai átalakulás kulcsszereplője, hanem az átmenet békés jellegéről és az egységes Európa létrejöttéről az európaiaknak kell gondolkodniuk.²¹⁴

A német események egyre inkább kérdésessé tették a háború utáni világrend fenntarthatóságát. Lipcsében október 9-én tömegtüntetések zajlottak és Erich Honecker pártfőtitkárt Gorbacsov támogatásával lemondatták. Az új vezető, Egon Krenz, október végén Moszkvába utazott. Gorbacsov és Krenz egyetértettek a reformok folytatásában, hogy a német újraegyesítés ne válhasson reális lehetőséggé. November 6-án bejelentették, hogy új utazási szabályozás készül – százezer ember hagyta el az országot, mióta szeptemberben megnyílt a magyar–osztrák határ.²¹⁵ Az utazási feltételek liberalizációja, amely akárcsak Magyarországon, a kormány népszerűségét volt hivatva növelni a fennálló rend konzerválása érdekében, itt is fordítva sült el: csak siettetette bukását, még gyorsabban rombolta le a keletnémet rendszert. November 9-én, a kormány-szóvivő félresikerült tájékoztatója után Kelet-Berlin lakossága úgy vélte, megnyitották a berlini falat. Az örök szóbeli utasítást kaptak arra, hogy ne használjanak fegyvert. 69 ezer polgár kelt át a határon gyalog, míg 9700 gépjárművel. Az események teljesen felkészületlenül érték az európai politikai elitet. Kohl kancellár éppen Lengyelországban járt, mikor értesült a fejleményekről. Gyorsan visszasietett Berlinbe és támogatásáról biztosította a német nemzeti egységet. Mitterrand-t sokkolta az esemény. Thatchert elborzasztotta a német egyesülés lehetősége, hiszen „az újraegyesítés kérdésének fellelítése alááshatja Gorbacsov hatalmát és Közép-Európában kinyithatja a határkérdések Pandóra-szelencéjét”.²¹⁶ A State Department egy héttel a berlini fal megnyitása után készült feljegyzésében utalt rá, hogy a fokozatos és ellenőrzött változást „vesélyeztetik nem csupán az NDK, de a bolgár és a csehszlovákiai események is, amelyek a destabilizálódás kockázatát hordozzák”. Gorbacsov is jelezte aggodalmát, miszerint „kaotikus helyzet alakulhat ki, előre nem látható következményekkel”, és sürgette Busht, adjon megfelelő utasításokat a nyugat-berlini amerikai nagykövetségnek. Figyelmeztette Kohlt is, hogy akadályozza meg a destabilizálódást, és arra, hogy ne ak-

²¹³ Theme Paper on Eastern Europe Drafted by the State Department Bureau of European Affairs, 16 November 1989. Bush Presidential Library, Condoleezza Rice Collection.

²¹⁴ Eagleburger beszédét, amelyet az American Foreign Service Association által szervezett előadás-sorozat keretein belül mondott el, a washingtoni nagykövetség terjesztette fel a külügyminisztériumnak 1989. szeptember 14-én. MNL OL, Küm, USA tük, XIX-J-1-j, 1989, 9. doboz, 001335/89.

²¹⁵ Stent, Angela: *Russia and Germany Reborn*. I. m. 92–93.

²¹⁶ Sarotte, Mary: 1989. I. m. 42–43., 64.

názza alá a „háború után kialakult realitásokat”, a „két Németország létezését”.²¹⁷ A State Department ennek megfelelően azt javasolta, hogy az elnök jelezze a szovjeteknek, Amerika kész támogatni a „békés reformokat”, a feszültség és a kontinenst megosztó akadályok *csökkentését*” (kiemelés: B. L.). A német újraegyesítés „hosszú távú cél”, és az Egyesült Államok „nem fogja arra biztatni a tagországokat, hogy lépjenek ki a Varsói Szerződésből”.²¹⁸ November 20-án Prágában, november 23-án Pozsonyban voltak tömegtüntetések. November 24-én Lynn Hansen, az USA képviselője a bécsi leszerelési tárgyaláson arról tájékoztatta a magyar diplomatákat, hogy az amerikai kormány óvatosan szemléli a kelet-európai eseményeket. Leszögezte, hogy a két katonai szövetség által garantált stabilitás változatlanul az amerikai külpolitika fontos szempontja.²¹⁹ Miután értesült róla, hogy a Szovjetunió hajlandó mérlegelni egy konföderációs szerkezetet Németország számára, Kohl november 28-án bejelentette tízpontos programját. Ebben a két német állam konföderációja közvetlen, az egyesülés hosszabb távú célként fogalmazódott meg. A bejelentés, amely nem tartalmazott egyértelmű utalást arra, hogy Bonn elutasítja a háború előtti német határok visszaállítását, felháborodást váltott ki Moszkvában a máltai csúcstalálkozó előestéjén. Sevardnadze kijelentette, hogy „ilyet még Hitler sem engedett meg magának”.²²⁰

Habár a biztonsági kockázatok emlegetése nem volt teljesen alaptalan, e kockázatoknak kevesebb közül volt a nyugatiak által emlegetett történelmi szükségszerűséghez, mint a román diktatúra természetéhez. A román–magyar viszony mélypontra jutott, június 19-én a belügyminisztérium felhívta a pártvezetés figyelmét egy Magyarország elleni román katonai akció lehetőségére.²²¹ Ennek az információnak birtokában a magyar vezetők, köztük Antall József, megerősítették, Magyarország elkötelezett a Varsói Szerződés mellett.²²² Antall kijelentette a szovjet külügyminiszter-helyettesnek, hogy Magyarország „garanciát” vár szövetségeseitől egy szomszédos országból induló támadás esetére. De Aboimov nyilvánvalóan tudta, hogy Magyarország más lehetőségeket is mérlegel, ezért figyelmeztetett, hogy Európa stabilitásának felborítása nagyon veszélyes helyzetet eredményezhet.²²³ A lengyelek is érzékenyek voltak Moszkva nagyhatalmi aggályaira. Tadeusz Mazowiecki miniszterelnök és Krzysztof Skubiszewski külügyminiszter megerősítette Sevardnadzénak: mivel a Szovjetunió a lengyel biztonság legfőbb garanciája, Lengyelország a Varsói Szerződés tagja marad és teljesíteni fogja szövetségi köteleességeit. Varsó figyelembe veszi a szovjet biztonsági érdekeket és szükségleteket, ugyanakkor azt várja, hogy Moszkva is tiszteletben tartja Lengyelország szuverenitását, beleértve azt is, hogy az ország maga választhassa meg

²¹⁷ Bush Presidential Library, Scowcroft Chronological Files, Box 16.

²¹⁸ Theme Paper on Eastern Europe, 16 November 1989. I. m.

²¹⁹ Rejteltávirat a külügyminisztériumnak, 1989. november 24. MNL OL, Küm, Európa, XIX-J-1-j, 97. doboz, 00275/129.

²²⁰ Sarotte, Mary: 1989. I. m. 75–76.

²²¹ Az MSZMP KB NKO javaslata a pártelnökség számára, 1989. június 30. MNL OL, M-KS 288. f., 59. cs., 1. ó. e.

²²² Horn kifejtette, Magyarország tagsága a Varsói Szerződésben nem lehet kétséges. Jelentés Aboimov látogatásáról, 1989. október 20. MNL OL, Küm, SZU tük, XIX-J-1-j, 1989, 84. doboz, 003982.

²²³ Aboimov találkozója ellenzéki politikusokkal, 1989. október 17. MNL OL, SZU tük, Küm, XIX-J-1-j, 1989, 84. doboz, 003982.

politikai rendszerét. Jaruzelski kijelentette, hogy a baráti kapcsolatok ápolása mindenki érdeke. Sevardnadze pedig a maga részéről kifejtette, hogy a Szovjetunió kész együttműködni az új lengyel kormánnyal.²²⁴ A nyugati szövetségesek egyetértettek abban, hogy a Varsói Szerződésnek – legalábbis még egy darabig – fenn kell maradnia. Mitterrand hangsúlyozta a VSZ szerepét az európai stabilitás fenntartásában. Margaret Thatcher véleménye szerint „fontos a jövő, a béke, a leszerelési tárgyalások folytatása szempontjából, hogy megmaradjon a két szövetségi rendszer”. Thatcher amellett érvelt, hogy a fennálló, azaz a kétpólusú európai rendnek „fenn kell maradnia, ameddig 10-15 évnyi igazi demokrácia el nem telik”. Bushsal folytatott beszélgetése alkalmával a spanyol miniszterelnök, Felipe Gonzales kifejtette aggodalmát, hogy „a politikai problémák, a védelmi egyezmények, határproblémák negatív irányba változhatnak, ha nem marad fenn a két katonai szövetség”. Javasolta, hogy Kelet-Európa országai még négy-öt évig maradjanak a szovjet szövetségi rendszerben. Bush egyetértett vele, mert ő is úgy gondolta, hogy „Gorbacsovnak így könnyebb előre lépnie”.²²⁵

MI TÖRTÉNT MÁLTÁN?

Az 1989. december 2–3. között tartott máltai csúcstalálkozó, ahol George Bush, az Egyesült Államok elnöke és Mihail Gorbacsov szovjet párt- és államfő tárgyal, sokakban felidézte egy újabb Jalta rémét. A *Hungarian Organizations in North America* nevűben Gereben István arra intette az amerikai elnököt, hogy „ne hagyja figyelmen kívül Jalta tanulságait”.²²⁶ A magyar kormány igyekezett megtudni, miként vélekedik az amerikai és a szovjet vezetés a kelet-európai változásokról. A Moszkvából érkező hírek megnyugtatóak voltak. Ezek szerint a szovjetek a be nem beavatkozás politikája mellett tették le a voksot, és nem szándékoztak recepteket és tanácsokat osztani a kelet-európai politikai és gazdasági változásokra vonatkozóan. Értesülések szerint a térség államai szabadon választhatták meg a polgáraik számára legmegfelelőbb társadalmi rendszert. Ugyanakkor a Kreml a Nyugattól is hasonló mértéktartást várt el: a Szovjetunió visszautasított mindenfajta nyomásgyakorlást a térség államaira, beavatkozást belügyeikbe és a gazdasági, politikai kapcsolatok feltételekhez kötését is. Moszkva azt is nyilvánvalóvá tette, nem engedi, hogy a Nyugat a maga javára kiaknázza a kelet-európai helyzetet, hogy destabilizálja a térséget, megváltoztassa az 1945 után körvonalazott határokat és egyéb realitásokat, mert szerintük a fennálló politikai és gazdasági rendszer stabilizálja Európát. A szovjet érdek nem változott 1989-ben: a háború utáni határokat nem volt szabad megkérdőjelezni. Moszkvai illetékesek megerősítették, hogy a Szovjetunió és Nyugat-Európa is egyetértett ebben, és az USA részéről sem kel-

²²⁴ Uo. A varsói nagykövetség távirata Sevardnadze látogatásáról, 1989. október 27.

²²⁵ Telephone Conversation Between President Bush, Spanish Prime Minister Felipe Gonzales, 25 November 1989. https://bushlibrary.tamu.edu/research/memcons_telcons.php.

²²⁶ Letter by Gereben to George Bush, Bush Presidential Library, White House Office of Management Records, Subject Files Foreign Affairs, Whorm Subseries, F0006-US-Soviet Summit.

lett attól tartani, hogy kétségbe vonja a fennálló status quót.²²⁷ Ezt az álláspontot osztotta utóbb Szergej Ahromejev is, aki elismerte, hogy ő és kollégái a Varsói Szerződést és a szovjet katonai jelenlétet Kelet-Európában a szovjet biztonság alapjának tekintették. Vészjósló hangon szólalt meg azonban Pjotr Szkorodenko ezredes, aki azt tanácsolta a térség kormányainak, hogy „erőszakkal lépjenek fel... az ellenforradalmi szervezkedők ellen”.²²⁸

Pozsgay Imre Washingtonba utazott, hogy kifürkésze az elnök kelet-európai szándékait még a csúcstalálkozó előtt. Bush megerősítette, hogy Amerika nem fog beleszólni a magyar belügyekbe és „nem csatlakozik Gorbacsovhoz, hogy másokat befolyásoljon”. Pozsgay Bush szavait „biztosítéknak tartotta arra, hogy ez ügyben semmilyen megegyezés nem jön létre a csúcstalálkozón és nem kötnek kompromisszumot a magyar érdekek rovására”. Pozsgay arra kérte Busht, győzze meg Gorbacsovot arról, hogy engedje Magyarországot menni a „maga útján”.²²⁹ Ez az út azonban végül nagyon különbözött attól, amit Pozsgay elképzelt. November 26-án népszavazást tartottak, mely megerősítette, hogy a parlament választja meg a köztársasági elnököt, így Pozsgay köztársasági elnöki álmai semmivé lettek. Az MDF, amely arra biztatta támogatóit, hogy bojkottálják a szavazást, jelentős presztízavesztést szenvedett, így viszszaeszközött a kényszerűt, és csatlakozott az SZDSZ és a Fidesz kommunistaellenes kampányához. Ahogy Pozsgay népszerűsége fokozatosan csökkent, a reformkommunisták elvesztették esélyüket, hogy hatalmon maradjanak.

Bush nem azért érkezett Máltára, hogy felszabadítsa Kelet-Európát vagy hogy rákényszerítse Gorbacsovot a Szovjetunió hadállásainak felülvizsgálatára. A szovjet térség csak egy volt a számos tárgyalandó világpolitikai kérdés közül, beleértve a közép-amerikai szovjet beavatkozást is. Kelet-Európa helyzete még csak nem is a legégetőbb kérdése volt a megbeszélésnek, ami nem is oly meglepő annak fényében, hogy egyik nagyhatalom vezetője sem akarta megváltoztatni az akkori status quót, a kétpólusú világpolitikai szerkezetet. A társadalmi érdeklődés érezhető volt, de a színpalak mögött nyilvánvalóvá vált, hogy a hatalmak csak korlátozott változásokat támogattak. Akárcsak a korábbi időszakban, az USA álláspontja ellentmondásos volt: támogatta, hogy a kelet-európaiak maguk választhassák meg, milyen politikai berendezkedésben akarnak élni, de csak a szovjet biztonsági igények figyelembevételével. Így a régi paradigma érvényesült: az amerikai álláspontban a nemzeti függetlenséget felülírta a térség stabilitása.

Az 1989. decemberi Bush–Gorbacsov-találkozó előtt a State Department egyik vezető beosztású tisztviselője, Curt Kamman közölte egy szovjet diplomatával, hogy „Málta nem lesz egy másik Jalta: a vezetők nem döntenek majd Kelet-Európa sorsá-

²²⁷ A moszkvai nagykövetség távirata a külügyminisztériumnak, szovjet vélemények a kelet-európai átalakulásról, 1989. november 27. MNL OL, Küm, SZU tük, XIX-J-1-j, 1989, 83. doboz, 00431.

²²⁸ Kramer, Mark: *The Collapse of East European Communism and the Repercussions within the Soviet Union*. Part 3. I. m.

²²⁹ Memorandum for G. Philip Hughes from Robert Blackwill, Memorandum of Conversation, President, Imre Pozsgay, 2 November 1989. Bush Presidential Library, WHORM, Subject Files Foreign Affairs, Malta.

ról”.²³⁰ Gorbacsov és Bush máltai találkozásáról elterjedt, hogy a két vezető megállapodott a kontinens egyesítéséről. A valóságban ilyesmiről szó sem volt. Nem született „titkos egyezmény” Bush és Gorbacsov között Európa sorsáról.²³¹

Mintha számított volna erre a vádra, Edward Rowny, az elnök leszerelési tanácsadója fontosnak tartotta, hogy a csúcs ne váljon „a feltételeket megszabó találkozóvá”.²³² Ezzel összhangban Scowcroft jelezni akarta a szovjet vezetőknek, hogy az elnök nem kíván „Európa jövőjéről tárgyalni,” az Egyesült Államok nem szándékozik egyoldalú előnyt sem szerezni a Szovjetunió rovására Kelet-Európában, de „a térség népeinek meg kell adni a lehetőséget, hogy meghatározzák politikai, gazdasági jövőjüket”.²³³ Bush Máltát követően elmesélte Kohlnek, hogy a találkozóknak nem volt különösebb napirendje.²³⁴ A megbeszéléseken elhangzottak szerint az előzetesen tervezett „be nem avatkozás” irányvonalát képviselte. Hutchings azzal igyekezett segítséget találni a tartózkodó amerikai álláspontra, hogy az amerikaiak nem akarták megkérdezni a szovjet álláspontot a kelet-európai átalakulásról, mert úgy vélték, a szovjeteknek „semmi köze hozzá”, és a válaszuk „amúgy sem tetszene”.

A kontinens újraegyesítése helyett inkább arról esett szó, hogy a változások ellenére Kelet-Európa továbbra is a szovjet érdekszféra része marad. A tárgyalások zömét a szokásos leszerelési témáknak szentelték. Kelet-Európa, ugyancsak hagyományosan, nem került a fő témák közé, Scowcroft szerint a legérzékenyebb kérdés a balti államok sorsa volt. Kelet-Európáról Bush a következőt mondta: „Önök közelebb vannak Európához... Magas szintű delegációt küldtünk Lengyelországba... Nem azért mentek, hogy önöknek [mármint a szovjeteknek – B. L.] nehézséget okozzanak... Anélkül, hogy hosszasan foglalkoznánk minden egyes kelet-európai országgal, csak azt a gondolatot osztom meg Önnel, hogy mi jól értjük az 1975-ös helsinki záróokmány az európai nemzeti határokról szóló részének jelentőségét... Semmi sem érdekelt jobban, mint az, hogy Ön hogyan lát lehetőséget arra, hogy az események túllépjenek a status quo határain.” Tekintve hogy Bush nyíltan elfogadta a helsinki záróokmány európai határok megváltoztathatatlanságára vonatkozó kitételét, amit 1975-ös aláírásakor világosította az európai politikai status quo megerősítéseként értelmeztek, világos, hogy az elnök inkább a kelet-európai országok belső változásaira utalt. Ekkor Gorbacsov jelezte, hogy álláspontja szerint az USA „integrálódott Európába”. Erre Bush megerősítette, hogy az Egyesült Államok érdekeltségei Nyugat-Európára vonatkoznak: „mi egyszerűen nem vagyunk történelmileg annyira közel Kelet-Európához... az USA a NATO vezetője.” Gorbacsov ekkor felvetette, hogy „benyomása” szerint az amerikai vezetés Európa megosztottságát a „nyugati értékek” alapján kívánja megszüntetni. „Ha ez a javaslat nem csupán propaganda, hanem egy gyakorlati politika alapját kívánja lefek-

tetni, akkor én nyíltan kimondom, hogy ez ostobaság.” Hozzátette: „veszélyes mestersegesen erőltetni folyamatokat... amelyek bizonyos egyoldalú érdekek kielégítését szolgálják.” Bush megnyugtatta, hogy az Egyesült Államoknak „soha” nem volt „célja” beavatkozni a progresszív európai folyamatokba: nem akarja „rendszerüket ráerőltetni” a kelet-európai országokra. Gorbacsov „fontosnak” nevezte ezt a kijelentést. Végül Bush kifejtette, meghatározónak tartja, hogy a kelet-európai országok szabad választásokat tarthassanak, bár ez nem jelenti, hogy „ráerőltettjük rendszerünket Csehszlovákiára, az NDK-ra vagy Romániára”.²³⁵ Ezután a beszélgetésben rátértek a Közel-Kelet problémáira. Matlock amerikai nagykövet úgy emlékezett, hogy a máltai találkozáson Gorbacsov ígéretet tett a be nem avatkozásra, a csapatkivonásra és arra, hogy Kelet-Európa maga választhatja meg a politikai rendszerét. Cserébe Bush vállalta, hogy nem él vissza a helyzettel.²³⁶ Ennél azonban a jegyzőkönyv tanúsága szerint többről is szó volt, hiszen Bush inkább azt hangsúlyozta, hogy Kelet-Európa továbbra is a szovjet, és nem az amerikai hatalmi szféra része.

Maga Gorbacsov közvetlenül az esemény után tartott beszámolójában úgy értékelte a máltai találkozót, hogy bár az Európa megosztottságának felszámolására vonatkozó igény „objektív”, „elfogadhatatlan az egységnek a szocializmus felszámolása, és kizárólag a nyugati értékrend alapján történő megvalósítása, a Brezsnyev-doktrínának egyfajta Bush-doktrínával való felváltása”. Sietett szövetségesei tudtára adni, hogy Bush elfogadta a politikai-katonai szervezetek stabilizáló szerepét és azt is, hogy óvatosságra van szükség a külföldön állomásoztatott csapatok kivonása tekintetében is.²³⁷ A Bush által a NATO-tagállamok számára a találkozóról adott tájékoztatóból kiderült, hogy Gorbacsov fenn akarja tartani a „stabilitás eszközeit”²³⁸ – nyilván a szövetségi rendszereket értette ezalatt. 1989 végén úgy tűnt, hogy az 1945 után létrejött európai rendszer alapjai, legalábbis időlegesen, a kelet-európai átalakulási folyamat eredményeként sem változnak. A State Department egy tisztviselőjének szavaival: a katonai tömbök „az európai biztonság oszlopai lesznek”.²³⁹ A Magyarországon állomásozó déli hadseregcsoport parancsnoka, Matvej Burlakov vezérezredes tartotta magát ahhoz, hogy stratégiai indokok igazolják a további katonai jelenlétet Magyarországon, és a csapatcsökkentés csak a NATO-val való szigorú kölcsönösség alapján történhet meg. Jaszjukov tábornok hozzátette, hogy a szovjet csapatoknak az NDK-ban kell maradniuk, ameddig a NATO által jelentett veszély fennáll. Igor Szergejev, a szovjet hadászati rakétaerők főparancsnoka pedig attól tartott, ha elvesz a kelet-európai ütközőzóna, a

²³⁰ Memorandum of Conversation, Kamman-Kutuzov, 25 November 1989. NSAWDC, End of the Cold War, Box 4.

²³¹ Brent Scowcroft közlése a szerzőnek.

²³² Memorandum by Edward Rowny to the Secretary of State, Malta Meeting, 27 November 1989. Uo. Box 4.

²³³ NSC Meeting, 4 November 1989. Uo.

²³⁴ The Secretary of State to the Ambassador in Moscow, Memorandum of Conversation. Participants: Bush, Kohl, 3 December 1989. NSAWDC, End of the Cold War, Box 4.

²³⁵ Anatolij Csenyajev feljegyzése a máltai csúcstalálkozóról. NSAWDC, End of the Cold War Project. Magyarul közli: Gecsényi Lajos–Máthé Gábor (szerk.): *Sub Clausula* 1989. I. m. 755–758.

²³⁶ Matlock, Jack: *Autopsy of an Empire*. I. m. 272.

²³⁷ Jelentés a minisztertanácsnak a Varsói Szerződés tagállamai vezetőinek tanácskozásáról, 1989. december 4. MNL OL, Küm, XIX–J–1–j, 177/HGY, 94. doboz.

²³⁸ Telegram by the Secretary of State to All NATO Capitals–Debrief of Malta Meeting to Allied Ambassadors, 7 December 1989. NSAWDC, End of the Cold War Project, Box 3.

²³⁹ A washingtoni nagykövetség feljegyzése Várkonyi, Kamman, Hornblow és Swihart megbeszéléséről, 1990. KIT, USA SZT 1990, 9. doboz, 0050.

Szovjetunió közelebb kerül a veszélyhez.²⁴⁰ A máltai csúcstalálkozó végül nem kapott történelmi szerepet. Hatása a hidegháború végkifejletére elhanyagolható volt.

A rendszerváltozás előtti utolsó három év eredményeinek összehasonlítása jelzi a magyar–amerikai kapcsolatokban az előző három évtizedhez képest bekövetkezett hatalmas változásokat. A kölcsönös kereskedelmi forgalom értéke a két évtizeddel korábbi, szinte elhanyagolható 28 millió dollárról 1989-re 580 millióra emelkedett, és ezzel az Egyesült Államok a magyar kivitelben a negyedik, behozatalban az ötödik helyre került a tőkés országok között, megelőzve például Nagy-Britanniát. A General Electric visszatért Magyarországra, és az 1948-as államosításig leányvállalataként működő Tungsramban 150 millió dollár értékű részvényt vásárolt. Ugyanakkora összegű szerződést kötött termelési együttműködésre a világ egyik legnagyobb vállalata, a General Motors, és 80 millió dollárt fektetett be az ugyancsak 1948-ban kiszorított, hasonlóan jelentős Ford is, autóalkatrészek gyártására.²⁴¹

Szimbolikus jelentőséget nyert, hogy a Malév 1989 májusában közvetlen légi járatot indított Budapest és New York között. 1988-ban mintegy 126 ezer amerikai érkezett Magyarországra, 1972-ben még csak 53 ezer. A tengerentúli országba utazó magyarok száma azonban még a tízezret sem érte el, ami az 1987-es 15 ezer főhöz képest is visszaesést mutatott. Amerikai látogatók a térség országai közül Jugoszlávia után Magyarországra érkeztek a legtöbben, leginkább rokonlátogatásra, gyógyászati kezelések vendégeiként és kongresszusokra, gyakran Ausztriával és Csehszlovákiával összekötve. Legtöbbjük útja a fővárosra korlátozódott. A látogatások legérzékenyebb pontjai sokáig az ösztöndíjasok voltak. Az oktatási együttműködésekhez kapcsolódóan kiutazó ösztöndíjasok és munkavállalók terén az Egyesült Államok került az első helyre. Bush elnök bejelentette, hogy megkezdődhet az amerikai kulturális diplomácia hatékony eszközének bizonyult Békahadtest magyarországi tevékenysége, ami Glatz Ferenc művelődésügyi miniszter szavaival „nagyságrendjét tekintve egyelőre a legnagyobb segítség, amelyet a magyarországi idegennyelv-oktatás fejlesztéséhez felajánlottak”.²⁴²

A magyar–amerikai kapcsolatok végleges rendezése, a hidegháborús korlátozások felszámolása már a rendszerváltás utáni időszakra maradt. Hiába adta át Washingtonban a COCOM-mal kapcsolatos magyar garanciákat tartalmazó feljegyzést a magyar diplomácia, tudtul adták, hogy a magyar kormányzati szerveknél „túl nagy a KGB befolyása”, nagyobb, mint ami az ország varsói szerződésbeli tagságából következne.²⁴³ Még 1990 elején is az volt a hivatalos amerikai – és brit – álláspont, hogy a COCOM-korlátozások könnyítése Magyarország számára „a közeljövőben nem valósítha-

²⁴⁰ Kramer, Mark: *The Collapse of East European Communism and the Repercussions within the Soviet Union*. Part 3. I. m.

²⁴¹ KIT, USA SZT 1990, 8. doboz.

²⁴² Emlékeztető Mark Palmer nagykövet, John W. Keeton, a Békahadtest regionális igazgatójának látogatásáról Glatz Ferenc művelődésügyi miniszternél. MNL OL, Küm, USA admin, XIX-J-1-k, 1989, 25. doboz, 2-7300-1989.

²⁴³ A washingtoni magyar nagykövetség rejtjeltávirata Heinz republikánus szenátor közléseiről, 1989. november 14. MNL OL, Küm, USA tük, XIX-J-1-j, 1989, 5-004585-1989. Douglas Hurd brit külügyminiszter 1990. márciusi magyarországi látogatásakor közölte Horn Gyulával, hogy a COCOM-korlátozás „egyelőre marad”. Jelentés Douglas Hurd brit külügyminiszter magyarországi látogatásáról, 1990. március 5. I. m.

tó meg”.²⁴⁴ Érvényben maradt a kétoldalú kapcsolatokra vonatkozó utazási korlátozás is, amelyet a már említett Conrad-ügy kipattanását követően vezettek be.²⁴⁵ A State Department „kategorikusan elutasította” a nyugati parti konzulátus megnyitását.²⁴⁶ Ugyanakkor felbukkantak a rendszerváltást kísérő újabb problémák is. Az amerikai fél egyértelműen Magyarország pártját fogta Romániával szemben, és az erdélyi magyar kisebbség emberi jogainak elismerését követelte Bukaresttől. Ugyanakkor tartottak a magyar–román konfliktus kiéleződésétől, illetve a szélsőséges nacionalizmus és antiszemitizmus felerősödésétől.²⁴⁷ A magyar–román konfliktus további romlására utal a State Department részéről elhangzott megjegyzés, miszerint „Magyarország is biztonságosabban érezhetné magát a Varsói Szerződésen belül, mint nélküle”.²⁴⁸

AMERIKAI SZEREPVÁLLALÁS A RENDSZERVÁLTÁSBAN

Az 1989-es amerikai politika értékelését megkönnyíti, ha összehasonlítjuk az 1945 utáni időszakkal. A második világháborút követő évekhez képest a Szovjetunió számára Kelet-Európa katonailag és gazdaságilag is leértékelődött; ezzel párhuzamosan pedig felértékelődött a Nyugathoz fűződő viszony. Szeverdriadze szavaival, minden alkalmat meg kellett ragadni az egyezmények kötésére, ami éppen az ellenkezője volt a sztálini Szovjetunió attitűdjének. A kínálkozó lehetőséget az amerikai vezetés felismerte, és azon igyekezett, hogy támogassa a szovjet belpolitika Nyugat-barát erőit, valamint a kelet-európai országok demokratikus átalakulását. Ez azonban nem jelentette, hogy kész lett volna fegyveres erőt alkalmazni, bár ha számos helyen egyszerre tört volna ki felkelés, hatalmas nyomás nehezedett volna az amerikai kormányra.²⁴⁹ Ez volt azonban az a forgatókönyv, amit 1956 után az amerikaiak mindenáron el akartak kerülni. Végül sem az amerikai akcióra, sem pedig az erővel történő fenyegetésre nem volt szükség. Bizalmi kapcsolat alakult ki Gorbacsov és Bush között, ami elképzelhetetlen

²⁴⁴ Várkonyi Péter számjeltávirata a külügyminisztériumnak a State Department munkatársaival (Kamman, Hornblow, Swihart, Cloud) folytatott megbeszéléséről, 1990. KIT, USA SZT 1990, 9. doboz, 0050.

²⁴⁵ Kovács János vezérkarifőnök-helyettes szerint az amerikaiak a Conrad-ügyet a magyar hírszerzés által megszervezett, az Egyesült Államoknak nagy károkat okozó tevékenységnek tartották, melyben további letartóztatások voltak várhatók. KIT, USA SZT 1990, 9. doboz, 001677.

²⁴⁶ A washingtoni nagykövetség rejtjeltávirata, 1990. február 23. KIT, USA SZT 1990, 8. doboz, 001148/48.

²⁴⁷ Várkonyi Péter nagykövet jelentése a magyar–amerikai viszonyról, 1990. január 29. KIT, USA SZT 1990, 9. doboz, 0050/1. A budapesti amerikai nagykövetség első beosztottja elmondta, hogy „az MDF és az SZDSZ egyes politikai részéről időnként elhangzó antiszemita kijelentések sokat ártnak” Magyarországnak „nemzetközi szinten”. A politikai elemző és tájékoztatási főosztály feljegyzése, 1989. december 8. I. m.

²⁴⁸ Várkonyi Péter számjeltávirata a külügyminisztériumnak a State Department munkatársaival (Kamman, Hornblow, Swihart, Cloud) folytatott megbeszéléséről, 1990. I. m.

²⁴⁹ Brent Scowcroft közlése a szerzőnek.

lett volna Sztálin és Truman, vagy akár Eisenhower és Hruscsov viszonylatában, márpedig a bizalmi válság áthidalása volt talán az egyik legfontosabb eleme a megegyezésnek. Elődeivel ellentétben Gorbacsov komolyan gondolta, hogy új korszak kezdődik Kelet és Nyugat történetében.

Az amerikai diplomácia legalábbis óvatos volt az átalakulás támogatása kapcsán, hiszen egy nem veszélytelen, de mégiscsak kiszámítható világot kellett maga mögött hagynia egy új, ezért kiszámíthatatlanabb nemzetközi rend érdekében. Bármit is állított Bush a későbbiekben, az USA továbbra is a Szovjetunió alárendelten bánt a kelet-európai térséggel. A nyugati országok vezetői nem rejtették véka alá, hogy a megszállt övezet sorsa kevésbé fontos, mint Gorbacsové. Bár támogatták a reformokat, a nemzeti önrendelkezés elvét – saját szempontjukból érthetően – a stabilitásnak rendelték alá, márpedig 1989-ben még úgy látták a nyugati fővárosokban, hogy az egyik továbbra sem feltételezi a másikat. A német hegemonia és regionális káosz helyett nem tűnt rossz megoldásnak a szovjet fennhatóság új, partneri alapokra helyezett formája. Ebben az új világban Európa két fele baráti viszonyok közepette erősítette volna az együttműködés minden formáját. Bár a szovjet katonai jelenlét csökkent, vagy talán meg is szűnt volna, a Varsói Szerződésnek további szerepet szántak egy biztonságos rend fenntartásában. Szélesebb összefüggésben a VSZ kapcsolódott a nyugati világ biztonságához. Ha megszűnik, a NATO léte is megkérdőjeleződik. Ez azonban elképzelhetetlen lett volna a Nyugat számára. Mitterrand meg is jegyezte, „a szovjetek néhány napon belül Franciaországban lennének”.²⁵⁰ Nem véletlen, hogy a francia államfő 1989-es berlini látogatása során, ahová szinte a teljes francia kormány elkísérte, tetekben (hosszú távú szerződések aláírása) és szavakban egyaránt hangsúlyozta, hogy a német egyesülést elképzelhetőnek tartja ugyan, de a hatalmi egyensúly megváltozásának veszélye miatt valójában a német megsztottság, az önálló NDK fennmaradását preferálja.²⁵¹ A Varsói Szerződés felmondására tett utalások tehát látszólag veszélyeztették azt a transzatlanti biztonsági rendszert, amin politikusok több nemzedéke dolgozott. Bush és szövetségesei a belpolitikai átalakulást meghatározott korlátok között képelték el, mint az előzőekből is kitűnik, nem az ellenzékét, hanem a reformkommunistákat látták volna legszívesebben a hatalomban Lengyelországban és Magyarországon is. Gorbacsov és a szovjet hatalmi elit egyöntetűen elutasította ugyan a fegyveres beavatkozást, de az átalakulást keretek közé akarta szorítani, ami nem jelentette azt, hogy a szovjet reformkörök, illetve konzervatívok hasonlóan viszonyultak volna az átalakuláshoz. Míg az előbbiek lelkesen támogatták a demokratizálódást, utóbbiak legszívesebben az egészet elfojtották volna, főleg azért, mert felfogták, hogy magát a szovjet rendszert is veszélybe sodorja.

²⁵⁰ Telephone Conversation with French President Mitterrand, 16 September 1989. https://bushlibrary.tamu.edu/research/memcons_telcons.php.

²⁵¹ A berlini magyar nagykövetség jelentése a külügyminisztériumnak Mitterrand berlini látogatásáról, 1990. január 2. A berlini francia külképviselet első beosztottjának a magyar nagykövetség számára adott tájékoztató kiemelte, hogy Mitterrand úgy vélte, az egyesülés nem vezethet az európai helyzet destabilizálódásához, és „több alkalommal is határozottan és feltűnést keltő módon foglalt állást az önálló NDK, egy keletnémet identitás mellett”. KIT, NDK SZT 1990, 51. doboz, 108-13, 0036.

Már 1989-ben elkezdett kialakulni egy olyan narratíva, amely szerint a nyugati vezetők kiemelkedő szerepet kaptak a régi rend megdöntésében. Bush sajtótitkára úgy fogalmazott, hogy „Bush már a kezdet kezdetétől vezető szerepet vállalt a lengyel és magyar reform támogatásában”. Thatcher pedig kijelentette, „az USA, Nagy-Britannia és a nyugat-európai országok ismét támadásba lendítették a szabadságot”.²⁵² Nem ki-zárt, hogy az amerikaiak tétlensége és Gorbacsov-barát politikája megnyugtatta a szovjet vezetést, de az USA politikája aligha „katalizálta” az 1989-es forradalmakat. Ha a Washington, London, Párizs vagy Bonn által sugallt menetrendet követték volna az események, talán ma is fennállna a jaltainak nevezett európai rend. Másként fogalmazva, 1989-ben a Nyugat hozzájárulása nélkül is a mai végeredményhez hasonlóan alakultak volna az események.

Mindez nem jelenti azt, hogy az amerikai külpolitika nem játszott *közvetett* szerepet. A kommunista tömb megszilárdulása után Washington nem fogadta el a kelet-európai szovjet dominanciát. A gazdasági hadviselés megnehezítette a sztálinista rendszerek hatalomgyakorlását és a rádióadások megalapozták a kapcsolatot a külvilággal. Az 1960-as évektől foganatosított politika, amely a gazdasági, kulturális és humanitárius kapcsolatok kiépítését és elmélyítését tűzte ki célul a szovjet kontroll enyhítése és a belső demokratizálódás érdekében, szerepet játszott a zárt politikai rendszerek megnyitásában. A gazdasági behatolás pedig Lengyelország és Magyarország esetében elősegítette az eladósodást és ezzel végső soron előmozdította, bár önmagában nem okozta ezeknek a rendszereknek az összeomlását.

ANTALL JÓZSEF ÉS GEORGE BUSH

Mindennél nagyobb potenciális fenyegetést jelentett az újjáformálódó kontinensen a Szovjetunió széthullása. Mitterrand francia elnök aggasztónak nevezte a szovjet helyzetet, ezen belül is a nemzetiségi kérdést. Úgy vélte, mindenkinek segítenie kell Gorbacsovnak, mert bukását katonai hatalomátvétel követné. Helyzetét úgy tartotta megszilárdíthatónak, ha a Nyugat a leszerelés esetén sikereket biztosít neki. Nem csak Franciaország tekintett aggodalommal a kezelhetetlen válságokkal fenyegető jövő felé. Magyar diplomáciai értesülések szerint a hatalmi egyensúlyt és stabilitást mindenkor előtérbe helyező brit politika üdvözölte ugyan Kelet-Európa demokratizálódását, de attól tartott, hogy a folyamat ellenőrizhetetlenné válhat, veszélyeztetve ezzel a kontinentális stabilitást. Aggodalomra adott okot a Szovjetunió robbanásveszélyesnek ítélt belső helyzete és Gorbacsov politikai jövőjének bizonytalansága is. Emiatt – magyar értesülés szerint – London továbbra is a két szövetségi rendszer fenntartásában látta a stabilitás megőrzésének zálogát. A brit biztonság szempontjából kulcskérdésnek tekintették a NATO-t és az abban való amerikai szerepet, illetve hasonló szükségletet tartot-

²⁵² Statement by the Press Secretary; Major Excerpt from Speech by Margaret Thatcher, 13 November 1989. Bush Presidential Library, Scowcroft Collection, Chronological File, Box 17.

tak jogosnak a Szovjetunió és a Varsói Szerződés viszonylatában. Fontosnak ítélték, hogy az átalakulásban részt vevő államok legyenek tekintettel a Szovjetunió biztonságára, illetve Gorbacsov személyes érdekeire. A német egyesítés kérdésében London nem állt ki olyan markánsan az NDK mellett, mint Párizs, de Mitterrand-hoz hasonlóan hangsúlyozta, hogy az egyesítés nem csak a németek belügye, és más országoknak is beleszólást kell biztosítani.²⁵³ Douglas Hurd angol külügyminiszter 1990 márciusában kifejtette Horn Gyulának, hogy a NATO a megfelelő keret Németország mozgásterének korlátozására, ami „európai érdek”.²⁵⁴ John Birch brit nagykövet abbéli aggodalmát osztotta meg Somogyi Ferenc külügyi államtitkárral, hogy a Szovjetunió belső bomlását gazdasági összeomlás követheti, amire tömeges kivándorlás lehet a válasza.²⁵⁵ Nem meglepő tehát, hogy a választások után London a magyar külpolitika „folytonosságát” és a Varsói Szerződéssel kapcsolatos „józan” magatartást dicsérte.²⁵⁶

Az amerikai álláspont értelmében a volt szovjet tömb gazdasági talpra állítását annak a Nyugat-Európának kellene felvállalnia, amely a Marshall-segélyt kapta. Amerikai részről nem kívánták ugyanis megismételni a háború utáni segélyakciót. Ennek nem kedvezett az Egyesült Államok gazdasági helyzete és a Bush-adminisztráció politikai filozófiája sem, amely nem tekintette feladatának más országok gazdasági segítését. Eagleburger külügyminiszter-helyettes kijelentette, Kelet-Európának nem egy Marshall-terv típusú segélyre van szüksége, hanem az amerikai szerepvállalásnak a magánosítást kell segítenie, útmutatást kell adnia az infrastruktúra fejlesztéséhez a tőke becsalogatása érdekében, amelynek előfeltétele a kommunista gazdasági és politikai rendszer teljes lebontása.²⁵⁷ Még a Bush által előírányzott szerény támogatás sem igen akart megvalósulni. Egy évvel később sem jött létre az ígért vállalkozási alap, és az arra szánt összeg sem érkezett meg. Kádár Béla, az Antall-kormány gazdasági minisztere egyenesen úgy vélte, hogy a propaganda- és reklámcélok, a gazdasági önérték, és kevésbé a segélyezés szándéka motiválta az amerikai kezdeményezést.²⁵⁸ Ez az állítás nyilvánvalóan túlzás, de tény, hogy a Magyarországnál nagyságrendekkel fontosabb Oroszország sem kapott jelentős amerikai pénzügyi támogatást, holott azt biztonsági szempontok is indokolták volna. A gazdasági szakemberek úgy értékelték, hogy egészen más Kelet-Európa helyzete, mint amilyen Nyugat-Európáé volt a háború után. Nem állt fenn továbbá az a fajta külső fenyegetettség, amely a Marshall-tervet végső soron kiváltotta. Az Egyesült Államok vezetése tudatában volt a gazdasági, pénzügyi jellegű segítség szükségességének, fontosságának a politikai változások elősegítésében. Ezen a téren ellentét alakult ki a külügy-, illetve a gazdasági minisztérium

²⁵³ A külügyminisztérium IV. területi főosztálya brit referatúrájának feljegyzése Anglia külpolitikájáról, 1990. február 21. KIT, Anglia admin, 1990, 21. doboz, 2510.

²⁵⁴ Jelentés Douglas Hurd brit külügyminiszter magyarországi látogatásáról, 1990. március 5. I. m.

²⁵⁵ Feljegyzés Somogyi Ferenc és Birch angol nagykövet megbeszéléséről, 1990. KIT, Anglia SZT 1990, 11. doboz, 6-13, 003640.

²⁵⁶ A londoni nagykövetség jelentése, „az új magyar kormány és Anglia”. 1990. június 6. KIT, Anglia SZT 1990, 11. doboz, 002219.

²⁵⁷ A washingtoni magyar nagykövetség rejteltávirata Eagleburger közléseiről, 1990. március 3. KIT, USA SZT 1990, 8. doboz, 4-10, 001333.

²⁵⁸ Kádár Béla átirata Somogyi Ferenc külügyi államtitkárnak, 1990. KIT, USA SZT 1990, 002043/2.

között. Az utóbbiak elzárkóztak tőle. A súlyos költségvetési helyzetre, valamint arra hivatkoztak, hogy egy nagyszabású segélyprogram beindítása nemkívánatos precedenst teremtené. A törvényhozás elvileg támogatott egy jelentősebb segélyprogramot, és a Szenátus Külügyi Bizottsága jóváhagyott egy 1,2 milliárdos csomagot Lengyelország, illetve Magyarország javára. Ugyanakkor Dante Fascell, a Külügyi Bizottság elnöke nyíltan megmondta a vele tárgyaló Szűrös Mátyásnak: „Az USA nem tudja készpénzzel támogatni a változásokat.” Ezzel együtt a Bush-látogatás előkészítette, hogy az Egyesült Államok jelentős szerepet töltsön be a magyarországi gazdasági rendszerváltásban és az ország rendszerváltás utáni gazdasági fejlődésében.

A rendszerváltás körül a magyar külpolitika egyik legfontosabb kihívása az új helyzethez való biztonságpolitikai alkalmazkodás volt. Világossá vált, hogy lezárult az a korszak, amelyet a Szovjetunió, illetve a NATO-tagállamok szembenállása, a kettéosztott, tehát a meggyengült és nagyhatalmi ellenőrzés alatt álló Németország és a Szovjetunió által garantált kelet-európai stabilitás jellemezett. Nemcsak Kelet-Európának kellett megtalálnia a helyét az új rendben, hanem például Franciaországnak is, melynek hatalmi helyzete a német egyesülés és a szovjet veszély megszűnése miatt meggyengült. Külpolitikai paradigmaváltást mutatott, amikor Horn Gyula külügyminiszter elmondta brit partnerének, Douglas Hurdnek, hogy Magyarország biztonságára nézve a Szovjetunió már nem jelent kellő garanciát. Horn a semlegességet csak nemzetközi garancia mellett tartotta elfogadhatónak, a megoldást a NATO és a kelet-európai térség politikai közeledésében látta, bár nem kért Magyarország számára NATO-tagságot. „A két Németország egyesülése igazságot szolgáltat a német nemzetnek – mondta Hurdnek. – Így a második világháború után Magyarország marad a békeszerződések igazságtalanságainak nagy vesztese. Mi nem a határok megváltoztatását akarjuk, hanem új, biztonságot szavatoló nemzetközi környezetet és a határainkon kívül élő magyarok emberi és nemzetiségi jogainak biztosítását.”²⁵⁹ A Németh-kormány 1990. február 20-án megállapodott a Magyarországot megszállva tartó szovjet csapatok kivonásáról.

A szabad választások eredményeként hatalomra jutott Antall-kormány külpolitikai programjában első helyen a *szuverenitás* teljes helyreállítása, a Varsói Szerződésből való kilépés és az atlanti együttműködésben való részvétel szerepelt. Reális célnak látszott, hogy az ország 1994-ig tagja lehet az európai integrációnak.²⁶⁰ Nyugati kormánykörök a magyarországi átmenet békés, szélsőségektől mentes jellegét, sőt folytonosságát dicsérték. A francia külügyminisztérium kiemelte, hogy az ország mindenkor legitim kormányát támogatja, és nem pedig különböző politikai mozgalmakat. A politika „grimaszának” nevezték, hogy azok a kormányzati személyiségek, akiknek érdemeik vannak a békés átmenetben, a választások után kiszorultak a hatalomból.²⁶¹

²⁵⁹ Jelentés Douglas Hurd brit külügyminiszter magyarországi látogatásáról, 1990. március 5. I. m.

²⁶⁰ Az Antall-kormány külpolitikájáról lásd Jeszenszky Géza: A magyar külpolitika fő irányai a század utolsó évtizedében. In: Pritz Pál (szerk.): *Magyarország helye a 20. századi Európában*. Magyar Történelmi Társulat, Bp., 2002. 169–184.

²⁶¹ A párizsi nagykövetség jelentése, a Quai d'Orsay véleménye a magyar választásokról, 1990. április 11. KIT, Franciaország SZT 1990, 26. doboz, 001638.

A magyar–amerikai kapcsolatok rendszerváltás utáni első áttekintésére minden bizonnyal akkor került sor, amikor Antall József miniszterelnök bemutatkozó látogatáson fogadta Charles Thomast, az Egyesült Államok új nagykövetét. Antall kérte, hogy az Egyesült Államok „ítélje el” a szovjet kormány arra vonatkozó döntését, hogy 1990 harmadik negyedévétől 30 százalékkal csökkenti a Magyarországnak szánt olajszállításokat. Ugyanakkor szorgalmazta, hogy az Egyesült Államok vizsgálja felül magyarországi gazdaságpolitikáját. Felvetette, hogy az amerikai kormányzat nem támogatja kellően az amerikai tőke magyarországi beáramlását, melynek az a jele, hogy az amerikai részvétel a Magyar Nemzeti Bank betéti állományában szinte nullára esett. Kifogásolta, hogy nem találunk viszonzásra az amerikai vállalatoknak nyújtott magyarországi kedvezmények, illetve az amerikai törvényhozás nem szüntette meg Magyarország diszkriminatív besorolását, még mindig kommunista befolyásoltság alatt álló gazdaságként kezeli az országot.

Biztonságpolitikai téren Antall közölte a nagykövettel, hogy amennyiben a Varsói Szerződés nem szűnik meg 1991 végéig, Magyarország kilép belőle. Ez az állítás ellentmondott Antall arra vonatkozó kijelentésének, hogy Magyarország nem kívánja meggyengíteni Gorbacsov helyzetét vagy megzavarni a német egyesítési folyamatot, az európai integrációt és a bécsi leszerelési tárgyalásokat sem. Az újonnan megválasztott miniszterelnök közölte, hogy a Varsói Szerződés felszámolásának előfeltétele a nyugati integrációs szervezetekhez való csatlakozás, ugyanakkor elismerte, hogy „Magyarország NATO-csatlakozása az ismert geopolitikai okok miatt nem lehetséges”. Hozzátette, Magyarország a semlegességet sem akarja kinyilvánítani. Más forrásból azonban kiderül, hogy Antall már ekkor szorgalmazta a Varsói Szerződés felbontását, ám Prága és Varsó még nem támogatta őt e tervében. A kormányfő egyértelműen kiállt az euroatlanti integráció mellett éppen abban a pillanatban, amikor Nyugat-Európában erőteljesen megkérdőjeleződött annak jövője. Kijelentette, hogy „az Egyesült Államok jelenléte Európában kulcsfontosságú... szükség van a stabilizáló szerepére”. Úgy vélte, az atlanti gondolat nemcsak szűk értelemben vett katonai tartalmú, hanem politikai és kulturális kapocs is. Az európai integráció Antall szerint „sem alternatívája, sem ellentéte nem lehet az atlanti gondolatnak”. Thomas, aki átnyújtotta az elnök meghívólevelét Antallnak, javasolta, hogy Magyarország legyen az első, amely hivatalos kapcsolatot létesít a NATO-val, illetve hogy a miniszterelnök szólaljon fel a NATO-tanács ülésén.²⁶² Ezzel jelezte, hogy Washington álláspontja a Varsói Szerződés fenntartását illetően változóban van. Mark Palmer szerint 1990-ben William Odom, a *National Security Agency* nevű hírszerző szerv korábbi elnöke már lobbizott a kelet-európai országok NATO-tagságáért.²⁶³ Ekkor a hivatalos álláspont inkább az volt, hogy az egyes kelet-európai országokat egyenként „baráti kapcsolatba” hozzák a NATO-val, ami nem jelentette a szervezetbe történő belépést.²⁶⁴

²⁶² A külügyminisztérium I. területi főosztályának feljegyzése Charles Thomas új amerikai nagykövet bemutatkozó látogatásáról Antall Józsefnél, 1990. június 13. KIT, USA SZT 1990, 8. doboz.

²⁶³ Mark Palmer közlése.

²⁶⁴ Brent Scowcroft közlése.

A kelet-közép-európai biztonsági helyzet volt a témája az 1990. júliusi magas szintű magyar–amerikai külügyminisztériumi konzultációnak is. Magyar részről Meiszter Dávid külügyminisztériumi államtitkár-helyettes elmondta, hogy a Varsói Szerződés szétesésével biztonsági űr keletkezett, amelynek Magyarország „a mielőbbi megszüntetésére törekszik”. Meiszter közölte, hogy a szomszédos országokkal történő „új típusú szerződések kötése” nem irányul egyetlen más ország ellen sem, amely nem részese a csoportosulásnak, illetve egy újabb ütközőzóna kialakítására sem. A magyar fél utalt arra, hogy a regionális szerveződés (*Pentagonale*) azért merült fel, mert a nyugati szövetségi rendszerek elzárkóztak az új tagok felvételétől. A State Department Tervező Osztálya kelet-európai részlegének vezetője, Jim Holmes leszögezte, hogy „a kelet-európai térség számára a nyugati biztonsági rendszerhez való csatlakozás egyelőre nincs napirenden”. A jelek szerint felmerülhetett magyar részről a magyar NATO-tagságra vonatkozó érdeklődés, mivel Holmes elmondta, hogy Bush elnök „még nem” válasza Magyarországra esetleges tagságára „nem jelent végleges elutasítást”. A nemleges álláspontot a Szovjetunió „esetleges negatív reakciójával” és a tagországok egy részének várhatóan elutasító magatartásával indokolták. Ugyanakkor változást jelentett az amerikai politikában, hogy Washington ezúttal már „tartózkodni akart minden olyan lépéstől, ami konzerválná a tömbpolitikát, és mesterségesen életben tartaná a Varsói Szerződést”. Amerikai részről elmondták, hogy az Egyesült Államok európai politikáját továbbra is az Észak-atlanti Szerződésre alapozzák.²⁶⁵

Antall József washingtoni útjára – amely Nagy Ferenc 1946-os ottléte óta a legmagasabb szintű hivatalos magyar látogatás volt az Egyesült Államokban – már új világpolitikai helyzetben került sor. Egyrészt a nemzetközi politikát már a német egyesítési folyamat foglalta le. Másrészt a világ figyelme a Közép-Keletre irányult, ahol az egyik regionális hatalom, Irak, megtámadta és elfoglalta a Nyugat-barát olajtermelő államot, Kuvaitot. Tekintve hogy a nyugati világ olajellátása került veszélybe, nem meglepő, hogy a volt szovjet zóna történései háttérbe szorultak. Ez valamelyest kihatással volt a magyar–amerikai viszonyra is, hiszen felmerülhetett magyar (akárcsak más kelet-európai csapatkontingens) kiküldése Szaúd-Arábiába. Amerikai részről pedig felröptt, hogy Magyarország korábban harci elektronikai eszközöket szállított Irakba, illetve a magyar oldalról felmerült a válság által a magyar gazdaságnak okozott károk amerikai ellentételezésének lehetősége.²⁶⁶

George Bush Antall Józsefhez intézett beszédében Magyarország elismerésre méltó „hősies bátorságáról beszélt”, és az ország történelmi szerepéről szólva kiemelte, hogy határainak megnyitásával hozzájárult Európa átalakításához, a berlini fal lebontásához. Antall Bushsal folytatott tárgyalásáról nem készült magyar feljegyzés, de amerikai igen. Eszerint Antall átadta a Conrad által a magyar titkosszolgálatnak átjuttatott teljes dokumentációs anyagot, amit Bush fontos gesztusnak nevezett. A miniszterelnök legfontosabb mondandója az ország Varsói Szerződés-tagságára vonatkozott. Antall

²⁶⁵ Konzultáció a magyar és az amerikai külügyminisztériumok tervező-elemző osztályai között. Résztevők: Meiszter Dávid, Somogyi Ferenc, Charles Thomas, Jim Holmes, Steve Flanagan, John Fox. 1990. július 24. KIT, USA SZT 1990, 9. doboz, 002720.

²⁶⁶ Zwack Péter washingtoni magyar nagykövet témajavaslatai Antall József washingtoni látogatására, 1990. szeptember 10. KIT, USA SZT 1990, 8. doboz, 0049/3.

szóba hozta, hogy „júniusban már felvetette” Magyarország kiválását a Varsói Szerződésből, de akkor a csehek és a lengyelek még nem támogatták. Most azonban, közölte, már nem zárkoznak el ettől. A miniszterelnök megemlítette a magyarországi radikálisok problémáját, mire Bush támogatásáról biztosította Antallt.²⁶⁷ A NATO vezetői ekkor még mindig csak „egységesebb” Európáról beszéltek, holott a német egyesülés a NATO égisze alatt már eldöntött tény volt. Némileg anakronisztikusan hatott, hogy 1990 júliusában az észak-atlanti szervezet nyilatkozatban akarta kinyilvánítani, hogy a Varsói Szerződés és a NATO már nem ellenség. Októberben Antall már arról tájékoztatta az elnököt, hogy Magyarország kilép a szovjet szövetségi rendszerből, bár kész biztonsági garanciát nyújtani a szovjeteknek. Egyben fontosnak tartotta, hogy az USA továbbra is garantálja Európa biztonságát.²⁶⁸ Ez merész döntés volt, mert a Nemzetbiztonsági Tanács úgy vélte, hogy Gorbacsov helyzete ingatag, ezért „Kelet-Európa még nem szabad”. Gorbacsov még eljátszhatta a „kemény fiú szerepét” a kelet-európaiaknak.²⁶⁹

A látogatás eredményeként engedélyezték a nyugati parti magyar konzulátus megnyitását Los Angelesben, feloldották a Conrad-ügy kapcsán magyar diplomaták számára bevezetett mozgáskorlátozást. Gazdasági téren Bush ígéretet tett, hogy felkéri a Nemzetközi Valutaalapot és a Világbankot, hogy segítsenek az olajválság következményeinek felszámolásában, valamint 47,5 millió dollár hitelt és hitelgaranciát jelentett be az aszálykárok enyhítésére. Ehhez járult még az Egyesült Államok kelet-európai segélyprogramjának (SEED) Magyarországra jutó 96,5 millió dollárja (Lengyelországnak 841 milliót szavaztak meg), majd a Csehszlovákiának, Lengyelországnak és Magyarországnak jóváhagyott 440 millió dolláros SEED-2 program arányos része. Ez valorizált alapon kevesebb volt, mint az 1945 és 1947 között Magyarország számára jóváhagyott (bár csak részben folyósított) amerikai segély összege. Eagleburger külügyminiszter-helyettes novemberben közölte Zwack Péter nagykövettel, hogy „több pénz nincs, ne is számítsunk rá”.²⁷⁰ (Nem bizonyult ennél bőkezűbbnek a Kohl kancellár szerint a magyar népre „örök hálával” gondoló Németország sem. Antall József 800 millió márka hitelt kért német kormánygaranciával. Kohl ebből 300 millióra tett ígéretet, mondván, hogy a „többi más országok nyújtanák”.²⁷¹) Ennek ellenére Zwack szorgalmazta egy 1,5 milliárd dolláros „amerikai mentőöv” vonatkozó kérés felvetését.²⁷² Továbbra is korlátozás alá esett a magyar kivitel: Magyarországnak nem volt sajtó- és cukorkvótája, önkorlátozás alá esett az acél- és a textilexport. Ugyanakkor 1990 nyarán kétoldalú megbeszélések kezdődtek a stratégiai korlátozások megszüntetésé-

²⁶⁷ Memorandum of Conversation, Bush–Antall, 18 October 1990. https://bushlibrary.tamu.edu/research/memcons_telcons.php.

²⁶⁸ Antall to Bush, 10 October 1990. Bush Presidential Library, NSC, Hutchings Country Files.

²⁶⁹ Memorandum by Condoleezza Rice to Brent Scowcroft, 1 February 1990. Bush Presidential Library, Condoleezza Rice Files. Memorandum by Rice to Scowcroft, 23 November 1990. Uo.

²⁷⁰ Jelentés Zwack Péter és Eagleburger találkozásáról, 1990. november 6. KIT, USA SZT 1990, 10. doboz, 003425.

²⁷¹ Jelentés Antall József bonni látogatásáról, 1990. június 25. KIT, NSZK SZT 1990, 53. doboz, 109-13, 002417.

²⁷² Zwack jelentése a külügyminisztériumnak, 1990. november 9. KIT, USA SZT 1990, 10. doboz, 003425/1.

ról, miután Magyarország márciusban hivatalos levélben kötelezettséget vállalt, hogy „teljes mértékben felkészült” az Egyesült Államokból származó, „ellenőrzés alá vont termékek és technológiák COCOM-korlátokkal ellentétes célú felhasználásának elkerülésére”.²⁷³ Egy évvel később pedig Antall elmondhatta, „a magyarországi amerikai érdeklődés, illetve befektetés mértéke meghaladja a nyugat-európaiat is. A közép-európai amerikai jelenlét politikai és gazdasági kulcskérdésnek bizonyult.”²⁷⁴ Az amerikai politika minden eddigénél aktívabb szerepet vállalt Kelet-Közép-Európában.

Antall József és George Bush között rendszeres kapcsolat alakult ki, amely levélváltásokban és telefonbeszélgetésekben nyilvánult meg – Brent Scowcroft szerint általában Antall vitte a szót. Megsokasodtak a magas szintű találkozások. 1991-ben Dan Quayle alelnök tárgyalt Budapesten, majd Jeszenszky Géza külügyminisztert, utána pedig Antall Józsefet fogadták Washingtonban. Quayle megerősítette, hogy az Egyesült Államok baráti országgént kezeli a térségben élenjáró szerepet játszó Magyarországot és kész mindennemű támogatására. Antall a baráti viszony és az euroatlanti gondolat melletti személyes elkötelezettségéről biztosította. Közölte, bár Magyarország nem lehet a NATO tagja, a szervezetet az európai biztonság alapjának tekinti. Kijelentette, hogy a magyar külpolitika „sarokköve a transzatlanti gondolat gyakorlati érvényesítése, Észak-Amerika és Európa együttműködése”, tekintve hogy „az amerikai jelenlétet Európában garanciális erőnek tartjuk”. Quayle ugyanakkor kifogásolta, hogy Budapest katonai berendezéseket szállít Líbiának. Válaszul Antall elmondta, hogy csak egy régi szerződés teljesítéséről van szó, az amerikai érdekeket figyelembe véve Magyarország „több százmillió dolláros veszteség árán leállította líbiai exportját”, holott negyven évig a magyar fegyverexport ebbe a térségbe irányult. Ugyanakkor kérte a SEED-segély folyósítását, illetve a diszkriminatív gazdasági törvények alól történő mentesítést.²⁷⁵ A fegyverszállítás kérdése nem került le a napirendről, mert az amerikai nagykövetség, amely Gálszécsy András tárca nélküli miniszterrel értesült erről, kifogásolta, hogy Magyarország katonai elektronikus berendezéseket szállít Líbiának, Iránnak és Szíriának. Jeszenszky külügyminiszter washingtoni megbeszélései során Eagleburger külügyminiszter-helyettes is felvetette ezt a kérdést.²⁷⁶

Az iraki háború és a jugoszláv válság kapcsán Antall újabb washingtoni látogatása során ismét szó esett biztonságpolitikai kérdésekről. A moszkvai puccs idején Wörner NATO-főtisztár a NATO támogatásáról biztosította Jeszenszky külügyminisztert. Mindez döntő lökést adott ahhoz, hogy a miniszterelnök szorgalmazza Magyarország tagságát az észak-atlanti szervezetben.²⁷⁷ Annál is inkább, mivel 1991 tavaszán, miután a Varsói Szerződést februárban feloszlatták, a szovjetek új biztonsági egyezményt

²⁷³ A levelet lásd 3085/1990. MT határozat a magyar–amerikai COCOM-tárgyalások megkezdéséről.

²⁷⁴ Feljegyzés Antall József megbeszéléséről Dan Quayle-lel, 1991. november 1. KIT, USA SZT 1991, 8. doboz, 002907.

²⁷⁵ Feljegyzés Dan Quayle budapesti látogatásáról, 1991. június 6. KIT, USA SZT 1991, 8. doboz, 001508/2.

²⁷⁶ Robertson megbeszélése Simonyi Ernővel, 1991. KIT, USA SZT 1990, 9. doboz, 00180., Feljegyzés Jeszenszky Géza washingtoni tárgyalásairól, 1991. július 23. Uo. 8. doboz, 002242.

²⁷⁷ Jeszenszky Géza: *A magyar külpolitika fő irányai a század utolsó évtizedében*. I. m.

akartak aláírni a korábbi szövetségekkel. Emiatt a májusban Washingtonba látogató Göncz Árpád köztársasági elnök aggodalmát fejezte ki az amerikai vezetésnek.²⁷⁸

Antall kifejtette Kissingernek, hogy „az iszlám fundamentalizmus az észak–dél között ellentétet okozó kulcsprobléma lesz a 21. században – éppoly veszélyes lehet, mint a bolsevizmus és a fasizmus”. Ezt a problémát feszegette Eagleburgernek is: kijelentette, hogy Törökország szerepének növelésével el kell érni, hogy a Szovjetunió mohamedán tagköztársaságai „ne csatlakozhassanak az iszlám világhoz”. Antall Bushsal azt a gondolatot osztotta meg, hogy a Közel-Keletet az európai régió egészének részeként kell tekinteni, mind az energiaforrások hozzáférhetősége, mind a két keleti NATO-ország (Törökország és Görögország) földrajzi elhelyezkedése miatt. Ezt az érvelést folytatva szögezte le: az észak-atlanti szervezethez tartozó országok egymástól való földrajzi elkülönülését csak „a biztonsági tényezők kiterjesztésével” lehet megoldani. Vagyis a NATO kiterjesztésének az „elkerülhetetlenségét” számára „az is jelezte, hogy az Öböl-háború során az amerikai légierőnek a közép-európai országok légterét is használnia kellett”.²⁷⁹ Azaz a NATO keleti terjeszkedése a nyugati világ, s benne most már Magyarország érdeke lett.

EPILÓGUS

A jelen kötetben áttekintettük a magyar–amerikai kapcsolatok fél évszázadát. Megállapíthattuk, hogy a korszak jelentős részében a Magyarországhoz hasonló kelet-közép-európai kisállamoknak nem sok választási lehetősége volt a nemzetközi politikában. Bár a második világháborút követő történelmi időszak legerősebb hatalmának vitathatatlanul az Egyesült Államok tekinthető, a vasfüggöny mögött meglehetősen szűkre szabott volt a mozgástere. Mindez nem jelentette azt, hogy diplomáciai eszközökkel nem lehetett részleges sikereket elérni. A kelet-európai hidegháborús diplomáciának amerikai részről az lehetett a tanulsága, hogy csak abban az esetben formálhatta a kis államok belpolitikai viszonyait, ha figyelembe vette ezen országok érzékenységet, azt, hogy fenn kívánták tartani szuverenitásuknak és függetlenségüknek legalább a látszatát, hogy elkerülhessék a vádat, hogy egy külhatalom nyomására cselekszenek. Magyar részről pedig fokozatosan világossá vált, hogy mivel Magyarország nyerhet többet a kétoldalú viszonyból, és még Moszkva támogatása ellenére is ő a gyengébb fél, neki kell gesztusokat tenni a szuperhatalom felé, ha ki akarja mozdítani a holtpontról a kétoldalú kapcsolatokat.

A második világháborúban az amerikai katonai vezetés igyekezett kihasználni a Kállay-kormány kiugrási szándékát arra, hogy a normandiai partraszállás tehermentesítése érdekében Hitler kénytelen legyen csapatokat küldeni Magyarország és Romá-

²⁷⁸ Memorandum of Conversation, Göncz, Bollobás, Scowcroft, Hutchings, Eagleburger, Dobbins. Bush Presidential Library, NSC, Hutchings Files.

²⁷⁹ Feljegyzés Antall József amerikai útjáról, 1991. november 1. I. m.

nia megszállására. Ezt úgy lehetett elérni, hogy meggyőzték a német vezetést arról, hogy Budapest árulásra készül. Nagyrészt ez a politika eredményezte Magyarország német megszállását, mely a magyar hatóságok részvételével a holokauszthoz vezetett.

Már 1944-ben biztossá vált, hogy az angolszászok nem vesznek részt a balkáni és kelet-közép-európai térség katonai megszállásában. Közép-Európában a választóvonal a szovjet, illetve a nyugati biztonsági övezet között Ausztriában húzódott. A szomszédos ország átengedése a szovjeteknek veszélybe sodorta volna a nyugati hatalmak biztonságát. Ugyanakkor Magyarország fontos részét képezte a Szovjetunió háború után kiépített stratégiai hadállásainak. Washington érdekelt volt abban, hogy az európai béke és stabilitás garantálójaként bevonja a Szovjetuniót a második világháborút követő új nemzetközi rendbe, és ennek érdekében kénytelen-kelletlen elfogadta Moszkva gazdasági és stratégiai igényeit a szovjet hadsereg által megszállt területeken. A gyors szovjet hatalmi térfoglalás és a szovjet politikai rendszer kíméletlen kiterjesztésének nyomán 1948-at követően Washington kitzúzte célul a Szovjetunió kelet-európai hatalmi jelenlétének felszámolását. Ennek érdekében gazdasági és lélektani offenzívát indított a kommunista rendszerek meggyengítése, és lehetőség szerint, megdöntése céljából. Az 1956-os forradalom módot nyújtott a felszabadítás doktrínájának megvalósítására, azonban amerikai katonai beavatkozásra az atomháború veszélye, valamint a konvencionális haderő területén élvezett hatalmas szovjet fölény miatt nem volt reális lehetőség. Washington abban bízott, hogy Moszkva hajlandó lesz politikai engedményt tenni, és osztrák, illetve finn státust biztosítani a csatlós államok számára. Ezzel ellentétes hatást gyakorolt az amerikai propaganda, amely a harc felvételére buzdította a magyarokat, azt a hamis illúziót keltve, hogy a Nyugat Magyarország segítségére siet.

Bár Sztálin halála után lassú javulásnak indult a tetszhalál állapotába került magyar–amerikai viszony, a forradalmat követő megtorlások eredményeként hosszú időre még térségbeli összehasonlításban is páratlan mélységbe zuhant. Miközben a többi ország, kivált Lengyelország és Románia igyekezett közeledni Washingtonhoz a szovjet túlsúly ellensúlyozása érdekében és azért, hogy elnyerjék az USA támogatását a gazdasági felzárkózáshoz, amerikai nyomásra az ENSZ felfüggesztette Magyarország mandátumát a világszervezetben. Ennek célja az volt, hogy a magyar vezetés megszüntesse a forradalmárok ellen folytatott büntetőhadjáratot. Tovább bonyolította a helyzetet, hogy az USA követsége menedéket adott Mindszenty József esztergomi érseknek. Mindszenty távozása, valamint a magyar mandátum elfogadása, az ország nemzetközi elszigetelésének megszüntetése lett ekkor a budapesti vezetés legfontosabb külpolitikai célja. Az 1960-as évek elejére amerikai nyomásra amnesztiát hirdettek, ami megnyitotta az utat a végtelenül elmérgesedett viszony rendezésére. Magyar részről ezt az a remény motiválta, hogy megkapható a legnagyobb kedvezmény elve és a nemzetközi tőkepiacok azzal járó megnyílása, Amerikai részről pedig a hídépítés stratégiájának részét képezte, amely a keleti blokk lassú átalakítását célozta. A magyar–amerikai viszony normalizálását a pártvezetés konzervatív elemeinek ellenállása mellett a vietnami háború következtében megromlott szovjet–amerikai viszony is akadályozta. A teljes rendezésre további tíz évet kellett várni. Ez magában foglalta a két fél megállapodását arról, hogy Mindszenty büntetlenül elhagyhatja az amerikai külképviselet Szabadság téri épületét, illetve az 1973-ban aláírt megállapodást a kölcsönös

pénzügyi követelések rendezéséről. Mindeközben megindult egy normálshoz közelítő diplomáciai érintkezés a két ország között, amely egyre inkább, bár nem kizárólag a problémák pragmatikus rendezésére és nem az ideológiai felsőbbbség kinyilvánítására irányult. Ezzel együtt a kapcsolatok továbbra is feszültek voltak. Ezt jelezte a magyar propaganda élesen Amerika-ellenes hangvétele, amely mögött a pártvezetés és az állambiztonság azon félelme húzódott meg, hogy Washington továbbra is a szocialista rendszer megdöntésére törekszik a kulturális kapcsolatok bővítésének leple alatt. Emellett a magyar vezetés, akárcsak a többi kelet-európai ország, kénytelen volt vállalni a „fellazítás” kockázatát, és belemenni a tudományos és kulturális kapcsolatok bővítésébe, mivelhogy ettől várták a gazdaság modernizálásához szükséges tudományos és menedzsmentismeretek megszerzését.

A magyar–amerikai kapcsolatok csúcspontját a Szent Korona 1978-as visszajuttatása jelentette. Ezzel Washington elismerte a Kádár-rendszer reformjainak sikerét, az ország stabilizálásának teljesítményét és azt, hogy Kádár János következetesen kiállt az enyhülés politikájának folytatása mellett. Nem kétséges, hogy a korona 1978-as visszaadása arra is utalt, hogy az Egyesült Államok elfogadta a háború utáni európai hatalmi „realitásokat”, a helsinki záróokmány által kodifikált európai határokat. Nem változtatott ezen a politikán a Reagan-adminisztráció sem annak ellenére, hogy az 1970-es évek végétől a nukleáris fegyverkezés és egyes regionális konfliktusok miatt ismét kiéleződött a szuperhatalmak közötti viszony. Ekkor azonban a magyar vezetés már nem engedhette meg magának a nyugati kapcsolatok leépítését, hiszen az onnan jövő kölcsönök nélkül elképzelhetetlen volt a politikai rendszer stabilitásának fenntartása. Reagan új hatalmi egyensúlyt akart létrehozni a két szuperhatalom között, de a szovjetek kelet-európai befolyásának megkérdőjelezése nélkül. Gorbacsov hatalomra jutása lehetőséget kínált a fegyverkezési verseny leállítására, és ez mindennél fontosabb volt az amerikai politika számára.

Ez magyarázza, hogy a washingtoni politika, összhangban a nyugat-európai szövetségesekkel, óvatosan és némi aggodalommal tekintett a rendszerváltás kelet-európai folyamatára. Előbb Kissinger igyekezett rávenni Moszkvát, hogy egyezzen meg az általa elfoglalt régióról, majd a Bush-adminisztráció jelezte, hogy bár támogatja a piacgazdaság kiépítését és a szabad választásokat, az átalakulások nem léphetik át a Moszkva által megszabott kereteket. Ez nem jelenti azt, hogy az amerikai politika nem játszott szerepet az egypártrendszer magyarországi bukásában. A gazdasági nyitás politikája hozzájárult az adósságcsapda kialakulásához, és ezzel olyan gazdasági válságot idézett elő, amely megrendítette a monolit politikai rendszert.

Magyarország tagsága a Varsói Szerződésben már a Németh-kormány idején megkérdőjeleződött. Az ország az 1990-es évek kezdetén visszanyerte külpolitikai cselekvőképességét. Elsőként azonban Antall József tette világossá, hogy a rendszerváltás csak ennek a szovjetek regionális uralmát biztosító katonai-politikai tömbnek a feloszlásával válhat teljessé. Emellett Antall célul tűzte ki az ország csatlakozását a NATO-hoz. Számára a semlegesség nem volt elegendő garancia az ország függetlenségének fenntartására. Antall József külpolitikai öröksége, hogy az euroatlanti integráció Európa és ezen belül Magyarország fennmaradásának legfontosabb záloga a világpolitika kihívásainak közepette.

Irodalom

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

Archives diplomatiques du Quai d'Orsay, Arhiv Vnyesnyej Polityiki Rossziszskij Federacii, Állambiztonsági Történeti Levéltár (ÁBTTL), Bodleian Library, George H. W. Bush Presidential Library, Jimmy Carter Presidential Library, Library of Congress, Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL), Ronald Reagan Presidential Library, Seeley Mudd Library, National Archives and Records Administration (NARA), Washington, D. C., National Security Archive, Washington, D. C., Országos Széchényi Könyvtár.

INTERJÚK

Robert Hutchings, Nagy János, Mark Palmer, Brent Scowcroft, Thomas Simons, Somogyi Ferenc, John Whitehead.

DOKUMENTUMGYŰJTEMÉNYEK

- Baráth Magdolna–Feitl István: Két összefoglaló a magyar–szovjet tárgyalásokról, 1958. április. *Múltunk*, 1993. 4. 163–188.
- Baráth Magdolna–Rainer M. János (szerk.): *Gorbacsov tárgyalásai magyar vezetőikkel*. 1956-os Intézet, Bp., 2000.
- Berle, Beatrice Bishop–Jacobs, Travis Beal (eds.): *Navigating the Rapids 1918–1971 – From the Papers of Adolf A. Berle*. Haircourt Brace Jovanovich, New York, 1973.
- Békés Csaba et. al. (szerk.): *Rendszerváltozás Magyarországon 1959–1990*. Kiadatlan iratgyűjtemény, 1999.
- Békés, Csaba et. al.: *Political Transition in Hungary 1989–1990*. A Compendium of Documents, Bp., 1999.
- Békés, Csaba–Byrne, Malcolm–Rainer, János M. (eds.): *The 1956 Hungarian Revolution: A History in Documents*. CEU Press, Bp., New York, 2002.
- Carter, Jimmy: *White House Diary*. Farrar Strauss and Giroux, New York, 2011.

- Documents Diplomatiques Français*, 1956. Tome 3, (24 octobre–31 décembre). Ministère des Affaires Étrangères, Commission des Publications des Documents Français.
- Küstners, Hanns Jürgen–Hofmann, Daniel (Bearb.): *Dokumente zur Deutschlandpolitik. Deutsche Einheit. Sonderedition aus den Akten des Bundeskanzleramtes 1989/1990*. R. Oldenbourg Verlag, München, 1998.
- Foreign Relations of the United States (FRUS)*, 1943. *The Conferences at Cairo and Tehran*.
- Foreign Relations of the United States (FRUS)*, 1945. *The Conferences at Malta and Yalta*.
- Foreign Relations of the United States (FRUS)*, 1945. *Europe*. Volume IV.
- Foreign Relations of the United States (FRUS)*, 1946. *Eastern Europe, The Soviet Union*. Volume VI.
- Foreign Relations of the United States (FRUS)*, 1947. *Eastern Europe, The Soviet Union*. Volume IV.
- Foreign Relations of the United States (FRUS)*, 1948. *Eastern Europe; The Soviet Union*. Volume IV.
- Foreign Relations of the United States (FRUS)*, 1949. Volume V.
- Foreign Relations of the United States (FRUS)*, 1950. *Central and Eastern Europe; The Soviet Union*. Volume IV.
- Foreign Relations of the United States (FRUS)*, 1952–1954. *Eastern Europe, Soviet Union, Eastern Mediterranean*. Volume VIII.
- Foreign Relations of the United States (FRUS)*, 1955–1957, Volume XXV.
- Foreign Relations of the United States (FRUS)*, 1958–1960, Volume X.
- Foreign Relations of the United States (FRUS)*, 1961–1963, Volume XVI.
- Foreign Relations of the United States (FRUS)*, 1964–1968, Volume XVII.
- Foreign Relations of the United States (FRUS)*, 1969–1970, Volume XII.
- Foreign Relations of the United States (FRUS)*, October 1971–May 1972. Volume XIV.
- Foreign Relations of the United States (FRUS)*, 1973–1976. *Documents on Eastern Europe*. Volume E–15.
- Gecsényi Lajos–Máthé Gábor (szerk.): *Sub Clausula 1989 – Dokumentumok az 1989-es rendszerváltozás történetéhez*. A dokumentumokat válogatta és a jegyzeteket készítette Baráth Magdolna. Magyar Közlöny Lap- és Könyvkiadó, Bp., 2009.
- Magyar–brit titkos tárgyalások 1943-ban*. Összeállította és a bevezető tanulmányt írta: Juhász Gyula. Kossuth, Bp., 1978.
- Kimball, Warren F.: *Churchill and Roosevelt – The Complete Correspondence*. Volume 1–3. Princeton, 1992.
- Haraszti-Taylor, Éva (ed.): *The Hungarian Revolution of 1956: A Collection of Documents from the British Foreign Office*. Astra Press, Nottingham, 1995.
- Izsák Lajos–Kun Miklós (szerk.): *Moszkvának jelentjük: Titkos dokumentumok 1944–1948*. Századvég, Bp., 1994.
- Kecskés D. Gusztáv (szerk.): *Magyar–francia kapcsolatok, 1945–1990*. MTA BTK Történettudományi Intézet, Bp., 2013.
- Murasko, Galina P. (szerk.): *Vosztocsnaja Jevropa v Dokumentah Rossziszskih Arhivov 1944–1953*. Vol. I–II. Szibirszkij Hronograf, Novoszibirszk, 1998.
- Osterman, Christian (ed.): *Uprising in East Germany, 1953. The Cold War, the German Question and the First Major Upheaval Behind the Iron Curtain*. CEU Press, Bp., New York, 2001.
- Petersen, Neal H. (ed.): *From Hitler's Doorstep: The Wartime Intelligence Reports of Allen Dulles 1942–1945*. The Pennsylvania University Press, Pennsylvania, 2008.
- Romsics Ignác (szerk.): *Amerikai béketervek a háború utáni Magyarországról*. Typovent, Gödöllő, 1992.

- Roosevelt követe Magyarországon – John F. Montgomery bizalmas beszélgetései 1934–1941. Szerkesztette és a bevezető tanulmányt írta: Frank Tibor. Corvina, Bp., 2002.
- Rzheshesky, Oleg (ed.): *War and Diplomacy – The Making of the Grand Alliance. Documents from Stalin's Archives*. Harwood Academic Publishers, Amsterdam, 1996.
- Sand, G. W. (ed.): *Defending the West – The Truman–Churchill Correspondence, 1945–1960*. Praeger, Westport Connecticut, London, 2004.
- Somorjai Ádám (szerk.): *Mindszenty bíboros az amerikai nagykövetségen*. METEM, Bp., 2008.
- Urbán Károly–Vida István (szerk.): Budapest 1941. május–1944. március. Részlet Barcza György „Diplomataemlékeim” című emlékiratának II. kötetéből. *Századok*, 121. 1987. 2–3. 355–420.
- G. Vass István (szerk.): Bakách-Bessenyei György tárgyalásai az Egyesült Államok megbízottjaival Bernben 1943. augusztus 28. és 1944. március 19. között: a Kállay-kormány béke-tapogatózásainak újabb dokumentumai. *Levéltári Közlemények*, 1995. 65. 1–2. 153–205.
- Volokityina et. al. (szerk.): *Transzilvanszkij Voprosz vengero-ruminszkii territorialnij szpor i SzSzSzR, 1940–1946*. Dokumenti. Rosszpen, Moszkva, 2000.

VISSZAEMLEKEZÉSEK

- Bush, George–Scowcroft, Brent: *A World Transformed*. Vintage Books, New York, 1998.
- Belovai István: *Fedőneve Scorpion*. Magánkiadás, Bp., 1998.
- Brzezinski, Zbigniew: *Power and Principle. Memoirs of the National Security Advisor, 1977–1981*. Farrar, Giroux, Strauss, New York, 1983.
- Eisenhower, Dwight D.: *Waging Peace, 1956–1961. The White House Years. Volume II*. Doubleday and Company Inc., Garden City, New York, 1965.
- Dobrinin, Anatoly: *In Confidence – Moscow's Ambassador to America's Six Cold War Presidents (1962–1986)*. Times Books, New York, 1995.
- Hillbrand, Martin J.: *Fragments of Our Time: Memoirs of a Diplomat*. The University of Georgia Press, Athens, London, 1998.
- Horn Gyula: *Cölöpök*. Zenit könyvek, Bp., 1991.
- Hutchings, Robert L.: *American Diplomacy and the End of the Cold War: An Insider's Account of U.S. Policy in Europe, 1989–1992*. Woodrow Wilson Center Press, Washington, D. C., 1997.
- Kállay, Nicholas: *Hungarian Premier, A Personal Account of a Nation's Struggle in the Second World War*. Columbia University Press, New York, 1954.
- Matlock, Jack: *Autopsy of an Empire: The American Ambassador's Account of the Collapse of the Soviet Union*. Random House, New York, 1995.
- Nyaradi, Nicholas: *My Ringside Seat in Moscow*. Thomas Y. Crowell Company, New York, 1952.
- Puhan, Alfred U. S. Ambassador (Ret.): *The Cardinal in the Chancery and Other Recollections*. Vintage Press, New York, Los Angeles, 1990.
- Rákosi Mátyás: *Visszaemlékezések 1940–1956*. 1–2. Szerk.: Feitl István et al. Napvilág Kiadó, Bp., 1997.
- Szegedy-Maszák Aladár: *Az ember ősszel visszanéz... Egy volt magyar diplomata emlékiratából*. I–II. kötet. Európa–História, Bp., 1996.
- Thatcher, Margaret: *The Downing Street Years*. HarperCollins Publishers, London, 1993.
- Vogeler, Robert: *I was Stalin's Prisoner*. Harcourt Brace and Company, New York, 1951.

FELDOLGOZÁSOK

- Ádám Magda: *A kisantant és Európa, 1920–1929*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1989.
- Adamthwaite, Anthony: *Grandeur and Misery: France's Bid for Power in Europe 1914–1940*. Arnold, London, 1995.
- Applebaum, Anne: *Iron Curtain: The Crushing of Eastern Europe 1944–1956*. Anchor, New York, 2012.
- Aronson, Shlomo: *Hitler, the Allies and the Jews*. Cambridge University Press, Cambridge, 2004.
- Balogh Margit: *Mindszenty József 1892–1975*. Elektra Kiadóház, Bp., 2002.
- Baráth Magdolna: Hruscsov és ami utána jött: Magyarország és a Szovjetunió kapcsolatai a hatvanas években. In: Uő: *A Kreml árnyékában. Tanulmányok Magyarország és a Szovjetunió kapcsolatainak történetéhez 1944–1990*. Gondolat Kiadó, Bp., 2014.
- Barker, Elisabeth: Problems of Alliance – Misconceptions and Misunderstanding. In: Deakin, William–Barker, Elisabeth – Chadrick, Jonathan (eds.): *British Political and Military Strategy in Central, Eastern and Southern Europe in 1944*. Palgrave Macmillan, London, 1989.
- Barker, Elizabeth: *British Policy in South-East Europe in the Second World War*. The Macmillan Press, London, Basingstoke, 1976.
- Bart István: *Világirodalom és könyvkiadás a Kádár-korszakban*. Scholastica, Bp., 2000.
- Batonyi, Gabor: *Britain and Central Europe, 1918–1933*. Clarendon Press, Oxford, 1999.
- Békés Csaba: Az 1956-os forradalom a világpolitikában. 1956-os Intézet, Bp., 1996.
- Békés Csaba: Az Egyesült Államok és a magyar semlegesség 1956-ban. In: Bak János et al. (szerk.): *Évkönyv 1994*. 1956-os Intézet, Bp., 1994. 165–178.
- Békés Csaba: Hidegháború, enyhülés és az 1956-os forradalom. In: Hegedűs B. András et al. (szerk.): *Évkönyv V, 1996–1997*. 1956-os Intézet, Bp., 1997. 201–213.
- Békés Csaba: *Európából Európába – Magyarország konfliktusok keresztüztüzében, 1945–1990*. Gondolat Kiadó, Bp., 2004.
- Békés Csaba: A kádári külpolitika 1956–1968: Látványos sikerek – „láthatatlan” konfliktusok. In: Uő: *Európából Európába – Magyarország konfliktusok keresztüztüzében*. Gondolat Kiadó, Bp., 2004.
- Békés Csaba: Magyar külpolitika a szovjet szövetségi rendszerben, 1968–1989. In: Gazdag Ferenc–Kiss J. László (szerk.): *Magyar külpolitika a XX. században – Tanulmányok*. Zrínyi Kiadó, Bp., 2004. 133–172.
- Békés, Csaba: *The 1956 Hungarian Revolution and World Politics*. Working Paper number 16. Cold War International History Project, Woodrow Wilson International Center for Scholars, Washington D. C. 1996.
- Beschloss, Michael R.–Talbot, Strobe: *At the Highest Levels: The Inside Story of the End of the Cold War*. Little, Brown and Company, Boston, 1993.
- Bischof, Günter–Ambrose, Stephen (eds.): *Eisenhower – A Centenary Assessment*. Louisiana State University Press, Baton Rouge, 1995.
- Bischof, Günter: *Austria in the First Cold War. The Leverage of the Weak 1945–55*. Palgrave Macmillan, London, 1999.
- Bodzában István–Szalay Antal (szerk.): *A puha diktatúrától a kemény demokráciáig*. Pelikán, Bp., 1994.
- Borbándi Gyula: *Magyarok az Angol Kertben – A Szabad Európa Rádió története*. Európa, Bp., 1996.

- Borhi László: Iratok az 1956–1958 közötti amerikai–magyar viszony történetéhez. *Történelmi Szemle*, 40. 1998. 3–4. 341–380.
- Borhi László: *Magyarország a hidegháborúban, 1945–1956: A Szovjetunió és az Egyesült Államok között*. Corvina Kiadó, Bp., 2005.
- Borhi, László: *Magyar–amerikai kapcsolatok 1945–1989. Források*. MTA Történettudományi Intézete, Bp., 2009.
- Bowie, Robert R.–Immerman, Richard H.: *Waging Peace: How Eisenhower Shaped an Enduring Cold War Strategy*. Oxford University Press, Oxford, 2000.
- Braham, Randolph: *The Politics of Genocide – The Holocaust in Hungary*. Vol. I. Columbia University Press, New York, 1994.
- Brands, H. W.: *The Devil We Knew: Americans and the Cold War*. Oxford University Press, New York, Oxford, 1993.
- Breitman, Richard: *Official Secrets: What the Nazis Planned, What the British and Americans Knew*. Hill and Wang, New York, 1999.
- Brown, Anthony Cave: *Bodyguard of Lies*. Volume I. Harper and Row Publishers, New York, 1975.
- Buckley, Mary: The Multifaceted External Soviet Role in Processes Towards Unanticipated Revolutions. In: McDermott, Kevin–Stibbe, Matthew (eds.): *The 1989 Revolutions in Central and Eastern Europe – From Communism to Pluralism*. Manchester University Press, Manchester, New York, 2013.
- Bull, Kevin Hedley: *The Anarchical Society. The Study of Order in World Politics*. Columbia University Press, New York, 1977.
- Carruthers, Susan L.: *Cold War Captives: Imprisonment, Escape, Brainwashing*. University of California Press, 2009.
- Case, Holly: *Between States: The Transylvanian Question and the European Idea During World War II*. Stanford University Press, Stanford, 2009.
- Cohen, Stephen: The Fate of the Soviet Union: Why Did it End? In: Stephen Cohen: *Soviet Fates and Lost Alternatives – From Stalinism to the New Cold War*. Columbia University Press, New York, 2011.
- Cohen, Warren I.: *America's Response to China: A History of Sino-American Relations*. Columbia University Press, New York, 2010.
- Craig, Campbell–Logevall, Frederik: *America's Cold War: The Politics of Insecurity*. Harvard University Press, Cambridge Mass., 2009.
- Czettler Antal: *A mi kis élethalál kérdéseink: a magyar külpolitika a hadba lépéstől a német megszállásig*. Magvető, Bp., 2000.
- Dallek, Robert: *Nixon and Kissinger: Partners in Power*. HarperCollins Publishers, New York, 2007.
- DeSantis, Hugh: *The Diplomacy of Silence. The American Foreign Service, the Soviet Union and the Cold War, 1933–47*. The University of Chicago Press, Chicago, London, 1979.
- Dobson, Alan: *US Economic Statecraft for Survival 1933–1991: Of Sanctions, Embargoes and Economic Warfare*. Routledge, London, New York, 2002.
- Domber, Gregory: Skepticism and Stability – Reevaluating U.S. Policy During Poland's Democratic Transformation in 1989. *Journal of Cold War Studies*, Vol. 13, No. 3, (Summer 2011) 52–87.
- Edmonds, Robin: *The Big Three – Churchill Roosevelt and Stalin*. Hamish Hamilton, London, 1991.
- Faure, Justine: *L'Ami Américain – La Tchécoslovaquie enjeu de la diplomatie Américaine, 1943–1968*. Tallandier, Paris, 2004.

- Felkay, Andrew: *Hungary and the USSR, 1956–1968. Kadar's Political Leadership*. Greenwood Press, New York, 1989.
- Førland, Tor Egil: *Cold Economic Warfare – The Creation and Prime of CoCom, 1948–1954*. (PhD Thesis), Oslo, 1991.
- Førland, Tor Egil: Selling Firearms to the Indians – Eisenhower's Export Control Policy, 1953–1954. *Diplomatic History*, Vol. 15, No. 2, (Spring 1991).
- Földes György: *Az eladósodás politikatörténete, 1957–1986*. Maecenas, Bp., 1995.
- Földes György: Kötélhúzás felsőfokon. Kádár és Brezsnyev. In: Rácz Árpád (szerk.): *Ki volt Kádár? Harag és elfogultság nélkül a Kádár-életútról*. Rubicon-Aquila könyvek, Bp., 2001.
- Földesi Margit: *A szabadság megszállása, a megszállók szabadsága – a hadizsákmányról, a jóvátételről, Szövetséges Ellenőrző Bizottságról Magyarországon*. Kairosz, Bp., 2002.
- Frank, Tibor: Diplomatic Images of Admiral Horthy – The American Perspectives of Inter-war Hungary. In: Frank, Tibor: *Ethnicity, Propaganda, Myth Making: Studies in Hungarian Connections to Britain and America, 1848–1945*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1999.
- Frank Tibor (szerk.): *Gyarmatokból impérium. Magyar kutatók tanulmányai az amerikai történelemről*. Gondolat, Bp., 2007.
- Fülöp Mihály: *A befejezetlen béke. A Külügyminiszterek Tanácsa és a magyar békeszerződés (1947)*. Héttorony, Bp., 1994.
- Gaddis, John Lewis: *The Cold War: A New History*. Penguin, New York, 2006.
- Gaddis, John Lewis: *The Long Peace – Inquiries into the History of the Cold War*. Oxford University Press, New York, Oxford, 1987.
- Gaddis, John Lewis: *We Now Know. Rethinking Cold War History*. Clarendon Press, Oxford, 1997.
- Garadnai Zoltán–Schreiber, Thomas: A magyarországi rendszerváltozás a Quai d'Orsay szemével. *Külgügyi Szemle*, VII. 2. (2008. nyár), 129–149.
- Garthoff, Raymond: A magyar forradalom és Washington. In: Hegedűs B. András et al. (szerk.): *Évkönyv V. 1996–1997. 1956-os Intézet*, Bp., 1997. 214–227.
- Garthoff, Raymond: *Détente and Confrontation: American–Soviet Relations from Nixon to Reagan*. Brookings Institute Press, Washington D. C., 1985.
- Gati, Charles: Eastern Europe on Its Own. *Foreign Affairs, America and the World*, Vol. 68, No. 1, Special 1988.
- Gati, Charles: *Failed Illusions: Moscow, Washington, Budapest and the 1956 Hungarian Revolt*. Woodrow Wilson Center Press, Washington, D. C., Stanford University Press, Stanford, Calif., 2006.
- Gellately, Robert: *Stalin's Curse – Battling for Communism in War and Cold War*. Knopf, New York, 2013.
- Gilbert, Martin: *Road to Victory – Winston S. Churchill 1941–1945*. Houghton Mifflin, London, 1986.
- Glant Tibor: *A Szent Korona amerikai kalandja 1945–1978*. KLTE, Debrecen, 1997.
- Glant Tibor: *Emlékezzünk Magyarországra 1956. Tanulmányok a magyar forradalom és szabadságharc amerikai emlékezetéről*. Kiss József Könyvkiadó, Bp., 2008.
- Goldgeier, James M.–McFaul, Michael: *Power and Purpose: U.S. Policy Toward Russia After the Cold War*. Brookings Institution Press, Washington, D. C., 2003.
- Gorodetsky, Gabriel: *The Grand Delusion: Stalin and the German Invasion of Russia*. Yale University Press, New Haven CT., London, 1999.
- Gough, Richard: *The Good Comrade. János Kádár, Communism and Hungary*. I. B. Tauris, London, New York, 2006.
- Grose, Peter: *Gentleman Spy: The Life of Allen Dulles*. Houghton Mifflin Company, Boston, 1994.
- Grose, Peter: *Operation Rollback: America's Secret War Behind the Iron Curtain*. Houghton Mifflin Company, Boston, New York, 2000.
- Gyáni, Gábor: Socio-Psychological Roots of Discontent: Paradoxes of 1956. *Hungarian Studies*, Vol. 20, No. 1, (June 2006), 65–74.
- Gyarmati György: A vasfüggöny és az állambiztonsági szervek alkonya Magyarországon 1989-ben. In: Gyarmati György (szerk.): *A Páneurópai Piknik és határátjárás húsz év távlatából*. Sopron Megyei Város Önkormányzata, L'Harmattan, Bp., Sopron, 2010. 95–116.
- Hahn, Peter L.: *The United States, Great Britain and Egypt, 1945–1956. Strategy and Diplomacy in the Early Cold War*. North Carolina University Press, Chapel Hill, London, 1991.
- Ham, Peter van: *The EC, Eastern Europe and European Unity: Discord, Collaboration and Integration since 1947*. Pinter, London, New York, 1993.
- Hanhimäki, Jussi: *The Flawed Architect: Henry Kissinger and American Foreign Policy*. Oxford University Press, Oxford, 2004.
- Harbutt, Fraser: *Yalta 1945: Europe and America at the Crossroads*. Cambridge University Press, New York, 2010.
- Hargittai, István: *Judging Edward Teller: A Closer Look at One of the Most Influential Scientists of the Twentieth Century*. Prometheus Books, 2010.
- Harper, Lambert: *American Visions of Europe*. Cambridge University Press, Cambridge, 1994.
- Harrington, Joseph F.–Courtney, Bruce J.: *Tweaking the Nose of the Russians: Fifty Years of American–Romanian Relations, 1940–1990*. Boulder, East European Monographs, New York, 1991.
- Harrison, Hope: *Driving the Soviets Up the Wall: Soviet–East German Relations 1953–1961*. Princeton University Press, Princeton, 2003.
- Haslam, Jonathan: *Russia's Cold War – From the October Revolution to the Fall of the Wall*. Yale University Press, New Haven, London, 2011.
- Hazard, Elizabeth: *Cold War Crucible: United States Foreign Policy and the Conflict in Romania 1943–1953*. East European Monographs, Boulder, Colorado, 1996.
- Hixson, Walter: *Parting the Iron Curtain: Propaganda, Culture and the Cold War, 1945–1961*. Macmillan, London, 1997.
- Holloway, David: Nuclear Weapons and the Cold War in Europe. In: Kramer, Mark–Smetsna, Vít (eds.): *Imposing, Maintaining and Tearing Down the Iron Curtain: The Cold War in Eastern Europe, 1945–1989*. Lexington Books, 2013.
- Holloway, David–McFarland, David: The Hungarian Revolution of 1956 in the Context of the Cold War Military Confrontation. *Hungarian Studies*, Vol. 20., No. 1., (June 2006). 31–49.
- Honvári János: Pénzügyi és vagyoni tárgyalások és egyezmények Magyarország és az Egyesült Államok között, 1945–1978. *Századok*, 143. 2009. 1. 37–82.
- Horváth István–Németh István: ...és a falak leomlanak. *Magyarország és a német egység (1945–1990)*. Legenda és valóság. Magvető, Bp., 1999.
- Horváth, Sándor: Hooligans, Spivs and Gangs – Youth Subcultures in the 1960s. In: Rainer, János M.–Peteri, György (eds.): *Muddling Through the Long 1960s. Ideas and Every Day Life in High Politics and the Lower Classes of Communist Hungary*. Trondheim Studies on East European Cultures and Societies. Bp., Trondheim, 2005.
- Hughes, Geraint: British Policy Towards Eastern Europe and the Impact of the Prague Spring, 1964–1968. *Cold War History*, 4. 2. 2004. 115–139.

- Hughes, Geraint: *Harold Wilson's Cold War: The Labour Government and East-West Politics 1964–1970*. The Royal Historical Society, 2009.
- Hunt, David: British Military Planning and Aims in 1944. In: Deakin, William–Barker, Elisabeth–Chadwick, Jonathan (eds.): *British Political and Military Strategy in Central, Eastern and Southern Europe in 1944*. Macmillan, London, 1989.
- Huszár Tibor: *Kádár János politikai életrajza 1957. november–1989. június*. Kossuth Kiadó, Bp., 2003.
- Huszár Tibor: *Kádár – A hatalom évei 1956–1989*. Corvina, Bp., 2006.
- Iber, Walter M.–Ruggenthaler, Peter (eds.): *Stalin's Wirtschaftspolitik an der sowjetischen Peripherie – Ein Überblick auf der Basis osteuropäischer Quellen*. StudienVerlag, Innsbruck, Wien, Bosen, 2011.
- Immerman, Richard H.: *John Foster Dulles: Piety, Pragmatism and Power in U. S. Foreign Policy*. SR Books, Wilmington, DE, 1999.
- Jervis, Robert: *American Foreign Policy in a New Era*. Routledge, New York, London, 2005.
- Jeszenszky Géza: A magyar külpolitika fő irányai a század utolsó évtizedében. In: Pritz Pál (szerk.): *Magyarország helye a 20. századi Európában*. Magyar Történelmi Társulat, Bp., 2002. 169–184.
- Jian, Chen: *Mao's China and the Cold War*. The University of North Carolina Press, Chapel Hill, 2001.
- Johnson, A. Ross: *Radio Free Europe and Radio Liberty: The CIA Years and Beyond*. Woodrow Wilson Press, Stanford University Press, Washington, D. C., Stanford, California, 2010.
- Joó András: *Kállay Miklós külpolitikája – Magyarország és a háborús diplomácia 1942–1944*. Napvilág Kiadó, Bp., 2008.
- Joó András: Világháborús intrikák – a magyar béketapogatózások és az isztambuli szüntér fontos mozzanatai. *Századok*, 142. 2008. 6. 1421–1464.
- Juhász Gyula: A német–magyar viszony néhány kérdése a második világháború alatt. *Történelmi Szemle*, 27. 1984. 1–2. 269–279.
- Juhász Gyula: *A Teleki-kormány külpolitikája 1939–1941*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1964.
- Juhász Gyula: *Magyarország külpolitikája 1919–1945*. Harmadik kiadás. Kossuth Kiadó, Bp., 1988.
- Kagan, Robert: *Of Paradise and Power: America and Europe in the New World Order*. Alfred Knopf, New York, 2003.
- Kalmár Melinda: *Ennivaló és hozomány – A kora kádárizmus ideológiája*. Magvető, Bp., 1998.
- Kamiński, Marek: *W obliczu sowieckiego ekspansjonizmu – Polityka Stanów Zjednoczonych Wielkiej Brytanii wobec Polski i Czechosłowacji 1945–1948*. Instytut Historii Pan, Warsaw, 2005.
- Kenez, Peter: *Hungary from the Nazis to the Soviets. The Establishment of the Communist Regime in Hungary 1944–1988*. Cambridge University Press, Cambridge, 2009.
- Kent, John: British Postwar Planning for Europe 1942–45. In: Antonio Varsori–Elena Calandri (eds.): *The Failure of Peace in Europe, 1943–1948*. Cold War History Series. Palgrave Macmillan, Basingstoke, New York, 2001.
- Kertész, Stephen D.: *Between Russia and the West: Hungary and the Illusions of Peacemaking, 1945–1947*. Notre Dame University Press, Notre Dame, London, 1984.
- Kieninger, Stephan: Transformation Versus Status Quo: The Survival of the Transformation Strategy During the Nixon Years. In: Villaume, Poul–Westad, Odd Arne (eds.): *Perforating the Iron Curtain: European Détente, Transatlantic Relations, and the Cold War, 1965–1985*. University of Copenhagen, Museum Tusculanum Press, Copenhagen, 2010.
- Kiss J. László: *Változó utak a külpolitika elméletében és elemzésében*. Osiris, Bp., 2009.
- Kissinger, Henry: *Diplomacy*. Simon and Schuster, New York, 1994.
- Kornai János: *A hiány*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp., 1980.
- Kotkin, Stephen: *Armageddon Averted: The Soviet Collapse, 1970–2000*. Oxford University Press, Oxford, 2008.
- Kovács Zoltán András: A Janus-arcú tábornok – Adalékok Ujszászy István vezérőrnagynak, a VKF 2. osztály és az Államvédelmi Központ vezetőjének az ÁVH fogságában frott feljegyzéseihez. In: Haraszi, György (szerk.): *Vallomások a holtak házából*. ÁBTL, Corvina, Bp., 2008. 100–107.
- Kovrig, Bennett: *Of Walls and Bridges: The United States & Eastern Europe*. NYU Press, New York, 1991.
- Kramer, Mark: New Evidence on Soviet Decision-Making and the 1956 Polish and Hungarian Crisis. *Cold War International History Project Bulletin*. Washington D. C., Issue 8–9, (Winter 1996–1997). 358–384.
- Kramer, Mark: Stalin, Soviet Policy and the Consolidation of a Communist Bloc in Eastern Europe, 1944–1953. In: Vladimir Tismaneanu (ed.): *Stalinism Revisited – The Establishment of Communist Regimes in East-Central Europe*. CEU Press, Budapest, New York, 2009. 53–100.
- Kramer, Mark: The Collapse of East European Communism and the Repercussions within the Soviet Union. Part 2. *Journal of Cold War Studies*, Vol. 6, No. 4, (Fall 2004), 43–64.
- Kramer, Mark: The Collapse of East-European Communism and the Repercussions within the Soviet Union. Part 3. *Journal of Cold War Studies*, Vol. 7, No. 1, (Winter 2005), 13–96.
- Kramer, Mark: The Demise of the Soviet Bloc. In: Tismaneanu, Vladimir–Bogdan C., Iacob (eds.): *The End of the Beginning – The Revolutions of 1989 and the Resurgence of History*. CEU Press, Bp., New York, 2012. 171–255.
- Kramer, Mark: The Early Post-Stalin Succession Struggle and the Upheavals in East-Central Europe: Internal-External Linkages in Soviet Decision-Making. Part 3. *Journal of Cold War Studies*, Vol. 1, No. 3, (Winter 1999). 3–55.
- Laqueur, Walter: *Europe in Our Time. A History 1945–1992*. Penguin Books, New York, 1993.
- Leffler, Melvyn: *For the Soul of Mankind: The United States, the Soviet Union, and the Cold War*. Hill and Wang, New York, 2007.
- Levering, Ralph B.–Pechatnov, Vladimir O.–Botzenhart-Viehe, Verena–Edmondson, Earl C.: *Debating the Origins of the Cold War – American and Russian Perspectives*. Rowman and Littlefield Publishers Inc., Lanham, 2002.
- Lévesque, Jacques: *The Enigma of 1989: The USSR and the Liberation of Eastern Europe*. University of California Press, California, 1997.
- Lippmann, Walter: *Amerika válaszára*. Anonymus, Bp., 1946.
- Lojkó, Miklós: Conservative Realignment in British Policy on Central Europe and the Balkans During the Early Interwar Years. In: Borhi László (szerk.): *Európa, nemzet, külpolitika – tanulmányok Ádám Magda 85. születésnapjára*. Aura, Bp., 2010. 153–170.
- Lukes, Igor: *On the Edge of the Cold War. American Diplomats and Spies in Postwar Prague*. Oxford University Press, Oxford, 2012.
- Lundestad, Geir: *The American Non-Policy Towards Eastern Europe, 1945–1947*. Universitetsforlaget, Tromsø, Oslo, Bergen, 1978.
- Lundestad, Geir: *The United States and Western Europe from 1945. From "Empire" by Invitation to Transatlantic Drift*. Oxford University Press, Oxford, New York, 2003.
- Magyarics Tamás: Az Egyesült Államok és Magyarország, 1957–1967. *Századok*, 1996. 3. 571–612.

- Mark, Eduard: American Policy Toward Eastern Europe and the Origins of the Cold War 1941–1946: An Alternative Interpretation. *The Journal of American History*, Vol. 68, No. 2, 313–336.
- Mark, Eduard: Revolution by Degrees: Stalin's National-Front Strategy for Europe, 1941–1947. *Cold War International History Paper, Working Paper Nr. 31*. Woodrow Wilson Center, Washington, D. C., 2001.
- Mastny, Vojtech: The Warsaw Pact as History. In: Mastny, Vojtech–Byrne, Malcolm (eds.): *A Cardboard Castle? An Inside History of the Warsaw Pact*. CEU Press, Bp., New York, 2005. 1–74.
- Mastny, Vojtech: *The Cold War and Soviet Insecurity: The Stalin Years*. Oxford University Press, Oxford, 1997.
- Matlock, Jack F.: *Reagan and Gorbachev: How the Cold War Ended*. Random House, New York, 2005.
- Max, Stanley M.: *The Anglo-American Response to the Sovietization of Hungary, 1945–1948*. Ann Arbor Michigan, 1980.
- Maynard, Christopher: *Out of the Shadow: George H. W. Bush and the End of the Cold War*. Texas A&M University Press, College Station, 2008.
- McCauley, Brian: Hungary and the Suez, 1956: The Limits of Soviet and American Power. *Journal of Contemporary History*, 1981. Vol. 16. No. 4. 777–800.
- Mitrovich, Gregory: *Undermining the Kremlin. America's Strategy to Subvert the Soviet Bloc, 1947–1956*. Cornell University Press, Ithaca, London, 2000.
- Mitrovits Miklós: *A remény hónapjai... A lengyel szolidaritás és a szovjet politika (1980–1981)*. Napvilág Kiadó, Bp., 2010.
- Mong Attila: *Kádár hitele – A magyar államadósság története 1956–1990*. Libri Kiadó, Bp., 2012.
- Montgomery, J. F.: *Magyarország, a vonakodó csatlós*. Szerkesztette: Frank Tibor. Zrínyi Kiadó, Bp., 2004.
- Naimark, Norman–Gibianski, Leonid (eds.): *Establishment of Communist Regimes in Eastern Europe, 1944–1949*. Westview Press, 1996.
- Naimark, Norman: *The Russians in Germany: A History of the Soviet Zone of Occupation 1945–1949*. Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge Mass., 1995.
- Nye, Joseph S. Jr.: *Soft Power: The Means to Success in World Politics*. W. W. Norton, 2003.
- Okey, Robin: Echoes and Precedents: 1989 in Historical Perspective. In: McDermott, Kevin–Stibbe, Matthew (eds.): *The 1989 Revolutions in Central and Eastern Europe – From Communism to Pluralism*. Manchester University Press, Manchester, New York, 2013.
- Oplátka András: *Egy döntés története – Magyar határnyitás 1989. szeptember 11. nulla óra*. Helikon Kiadó, Bp., 2010.
- Osgood, Kenneth: *Total Cold War. Eisenhower's Secret Propaganda Battle at Home and Abroad*. University Press of Kansas, Lawrence, Kansas, 2006.
- Palasik Mária: *Chess Game for Democracy: Hungary Between East and West, 1944–1947*. McGill Queens University Press, Montreal, 2011.
- Pál István: A Vogeler-ügy. In: Frank Tibor (szerk.): *Gyarmatokról impérium. Magyar kutatók tanulmányai az amerikai történelemről*. Gondolat, Bp., 2007. 217–235.
- Preussen, Ronald W.: John Foster Dulles és Kelet-Európa. In: *Évkönyv V, 1996–1997*. 1956-os Intézet, Bp., 1997. 228–237.
- Preussen, Ronald W.: John Foster Dulles and the Predicaments of Power. In: Richard H. Immerman (ed.): *John Foster Dulles and the Diplomacy of the Cold War*. Princeton University Press, Princeton, NJ., 1990. 21–46.

- Pruden, Caroline: *Conditional Partners: Eisenhower, the United Nations and the Search for a Permanent Peace*. Louisiana State University Press, Baton Rouge, 1998.
- Radvanyi, János: *Hungary and the Superpowers: The 1956 Revolution and Realpolitik*. Stanford University Press, Hoover Institution Press, Stanford, California, 1972.
- Rainer, János M.: Döntés a Kremlben – Kísérlet a feljegyzések értelmezésére. In: *Döntés a Kremlben – A szovjet pártelnökség vitái Magyarországról*. 1956-os Intézet, Bp., 1996. 111–154.
- Rainer, János M.: The Sixties in Hungary: Some Historical and Political Approaches. In: Rainer, János M.–Peteri, György (eds.): *Muddling Through the Long 1960s. Ideas and Everyday Life in High Politics and the Lower Classes of Communist Hungary*. Trondheim Studies on East European Cultures and Societies. Bp., Trondheim, 2005. 4–26.
- Ránki György: A vonakodó csatlós vagy az utolsó csatlós. In: Ránki György: *Mozgásterek, kényszerpályák*. Magvető, Bp., 1983. 475–524.
- Ripp Zoltán: *Rendszerváltás Magyarországon 1987–1990*. Napvilág Kiadó, Bp., 2006.
- Romsics Ignác: A brit külpolitika és a 'magyarkérdés', 1914–1946. *Századok*, 130. 1996. 2. 273–339.
- Romsics Ignác: *Az 1947-es párizsi békeszerződés*. Osiris, Bp., 2006.
- Sainsbury, Keith: *Churchill and Roosevelt at War. The War They Fought and the Peace They Hoped to Make*. New York University Press, New York, 1994.
- Sakmyster, Thomas: *Hungary's Admiral on Horseback: Miklós Horthy, 1918–1944*. East European Monographs, Boulder, Colorado, 1994.
- Sarotte, Mary: *The Struggle to Create Post-Cold War Europe*. Princeton University Press, Princeton, 2009.
- Savranskaya, Svetlana: The Logic of 1989: The Soviet Peaceful Withdrawal from Eastern Europe. In: Savranskaya, Svetlana–Blanton, Thomas–Zubok, Vladislav (eds.): *Masterpieces of History – The Peaceful End of the Cold War in Europe, 1989*. CEU Press, Bp., New York, 2010.
- Sayer, Ian–Botting, Douglas: *America's Secret Army: The Untold Story of the Counter Intelligence Corps*. F. Watts, New York, 1989.
- Schreiber, Thomas: *Les actions de la France à l'Est ou Les absences de Marianne*. L'Harmattan, Paris, 2000.
- Sebestyen, Victor: *Revolution 1989: The Fall of the Soviet Empire*. New York, 2009.
- Simándi Irén: A magyar forradalom a Szabad Európa Rádió hullámhosszán, I. rész. *Valóság*, 45. 2002. 11. 36–61.
- Sipos Péter: Az Egyesült Államok, a NATO és az 1968-as szovjet intervenció. *Történelmi Szemle*, 50. 2008. 3. 383–406.
- Sipos, Péter–Vida, István: The Policy of the United States Towards Hungary During the Second World War. *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 29. 1983. 77–110.
- Snyder, Timothy: *Bloodlands: Europe Between Hitler and Stalin*. Basic Books, New York, 2010.
- Spalding, Robert Jr.: 'A Graduate and Moderate Relaxation' – Eisenhower and the Revision of American Export Control Policy, 1953–1955. *Diplomatic History*, Vol. 17, No. 2, (Spring 1993), 223–250.
- Spohr-Readman, Kristina: Conflict and Cooperation in Intra-Alliance Nuclear Politics: Western Europe, the United States and the Genesis of NATO's Dual-Track Decision, 1977–1979. *Journal of Cold War Studies*, Vol. 13, No. 2, 2011. 39–89.
- Spulber, Nicholas: Problems of East–West Trade and Economic Trends in the European Satellites of Soviet Russia. In: Stephen D. Kertesz (ed.): *The Fate of East Central Europe*. Notre Dame University Press, Notre Dame, 1956. 597–617.

- Smetana, Vít: Concessions or Conviction? Czechoslovakia's Road to the Cold War and the Soviet Bloc. In: Kramer, Mark–Smetana, Vít (eds.): *Imposing, Maintaining and Tearing Down the Iron Curtain: The Cold War in Eastern Europe, 1945–1989*. Lexington Books, 2013. 55–86.
- Stafford, David: *Britain and the European Resistance 1940–1945: A Survey of the Special Operations Executive, with Documents*. Macmillan, London, St. Antony's College, Oxford, 1980.
- Stark Tamás: *Magyar foglyok a Szovjetunióban*. Lucidus, Bp., 2006.
- Stent, Angela: *Russia and Germany Reborn: Unification, the Soviet Collapse and the New Europe*. Princeton University Press, Princeton, 1998.
- Sz. Bíró Zoltán: A szovjet végjáték. In: *Megroppan a világrend, 1989–1991 – célok, szereplők, következmények*. Argumentum, Bp., 2013. 21–49.
- Szemere, Anna: *Up from the Underground. The Culture of Rock Music in Postsocialist Hungary*. Pennsylvania University Press, Pennsylvania, 2001.
- Tischler, János: The Hungarian Party Leadership and the Polish Crisis of 1980–1981. *Cold War International History Bulletin*, Issue 11. (Winter 1988). 77–89.
- Tischler, János: Kádár and the Polish Crisis of 1980–1981. *Hungarian Quarterly*, Vol. 39, No. 151, 1998.
- Tóth Imre: A keletnémet menekültkérdés hatása a Berlin–Bonn–Budapest háromszög kapcsolatrendszerére. In: Gyarmati György (szerk.): *A Páneurópai Piknik és határátjárás húsz év távlatából*. Sopron Megyei Város Önkormányzata, L'Harmattan, Bp., Sopron, 2010. 67–94.
- Trachtenberg, Marc: *Constructed Peace. The Making of the European Settlement 1945–1963*. Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 1999.
- Tudda, Christopher: *The Truth is Our Weapon: The Rhetorical Diplomacy of Dwight D. Eisenhower and John Foster Dulles*. Louisiana State University Press, Baton Rouge, 2006.
- Urban, George: *Radio Free Europe and the Pursuit of Democracy: My War within the Cold War*. Yale University Press, New Haven, 1997.
- Vida István: Az MSZMP Politikai Bizottságának 1958. január 15-i határozata Külügyminisztérium munkájáról. In: Fischer Ferenc–Majoros István–Vonyó József (szerk.): *Magyarország (Nagy)hatalmak erőterében. Tanulmányok Ormos Mária 70. születésnapjára*. University Press, Pécs, 2000. 629–650.
- Walt, Stephen: *The Origins of Alliances*. Cornell University Press, Ithaca, 1987.
- Waltz, Kenneth: The Emerging Structure of International Politics. In: Uő: *Realism and International Politics*. Routledge, New York, London, 2008. Originally published: *International Security*, Vol. 18, No. 2, 1993. 44–79.
- Waltz, Kenneth: *Theory of International Politics*. Addison Wesley Publishers, Reading, Massachusetts, 1979.
- Walzer, Michael: *Just and Unjust Wars: A Moral Argument with Historical Illustrations*. Basic Books, Third Edition, 2000.
- Wettig, Gerhard: *Stalin and the Cold War in Europe: The Emergence and Development of East–West Conflict, 1939–1953*. Rowman and Littlefield Publishers, Montreal, 2008.
- Wilentz, Sean: *The Age of Reagan: A History, 1974–2008*. Harper, New York, 2008.
- Zhai, Qiang: *China and the Vietnam Wars, 1950–1975*. The University of North Carolina Press, Chapel Hill, London, 2000.
- Zubok, Vladislav: *A Failed Empire. The Soviet Union in the Cold War from Stalin to Gorbachev*. The University of North Carolina Press, Chapel Hill NC, 2007.

- Zubok, Vladislav: Soviet Policy Aims at the Geneva Conference of 1955. In: Bischof, Günter–Dockrill, Saki (eds.): *Cold War Respite – The Geneva Summit of 1955*. Louisiana State University Press, Baton Rouge, 2001. 55–74.

KÉZIRATOK

- Marchio, James: *Rhetoric and Reality: The Eisenhower Administration and Unrest in Eastern Europe 1953–1956*. Unpublished Ph.D. dissertation, 1990.
- Preussen, Ronald W.: *Walking a Tightrope in the Twilight: John Foster Dulles and Eastern Europe in 1953*. Unpublished paper prepared for the conference "Europe and the Cold War" November 1998 at the Sorbonne, Paris.
- Urbán Károly: *Sztálin halálától a forradalom kitöréséig – a magyar–szovjet kapcsolatok története (1953–1956)*. Kiadatlan kézirat. Bp., 1996.

Képjegyzék

- 31. oldal: Churchill, Truman és Sztálin a potsdami konferencián, 1945. július 17.–augusztus 2. (Forrás: <http://www.britishempire.co.uk>, 2015. április 10.)
- 77. oldal: Szovjet katonák a Halászbástyán, 1945. (Fortepan, képszám: 31805, adományozó: Ungváry Krisztián)
- 109. oldal: Propagandaanyagot szállító luftballonok indítása Németország területéről, 1954. (Fortepan, képszám: 45523)
- 149. oldal: Fotó a budapesti amerikai nagykövetség épületének ablakából, 1956. november. (*Life*, 1956, Michael Rougier felvétele)
- 173. oldal: A magyarkérdés tárgyalása az ENSZ Biztonsági Tanácsának ülésén. New York, 1956. október 31. (*Life*, 1956, Walter Sanders felvétele)
- 219. oldal: Amerikai pedagógusok magyar iskolát látogatnak meg Galgahévízen, 1965. (MTI Fotó, Patkó Klári)
- 253. oldal: Amerikai szállodai szakemberek csoportja a Népstadionban, 1968. (MTI Fotó, Szebellédy Géza)
- 301. oldal: A Szent Korona és a koronázási ékszerek átadása a Parlament Kupolacsarnokában, 1978. január 6. (MTI Fotó: Fényes Tamás)
- 369. oldal: Vendégek az első magyarországi McDonald's gyorsétteremben, Budapest, 1988. július 5. (MTI Fotó, Cseke Csilla)
- 409. oldal: A Magyar Demokrata Fórum nagygyűlésének vendége Mark Palmer, az USA budapesti nagykövete (balra), mellette Lezsák Sándor, az MDF alelnöke és a tolmács. Lakitelek, 1989. szeptember 22. (MTI Fotó)

Címlap:

A Telenews amerikai forgatócsoport autója a Luther utca és Bezerédi utca sarkán. Budapest, 1956. (Fortepan, képszám: 32782, adományozó: PestiSrác2)

Hátlap:

„Amerikai álom” Magyarországon: Coca-Colát fogyasztó fiatalok, 1976. (Fortepan, képszám: 18909)

Amerikai B-24D Liberator bombázógép és személyzete, 1944. A gép oldalán az addigi célpontok között Magyarország. (Fortepan, képszám: 24349, adományozó: National Archives)

Truman-ellenes „spontán” tüntetés a Sztálin (ma: Andrássy) úton, 1952. (Fortepan, képszám: 16755, adományozó: iMRe)

Amerikai autók bemutatója a Városligetben, a BNV alkalmával, 1969. (Fortepan, képszám: 31539, adományozó: Pállinkás Zsolt)

Névmutató

FÖLDRAJZI NÉV

A

Adriai-tenger 145
Afganisztán 371–372, 391
Albánia 275
Angola 330–331, 334, 342
Atlanti-óceán 188, 411

Ausztria 12, 15, 18–19, 21, 28, 54, 66, 85–87,
95, 98, 100–101, 104, 106, 121–122, 132,
144–146, 162, 164, 208, 259, 261, 275,
287, 415, 424–425, 429, 432, 454, 456,
464, 475

B

Baden-Württemberg 427
Balaton 196, 422, 454
Balkán 14–15, 139, 175, 259, 275
Baltikum 80, 141
Balti-tenger 144
Belgium 121
Belorusszia 141
Besszarábia 68
Brüsszel 318, 444
Bulgária 18, 33, 34, 51, 56, 57, 59, 73, 85, 87,
95, 100, 112, 225, 273, 275, 338–339, 420

C

Camp David 202
Cegléd 126
Cleveland 285
Constanța 122

Cs

Csehszlovákia 15, 17, 21, 25, 54–56, 80, 82,
84–85, 87–89, 92, 99–101, 111, 114–115,

133–134, 164, 175, 197, 198–199, 224–
260, 264, 273, 278–280, 288, 317, 325,
336–337, 377, 385, 402, 413, 448, 464, 470

Csendes-óceán 80
Csernobil 420

D

Debrecen 196, 292
Délkelet-Európa 14, 42–43, 60–61, 275
Dél-Korea 112, 387, 388, 401
Duna 284, 417
Dunántúl 61, 69

E, É

Égei-tenger 145
Eger 196
Egyiptom 122, 157, 334, 343
Erdély 134, 454
Észak-Bukovina 68
Észak-Korea 334
Észak-Vietnam 179, 233, 245, 307, 310
Esztergomi főegyházmegye 288

F

Fekete-tenger 144, 277
Finnország 18–19, 33, 42, 72, 111, 122, 145, 415
Fogaras 134
Földközi-tenger 275
Franciaország 11–12, 17, 23, 51, 60–61, 157,
159, 187, 256, 269, 401, 429–430, 432–
433, 442, 466–467

G

Genf 146
Görögország 15, 53–56, 94, 98, 474

Grenada 388–389
Gymnich 428

H

Hanoi 240, 245, 257, 307, 310
Helsinki 16, 284
Hollandia 121

I

India 283
Indonézia 283, 334
Irak 471
Irán 372, 401, 473
Izrael 122, 187, 328, 343

J

Jalta 413, 460–461
Japán 431
Jugoszlávia 12, 52, 54–55, 85, 111, 164,
223, 233, 259, 263, 273, 275, 295, 303–
305, 319, 334, 341, 367, 374, 383, 429,
464

K

Kabul 372
Kalifornia 393, 404–405
Kambodzsa 290
Kanada 297
Karibi térség 215
Karlovy Vary 198–199
Kárpátok 60–61, 67–68, 80
Kelet-Berlin 454–456, 458
Kelet-Európa, Kelet-Közép-Európa, Közép-
Európa 11, 14, 17–19, 22, 27–29, 33,
49–50, 52–53, 55, 62, 76, 79–81, 83, 85,
92, 95, 100, 105, 107–108, 111–113, 116–
117, 120–121, 124, 139–147, 152, 154–
156, 165, 167, 171, 175–176, 180–186,
190, 193, 198–199, 205, 221–228, 232–
233, 244, 255–279, 281–282, 284, 288,
290, 292, 295–297, 304, 306, 309, 317–
318, 325, 331–333, 340, 353–354, 362,
366, 371, 373–374, 376–379, 384–389,
394–396, 398–399, 401–405, 407, 411–
412, 414–415, 420–423, 427, 429–432,
438–444, 450, 452–453, 456, 458, 460–
463, 465, 467–469, 472–473, 475
Kelet-Németország 135, 140, 455

Kína 80, 187, 192, 239, 245, 248, 255–256,
260, 274, 276, 278, 307, 334, 372, 405, 411
Közel-Kelet 178, 187, 263, 274–275, 291, 334,
463
Közép-Kelet 343, 471
Krim 278
Kuba 178–179, 215–216, 371
Kuril-szigetek 385
Kuvait 471

L

Lengyelország 21, 25–27, 29, 54–55, 80–81,
84–85, 92, 97, 107, 120, 153, 156, 162–
163, 175, 180, 184–185, 222–227, 234–
235, 252, 264, 269, 273–274, 279, 303,
307–308, 317, 319, 325, 341, 344–345,
363, 374, 384, 394–395, 411, 415, 422,
424, 427–428, 431, 434, 436, 438, 443–
444, 447, 451–452, 458–459, 462, 466–
467, 469, 472, 475
Libia 473
Los Angeles 379

M

Madrid 158, 378
Makó 196
Málta 432, 461
Mariánské Lázně 198
München 20, 257

N

Nagy-Britannia (Anglia) 12, 14, 17, 23, 33,
42, 45, 53–55, 57, 67, 72, 80–81, 85, 87,
94, 96, 97, 107, 155, 157, 164, 187, 227,
255, 258, 401, 433, 464, 467
Németalföld 60
Német Demokratikus Köztársaság (NDK)
12, 146, 216, 225, 273, 377, 388, 426,
432, 442, 453, 455–456, 458, 463, 466,
468
Németország 11–15, 21, 27, 33–34, 40, 42,
46–47, 50, 56–57, 60–61, 63, 65, 67, 71–73,
75–76, 81, 85, 87, 98, 101, 104, 135, 145–
146, 159, 185, 287, 416, 426–427, 429, 432,
435, 443, 459, 468–469, 472
Német Szövetségi Köztársaság (NSZK) 178,
227, 230, 235, 246, 258, 260, 264, 266,
271, 376, 388, 406, 426–430, 455

New York 115, 128, 209, 243, 277, 285, 287,
293, 303, 322, 326, 343, 464
Nicaragua 343
Normandia 14, 33, 47, 50–51, 61, 76

Ny

Nyögér 131
Nyugat-Berlin 216
Nyugat-Európa 112, 117, 119–120, 123, 152,
163, 185, 274–275, 279, 297, 377, 385,
414, 430, 432, 443–444, 460, 468, 470
Nyugat-Németország 23, 114, 129, 251, 416

O

Ohio állam 185
Olaszország 45, 47, 52, 57, 61, 63, 85, 318,
375, 429
Oroszország 11, 38–39, 44, 60, 84, 90, 429,
468

P

Pakisztán 372
Perzsa-öböl 372
Pozsony 459

R

Rodosz 50
Róma 193–194
Románia 12–13, 15–16, 18, 21, 25–26, 33–34,
42, 45, 48, 51, 53–55, 57–60, 67–68, 71, 73,
81, 84–85, 87–88, 91, 95, 97, 101, 105, 112,
115, 122, 133–135, 175, 177–178, 181–182,
185, 190, 195, 197, 201, 206, 222–223, 225,
227, 229, 235, 252, 255, 259, 263, 270–278,
285, 303–304, 307, 309, 314–315, 333–334,
337–338, 343–345, 363–365, 367–368,
374, 379, 393–394, 396, 400–402, 408, 413,
420, 425, 454, 463, 465, 474–475

S

Siófok 196
Skandinávia 60, 334
Sopron 455
Spanyolország 158
Stettin 387
Stockholm 214
Svájc 16, 75, 121, 203
Svédország 121–122

Sz

Szaúd-Arábia 471
Szeged 196
Szilícium-völgy 393
Szingapúr 392
Szíria 122, 473
Szomália 334
Szovjetunió 12–20, 22–40, 42, 47, 50, 52–56,
67–68, 71–72, 79–88, 90–93, 95–97, 99–
101, 104–105, 107–108, 111–113, 115–116,
118–121, 125, 135, 137, 139–140, 142–143,
144–147, 152–156, 158–165, 170–171,
175–176, 177, 180–183, 185–187, 192,
201–204, 208, 212, 215–216, 221–222,
224–226, 228–229, 233, 235, 238, 240–241,
245, 249, 251–252, 255–256, 259–268,
271–275, 277–279, 282–284, 294, 305–
306, 312, 318–319, 325, 330–333, 335,
337–338, 341, 344, 346, 361–362, 364–365,
367, 371–373, 375–376, 379, 384–389,
391–393, 395, 398–399, 402–403, 407,
411–415, 418–419, 420, 422–425, 429,
432–435, 437, 439–441, 444–445, 452–453,
455, 459–462, 464–465, 467–469, 471,
474–475
Szezei-csatorna 157, 159–160

T

Tajvan 187
Teherán 52, 60
Tihany 196–197
Tisza 61
Tiszántúl 61
Tótvázsony 423
Törökország 474
Trianon 292
Trieszt 52, 61, 387

U

Ukrajna 141

V

Vatikán 203, 213–214, 231–232, 241, 289,
297–299, 348, 350
Vietnam 24, 178, 224, 230–231, 233, 237–246,
248, 263, 274, 277, 288, 291, 309–310,
319–320, 323, 336, 372

SZEMÉLYNÉV

A

Aboimov, Ivan 421, 423, 459
 Acheson, Dean 94
 Ackerson, Garret 188, 191
 Aczél György 310, 323–324, 381–382
 Ádám Magda 9
 Adams, John Quincy 446
 Ahromejev, Szergej 452, 461
 Alexander, Harold Sir 52
 Alföldy György 130
 Allen, Dennis 57
 Amin, Hafizullah 372
 Andropov, Jurij 375, 378, 385–388
 Antall József 421, 459, 467–474, 476
 Appleyard, Leonard 433
 Apró Antal 379
 Armitage, Richard 333, 335, 346–347
 Artajo, Alberto Martin 158
 Attali, Jacques 431
 Attlee, Clement 96

B

Badoglio, Pietro 63, 72
 Bailey, George 196
 Bajbakov, Nyikolaj 283
 Bakách-Bessenyei György 39, 46–49, 62, 67
 Baker, James 405, 439, 441–443, 445, 450–453
 Baker, John A. 303, 320
 Baldridge, Malcolm 388, 391
 Ball, George 207, 240–241
 Bandholz, Harry Hill 38
 Bannantine, George 105
 Bányász Rezső 397
 Baranyai Lipót 44, 74
 Bárányos Károly 90
 Baráth Magdolna 9, 285
 Barcza György 43, 45, 74–75
 Bárdossy László 36
 Barnes, Spencer N. 126–127, 181
 Bartha János 190, 210, 243, 249, 305, 310, 345, 355, 359–360, 381
 Bart István 381
 Baumgartner, Ernst 425
 Békés Csaba 9, 177, 420
 Bella Árpád 456

Belovai István 407
 Beneš, Edvard 81, 84, 100
 Benke Valéria 310
 Berecz János 365, 383, 397
 Bergold, Harry 384, 387
 Bergsten, Fred 269–272, 288, 295
 Berija, Lavrentyij 123, 135, 144
 Berle, Adolf 14, 38, 41–42, 44, 59, 63
 Bernát Ernő 242
 Berry, Burton Y. 91
 Bevin, Ernest 97
 Bianco, Jean Louis 432
 Bibó István 160
 Binder, David 252, 350
 Birch, John 468
 Bíró József 244, 309, 326, 337, 383
 Bishop, Maurice 388
 Biszku Béla 191, 205, 292
 Blackwill, Robert 440, 445, 457
 Blount, W. T. 303
 Bodnaras, Emil 276
 Bogdan, Emil 274, 276, 278
 Bogomolov, Oleg 394
 Bogye János 390, 457
 Bohlen, Charles 19, 82, 144, 155–157, 166
 Boland, Frederick 206–207
 Boldizsár Iván 292, 294
 Boldoczki János 137
 Borbély Sándor 408
 Bormann, Frank 290
 Borsányi Julián 168
 Bowles, Chester 207
 Bradbury, Ray 381
 Braham, Randolph 34
 Brando, Marlon 251
 Brandt, Willy 266, 318
 Brentano, Heinrich von 164
 Brezsnyev, Leonid 25, 29, 179–180, 245, 249, 259, 261, 263, 276, 279, 282, 284, 290, 303, 307–308, 310, 318, 326, 328, 343–344, 364–366, 372, 375–377, 385, 420–421, 423, 435, 444, 449, 463
 Brooke, Alan Sir 52, 57
 Brzezinski, Zbigniew 25, 323, 344, 352–353, 355, 357–358, 360–361, 365, 372, 415

Buckley, James L. 332
 Buckley, Mary 412
 Bullit, William 50, 82–83
 Bundy, McGeorge 229
 Burlakov, Matvej 463
 Bush, George H. W. 11, 27–30, 171, 262, 374, 385–389, 395, 399, 405, 411, 419, 424, 426–429, 432, 434, 436, 439–453, 456–458, 460–469, 471–474, 476
 Butz, Earl 341, 379
 Byrnes, James 88–89, 92–93, 412

C

Cabot Lodge, Henry 191–192, 202
 Cadogan, Alexander 63
 Carlos (Illich Ramirez Sanchez), terrorista 394
 Carr, E. H. 81
 Carter, Jimmy 23, 179, 262, 333, 343–347, 351–352, 354–358, 360–366, 371–373, 377
 Casaroli, Agostino 231–233
 Casey, William 385
 Ceaușescu, Nicolae 201, 221, 274–278, 307, 317, 343–345, 364–365, 418
 Chapin, Selden 98–100, 106, 308, 348
 Cheli, Giovanni 298
 Cheney, Dick 414
 Churchill, Winston 14–15, 39, 46–47, 50–58, 61–62, 68, 80–82, 131, 371
 Cole, Taylor R. 58
 Conrad, Clyde Lee 406, 437, 457, 465, 471
 Cornut-Gentile, Bernard 159
 Cradock, David 434
 Cranston, Alan 428
 Craxi, Bettino 378
 Cripps, Stafford 81
 Cutler, Robert 163
 Czettler Antal 33

Cs

Csanádi György 309, 312
 Csurka István 448

D

Dachy, Stephen 323–324, 356
 Daday Ferenc 261
 Dálnoki Miklós Béla 87

Dam, Kenneth 385
 Davies, Richard T. 265, 296, 305
 Davis, John 446
 Davis, Richard H. 206, 215–217
 Deak, Francis 68–69
 Deák István 25, 322–324, 351, 367
 Debré, Michel 257
 Delors, Jacques 435
 Dent, Frederick B. 314, 321
 Dimitrov, Georgi 106
 Dinnyés Lajos 98
 Dixon, Pearson Sir 155
 Dobrinyin, Anatolij 214–216, 245, 259, 263, 279, 307, 384, 422, 452
 Dodd, Chris 400
 Donovan, William 40, 59, 64, 65
 Dubček, Alexander 257
 Dudás Sándor 134
 Duke, Florimond 70–71
 Dulles, Allen Welsh 33, 37–38, 40–45, 48, 58–59, 62–63, 67, 69–70, 72, 74, 167, 169
 Dulles, John Foster 19, 125, 139–142, 144–147, 152–155, 157, 159–162, 164–165, 169, 182–183, 188, 373
 Dunn, James 89

E

Eagleburger, Lawrence 383–384, 413, 440, 445, 457–458, 468, 472–474
 Eckhardt Tibor 37–39
 Eden, Anthony 43, 50, 52–54, 56, 58
 Eisenhower, Dwight D. 52, 93, 119–120, 139–141, 144, 146, 151–156, 165–167, 169, 178, 181, 183, 187, 189, 193, 202, 204, 265, 466
 Eliot, T. S. 200
 Esztergályos Ferenc 332, 336, 342, 355–356, 358

F

Faddy Ottmár 129
 Faluvégi Lajos 342
 Fascell, Dante 400, 469
 Faulkner, William 381
 Faure, Justine 124
 Fehér Lajos 292
 Fejti György 449
 Fekete János 22, 234, 281, 292, 339

Feld, Nicholas 197
 Fischer Annie 137
 Fischer Ferenc 9
 Flossmann Győző 129–130
 Fock Jenő 235, 238, 243–244, 285–286, 299, 309, 321, 326
 Fodor Pál 9
 Ford, Gerald 23, 327, 329–331, 333, 337–338, 340–341, 344, 365
 Franco, Francisco 158
 Frank Tibor 9
 Freedenberg, Charles 399
 Frenkel, Max 252
 Frenzel, William 364
 Frischenschläger, Friedhelm 425
 Frost, Robert 200
 Fulbright, William 245
 Fülöp Mihály 9

G

Gábor Miklós 200
 Gaddis, John Lewis 166, 411
 Gafencu, Grigore 62
 Gálszécsy András 473
 Gama, Saldanho de 47
 Gáspár Sándor 310
 Gates, Robert 414, 444
 Gati, Charles 415
 Geiger Imre 105
 Gellért Andor 70
 Genscher, Hans-Dietrich 426, 455
 Gereben István 460
 Gerő Ernő 120, 137, 189
 Gerth, Thomas 332, 347, 356–358
 Gheorghiu-Dej, Gheorghe 135, 190, 206
 Ghika György 59
 Ghyczy Jenő 49, 58, 75
 Gibbon, Edward 83
 Gierek, Edward 274, 308, 344
 Ginsberg, Allen 381
 Giscard D'Estaing, Valérie 432
 Glant Tibor 9
 Glatz Ferenc 9, 464
 Gombosi Zoltán 103
 Gomułka, Władysław 161–162
 Gonzales, Felipe 460
 Gorbacsov, Mihail 11, 27–29, 394–396, 400–404, 411–414, 417, 420–426, 428, 430,

433–435, 439, 441–445, 447, 449–452, 458, 460–463, 465–468, 470, 472, 476
 Gorinovics, G. N. 423
 Gough, Richard 285
 Göncz Árpád 474
 Gray, Gordon 124
 Grecsko, Andrej 245, 258
 Greenspan, Alan 405
 Griffith, William 168, 261
 Gromiko, Andrej 191, 372
 Grósz Károly 26, 316, 400, 404–408, 418, 421, 430, 439, 448–449
 Groza, Petru 91
 Grósz József 114

Gy

Gyenes András 329

H

Habsburg Ottó 47, 62, 158, 455
 Hackett, Charles 351
 Hackler Károly 205–207, 210
 Haig, Alexander 379, 383–384
 Halász Béla 129
 Halász László 197
 Halle, Louis 144
 Halperin, Ernst 130
 Hansen, Lynn 459
 Harbutt, Frazer 33
 Harriman, Averell 55–56, 62, 81–82, 116, 118–119, 179, 186, 364
 Harrison, W. 61, 63
 Hartman, Arthur 335, 355
 Hatz Ottó 64–67
 Havasi Ferenc 377–378, 392–393, 395, 416
 Házi Vencel 239, 377–378, 389
 Helmeczi László 137
 Hennekine, Loic 431
 Herter, Christian 196
 Heuvel, Frederick Vanden 45
 Hickerson, John 93, 96
 Hillenbrand, Martin J. 242, 244–245, 247, 249–250, 252, 264–265, 281, 286, 289, 303, 305, 349
 Hitler, Adolf 13–14, 27, 35, 41, 55, 61, 65, 67, 71–72, 75, 80, 82, 156, 165, 222, 459, 474
 Hollán Sándor 47–48
 Holmes, Jim 471

Honecker, Erich 458
 Honti Ferenc 47
 Hoover, Herbert 138, 158, 164
 Horn Gyula 28, 377, 392, 397, 401, 422–423, 425, 427, 434–436, 448, 450–451, 455–456, 468–469
 Horthy Miklós 13, 33–34, 36, 38, 59, 63, 71
 Horváth Ede 340
 Horváth Imre 138
 Horváth István 437
 Horváth Kálmán 129
 Ho Si Minh 190
 Howe, Geoffrey 433
 Hoyer, Steny 393, 398, 400
 Höttl, Wilhelm 71
 Hruscsov, Nyikita 147, 163, 178–179, 189–191, 202, 204–206, 208, 215–216, 229, 364, 421, 466
 Hughes, Geraint 255, 433
 Hull, Cordell 53–54, 58–60, 63, 71–73, 80, 82
 Hurd, Douglas 435, 464, 468–469
 Hutchings, Robert 414, 419, 429, 433, 437, 442, 446, 449, 462
 Hyland, William 353–354

I

Ingersoll, Robert 328–330, 341
 Irwin, John 316–317
 Iván Tivadar 320

J

Jackson, C. D. 139–140
 Jackson, Henry 24, 329, 337–338, 341, 346, 359, 366, 374, 377, 437
 Jacobsen, Israel 105
 Januzzi, Giovanni 436
 Jaruzelski, Wojciech 29, 427, 442–443, 446–447, 453, 460
 Jászi Oszkár 286
 Jaszjukov tábornok 463
 Jazov, Dmitrij 423
 Jelcin, Borisz 442
 Jeszenszky Géza 469, 473
 Johnson, Alexis U. 305
 Johnson, Lyndon B. 11, 22, 24, 221–223, 229–230, 233, 257, 260
 Jones, Brian 251

Joó András 33
 Juhász Gyula 9, 33–35

K

Kádár Béla 468
 Kádár János 21–26, 29, 153, 160, 176–180, 187–189, 191–193, 195–196, 198, 200–201, 203–204, 206–212, 216–217, 228–230, 232, 237–240, 245–250, 252, 265, 279, 284, 288, 290, 296, 308–311, 315, 320, 322, 328–330, 332, 334, 336, 339, 342, 347, 349, 353–354, 357–358, 360–368, 374–375, 377–379, 386–387, 396–397, 400, 404, 413, 416–419, 421, 433, 442, 446, 476
 Kaiser, Philip 346, 351, 356, 358–362, 364–365
 Kákossy László 390
 Kállai Gyula 212, 236, 265, 310
 Kállay Miklós 33–39, 41, 43–44, 47, 49, 58–59, 64, 66, 68, 74–75, 474
 Kallós Ödön 307
 Kamman, Curt 461
 Kampelman, Max 378
 Kapolyi László 386, 398
 Kárász Artúr 92
 Károlyi Mihály 38
 Kassof, Alan 324
 Katzenbach, Nicholas 258
 Kefauver, Estes 137
 Kemenes Ernő 391, 431
 Kem, James 117–118
 Kennan, George F. 47, 79, 81–83, 92, 107, 112–113, 166, 412
 Kennedy, John Fitzgerald 11, 20, 184–185, 205, 211, 214, 216, 223, 251, 391
 Keogh, James 265
 Kerouac, Jack 381
 Key, William Shaffer 102
 Kieninger, Stephan 255
 Király Béla 322
 Kissinger, Henry A. 24, 165–166, 255, 260–263, 266, 269–270, 272, 275–276, 278, 288, 295, 297, 307–309, 314–315, 317–318, 324, 327–334, 337–339, 343–344, 400, 415, 439–440, 474, 476
 Kiss Károly 237
 Klein, Hans 455

Klestil, Thomas 425
 Koch, Edward 343
 Kodály Zoltán 238, 381
 Kohl, Andreas 425
 Kohl, Helmut 378, 426–430, 446, 453, 455–456, 458–459, 472
 Kolbe, Fritz 66
 Komárek, Vladimír 134
 Komócsin Zoltán 292, 294, 310
 Komplektov, Viktor 388
 Kornai János 416
 Kornyijenko, Georgij 286
 Kós Péter 136, 138, 155
 Koszigin, Alekszej 222, 275, 282, 285, 376
 Kovács Béla 93–95, 193
 Kovács László 408, 434, 453, 457
 Kovrig, Bennett 171
 König, Franz 214, 289, 298
 Kövér Gusztáv 43
 Kramer, Mark 411, 413
 Kreisky, Bruno 188, 215
 Krenz, Egon 458
 Kruckov, Vlagyimir 421
 Kuznyecov, Nyikolaj 201

L

Laird, Melvin 269, 271
 Lascenko, Pjotr N. 423
 Latta, Delbert 185
 Lázár György 376, 386–387, 396
 Leahy, William 59, 84
 Leddy, John M. 178, 241, 244, 246, 259, 283–284
 Leffler, Melvyn 411
 Lékei László 356
 Lerner, Max 82
 Lescsenko miniszterelnök-helyettes 285
 Lezsák Sándor 397
 Lippmann, Walter 79, 83, 412
 Lisle, Raymond 232, 241
 Litteráti-Loótz Gyula 168
 Lodge, Henry Cabot 156, 158–160
 Losonczy Pál 310–311, 358
 Lovett, Robert 90
 Lubbers, Ruud 452
 Luers, William 352
 Lukes, Igor 99
 Lundestad, Geir 106–107

M

Magyarics Tamás 9, 191, 195
 Major, John 435, 451
 Malamud, Bernard 381
 Malenkov, Georgij 120, 135
 Malița, Mircea 333
 Malone, George W. 189
 Manescu, Corneliu 307
 Maniu, Iuliu 62
 Mansfield, Mike 281
 Mao Zedong 411
 Márai Sándor 86
 Mardonyijev, Nyikolaj 337
 Marjai József 296, 329, 331, 385, 403
 Marshall, George C. 92–93, 116–119, 438, 451, 468
 Marton, André 207
 Marx, Karl 197
 Masaryk, Jan 37, 81, 100
 Mason, Gordon 134
 Matlock, Jack 420, 423, 442, 463
 Matthews, Freeman 59
 Mazowiecki, Tadeusz 459
 McAuliffe, Eugene 247, 326, 329–330, 351
 McCullers, Carson 381
 McFarland, az Egyesült Államok katonai attaséja 68
 McGhee, George C. 211
 McKisson, Robert 136
 McIntock, Robert 96
 McNamara, Robert 223
 Mécs Imre 448
 Medgyessy Péter 432
 Meehan, Frances 252, 281, 286
 Méhes Lajos 236
 Meiszter Dávid 471
 Merchant, Livinstone 201
 Mesterházy Zsolt 336
 Mészáros Ferenc 455
 Meyer, Cord 167
 Michelis, Gianni De 429
 Mihalín, Ivan 424
 Mikojan, Anasztasz 80, 179
 Miller, Arthur 381
 Mill, John Stewart 166
 Mindszenty József 21, 106, 173, 186–188, 193–194, 201–203, 206, 210, 212–215, 229–233, 240–241, 247, 288–290, 292–

293, 295, 297–299, 335–336, 348, 350, 356, 475

Mischnick, Wolfgang 427
 Mitterrand, François 430–432, 451, 458, 460, 466–468
 Mock, Alois 28, 425, 455
 Mód Péter 191, 210, 217
 Molotov, Vjacseszlav 14, 52, 55, 58, 68, 92–93, 97, 135
 Mondale, Walter 271
 Montgomery, John Flournoy 36, 52
 Montini, Giovanni Battista 348
 Mudd, Robert C. 326, 328–329, 334, 336, 338, 345, 347, 355–356
 Mundt, Karl 127
 Munro, Leslie Sir 193, 215
 Murphy, Robert 160, 164
 Muskie, Ed 271
 Münnich Ferenc 177, 180, 192

N

Nagy Ferenc 16, 80, 87, 90, 92–96, 99, 100–101, 143, 228, 348, 353, 379, 471
 Nagy Imre 21, 135, 151, 153, 159, 161, 168, 187, 189, 191, 193, 258, 404, 417, 442, 448
 Nagy János 245, 281, 283, 286, 294, 296–297, 310, 313, 319, 323, 336–339, 350, 359, 361, 363, 366, 378
 Nasszer, Gamal Abdel 157, 161
 Nehru, Dzsaváharlál 171
 Nemes Dezső 192
 Nemes Nagy Ágnes 200
 Németh Miklós 29, 292, 401, 421, 423–424, 426, 428, 434, 448–449, 454, 456, 469, 476
 Nemlaha Erik 132
 Nitze, Paul 113
 Nixon, Richard 23, 24, 161, 179–180, 255–256, 260–267, 269–279, 284, 288, 290–292, 295, 298, 299, 303–310, 315, 317–318, 321, 334–335, 337, 343–344, 350, 371, 400, 441, 446

Ny

Nyerges János 345, 357
 Nyers Rezső 238, 241, 250, 281, 292, 310, 321, 421–422, 427–439, 449–451

O

Oaker, Mary 353, 360
 Oatis, William 115
 Odom, William 470
 Okey, Robin 412
 Olti Vilmos 130
 Orbán Viktor 447–448
 Ormos Mária 9
 Ortutay Gyula 238
 Osgood, Kenneth 124
 O'Shaughnessy, Elim 349

P

Palmer, Mark 393–394, 407–408, 419, 437, 445, 450–451, 456, 470
 Pál, VI., pápa 299, 348
 Papp Simon 105
 Patolicsev, N. Sz. 313
 Peck, Gregory 82
 Pedersen, Richard 249, 311, 321, 326, 335–337, 350
 Pell, Clairborne 36
 Perle, Richard 394
 Péter János 203, 205, 207, 211, 231, 241–242, 244, 249–250, 288, 293, 296–299, 303, 308, 309
 Pethő Tibor 251
 Petrovskij, Vlagyimir 422
 Pflüger, Friedberg 429
 Piros László 138
 Pius, XII., pápa 193
 Polgár Dénes 207, 212
 Pompidou, Georges 257
 Ponomarjov, Borisz 375
 Ponomarjov, Manki 445
 Pound, Ezra 200
 Pozsgay Imre 432, 434, 439, 456, 461
 Prantner József 232
 Puhán, Alfred 248, 252, 265, 286, 288–294, 296–299, 303–304, 308–310, 315, 319–320, 323, 326, 349–352
 Puja Frigyes 250, 309, 320–321, 326–329, 335, 339, 342, 346, 359, 362, 365, 377, 383–384, 453
 Puskin, Georgij 80

Q

Quayle, Dan 473

R

Radó Zoltán 105
 Radványi János 207, 210–211, 214–216, 231–232, 239–242, 244, 283, 288
 Rainer M. János 9
 Rajk László 112
 Rákóczi Ferenc, II. 322
 Rákosi Mátyás 16, 86, 105–106, 113, 121–123, 132–137, 151, 161, 189
 Ránki György 34
 Ratford, David 434
 Ráth Gedeon 130
 Ravndal, Christian 126, 136–137
 Reagan, Ronald 26, 262, 331, 371, 373–374, 384–385, 387, 389, 395–398, 400–405, 407, 411, 414, 420, 440–442, 451, 476
 Révai József 189
 Ribbentrop, Joachim von 14, 72
 Rice, Condoleezza 439
 Richardson, Elliot 340–341
 Ricoeur, Paul 30
 Ridgway, Rozanne 374, 399
 Ripp Zoltán 413
 Roberts, Frank K. 62–63
 Rockefeller, David 306–307
 Rogers, William 24, 261–262, 266, 270–271, 277, 286, 288, 291–294, 303, 306, 308–312, 315–317, 321, 344, 350, 396
 Rogyionov, N. N. 309
 Romány Pál 379
 Romsics Ignác 9
 Roosevelt, Franklin Delano 14, 36–38, 40, 47, 50–52, 54–57, 62, 70, 73, 80–84, 97
 Roosevelt, Nicholas 38
 Ruedemann, Paul 105
 Rush, Kenneth 306, 315, 319–320, 323
 Rusk, Dean 22, 206–207, 213, 215, 222–224, 226, 231, 241–242, 258–260
 Ruttkay Éva 200
 Rühe, Volker 427, 428

S

Salgo, Nicholas 391, 395
 Sargent, Orme Sir 50, 97
 Sarotte, Mary 412
 Schabowski, Günter 455
 Schifter, Robert 408
 Schlesinger, Arthur 415

Schmidt, Helmut 357

Schoenfeld, Arthur H. 16, 88, 90–91, 93–94, 98, 100, 348

Schrecker Károly 43

Schreiber, Thomas 431

Scowcroft, Brent 262, 414, 440–446, 449, 452, 457, 462, 473

Sepilov, Dmitrij 157

Serédi Jusztinián 43

Sevardnadze, Eduard 420, 442, 445, 452, 459–460, 465

Shelton, Turner B. 199, 211

Shor, Francis 196

Shultz, George 270, 384–386, 388, 392, 395–396, 398–400

Sík Endre 132, 136, 190–192, 205, 207

Simons, Thomas 404, 440, 442, 446

Sipos Péter 9, 33, 35

Skubiszewski, Krzysztof 459

Smith, Alexander 127

Smith, Walter Bedell 93–94

Somogyi Ferenc 457, 468

Sonnenfeldt, Helmut 263, 269, 288, 291–292, 304, 308, 317–318, 323, 331–334, 340–342, 415

Soros György 26, 375, 389–391

Späth, Lothar 427

Spock, Benjamin 113

Springsteen, George S. 320

Stans, Maurice H. 269–272, 277, 306–307

Stassen, Harold 154–155

Steinbeck, John 381

Steinhardt, Laurence 91, 99

Stevenson, Adlai 142, 206, 215

Stoleru, Lionel 431

Sulzberger, Cyrus L. 115, 331

Sununu, John 451

Südhoff, Jürgen 455

Swank, Emory K. 291, 350

Sz

Szabó Károly 265, 303–306, 319, 326, 335

Szabo, Zoltan 406

Szalai Béla 296

Szarka Károly 127, 136, 207, 209

Szavranszkaja, Szvetlana 411

Szegedy-Maszák Aladár 16, 39, 75, 96, 98–99

Szegedy-Maszák Mihály 9

Székely Mihály 138

Szekér Gyula 326, 340–341, 345, 352

Szemere Anna 237

Szent-Györgyi Albert 41, 43

Szentmiklósy Andor 45–46

Szergejev, Igor 463

Szigeti Károly 138

Szilágyi Béla 178, 239, 244–284, 286–287, 291, 293, 349

Szkorodenko, Pjotr 461

Szoboljev, Arkagyij 155–156

Szokai Imre 419

Szokolov, Szergej 402

Szombathelyi Ferenc 64

Sztálin, Joszif Visszarionovics 14–15, 18, 41–42, 50–56, 68, 75, 80–83, 86, 91, 95–96, 107, 111–115, 133, 135, 143–145, 465–466

Sztukalin, Borisz 421, 433

Szurdi Miklós 250

Szűrös Mátyás 388, 399, 400, 432, 452, 456–457, 469

T

Tarnoff, Peter 354, 359

Teleki Pál 37

Thatcher, Margaret 378, 426, 433–435, 446, 460, 467

Thayer, Robert 135

Thomas, Charles 470

Thompson, Llewelyn 166

Tildy Zoltán 16

Timár István 103, 105

Tito, Josip Broz 51, 111–112, 130, 163, 181, 259, 365

Tocqueville, Alexis de 402

Torbert, Horace 207–209

Truman, Harry S. 17, 79–82, 84–85, 87, 91, 96, 98, 107, 112–113, 115, 124, 466

Tudda, Chris 139

Ty

Tyihonov, Nyikolaj 376

Tyitov, German 200

Tyler, Royall 46, 74

Tyler, William R. 239

U

Ujszászy István 70

Ullein-Reviczky Antal 39, 43, 58–59

Urban, George 397

Usztynov, Dmitrij 205

V

Vályi Péter 250, 298, 309, 313–317, 319, 326, 338, 350

Vance, Cyrus 343–346, 352–354, 358–360, 362–363, 365–366, 372

Vance Hartke, Rupert 335

Vandenberg, Arthur 15

Van der Broek, Hans 453

Vanik, Charles 24, 184, 196, 329, 338, 340–341, 346, 352, 356–357, 359, 366, 374, 437

Vansittart, Robert 11

Varga Béla 228, 350

Várkonyi Péter 388, 394, 398, 401, 433

Vass László 431

Vas Zoltán 200

Vedeler, Harold 204–206, 212–213, 215–216

Veress László 46, 48

Verity, William 403–405, 407

Vida István 9, 33, 35

Víg Gábor 241

Vogeler, Robert A. 17, 105–106, 113–114, 348

Vogel, Hans-Jochen 428, 455

Volpe, John 266

Vorosilov, Kliment 16, 52, 80, 87

Vörnle János 49

Vranitzky, Franz 424, 431, 442

W

Wadsworth, James 191

Wales, Edward 156, 162, 187–188

Waldgrave, William 434

Wałęsa, Lech 428

Walzer, Michael 166

Wegener, Henning 413, 435

Weinberger, Caspar 385, 394

Weissengruber János 134

Weizsäcker, Richard von 427

Welles, Summer 37–38

Whitehead, John 26, 373, 392, 396–401, 403, 405–408, 438

Whittome, John 418

Wiley, Lance 197
 Williams, Tennessee 381
 Willkie, Wendell 82
 Wilson, Harold 255-257, 262
 Wilson, Thomas Woodrow 107
 Wisner, Frank 158, 169
 Wodianer Andor 39, 47, 68
 Wolfowitz, Paul 437
 Wörner, Manfred 435, 473
 Wyszyński, Stefan 307, 344

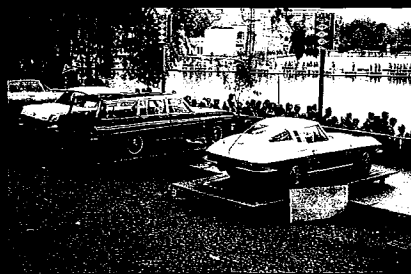
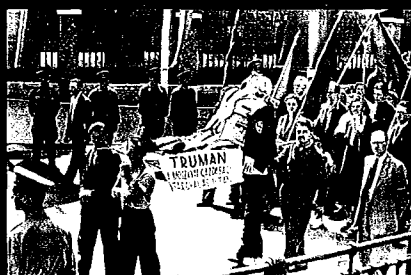
Z
 Zádor Tibor 137, 189, 201, 203-206, 210-212,
 244, 246
 Zágon József 298
 Zarb, Frank 337
 Zwack Péter 471-472

Zs
 Zsiga Tiborc 129
 Zsivkov, Todor 339, 426
 Zsukov, Georgij 155-157

X 228715

gyar-amerikai kapcsolatok törté-
 tül a közelmúlt fontos kérdéseit
 ként függött össze Kállay Miklós
 tikája, a szövetségesek katonai
 Magyarország német megszállása?
 lna valamit az Egyesült Államok
 g szovjetizálása ellen? Hogyan
 élypontra a magyar-amerikai
 és miként próbálta az amerikai
 knázni a kommunista rendszert
 vekben? Miként határozta meg
 egyverkezési verseny az amerikai
 politikát az 1956-os forradalom
 zott volt-e az amerikai politika,
 lt-e esély a külföldi beavatkozásra?
 szakra áttérve a könyv arra keresi
 gy miként sikerült az amerikaiak-
 zeríteni a magyar vezetést az am-
 gyan alakult az amerikai követség-
 Mindszenty József sorsa, hogyan
 Fort Knoxból a Szent Korona. Mi-
 a gazdasági és kulturális politiká-
 zni a Kádár-rendszert és mi kész-
 ar vezetést arra, hogy belesétáljon
 csapdába? Hogyan csaptak össze
 án az MSZMP reformerei és
 jai, valamint az állambiztonság
 által képviselt politikai irányvona-
 utolsó fejezete a rendszerváltást
 és arra keresi a választ, hogy az egy-
 r összeomlásában és a megszálló
 onulásában milyen szerepet ját-
 zteközi politika, illetve a magyar
 átalakulás összjátéka. Végző soron:
 az Egyesült Államoknak meghatáro-
 magyar történelem alakításában?

4980 Ft

GYHATALMI ÉRDEKEK HÁLÓJÁBAN

Borhi László

Borhi László

NAGYHATALMI ÉRDEKEK HÁLÓJÁBAN

MTA BTK TTI – OSIRIS